

YSTORYA BOWN DE HAMTWN

CYFIEITHIAD
CANOL Y DRYDEDD GANRIF AR DDEG
O
LA GESTE DE BOUN DE HAMTONE

GYDA

RHAGYMDRODD, NODIADAU, A GEIRFA

GAN

MORGAN WATKIN

M.A., L.ÈS L., PH.D.

*Athro Emeritus Ffrangeg ac Ieitheg Rwmawns
yng Ngholeg y Brifysgol, Caerdydd,
gynt dros dro Darlithydd Cynorthwyl
yn yr Adran Gymraeg*

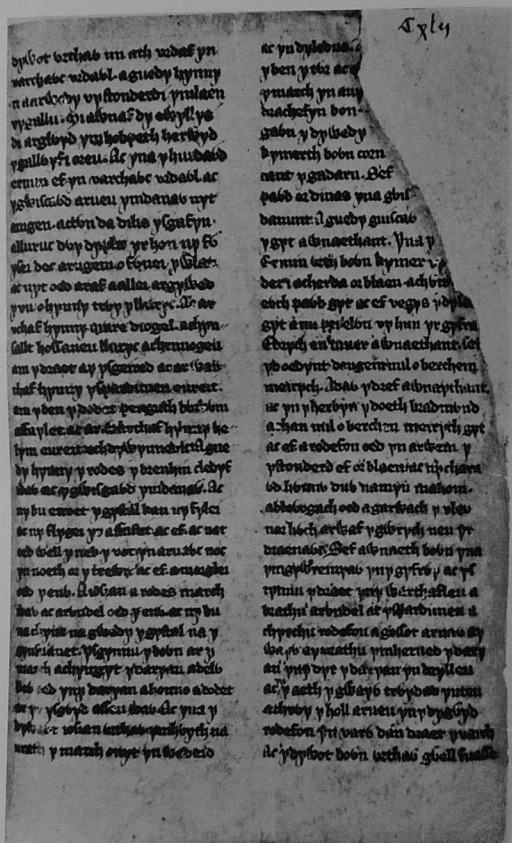

CAERDYDD
GWASG PRIFYSGOL CYMRU

1958

YSTORYA
BOWN DE HAMTWN

Trwy garedigrwydd Ll. G. C.

LLAWYSGRIF PENIARTH 5, t. cxlii

YSTORYA BOWN DE HAMTWN

CYFIEITHIAD
CANOL Y DRYDEDD GANRIF AR DDEG
O
LA GESTE DE BOUN DE HAMTONE

GYDA

RHAGYMDRODD, NODIADAU, A GEIRFA

GAN

MORGAN WATKIN
M.A., L.ÈS L., PH.D.

*Athro Emeritus Ffrangeg ac Ieitheg Rwmatens
yng Ngholeg y Brifysgol, Caerdydd,
gynt dros dro Darlithydd Cymorthegol
yn yr Adran Gymraeg*

CAERDYDD
GWASG PRIFYSGOL CYMRU
1958

*I'm Gwraig
ac er cof am
fy Rhieni*

CYNNWYS

	<i>Tud.</i>
RHAGAIR	ix
TAFLEN O'R LLINELLAU CYFATEBOL YN YSTORYA BOWN A'R BOEVE DE HAUMTONE	xix
RHAGYMDRODD:	
Y LLAWYSGRIFAU	xxi
PERTHYNAS Y CYFIEITHIAD CYMRAEG A'R GESTE DE BOUN DE HAMTONE	lix
ORGRAFF YSTORYA BOWN Y LLYFR GWYN	ci
FFURFIANT TESTUN BOWN Y LLYFR GWYN	cxvii
CYSTRAWEN	cxl
BYRFODDAU A RHESTR O'R LLYFRAU YR YMGYNGHORWYD A HWY	clxxv
ARWYDDION SEINEGOL	clxxxiii
TESTUN DIPLOMATIG YSTORYA BOWN Y LLYFR GWYN	i
NODIADAU	69
GEIRFA	185
TAFLEN O ENWAU PERSONAU A LLEOEDD	245

RHAGAIR

Bu'r llyfr hwn yn yr arfaeth am lawer o flynyddoedd. Yn wir, rhoddwyd peth ohono mewn print cyn y rhyfel byd cyntaf. Dylid, gan hynny, esbonio paham yr ymgymerwyd â'i baratoi a phaham ar ôl ei ddechrau y buwyd mor hir cyn ei orffen a'i gyhoeddi. Cystal yw hynny â dywedyd y bydd yn anghenraid i mi roi cipdrem ar hanes fy mywyd a rhyw syniad am yr ymchwil yr ymddiddorais ynddi a'r casgliadau y deuthum iddynt.

Rywbyrd yn nyddiau'r Coleg a minnau'n troi ar antur ddail hen rifynnau'r *Romania* ac yn darllen yr hyn a ddenai fy mryd, deuthum ar draws adolygiadau Gaston Paris ar lyfrau Robert Williams, Rheithor Rhydygroesau: *Selections from the Hengwrt MSS. Preserved in the Peniarth Library, Vol. I (Y Seint Greal)* a *Vol. II (Campeu Charlymaen, Bown o Hamtwn, etc.)*, llyfrau na wyddwn cyn hynny ddim amdanynt. Hudwyd fi gan yr adolygiadau a chan y ddau lyfr. Eisoes yn yr Adran Ffrangeg clywswn ddarlithio ar hen gerddi arwrol Ffrainc, y *Chansons de Geste*, ac yn yr Adran Gymraeg gwrandawsw'n ar drafod hanes llenyddiaeth ganoloesol Cymru. Yn y naill Adran a'r llall cyfeirid yn aml at *Ramantau Arthur* ac at y rhan a debygid i'r Cymry gael yn eu ffurfiad a'u lledaeniad. Eithr ni chlywswn neb yn yngan gair ddarfod i'r *Chansons de Geste* fod gynt yn fater diddordeb i Genedl y Cymry ac i hen lenorion y genedl honno drosi amryw ohonynt—*La Chanson de Roland, Le Pèlerinage de Charlemagne, La Geste de Boun de Hamtone, La Chanson d'Otinell, etc.*—i'r iaith Gymraeg. Ni ddywedasai neb wrthyf ychwaith i ryw lenor o Gymro tua diwedd y drydedd ganrif ar ddeg drosi i Gymraeg godidog ddau o'r *Romans Courtois*, nid amgen, *La Queste del Saint Graal* a'r *Perlesvaus*. Efallai na ellid disgwyl i athrawon yr Adran Ffrangeg, Ffrancwyr unionged ill dau, wybod dim am y pethau hyn. Ond yr hyn sydd yn syndod, nid oes gof gennyf i mi erioed glywed neb yn yr Adran Gymraeg yn dywedyd sillaf nac am y *Queste del Saint Graal* na'r *Perlesvaus* na'r *Chansons de Geste*, er i'r Athro Thomas Powel olygu'r *De Carolo Magno* yn 1883 a gweithredu fel un o'r triwyr a wobrywodd y Parchedig Robert Williams, Rheithor Llanbedr Dyffryn Clwyd, am y cyfieithiad gorau, etc., o'r *De Carolo Magno* yn Eisteddfod Genedlaethol y Rhyl yn y flwyddyn 1904. Oddi wrth yr hyn a glywswn ac a ddarllenaswn hyd hynny, tybiwn mai math o drafnidiaeth unfordd a fuasai'r cyswllt llenyddol rhwng Cymru a Ffrainc yn yr oesoedd canol: y *Cymry'n rhoi a'r Ffranceyr yn derbyn*. Eithr yn y *Selections from the Hengwrt MSS.*, dyma gipdrem ar y rhodfa wrthwyneb: y *Ffranceyr yn rhoi a'r Cymry'n derbyn*. Yn fuan wedi gadael yr adolygiadau ar y *Selections* wele adolygiad arall, gan Gaston Paris eto, ar *Der Anglonormannische Boeve de Haumtone*, argraffiad a baratoesid drwy waith Albert Stimming o'r gerdd Hen Ffrangeg y ceid fersiwn Gymraeg ohoni yn *Bown o Hamtwn* y *Selections*. Os cyffrowyd fi gan yr adolygiadau cyntaf, mwy fyth fu fy nghyffro wrth ddarllen hwn a rhoi geiriau'r ddwy stori golofn wrth golofn. Nid oedd na'r *Boeve* na'r *Bown* ar restr llyfrau'r Cyrsiau Anrhydedd yn Ffrangeg a Chymraeg yn y blynyddoedd hynny, ond bellach ni allai dim fy

ngwarafun rhag mynd ati i ddarllen y ddau destun gyda'i gilydd, gorchwyl, gader i mi ddyweddyd, a ddug fawr lesiant i'm Hen Ffrangeg ac i'm Cymraeg Canol. Ond serch yr elw a'r mwynhad a gawsw'n wrth astudio'r ddau fersiwn ochr yn ochr, ni allwn lai na chanfod fod eisiau diwygio llawer ar destun a chyfieithiad y gŵr o Rydycroesau a bod galw diamheuol am argraffiad newydd. Gwelswn hefyd na fedrai neb lunio'r argraffiad dymunedig heb feddu gwybodaeth dda o'r Hen Ffrangeg ac mai un o anafteision y Canon Robert Williams fel golygydd a chyfieithydd *Bewn o Hamtwn* oedd na wyddai nemor ddim am yr iaith honno. Gyda gorhyder dyn ifanc a ymhyfrydai yn iaith Hen Ffrainc, meddyliais yn fy nghalon, o chawn y llwyddiant academiaidd yr anelwn ato a'r hamdden a allai ddilyn hynny, y buaswn i fy hun yn paratoi'r argraffiad y dymunwn ei weled.

Ni chlywswn, meddwn, yn narlithiau'r Coleg, neb yn dyweddyd mai cyfieithiadau o destunau Hen Ffrangeg a welid yn *Y Seint Greal* nac ychwaith mai trosiadau o'r iaith honno oedd dwyran storiâu'r *De Carolo Magno* yr esbonnid inni eu hiaith yn y dosbarth. Rhaid i mi hefyd gyfaddef yr edrychwn ar y *De Carolo Magno*, megis y credwn yr edrychai fy athrawon arno, fel cynifer o destunau Cymraeg Canol diddorol a chyfleus i'w hastudio ar gyfer arholiadau'r Brifysgol. Eithr diolch i'r *Selections*, Vol. II, dyma olygiad newydd hudol ei arwyddocâd. Beth, tybed, a wyddid am y maes hwn gan eraill, a phwy, ys gwn i, a fuasai'r arloeswyr ynddo? Ni allwn ymatal rhag ymorol. Gwelais y gwyddai'r Canon Robert Williams eisoes mai yn Hen Ffrangeg yr oedd cynddelw ei *Seint Greal*. Diamau y gwyddai hefyd mai cyfieithiadau o'r iaith honno oedd y *Campeu Charlymaen* a'r *Bewn o Hamtwn* a gopiodd ac a gyfieithodd i'r Saesneg ar gyfer *Selections*, Vol. II, ac a gyhoeddwyd wedi ei farw gan Dr. Hartwell Jones. Dangosodd hefyd wrth droi i'r Saesneg y fersiynau Cymraeg o'r storiâu hyn y gwyddai fod iddynt werth yn llenyddiaeth gymharol yr oesoedd canol. Gwelais Alfred Nutt¹ mai cyfieithiad o'r *Queste del Saint Graal* oedd y rhan gyntaf o'r *Seint Greal* ac mai trosiad o *Perceval le Gallois* (*Perlesvaus*) oedd yr *Eil Ran* a enwir yn y testun hwnnw. Serch yr argraff a adewsid ar fy meddwl, nid teg fuasai tybio, fel y gwneuthum i, mai difater gan yr Athrawon Cymraeg oedd cefndir *Y Seint Greal* a'r testunau a welid yn y *De Carolo Magno*. Onid hwy a gymhellodd Bwyllgor Eisteddfod y Rhyl i alw nid yn unig am gyfieithiad Saesneg o'r *De Carolo Magno*, eithr hefyd am drafodaeth ar ei destunau? Torasai'r buddugwr yntau yn ei draethawd arobyrn² dir newydd. Rhoesai inni bennod helaeth ar y damcaniaethau a goledidd y pryd hwnnw am darddiad y *Chansons de Geste*, *Croniel Turpin*, etc., a chyfrannodd beth ymchwil wreiddiol ar berthynas y *De Carolo Magno* â thestunau Lladin a Hen Ffrangeg. Dyna'r holl fantolen y gellais i gael hyd iddi ar gyswllt y *Chansons de Geste* a'r *Romans Courtois* en *Prose* â llenyddiaeth Gymraeg. Ar arwedd arall o ddylanwad llenyddol Ffrainc—dyled D. ap Gwilym i'r *troubadours* (*trouvères*)—gwelais inni gael

¹ Alfred Nutt, *Studies on the Legend of the Holy Grail* (London, 1888), tt. 2, 3.

² Robert Williams, *The History of Charlemagne* (London, 1907, *Y Cymrodor*, XX).

cyfraniadau gan yr Athrawon Cowell, Lewis Jones, a W. J. Gruffydd; ond nid oedd a fynnai hynny, bid sicr, â'r cerddi arwrol Ffrangeg a'r rhamantau Ffrangeg mewn rhyddiaith nac â'u dylanwad ar ein diwylliant.

Yr oeddid, gan hynny, wedi dechrau trafod a datrys rhai o'r cwestiynau a godai o ymddangosiad y *Chansons de Geste* a'r *Romans Courtois* en *Prose* mewn diwyg Cymraeg. Ond codai i'r meddwl lawer cwestiwn arall nas trafodwyd, yn enwedig ynglŷn â'r blaenaf. Dyma rai ohonynt: cymerid yn ganiataol nad oedd yn Gymraeg onid un cyfieithiad o bob un o storiâu'r *De Carolo Magno*. A allai'r dyb honno fod yn gywir? Ni wyddid i ba lawysgrifau Hen Ffrangeg hysbys y cyfatebai'r testunau Cymraeg neu a gyfatebai rhai ohonynt i gynseiliau Hen Ffrangeg nas ceid mwych. Paham y cymerodd y Cymry yn echwyn y cerddi a bwysleisiai'r rhyfeloedd yn erbyn 'yr anfydlonion' yn hytrach nag eraill? Beth oedd oedran y cyfieithiadau? Ac yn bennaf dim, a oedd ysgrifenywyr y *Mabinogion* yn gyfarwydd â'r *Chansons de Geste*, nid â'r ychydig a droesid i'r Gymraeg yn unig, ond hefyd â'r cerddi Hen Ffrangeg a ganai'r *jongleurs* yng nghestyll y De a'r Gororau? Os felly, a geid olion o'r gydnabyddiaeth honno yng ngwe a phatrwm ein storiâu brodorol? Am y dylanwad ieithyddol, yr oedd hwnnw'n dir morwynol. Arhosai orgraff *Llyfr Du'r Waun* yn broblem ddryys i'n hysgolheigion pennaf. Sylwaswn innau fod rhai o'r arwyddion orgraffol a welid yn *Llyfr Du Caerfyrddin* a astudiem (e.e., *t, th=ð*, etc.) yn gwbl unweddyd eu ffurf ac yn gyfwerth â'r symbolau a welwn wrth ddarllen *La Vie de Saint Alexis* yn llawysgrif Anglo-Normaneg Lamspringen (canol XIIg.). Ai'r orgraff Anglo-Normaneg wedi ei chymhwyso'n fras at destun Cymraeg a geid, tybed, yn *Llyfr Du'r Waun*? Ac a oedd yn bosibl ddarford i'n cyndadau a addysgid yn ysgolion y Normaniaid ail-lunio orgraff Cymraeg Canol ar ddelfw'r orgraff Anglo-Normaneg a ddeuai dan eu llygaid yn yr ysgolion, yn *scriptoria*'r mynachdai, etc., megis y deuai'r un orgraff dan fy llygaid innau yn Llyfrgelloedd Coleg a Dinas Caerdydd? Yna drysid fi'n enfawr gan yr athrawiaeth a goledidd ynghylch tarddiad y geiriau Rhwmawns a geid mewn Cymraeg Canol. Yn ôl yr athrawiaeth hon, yr unig eiriau Rhwmawns a fenthycasid o'r Hen Ffrangeg ei hun oedd y rheini nas ceid yn Saesneg; yr oedd y geiriau a welid yn Saesneg a Chymraeg wedi eu benthycu o'r Saesneg. Swniai'r dyb hon yn rhyfedd i mi. Onid oedd De Cymru a'r Gororau mor Normanaidd bob mymryn â Lloegr? Ac oni chawsai'r Cymry lawn cystal mantais â'r Saeson i fenthycu geiriau'r Normaniaid?

Dyna'r cwestiynau a'r amheuan, fel yr awgrymais, a oedd yn cyniawir yn fy mhen i yn fy mlwyddyn olaf yn y coleg ac ni allwn ddianc rhag-ddynt.

Pan etholwyd fi'n Gymrawd o Brifysgol Cymru a mynd ohonof yn Fyfyriwr Ymchwil i Brifysgol Paris, at y pwnc a oedd wedi fy nghipio, sef *Y Dylanwad Ffrengig ar Iaith a Llên Cymru*, y mynnwn droi fy wyneb. Mynegais y dymuniad hwnnw wrth yr Athrawon Joseph Loth a Joseph Vendryes, fy *Directeurs d'Études*, a chydau cymeradwyaeth hwy, i'r maes hwnnw y cyfeiriais fy nghamre. Erbyn hyn gwelswn fod y tir y mynnwn ymchwilio ynddo yn ehangach ei derynau nag y tybiaswn. Yr oedd yn amlwg hefyd y buasai'n rhaid archwilio ei gyrrau bob yn un ac y buasai

ambell gwr yn mynd ag amser mawr ac, yn ôl pob tebyg, yn gofyn llyfr cyfan i'w ddisgrifio. Ond gan y byddai'n ddymunol i mi gymryd gradd *Magister* cyn diwedd fy nghymrodoriaeth, bernais y dylwn ganolbwyntio ar gwr o'r tir â ffiniau mwy neu lai cyfyngedig iddo, gan ddal i arolygu, yn orau y medrwn, gyrrau eraill y diriogaeth ehangach y soniais amdani. Yn y diwedd, penderfynais mai gorau peth fuasai paratoi argraffiad o un o'r testunau Cymraeg Canol a gyfieithasid o'r Hen Ffrangeg ac, fel y gellid disgwyl, syrthiodd y coelbren ar *Ystoria Bown de Hamtun*, y testun a aethai â'm serch rai blynyddoedd cyn hynny. Cyflwynwyd y gwaith am M.A. Prifysgol Cymru yn 1913.

Yn y cyfnod hwnnw dechreuasai Urdd Graddedigion Prifysgol Cymru o dan ysbrydoliaeth Mr. J. H. Davies (y Prifathro wedi hynny) gyhoeddi cyfres o destunau Cymraeg Canol.¹ Cawsai Mr. Davies, a chwiliat ymhobman am weithwyr newydd i winllan ysgolheictod Cymraeg, air flafriol gan yr arholwyr (Syr John Rhŷs a Syr Edward Anwyl) i'r argraffiad a gyflwynaswn i i'r Brifysgol a mynnodd ei gael i'w roi yng Nghyffres yr Urdd. Dechreuodd y Llyfrgell Genedlaethol brintio'r gwaith yn y flwyddyn ddilynol. Ymlawenhawn innau yn y meddwl fod fy llyfr cyntaf yn y Wasg. Ond, ysywaeth, cyn mynd o'r argraffwyr drwy nemor fwy na hanner y testun (40 t. allan o 67), wele'r rhyfel mawr cyntaf ar ein gwarthaf. Ataliwyd y printio, trosglwyddwyd y *Rhagymadrodd*, y *Nodiadau*, a'r *Eirfa* yn ôl i mi a rhoes Mr. John Ballinger (Syr John Ballinger yn ddiweddarach) fy nghopi i o destun *Llyfr Gwyn Rhydderch* gyda'r ysbasau (ysb. blewyn, 1, 2, 3) wedi eu nodi arno er budd yr argraffydd heibio gyda'r deugain tudalen printiedig yn Ystafell Gadarn y Llyfrgell.

Wedi'r rhyfel, a minnau erbyn hyn yn dal Cadair Ffrangeg ym Mhrifysgol Deheudir Affrica, ysgrifennais at Mr. Ballinger yn gofyn a allai ailymaflyd yn y printio a chyhoeddi'r llyfr. Yr ateb a gefais oedd ddarfod i lawer o waith a berthynai i'r Llyfrgell ei hun gronni yn ystod y rhyfel ac na fyddai ganddo, hyd y gwelai, mo'r dwylo angenrheidiol am hir dro i ailgychwyn argraffu *Ystoria Bown de Hamtun*.

Yn wyneb hyn, trosais innau i'r arweddau eraill o'r Dylanwad Ffrengig y buaswn yn ymdroi gyda hwynt, ac yn ystod y pedair blynedd nesaf, hyd yr oedd hamdden a chyfleusterau Deheudir Affrica ym mhethau'r oesoedd canol yn caniatáu, iddynt hwy yr ymroddais. Yna penodwyd fi i Gadair Ffrangeg fy hen goleg, ac ar ôl dyletswyddau cymharol ysgafn Johannesburg, cefais fy hun dan faich cyfrifoldeb un o'r Adranau trymaf oll ym Mhrifysgol Cymru.

Ynghwrs amser daethai'r Llyfrgell Genedlaethol yn ôl ar ei hechel ac wedi'r hir aros, dyma broffenni o dd. 41-67 o destun *Ystoria Bown* yn fy nghyrraedd ac yn cael eu printio. Yn fuan wedyn wele lythyr oddi wrth Mr. Ballinger, yn gofyn gennyf yrru'n ôl i Aberystwyth y *Rhagymadrodd*, y *Nodiadau*, a'r *Eirfa* a drosglwyddasai i mi modd y gellid eu hargraffu. Yn nhrefn blynyddoedd yr aros, aethai ysgolheictod Cymraeg yn ei flaen yn enfawr a chymerasai'r Gymraeg le'r Saesneg fel cyfrwng darlithio, arholi, etc., yn Adranau Cymraeg y Brifysgol. Aethwn

¹ University of Wales, *Welsh Texts*.

innau oblegid hyn ac arall yn anfonol ar yr argraffiad Saesneg a baratwswn. Nacâd, gan hynny, a gafodd Mr. Ballinger. Dywedais wrtho ddarfod i mi, yn wyneb y cynnydd a'r newid y cyfeiriais atynt, benderfynu ail-lunio a datblygu'r *Rhagymadrodd*, y *Nodiadau*, a'r *Eirfa* ac ysgrifennu'r gwaith i gyd o newydd yn Gymraeg. Ychwanegais y gobeithiwn, gan i mi orfod aros cyhyd iddo ef, y gallai yntau, ysgatfydd, gael amynedd i aros dros dro i minnau. Yn anffodus, rhwng paratoi darlithiau mewn pwnc nad oedd a fynnai â'm hymchwiliadau ar *Ystoria Bown*, darlithio, arholi, trefnu fy Adran a chyflawni fy nyletswyddau dyladwy yng ngwaith cyffredinol y coleg, ni ddigwyddodd i mi, ysywaeth, ar hyd y blynyddoedd onid ysbeidiau byr o amser segur, ysbeidiau cwbl annigonol at orchwyl hir a manwl mewn cangen na ddarlithiwn ynddi nes yn y diwedd ddyfod yr amser i mi ymddeol o Gadair Ffrangeg ac Ieitheg Rwmawns Caerdydd. Serch hyn oll, nid aethai *Ystoria Bown de Hamtun* dros gof gennyf, a gellais yn ystod rhai wythnosau yng ngwyliau'r haf ddarllen llawysgrifau Cymraeg a chasglu llawer o ddefnyddiau newydd ar gyfer *apparatus criticus* yr argraffiad datblygedig a arhosai o hyd yn fy mwriad.

Yn gynnar wedi i mi ymsefydlu yng Nghadair Caerdydd aethai cyfres Cymraeg Canol Urdd y Graddedigion drosodd i Fwrdd Gwasg newydd y Brifysgol, a chyn pen hir, wedi gweld na thyciai iddo aros yn hwy am gyflawniad fy addewid, trosodd Mr. John Ballinger i'r corff newydd ei gyfrifoldeb yntau, gan lwybreiddio i Gofrestrfa'r Brifysgol yr holl gopiau a brintiasid o destun diplomatig *Ystoria Bown de Hamtun*.

Yn ei dro adnewyddodd Bwrdd y Wasg y cais a wnaethid gan Mr. Ballinger am y *Rhagymadrodd*, etc., eithr gan na fynwn brintio'r gwaith cyntaf, ac na chawswn hamdden i sgrifennu'r ail, ateb negyddol a gafodd y Bwrdd yntau. Yn wir, bygythiodd y corff newydd unwaith neu ddwy gyhoeddi'r testun diplomatig wrtho ei hun, ond, trwy ryfedd ddiodeffgarwch, ymatal a wnaeth.

Bellach, rhaid sôn am brif nodweddion yr argraffiad hwn.

Yn gymaint â bod y stori a olygir yma yn rhan fywydol o'r dylanwad diwyllianol Ffrengig yng Nghymru, a darfod llunio'r rhannau esboniadol ar athrawiaeth bendant ynghylch natur y gyfathrach ganoloesol Ffrengig-Gymreig, ac yn awyrgylch ymchwil barhaus i'r gyfathrach honno, ymdengys na ellir osgoi rhoddi bras amcan beth yw'r athrawiaeth a'r ymchwiliadau y sonnir amdanynt.

Pwynt perffedd yr athrawiaeth yw'r casgliad nad oedd gan y Saeson na'u hiaith na'u diddordebau llenyddol ar ôl y Goncwest Normanaidd na'r gallu na'r cyfle i ddylanwadu ar ddiwylliant Cymru. O'r Goncwest honno allan, y Normaniaid, Ffrangeg eu hiaith a'u diwylliant, fu rheolwyr Lloegr am ganrifoedd, a'r Saeson yn gymynwyr coed ac yn wehynyddion dwfr iddynt. Ac megis y cymerth y Normaniaid le'r Saeson yng ngwleidyddiaeth yr ynys, felly y cymerth eu hiaith le'r Saesneg ymhob cylch o fywyd cyhoeddus ac fel cyfrwng diwylliant poblogaidd y rheolwyr newydd. Cyn pen llawer o amser teithiodd dilynwy'r y Goncwerwr tua'r Gorllewin, gan oresgyn y Gororau a Deheudir Cymru ac yno y buont byw yn gymdeithas niferus Ffrangeg eu tafod a'u diwylliant hyd tua diwedd y bedwaredd ganrif ar ddeg, gan briodi i deuluoedd Cymreig a chymdeithasu â'r Cymry, yn enwedig â'r pendefigion a'r gwyr llên, heb

fod yno Saeson na Saesneg i dorri dim ar y gyfathrach. Dilynydd y goresgyniad gan ddwy ganrif o gyswllt Ffrengig-Cymreig didor. Yna o dan Edward I (ar ôl 1282), daeth rhai Saeson o isel radd i fyw i ambell dref yng Nghymru, ond ni allai'r rheini ar gyfrif eu nodwedd a'u rhif, wedi cyfnod morfaith o gymdeithas agos rhwng y Cymry a'r Normaniaid Ffrangeg, fenu nemor ddim ar y stad ieithyddol a diwylliannol a sefydlesid. *Oblegid hyn, ystyriaeth y cyfnod dan sylw (XI²=XIV²) yn gyfnod llwyrgwbl Ffrengig yn hanes y dylanwadau estron ar iaith a llen Cymru.*

Yn wyneb y sefyllfa hanesyddol hon (y mae'r haneswyr yn gytŷn ar y fleithiau), *maentumiaf na allai'n cyndadau lai na benthyca'r holl eiriau Rhwmaxons a welir yn nhestunau Cymraeg Canol yn uniongyrchol oddi wrth y 'Ffreinc' hyn (dyna'r hen enw), a bod y dyb a goledid na fenthycasai'r Cymry gan y Normaniaid onid y geiriau Ffrangeg nas ceid yn Saesneg i'w gwerthod.* Llenyddiaeth benedigaidd yw llenyddiaeth Gymraeg y cyfnod canol lle ceir y benthyciadau dan sylw ac ni welaf fod angen ar benedigion a llenorion Cymru gymryd yn ail-law oddi wrth daeogion Saesneg a geid draw ac yma eiriau benthyg Ffrangeg a glywsent eisoes ar wefusau'r barwniaid a'r *jongleurs* ac a welent eisoes mewn niferus destunau Ffrangeg a gyfieithwyd i'r Gymraeg.

Ateir y casgliadau hyn gan nifer o ystyriaethau pwysig. Dyma rai ohonynt:

1. Seineg Ffrangeg (Anglo-Normaneg) ddiledryw yw seineg holl fenthyciadau Rhwmaxons Cymraeg Canol ac ni cheir yn y geiriau hyn yr un nodwedd sy'n dangos iddynt ddyfod atom dros wefusau'r Saeson. Nid oes rithyn fwy o reswm dros ystyried y seineg hon yn seineg Saesneg nag sydd dros ei hystyried yn seineg Gymraeg. Nid yw'n perthyn yn gynhwynol i'r naill iaith na'r llall; seineg tafodiaith Ffrangeg wedi ei graffio arnynt ill dwy yn ddiwahaniaeth gan y Goncwest ydyw.

2. Dangosais yn gynnar nad ydyw orgraff *Llyfr Du'r Waun* a ystyrid yn 'notable exception to all rules',¹ yn 'peculiar',² yn 'bewildering orthography',³ onid llythraeth yr Anglo-Normaneg wedi ei harfer heb nemor faint na mesur yn aml i adysgrifennu testun Cymraeg.⁴ Yna o ddal i ymchwilio i fater orgraff gymharol Anglo-Normaneg a Chymraeg gwelais nad yn y testun gogleddol hwn yn unig y ceid yr orgraff estron. Ceid hi hefyd yn holl destunau'r Deheudir o *Llyfr Du Caerfyrddin* ymlaen i *Llyfr Gwyn Rhydderch*, etc. Yr oedd gwahaniaeth mawr, serch hynny, i'w ganfod ym maint y dylanwad rhwng De a Gogledd. Yn *Llyfr Du'r Waun* sillefir geiriau Cymraeg yn aml fel petaent eiriau Ffrangeg a gwtir cyfuniadau orgraffyddol Ffrangeg i mewn yn ddi-reol i eiriau Cymraeg. O'r tu arall, yn nhestunau'r De y mae'r elfennau Ffrangeg o dan reolaeth ac yn ymddangos yn rhan gydnabyddedig o adffurfiad a ddilyndid

¹ J. Gwenogvryn Evans, *The White Book of Mabinogion* (Pwllheli, 1907), t. xii n.

² John Morris-Jones, *Taliesin, Y Cymmrodor*, XXVIII, t. 46.

³ Timothy Lewis, *A Glossary of Mediaeval Welsh Law* (Manchester, 1913), tt. viii, ix.

⁴ 'The French Linguistic Influence in Mediaeval Wales', *Transactions, Cymmrodorion*, Session 1918-19, tt. 194-221.

i fesur helaeth yn yr holl ysgrifenydd. I'r Sistersiaid yn ddilys y perthynai'r *scriptoria* hyn, gan mwyaf, a hwynt-hwy yn ddiamau gyda pheth help o bosibl o du'r beirdd a'r cyfarwyddiaid, biau'r clod am sefydlu orgraff Cymraeg Canol a'i hatal rhag rhedeg yn wyllt dan ddylanwadau Anglo-Normaneg fel y gwnaethai yn *Llyfr Du'r Waun*.

Daeth orgraff Saesneg Canol hithau dan ddylanwad llythraeth yr Anglo-Normaneg, eithr arall yw'r datblygiad yno ac nid oedd a fynnai hwnnw nac â *Llyfr Du'r Waun* nac ag adffurfiad y Sistersiaid.

3. Cymerwyd cannoedd o'r benthyciadau drosodd o'r union fan lle'r oeddynt yn y cyneiliau Hen Ffrangeg: yn *Ystoria Bown de Hamtwn* o'r *Geste de Boun de Hamtone*; yng *Nghân Otuel* o'r *Chanson d'Otinél*; yn *Y Seint Greal* o'r *Queste del Saint Graal* a'r *Perlesvaus*; etc. Ymddengys y gellir dywedyd yr un peth am y *Tair Rhamant*—*Iarlles y Ffynnaun*, *Peredur*, *Gereint*—lle mae'r termau Ffrangeg yn niferus.

Gan na cheir yr un cyfieithiad o destun Saesneg cyn y hymthegfed ganrif, ni allai'r un benthyciad Ffrangeg fod wedi ei gymryd o gynsail yn yr iaith honno.

4. Hyd yn hyn ystyriwyd *Y Pedair Keinc*, *Breudwyd Ronabwy*, *Llud a Llewelyn*, *Kulhwch*, etc., yn gynhyrchion Cymreig cant y cant. Ond nid oes dim sicrach na bod y dylanwad Ffrengig, yn anad dim, dylanwad y *Chansons de Geste*, yn drwm arnynt (ar eu themâu, eu harweddau cymdeithasol, etc.); ac nid oes amheuaeth nad oedd eu hawduron yn gynefin nid yn unig â chefnidir y canu Ffrangeg eithr â'r *Chansons de Geste* eu hunain ac yn aml wedi cymryd eu hysbrydiaeth a'u defnyddiau ohonynt.¹ Ceir ugeiniau lawer o eiriau Ffrangeg yn y chwedlau hyn, a dengys cyswllt agos y storïau â'r *Chansons de Geste* iddynt ddeillio'n uniongyrchol o'r gyfathrach Ffrengig.

Nid awgrymodd neb i lenyddiaeth Saesneg Canol effeithio dim ar y *Mabinogion* ac ni welais innau ddim yn pwyntio at hynny wrth baratoi fy llyfr ar y dylanwad Ffrengig arnynt.

Dyna'r athrawiaeth a dyna'r awyrgylch y buwyd yn byw ynddo tra oedd *Ystoria Bown de Hamtwn* ar y gwëyll. Adlewyrchir y ddeubeth drwy gydol yr argraffiad.

Dwg hyn fi at raniadau'r llyfr. Mewn argraffiadau o destunau Cymraeg Canol y duedd gyffredin yw crynhoi'r holl sylwadau eglurhaol: ar orgraff, flurfiau, cystrawen, etc., i'r *Nodiadau*. Pan wneler hynny anodd iawn yw cael gafael ar flurf yn y byd oni byddo cyfeiriad pendant ati yn y *Mynegai*. Er mwyn hwyluso gwaith ymchwilyr ac i gadw swm y *Nodiadau* o fewn terfynau rhesymol, penderfynwyd yn yr argraffiad hwn ddilyn y patrwm cyfandirol a dosbarthu'r sylwadau eglurhaol yn adrannau. Yn yr adran gyntaf disgrifir a dosberthir y llawysgrifau a thrafodir cwesiynau fel yr ysgrifenydd, awduraeth, dyddiad, etc. Mater yr ail adran yw *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtone* ac yn hon ceisir dangos agwedd y cyfieithydd tuag at ei ffynhonnell a thafu

¹ Gw. M. Watkin, *The French and Chansons de Geste Influence upon the Mabinogion*, llyfr y gellir, gobethio, ddechrau ei brintio cyn diwedd y flwyddyn.

peth goleuni ar ei encideg anarferol, ar ei ddawn lenyddol, ac ar ei feistrolaeth ar Hen Ffrangeg. Yn y trydydd rhaniad trinnir *Orgraff*, pwnc na chaiff, fel rheol, nemor sylw gan olygyddion testunau canoloesol Cymraeg. Yn wrthwyneb i'r arfer hon, rhoddir yma ddisgrifiad gweddol lawn o hynodion orgraffyddol *Ystoria Bown de Hamtoun* fel y'u ceir yn *Llyfr Gwyn Rhydderch* a gelwir sylw at darddiad Anglo-Normaneg llawer o arwyddion orgraff Cymraeg Canol. *Ffuriant* yw'r bedwaredd adran, ac o dan y gwahanol rannau ymadrodd, dyfynnir y ffurfiau prin a'r ffurfiau mwy neu lai anarferol a ddigwydd yn y testun. Yma a thraw awgrymir ambell esboniad newydd ar ffurfiau adnabyddus megis ddarfod i *uy*, *uynt* fynd yn *huy*, *huynt* o efelychu'r ffasiwn Hen Ffrangeg o roddi *h* anorganig o flaen pob *ue*, *ui* (e.e., *hues* am *ues* (*opus*); *huit* am *uit* (*octo*); etc.); neu pan gyniger y gellir esbonio'r amrywiadau orgraffyddol ar y rhag-enwau mewnol (*uy*, *oe*, *oy*, *iui*, etc.) fel efelychiadau o'r un amrywiadau yn orgraff yr Anglo-Normaneg; neu eto pan ddangoser nad yw'r *efe* a ddirmygwyd ac a osgowyd am genhedlaeth onid *efef* wedi colli ei *-f* a bod y ffurfiau dyblyg, gan hynny, yn gyflawn drwyddyt, er amau eu cyflawnder gan John Morris-Jones.¹ Yn y rhaniad nesaf ymdrinnir â phwyntiau cystrawennol ac yma eto, fel y gellid disgwyl, at y pwyntiau sy'n unwedd â phwyntiau yn Hen Ffrangeg neu'n debyg iawn iddynt y tynnir sylw y rhan amlaf. Megis mewn argraffiadau o destunau Hen Ffrangeg, trafodir *Cenedl Geiriau* fel mater sy'n perthyn i *Gystrawen* yn hytrach nag i *Ffuriant*. Dan y pen hwn awgrymir mai'r ddiwaliaeth barhaus a welir yng nghenedl geiriau yn Hen Ffrangeg sy'n cyfrif am y ddiwaliaeth yn y benthyciadau o'r iaith honno yn Gymraeg (cf. e.e., *rhyfel mawr* a *rh. f.*; *tri munud* a *tair m.* yng Ngogledd a De; etc.) ac y gallai'r un ddiwaliaeth fod wedi effeithio ar genedl rhai geiriau brodorol a arferid yn y cyfieithiadau. Dangosir fod proclitiaeith ac enclitiaeith y fannod; fod bannod afraid gydag enwau yn y cyflwr genidol; fod bannod + an-soddair ar ôl enw yn dilyn yr un teip cystrawennol yn fynych mewn Cymraeg Canol ag yn Hen Ffrangeg (e.e., *er efcubaur ebrnyyn*; *ychnalit ygytyn*, etc.). Dyfynnir o *Ystoria Bown* amryw enghreifftiau o'r hyn a ymddengys yn *Fannod Amhendant*. Profir y dyddia *chti=ti* nid o'r bymthegfed ganrif,² eithr o'r drydedd ganrif ar ddeg, ac awgrymir mai efelychu'r gystrawen Hen Ffrangeg *eus=tu* a'i tynnodd i'r golwg mor gynnar. Mynegir y farn i waith y cyfieithwyr yn cario drosodd o'r Ffrangeg i'r Gymraeg ferfau lluosog gyda goddrychau lluosog helpu i gadw'n fyw yr hen gystrawen lle cytunai'r ferf â'i goddrych. Dangosir mai o'r Hen Ffrangeg y cymerwyd yr arfer o roi geiriau fel *notdyd*, *manec*, *gy piliedic*, etc., yn ail derm negyddiaeth; etc. Yna daw'r testun. Ar awgrym yr Athro Vendryes rhoddwyd, er mwyn cyfleustra, rif wrth bob pumed llin ymhob colofn megis y gwneir gyda barddoniaeth. Atgynhyrchwyd y testun yn ddiplomataidd ar batrwm testunau adnabyddus Dr. J. Gwenogvryn Evans: llythyren am llythyren, ysbas am ysbas, etc. Er cymaint a hawliwyd dros atgynychiadau ar y patrwm hwn ac er mor werthfawr ydynt o safbwynt hanes ysgrifen, rhaid cydnabod na ddery'r

¹ *A Welsh Grammar Historical and Comparative* (Oxford, 1913), t. 272.
² J. Morris-Jones, *ibid.*, t. 270.

gorau ohonynt onid pictiwr bras o'r llawysgrif a gynrychiolant. Ond er mwyn sicrhau pob cywirdeb posibl o fewn ffiniau'r cynllun, gwnaethpwyd un peth anarferol: wedi i mi wneuthur fy ngorau glas i gywiro profienni'r testun diplomatig, aeth fy ngwraig a minnau drwy'r cyfan o ben bwy gilydd (4,373 o linellau) *ddwywaith*, Mrs. Watkin â'r profienni yn ei llaw a minnau'n galw allan o *Llyfr Gwyn Rhydderch* bob llythyren (*6*, *th*, etc.) ac yn cymharu'r ysbasau. Parthed y *Nodiadau*, ymdrechwyd i gyfyngu'r rheini, yn orau y medrwyd, i feirniadaeth destunol, sylwadau ar y cefndir, ac esboniadau ar ystyron a tharddiad geiriau na chytunwyd eto ar eu ffynhonnell. Afraid yng ngolwg ambell un efallai oedd rhoi cymaint o sylw i feiau *Bown of Hamtoun* Robert Williams, eithr barnai rhai o'r Athrawon Cymraeg fod perygl i fyfyrwyr a fuasai'n defnyddio'r llyfr ymorwedd yn ormodol ar drosiadau Williams ac y dylid o'r herwydd gywiro ei gamgyfieithiadau. Credais innau mai rhesymol oedd dilyn eu cyngor. Amcanwyd at roi *Geirfa* gyflawn.

Yn y geiriau o'r testun a ddyfynnir yn yr *apparatus criticus* atgynhyrchwyd yn gyson ffurfiau llythrennau *Llyfr Gwyn Rhydderch*. Gwahaniaethwyd rhwng *6* ac *th* (am *w*), rhwng *f* ac *s* (*s*), a chadwyd *e* am [*ū*] ddechreuol ac *u* am [*ū*] ganolog, etc., ymhobman. Eithr yn y niferus ddyfyniadau a welir yn y *Rhagymadrodd* a'r *Nodiadau* ni chadwyd mo'r ysbasau; ac am ei bod mor anodd cael priflythrennau mewn teip bach o rai wnsialiaid (e.e., *o a, e, h*, etc.), printiwyd ar flaen y dyfyniadau yn yr *Eirfa* y capitaliaid A, E, etc. yn lle'r wnsialiaid cyferbyniol. Nid atgynhyrchwyd mo'r ychydig bwyntiau a geir ar yr y (*y*) wrth ddyfynnu nac yn y *Rhagymadrodd* nac yn y *Nodiadau*.

Nid erys bellach ond y gorchwyl dymunol o ddiolch i'r sawl a'm cynorthwyodd ynghwrs fy llafur. Pan oeddwn fyfyrwr ym Mharis ac yn gosod i lawr linau argraffiad helaeth o *Ystoria Bown de Hamtoun* cefais lawer cyngor a chyfarwyddwyd gan yr Athro Joseph Vendryes ac yr wyf yn rhwymedig iawn iddo nid yn unig am fy rhoi ar ben y ffordd mewn llawer peth eithr hefyd am fy ethol i'w gynorthwyo dros dro gyda'i ddisgyblion Cymraeg yn Adran Gramadeg Cymharol. Wrth baratoi'r argraffiad datblygedig presennol achubais aml gyfle i ymgynghori â'r Athrawon Cymraeg yng Nghaerdydd ac Abertawe ac yr wyf dan ddyled iddynt am ddarllen rhannau o'r llyfr mewn teipysgrif. Darllenwyd fersiynau o'r tair pennod gyntaf—*Y Llawysgrifau*, *Ffuriant*, *Perthynas* y *Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtoun*—gan yr Athro Gruffydd John Williams a cheisiais elwa ar ei sylwadau. Darllenodd yr Athro Henry Lewis a Dr. T. J. Morgan fersiynau o *Cystrawen* a bu'r bennod ar ei hennill o ddilyn eu hawgrymiadau. Bwriodd Dr. Morgan hefyd olwg dros *Orgraff* a thros *Orgraff y Treigladau*. Yn chwanegol at y gymwynas y cyfeiriais ati, bu'r Athro Gruffydd John Williams mor fwyn â darllen proflen o bob rhan o'r llyfr drwyddo (ar wahân i'r testun a'r *Eirfa*), gan nodi aml wall a ddiangasai rhag fy sylw, gan fy nghadw o bryd i'w gilydd rhag siarad Ffrangeg yn Gymraeg, a chan beri i mi yn awr ac eilwaith wybod ffyrdd orgraffyddol newydd y Bwrdd Gwybodaeth Celtaidd pan na ddilyno'r rheini *Orgraff Yr Iaith Gymraeg*. Yr wyf hefyd yn rhwymedig i'r Athro Kenneth Jackson am adael i mi gael ei farn ar bwynt testunol ac i'r Athro E. C. Llewellyn am gyngor ar rai

pwntiau o seineg Saesneg Canol. Ni allaf lai na chrybwyll gyda diolchus gof gyfran y diweddard Athro John Lloyd-Jones at yr argraffiad hwn. Iddo ef y rhannodd Bwrdd Gwasg Prifysgol Cymru y cyfrifoldeb o benderfynu a oedd yr argraffiad datblygedig presennol yn teilyngu ei gyhoeddi ac ef a'i cymeradwyodd. Cefais gopi o'i Adroddiad ac ystyriaais amryw o'i sylwadau yn werth eu corffori yn y *Nodiadau* o dan ei enw ef ei hun ac yr oedd 'yn fodlon iawn', fel y dywedai, ar y lle a roeswn iddo. Gan i mi gyfeirio at un gŵr marw a fu fwy'n wrthyf, ni allaf na chrybwyllaf enwau'r Athrawon Thomas Powel, W. J. Gruffydd, a Joseph Loth, gwŷr a'm tywysodd yn llwybrau dysg Gymraeg. A phwy, ac yntau'n ymddiddori yn y ddysg hon, na chafodd (heb fynd i Fangor) barhaus oleuni o ymgynghori â gweithiau'r diweddard Syr John Morris-Jones? Bu Bwrdd Gwasg Prifysgol Cymru yn rhyfedd o amyneddgar wrthyf, yn cadw'n ddiogel destun diplomatig yr *Ystoria Bown de Hamtun* cyntaf, yn rhoi goglyd ar fy addewid, yn gadael dros gof fy hirhoedlog fethiant i'w chywiro, ac yn derbyn yn garedig a heb ddannod yr argraffiad newydd. Yma ni allaf lai na choffáu'r diweddard Mr. Jenkin James a fu rai gweithiau yn eiriol drosof. Diolchaf hefyd i'w olynydd, Dr. Elwyn Davies, am fod rai troeon yn hirymarhous ac am ei ddiddordeb yn y llyfr ar hyd yr amser. Gofal Dr. Davies am artistiaeth lyfryddol a barodd iddo berswadio'r un Wasg i orffen printio *Ystoria Bown de Hamtun* ag a'i dechreuodd lawer blwyddyn yn ôl, Y Llyfrgell Genedlaethol. Pleser hefyd yw diolch i'w gynorthwywr, Mr. Ieuan Williams, am gadw ei lygad treiddgar ar gysondeb penawdau a chywirdeb y cywirwyr. Y Llyfrgell Genedlaethol biau'r clod am y gwaith rhagorol a wnaethpwyd ar y testun diplomatig ac yr wyf yn llawen odiaeth ac yn ddiolchgar ddarfod i Dr. Thomas Parry, er gwaethaf y galwadau mewnol sydd arno ym mater printio, weld yn dda i ganiatáu i Adran Printio'r Llyfrgell ailgydio yn yr edafedd lle gadawyd hwynt yn 1914. Diolchaf i Dr. Parry hefyd am fwrw golwg ar y llen gyntaf bob tro ac am lawer gofal arall. Disgynnodd gofal technegol y printio i ddwylo medrus Mr. E. Llewelyn Jones, gŵr a oedd yn brentis dan lygad y diweddard Mr. George Jones pan oedd y crefftwr hwnnw â'i fysedd cywrair a'i ddurlif yn llunio yn nhestun yr argraffiad hwn ddelw gwallau ysgrifol *Llyfr Gwyn Rhydderch*.

Yr wyf yn llawen odiaeth i mi gael fy arbed, wedi oediad mor hir, i allu cywiro'r addewid a wneuthum gynt mewn llawn hyder ffydd i'r diweddard Syr John Ballinger a'r diweddard Brifathro J. H. Davies.

MORGAN WATKIN.

Aust, 1957.

Taflen o'r llinellau cyfatebol yn *Ystoria Bown de Hamtun*
a'r *Der Anglonormannische Boeve de Haumtone*

YBH	Boeve	YBH	Boeve
1- 49 ^a	= 1- 137	2184-2251	= 1942-1985
50- 117 ^b		2252-2319	= 1986-2042
118- 185	= 126- 204	2320-2387	= 2043-2083
186- 253	= 205- 257	2388-2455	= 2084-2131
254- 321	= 258- 325	2456-2523	= 2132-2183
322- 389	= 326- 391	2524-2591	= 2184-2241
390- 457	= 392- 446	2592-2659	= 2242-2298
458- 527	= 447- 527	2660-2725	= 2299-2349
528- 597	= 528- 584	2726-2791	= 2350-2403
598- 667	= 585- 655	2792-2861	= 2404-2463
668- 737	= 656- 721	2862-2927	= 2464-2520
738- 807	= 722- 780	2928-2993	= 2521-2568
808- 877	= 781- 838	2994-3059	= 2569-2623
878- 947	= 839- 905	3060-3125	= 2624-2696
948-1017	= 906- 972	3126-3191	= 2697-2758
1018-1087	= 973-1041	3192-3259	= 2759-2824
1088-1147	= 1042-1094	3260-3325	= 2825-2884
1148-1207	= 1095-1149	3326-3391	= 2885-2949
1208-1267	= 1150-1201	3392-3457	= 2950-3006
1268-1327	= 1202-1252	3458-3523	= 3007-3069
1328-1387	= 1253-1309	3524-3589	= 3070-3131
1388-1447	= 1310-1355	3590-3655	= 3132-3186
1448-1507	= 1356-1399	3656-3721	= 3187-3258
1508-1567	= 1400-1447	3722-3787	= 3259-3321
1568-1627	= 1448-1496	3788-3853	= 3322-3384
1628-1687	= 1497-1540	3854-3919	= 3385-3447
1688-1747	= 1541-1591	3920-3985	= 3448-3505
1748-1807	= 1592-1641	3986-4047	= 3506-3564
1808-1867	= 1642-1688	4048-4109	= 3565-3618
1868-1927	= 1689-1730	4110-4175	= 3619-3677
1928-1987	= 1731-1774	4176-4242	= 3678-3736
1988-2047	= 1775-1833	4243-4308	= 3737-3792
2048-2115	= 1834-1890	4309-4373	= 3793-3850
2116-2183	= 1891-1941		

RHAGYMDRODD

I. Y LLAWYSGRIFAU

§1.

Trosglwyddwyd *Ystoria Bowen de Hamtwn* i'n hoes ni mewn pedair o lawysgrifau, nid amgen, *Llyfr Gwyn Rhydderch*, *Llyfr Coch Hergest*, *Llawysgrif Mostyn* 135, a *Llyfr Siôn Dafydd Rhys*.

Gan mai copïau uniongyrchol neu anuniongyrchol o *Lyfr Gwyn Rhydderch* yw'r fersiynau eraill, gorau peth efallai fydd brysio trostynt ac arbed gofod i'w roi i fyfyrddod ar y *Llyfr Gwyn* ei hun.

1. *Llyfr Siôn Dafydd Rhys* (Peniarth 118), *Llyfrgell Genedlaethol Cymru*

Nid yw'r llawysgrif hon namyn casgliad o gopïau a wnaethpwyd o *Lyfr Coch Hergest* yn chwarter olaf yr unfed ganrif ar bymtheg gan Siôn Dafydd Rhys, W. Middleton, etc. Y mae'r testun a roddir o *Ystoria Bowen* yn anghyflawn. Am ryw reswm nas gwyddys, rhoes y copiwr y gorau i'w orchwyl yng nghanol llinell ar ôl ysgrifennu'r frawddeg: *mynet a ozuc att y dat y uenegi idaô* (=LIC dechrau col. 921=4025 yn YBH). Mewn geiriau eraill, nid atgynhyrchwyd y naw colofn olaf o'r stori fel y'i ceir yn y *Llyfr Coch* (=11 col. olaf YBH). Gwelir testun *Ystoria Bowen* ar dd. 865-907, rhwng truth ar hanes cyntefig a darn o'r Cyfreithiau Cymreig, ac y mae'n waith dwy law wahanol. Yr un llaw biau tt. 865-898 ac eto dd. 904-907, eithr llaw arall a dorrodd fater tt. 898-903, llaw debyg i eiddo Siôn Dafydd Rhys, copydd y darn a geir o flaen *Bowen*. Hyd y gwn i, nid argraffwyd erioed ddim o destun Peniarth 118.

2. *Llawysgrif Mostyn* 135, *Llyfrgell Genedlaethol Cymru*

Copi yw Mostyn 135 a sgrifennwyd gan Roger Morys o Goedy-talwrn, Llanfair Dyffryn Clwyd, o bethau amrywiol yn *Llyfr Gwyn Rhydderch* tua diwedd yr unfed ganrif ar bymtheg (am sicrwydd, cf. llaw Morys yn P 168^b). Yn Mostyn 135 teitl y rhamant yw *Ystoria Bowen neu Beutis de Hamtwn* ac y mae i'w gweld ar dd. 59-172 rhwng *Ystoria Peredur* ar y naill law ac *Ystoria Pwyll* ar y llaw arall. Heblaw cywiriadau Roger Morys ceir ar ymylon y dail losau yn llaw Syr Thomas Wiliems, y Ffisigwr (cf. 74, 103, 135, etc.) ac efallai yn llaw Dr John Davies o Fallwyd (cf. 72, 135, 137, etc., a gw. ysgrifen B yn P 49^a). I Thomas Wiliems hefyd, mae'n debyg, yr ydym yn ddyledus am deitlau'r storïau drwy gydol y llawysgrif. Ni roddwyd fersiwn Mostyn erioed mewn print.

3. *Llyfr Coch Hergest, Coleg yr Iesu, Rhydychen*

Cyrolau llogell oedd llawysgrifau Cymru, y rhan amlaf, yn niwedd y ddeuddegfed ganrif a hanner cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg (e.e., y BB, LIDW, etc.), cyrolau ar batrwm y rheini a gludai'r *jongleurs* o gastell i gastell ac o farchnad i farchnad yn Hen Ffrainc a Lloegr Ffrengig. Eithr wedi i bendeigion Cymru ddysgu darllen a mynnu llawysgrifau iddynt eu hunain aethpwyd i lunio cyrolau mwy eu maint fel *Llyfr Gwyn Rhydderch*, Peniarth 7, *Llyfr Coch Hergest*, etc. Y mae'r *Llyfr Coch* yn anarferol o fawr, yn mesur 13 $\frac{3}{4}$ wrth 8 $\frac{1}{4}$ o fodfeddi ac yn cynnwys 362 o ddail ac 1,442 o golofnau. Gwyddys iddo ddyfod i'w gartref presennol yn 1701 o Lanfleidddan ym Mro Morgannwg ac iddo berthyn gynt, fel y dengys ei enw, i Blasty Hergest ar dueddau gorllewinol swydd Henffordd lle'r aethai o bosibl o Ynystawe yng Ngŵyr. Os *Llyfr Gwyn Rhydderch*, fel y tybir, oedd ei gynddelw (tyb a brofir am YBH), efallai mai un o fynachlogydd Glannau Teifi oedd ei gartref cyntaf. Eithr gan y cenir ynddo i Hopcyn ap Tomas ac y sonnir am ei saer, etc., cred rhai mai dan nawdd y pendeig o Ynystawe y daeth y llsgr. i fod. Os cywir y golygiad hwnnw, yna rhaid dal nad gŵr yn hanfod o unlle islaw Canolbarth Ceredigion oedd y copiwr, oblegid y mae fersiwn y *Llyfr Coch* o *Ystoria Bown* yn fynych yn fwy gogleddol ei ffurfiau nag eiddo *Llyfr Gwyn Rhydderch*. Bydd y copiwr hefyd weithiau'n newid geiriau deheuol ac yn rhoi eraill â blas mwy gogleddol yn eu lle.¹

Gwelir fersiwn y *Llyfr Coch* o *Ystoria Bown* ar golofnau 845-928, rhwng *Kulhwch ac Olwen* a *Medygon Mydfe*. O'r ddau ragymadrodd a geir yn nhystun *Llyfr Gwyn Rhydderch* ni chopiwyd onid yr ail. Ni phrintiwyd, hyd y gwn i, ddim o'r adysgrif hon oddieithr yr amrywiadau a welir wrth droed y tudalennau yn yr argraffiad presennol.

4. *Llyfr Gwyn Rhydderch* (Peniarth 4 a 5), *Llyfrgell Genedlaethol Cymru*

Fel sylfaen rannol i fyfyrddod ar arweddau neilltuol o *Ystoria Bown* ac o ddiddordeb cyffredinol y pwne ei hun, mentrais roddi yma o'r *Llyfr Gwyn* ddisgrifiad gweddol lawn ar batrwm y disgrifiadau a geir weithiau yn rhagymadrodion argraffiadau ffacsimilaidd o destunau canoloesol.

§2. LLYFR GWYN RHYDDERCH: HANES Y LLAWYSGRIF

(i) *Ei pherchenogion*

Yn ôl nodyn ar bapur gan WNEW (William Watkin Edward Wynne, †1880), nodyn a lecha yn un o blygion cyntaf y llawysgrif ac a seiliedd ar dystiolaeth Jaspar Gryffith, cymer y 'llyfr' hwn ei enw oddi wrth gynberchennog, Rhydderch ab Ieuan Llwyd 'of Gogerthan in Cardiganshire, the principal person in the County of Cardigan, about the end of the 14th century'.² Dywaid J. H. Davies³ mai tŷ ym mhlwyf Llanbadarn Odyn yng Nglyn Aeron (Parc Rhydderch) ac nid ym mhlwyf Llanbadarn

¹ Gw. G. J. Williams, *Traddodiad Llenyddol Morgannwg* (Caerdydd, 1948), tt. 13-14 ac adranau §3. 3.; §5 (i). (iv) 5 a (v) 5 o'r argraffiad hwn.

² NLW Peniarth 53, t. 47.

³ *Trans. Cymmr.*, 1905-6, tt. 71-3.

Fawr oedd priflys y pendeig hwn ac mai ef yn 1387 oedd rhaglaw (*bedeltus*) y goron yn Nhalaith Mabwynion. Prawf Pat.R.15, Rich. 11, pt. 2, m.38 ei fod eto'n fyw yn 1391⁴, a dywaid Llewelyn Williams⁵ y tystia nodyn yn y *Llyfr Gwyn* (nodyn nas ceir mwyach, hyd y gwelaf) iddo farw yn 1397. Canodd Gruffudd Llwyd ap Dafydd ab Einion farwnad iddo,⁶ ac, yn ôl rhai tystiolaethau, Dafydd ap Gwilym yntau.⁴ Canodd Dafydd Nanmor gywyddau i'w blant ac i'w wryon, ac yr oedd ei fab ei hun, Ieuan, yn fardd ac achydd.⁵ Disgynnai Rhydderch o'r un llinach â theulu enwog Dinefwr yn Nyffryn Tywi,⁶ ac ymddengys fod cyfathrach lenyddol agos rhyngddo a theuluoedd eraill yn yr un dyffryn mor bell i lawr â Chaerfyrddin.⁷ Ymestynnai ei dras hefyd i'r Gogledd, oblegid priodasai Tangwystl ei ferch Einion ap Gruffudd o Gorsygedol, Llanddwywe, Ardudwy,⁸ priodas y disgynnodd Wyniaid Peniarth ohoni. Yr oedd perchen tybiedig y memwrn dan sylw, gan hynny, yn ŵr enwog yn ei ddydd ymhlith beirdd a charwyr llên rhan helaeth o Ddeau a Gogledd Cymru.

Yng Ngheredigion yn bur debyg ac yng Ngogeddan ond odid, y cedwid *Llyfr Gwyn Rhydderch* pan fu yn nwylo copiwr *Llyfr Coch Hergest* a'r copiwr hwnnw fu'r cyntaf, hyd y gwyddys, i dynnu ei fater ohono.⁹ Yng Ngheredigion hefyd yn ddilys yr arhosodd hyd dranc y pendeig a roes iddo ei enw. Wedi marw Rhydderch ab Ieuan Llwyd disgynnodd yr ysgriflyfr i ran Tangwystl ei ferch a briodasai, fel y gwelsom, Einion ap Gruffudd o Gorsygedol yn Ardudwy;¹⁰ a chydai hi yn ddiau y gadawodd y *Llyfr Gwyn* y Deheudir am y Gogledd. Yr oedd yr hen femwrn eto ym meddiant teulu Corsygedol pan fu farw gorwyr i Einion yn 1489.¹¹ Eithr am ryw reswm anhysbys, ymddengys iddo cyn pen hir fynd allan o afael disgynyddion Rhydderch a dechrau crwydro o fan i fan ymysg

¹ *Arch. Camb.*, 4th Series, IX, t. 301; gw. hefyd nodyn yn NLW Peniarth 5, lxxv, yn llaw Wynne.

² *Trans. Cymmr.*, 1905-6, t. 60.

³ Ifor Williams a Thomas Roberts (gol.), *Cywyddau Dafydd ap Gwilym a'i Gyfoestyr* (Bangor, 1914), t. xxiii.

⁴ O. Myfyr a W. O. Pughe (gol.), *Barddoniaeth Dafydd ab Gwilym* (Llundain, 1789), t. 334; *Trans. Cymmr.*, 1905-6, t. 60.

⁵ T. Roberts ac Ifor Williams (gol.), *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*, (Cardiff, 1923), tt. 82, 180, 189.

⁶ Gw. nodyn ar ei achau yn nechrau NLW Peniarth 5.

⁷ Cywydd i Wilym Siôn o Lan Egwad yn *Poetical Works of Lewis Glyn Cothi*, gol. J. Jones a W. Davies (Oxford, 1837), II, t. 315.

⁸ Gw. nodyn WNEW ar ddechrau NLW Peniarth 4.

⁹ Dangosodd Gwenogfryn Evans mewn nodiad ar un o ddail cyntaf y *Llyfr Gwyn* ddarod i gopiwr y *Llyfr Coch* dorri pedair llinell a hanner ar ffo. 82b.

¹⁰ Am y briodas, gw. nodyn ar bapur gan WNEW yn nechrau NLW Peniarth 4.

¹¹ Cf. NLW Peniarth 5, ffo. lxxv: 'Obitus Elisae ap Gruffudd ap Eignion anno domini millesimo ccccxxxix et anno regni H.VII. quarto'; cf. hefyd sylw Wynne a adawyd gyferbyn â'r uchod: 'Ellis ap Gruff. ap Eignion was the great grandson of Rhydderch ap Ieuan Lloyd, the former owner of this book who was living in 1391'; canodd Lewys Môn (†1527) i'r Elisae hwn, gw. d.g. *Greal* yng Ngeiriadur Davies.

llenorion a charwyr llên yng Ngogledd Cymru—Rhisiart Langford o Drefalun, Syr Thomas Wiliems o Drefriw, Jasper Gryffyth o Ruthun, Roger Morys o Goedytalwrn, etc. Erbyn canol yr ail ganrif ar bymtheg daethai dan gronglwyd ddiogel Robert Vaughan ac yn yr Hengwrt y cafodd ddiogelwch am fwy na dau cant o flynyddoedd. Yn 1859, o dan ewyllys Syr Robert Williams Vaughan, troswyd ef i feddiant William Watkin Edward Wynne o Beniarth,¹ disgynnydd uniongyrchol o'i berchen hysbys cyntaf ac yn Nyffryn Dysynni y bu'n tario am y chwe blynedd a deugain dilynol. Ar Chwefror 28, 1905,² pwrwaswyd ef gan Syr John Williams er budd y Llyfrgell Genedlaethol ac 'N'ôl blino'n treiglo pob tre' daeth i gael 'dinas barhaus' yn yr unrhyw ardal ag a adawsai bum can mlynedd ynghynt.

(ii) *Ei ffurfiau allanol*

Rhwng y ddwy lawysgrif annibynnol a'i cyfansodda a'r cyfuniadau a wnaethpwyd ohonynt o bryd i'w gilydd, ymddengys i *Lyfr Gwyn Rhydderch* ynghwrs ei hanes wisgo o leiaf saith o ffurfiau allanol amryfal:

1. Y ffurf gynharaf oedd llawysgrif a gynhwysai nifer o destunau o gyffelyb ysgrifen, memrwn, rhiwliad, etc., y gwarafun oed ei hamrywiol ddwylo inni ei hamseru cyn tua diwedd y drydedd ganrif ar ddeg.³ Yr oedd yn gyfrol sylweddol ei maint (tebyg na ddeil Peniarth 4 heddiw nemor fwy na'i hanner) ac efallai ddarford ei hamgau o'r dechrau â chaead gwyn. Perthynai o bosibl i un o daleithiau canol neu isaf y Deau.³ Gellid galw hon yn (a).

2. Rywbryd ar ôl diwedd ail chwarter y bedwaredd ganrif ar ddeg (oed tybiedig y llaw ieuaf), o nifer o destunau gwahanrywiol o ran ysgrifen, croen, rhiwliad, etc., ymddengys ddarford cyfansoddi yn yr un rhan o'r wlad lawysgrif arall y gwelir ei sylwedd heddiw yn Peniarth 5. Galwer hon yn (b).

3. Cloir Peniarth 5 heddiw gan destun (*Ystoria Bowen*) sy'n dangos yr un teip o ysgrifenyddiaeth ag a welir yn y *Pedeir Keine* ar ddechrau Peniarth 4 a phrawf yr hen rifiad iddo fod yno o leiaf er y bymthegfed ganrif. Os yw tyb Gwenogfryn yn gywir fod *Ystoria Bowen* yn perthyn i'r llawysgrif hynaf, awgrymaf ddarford symud *Bowen* o'r fan lle'r oedd yn (a) i'r safle y mae ynddi yn (b) gan y cyfunwr cyntaf a chwenychai roddi i'w gyfrol gyfansawdd newydd ryw arwydd o unoliaeth drwy gael ymhob pen iddi ddail o bryd a gwedd tebyg i'w gilydd. Os felly, hwn fuasai'r cyfuniad hynaf ac fel heddiw dilynai'r drefn (a) (b). Efallai ddarford ei ffurfio cyn diwedd y bedwaredd ganrif ar ddeg a dichon ei fod yntau mewn cloriau gwyn.

¹ *Cylchgrawn Llyfrgell Genedlaethol Cymru*, I, 4, tt. 194, 195.

² Ar oed y llsgrau hyn, gw. J. Gwenogfryn Evans yn *Reports on MSS. in the Welsh Language*, I, 11, t. 305 ac ar ddail cyntaf NLW Peniarth 4.

³ Gw. §3, 5.

4. Erbyn y bymthegfed ganrif, fel y dengys yr hen rifiad, cafwyd rhwymiad newydd y rhoddwyd (b) o flaen (a) ynddo, rhwymiad a oedd eto o bosibl yn wyn.

Yn 1573 soniai Rhisiart Langford¹ am y gyfrol ddwbl hon fel *Llyfr* (nid *Llyfrau*) *Gwyn Rhydderch* yr hyn a wna inni dybio fod y teitl arferedig yn draddodiadol eisoes yn ei ddyddiau ef. Os gwir hynny, y tebyg yw fod (a) a (b) o dan un clawr pan ddaethant gyntaf ar helw Rhaglaw Mab-wynion neu ddarford ffurfio'r cyfuniad yn fuan wedyn ganddo ef ei hun neu gan ei ddisgynyddion uniongyrchol.

5. Erbyn 1658 pan wnaeth Robert Vaughan ei gofrestr o Lyfrgell yr Hengwrt didolasid y ddau gasgliad drachefn, eithr delid i edrych arnynt o hyd fel undod:

'1. Darn cyntaf Llyfr Gwyn Rhydderch.

2. Yr ail rhan (*sic*) o'r Unrhyw² Lyfr'.

Yr un yw'r golygiad yng nghatalog Aneurin Owen yn 1824:

'4. The first part of the (*sic*) Llyfr gwyn Rhydderch.

5. The second part of Llyvyr gwyn Rhydderch'.³

Ni wyddys pa un ai dan un clawr ai dan ddau y daeth y *Llyfr Gwyn* i ddwylo Robert Vaughan nac ychwaith a droesid yn y gwrthwyneb drefn y bymthegfed ganrif (=Peniarth 5, 4) cyn i'r memrwn gyrraedd yr Hengwrt. Efallai mai ysgolheictod Vaughan a ganfu nad oedd dim yng nghynnwys gwahanrywiol y llyfr yn galw am unoliaeth caead ac mai ef a ddidolodd y cyfrolau ac a'u had-ddosbarthodd yn ôl y drefn (=Peniarth 4, 5) a ddilynwyd fyth wedyn. Pa sut bynnag, yng nghatalog 1824 (sy'n debyg iawn ei deitlau i gofrestr 1658) dengys y disgrifiad yn bendant fod y drefn a geir yno (4, 5) yn golygu'r un peth ag a wna heddiw.

6. O'r tu arall, i'r cof mai fel un casgliad yr ystyrid y ddwy lawysgrif hyn gan draddodiad y dyldid efallai briodoli gwaith William Watkin Edward Wynne yn eu huno o newydd yn y rhwymiad a wnaethpwyd ym Mheniarth.⁴ Beth bynnag oedd ei reswm, yn rhwymiad unclawr Wynne y daeth *Llyfr Gwyn Rhydderch* yn nechrau'r ganrif hon i'r Llyfrgell Genedlaethol ac yn y diwyg hwn y bu gynefin i'r to cyntaf o ddarlennwyr yn y sefydliad hwnnw.

7. Pan farnwyd yn ystod 1940 fod esiau caead newydd ar yr hen femrwn, penderfynwyd ysgaru'r rhannau unwaith eto megis yn nyddiau'r Hengwrt a'u rhwymo'n ddwy gyfrol ar wahân.

¹ *Reports on MSS.* . . . I, 11, t. 667.

² *Cambrian Register*, III, t. 278.

³ *Cymmrodor*, II, t. 403.

⁴ Ond gw. §2, (ii), 4.

(iii) *Ei ffurfiau mewnol*

Aeth *Llyfr Gwyn Rhydderch* drwy gyfnewidiadau pwysig nid yn unig yn ei wedd allanol eithr hefyd yn ei ffurf fewnol. Dyma, i'm tyb i, y rhai tebycaf:

1. Dangosodd Gwenogfryn¹ fod ysgrifen y rhannau hynaf (Peniarth 4; *Ystoria Bown*) yn debyg iawn i'w gilydd. Gellir ychwanegu fod eu memrwn o gyffelyb ddefnydd, ddarvoud rhiwlio wyneb pob croen ar yr unrhyw batrwm, bod plygiadau'r testunau wedi eu ffurfio'n gyson o bedair² llen, a bod y dail yn ôl y drefn cnawd-blew-cnawd-blew.³ O chwilio ymhellach, fe geir bod tair dalen gyntaf *Peredur* (ffo. cc, cci, ccii; WM col. 117-128) yn ysgrifenedig ar ochrau deau'r llenni y mae eu hochrau aswy yn cynnal *Y Pedair Keinc* (WM col. 97-118) a bod *Maxen Wledig* a *Lludd a Llefelys* yn gorffwys ar ddail deau y plyg y mae ei ddail chwith yn dwyn *Peredur*.⁴

Ymddengys, gan hynny, na ellir gwrthod y casgliad fod y testunau olaf (*Pwyll Pendefig Dyfed*—*Lludd a Llefelys*) yn ffurfio undod o'r dechrau a darfod o angenrheidrwydd eu copio yn yr un ysgrifenna.⁵ Yn yr un undod hefyd ceid, yn ôl pob tebyg, (a) y tri thestun a ddilyn yr uchod heddiw, sef *Iarlls y Ffynawn*, *Gereint ac Enid*, *Kulhwch ac Olwen*, testunau cyffelyb o ran dwylo,⁶ croen, a rhiwliad; (b) efallai *Ystoria Bown de Hamtwn* sydd yn Peniarth 5 er y bymthegfed ganrif, testun tebyg yn ei allanolion oddieithr yn rhiwliad yr ymyl aswy; (c) o bosibl y gyfres ychwanegol o'r *Mabinogion* a welodd Aneurin Owen yn 1824 ac nas ceir mwyach; (d) rhai materion eraill mewn rhyddiaeth a barddoniaeth amhosibl eu penderfynu.

2. Yn ôl yr hen rifiad, yr un, yn fras, oedd cynnwys y ddwy lawysgrif yn y bymthegfed ganrif ag yn awr, ond bod Peniarth 5, fel y gwelsom, yn sefyll y pryd hynny o flaen Peniarth 4. Y ddolen gydiol rhwng y ddwy gyfrol oedd *Ystoria Bown*; a chan mai dwy len yn unig (yn lle pedair) sydd ym mhlyg olaf *Bown*; a bod cefn y ddalen olaf (elxxi^b) yn wag, ymddengys yn ddiogel casglu mai'r stori hon oedd diweddglu Peniarth 5 yn hytrach na dechreuad Peniarth 4. Pa un a ddarfuesid ysgaru *Ystoria Bown* oddi wrth y llawysgrif hynaf yr ymdebygai'n fawr iddi yn allanol, er mwyn ei lleoli yn y safle hon, ni ellir mwyach ddywedyd.

¹ *Reports on MSS.* . . . I, 11, t. 305, a dail cyntaf rhwymiad Peniarth 4.

² Yn nhrydydd plyg *Bown*, yn ddamweiniol efallai, ni ddigwydd ond tair.

³ Golyga 'cnawd-blew' mai'r ochr nesaf i gnawd yr anifail, ochr olau ei gwawr, a ddaw ynghyntaf ac y dilymir hi gan yr ochr a ddwygai'r blew, ochr felynaidd ei lliw.

⁴ Penderfynais hyn drwy help Mr. Hanson, rhwymwr proffesiysdol y *Llyfrgell Genedlaethol*, y gŵr a wnaeth y rhwymiad olaf o'r *Llyfr Gwyn*.

⁵ Rhaid yn wyneb hyn wrthod tyb Gwenogfryn (WM t. xiii) ddarfod ysgrifennu *Peredur* mewn mynachlog wahanol i'r lleill.

⁶ Eto i gyd y mae ysgrifen *Gereint ac Enid* yn llai dilyn ac yn fwy Anglo-Normanidd ei gwedd (cf. l yn *dolur*, col. 444) na'r dwylo eraill.

3. Os Robert Vaughan, fel yr amgrymwyd, fu ysgarydd ieuad anghymharus (5, 4) y bymthegfed ganrif, e' hefyd, fe ddichon, a wnaeth yr ad-drefniant o'r cynnwys a adlewyrchir yng nghatalog Aneurin Owen yn 1824. Yn ôl y catalog hwn, ni chynhwysai Peniarth 4 ond *Y Mabinogion*, eithr yn lle copi sengl o bob un o'r *Pedair Keinc* fel y ceir hwy heddiw gwelid yno ddwy gyfres ('two series of the Tales of the Mabinogion'). Aethai'r storïau Arthuraidd a'r storïau eraill a ddigwydd yn awr yn Peniarth 4 rhwng *Math fab Mathonwy* a'r diwedd, sef *Peredur*, *Maxen Wledig*, *Lludd a Llefelys*, *Owein a Luned*, *Gereint ac Enid*, *Kulhwch ac Olwen* drosodd i Peniarth 5 lle dilynent yn uniongyrchol *Ystoria Bown de Hamtwn*.

4. Yn rhwymiad Peniarth nid ymfodlonodd Wynne ar roi'r ddau gasgliad drachefn o dan yr un clawr. Yn hytrach, torrodd ymaith y pum testun o ysgrifen gynnar (*Peredur-Kulhwch*) a aethai drosodd yn nhrefniant yr Hengwrt i Peniarth 5 a gosododd hwy'n ôl gyda'u cymheiriad o ran oed a theip eu hysgrifenyddiaeth yn Peniarth 4.¹ Serch heneidd-dra ei hysgrifen, gadawodd *Ystoria Bown* yn y fan lle'r oedd yn Peniarth 5, yr hyn a ddengys mai rhifiad y bymthegfed ganrif fu ei gyfarwyddyd. Mewn un peth, er hynny, dilynodd yr Hengwrt: rhoes y llawysgrif hynaf (Peniarth 4) o flaen yr ieuaf (Peniarth 5) yn yr uniad newydd, gan fynd yn groes i lwybr yr hen rifiad.

5. Wrth ysgaru'r rhannau yn 1940 ni newidiodd y Llyfrgell Genedlaethol ddim ar drefn yr ysgriflyfrau cyfansoddol, eithr adferwyd y dail coll (ffo. cclj-cclviii) a giliodd i Peniarth 12 ac, yn rhyfedd, barnwyd yn wiiw hefyd rwyddo gyda'r hen femrwn niferus ddail papur o argraffiad Gwenogfryn Evans er mwyn edfryd y bylchau yn *Lludd a Llefelys*, *Iarlls y Ffynawn* a *Kulhwch ac Olwen*.

Wrth ysgaru neu gyfuno'r prif rannau ac wrth ad-drefnu'r testunau cyfansoddol ar achlysur y newydd rhwymadau, ymddengys y byddai'r perchenogion weithiau hefyd yn tynnu testunau allan. Rhaid tybio yn ogystal y gadewid llawysgrifau i syrthio i stad ddadfeiliedig cyn y rhoddid cloriau newydd arnynt ac y byddid yn awr ac eilwaith yn eu hanrheithio. Drwy un o'r dulliau hyn disgynnodd rhai darnau allan o'r *Llyfr Gwyn*, gan grwydro i lawysgrifau eraill, megis dail cclj-cclviii a atgofforwyd yn 1940 yn eu henfan ar ôl trigo ohonynt o leiaf er dyddiau'r Hengwrt yn Peniarth 12 (=Hengwrt 202). Aeth rhannau eraill ar ddifancoll megis yr 'hen gerdd' yn Peniarth 111 a ysgrifennodd yr hen Risiart Langfford o Drefalyn allan o Lyfr Gwyn Rhydderch,² ail ran *Kulhwch ac Olwen*, etc. Os *Llyfr Gwyn Rhydderch* fu prif gynsail *Llyfr Coch Hergest* (ef yn sicr fu ffinhonnell *Ystoria Bown de Hamtwn*), ymddengys y rhoddaid ei dewdra cyntefig loches nid yn unig i lawer o'n hen farddoniaeth ond hefyd efallai i destunau rhyddiaeth cyfain fel *Breuddwyd Rhonabwy* nad dydent ynddo mwyach.

¹ Gw. Aneurin Owen, *Cymmrodor*, II, t. 403.

² Geiriau John Jones o'r Gelli Lyfdy yn Peniarth 111.

³ Gw. §5, (iv).

§3. YR YSGRIFENFA A GYNHYRCHODD Y LLYFR GWYN

Ni wyddys pa ysgrifenfa neu ysgrifenydd a gynhyrchodd *Llyfr Gwyn Rhydderch*. Gan fod pob lle i gredu mai 'the principal person in the County of Cardigan' a chynrychiolydd y goron ym Mabwynion oedd biau'r *corpus* mor gynnar ag ail ran y bedwaredd ganrif ar ddeg, y duedd gyntaf yw tybio ddarfordd copio ei destunau yn un o fynachdai Glannau Teifi. Dyna, mae'n debyg, a gymhellodd Gwenogfryn Evans i awgrymu Ystrad Fflur fel y gweithdy a droes allan Peniarth 4.¹ Gorffwys Ystrad Fflur o fewn deng milltir, fel yr hed y frân, i Barc Rhydderch a Llanddewibrefi o fewn pump. Os oedd i Rydderch hefyd dŷ yng Ngogerdan, fel y tystia Wynne, safai Ystrad Fflur rhwng ei ddau gartref. Eithr er mor atyniadol yw'r golygiad ddarfordd cynhyrchu'r *Llyfr Gwyn* yng ngogledd Ceredigion, gellir dyfynnu yn ei erbyn amryw ystyriaethau pwysig:

1. Gwelsom fod Rhydderch yn berthynas i dywysogion Deheubarth a bod iddo gysylltiadau llenyddol yn Nyffryn Tywi mor bell i'r deau â thref Caerfyrddin. Gallasai felly yn hawdd ddigon gael y *Llyfr Gwyn* o Dalyllychau, ryw ddeunaw milltir i'r de-ddwyrain, mynachlog yr âi heibio iddi ar ei ffordd i Ddinefwr, neu o Briordy Caerfyrddin a reolai unwaith y Faenor rhwng Clarach a Rheidol ac a dderbynai ddegymau Penweddig²; neu eto o Briordy Aberteifi neu o Fynachdy Llandudoch y tu draw i'r bont yng ngogledd Cemaes.

2. Dengys arwyddion yn *Ystoria Bown de Hamtwn* sydd, fel y nodwyd, yn debyg iawn ei hallanolion i Beniarth 4 ac y tueddai Gwenogfryn i'w hystyried yn rhan gynhwynol ohoni, mai gwŷr o Forgannwg ac o finiau Caerfyrddin a Phenfro fu ei chopiwr olaf.³ Sylwasom hefyd fod ysgrifen *Gereint ac Enid* yn llai artistig ac yn fwy Anglo-Normanidd ei golwg nag eiddo'r *Pedeir Keinc*; gallent yn hawdd felly ddeillio o ysgrifenydd gwahanol. Am yr ail Ran o'r *Llyfr Gwyn* (=Peniarth 5), nid yw honno namyn casgliad o bedwar testun go ddeheuol mewn pedair o ddwylo amryfal. Nid yw'n amhosibl fod y *Llyfr Gwyn* a adnabyddai Rhydderch yn cynnwys enghreifftiau o ysgrifenyddiaeth mwy amrywiol fyth a bod rhai o'r testunau a aeth ar goll yn dwyn, fel *Ystoria Bown*, nodau iaith siroedd mwyaf deheuol Cymru.

3. Os Ystrad Fflur oedd ysgrifenfa'r *Llyfr Coch*, fel y myn rhai, gellir dal fod cynnyrch y mynachdy hwnnw yn fynych yn dangos ffurfiau llai deheuol nag a welir yn *Llyfr Gwyn Rhydderch*. Yn *Ystoria Bown y Llyfr Coch*, er enghraifft, y mae'r *h* yn llawer sicrach nag yn y gynddelw; e.e., *arhugeint*, *ehaon*, *tynglu* am *arugeint*, *eaon*, *tyngu*, etc. Trowyd *hw-* ac *-hw-* yn aml yn *chw-* a *-chw-*; e.e., *chlimôth*, *chlbare*, *ymchoelaf*, *ymchoelut*, *uarôgychilbedyl* am *hlîmôth*, *(h) lbare*, *ymhoelaf*, *ymhoelut*, *varôgylbedyl*, etc. Chwanegwyd y gytsain yn fynych: *llydyat*, *paganyeit* am

¹ J. Gwenogvryn Evans (ed.), *The White Book of Mabinogion*, t. xiii.

² Gw. J. E. Lloyd, *A History of Wales*, (London, 1911), II, t. 432.

³ Gw. §6, (i), 1, 2, 3.

lydat, *paganneit*, etc. Y mae'r geiriau yn awr ac eilwaith yn fwy gogleddol eu gwedd; e.e., *goftôg* am *geftôg*, *offeirat* am *effeirat* ac *yffeirat*, etc.

Diau y darganfyddid amrywiadau tebyg o gymharu unrhyw destun a ddigwyddo yn y ddwy lawysgrif.

4. Os oedd y gwahanol fynachlogydd, fel y bernir yn gyffredin, yn meddu ar deip nodweddiadol o ysgrifen ac yn glynu ato, ymddengys ei bod yn canlyn nad ysgrifennwyd mo'r *Llyfr Gwyn* yn un o dai crefydd Glannau Teifi, oblegid arall yw model ysgrifen Llanddewibrefi yn *Llywyr yr Agkyr* yn 1346 ac arall yw teip y dwylo yn Ystrad Fflur yn niwedd y bedwaredd ganrif ar ddeg, os cynnyrch y tŷ hwnnw yw'r *Llyfr Coch*.

5. Gwahaniaetha ffurfiau geiriau a theipiau ysgrifen y *Llyfr Gwyn* nid yn unig oddi wrth eiddo cynnyrch tybiedig mynachlog fawr Blaenau Teifi, eithr y mae ei orgraff hefyd yn dra gwahanol. Dilyn sillafiaeth y *Llyfr Gwyn* reol lai cyson, ac ar bwyntiau neilltuol (e.e., llythyraeth y treigladd trwynol)¹, y mae ei athrawiaeth orgraffyddol yn llai pendant.

Casgliad

Ymddengys, gan hynny, ddarfordd ysgrifennu'r niferus destunau amrywiol eu dwylo a gyfansoddai'r *Llyfr Gwyn* cyntefig (=P 4; YBH, etc.) yn ogystal, o bosibl, â'r llawysgrifau a furiwyd atynt i ffurfio Atodiad neu Ail Ran (=P5, etc.) ym mynachdai'r siroedd mwyaf deheuol ac efallai ddarfordd eu cyfuno'n gyfrol gyfansawdd cyn iddynt erioed weled broydd Ceredigion. Myn Gwenogfryn² mai ym Mynachlog Nedd yr ysgrifennwyd *Peredur*; os gwir hynny, yn y tŷ crefydd hwnnw hefyd y copiwyd y *Pedeir Keinc* — *Lludd a Llefelys*, canys gwelsom ddarfordd ysgrifennu colofnau cyntaf *Peredur* ar yr un plyg ag a ddeil derfyn y *Pedeir Keinc* a bod colofnau blaenaf *Lludd a Llefelys* ar yr un plyg ag a gynnal ddiwedd *Peredur*.³

§4. YSTORIA BOWN Y LLYFR GWYN

(i) Cyffredinol

Nid yw *Llyfr Gwyn Rhydderch* y perthyn *Bown* iddo, fel y gwelsom, onid llawysgrif o faintioli cymharol fychan (tua 9 mod. × 6), eithr dengys ei ymylon iddo yn ystod y canrifoedd golli cryn fodfedd o'i uchder ac o leiaf gymaint â hynny o'i led o dan gyllill ei wahanol rwyngwyr.

Cynnwys *Ystoria Bown* 34 o ddail, nid amgen, 67 o dudalennau (y mae'r olaf i gyd yn lân) wedi eu plygu yn bum plyg. Deil y plyg cyntaf, yr ail, a'r pedwerydd bedair dalen yr un. Oblegid gwall ar ran y copiwr, efallai, torrwyd y trydydd i lawr i dair; ni cheir yn y pumed namyn dwy ddalen, yr hyn a ledawgryma mai â chopio *Ystoria Bown* yn unig yr oedd a fynnai'r ysgrifennydd pan oedd wrth ei orchwyl.

¹ Gw. §19, t. cxv et seq.

² *The White Book* . . . , t. xiii.

³ Gw. §2, (iii), 1.

Rhestrwyd dail y plygion yn *Bown* yn ôl y drefn cnawd blew-cnawd-blew¹ megis y gwneir drwy gydol y *Llyfr Gwyn*. Dirwyn y testun i ben ar du deau ffo. clxxi yn nherfyn y llinell olaf ond un yn yr ail golofn.

Y mae memwrn *Ystoria Bown*, fel eiddo testunau Peniarth 4 yn gyffredinol, yn weddol denau a llwydlyn ac o ansawdd a ddengys i'r mynachdai Cymreig ddysgu llawer am gyweirio crwyn er cyfnod *Llyfr Du Caerfyrddin* sydd â'i ddefnydd yn dew, yn dywyll, ac yn anghaboledig. Cyn torri gair arno cynhwysai memwrn *Bown* ambell dwll dafaden, tyllau y gorfu i'r copiwr rannu ei eiriau er eu hosgoi (gw. tt. 21, 22, 23, 24, 53.). Rywbryd yn nes ymlaen cuddiwyd y tyllau hyn gan haen o groen tenau. Rhaid bwrw hefyd at feiau cynhenid y memwrn yr anffodion a ddaeth ar ei warthaf ynghwrs yr amseroedd: diddymwyd gair ac anafwyd gair arall ar ffo. cxla, col. 1; difodwyd gair ac efallai ddau ar ffo. cxlvib, col. 1; crafwyd ymaith *an pzyaôd* ar ffo. clvii^a, col. 2; ar ben ffo. clviii^b, col. 2 dilewyd (i'r golygon naturiol) rannau o'r tair llinell uchaf gan ryw sylwedd fferyllol; maluriodd rhannau o ymylon deau y pedair dalen olaf (ffo. clxxiii-clxxi) gan bydredd; ar ffo. cxli^a, col. 2, ar ffo. clxviii^b, col. 1 a 2 ac ar ffo. clxxx^b edwinodd yr inc mewn hanner dwsin o eiriau a cheisiodd rhywun mewn oesoedd diweddar adfywio'r ysgrifen drwy redeg inc newydd draw ac yma dros yr hen.

Ar bob wynebbdalen torrwyd â'r pwyntil plwm bedair llinell ar ffurf pedrongl. Gadawyd llain gul rhwng pob llinell syth a phob ymyl a rhedwyd dwy linell o'r pen i'r gwaelod drwy'r canol gan wneuthur yr wyneb yn ddwy golofn gyfartal. Torrwyd llinellau croes ar draws yr holl bedrongl o un llin eithaf syth i'r llall gan fargodi drostyn yn fynych. Dechrau'r ysgrifen bob amser yn dynn wrth linell chwith pob colofn, eithr nid yw llinell ddeau'r golofn namyn terfyn bras yr eir drosto yn aml o gymaint â dwy neu dair llythyren (e.e., cxla, cliiii^b, clxvi^b). Er na threuir ar anghytgeord rhwng rhifedi llinellau dwy ochr dalen ond pumwaith (cxli, clviii, clx, clxviii, clxix), eto, y mae'n amlwg, er gwaethaf cyfatebiaeth nifer y llinau o boptu'r ddalen, ddarford tynnu'r pwyntil plwm ar hyd pob ochr yn agos bob amser ar wahân (cf. e.e., cxxxviii^a-cxxxix^b; cxli-cxliiii^b; clxvi). Mewn hanner dwsin o enghreifftiau lle digwydd cyfatebiaeth yn safle'r llinellau ar bob ochr (cf. e.e., cxlviii^b-cxlix^b), ymddengys yn debygol i'r copiwr dynnu ei linau o du'r blew yn unig, megis y gwneid yn fynych yn yr oesoedd canol.²

Go denau yn aml yw'r llinau, yr hyn a esbonia o bosibl pahan yr amrywia'r nifer ar y gwahanol wynebau (ceir 16 o wynebau â 30, 2 â 31, 23 â 33, 16 â 34, a 10 â 35.).

Y mae llin uchaf pob sgwâr yn ddi-ysgrifen oddieithr y ceir yno rif yn dyddio o'r bymthegfed ganrif, ffigur a symudwyd gan law ddiweddarach i'r cornel uchaf deau. Nid oes lofnod i'w weled yn unman ar y plygion ac ni cheir mynag ar derfyn yr un. Os bu'r dail yn dwyn y rhain gynt, aethant ar ddifancoll ers hir dro dan gyllill y rhwymwyr.

¹ Am arwyddocâd hyn, gw. §2, (iii), n. 3.

² Gw. E. Maunde Thompson, *Introduction to Greek and Latin Palaeography* (Oxford, 1912), tt. 54-5.

(ii) *Ysgrifen Ystoria Bown y Llyfr Gwyn.*

Croniclwyd *Ystoria Bown* yn y finwsgl hanercrwn-hanercnglog a luniodd mynachdai Cymru, fel y tybiaf fi, allan o'r finwsgl Ffrengig a'r llaw lys yn ail ran y ddeuddegfed ganrif. Canfyddir camedd yr ysgrifen gron yn amlwg yn rhai llythrennau (*a, b, g, o*, etc.) a gwelir yr onglau a fenthycasai'r hen ysgrifen o'r othig ongllog yn eglur yn eraill (*c, e, h, m, n*, etc.). Yn groes i ddwylo testunau Ffrangeg diwedd y drydedd ganrif ar ddeg, addurnir gwrys *b, h, k, l* â ffyrch tebyg i eiddo'r ysgrifen othig a'r ysgrifen ddiplomatif, ffyrch a fwridd y mynaich Cymreig ganrif ynghynt at y model a fenthycasent. Heb gyfrif copâu'r pelydr, yr edafedd gothig a ymddengys amlycaf yn y patrwm, a phetrual yn hytrach na chrwn yw pryd cyffredinol yr ysgrifen. Cadwyd y pelydr uch-llinell ac is-llinell yn gymharol fyr ac eithrio y a ddisgyn yn fynych hyd llythrennau'r llin islaw. Y mae *b, h, k* yn aml yn fyr iawn. O'r tu arall, ac yn wahanol i'r hyn a welir yn y llawysgrifau Ffrangeg lle mae *b* yn fyr, ceidw *l* yn *Ystoria Bown* ei hyd rheolaidd. Yng nghysail y *Llyfr Gwyn* ymddengys, er hynny, ei bod hithau'n fer (cf. *nuble* am *nubie* 1477). Ar wahân i *a* a ysgrifennwyd 9 gwaith ynghlwm wrth *a* arall (e.e., 65, 119, 128), ni ddigwydd llythrennau cyfrwym (nodwedd amlwg yn yr ysgrifen othig) oddieithr yn y cyfuniadau arferol *ct* ac *ft*. Er torri pob llythyren ar ei phen ei hun, eto i gyd rhoddwyd y llythrennau fel rheol yn lled dynn wrth ei gilydd. Ar y cyfan, dwg ysgrifen *Ystoria Bown* nodau llaw ystywyth a chadarn sy'n awgrymu copiwr yn meddu ar nerfau da, disigl.

Amrywia maint ysgrifen y gwahanol dudalennau grym lawer. Anghywir, serch hynny, fyddai tybio fod hyn yn arwyddo gwahanol gopiwr, canys yr un yw'r orgraff a'r un yw delw'r ysgrifen. Yr esboniad ar yr amrywiaeth yn ddiau yw eisteddiadau gwahanol.

Gadawodd y copiwr le gwag i *Y* fawr yng ngair cyntaf y testun, eithr ni ddaeth y rhuddellwr heibio i'w thorri a'i lliwio.

Yr ysgrifennydd ei hun biau briflythrennau corff y testun. Torrwyd pob un ag inc du ac ni liwiwyd yr un wedi hynny â dim arall. Perthyn y llythrennau mawr i'r gyfres wnsial (*a, e, h, m*); yr unig eithriad yw *D* sydd ar ffurf y capitaliaid; digwydd hefyd *A* capital unwaith (1081). Ni cheir yr *E* capital a welir yn 3818 yn y llawysgrif a'r rheswm amdani yn y testun yw i'r argraffiwr ffael â chael priflythyren wnsial i'w chyflue yn y print.

(iii) *Ai'r un ysgrifen sydd yn Bown ag yn y Pedair Keinc?*

Mewn nodiad a roes Gwenogfryn Evans ar un o ddail cyntaf *Llyfr Gwyn Rhydderch* dywaid: 'Cols 1 to 111, 117 to 236, 341 to 348 are by the same hand, as is also Hengwrt MS 202, and probably *Bown of Hampton* at end of this volume'. Yna drachefn: 'The Bown of Hampton may be as early as cols. 1-236 and 341-348 of MS. 4 which belong to the end of the XIIIth Century'.¹

Yn sicr ddigon, yr un yw teip yr ysgrifenyddiaeth yn yr holl destunau a enwir gan Gwenogfryn, eithr mor sicr â hynny y mae llaw'r *Pedair Keinc—Lludd a Llefelys* yn fwy cron yr olwg arni a'i llinau yn fwy artistig nag

¹ Reports on MSS. . . , I, 11, t. 305.

eiddo *Ystoria Bowen*. Nid yn yr un dull ychwaith y tynnwyd y pwyntil dros y memrwn. Y mae'r llinau syth ar ymylon aswy a deau pob tudalen yn sengl yn *Ystoria Bowen*; y maent yn ddwbl ar ddail Peniarth 4. Gwahaniaetha hefyd fanion technegol. Ceir dot ar gopa pob y (y) drwy gydol y *Pedeir Keinc-Lludd a Llefelys* tra na welir o ben bwy gilydd i *Bowen* ond 18 enghraifft o y bwyntiedig (e.e., 45, 158, 2524, 2983, etc.). Amrywia'r orgraff hithau. Trewir ar sillafiadau fel *ymphen*, *ygcharchar*, *ymphen*, *vygcharyat*, etc., 18 tro yn *Ystoria Bowen*,¹ tra na cheir, hyd y sylwais, ond hanner dwsin o'r cyfryw o fewn yr holl golofnau y cyfeiria Gwenogfryn atynt yn Peniarth 4 (cf. *ymphen* 229, 251, 255, 256; *ympherued* 230). Eto (er y geill hyn fynd ymhellach yn ôl na chopi'r *Llyfr Gwyn*), ceir wmbredd o enghreifftiau o'r goddrych ar ôl berfenw o dan reolaeth y (nid o) yn *Bowen*²; y maent i'w cyfrif ar fysedd un llaw yn y colofnau y myn Gwenogfryn fod *Bowen* yn perthyn iddynt.³

Er pob tebygrwydd teuluol a ffynna rhwng dwylo'r testunau o dan sylw, gorfodir ni gan yr ystyriaethau a nodwyd i wrthod tyb Gwenogfryn mai'r un copiwr sy'n gyfrifol am *Ystoria Bowen* ag am y *Pedeir Keinc*, *Peredur*, a *Lludd a Llefelys*. Hefyd awgryma absenoldeb y pwynt oddi ar yr y yn *Bowen* fod ei ysgrifon o beth blynyddoedd yn iau na'r llall.

(iv) *Dyddiad Ysgrifon Bowen y Llyfr Gwyn.*

Yn y sylwadau a ganlyn gwneir cymariaethau rhwng rhai o lythrennau *Ystoria Bowen de Hamtun* â llythrennau'r ysgrifon lys Anglo-Normanidd, ysgrifon y siartrau a'r diplomâu dyddiedig. Am y drydedd ganrif ar ddeg y sonnir ac at *English Court Hand*⁴ y cyfeirir:

a: edrych yr *a* fach, ar ffurf dwy ddolen, yn debyg i *a* boblogaidd y llaw lys tua diwedd y ganrif (ECH, rhif 13, 1292);

c a t: cymysgir *c* a *t* fel y gwneir gan yr Anglo-Normanid tua diwedd y trydydd chwarter (ECH, 9);

e: y mae'r *e* fach yn debyg i *e* y testunau diplomataidd tua dechrau ail hanner y ganrif. (ECH, rhif 5, 1256);

¹ Gw. *Nodiant y Treigladr Trwyol*, §19.

² Gw. dan *Cystrawen*, §51.

³ Pe buaswn yn dibynnu ar WM, gallaswn ddweud fod gwahaniaeth mawr rhwng ffurfiau'r priflythrennau yn WM ac yn YBH; mai capitaliaid sydd yn y blaenaf (ceir A gannoedd o weithiau) ac wnsialiaid yn yr olaf (a, etc.; ni ddigwydd ond un A, 1081); ond camgymeriad fuasai hynny, oblegid wnsialiaid sydd hefyd yng ngwreiddiol WM. Am ryw reswm neu'i gilydd, aeth y rhaglen 'character for character . . .' (WM, ix) yn deilchion yn yr unrhyw lyfr ag y cyhoeddwyd hi. Y mae'r un peth yn wir am 'space for space' (ib.); yn lle bod yn igam-ogam fel yn y llagr, gwaethwyd diwedd y colofnau yn union fel llinyn ac aeth yr ysbasau i gyd, oddieithr lle gorfywys un gair ar y llall, yn anghywir. Hyn efallai sy'n cyfrif na chyhoeddwyd erioed *facsimile* o ddail y LIG.

⁴ Charles Johnson and Hilary Jenkinson, *English Court Hand A.D. 1066 to 1500* (Oxford, 1915), Parts I & II.

f [=v]: nodir -f- yn 3597 a 3691 (gw. n. ar y rhain) gan y llythyren *o*, llythyren oedd mewn bri am *v* yn y llaw lys ynghylch diwedd y trydydd chwarter (ECH, rhif 7, 1272);

g: ymdebyga *g* i *g* fach a arferid yn y llaw ddiplomataidd oddeutu dechrau'r chwarter olaf (ECH, rhif 14, 1270);

i: acennir *i* yn rheolaidd, pa un a fyddo mewn cyswllt ag *m*, *n*, *u* ai peidio, yn unol â'r un rheol ag a welir yn y llaw lys yn niwedd y ganrif (ECH, 24);

s: defnyddir *f* hir yng nghanol gair ac *s* fer ar ei ddiwedd heb nemor eithriad, a dyna arfer y llaw ddiplomataidd ar derfyn y ganrif (ECH, 45);

t: yn *t* fach saif y llin syth yn glir uwchlaw'r llin groes fel yn *t* ail ran y ganrif yn yr ysgrifon Anglo-Normanidd (ECH, rhif 4, 1256);

th: ymdebyga *th* [=w] yn YBH i'r ffurf a geir yn y llaw siartr yn niwedd trydydd chwarter y ganrif (ECH, rhif 8, 1272);

y: ni cheir, fel y dywedwyd uchod, ond 18 esiampl o y â phwynt arni drwy gydol y testun; yn y llaw a arferir yn y siartrau â'r dot o'r golwg yn negau olaf y ganrif ac ni welir mono am ganrif wedyn (ECH, 52).

Os dylanwadodd y llaw lys Anglo-Normanidd ar ffurfiau'r llaw arferol yng Nghymru, fel y credaf, yna ymddengys ei bod yn dilyn mai i ddegau olaf y drydedd ganrif ar ddeg y perthyn ysgrifon *Ystoria Bowen de Hamtun*.¹

§5. DOSBARTHAD NEU BERTHYNAS Y LLAWYSGRIFAU

Gorffwys beirniadaeth destunol, neu o'r hyn lleiaf, un o'i rhannau hanfodol, ar y syniad na fydd copiwr gwahanol a ymgymero ag adysgrifennu'r un testun fyth yn cyflawni'r un gwallau, oddieithr, bid sicr, pan gymhellir hwy i hynny gan reswm cyffredin megis tebygrwydd *c a t*, *c ac r*, *r a t*, *n ac u*, etc. Gan hynny, pan gaffer nifer o lawysgrifau yn atgynhyrchu'r un beiau, yn enwedig yr un beiau pwysig, y mae'n ddiogel casglu eu bod oll yn deillio o'r un adysgrif. A'u barnu wrth y maen prawf hwn, nid oes gysgod o amheuaeth na thardd testunau *Llyfr Gwyn Rhydderch*, *Llyfr Coch Hergest*, *Llawysgrif Mostyn* 135, a *Llyfr Siôn Dafydd Rhys* o'r un ffynhonnell. Yr un camddarlenniadau, yr un camgopio, gydag ychydig iawn o amrywiaeth, a geir yn y pedair llawysgrif. Yr un hefyd yw'r stori o ran trefn, sylwedd, a manylion.

(i) *Y Berthynas rhwng Llyfr Coch Hergest a Llyfr Gwyn Rhydderch.*

(a) Wele ddetholiad o'r camddarlenniadau sy'n gyffredin i'r ddau femrwn, gyda rhif y llinell yn *Ystoria Bowen* (=YBH) yn ogystal â chymariaethau mynych â'r darlenniadau cyferbyniol yn *Boece de Haumtone* (=B); ceir sylwadau ar y rhain yn y *Nodiadau*:

1. 1145: *at y not y neidaôd*, bai copiwr am *ac y uot* . . .; B *en une voute saili*=LIG.

¹ Am oed y cyfieithiad ei hun, gw. §7, (ii), (iii).

2. 1581: *yd oedon . . . yn damunaŷ y lbelet ar yr ieffu grift. disgyn yr llaŷ, gwall ysgrifol am . . . yn damunaŷ y lbelet ac yr ieffu grift . . .*; B . . . *Boves, pur deu! descendez!* 'Bown, er mwyn Duw, disgynnwch'.
3. 1702: *pan vo garfi y chuiŷfa yn fôperu dechreu nos; y glos, dechreu nos, yn y ddwy lsgrif; B kant il serra nuit e il seient a soper* 'pan fo'n nos a hwythau ar swper'.
4. 1723: *arglôyd heb hi a dygôn dec fômer yn llaŷn o eur gyt a ni; darll. . . hi ni a dygôn . . .*; B *nus frum charger dis bons chivals de fin or* 'ni a barwn lwytho deg march da ag aur pur'.
5. 2583: *ef ath ledir yn ebzôyd ddigaŷn, bai am ef ath ledjir . . .*; B *l'em vus legera* 'fe roddir carthlyn i chwi'.
6. 2776: *a gôedy bôyt ymolchi a ozugant. Sonnir yn rhai o'r hen gerddi Ffrangeg am ymolchi cyn ac wedi bwyd. Y cyntaf a geir fel rheol; anfyntych iawn, os o gwbl, y crybwyllir am yr ymolchi ar ôl bwyd fel yma a hwnnw'n unig. Ni sonnir am ymolchi yn B.*
7. 2880: *ef a vyryŷyd o benn y tôz dee gaŷlach a rugeint. Y mae'r testun yn llwgr iawn yn yr holl gyswllt; efallai mai'r darll. cysefin oedd ef a vyryŷyd y benn y côz(s) dec . . .*; B *a le chef de curs un quarante mars getez* 'i bennaeth y rhedegfa fe daflwyd deugain marc'; yn y n. ar 2880 awgrymir mai *dars*, *dart* 'darn o arian; gaŷlach' oedd y gair yng nghynddelw AN y Cymro.
8. 2904: *lêlôch heb y bzenhin meint y kam y mae nny ŷneuthur yr march; B Veez, dist le roi, ceo est un malfé* 'Gwelwch, meddai'r brenin, cythraul ydyw'.
9. 2914: *ac yna kyntaf ti am urdeŷt. Y darll. gwreiddiol, yn ôl pob tebyg, oedd hi am hurdes; B et Josian me out primes adobé* 'a phan urddodd Iosian fi gyntaf'.
10. 2916: *yn lhell noe y kauas oe bzoui, llygriad tebygol o cefs esprové, 'caethwas profiadol'; B mels entent que cerf esprové* 'gwell y deall na chaethwas profiadol'.
11. 2950: *Dozo deugein marchaŷc neŷyd urdaŷ ym; B Sire, isci sum* 'quarante chevalers adubbez' 'Arglwydd, yma yr ydym (yn) ddeugain marchog urddol'.
12. 3072: *ac ynteu a dyŷaŷt vy marchogyon yn ŷylaŷ, bai am rywbeth fel vy march [a ladaŷd vab y bzenhin ac yna y gôelit y march] ogyon yn ŷylaŷ; B mes le fiz le roi ad mun chival tué. Ke lors veist (llsgr. uent) plurer les chevaliers!* 'Ond fy march a laddodd fab y brenin. Gymaint yna y gwelent (neu y gwelid) y marchogion yn wylol'.
13. 3128: *ac y ŷylat dy fab. Awgrymaf mai'r darll. cyntefig oedd ac y ŷelat (ŷelet) . . .*; B *Vostre enfant purray mult bien ver* 'Gallaf yn burion edrych ar eich plentyn'; gw. n.

14. 3215: *a phroui a ozu(c) hi llyŷelŷyn; B un herbe achata* 'prynodd lysieuyn'.
15. 3379: *a therri. ny bu hŷyza. Darll. a therri ny bu yn hŷyza; B e Terri n'est gueres targant* 'ac nid oeda Terri fawr'; cf. *ac ny bu hŷyrach y pyŷcodôz* 3645; RBB 293 *edzych na hŷyzeŷych dyuot at y bzenhin.*
16. 3383: *ef a dozres boŷn y ŷayô yndaŷ. Darll. ydaŷ; B La lance al duc brise* 'ef a dyr wayw'r dug' (yn llyth., 'ef a dyr ei wayw i'r dug').
17. 3553: *ac odyŷa y gallŷaffant ar fôper. Y barŷneit ar meibon a deuthant. Y barŷneit yw gwrthrych gallŷaffant a dylid dileu'r atalnod ar ôl fôper a'i roi ar ôl barŷneit; B Pus assisterent a soper les baronez, e sont l'enfants de l'ostel repeirez* 'yna yr ymgasglodd y barwniaid ynghyd i swper a daeth y meibion (yno) o'r tŷ'.
18. 3581: *py lbed yd amuones y lŷyr y ŷarandaŷ; B . . . e espie 'yspiwr'; darll. y yŷpŷlŷyr=ŷy yŷpŷôz am y lŷyr; cf. ffozeŷtlŷyr am ffozeŷtôz* 127; *kyghoztlŷyr am kyghozôz* 2947; a gw. *Orgraff w* [u], 4.
19. 3597: *a boŷn a atŷaenat arŷndel y varch. Darll. a at venat (vynet) arŷndel; B Boves let courre Arundel l'abrivé* 'Bown a ad i Arwndel, y buan, redeŷ'; gw. n.
20. 3772: *hyny deuth at fabaot; B . . . e Fabur ad trové* 'a chafodd hyd i Ffabur'; f., yn bur sicr, oedd yng nghynsail y llsgrau Cymraeg ond cymerwyd hi am f hir a darllenwyd hi fel talŷfyriad o fabaot.
21. 3878: *digaŷn a gigleu oth ganueu di; B de vos enchantemens ai veu assez* 'digon a welais o'ch swynion'.
22. 3886: *a chamu megys ederyn. Darll. ? a chamu . . . B com fust oysel est le mur montez* 'megis aderyn ef a ddringodd y mur'.
23. 3970: *ae ti fabur a erlidyeŷt Sabaot; B Estevus Fabur fabaoth ateig-nant* 'Wele Ffabur yn goddiwes Sabaoth'. Cymerth y cyfieithydd, efallai, *Estevus* 'wele', fel *Estes vus* 'A ydych chwi'?
24. 3972: *ef ae treŷis ar y daryan hyt y eneu. Darll. . . ar y daryan ac ae holltes hyt y eneu; B e fiert Fabur sur son elme devant, jeskes la buche le va defendant* 'a thery Ffabur ar ei helm o'r tu blaen gan ei hollti hyd ei enau'.
25. 3991: *a llalŷen uu rieni y meibon gan y gŷbelet ae tat. Darll. . . gŷbelet oe cat; B ke de bataille sont venant* 'a ddeuant o'r frwydr'.
- cf. hefyd 88, 1195, 1307, 1402, 1695, 2121, 2161, 2863, 2912, 2925, 2935, 2962, 3079, 3191, 3279, 3420, 3571-3, 3702, 3740, 3908, 4058, 4060, 4065, 4115, 4114, 4213, 4214, 4269, 4304.
- Dyna hen ddigon o brofion i sefydlu'r golygiad bod testunau *Llyfr Gwyn Rhydderch* a *Llyfr Coch Hergest* o *Ystoria Bown de Hamton* yn cynrychioli'r un traddodiad ac yn berthnasau agos iawn.

(ii) Pa wedd y gellir esbonio'r berthynas hon? A gymerodd copiwr y ddau ysgriflyfr eu storïau o'r un gynddelw? Os felly, byddai'r gynddelw honno yn hŷn na'r *Llyfr Gwyn* ei hun. Neu a dynnodd y gŵr a roes *Ystoria Bown* yn y *Llyfr Coch* ei ddefnydd, fel yr awgryma Gwenogfryn,¹ yn uniongyrchol o *Llyfr Gwyn Rhydderch*?

Tybiaf y câi'r neb a geisiai brofi'r dyb gyntaf gryn anhawster yn ei orchwyl. O'r tu arall, y mae'r tystiolaethau sy'n ategu'r ail yn niferus ac yn ymddangos i mi yn anodd eu gwyrddroi. Ystyrier y rhestr ganlynol lle deuir ar warthaf ysgrifennydd ffasiynol a gofalus y *Llyfr Coch*, yn ei funudau diofal, yn adysgrifennu hyd yn oed wallau sillafol a gramadegol a phethau eithriadol y *Llyfr Gwyn*. Rhoddir eto rifau llinau *Ystoria Bown*; gw. y *Nodiadau* ar fagad o'r rhain:

1. 78: *duô kalanmei. 113 nos clanmei.* Ceir yr un amrywiadau yn y LIC.
2. 137: *y gôlfeabôd y iarll ymdanaô . . . ac ar y petlkyryd marchaôc yd aethant tu ar ffozeft.* Amlwg mai gwall yw *aethant* am *aeth*.
3. 420: *nyt oed reit o2 byt lbas ieuanc gryuach . . . noc ef.* Darll. ? *nyt oed vreit* (oedd freidd). . . .
4. 537: *a lluruc dôy dyplic.* Am a ll . . . *doy d . . .*
5. 545: *penguch bôzkôin; bôzgôyn* yw'r sillafiad arferol yn Gymraeg; gw. *Index* RBB.
6. 986: *yd oed amylder a cholubyr a ffryuet ereill.* Darll. *amylder o feirff a cholubyr . . .*; B *out vermin a plentez: serpens e colurs e altre vermin assez* 'yr oedd digonedd o bryfed: seirff a nadredd a phryfed eraill lawer'.
7. 1272: *yd ymgarfuôyt athi, bai am yd ymgarfuôyt . . .*
8. 1402: *ac nys metraôd namôyn gan y yftlys yr llaôz.* Darll. *namôyn fyrthyaô gan . . .*; B *mes il faili si est jus versé* 'eithr methodd a llithrodd i'r llawr'.
9. 1477: *y dinas a ellbir nuble, gwall am . . . nubie; cf. o nubie 1663.*
10. 1584: *y cledyf dyro ym am vvg cledyf; B 1465 mun branc.*
11. 1738: *glbell un kanyrthôy da no deu uys.* Cadwyd *u- = w* yn *uys*.
12. 1741: *y darchafyffant y fômereu ar y meiryth.* Yn y ffurfiau eraill (26 ohonynt) *dyrch-* a geir bob amser; hefyd cadwodd y LIC *-yff-* heb ei newid yn *-aff-* yn unol â'i arfer.
13. 1935: *y lleô arall ae achubaôd.* Fel rheol, dyri'r LIC *h* yn ofalus ar ôl y rhagenw mewinol *e*.
14. 2334: *yg colon. colôyn* yw ffurf y pedair enghraifft arall a geir o'r enw hwn.

¹ Gw. *The White Book* . . . t. xi.

15. 2336: *a hoffa yn y byt.* Ysgrifenna'r LIC yr *f* ddiwedddol yn gyson yn y manau eraill.

16. 2416: *cau dzôz yr ystauell.* *caeu* yw ffurf gynefin y LIC. Yr oedd y copiwr yn gysglyd wrth gopio t. 38, waith fe drosodd y darll. gwallus yn 2426 (*y gôz a*) a rhoes inni *tozryffant* 2447 heb newid *-yff-* yn *-aff-*, megis y gwnâi fel rheol.

17. 2426: *ynteu ar eistedfa oed ar o gyfuôch hayach ar erchlŷyn y gôz a eistedaôd y ymdiarchen.* Darll. *ynteu y gôz ar eistedfa . . . erchlŷyn a eistedaôd . . .* efallai bod y camgopi hwn eisoes yng nghyngwyl y LIC.

18. 2547: *y dienydaô dihenyd ny bo glbell, bai am . . . o dihenyd . . .*

19. 2937: *vy holl kenedel ar voz.* Darll. . . . *kenedel o hamtôn ar voz; B a Hampton sur mer.*

20. 3020: *a pha ny bei daet y march.* Dyma'r unig enghraifft o *pa* am *pei* (*pe*) a ddigwydd yn *Bown* ac ni sylwais ar yr un arall yng nghopi'r LIC.

21. 3059: *yna y dylbaôd. duô ath nertho.* Copiwyd hwn y tro cyntaf fel yr oedd, ond er mwyn symud ansicrwydd yr ystyr chwanegwyd *jabaôth* yn y gwagle uwchben yr atalnod gan gopiwr y LIC.

22. 3241: *a diolch idaô.* Y mae *diolch* heb *ô* ganolog yn brin yn y cyfnod hwn.

23. 3364: *terri marchaôc clotuozus.* Darll. . . . *y marchaôc . . . B Terri li suit, le chevaler preysé* 'Terri a'i dilyn, y marchog enwog'; cf. *march = y m.* 2909, 3034, yn y ddwy lsg.

24. 3813: *ymoel tu ar maes.* Ymchoel yw 2 un. gorch. y LIC fel rheol; gw. amr. ar 1250, 2107, 3937.

25. 3873: *boôn yr enrydedus ryuelôz ac eaôn.* LIC . . . *chaôn*; ymddengys *ac eaôn* yn ffurf anarferol iawn yn nhestunau'r cyfnod ac nid yw bwrw *h* ganolog ati ond newid bychan.

26. 3963: *yn arlbein arôndel . . . yr oedut yn dzift oe achaôz.* Copiodd y LIC y geiryn yr, ffurf ddigon prin ar hyn o adeg, heb ei newid i *yd*.

27. 4167: *Y neb a gredaôd myôn kelldhydeu madeuit duô udunt.* Nid edrychir ar y *neb* fel llw. ond yn anaml.

28. 4305: *pymthec niôarnaôd; LIC pymthec n; gw. dan Ffuriant, §24.*

Cf. hefyd 1983, 2054, 2560, 3001, 3061, 3065, 3152, 3432, 3675, 3692, 3767, 3772, 3936, 4019, 4186.

(iii) Tiriogaeth arall lle ceir cysondeb neilltuol yn y *Llyfr Coch* a mynych esgeulustra yn ymylu weithiau ar lediaith yn y *Llyfr Gwyn* yw'r Treigladau. Pan gaffer yn y blaenaf dreigladd cwbl groes i'w reol gyson, gellir casglu gyda chryn hyder ein bod ym mhresenoldeb copio peirannol ac anymwybodol, fel petai, o ffurfiau'r cynsail. Y mae'r gyfatebiaeth

a welir rhwng y modd y cynrychiolir y treigladau yn y ddwy lawysgrif, gan hynny, yn haeddu sylw. Ymgynghorer â'r *Nodiadau* a geir o dan y rhifau:

1. 276: *herlot rubalt truañt*. Dyry'r LIC y feddal yn rheolaidd yn y cyflwr cyfarchol oddieithr yma.
2. 410: *mi a vynnaf itti llaſfanaethu om ffiol arnafi pob amfer*. Ni sylwais ar yr un cyfuniad adferfol arall yn dechrau â'r sain gysefin yng nghopi'r LIC; cf. IEW, 16.
3. 575: *a chûtheu eûch paôb gyt ac ef*.
4. 876: *gofyn . . . o pa le*; cf. hefyd *o pa le* 1660 ac *o py le* 3280.
5. 2804: *yrom ni pechaduryeit. ac a uu teir blyned ar dec a rugeint ar y dayar*.
6. 3134: *dos ti ythlbare*; LIC *dos ti yth chlbare*, ond LIC *dos di*=563.
7. 3777: *deg mil o paômoneit*.
8. 4164: *Edrychûch y py diû yd oedeûch yn credu*.
9. 4285: *yn lbreic pziabû*.

Amlwg mai treigladau'r *Llyfr Gwyn* wedi eu cludo yn gorfforol mewn munudau cysgld i'r *Llyfr Coch* yw'r rhain oll, canys y maent yn groes i'r arfer o dreiglo yn yr olaf.

(iv) Ymddengys yr esiamplau a ganlyn yn brofion sicrach fyth o ddibyniaeth ar y *Llyfr Gwyn*:

1. Yn 2283 digwydd *girat* (am *girant*), bai a droswyd i'r *Llyfr Coch*. Ddeg llinell yn nes ymlaen (2293) trewir ar *girat* drachefn, ond y tro hwn y mae'r *r* arall wedi ei thorri yn y *Llyfr Gwyn* ar ben y llinell rhwng *a* a *t*. Rhoes y copiwr yr *r* a ferchyg ar ysgwyddau *a* a *t* i mewn yn ei phriod le, eithr dug y sillafiad newydd ar gof iddo hefyd y *girat* yn 2283 a gopiasai'n beiriannol ychydig ynghynt a throes yn ei ôl i roi'r *r* ar warthaf y cyfwng rhwng *a* a *t* yn hwnnw hefyd.
2. Yn 3024 deuir ar draws a *dylbedut* ygyniuer tiryoad ym *gûsfanaeth-aôd .i. y march yndunt ny adon .i. diuetha y march*. Troswyd y geiriau y *gyuniuer* . . . heb newid dim arnynt i'r *Llyfr Coch*, ond wedi sgrifennu'r frawddeg gwelodd y copiwr bod rhywbeth yn ddiffygiol yn y synnwyr a chwanegodd yz ar ben y llinell yn union ar ôl *dylbedut*.
3. Yn 3348 ceir *agyhyraffant*, gwall am *gyhyrtaffant*=*gyhyrdd-affant*. Cynnig cyntaf ysgrifennydd y *Llyfr Coch* oedd a *gyhyraffant*, eithr wedi gorffen torri'r gair canfu'r gwall a rhoes *d* rhwng y *a* a'r *r* ar war y llinell.

Eithr y camgopiau a ddengys y tu hwnt i bob amheuaeth mai'r *Llyfr Gwyn* oedd *cynsail uniongyrchol* y *Llyfr Coch* am *Ystoria Bowen* yw'r rhai hynny a welir ar ddiwedd colofn a diwedd folio ac a drafodir yn 4 a 5 isod:

4. Daw colofn gyntaf clvi^b y *Llyfr Gwyn* (YBH, t. 38) i ben gyda'r geiriau *lbedy eu dyrchael ar ac egr yr ail gyda'r ddeuair pdeir ffozch*. Yn ystod yr egwyl a gymerth yr ysgrifennydd ar ôl gorffen y golofn gyntaf cyn dechrau'r ail colodd olwg ar y treigladau; a chanrif yn ddiweddarach cawn gopiwrdd y *Llyfr Coch*, am yr un rheswm, ond odid, yn adysgrifennu, yn ddisylw, y bai treigladau a oedd yn y gynddelw (cf. LIC, col. 889).

5. Y camgopio cryfaf oll o blaid dibyniaeth *Llyfr Coch Hergest* ar *Lyfr Gwyn Rhydderch* yw'r darlleniad o'r frawddeg sy'n dechrau gyda *ac yna yn llaen* ar derfyn clxiii^a ac a barheir yr ochr draw i'r ddalen fel hyn: *haaôd pob en oz gûzaged 6zth y gild* (YBH, t. 54). Rhoes copiwr y *Llyfr Coch* i lawr yn ei adysgrif bob dim a oedd yn y golwg o'r frawddeg olaf ar *recto* clxiii^a, sef *ac yna yn llaen*. Yna troes y ddalen i fynd yn ei flaen i'r *verso* a thorodd ar ei femwrn bob gair (LIC, col. 910) o'r llinell gyntaf o clxiii^b. Ond cyn mynd ymhellach sylwodd fod cystrawen y frawddeg a oedd dan ei ddwylo yn wallus a chanfu iddo drosi amryfusedd ei gynddelw. Tynnodd, gan hynny, ei bluen drwy'r *n* yn *yn* a rhoddodd oddi tani ddau bwynt dileu.

Ni welaf y gellid cynhyrchu gwallau 4 a 5 ond wrth gopio o *Lyfr Gwyn Rhydderch* ac o hwnnw yn unig, oblegid nid yw'n gredadwy y ceid dwy lsg. oedd â'u colofnau a'u dail yn gorffen yn yr un brawddegau ac yn yr un gair gwallus.

(v) Os fersiwn y *Llyfr Gwyn*, ynteu, yw *cynsail uniongyrchol* fersiwn *Ystoria Bowen* y *Llyfr Coch*, fel y ceisiwyd dangos, beth yw'r esboniad ar y niferus amrywiadau a brintwyd ar odre pob tudalen yn yr argraffiad presennol?

Nid yw amrywiadau geiriol fel y rheini o nemor arwyddocâd pan fydder yn chwilio am haniad llsgrau, oni cheir ynddynt gamgymeriadau ysgrifol pwysig tebyg i'r rhai a driniwyd uchod. Yn yr oesoedd canol yng Nghymru megis yn Lloegr Ffrengig ac yn Ffrainc nid oedd copiwr yn ofergoelus yn y byd ynghylch ieithwedd y testunau a droset. Rhoeit eiriau diweddar (cysylltiad, arddodiaid, etc.) yn lle'r geiriau a â'n hen; newidient ffurfiau, ffurfdroadau, a geiriau cyffredin; amrywient drefn geiriau ac amserau'r ferf; diwedddarent orgraff a chystawen. Mewn gair, addasent yr iaith heb ronyn o betruster i'w talaith a'u cyfnod a'u nymwpwy eu hunain. O waith copiwr yn newid gwedd eu cynseiliau fel hyn fe ellir creu cymaint o wahaniaeth geiriol ymhnen cenhedlaeth neu ddwy rhwng copiau o gopiau o'r un cyfieithiad gwreiddiol ag i beri inni gredu fod a fynnom â chyfieithiadau annibynol.¹

Er gwaethaf hyn oll rhaid inni ymorol a oedd gan ysgrifennydd y *Llyfr Coch* adnoddau ger ei fron heblaw'r *Llyfr Gwyn*, er enghraifft, llsgr. Gymraeg, neu, efallai, lsg. Hen Ffrengig arall? Petasai ganddo'r fath adnoddau, buasem yn disgwyl iddo eu defnyddio'n ddirysr i lanw'r gwagleoedd ac yn enwedig i ddiwygio'r manau llwgr a roesai drafferth

¹ Ar ôl cymharu a chyferbynnu darlleniadau di-rif, deuthum gynt i'r casgliad fod gennym yn Gymraeg amrywioel gyfieithiadau cynnar annibynol o'r *chansons de geste*. Erbyn heddiw, gyda gwybodaeth ehangach o arferion copiwr, rhoeswn ddedfryd lai pendant.

iddo yn ei gynddelw. Ond y gwir yw na threuir ar nemor gyfnewidiad yn y sylwedd yn unman; a phan ddeuer ar draws ambell ddarlenniad a ymddengys ar yr olwg gyntaf yn cynrychioli traddodiad amgen, buan y gwelir, o'i gymharu â'r testun Ffrangeg ac o'i archwilio, mai gwelliant ffansiol o waith y copiwr ei hun ydyw.

Wele restr o'r cywiriadau ffansiol hyn a ddigwydd yn *Llyfr Coch Hergest*; trafodir y rhain, gan mwyaf, yn y *Nodiadau*.

1. 794: *mi a ymadafaf a mahom*; LIC *mi a ymlkadaf a mahumet*; B *Mahun degerperai*=LIC.

2. 1031: *ac a getlhis y march ar gledyf hefyd*; LIC *ae gledyf*; B *le destrer e le espeie garda ensemment*=LIC. Gwnaed *gledyf* yn fenywaidd, ond odid, o feddwl yn anymwybodol am genedl *espeie* (Llad. *spatha*); dengys y fannod bendant o flaen *espeie* yn B mai ar amcan y cywirwyd; gw. *Cystrawen*, §38.

3. 1061: *ac y myŷn ystabyll y rŷmŷt y march*; LIC *Ac y myŷn ystauell*... B *Josiane le va en une estable lier*. Gan nad oedd mewn rhai llawysgrifau nemor ddim gwahaniaeth rhwng *v* a *b* (cf. LIDW *duybluyt* 7^a, *edue* blyned ib. 32^b; L1 I *ar bcyall honno* 19, *Ron paladyr bras* ib. 32; etc., etc.), efallai i gopiwr y LIC ddarllen *b* fel *v* ac addasu'r terfyniad. Ceir yr un newid yn 1069, ond efallai mai'r HFF *estavelle* 'ystabl' yw *ystauell* y LIC megis o bosibl yn YBH 1152 a 1160.

4. 2262: *minheu a odylygaf yr arglŷd duŷ gallel o honaf inheu nny delych dzachefyn*; LIC... *duŷ gaffel o honaf inneu diogelrŷd am hynny nny*... B *Jeo pri a deu*... *he je me pus garder, tant ke eus rezygne*. Os chwanegir *ymgadŷ*, a syrthiodd allan, gellid meddwl, gan debyced ei ddechrau i ddechrau nny (*inheu ymgadŷ nny*...), y mae'r LIC yn gyfieithiad llythrennol o B. Cynnig i esbonio'r aneglur sydd yn y LIC.

5. 2372: *milys odyuays a gayaŷd y pozh*; LIC *milys odyne a gayaŷd*...; B *Miles fit les hus de hors barrer*=LIC. Ymddengys i gopiwr y LIC, megis RW yn ddiweddarach, fethu â deall y gair *deheul odyuays* 'oddi allan'.

6. 2873: *gŷir a dyŷedut. heb y rei trŷy dyghu y duŷ*; LIC *gŷir a dylbedŷch*... Y mae'r holl gyswllt yn llwgr yn Gymraeg ac ni cheir dim help gan B. Dichon mai *dyŷedut* yw'r darl. cywir. Ceir *u(=w)* ac *ui(=wi)* yn ymgyfnewid yn orgraff yr AN a digwydd llawer o esiamplau o'r un ffeirio yn Gymraeg, yn enwedig yn LIDW.

7. 2965: *ac yna mi aŷnaf gaffell*; LIC *ac yna y mynnaf lŷneuthur castell*; B *ilukes frai un bon chastel estre fermé* 'yna mi a baraf adeiladu castell da'.

8. 3065: *ac erchi udunt gŷneuthur y fabaot y athzo*; LIC... *gŷneuthur pob peth yn ufud y f*...; B *A Sabaoth, mun mestre, fetes feuté*. Cyfwerth *feuté*, sef *gŷzogaeth*, felly, yw'r gair coll yn y LIC a thebyg iddo ddisgyn allan oherwydd tebygrwydd ei ddechrau i ddechrau'r gair blaenorol.

9. 3432: *a lŷely di y tybycket ef y fabaot*; LIC... *tebycket y pererin y f*; B *Veez, com il resemble Sabaoth*=LIC.

10. 3445: *yn hy ŷzda yn lletty*; LIC *yn ty ŷzda yn y dinas yn ll*; B *ches un prodome ele est heberge*=LIC.

11. 3615: *ymhoelut a ozugant y bzadmund dzacheuyn*; B *ore s'en turnent vers Monbrant la cité*=LIC (ar wahân i'r enw). Y gair arferol am ddinas Ifor yw *Mŷmbra(ŷ)nt*; yn 3518, 3650 digwydd *bzafŷŷt* ac yn 3220 *bzafŷŷt*. Bumwaith, yma ac yn 4021, 4022, 4037, 4116, ceir *bzadmŷnd*, gair a arferir fel enw brenin Damascus mewn rhannau eraill, ffaith a rwystrodd gopiwr y LIC ac a wnaeth iddo newid *bzadmŷnd* yn *bzafŷŷt* ymhob un o'r enghreifftiau uchod. Y tebyg yw, gan y digwydd gynifer tro, yr edrychid ar *Bradmŷnd*, h.y. *Bradmŷnd* fel yr un gair, wedi ei droi ben ymhén, â *Mŷndbzant*.

12. 3644: *a iŷfian y lŷreic ynrydedus*; LIC y *lŷreic bziaŷt*; B *e sa mulier Josian o le cors honoré* 'a'i wraig Iosian, anrhydeddus ei pherson'.

13. 3671: *Milys a gi a deuthant y dan redec attunt*; LIC... *y dan chŷberthin attunt*; B *Miles e Gui sont corant venus*=LIC. Ychydig o linellau yn uwch i fyny digwydd *a phan lŷelas boŷn* (*ynnt*... *dyuŷt at terri y dan chŷberthin a gowyn idaŷ a oed iach y lŷreic*). Gan i wraig Terri fod am saith mlynedd yn wraig forgnataidd i Bown, y mae'r cymal y *dan chŷberthin* yn gyfoethog o ystyr, ac nid yw'n syndod iddo lynu ym meddwl copiwr y LIC ynghwrs y cyswllt uniongyrchol ac i *chŷberthin* fynd â lle *reded* ar ôl yr y *dan* nesaf.

14. 3676: *kany oedŷn ni*; LIC *kany lŷdam ni*; B *ne targom plus* 'nac oedwn ymhellach'.

15. 3812: *y dylŷaŷt yr un ŷzth y gŷlid*; LIC y *dylŷaŷt un ŷz meibon ŷzth y lŷaŷt*; B *Dist l'un a l'autre*=LIC. Ymddengys i ŷr y LIC gael y priod-dull gydag yr un, cyfieithiad llythrennol o *l'un*, yn ddieithr ac iddo ei newid.

16. 3838: *feith mlyned yffyd yr pan yttŷyf gyt a thi*; LIC... *yr pan deuthum o loygyz*; B *set ans o eus ai estez*=LIC. Trigasai Sabaoth y blynyddoedd hyn yng ngwlad Ermin y tu draw i fôr ac o'r aml goffa am Loegr a'r mynd a dod oedd rhyngddi a'r gwledydd draw, nid oedd yn anodd i gopiwr y LIC aralleirio brawddeg y gynddelw. Cf. y rhan gyntaf: *mi auynaf genhat y wynt ym gŷlat*.

17. 4038: *y marchoccaffant tua bzadmŷnd megys kyndeiraŷc*; LIC *megys kŷn kyndeiraŷc*; B *chivachent ensemble com gent devé*; *gŷyr* nid *kŷn*, felly, yw'r gair coll ac y mae'n amlwg ddarfod diwygio wrth amcan yn unig.

18. 4139: *eithyr a albei ar vedic o nadunt*; LIC *eithy a lŷelynt ar ureint medygon onadunt*; B *si deu ne cleyment e baptisement* 'oni alwant ar Dduw ac am fedydd'.

19. 4140: *ny lŷelei na mam na mab*. Ar ôl i gopiwr y LIC ymddrysu yn narll. 4139, peth diryfedd oedd iddo adael allan y frawddeg hon.

Efallai mai'r enghraifft gryfaf o blaid credu y gallai fod gan ysgrifenydd y *Llyfr Coch* lawysgrif arall wrth ei benelin yw'r hon a ganlyn:

20. 1622: a mil y rŵg llebot a lleopardot a geoffynt y dyd hōnn6 o hela, o ierch a heid coet nyt oed neb a lŵpei eu riuedi; L1C . . . o eirth . . . B lepars e lions e altre bestes fers e plus de urces ke un charer put porter 'llewpartiaid a llewod a bwystfilod gwyllt eraill a mwy o eirth nag a allai cerbyd eu dwyn'. Y mae'n sicr nad cyfieithiad o *Boeve* yw'r un o'r llsgrau Cymraeg, eithr nid yw'n dilyn bod testun Ffrangeg gerbron copiwr y *Llyfr Coch*. Tebycach o lawer, goelias fi, yw iddo gael tramgwydd yn y ffurf ierch fel llu. *iwerch* (gw. n.) ac iddo ddarllen *eirth*, gan gyfnewid *t* ac *c*, ie ac ei, megis y troes *nerth* yn *nerch* 3429, *ozuchpŵyt* yn *oruchpŵyc* 3462, ac *ae tŵyllŵys* yn *ea t*. 2544. Rhaid cofio y ffeiria ei ag *ie* yn gyson yn Anglo-Normaneg fel y gwna *ea* ag *ae*. Nid peth anodd i ddod i feddwl llenor canoloesol oedd *eirth* oblegid meithrinid a chedwid hwy mewn aml gastell ac yn y gwleddoedd mawr bwyteid eu cig. (cf. L. Gautier, *Chev.* 503, 652, 634). Ymddengys felly mai cynefindra'r Cymry ag arferion ac iaith yr Anglo-Normaniaid a wnaeth i'r naill gopiwr lithro ac i'r llall edfryd yn y manau hyn.

Diamau bod chwaeth lenyddol yn ddigon i gyfrif am golledion bychain megis *gōzeic ieuanc* am *glbreicyangk* dec 1360; B *une bele dame*; *dynnabi* am *dynnabi* *ma62* 4091; B *grant coup*; etc.

Deallir hefyd y colledion a ddigwyddodd drwy waith y copiwr yn ymddrystu gerbron deubeth tebyg ac o gymryd y naill am y llall yn colli golwg ar gymal neu frawddeg fel yn 2529, 3200-2, 3210-3, 3733, etc.

Eithr pe buasai gan gopiwr y *Llyfr Coch* lawysgrif Ffrangeg, ni chawsai rwystr mewn brawddeg fel yr hon a welir yn 2829: *ac a erchis ida6 talu teyrngat yr brenhin yn gyflym oy athzo . . .*; B *Sire sa venez, ignement le releve li donez. Mestre, dist Boves . . .* Gwelsai'n hawdd bod y *Llyfr Gwyn* (dim ond rhoi atalnod ar ôl yn *gyflym*) yn cyfateb yn llythrennol i *Boeve* ac nad oedd galw am adael allan yn *gyflym oy athzo* er mwyn cael synnwyr. Rhwystr copydd y *Llyfr Coch* fu *oy*. Gadawsai dros gof iddo weld *oy=oya* yn 482: *oi vahom gle6 abeth y6 bo6n* a chymerodd ef i olygu'r cyfuniad o'r arddodiad o a'r rh. pers. mewnol *e*. Pe buasai yn meddiant y gŵr hwn lawysgrif amgen na *Llyfr Gwyn Rhydderch* naill ai yn Ffrangeg ai yn Gymraeg, galleisid disgwyl iddo gynnal darlleniadau fel hwn ac fel y rhai a ddwyfynnwyd uchod, darlleniadau y sicrheid eu dilystrwydd gan gytundeb dwy lawysgrif wahanol. Mewn geiriau eraill, i'r un casgliad y deuir bob tro, o ba safbwynt bynnag yr edrycher ar y broblem, sef yw hwnnw, mai o *Llyfr Gwyn Rhydderch*, heb rith o amheuaeth, y copiwyd testun *Llyfr Coch Hergest* o *Ystoria Bown* de *Hamton* ac nad oedd gerbron y copiwr ddim ond y llawysgrif honno a'i ddealltwriaeth gynhwynol ei hun.

A ellir casglu oddi wrth y drafodaeth uchod mai *Llyfr Gwyn Rhydderch* yw sail *Llyfr Coch Hergest* yn ei grynsyth? Dim o gwbl. Yr unig beth a brofwyd oedd mai o'r *Llyfr Gwyn* y cymerwyd *Ystoria Bown*. Prin y gellir credu, serch hynny, i gopiwr a gymerasai yn echwyn un testun ymfodloni ar fenthycu un testun yn unig o lsg. mor gyfoethog. Eto, cyn y gellir bod yn weddol sicr am haniad testunau eraill rhaid astudio pob stori ar ei phen ei hun.

(ii) Y *Berthynas rhwng Llawysgrif Mostyn 135 a Llyfr Gwyn Rhydderch*

(a) Mewn nodyn ar ddechrau Mostyn 135 dywaid Syr John Rhys fod y storïau yn yr ysgriflyfr hwn yn glynu'n agos wrth *Llyfr Coch Hergest*, eithr na wyddai ef a dynasid hwy o hwnnw ai peidio gan na chymarasai'r naill â'r llall. Yn ôl Gwenogfryn,¹ dengys y gwagleoedd a welir yn y testun a neilltuolion orgraff rhai rhannau ddarfod adysgrifennu'r storïau yn Mostyn 135 yn uniongyrchol o *Llyfr Gwyn Rhydderch*.

1. Nid oes dim sicrach na bod gwagleoedd yn Mostyn 135 yn union lle digwyddant yn y *Llyfr Gwyn* a bod y testun yn gwbl ddi-fwlch yn y manau hynny yn y *Llyfr Coch*. Tystiolaetha hyn o blaid y *Llyfr Gwyn* ac yn erbyn y *Llyfr Coch* fel ffinhonnell Mostyn 135. Nid yw serch hynny o angenrheidrwydd yn dilyn mai'r *Llyfr Gwyn* yw *tarddell uniongyrchol* Mostyn. Y cwbl a ddengys y gyfatebiaeth yn *ddiamheuol* yw bod y ddwy lawysgrif yn perthyn yn agos i'w gilydd. O ran hynny, gallasai Mostyn 135 yn hawdd ddeillio o lawysgrif a gopiasid yn ei thro o'r *Llyfr Gwyn*, llawysgrif a gynhwysai, hithau, y lleoedd gwag o dan sylw. Yn wir, ceir rhai pethau yn ffafrio'r golygiad hwn. Er enghraifft, yn Mostyn, t. 170, ar fin un o'r bylchau hyn, trewir ar yr orgraff *llogheū** lle digwydd *lloge* (a'r u ddiwedddol wedi colli) yn y *Llyfr Gwyn* clxx³. Eto, yn Mostyn t. 172, ar ymyl bwllch arall, rhoddir enw'r brenin deirgwaith fel *Gei* lle ceir *gi* bob tro yn y manau cyferbyniol yn y *Llyfr Gwyn* clxxi³.

2. Pwynt arall a dery o blaid ffinhonnell amgen na'r *Llyfr Gwyn* yw'r niferus wahaniaethau a ddengys Mostyn 135 yn ffurfiau'r enwau priod Ffrangeg. Yn ychwanegol at *Gei* am *gi* uchod, dyma restr o'r amryw- iadau hynotaf: *Bohun* am *bo6n* 65; *Beatris* am *betris* 3570; *Belfebub* am *belfabub* 4097; *Carfhus* am *carfus* 2537, 2562, 2568; *Carofhus* am *carfus* 2584; *copart* am *scoppart* 2714; *copart* am *scopart* 3079; *Damascyl* am *damascel* 1188; *Doftrys* am *doftris* 3349; *Gei* am *gi* ddau ddwsin o weithiau (e.e., 3464, 3467, 3561); *Giun* am *gi* 2782; *Mambraunt* am *mamb6a6nt* 1481; *y macubraund* am *yn macubza6nd* 3727; *Moumbraunt* am *m6mb- za6nd* 3636; *Mounbraund* am *m6nbza6nd* 3676; *Mumbraunt* am *m6mb6z- a6nt* 1479; *Miles* am *milys* 3561; *Sebaut* am *fabaot* 2569; *Sabaunt* am *fabaot* 2666; etc.

3. At yr enwau priod hyn bwrier yr amrywiaethau ar y ddau air Ffrangeg a ganlyn: *bacheleryeit* am *bachleryeit* 3801; *traytiur* am *trayt6z* 3197.

Gan y sillefir y gair olaf ag -ur derfynol yn *Bown* 306, 1095, 2689, ac yr ysgrifenna copiwr Mostyn 135 yr *u(=w)* Anglo-Normaneg honno bob tro fel *ū*, gellir esbonio *traytiur* am *trayt6z* yn foddhaol. O'r tu arall, *bachler* yw'r ffurf yn *Bown* 3232, 3801 a *bachylereit* yn 3819.

¹ Cf. *Reports on MSS.* . . . I, tt. 118-9.

* Rhydd Roger Morys *l* â dot dani am *ll* bron bob amser, *d* â dot dani am *dd*, ac *u* â dau ddod uwch ei phen am *u*, ac *u* a dot dani am *w*. Rhaid cofio'r pwyntiau hyn trwy gydol (ii).

4. Er cael *gueregys* yn Mostyn 135, ni ddigwydd ond *gúzegis* (deirgwaith) a *gúzegys* (deirgwaith) yn *Ystoria Bown*.

Anodd credu y gallasai Morys lunio'r amrywiadau ar yr enwau priod Ffrangeg o'i ben ei hun. Yn wir, awgryma ffurfiau fel *Bohun* am *bohn* a *Moumbraunt* a *Mounbraund* am *mómbzaónd* a *mómbzaónd* a'r mynych arfer o *Gei* am *gi*, etc., fod Roger Morys yn gydnabyddus â fersiwn Ffrangeg neu, o'r hyn lleiaf, â fersiwn Cymraeg amgen na'r *Llyfr Gwyn*.

5. Trewir ar ddegau o ffurfiau diweddar yng nghopi Mostyn, amryw- iadau y llithrodd Roger Morys iddynt heb wybod iddo ei hun ac a gywira o bryd i'w gilydd ar ymyl y ddalen. Nid yw'r rhain o bwys i'r ddadl hon. Eithr ochr yn ochr â'r diweddariadau y cyfeirir atynt digwydd nifer helaeth o amrywiadau na lithrodd y copiwr iddynt oherwydd dylan- wad yr iaith ddiweddar. Ystyrier y rhai canlynol: *achaus* am *achos* 233; *aghuanec* am *anghóanec* 135; *yghuanec* am *ygchibanec* 794; *a edylgaf* am *a odylygaf* 2261; *brenhinaeth* am *bzenhinyaeth* 3160; *y kaei* am *y cai* 1413; *a chrayffau* am *a chroyffau* 1502; *dyledus* am *dyledus* 563; *dynaut* am *dylbet* 465, 1250; *dyueit* (ail bers. un. gorch.) am *dylbet* 3205; *elaur* am *elo* 2981; *viuineu* am *uinneu* 197; *wynyd* am *wyny* 214, 307; *unaethod* am *lfnathod* 2188; *cydat* am *cydyat* 3977; *holych* am *holych* 343; *lyeu* am *llyeu* (ll. llw) 812; *paganneit* am *paganieit* 401; *val na bu* am *ac na bu* 2659; *yr y gyniuer tiryod* am *y g . . .* 3024.

Gallai treiddgarwch beirniadol roi bod i'r ddau amrywiad olaf, ond i esbonio'r lleill rhaid tybio naill ai meddiant ar lawysgrif amgen na'r *Llyfr Gwyn* neu fawr gynefinndra â hen destunau ac atgof anymwybodol o hen ffurfiau.

6. Trewir draw ac yma ar amrywiadau mwy pendant fyth: *achub* y *coet* a *unaeth* (h.y. y baedd) yn lle *achub* y *gú* . . . 448; *nyit oed debic* y *dyn onyt* y *gythreul* am *nyt* . . . *dim onyt* 2236; *myñ diu a ranno os ti a dieinc* ath *vyuhyt* yn lle *myñ duó traitur os* . . . 2689; *gun a dyuedy* am *glsir* . . . 3027; *heduyrant* (cywirwyd yn *heduyrain* ar ymyl y ddalen) am *beddyrann* 3052 (LIC *beddyrann*); *ymgyhyrdun ni yn dau os mynhi* am *y . . . myñ duó os mynhón* 4062, darlenniad sy'n cydfyned â *Boeve* yn well nag eiddo'r *Llyfr Gwyn*; gw. n. ar 4062.

Os y *Llyfr Gwyn* oedd cynddelw Roger Morys, nid rhyfedd iddo fethu darllen -62 yn *gú* 448, oblegid cefais innau (gyda'r chwyddwydrau mwyaf diweddar) gryn drafferth i'w ddirnad; ac ni fuasai'n syndod i ystyr anarferol *achub* yn y cyswllt a phresenoldeb *coet* yn 444 ei gymell i roddi'r gair olaf yn ei destun. Gellid hefyd ei esgusodi am ffaelu darllen *traitur* 2689, os oedd y goleuni y gweithiai ynddo yn wael, er ei bod yn anodd gweld sut y cafodd *ramno*. Eto yn *beddyrann* 3052 y mae rhywbeth yng ngwaelod y b- ddechreuol yn debyg i waelod *h* (er mai *b-* yn sicr yw *hi*), ond buasai yn wan ei olygon i beidio â chanfod nad oes yr un *t* ddiweddol yng ngair y *Llyfr Gwyn*. Os oes esgus dros gamdarllen y rhain, nid oes yr un dros ddarllen *dyn* yn lle *dim* yn 2236 nac am roi *gun* am *glsir* 3027 nac am adysgrifennu *ni yn dau os mynhi* yn lle *myñ duó os mynhón* 4062, canys ymhob enghraifft y mae'r ysgrifen mor bendant a diamwys ag y gall dim

fod. Os y *Llyfr Gwyn*, meddaf, oedd y cynsaill, yna ni ellir ymwrthod â'r casgliad mai darllenwr cyffredin neu, o'r hyn lleiaf, mai darllenwr esgeulus iawn, oedd y gŵr o Goedytalwrn.

7. Heblaw hyn deuir ar draws mannau gwag yn Mostyn lle mae'r *Llyfr Gwyn* yn gyfan. Wele bedair enghraifft: (1) *bara peileit* hyn a *oed reit idau* am . . . *peileit (da) yr hyn aod* . . . 1417; (2) *fuor or Gris* ac *Abat* a *phan* . . . yn lle . . . *ac abat o vótri* . . . 2681; (3) *truy euyllus* a *dyuedut* am . . . *elkyllus dōc* . . . 2688; (4) *ony chaphaf dy benn di ar* ac *yna* . . . yn lle . . . *dy benn di yr malō* . . . 2692. Ar wahân i'r cornel uchaf deau o a yn (1) colloed *da* yn hollol yn 1417, eithr y mae yr *hyn* (ag un -n) yn ddibetrus. O'r tu arall, y mae memrwn ffolio clviii^b mor dywyll a'r inc ar ymyl aswy col. 83 wedi gwelw cymaint fel na ellid disgwyl i'r copiwr a gamdarllenodd *dim* 2236 fel *dyn*, *glsir* 3027 fel *gun*, etc. (gw. uchod), ddehongli'r geiriau a ddigwydd yn y mannau gwag yn (2), (3), a (4).

(b) Ystyriwn bellach y 'peculiarities of orthography' y sonia Gwenogfryn amdanynt, gan chwaneu atynt ystyriaeth o feiau anarferol na allai nemor ddau gopiwr eu hatgynhyrchu. Wele rai o'r neilltuolion pennaf:

1. 939 *vy phēn*, M.81 *vymphehn*; 1026, 1544 *vyneich* (fynych), M.83 *vyneich*, 97 *vynych* cyw. *vyneich*; 3070 *gahardadūyf* *gyf ineu*, M.137 *guahardadūyf* *uyf inheu*; 3701 *ymgelydus*, M.155 *ymgeledus* cyw. *ymgelydus*; 3732 *tatdeu*, M.176 *tatdeū*; 3813 *ymoel*, M.159 *ymoel* (nid yn llaw Morys y mae'r *h* uwchlaw'r llinell).

2. Yn 1661, lle darlennis i (gyda'r *Llyfr Coch*) *dathod*, ymddengys i gopiwr y *Llyfr Gwyn* dorri yn gyntaf *dadoed* ac yna iddo geisio gwneud *t* o ddolen gyntaf y *d* ganol a rhoi *h* rhyngddi a'r o ddilynol. Edrych y cyfuniad, heb graffu arno'n fanwl, fel *dadyed*, gyda math o goma ar ysgwydd y *d* ganol. Y pictiwr hwn (gyda'r coma) yw'r hyn a geir yn Mostyn 135. Anodd iawn credu y gallai hyn fod yn gopi o *gopi* o'r *Llyfr Gwyn*.

3. Ar ddiwedd 3704 ceir . . . *ae gedymdeith* (heb y llinau ar oledid arferol yn dilyn) ac yna yn y llinell nesaf daw'r terfyniad lluosog -on: *on nyt ymarbedaffant*. Darlenniad Mostyn 135 yw *ae gedymdeith onyt*. *ymarbedaffant*. Nid hawdd tybio y gellid cynhyrchu bai fel hwn ychwaith fwy nag unwaith.

4. Yn 3764 ysgrifennodd copiwr y *Llyfr Gwyn* y cyfieithiad llythren- nol o B *Ivori ad un messenger apelé*, nid amgen, *galó a ozuc Iuo2 ar genhyat attab*, ac yn union wedyn, am ryw reswm neu'i gilydd, croesodd allan ar a thorrodd y ar ben y llinell rhwng *Iuo2* ac *ar*. Yn Mostyn 135 dyry Morys . . . *Iuo2 y genhyat* . . . ond gan chwaneu ar uwchben y llinell.

5. Soniais eisoes wrth drafod cwestiwn perthynas y *Llyfr Coch* â'r *Llyfr Gwyn* am y geiriau sydd ar ddiwedd clxiii^b: *ac yna yn llaben* ac am eu parhad ar clxiii^b: *haab pob en oz gúaged*. Darlenniad Mostyn 135 yw *Ac yna yn lauen pob en or gúaged* (ceir y *lauehaud* ar ymyl y ddalen mewn llaw wahanol).

Pa beth sydd i'w gasglu oddi wrth hyn oll? Yr ateb, mi dybiaf, yw mai o *Lyfr Gwyn Rhydderch* y gwnaed copi Mostyn er gwaethaf popeth, eithr bod Roger Morys yn gydnabyddus â fersiwn arall o *Ystoria Boven* naill ai yn Gymraeg neu yn Ffrangeg, a'i fod, o ddyfal gopio hen lawysgrifau, yn cofio hen ffurfiau ac weithiau yn eu rhoi i lawr yn ei gopi yn hytrach na'r hyn oedd o'i flaen. Ac yn olaf—dyweder y cyfan—rhaid casglu mai darllenwr diamynedd ac anfedrus yn fynych oedd Roger Morys.

Gallwn ategu'r casgliadau hyn oll o'r cymariaethau a wneuthum rhwng y rhannau eraill o Mostyn 135 a'r *Lyfr Gwyn* ac o'r gymhariaeth a wneuthum rhwng Llanstephan 34 o waith Roger Morys a'r un ffynhonnell.

(iii) *Y Berthynas rhwng Llyfr Siôn Dafydd Rhys a Llyfr Coch Hergest*

Cytunaf â Gwengofryn mai copi syml o'r *Llyfr Coch* yw *Llyfr Siôn Dafydd Rhys*, hyd y mae a fynno â *Boten*, ac ni thylbiaf ei bod yn werth myned i fanylion ar y pwnc.

§6. AWDUR A CHOPŴYR

(i) Ni adawodd y gwŵr a droes *la Geste de Boun de Hamtone* i'r iaith Gymraeg ar ei ôl na'i enw na chyfeiriad yn y byd ato ei hun. Os bu ei enw erioed ynghlwm wrth y cyfieithiad, aethai'r cof amdano ar ddifan-coll cyn rhoi ar fferwn yr adysgrif hynaf a feddwn o'r testun. Yn yr oesoedd canol rhodda'r beirdd Cymraeg eu llofnodion yn aml wrth eu cerddi a derbyniant fri a mawl ymhob cenhedlaeth am eu cynhyrchion. Eithr anfynech y disgynnodd o'r cyfnod hwnnw i'n hoes ni enwau ysgrifenywyr rhyddiaith.¹ Mynaich ac offeiriaid yn ddiau oedd y rhyddieithwyr yng Nghymru fel mewn gwledydd eraill, a naill ai o dduwiolfrydedd ysbryd neu o warafun eu hurddau, ni cheisient ac ni chaent glod awdurol. Ac os bychan fu clod ysgrifenywyr rhyddiaith, llai fyth, os oedd modd, fu bri eu copiwy. Ond er gwaethaf distawrwydd ein cyfieithydd a'i gopiwy amdanant eu hunain, gallwn dynnu rhai casgliadau pur ddiogel oddi wrth eu gwaith.

1. Y mae un peth y tu hwnt i bob amheuaeth: gwŵr o'r Deau oeddynt. Y Ddeheubartheg yw iaith y cyfieithiad o ben bwy gilydd, Deheubartheg yn dwyn nodau llafariaith Gwent a Morgannwg ar rai ffurfiau a nodau Dyfed ar eraill.

2. Am y Wenhwyseg y meddylir pan drawer ar *e* lle disgwyldid a megis yn (*auu*) *leben* 180 (LIC *leben*); *enritheol* 3873 (LIC *enritheol*); *-ren* am *-ran* yn a *ffetthara(h)ren* 102th 969 (LIC *aphetthayren* t . . .); a *thelu* cyw. a *thalu* 2762; *etlbert* 4281, 4290 (LIC *etlbert*); ?(*y*)*flonder*(d) 530,

¹ Gw. §8, (i).

573, 583 (Hff—ard); nodwedd a welir o bosibl eisoes yn LL *pull iceth* 173, *poll icaith* 234 am ?*p. i cath* (cystadlai o ac u yn nodiant o gaeëddig yn Hff ac o ddiwedd y ddeuddegfed ganrif e oedd gwerth seinyddol ai); ond=*Pwll Iceth*, Rhys *ib.* 273. Dyry'r un dafodiaith a am e ddiweddol: *cerddad*, *collad*, *calad*, *dannadd*, *gorwadd*, *trydadd*, *petwaradd*, etc.; ac ymddengys mai'r ffurf olaf a geir yn a *ffetthararen* 102th 969 (B un *quarter de un pain*) gydag *r=tr* a *t=dd* (gw. n. ar 969). Gellid meddwl hefyd mai presenoldeb a am e (*mynat*) a rwystrodd ryw gopiwr ac a'i cymhellodd i newid a *at venat* (a *at vynet*) yn a *atlaenat* 3597 yng nghyfnod 6=*v* (cf. B *let coure*) ac i droi y *belat dy vab* (i *belet*) yn y *lylat* . . . 3128 (cf. B *vostre enfant purray* . . . *ver*; gw. n. ar 3128). Dwg y treigladr trwynol yn *ymbzen* (crog) 1087 ac yn *vygchlaer* 3316 (LIC *vy chlaer*) ar gof dreigladau Morgannwg heddiw; e.e., *mae e ymben pawb* 'he finds fault with all and sundry'; *mae e ymbopeth sy'n mynd ymlân*; *yngwâr* 'my sister'. Os camgopi o *doy dyplac* neu o *dov d* . . . yw'r darll. *doy dyplac* 537, ni welaf ond Morgannwg, lle clywir heddiw yn feunyddiol yn *ddou ddywplac*, a allasai roi bod i'r ddeuair gydag *-ov* (*oy*) a *-p*. Ac wrth sôn am y fud galed *-p*, yr argraff sydd gennyf yw bod testun YBH, o'i gymharu â thes-tunau cyfoes, yn dangos mwy o hoffer, ar ôl yr acen, o'r gytsain galed, yn enwedig *t*, nag o'r gytsain feddal, yn y geiriau hynny lle mae'r naill neu'r llall yn gyfreithlon yn orgraff y cyfnod. Felly, cawn *detlhyd*, *dyuot-yat*, *petlbar*; *dydyat*; *dyplac*; etc., heb gymaint efallai o'r cymheiriad fel *dedlhyd*, *dyuodyat*, etc., ag a geir yn gyffredin. Os cywir hyn, ceid esboniad posibl yn y dyb i rywun o wlad Gwent neu Morgannwg lle ceir, er yn fore, mae'n debyg, gytsain galed ar ôl yr acen fod â'i fysedd ar y diwyg. Yn iaith heddiw, cf. *doti* (*dodi*), *gotro* (*godro*), *ryteg*, *rytag* (*rhedeg*); *reci* (*rhegu*), *tacell*, *tacall* (*tagell*); *gwopor* (*gwobr*), *popi* (*pobi*); etc. Eto, gellir dadlau nad yw presenoldeb *roc* (*rac*) yn y pedair enghraifft redadwy: *rocau* 3884, *roddi* 773, 768, a *roddun* 351 ddim o angenrheidrwydd yn cyfeirio at y Wenhwyseg oblegid digwydd ffurfiau ag *-oc* y tu allan i Morgannwg. Digon gwir; ond y mae'r esiamplau yn brin iawn, iawn. Dim ond *roddi* deirgwaith, AL I (Dull Dyfed), a geir yn WG (401) ac ymddengys mai ffurfiau llenyddol yn unig oedd y rhai ag *-oc* yn Nyfed, canys, hyd y deallaf, ni cheir hwy heddiw yn iaith lafar y fro honno. O'r tu arall, dyma i chwi dair ffurf ag *-oc*, ac un yn digwydd ddwywaith, yn yr un testun ac fe geir y tair, yn wir, fe geir yr holl rediad,—*roctho i*, *rocthot ti*, *roctho fe* (*fa*), *rocthi ddi*, *rocthon ni*, *rocthoch chi*, *rocthin mo*—yn llafariaith Morgannwg heddiw mewn ymadroddion ystrydebol fel *i ath e roctho fe* (*fa*) *i atrodd* (*h*)*ymy wrth ddyd diarth* (*diarth*) 'he went beyond the limits to tell that to a stranger'; etc. Ac os llythreniad o *rydau* yw *radau* 1202, gellir efallai ddwyn ar gof y ceir *ryddo*, *ryddi*, *ryddin* fyth ar arfer yng nghyffiniau Caerdydd. Eto, yng Ngwent a Morgannwg nid a eithr o a ddefnyddir i fynegi'r cyflwr offerynnol megis yn *lladd nidir* (*neidr*) o *bastun*; *torri pren o fawell* (*fwyell*); etc. Ceir o gyda'r gwerth hwn mewn testunau eraill, eithr digwydd mwy o enghreifftiau ohono yn YBH nag a gronclwyd yn ein holl lenyddiaeth ganoloesol. Ni threwir arno heddiw, hyd y gwn i, yn unrhyw dafodiaith onid yn y Wenhwyseg lle disgyn yr o a glywir yn *vygozuot oth* 104y 961; *om cledeu i yd enilleis idau* *bzenhinaeth arall* 1007 yn hollol naturiol ar glustiau'r bobl. Fel

mewn tafodieithoedd pellach i'r gorllewin, ceir *ed* am *hefyd*, ffurf a ddeilliodd, mae'n debyg, o *heu* a gynrychiolir yn 4125. Arferir *gyrdai* gan y Gwennwys am *greda* i, trawsosodiad a adlewyrchir o bosibl yn *a gredaf* cyw. *a gredaf* 3122. Defnyddir y cysylltiad a yn rheolaidd mewn esiamplau megis *a mo2 adflyn* 3452 (LIC *ac mo2* . . .); *a gylab* 2457 (LIC *ac gylab*) yn y llafariath hon, llafariath nad yw *hiatus* yn wrthwynebus ganddi: *mae (h)i'n perthyn i n(h)ad a i mam; (h)oli a ateb*; etc.; cf. *hefyd* yn y testunau llenyddol a y *enyt* (= *ac y enyt*) WM 351; *Och a aram* cyw. *ac a* . . . ib. 485. Yn olaf, os cymerydd *mout* 3707 'llawer' drosodd o'r testun AN i'r fersiwn Cymraeg, buasai'n hollol naturiol i gopiwr o Forgannwg ar ôl ei ddarllen fel *mour* ei droi'n *maur* (*maur*) oblegid, er cael *brou*, *clou*, *dou*, ac ychydig eraill am *brau*, etc., ni cheir *motor* lawer ar du de-ddwyrain Lluchwr.

3. O'r tu arall, am Ogledd Penfro y meddylir pan weler *a thunnu* 159 (LIC *thynnu*), *ryfugus* 1572 (LIC *rynygus*), *duffust* 2512 (LIC *dyffust*), *yn hoeth lumun* 2232 (LIC *noeth lumyn*), *kam kuhudaffant* (LIC *kam-guhudaffant*). Amlwg mai'r u ddilynol sy'n cyfrif am u yn lle y *dyceyll* yn y geiriau hyn ac fe wyddys y ceir u yn y ddeuair olaf draw ac yma mewn testunau sy'n deillio o ardaloedd y tu allan i Benfro. Er enghraifft, awgryma darlenniadau'r *Llyfr Coch* nad oedd u yn y ddau olaf yn ddieithr yng nghanol Ceredigion, etc., yn y bedwaredd ganrif ar ddeg, tyb a gadarnheir gan ddwy enghraifft o *cuudôz* yn RP (engh. a gyw. yn *cyh-* yn y MA), gan dair yn *Llywyr Agkyr Llandevivrevi* (gw. eng. yn G) a chan *ryguhuda* P5, viib. Digwydd *noethlumyn* yntau yn SG 112 a geilw J. Lloyd-Jones fy sylw at *noeth lumun* yn BV 305.256. Y mae'n sicr felly y ceir enghreifftiau o u ddilynol yn troi y *dywyll* yn u mewn llawysgrifau nad oes a fynnon't â Phenfro. Ond prin odiaeth yw'r enghreifftiau. Y ffaith yw y gwelir yn agos gymaint ohonynt yn *Ystoria Bowen* ei hun ag a gofnodwyd o holl destunau'r oesoedd canol. A sylwer na ddigwydd na *tunnu* na *ryfugus* na *duffust* yn unman arall, hyd y gwn i, yn ein holl lenyddiaeth ganoloesol. Dengys hyn fod ar ffurfiau *Bowen* ôl rhyw lafariath lle mae gwaith u ddilynol (>i) yn troi y *dywyll* flaenorol yn u (i) yn egwyddor fyw. Yr unig ardal y gwn i amdani lle troir pob math o y *dywyll* yn u (>i) yw Gogledd Penfro. Ar wahân i *tinni* (*tynnu*), *ryfigis* (*ryfigis*), *neethlimin*, *ciiddo* (*cyhuddo*), clywir yno: *minni* (*mynnu*), *sinni* (*synnu*), *glini* (*glynu*), *mini* (*mynydd*), *prini* (*prynu*), etc., etc. Ond nid yw tiriogaeth *i=u* am y *dywyll* dan yr acen yn cyrraedd nemor pellach i'r Dwyrain nag Afon Taf, canys ym Mhlwyf Llangynin, er y digwydd *tinni*, nid arferir ond *ryfigis*, *noethlimin*, etc. Nid ymestyn tiriogaeth *i=u* am y *dywyll* fel egwyddor fyw, hyd y deallaf, nemor yn uwch i'r Gogledd na gwaelod Ceredigion.

Ceir blas dwylan isaf Teifi ar eiriau eraill megis *cledeu*, *nofyat*, a *gbleddi*. Y tu allan i YBH gellir cyfrif yr enghreifftiau a ddigwydd o *cledeu* yn ein testunau canoloesol (testunau deheuol, gan mwyaf, cofier) ar fyseidd un llaw (gw. G). Y ffurf lenyddol reolaidd yn y *Llyfr Gwyn*, y *Llyfr Coch*, etc., yw *cledyf*. *Cledyf* (*clefydd*) hefyd yw'r ffurf lafar boblogaidd yn y Deheudir. Gwn y ceir *cladda* yn rhai o dafodieithoedd y Gogledd, a cheir *cledde* yng Ngheredigion, ond ymddengys fod mwy o fri ar y ffurf hon yn Sir Benfro nag yn unman yn y Deau. Os felly, y mae

presenoldeb 16 o enghreifftiau o *cledeu* yn YBH (engh. a drowyd yn *cledyf* bob tro yn y LIC) yn dystiolaeth bur awgrymiadol. Dyna i chwi eto *nofyat* cyw. *nofyab* 2392. *Nofyat* a *mofyat* yw'r ffurfiau beunyddiol ar lethrau Preselau, ond yn wahanol i *cledde*, daw *mofyat* ymlaen ymhell i Sir Gaerfyrddin. Anodd penderfynu a ddylid ystyried *gbleddi* (llu. *gblat*) 3206, 3585, 4317 ac a geir yn RBB (gw. dan *Ffuriant*) fel gair Sir Benfro wedi colli ei *-dd* megis yn *gili* (*gilydd*), *mini* (*mynydd*), *tiwi* (*tywydd*), etc., etc., neu fel llu. yn *-i* ar batrwm *treft*, *foresti*, etc., ffurf nas rhoir am lu. *gwlat* yn WG 202. Gyda'r to ifanc a'r canol oed *gwledydd* yw llu. *gwlat* bellach, ond clywais *gwledi* o enau hynafgwyr yn Llanychâr a Rhydwylym a dywedwyd wrthyf gan hen frodorion mai *gwledi* neu *gwledy* a arferid gynt yn yr ardaloedd hyn.

Yn wyneb hyn oll, ymddengys i mi yn anodd gwrthod y casgliad bod ôl Morgannwg neu Went a Phenfro ar iaith YBH y *Llyfr Gwyn*.

- (ii) *Beth oedd galwedigaeth y cyfieithydd a'r copïeyr hyn ac i ba rannau o'r Deheudir y perthynent?*

Nid castellwr mo'r cyfieithydd ei hun yn sicr, oblegid petasai'n gastellwr, prin yr aethai ar gyfeiliorn wrth atgynhyrchu'r rhedegfa feirch (gw. n. ar 2872 *et seq.*), ac anodd credu na buasai o dro i dro yn ymhyfrydu yn lliwiau'r meirch rhyfel y sonnir amdanynt yn fynych yn *Boeve* ac yn cynnig draw ac yma gyfieithiadau ohonynt ar batrwm awdur *Kulhwch ac Olwen*.¹ Nid ymddengys chwaith ei fod yn gynefin â'r arfer o osod pris penodedig ar geffylau enwog modd y ceid iawn amdanynt os collid yng ngwasanaeth y brenin; oblegid o'r dwsin enghreifftiau o *cheval*, *chevaus de pris*, *ch. pris(i)ez*, etc., yn B ni cheir yn YBH nemor ddim ond *march*, *meirch*; yr unig eithriadau yw *m. da* 1277 a *m. clotuo2us* 3020, 3121.

Eithr os aeth ar ddisberod wrth drin materion y barwniaid, y mae, o'r tu arall, yn wybodus lle trinnir pynciau eglwys; medd ar ddiddordeb pendant yn ffurfiau defosiwn ac yn awr ac eilwaith fe geir yn y testun Cymraeg dinc duwioldeb na ddigwydd yn y testun Ffrangeg sydd ar glawr, nodweddion sy'n awgrymu gŵr mewn urddau. Dyma, hyd y sylwais, yr esiamplau amlycaf:

Os yr un mater yn fras oedd gerbron y Cymro ag a drowyd inni yn nhestun *Boeve* o'r weddi a groniclir yn 1083-1088 (y mae'r cyswllt o boptu yn ddigon tebyg a chadwdd y cyfieithydd ddau o'r geiriau HFF oedd yn ei gynddelw—*foler a profandyr*), yna rhaid addef i'r awdur nid yn unig gyfieithu yn feistrolgar, ond iddo hefyd drwsio'r weddi â chymalau newydd. Rhoddaf chwanegiadau *Bowen* mewn llythrennau Italiaidd:

1. A *gbleddi* bot boón chueblyned yn gôyl ygharchar y dechreuis ef ymdifregu a ieffu grif. a dybedut oi a arglôyd vzenhin nef a dayar y gôz am glênaeth ac am ffuruaôd ar y delô ac am prynaôd yn ddsut ymbzen crog yr creu y gallon yd archaf it . . . 1081-88.

ja i out esté set aunz tut plener. Un jour il comence issi a parler: "Beau sire dieus, ke me deignastes a fourmer e en la benecite croiz de tun sanc achater, jco te pri . . ." B 1038-42.

¹ Gw. M. Watkin, *Bulletin of the Board of Celtic Studies*, XIV, tt. 14-15.

2. Ar ôl cyfeithu *ke jeo ne soi de ses paiens pris* B 1254 chwanega YBH 1332 *ym verthyzu; nom kael or paganniet raco ym verthyzu.*

3. Eto, yn y gerdd Hen Ffrangeg y march a gaiff y clod i gyd am allu o Bown groesi'r *dôfyr maôr* a dianc rhag ei elynion i'r ochr draw: *e par dreyte force sunt utre passez* 'trwy wir nerth yr aethant drwodd' *Boeve* 1263. Ar y llaw arall, yn *Ystoria Bown* rhennir y mawl am ddihangfa rhwng y march a'r weddi a offrymasai Bown cyn anturio ohono i'r dyfnder ac i'r weddi y rhoddir y lle blaenaf: *a thrôy nerth y lbedi a chedernyt y march . . . dzłod yd aythant* YBH 1339-41.

4. Ni cheir dim yn B 1271-5 yn cyfateb i a *thygu myn y gôz am pzynaôd ym pren croc* YBH 1348-50.

5. Wedi i Bown, ar ôl ennill y rhedegfa feirch, gyrraedd bro ei faboed, ehed ei feddwl yn hiraethus yn ôl at ei dad a laddwyd yn fradwrus gan yr ymherodr; *oe a duô tat kyuoethalc heb y boôn llyma y tir y dyllei uynhat bot yn geitôat trôy nerth duô* 2927. Nid oes dim yn cyfateb i *trôy nerth duô* yn *Boeve* 2519.

6. Cymerer hefyd *Boeve* 2142-2143. Yma sonnir am Iosian o dan ddedfryd marwolaeth yn gofyn am offeiriad: *Une prestre demande e l'en li ad liveré, longement le tint . . .* Ceir trosiad llythrennol yn *Bown* 2466-71: *ac erchi effeirat alsnaeth. ac yffeirat a gauas . . . ac ae hetellis yn hir—gyda'r chwanegiad: yr yffeirat ae kyffeisôad yn gôbyl, darlleniad na cheir mohono yn Boeve.*

7. Yna, ychydig yn nes ymlaen yn yr un cyswllt, y geiriau yn B 2162 *yw pur celi que vos forma* 'er mwyn yr hwn a'ch lluniodd', ond y darll. yn YBH 2499 *yw yr y gôz an pzynaôd.*

8. Ar ôl cael o Bown oruchafiaeth â'r cleddyf ar yr ail lew a ymosodasai arno, a syrthio o'r anifail i'r llawr, dywaid *Boeve* 1739-40: *ne s'est remué, mes n'ad lessé que forement n'eit rechinés* 'ni syflodd, eithr ni bu heb ysgyrnygu'n enbyd'. Trosiad *Ystoria Bown* 1947 *yw a gbedy hynny y cōplaôd boôn lthaffanaeth y lleô yn dda digâôn*, gan olygu, efallai, 'gwasanaeth y meirw'; cf. *ac yn dywedd gwasanaeth o'r meirw ef ae ysgolheic* SG 304 (droeon yn 304)=Potvin 169 *le service des morz.*

9. Oherwydd ei faint, methodd ugeinwyr â chodi Copart i'w rodidi yn y gerwyn a ddarparwyd i'w fedyddio (nid oedd un bedyddlestr yn ddigon mawr). Cynnig yntau ffordd i ddatrys y broblem: *Lessez moi entrer; vus me en sakerez* B 1963 'Gedwch im fy hun fynd i mewn; chwithau a'm tynnwch allan'. Y darll. a gyfetyb yn YBH 2218 i'r ail frawddeg *yw a doôch chibitheu a dodôch ôch dōylaô arnaf*, yr hyn a ddengys i'r cyfieithydd gymryd *sakerez* o *saker* 'tynnu allan' fel *sacrez* o *sacer* 'cysegru'.

10. Ar ôl i Gopart fwrw naid allan o'r gerwyn fedyddio dywaid B 1976-9 *il li sereyt a vis . . . ke il fust un deble ke vousist manger* 'ef a dybiai mai cythraul oedd a fynnai fwyta'. Darll. YBH 2236-8 *yw nyt oed debic y dim onyt y gythreul yn keiffaô eneidu 62th eu poeni.*

11. Wedi i'r brenin edfryd i Bown ei ystad, geiriau'r olaf, yn ôl *Boeve* 2459, *yw: ore me seyses; vostre merci, vus me avez feffé* 'chwi a rowch im adfeddiant; diolch i chwi, chwi a roesoch im estyn a meddiant'; yn *Bown* cyfwerthedd 'diolch i chwi' *yw duô a dalo it* 2857.

12. Yn ei ateb i Amustrai dywaid Escopart: *ke jeo ne vus preyse la value d'un boton* 'oblegid ni roddaf arnoch bris bwtwm (corn)'; geiriau Copart yn y fersiwn Cymraeg *yw: ny rodôn i yrochchibi nac yr ych ffyd egroeffen* 2109; gw. B. 1888.

13. Chwanegir y cymal *val y mymaôd duô* amryw droeon at fater y stori fel y'i croniclir yn *Boeve*. Wele ddwy enghraifft: (a) B 444 *en la goule overte ferist le sengler=ae vedzu val y mymaôd duô yny fauyn* 452; (b) B 475 *deus en abata mort saunz mule demuraunce, e puis abati deus autres=ac val y mymaôd duô ar hynt llad petlbar o nadunt* 477.

14. Sail *clotuozus* 2912, fel y tybiaf, *yw dēfiez* 'deified; exalted; famous'; o *dēfier* (Llad. eglwysig *deificare*) a gymerasai'r cyfieithydd yn lle *dēfiez* 'defied, challenged' *Boeve* 2503, un o eiriau milwriaeth y cyfnod.

15. Ymddengys i'r trosydd gamgymryd *alosez* yn *li alosez*, 'yr anrhydeddus', am *aloses*, pysgod adnabyddus ar fwydrestri'r mynachdai Ffrengig (gw. n. ar 3433).

16. Yn *Boeve* 1243 ceir y darlleniad: *A deus! fet il . . .* 'A Dduw, medd ef'; yn *Bown* 1314-15 y mae gogwydd duwioledeb ffurfiol yn y man cyfatebol: *ac y dechreus lbediaô a dylbedut. oi a arglôyd duô.*

17. Eto, yn 3305 o'r testun Cymraeg trewir ar *duô yr hōnn an kreaôd ath iachaô di vygharedic* lle ni welir dim sy'n cyfateb yn y testun Ffrangeg sydd ar gael.

18. Dirnadodd y cyfieithydd *enseigne*, *Boeve* 3032 'instructed in the use of arms' o'r AN *ensei(g)ner* 'to instruct' fel petasai'n dod o *seiner* 'to heal' (<*sanare*) a rhoes inni *iach a llaiben*. Gw. n. ar 3476-7 am arfer yr urddau mynachiaid o waedu er mwyn cadw'n iach.

19. Efallai mai duwioledeb y troswr a'i cymhellodd i liniaru ystyr *acравant* yn *ke mes en li creit, deu li acравant!* 'y neb a gredo ynddo mwyach, distrywied Duw efi' a rhoi inni: *Y neb a gredôd myôon kellydeu madeuit duô tdunt* 4168 (eithr gw. n.).

20. Yr un gostyngeddrwydd duwioflyddig, o bosibl, a barodd droi *e l'alme s'en va a dampneus* 3781 'a'r enaid a â at Dduw' yn *ac yd aeth* yr eneit y *dzugared duô* 4295.

21. Ac onid oes nod duwioledeb mwy proffesiysdol ar eiriau'r brenin wedi marw ei fab: *duô ath nertho* 3059 nag ar yr ebychiad *Sante Marie*, 'Fair Santeidd' a geir yn *Boeve*? Ceir hefyd *duô a dal(h)o it (yt)* wyth o droeon (gw. *Geirfa* d.g. *talh*) lle na ddigwydd yn *Boeve* ond ymadrodd cwrtais lleyg fel *grant merci* 255, *merci en eyes* 1951, 2443, etc. Dim ond gyferbyn â 3664 y gwelir *merci deu le grant*.

22. Nid annheilwng o sylw yn y cyswllt hwn efallai yw ddarfod i'r cyfieithydd wrth droi'n Gymraeg y gair a ddynodai'r foneddiges ieuanc a ganlynasai Bown o'r Dwyrain i Dre Fwlwyn yn Ffrainc—y gair *pucele*—ddewis o wahanol arlliwiau ei feddwl y puraf oll, sef, *moelgynlbreic*, a thrwy hynny ddangos nid yn unig ei bryder am foesoldeb, eithr hefyd ei wybodaeth o'r cyfreithiau Cymreig (cf. *O deruyd roy moruyn e gur a heb hefchu kanthy . . . honno a geluuyr moruyn greyc* LIDW 29^a; cf. hefyd AL, I, 528). Efallai mai yma y dylid dwyn ar gof na throswyd i'r Gymraeg *Fiz a putein* 'fab putain' (B 583) ar ôl *ac y dylkot boen 6ztha6* 597.

23. Noder hefyd yn arbennig yr anesmythder a fynegir yn y testun Cymraeg wyneb yn wyneb ag ail briodas Bown. Yn *Boeve* 2973 y darlleniad yw *son ami prieé* 'ei gyfaill preifat neu ?ei gyfeilles b'. Trosiad *Ystoria Bown* yw y *breic wcyaf a garei yny yz amfer honno kany bydat* dim y 62th iofian 3419-21.

24. Pwynt arall sydd fel petai'n ategu'r dyb mai gŵr mewn urddau eglwysig oedd y cyfieithydd yw'r wybodaeth a ddengys o'r gyfraith ffiwdal. Tystia ei drosiad o seremoniau dosbarthu tir a daear (2821-2857), er enghraifft, ei fod, debygid, mewn maes cyfarwydd. Y mae'r manylion yn dechnegol, megis yn achos y rhedegfa feirch (2871-2938) y soniwyd amdani, ond, yn groes i'r annibendod a ddigwydd yno, y mae'r cyfieithiad yn y fan hon yn glir a difai.

25. Efallai yr awgryma ei gynefndra helaeth â'r Hen Ffrangeg y mynach yn hytrach na'r offeiriad plwyf. Ymddengys yr addysgid y ddau ddosbarth yn ysgolion y mynachlogydd, ond deuai cwrs yr offeiriad plwyf yn y mynachdy i ben lawer ynghynt na chwrs y llall, a chât o'r herwydd lai o gyfleusterau i ymberffeithio yn iaith y Normaniaid. O'r tu arall, yn y Deau, yn y drydedd ganrif ar ddeg, o Henffordd i Ddyfed, treuliai'r mynach o Gymro ei oes gyda chytywyr a lefarai'r Anglo-Normaneg yn feunyddiol ac a'i defnyddiai fel cyfrwng llenyddol. Yr oedd Ross a Credenhill yn Erging yn ganolfannau hysbys am eu cynhyrchion llenyddol Anglo-Normaneg a thraddodwyd o'r cyfnod hwnnw i'r oes hon ddarnau o ddwy gân grefyddol o waith Simon de Keruethin¹ (Caerfyrddin).

Troir ein meddyliau at y mynachdy hefyd gan y camgyfieithiad o *alosez* uchod.

Ar ôl hyn gellir yn hyderus dynnu'r casgliad mai gŵr mewn urddau eglwysig oedd y cyfieithydd a'i bod hefyd yn debyg mai mynach oedd.

(iii) *Mynaiach hefyd, dybiwn i, oedd y copiwyw; dyna, beth bynnag, oedd yr olaf, yn lled sier, fel y cawn weled.*

Os caniateir mai Deheuwyr a mynaiach oedd y gŵyr hyn, o ba leoedd yn y Deau y deuent?

1. Os o anghynefndra â'r terfyniad Gwenhwyseg -at (am -et), fel yr awgrymais, y newidiwyd y *6elat* yn y *6ylat* 3128 ac a *at venat* yn a *at6aenat* 3597, nid tebyg mai gŵr o Wlad Gwent neu Forgannwg oedd

¹ Gw. Johan Vising, *Anglo-Norman Language and Literature* (Oxford University Press, 1923), tt. 15, 43, 46, 56.

y diwygiwr. Oblegid hynny, ymddengys nad un o'r Gwennwys a sgrifennodd y copi o *Ystoria Bown* a geir yn *Llyfr Gwyn Rhydderch*. Daeth rhywun ar ei ôl ef, a gellid tybio mai'r sawl a dorrodd a *thunnu* 159, *ryfugus* 1572, *6led* 3585, etc., oedd nid yn unig y nesaf ond hefyd yr olaf a fu wrth y gorchwyl, canys anodd credu y gadwsid y ffurfiau anarferol hyn i aros o dan ddwylo neb arall, (troes y LIC hwynt yn a *thynne*, *ryuygus*, *6lodoed*, etc.). Yna, os yw *thunnu*, *ryfugus*, etc., yn ffurfiau tafodieithol dilyn, prin y gellir ymwrthod â'r casgliad mai copiwr a siaradai iaith Canolbarth Dyfed biau'n hadysgrif hynaf; ac os oedd y gŵr hwnnw yn dwyn urddau yn ei fro ei hun (y dyb fyaf naturiol), yn un o dai crefydd Dyfed neu'r cyffiniau, nid amgen, y Tŷ Gwyn ar Daf, Llandudoch, neu Aberteifi yr ysgrifennwyd copi Peniarth 5 o *Ystoria Bown de Hamtwn*.

2. Nid y testun a ddryr Peniarth 5 oedd yr un a ddaeth allan o ddwylo'r cyfieithydd; yr oedd hwnnw mewn orgraff amgen ac yn hŷn o hanner can mlynedd (gw. isod). O dan raid, gellid tybio mai'r memwrn a inciwyd o dan lygaid y cyfieithydd ei hun oedd cynddelw'r *Llyfr Gwyn*. Pe credid hynny, buasai'n rhaid casglu bod y gweithiwr cyntaf a'r ail wedi etifeddu gwir athrylith i lygru, oblegid anodd dychmygu dim mwy llwgr na rhai rhannau o *Ystoria Bown*. Na, nid yw'n debygol y cynhyrchid cymaint o feiau ag a geir heddiw yn y testun mewn dau drosiad. Tebycach peth yw i *Boten* gael copiwr arall, ac o bosibl ddau, rhwng dydd ei greadigaeth a'r dydd y daeth i ddwylo gwneuthurwr Peniarth 5. Hanoedd un o'r copiwyw hynny o leiaf o Went neu Fforgannwg fel y tystia'r ffurfiau o'r Wenhwyseg a ddyfynnwyd uchod. Gellid dal, wrth reswm, bod y ffurfiau hyn yn y testun gwreiddiol, eithr os oeddynt, a ydyw hi'n debyg y cedwid hwy mewn trosiad newydd gan neb onid gan lefarwr y Wenhwyseg?

3. Yn ôl hyn, Dyfed oedd gwlad copiyydd *Ystoria Boten* Peniarth 5 a bu a fynno un neu fwy o'r Gwennwys â'r copiau blaenorol. Os felly, onid yn Nyfed neu'r Hen Fforgannwg rhwng Glannau Tawe yn y Gorllewin a Glannau Wysg yn y Dwyrain y dylid chwilio am fro enedigol y cyfieithydd? Yn yr haen nesaf i'r wyneb yn y traddodiad ysgrifol y gorffwys llafar-ddulliau Dyfed, ond ymguddia hynodion tafod y taleithiau De-ddwyreiniol mewn haen ddyfnach. Ymddengys ei bod yn dilyn i'r stori fodoli ar femrwn yn yr Hen Fforgannwg cyn iddi dreiglo i dueddau'r Preselau. Y ffosiliau Gwenhwyseg yw'r nodweddion tafodieithol hynaf a ddengys y testun y tu mewn i finiau'r Ddeheu-bartheg a dichon yr â'r rhain ymhell yn ôl, efallai mor bell yn ôl â'r gwreiddiol ei hun. Yn wyneb hyn, nid afresymol meddwl y gallai'r cyfieithydd yntau hanfod o'r Hen Fforgannwg, tyb a gadarnheir, mi gredaf, gan ystyriaethau a grybwyllir yn nes ymlaen.

4. Un o nodweddion *Ystoria Bown* yw'r aml fenthyciadau Ffrangeg yn yr eirfa. Ceir yno ugeiniau ar ugeiniau ohonynt a'r mwyafrif wedi eu cymryd drosodd yn gorfforol o'r gynddelw Anglo-Normaneg, fel y dengys *Boeve: bilein* 715, 766 (*velein*); *byfant* 1450 (*besans*); *cited* 653, 899 (*cites*); *dans* 1855 (*deyme*); *uot* 1046 (*voute*); *felon* 16th 2663 (*felon gloton*); *p2ofandyr* 1065 (*procendre*); *foler* 1064 (*soler*); ac *nys goz* fo

a . . . 404 (*Honi seit de son cors ki . . .*); *ef ath ledir* 2583 am *ef ath ledjir* (*l'em vus legera*); etc.; etc. Cyfreithlon tybio felly bod y cyfieithydd yn byw mewn cyswllt agos â'r sefydliadau a arferai'r Anglo-Normaneg yn nhrefodaethau bywyd beunyddiol, nid amgen, y mynachlogydd, yr ysgolion, y cestyll, etc., a geid ar yr arfordiroedd o Went i Benfro. Y mae mor amlwg â hynny bod y gwŷr a'r gwragedd y lluniwyd y cyfieithiad er eu difyrrwch eisoes yn gynefin â'r geiriau Anglo-Normaneg hyn. Yn wir, ni welodd y cyfieithydd fod angen esbonio ond un o'r termau estron, — *dromônt*: *dromônt sef yô hymny llog diruôz y meint* 354; *a gauas llôg vaôz a elôit dromônt* 3177.

5. Er gwaethaf amryw ddarlleniadau digon beius (ffrwyth esgeulus-tod, cysgadurwydd, etc.), ac er gwaethaf cynnig yr Almaenwr Stimming i'w ddfenwi,¹ dangosodd y cyfieithydd fel rheol wybodaeth dda o'r iaith Anglo-Normaneg a throsodd y rhan fwyaf o'r stori gyda graen meistr.

6. Os yw'n gywir iddo adael i eiriau Saesneg godi i'w ymwybod wrth gyfieithu geiriau Anglo-Normaneg yn 2829, 3513, a 4168 (gw. ar 4168), y mae'n dilyn y gwyddai'r awdur beth Saesneg.²

7. Yr oedd yn feistr diamheuol ar yr iaith Gymraeg.³

(iv) *Ymha un o'r taleithiau crybwylledig y ceid trigfan mwyaf tebygol mynach a feddai ar y gwybodau hyn?*

Gellid dal bod Dyfed yn gweddun burion. Onid oedd yno gestyll niferus a mawrion, mynachlogydd enwog, ac, yng ngwaelod y wlad, ddigon o Saesneg? Gallasai'r ffosiliau Gwenhwyseg dreiddio i'r testun yn ddiweddarach mewn copi a wnaethid ym Morgannwg neu Went ac i hwnnw, o ddamwain, ddyfod i ddwylo'r copiwr o lechweddau'r Preselau.

Nid amhosibl y golygiad, cithr nid ymddengys mai ef yw'r tebycaf, oblegid os niferus cestyll Dyfed, mwy lluosog fyth cestyll yr Hen Forgannwg; amlach hefyd ei mynachlogydd a'i hysgolion. Am Saesneg, gallasai'r cyfieithydd ddysgu'r hyn a wyddai (ni wyddys faint oedd), oddi wrth gytwy'r o Saeson a geid, y mae'n debyg, draw ac yma ym mynachdai Cymru Anglo-Normanoid megis y mynach rhyfedd hwnnw a geisiodd yn Saesneg ddeffro cydwybod Harri'r Ail Ffrangeg ei dafod yng Nghaerdydd yn 1172.⁴

O bwysio'r ystyriaethau uchod oll, ymddengys yn debycaf peth mai brodor o'r Hen Forgannwg yn rhywle oedd y cyfieithydd ac i'w droiad ar ôl ei gopio yn ysgrifenydd y fro honno unwaith neu ddwy dreiddio i'r Gorllewin a dyfod o dan lygaid rhyw hen fynach a'i copiodd er ei bleser ei hun neu ar arch rhywun arall yn y llawysgrif a ffurfia ers rhai canrifoedd ran o Peniarth 5 yn *Llyfr Gwyn Rhydderch*.

¹ Gw. §14, (iii).

² Gw. §12(b), (vi).

³ Gw. §14, (v).

⁴ Giraldus Cambrensis, *Itinerarium Kambriae*, c. vi.

§7. DYDDIAD

(i) Gwelsom ddarford ysgrifennu copi Peniarth 5 o *Ystoria Boun*, y llawysgrif hynaf o'r testun y gwyddys amdani yn Gymraeg, tua diwedd y drydedd ganrif ar ddeg, a'i bod, yn ôl pob tebyg, beth yn iau o ran diwyg ysgrifol na'r copiau o'r *Pedeir Keinc*, *Peredur*, etc., a geir yn Peniarth 4.¹ Eithr nid yn niwedd y drydedd ganrif ar ddeg y cyfieithwyd *la Geste de Boun de Hamtone* i'r Gymraeg, canys fe geir olion yn orgraff rhai geiriau yn nhestun y *Llyfr Gwyn*, geiriau Ffrangeg yn ogystal â geiriau Gymraeg, a'n dwg yn ôl yn bendant lawer o flynyddoedd.

(ii) *Olion Hen Orgraff*

Rhoddir rhestr go lawn o'r olion dan *Orgraff* (§15-18). Ystyrier yn gyntaf dystiolaeth y llawysgrifau Cymraeg.

(a) *Y Llafariaid*

1. *e* am y *dywyll* [oe]

Ceir esiamplau o'r arwydd Hen Ffrangeg hon eisoes yng ngeiriau Cymraeg *Leges Hoxel Da*, P28 (XII²). Heigiant yn *Llyfr Du'r Waun* (c. 1200-1230). Digwydd dwsin a hanner yn *Llyfr Du Caerfyrddin* (yn *Englynion y Beddau* ac ar dd. 72 a 75). Rhoddaf isod gyfartaledd *e* i y fel llythreniad y *dywyll* ar sail detholion o destunau a berthyn, yn ôl Gwynogfryn, i hanner cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg.²

	<i>e</i>	<i>y</i>
L11 (ail chwart. XIII) ...	34	15
P6, Rhan I (<i>Manawydan</i> , 'c. 1235') ³ ...	35	65
P14, 1-90 (canol XIII) ...	428	262
P17 (canol XIII) ...	61	96
BM5 (canol XIII) ...	42	17
P6, Rhan I (<i>Branwen</i> 'c. 1235') ³ ...	42	48
P44 (XIII ¹) ...	58	26
P16, 45-49 ^b (canol XIII) ...	53	24
BM4 (canol XIII) ...	44	15

Os gellir pwysio ar y dyddiadau hyn, yr arwydd Hen Ffrangeg *e* oedd y symbol fwyaf boblogaidd am y *dywyll* yn ystod rhan gyntaf y drydedd ganrif ar ddeg a hi oedd fwyaf ei bri yng nghanol y ganrif (797: 568). Erbyn diwedd y trydydd chwarter, serch hynny, ymddengys i y gael yr oruchafiaeth. Dyna, o'r hyn lleiaf, yw tystiolaeth dwy lawysgrif, nid amgen:

	<i>e</i>	<i>y</i>
BM 6 ('c. 1282') ...	30	50
BM 10 ('c. 1285') ...	0	52

¹ §4, (iii) & (iv).

² Reports on MSS . . . *passim*.

³ Yn Reports on MSS. . . I, 11, t. 316 (1899), yr amseriad a rydd Gwenogfryn yw 'circa 1225', dyddiad a newidiodd yn 'about 1235' yn *The White Book* . . . (1907). Yn wyneb hyn, onid rhyfedd fod ysgolheigion diweddar yn dal i ddyfynnu'r dyddiad cyntaf yn hytrach na'r farn aeddfetach a gynigiodd Dr Evans?

2. *e* am y *eglwur* [y]

O enghreifftiau o *e* am y *eglwur* ni ddryr 1^a a 1^b *Llyfr Du'r Waun* ond hanner dwsin; nid yw cyfran 15^b namyn 10 *e* wyneb yn wyneb ag 20 *y*; o'r tu arall, y mae'r rhifedi ar 17^a (sydd yn yr ysgriflen fân) yn 20 *e* yn erbyn 4 *y*. Cyfartaledd *e* i *y* am y sain hon yn netholion Gwenogfryn o lawysgrifau hanner cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg yw'r canlynol:

	<i>e</i>	<i>y</i>
L11	...	24
P17	...	22
BM5	...	8
P6, 1 (<i>Branwen</i>)	...	18
P44	...	22
P16	...	3
P6 I (<i>Manawydan</i>)	...	26
BM4	...	7
P14	...	85

Yn chwarter olaf y ganrif y mae BM6 ('c. 1282') yn dangos 2 esiampl o *e* = *y* *eglwur* ar ffo. 1 ond cymaint â 9 yn y saith llinell a roir o ffo. 62. O'r tu arall, yn BM10 ('c. 1285') ni threiwir yn y detholion ar yr un enghraifft o *e* gyda'r gwerth hwn.

Nid yw *e* am y *eglwur* yn nodweddiadol o'r ddeuddegfed ganrif a dechrau'r drydedd ganrif ar ddeg, yn ôl Loth,¹ oddieithr pan drawer arni yn *fynych*. Pa fodd bynnag am hynny, dengys y cyfrifon uchod, gydag ambell eithriad (sydd efallai i'w esbonio drwy gopio peiriannol) ddarvoud i *e* am y *eglwur* golli ei bri ynghynt nag *e* am y *dywyll* a bod serch ysgrifenywyr wedi hen droi at y fel arwydd amdani cyn canol y drydedd ganrif ar ddeg.

3. Y nodiant am *w* [u ac u]

Arferir yr *u* Gymraeg-Normaneg am *w* yn rheolaidd yn *Llyfr Llan-daf*, *Llyfr Du Caerfyrddin*, *Llyfr Du'r Waun* a cheir hi ar raddfa eang yn llawysgrifau hanner cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg lle digwydd hefyd arwyddion eraill. Pan groeser canol y ganrif tuedda rhifedi'r enghreifftiau o *u* am *w* fynd yn lleilai o dan wasg cystadleuach ei ffurfiau newydd, *v*, *o* (anodd gwahaniaethu rhwng y rhain yn P3/1 a llsgrau cynnar) ac *th*, yr arwydd gymhleth a fenthycwyd o'r ysgriflen ddiplomatig Anglo-Normanidd yn ail hanner y drydedd ganrif ar ddeg. Os o'r un ysgriflen, fel y credaf, y cymerwyd *o*, ni eill y llawysgrifau a'i dengys yn ei llawn dwf fod nemor yn hŷn na diwedd y trydydd chwarter. Wele rai cyfrifon a wnaethpwyd ar sail y detholion yn y *Reports on MSS. in the Welsh Language*:

P.3 ('c. 1230-50')	...	u=35
P.61. ('c. 1235') <i>Bran</i> . a <i>Man</i> .	...	u=5
P.14 (Canol XIII)	...	u=154
P.16 "	...	u=25
P.17 "	...	u=54

¹ Joseph Loth, *Les Mabinogion* (Paris, 1913), I, t. 20.

P.3	o=20	th=5	o=5	v=2
P.61	o=113	th=14	o=0	v=0
P.14	o=10	th=370	o=1	v=152
P.16	o=4	th=30	o=1	v=4
P.17	o=6	th=51	o=0	v=15

Dyna ni, fodd bynnag, yn ôl yng nghymdogaeth canol y ganrif.

(b) *Y Cytseiniaid*

Âr cytseiniaid â ni yn ein holau i'r un cyfnod heb roi arnynt drais yn y byd (gw. §15-18):

1. *t* am [ð]: BB *oet* 2.9 *llat* 4.1, *diuet*, *deunit*, 4.9, etc.; LIDW *argluit* 1^a, *neuat*, *penkynyt* 3^a; etc.

2. *ff* am [v]: BB *goffalon* 26.6, *godeff* 28.7, *ioff* 42.13, etc.; LIDW *eff* 10^a(2), 21^b, *effo* 22^b, *arnaff*, *retenaff* 16^a (*Marwnad Llywelyn* † 1240).

3. *w* am [v]: BB *arywderit* 4.8, *gowanon* 6.6, *awon* 6.7, etc.; LIDW *keureu* 17^a, *effew*, *ew* 20^b; etc.

(iii) Dyry'r geiriau Ffrangeg hwythau help dibetrus inni yn ein hymchwil.

Digwydd yn *Ystoria Bown* ugeiniau o ciriau Ffrangeg a droswyd o'r manau lle'r oeddynt yn y gerdd Anglo-Normaneg i'r lleoedd cyfatebol yn y cyfieithiad Cymraeg, geiriau y dyry eu seing oleuni go bendant ar yr amser y cymerwyd hwy drosodd.

Wele'r pwyntiau a haedda'r sylw pennaf:

1. Cadwyd -*d* yn *cited*: *petibarcant cited* 653 (B 639 *quater cent cités*), *trychant cited* 899 (B 861 *treis cent cités*), ffurf a ddatblygasai erbyn amser y *Llyfr Coch* yn *cit(t)ei*. Gan mai enwau lluosog a ddaw ar ôl y rhifolion yn Ffrangeg (gw. uchod), ac y geilw'r Gymraeg am y rhif unigol (cf. *trychant goely* 3752; *pumpcant marchalc* 2202, 2247), yr oedd y cyfieithydd o dan orfod i atgynhyrchu'r ffurf unigol gyfoes i'w rhoi yn ei destun wrth ei chymryd drosodd. Yr unigol a luniodd oedd *cited* gyda'r hen -*d* (nid y *cite*, *cit(t)ei* diweddarach). Yr oedd y -*d* hon, felly, yn arwydd fywiol yn y cyfnod y cyfieithwyd y stori. Yn anffodus, y mae dau esboniad yn bosibl:

(a) Os *d*[=ð] sydd yma, geill *cited* fod mor gynnar â chanol y ddeuddegfed ganrif, y cyfnod, yn fras, y dechreuodd y ddeintol *t*, *d*[=ð] golli yn yr ynganiad; ond gan ddarvoud cadw *t* a *d* am lawer o flynyddoedd wedyn yn yr orgraff, dichon nad yw *cited* yn gynharach na diwedd y ganrif neu ddechrau'r un ddilynol.

(b) Yn Anglo-Normaneg er y trydydd traean o'r ddeuddegfed ganrif ceir -*d* yn cyfneu'r *z* (= *d* + *s*) a arferir yn Ffrangeg Ffrainc yn mynegiant y cyflwr enwol unigol. Felly, yn nhestunau Hen Ffrangeg Prydain yn lle *abex* (*abed* + *s*), *vertuz* (*vertud* + *s*), *citez* (*cited* + *s*), etc., ceir *abed*, *vertud*,

Anodd gwybod pa mor hir y cadwyd yn fyw y cof mai cyfieithiadau o'r Ffrangeg oedd *Ystoria Bown*, y *Seint Greal*, etc., oblegid nid yw'r cyfieithiadau atynt a ddigwydd yn ein barddoniaeth¹ yn profi dim namyn bod y beirdd yn gynefn â mater y storïau.

(ii) Darllenwyd, copiwyd, a chyfieithwyd y chwedl am Bown yn y cyfnod canol led-led Ewrob. Byddai trafodaeth lawn ar ei ffurfiad a'i lledaeniad allan o le yn y fan hon. Digon yw dywedyd y cytunir yn weddol gyffredinol i rannu'r amryfal ffurfiau sydd ar glawr yn dri dosbarth, sef yw'r rheini, y ffurfiau Anglo-Normaneg, y ffurfiau Ffrangeg cyfandirol, a'r ffurfiau Eidaleg. Astudiwyd perthynas y gwahanol destunau Eidaleg a dangoswyd eu hawsawdd arbennig yn gynnar gan Pio Rajna.² Datrysodd Albert Stimming y berthynas rhwng y llawysgrifau Ffrangeg cyfandirol a'i gilydd a phrofodd eu dibyniaeth ar y cyfansoddiadau Anglo-Normaneg.³ Am y cyfansoddiadau mewn ieithoedd eraill, nid yw'r rheini namyn trosiadau o un neu arall o'r tri dosbarth rhag-ddwydedig. Ffurfiâu Anglo-Normaneg yw cynddelwau'r cyfieithiadau Cymraeg, Saesneg, Norwyeg,⁴ a Gwyddeleg.⁵ O destun Ffrangeg cyfandirol y tardd y stori yn ei ffurf Isidreg.⁶ O un o'r ffurfiau Eidaleg y trowyd y gweithiau Rwsseg ac Iddew-Almaeneg⁷ a'r olaf yw sylfaen y trosiad Rwmaneg.⁸ Cadarnheir poblogrwydd y stori yn y gwahanol ieithoedd hyn gan fodolaeth niferus lawysgrifau.

(iii) Eugen Kölbing yn ei *Ragymadredd* a'i *Nodiadau* i'w argraffiad o *Sir Beues of Hamtoun* ac yn ei *Studien zur Bevisaga* oedd y cyntaf, mae'n debyg, i ddangos agosrwydd y cyfansoddiadau Saesneg, Cymraeg, a Norwyeg i'w gilydd ac i edrych arnynt fel trosiadau o'r gân Anglo-Normaneg. Yn ddiweddarach aeth Albert Stimming dros yr un tir ac ar ôl neilltuo pennod helaeth i astudio nodweddion gwahaniaethol y tri chyfansoddiad tynnodd yntau yr un casgliad. Yr ysgolhaig olaf hefyd biau'r clod am arddangos nad yw'r un o'r tri chyfieithiad yn hollol unwedd a'r ffurf Anglo-Normaneg sydd yn awr ar gael, a bod yn ofynnol tybio cynsail coll arbennig yn yr iaith honno i bob un o'r tri. Myn Stimming hefyd fod y cyfansoddiad Hen Saesneg yn delweddu ffurf hynaf yr arwrgerdd a bod y trosiad Norwyeg yn fwy cysefn na'r ffurfiau

¹ Cf., e.e., gyfeiriadau Guto'r Glyn at y *greal* yn *Gwaith Guto'r Glyn*, gol. Ifor Williams a John Ll. Williams (Gwasg Prifysgol Cymru, Caerdydd, 1939), t. 304.

² Pio Rajna, *Ricerche intorno ai Reali di Francia* (Bologna, 1872); *Zeitschrift für romanische Philologie*, XI (1887), XII (1888), XV (1891).

³ Albert Stimming, *Das gegenseitige Verhältnis der französischen gereimten Versionen der Sage von Beuve de Hamtoun*, Toblerband (Halle, 1895).

⁴ Eugen Kölbing, *Sir Beues of Hamtoun*, EETS, 111 (1894); *ibid.*, *Studien zur Bevisaga* (1894); Albert Stimming, *Der Anglonormannische Boeve de Hamtoun* (Halle, 1899).

⁵ F. N. Robinson, *The Irish Life of Bevis of Hampton*, *Zeitschrift für celtische Philologie*, VI, (1908).

⁶ Gustav Brockstedt, *Florent-Studien*, (Kiel, 1907).

⁷ Christian Boje, *Über den Altfranzösischen Roman von Beuve de Hamtoun*, (Halle, 1909).

⁸ *Gröbers Grundriss*, II, (1901).

Cymraeg ac Anglo-Normaneg, ffurfiau a ystyria ef yn gyfoed o ran defnydd eu gwead.¹ Amheuir blaenoriaeth y ffurf Saesneg gan Boje.² Gan y gŵyr *Sir Beues of Hamtoun* gymaint o ran mater oddi wrth y ffurfiau Norwyeg, Cymraeg, ac Anglo-Normaneg sydd yng nghadw, gorau peth, yng ngolwg Boje, fyddai ystyried y cyfansoddiad Saesneg fel cynrychiolydd cynsail Anglo-Normaneg neilltuoel nas ceir mwyach. Eithr ni fyn ef gredu fod y cynsail coll hwnnw'n hŷn, ac nid awgryma ei fod yn iau, na'r ffurfiau a draddodwyd yn y tri chyfieithiad arall.

Dangosodd Stimming ymhellach fod y fersiwn Cymraeg, nid amgen, yr *Ystoria Bown de Hamtoun* a brintir isod, yn dilyn y patrwm Anglo-Normaneg yn dynn,³ dedfryd a dderbyniaf fi yn ddiwarafun ac un a gadarnheir gan gannoedd o gymariaethau a welir yn *apparatus criticus* yr argraffiad hwn.

(iv) Cyn sôn am y gwahaniaethau yn nefnydd y chwedl yn Cymraeg ac Anglo-Normaneg rhaid dywedyd gair am y gwahaniaeth sydd rhyngddynt o ran ffurf lenyddol. Ar fesur cerdd y mae'r stori Anglo-Normaneg; mewn iaith rydd y gwedyd y chwedl Gymraeg. Nid damwain mo hyn ond adlewyrch cywir o wahaniaeth sylfaenol yn arferion llenyddol Cymru a Ffrainc yn yr oesoedd canol. Ar gân yr adroddid gwrolgampau arwyr chwedlau'r byd Ffrangeg ac ar gân hefyd hyd ddechrau'r drydedd ganrif ar ddeg y traethid gorchestion a ffeithiau hanes. Ar dicroedd Ffrainc ni fynnai bonedd yr iaith Ladin weled yr iaith gyffredin yn ymbincio yng ngwisgoedd rhyddiaith. Yng Nghymru, i'r gwrthwyneb, rhyddiaith, gydag ambell englyn i dorri ar yr undonedd, megis yn *Kulhwch a Math*, fu cyfrwng mynegiant y chwedl er yn gynnar.⁴ Ar diriogaeth Cymru gwaharddai'r traddodiad barddonol i'r beirdd gymhwyso cerdd dafod ond at *genres* penodedig; a diau y gwrandawai'r beirdd Cymraeg traddodiadol ar ganu'r *jongleurs* Anglo-Normaneg a arferai fesurau cerdd at bob dim gyda'r un syndod ag y gwrandawai cyfoeswyr D. ap Gwilym ar y 'Telynau, lliardiadau lle'r!⁵ a cherddorion clasurol yr oes hon ar ganu *ja35*. Peth tebygol arall yw fod y Ladin o lai dylanwad yng Nghymru nag mewn gwlad fel Ffrainc lle defnyddid iaith feunyddiol a ystyriai'r gwyr eglwysig fel ffurf lygredig ar Ladin.

Yr oedd y bwrdd llenyddol a arlwyid gerbron dynion yn y ddwy wlad, nid yn unig yn wahanol, eithr yr oedd y dulliau o hulo'r bwrdd, fel petai, yn wahanol hefyd. Datgeiniad a ganai gyda'r crwth (*viole*) oedd *jongleur* y *chansons de geste*. Yn epillog ei gân, canmolai ei fater a bychanai gerddi eraill (cf. ddechrau *Cân Ôtuel*, YCM.² 43) a chawn ef droeon ynghwrs ei orchwyl yn annerch ei gynulleidfa. Pan drawai ar bwynt neu syniad diddorol traethai ef gyda blas mewn un pennill

¹ A. Stimming, *Der Anglonormannische Boeve de Hamtoun*, tt. cxlix et seq.

² Christian Boje, op. cit., t. 16.

³ Cf. Stimming, op. cit., tt. lxxvi et seq.

⁴ Gw. J. Loth, *Les Mabinogion*, I, tt. 32-33.

⁵ Gw. *Barddoniaeth Dafydd ab Gwilym*, Cywydd cxxxix. Cred Thomas Parry nad gwaith Dafydd mo'r cywydd hwn ac nis cynhwysodd yn *Gwaith Dafydd ab Gwilym*.

ac yna adroddai ef drachefn yn y nesaf, megis cerddor mewn cainc o gerdd yn dychwelyd o hyd at ryw gordiau pêr. Yna, pan fyddai'r stori yn dechrau rheibio'r dorf ac yn cyflym symud tua'i chyffro mawr, torrai'n sydyn ar ei chwedl, a chan fanteisio ar yr hud, galwai am daledigaeth y gwobrwy. O'r tu arall, adroddwr, neu'n well, efallai, darlennydd yn debyg i draethwr *Breudwyf Ronabwy*¹ oedd y bardd neu'r cyfarwydd Cymraeg. Ni chanaï glodydd ei chwedl; ni chyfarchai ei wrandawyr; nid oedd yn 'dyblu'r gân'; ac ni ofynnai am ei gyflog yng nghlyw'r bobl. Mewn gair, math o faledwr uchelwch oedd y cyntaf; yr oedd yr ail wedi dysgu tawedogrwydd a phellter cwrtais y boneddigon.

Eto, yn y *genre* Hen Ffrangeg fe adroddir yr anturiau yn llac a hir-wyntog, ond y mae'r adroddiad er yn wasgarog yn llawn rhialtwch swynol ac yn gwneud i ddyn feddwl eisoes am egwyddorion Rhamantiaeth. Yn y dull Cymreig ceir sobrwydd, trefn, a chyfarledd tebyg i eiddo Clasuriaeth.

Er cymaint y gwahaniaethai'r ddau ddull hyn, yr oeddynt ill dau yn ddulliau effeithiol odiaeth i adrodd stori. Ceir digon o dystiolaethau bod canu'r *chansons de geste* gyda'r crwth yn creu hyfrydwch digyfelyb ac weithiau lesmair ymysg barwniaid Ffrengig yr oesoedd canol² a gwyddom am boblogrwydd y 'cyfarwydd' yng nghymdeithas Gymraeg yr un cyfnod.

(v) Yr oedd pob Cymro a ymgymerai â throsi stori Hen Ffrangeg i'r Gymraeg o dan orfod, gan hynny, nid yn unig i gyfieithu, eithr hefyd i addasu ei fater i gyfarfod â gofynion traddodiad gwahanol.

Nid yw'n dilyn fod pob cyfieithydd a fwriodd ei hudlath ar *chanson de geste* wedi gweddnewid ei batrwm i'r un graddau. Yn *Ystoria Bowen de Hamtwn* ceir gweddnewid pur lwyf; ni threuir ar epillog; ni chyferchir y dorf; ac ni chlywir ond anaml adlais o'r ailadroddiadau. O'r tu arall, ceir ambell ŵr yn cadw'r epillog ac yn ei drosi fel y safai, megis cyfieithydd *Cân Otuel* lle cyferchir y gwrandawyr, y canmolir mater y gân, ac y bychenir y *jongleurs* eraill,³ fel petai swyn y dull estron yn dechrau mynd â bryd y Cymry.

¹ Cf. John Rhŷs and J. Gwenogvryn Evans, *The Red Book of Hergest* (Oxford, 1887), I, t. 161.

² Gw. Léon Gautier, *La Chevalerie* (Paris, 1896), tt. 664-8, etc.

³ Gw. testun *Ystoria de Carolo Magno*, argr. Stephen J. Williams (Gwasg Prifysgol Cymru, Caerdydd, 1930), t. 43.

⁴ Tybed a fu'r gyfathrach gymdeithasol a llenyddol rhwng Cymru a Ffrainc y ceir aml brawf ohoni (gw. Th. M. Chotzen, *Recherches sur la Poésie de Dafydd ab Gwilym*, Chap. vii) yn beth achos i arwain llenorion Ffrangeg i laesu eu gafael ar fesur cerdd fel unig gyfrwng llenyddol yr iaith gyffredin ac i ddechrau mabwysiadu iaith rydd er traethu chwedl a hanes? Ym Mhicardi a Fflandrys ar ffin neu ym mlynedd oedd cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg y dechreuwyd arfer rhydd-iaith yn Ffrangeg yn y *genre* crybwylledig. (Gw. Paul Meyer, *Romania*, XIV; A. Molinier, *Études d'histoire du moyen âge dédiées à G. Monod*, 1897). At yr hyn a ddywaid Chotzen chwanager y ceir yn ein llsgrau broffon pendant o'n cyswllt llenyddol â Fflandrys. Rheinalt Iarll Bwlwyn, *Renalt cuens de Boulogne*, er enghraifft, yw'r *Reinalt vzenhin* yr ynyffed y cyfeirir ato yn *Peniarth* 9, 8^b & 39^a, ac nid yw'r geiriau yr *hôn a yferiuenad leuan yfcolheic* yn *Peniarth* 9, 66^a nanyrn trostiad llythrennol o *que Maître Jehan translait* a ddigwydd yn epillog llsgr. o'r ardal honno, sef, *Bibl. Nat.* 906.

Dywedais gynnu fod y *jongleur* ynghwrs ei gân yn cyfarch ei wrandawyr ar gyhoedd. Dylid ychwanegu bod ei gân hefyd yn dryfrith o gydymddiddanion yn *oratio recta*, ymddiddanion a drosai'r Cymro, nid hwyrach o dan wasg ei draddodiad aeddfetach ei hun, i *oratio obliqua*. Ni ddigwydd ond ychydig eithriadau i'r rheol. Yn yr ymgomiau hyn arfer yr Anglo-Normaneg weithiau (ac yn amlach efallai na dim arall) yr ail berson lluosog, weithiau yr ail berson unigol, weithiau'r ddeurif, wrth annerch yr un cydymddiddanydd. Gyda dyfalwch a ddengys nerth didor traddodiad ei iaith ei hun ar gyfrwng cyfarch glŷn y Cymro drwy gydol y stori at *ti a tithieu*. Ddwywaith, serch hynny, ymddengys iddo ddilyn ffasiwn ei gysail a rhoi inni ond odid yr esiamplau hynaf a feddwn yn Gymraeg o'r ail berson lluosog am yr ail unigol¹.

(vi) Cyn myned ymhellach, da coffa hefyd y byddai copiwyd a chyfieithwyd yr oesoedd canol yn gwneuthur eu gorchwylion weithiau yn ddigymorth, weithiau yn ddau gyda'i gilydd. Yn y rhannau agoriadol o *Ystoria Bowen* pan oedd y Cymro, fel y gwelwn, yn llunio o newydd ddarnau mawr o'i gysail, y tebyg yw ei fod yn gweithio ar ei ben ei hun, ond y mae pob lle i greu, wedi iddo gael ei draed dano, fel petai, fod rhywun wrth ei benelin yn darllen y gwreiddiol iddo ac yntau'n troi'n Gymraeg *nid yr hyn a welai â'i lygaid eithr yr hyn a glywai â'i glustiau*.

(vii) Sylwasom i Stimming gasglu fod y cyfieithiad Cymraeg yn portreadu cynsail Anglo-Normaneg a aethai ar ddifancoll; eithr casglodd hefyd fod y storiâu Cymraeg ac Anglo-Normaneg a geir yn awr yn deb-ykach i'w gilydd nag unrhyw ddwy arall y gwyddys amdanynt.

Yn absenoldeb y gynddelw y cyfieithodd y Cymro ohoni, rhaid inni ymfodloni ar gymharu'r stori Gymraeg â'r unig destun Anglo-Normaneg sydd bellach yn ein meddiant, sef yw hwnnw, testun argraffiad Stimming. Gan ddarfu printio yn ein hargraffiad ni golofnau *Llyfr Gwyn Rhydderch* fel y safant a gosod rhifau wrth bob pum llinell, bydd yn hawdd cyfeirio at y gwahanol bethau a drafodir; ac er mwyn cyfeustru'r sawl a fynno ymgynghori â'r gân Anglo-Normaneg cyhoeddir Taflen ar ddechrau'r gyfrol o'r llinellau cyfatebol.

§9.

Ystyriwn bellach beth yw prif neilltuolion ein stori o'i chyferbynnu â thestun yr argraffiad Anglo-Normaneg.

A'i chymryd drwyddi draw, gellir dywedyd gyda sierwydd fod y ffurf Gymraeg fel y'i ceir yn *Llyfr Gwyn Rhydderch* yn cyfateb yn bur agos i'r un a draddodwyd gan y ddwy lawysgrif B a D a ddedweddir yn argraffiad Stimming. A siarad yn fras, anaml y crwydra'r cyfieithiad Cymraeg oddi wrthynt. Yma ac acw deuir ar draws darnau hirion sy'n cyfateb ymhob dim ac ni thorrir ar unrhywiaeth bagod o rai eraill ond gan amrywiadau dibwys. Eto i gyd, nodweddir y ferstwn Cymraeg gan niferus wahaniaethau pan gymharer ef â'r testun a gyhoeddodd yr Almaenwr.

¹ Gw. *Cystrawen*, § 44, (ii).

Gellir dosbarthu'r gwahaniaethau hyn yn gyfleus o dan y tri phen canlynol:

Talfyriadau.

Ychwanegiadau.

Trawsnewidiadau yn y Sylwedd.

§10. Y TALFYRIADAU

(a)

(i) Soniais uchod am rai o nodweddion gwahaniaethol traddodiad llên Ffrainc a Chymru yn yr oesoedd canol. Gellir bwrw at y rheini un arall: yr oedd agoriad storiâu yn wahanol. Yn y *chansons de geste* symudai dechrau'r stori yn araf; yr oedd yn wasgarog; adroddid ac ailadroddid; a chyrrhaeddid yr effaith ddyladwy drwy bentyrru manylion. Yn y storiâu Cymraeg a sgrifennid mewn iaith rydd, rhaid, o'r tu arall, oedd dyfod at y pwynt perffed yn ddiymdroi a dadlennu gwe'r patrwm mewn ychydig o frawddegau bachog a chryno heb golli amser.

Yn *Ystoria Bown de Hamtwn* caiff y cyfieithydd ei hun oblegid hynny o dan reidrwydd ar drothwy ei orchwyl i gwtogi ei fater. Cymer y *jongleur* Anglo-Normaneg un pennill ar hugain i daenu ei linellau. Gesyd y llenor Cymraeg yr holl fframwaith ger ein bron mewn tri chwarter tudalen; ac yna megis i roi taw ar feirniaid y dyfodol a fynnai gredu fod pob dim mewn cyfieithiad yn cyfateb i rywbeth yn y testun gwreiddiol, gwelir ef yn llunio ail grynhead o fwy cwmipas. A pheth ffodus, a pheth rhyfedd, daeth y ddau fersiwn i lawr inni yng nghopi *Llyfr Gwyn Rhydderch*.¹

1. Rhoddir isod gyfieithiad gweddol lythrennol o'r un pennill ar hugain sy'n agor y stori yn Anglo-Normaneg ac yn union ar eu hól dyfynnir dau grynodeb y *Llyfr Gwyn*; ond yn wyneb prinder gofod ni phrintir testun Anglo-Normaneg y penillion hyn (=B 1-137) nac ychwaith destun Anglo-Normaneg y darnau eraill a gymherir oddieithr lle bo'r galw am eglurder yn gwneud hynny'n anhepgor.

Laisses I-XXI

I

Arglwyddi farwniaid, yn awr gwrandewch arnaf;
Mi a adroddaf wrthyh wrolgampau (canys gwn amryw)
Bown o Hamtwn, y marchog cwrtais,
A orfu â min y cleddyf ar gymaint o frenhinoedd da.
Os mynnwch wrando, mi a'u hadroddaf wrthyh;
Erioed ni chlywsoch well, fel y credaf fi.

¹ Yn nhestun Robert Williams o *Bown o Hamtwn*, Hg MSS., II, tt. 119-120, cymysgwyd y fersiynau; gw. sylw ar ddechrau'r *Nodiadau*.

II

Arglwyddi, os chwenychwch glywed amdano,
Mi a lefaraf wrthyh, oblegid gwn lawer;
Yn gyntaf, adroddaf wrthyh am ei dras.
Yn Hamtwn yr oedd iarll llawn o weithredoedd enwog;
Giwn oedd ei enw, marchog clodfawr oedd;
Gwell nag ef ni chafwyd yn ei amser.

III

Arglwyddi, yr Iarll Giwn hwn y canaf i chwi amdano
Oedd farchog da, doeth, a dewr;
Eithr mewn un peth yr oedd ŵr beius:
Ni fynodd gymryd gwraig ym mlodau ei ddyddiau,
Am yr hyn, yn ôl llaw, y bu edifar ganddo, fel y gwn i.

IV

Ond pan oedd hen ŵr ac wedi byw yn hir,
Yna ef a gymerth wraig a oedd o uchel achau;
Merch i frenin yr Alban oedd yr arglwyddes hon.
Giwn a'i cymerth hi'n wraig, y marchog cadarn.
Wedyn daeth y dydd y bu adfydus oblegid hynny,
Canys colodd ei ben oddi ar ei gorff.

V

Yr arglwyddes oedd deg a thlos.
Ymherodr yr Almaen a'i carasai gynt
Ac a ofynasai yn fynych i'w thad amdani,
Ond brenin yr Alban a'i gwrthodasai iddo
Ac a'i rhoes i Giwn a'r wynepryd deallus.
Gwedi hyn ef a golles ei ben (och, y fath dynged!)
Am gariad yr arglwyddes a briodasai.

VI

Arglwyddi, yr arglwyddes hon a grybwyllais wrthyh
Oedd arglwyddes deg heb un amheuaeth,
Ond ysgeler iawn ydoedd; nid oedd iddi galon lân;
Ychydig iawn y carai hi ei harglwydd Giwn,
Yn hytrach, fe'i casai yn fwy na phawb ac a'i dirmygai.
Iesu, a wnaeth yr holl fyd, a'i distriwio!

VII

Hi a gafodd o'i harglwydd blentyn prydferth,
Hwy a'i galwant Bown, (plenty'n) a oedd ddeallus iawn;
Cawsai ei ddegfed pen bliwydd; cerddai ar ei un-ar-ddeg.
Un diwrnod llunia'r arglwyddes fwriad drwg.

(Arglwyddes) a oedd wraig deg, ieuanc, a golygus;
A'i harglwydd oedd hen ŵr a'i nerth ar drai.
'Nid ymataliaf', meddai hi, 'er undyn byw,
Rhag peri ei ladd drwy boen ac artaith'.

VIII

Llunia'r arglwyddes fwriad drwy fawr frad.
Geilw ar negesydd; nid oeddodd ddim.
'Negesydd, mynnaf i ti roi dy gred
Na fradychi ddim o'm cyngor;
Nis dywedi wrth undyn byw
Onid wrth yr ymherodr a lywia'r Almaen'.

IX

'Negesydd', meddai hi, 'i'r Almaen yn awr ewch¹ yn fuan!
Yn yr Almaen nac oedwch ddim;
I'r nerthol ymherodr ar fy rhan dywedwch
Fy mod yn anfon iddo annerch a chyfeillach.
A dywedwch wrtho am beidio ag esgeuluso, er undyn a aned,
Fod Galanmai yn barod.

X

'A dywed wrtho am gasglu ynghyd
Bedwar cant o farchogion, ac ymarfogent
A deuent i'r fforest hon uwchben y môr;
Mi a anfonaf yno fy arglwydd dan esgus mynd i hela
Ac ychydig o wŷr gydag ef—ni raid ei ofni;
A dywed wrtho am beidio â gadael iddo ffoi,
Ond torri ohono ei ben â chleddyf dur.

XI

'Eithr dywed wrtho y gorchymynnaf er mwyn fy nghariad i,
Pan wel fy arglwydd, am fod yn gwbl barod,
Ac am iddo dorri ei ben â chleddyf dur;
A phan fyddo wedi anfon y pen i mi,
Mi a wnaaf yn sicr na bo dim na ryngo bodd iddo.'
'Arglwyddes', meddai'r negesydd, 'yn ôl eich ewyllys!'

XII

Y negesydd a dry yn ei ôl (Duw a roddo ddydd drwg iddo!).
Tua'r môr y cyrch yn fuan; nid oeda ddim;
A daeth i'r Almaen ar gefn helfarch da,
Ac yno trawodd wrth uchelwr
A gofyn iddo pa le y mae'r ymherodr.

¹ Yn y gân Anglo-Normaneg defnyddia'r storiwr weithiau yr 2 un., weithiau yr 2 lu. Cedwais innau'r nodwedd hon a nodweddion tebyg, megis pres.=gorff., yn y cyfieithiad. Ar *Ti* a *Chwi*, gw. dan *Cystrawen*, §44.

XIII

Dyweddodd hwn ei fod yn Retefor.
Y negesydd a dry drach ei gefn heb amau dim
A daeth i Retefor; oedi ni wnaeth;
Pan ddaeth at yr ymherodr gostyngodd ar ben ei lin.
'Duw a'ch cadwo, ymherodr', meddai'r negesydd.
'Arglwyddes Hamtwn a'm hanfonodd atoch.
A thaergrefa arnoch wneuthur ei hewyllys.'

XIV

Yr ymherodr a etyb: 'Deg, drahoff gyfaill,
Pa beth a fynega'r arglwyddes â'r pryd glân?'
'Arglwydd', meddai'r negesydd, 'fe'i traethir wrthych heb gél:
Dywed yr arglwyddes i chwi am ochel oedi,
Am fod yn ddewr a beiddgar, gyda phedwarcant o farchogion,
Galanmai yn barod
Mewn cuddfa yn ein fforest ni.

XV

'Pan fyddoch chwi a'ch marchogion yno,
Enfyn yr arglwyddes ei harglwydd atoch yn ddiarfau;
Ac os mynnwch gael ei chariad hi,
Lleddwch ei harglwydd, torrweh ei ben ef;
Pan fyddoch wedi torri'r pen, anfonwch ef iddi hi;
A phan gaffo'r pen, byddwch wedi ennill ei chariad.'

XVI

Yr ymherodr a glyw yr hyn a ddywaid y negesydd;
Nid oes raid ymholi a oedd lawen.
'Negesydd', meddai ef, 'myn corff Richart Sant!
Gan y dygwch imi'r newyddion hyn,
Mi a roddaf it gadfarch da, buan,
Ac aur ac arian it lwytho arno.'

XVII

Elwodd y negesydd o wneuthur y neges.
Yn fuan parodd yr ymherodr ddwyn y march allan;
Ag aur ac arian fe'i llwythant ar frys;
Y negesydd a ddiolcha iddo, ac yn ddioed cymer ei hynt,
Ei ffordd a ddilyn yn syth tua Lloegr.
Am y neges a wnaeth cododd wedyn ryfel mawr.

XVIII

Y negesydd a ymedy â'r ymherodr yna
Ac a ddug y march a roddes iddo'n anrheg,
A daeth i Hamtwn ar garlam wyllt.
Pan ganfu ef yr arglwyddes, cyfarchodd hi;
Yn gwrtais ef a'i hannerch ar ben ei lin.

XIX

'Arglwyddes, dygaf i chwi annerch oddi wrth yr ymheroddr;
Drwof fi dywaid wrthyh am beidio ag ofni;
Canys os bydd iach ef, ar y dydd penodedig,
Ef a drycha ben yr iarll llawn o ynni;
Ac os ydych chwi lawen am farwolaeth dy arglwydd
Mwy llawen fyth yw ef oherwydd eich cariad chwi.'

XX

Yr arglwyddes a'i clyw a dengys lawenydd mawr
O feddwi am y dydd a enwyd.
Yn awr gwrandewch, oblegid mae'n fawr bechod
Roddi gwraig ifanc i hen wr barfog.
Galanmai cododd yr arglwyddes
A daeth at ei harglwydd a llefarodd wrtho.
'Arglwydd', meddai hi, 'cyn wired ag y cymorth Duw fi!
Claf wyf ac nid oes iechyd gennyf'.

XXI

'Arglwyddes', meddai'r iarll, 'er mwyn y Duw Cyfiawn!
Os chwenychwch ddim, gedwch im ei wybod'.
'O'r gorau', meddai'r arglwyddes, 'Deg, fwyn, arglwydd cu,
Os bwytaf gig ir baedd coed,
Gallaf, mi gredaf, adennill fy iechyd'.
'Arglwyddes', meddai'r iarll, 'er mwyn y Duw Cyfiawn!
A wyddoch chwi pa le y gallaf daro ar faedd coed?'
'Gwn', meddai'r arglwyddes, 'Deg, fwyn, arglwydd cu,
Yn eich fforest chwi y mae un uwchlaw'r môr'.
'Myn Duw!', meddai'r iarll, 'mi a af i'w hela'.
Yr arglwyddes a'i clyw ac aeth i'w gusanu
A thrwy fawr frad aeth i'w goffeidio.

2. Bellach, dyma'r crynodebau a wnaeth y cyfieithydd Cymraeg
ac a draddodwyd inni yn y *Llyfr Gwyn*:

Dechrau Crynodebau 1 a 2

Yn hamtôn yd oed iarll aelôid Giôn ac aruer aŵnaeth na vynhei ŵreic
yny ieueningtid. agŵedy hynny pann ymdzeiglaŵd parth a heneint y
gŵregkahaŵd. Sef gŵreic a vynnauŵd gŵreic ieuank tu dzaŵ y voze. A
honno a oyd yn karu gŵz ieuank arderchaŵc a oed amheraŵdyr yn yr almayn.
ac eiŵloes yn y kyfamfer hŵnnŵd y kauas hi veichogi o racyŵededic giŵn
y gŵz pziaŵd. A ffann rydyuu (Cryn. 2 dyfu) amfer mab a anet a elŵit
boŵn. Ar mab hŵnnŵd a rodet ar vaeth ar varchaŵc kyuoethaŵc a elŵit
fabaoth. A gŵelet oz ia(r)lles y iarll yn llithraŵ y (Cryn. 2 parth ac) am-
dzynder heneint y dzymygu ay yŵcayllyŵaŵ o garyat y racyŵededic
amheraŵdyz ieuanc YBH 1-21, 50-73.

Crynodeb 1 (parhad)

ac yŵtryŵyaŵ aŵnaeth pa vod y gallei gŵplau y ferchaŵl damunedic
yŵyllus ymdanaŵ. Sef y mod y yŵtryŵaŵd dyuynnu kennat (?attei ac
anuon) at yr amheraŵdyr ac erchi idaŵ dyuot yn oet dyd teruynedic y
ffozeft ynyal a oed yny iarllaeth giŵn yn gyuaŵos yz kaŵtell yd oedynt yn
pzeffŵylyŵaŵ yndaŵ a niuer maŵz o varchogyon aruaŵc gyt ac ef. ac ymdir-
gelu yno a dyŵedut y parei hitheu yr iarll vynet yn oet y dyd hŵnnŵd a niuer
yŵyŵala gyt ac ef heb arueu megys y gallei llad y iarll. A chyŵffenŵi eu
damunedic ferch o hynny allan. ac uuudhau aozuc yr amheraŵdyz y
hynny oll. A ffan gigleu y iarll hynny. ŵef aŵnaeth hitheu kymryt
arnei y bot yn glaf o ozthrom heint a dyŵedut na bydei vyŵ ony damŵeinei
idi gaffel ychŵant o gic baed koet a oed yny ffozeft racyŵededic. ac
yn oet y dyd y gŵydat hi vot yr amheraŵdyr yn ymdirgelu yny ffozeft
honno annoc aŵnaeth hitheu yz iarll vynet y hela y baed koet YBH 21-49.

Crynodeb 2 (parhad)

ac anuon kennat aŵnaeth at amheraŵdyr yr almaen ac adolŵyn ydaŵ
yr y charyat hi y uot ef a niuer o varchogyon aruaŵc ygyt ac ef duŵ kalan-
mei yn ffozeft y iarll yn ymgudyaŵ yndi. A hitheu a barei yr iarll ac
achydic o niuer yŵcyuala mynet yr ffozeft. ac ynna y gallei ynteu llad
pŵn y iarll ae anuon idi hitheu yn anrec ac o hynny allan y gellynt hŵynteu
bot ygyt yn dideruŵc. Y gennat a gerdaŵd yr almaen ac a ouynnaŵd
yr amheraŵdyr. y mae yn llys idaŵ a elŵit calys. tu ac yno y kerdaŵd
y genat ac yr calys y doeth a dygŵydaŵ ar bŵn y lin rac bzon yr amheraŵdyr
achyffarch guell idaŵ ac yn dirgeledic menegi y gennadŵzi idaŵ. a
llaŵen fu yr amheraŵdyr ŵzth y gennat a rodi amŵs idaŵ a chymeint ac
auynnei o eur ac aryant yn yghŵanec. ac erchi idaŵ mynet dzacheŵyn
at y ŵreic vŵyaf agarei. a dyŵedut idi y gŵnaei ef pob peth oz a archaffei
hi idaŵ ef yn oet y dyd. ar gennat adoeth dzacheuyn hyt yn hamtŵn
at y iarll a menegi y gŵnaei yz amheraŵdyr y heŵyllus hi ym phob peth
oz a archyffit idaŵ. allaŵen uu hitheu ozaŵenus a ryŵyz genthi y doi
oed y dyd. A nos clanmei y kymeth y iarll cleuyt arnei ac y dyŵaŵt
ŵzth yiarll y bot yn claf. ac yna y doluryaŵd yn uaŵz am cleuyt y iarll
ac y dyŵaŵt ŵzthi. a oes dim aallo gŵaret it ac o byd na chel yr agoŵo.
oes arglŵyd heb hi pei kaŵn beth o gic. y. baed coet yn ir mi a gaŵn iechyt.
a ŵdoŵt ti pa le y keit kyuoat ar vaed coet. gŵn arglŵyd heb hi yn yn ffozeft
ni vch pŵn y moze y mae baed coet medei y ffozeftŵyr ymi. aminneu
aaf aozoy yno yn voze. Sef a ŵnaeth hitheu yna kyuoedi yny ŵeuyl a dodi
y dŵylaŵ am y vynŵgyl a rodi kuffan ydaŵ YBH 73-132.

Yn y ddau grynodeb rhagorol hyn fe geir syniad nid yn unig am
ansawdd yr atgynhyrchiad, eithr hefyd am ddawn y cyfnewidiwr i droi
dwfr yn win, dawn y gwelir esiamplau ohoni drwy gydol y gwaith.

3. Hwn yna yw'r talfyriad ieithweddol hwyaf a ddigwydd yn yr holl
chwedl a dyna'r unig un y gallwn heb yr un amheuaeth ei briodoli i'r
cyfieithydd. Ond trewir ar eraill draw ac yma ac y mae'r rheini mor
debyg i hwn fel y gellir bod yn bur ffyddiog mai creadigaethau newydd

ac nid trosiadau o gynddelw arbennig ydynt hwythau. Darnau byrion yw'r cyfryw, y rhan amlaf, megis yn yr enghraifft a ganlyn:

Laisse LXXXV

'Mi a af yn llawen', meddai'r gennad.
Buan y daeth i'r tŷ lle'r oedd Bown, y barwn.
Ac o flaen Bown ef a ddechrau benlinio.
'Deg Arglwydd Bown, ni cheisiaf ei gadw rhagoch'

=y gennat aaeth at boŵn ac a dygŷydaŵd ar ben y lin rac bzon boŵn a menegi y gennadŵzi idaŵ albaeth YBH 749-52

Deuir, serch hynny, ar draws ambell enghraifft gymharol hir fel yr un sy'n dilyn, lle torrwyd y mater Anglo-Normaneg i lawr yn agos i'r hanner:

Laisess XXX-XXXII

a thery'r Iarll Giwn; ei ben ef a dorrodd; geilw negesydd ac wrtho dywedodd ei ewyllys:

'Frawd', meddai ef, 'at Arglwyddes Hamtwn ewch ar frys,
ar fy rhan chwi a'i hanerchwch,
a chwi a ddygwch iddi gyda chwi y pen hwn'.
Y marchog a dry drach ei gefn, megis y gorchymynnodd hwn iddo,
Pen yr Iarll Giwn a ddug gydag ef.
Pan ddaeth at yr arglwyddes ef a'i cyfarchodd hi fel hyn:
'Arglwyddes', medd y negesydd, 'yr ymherodr a'm hanfonodd atoch,
ef a ddaw wrth eich arch, pan ryngo bodd i chwi;
ac os da gennych, arglwyddes, ef a'ch cymer yn wraig'

'Farchog', meddai'r arglwyddes, 'ewch at yr ymherodr;
dywedwch wrtho fy mod yn gorchymyn iddo, er mwyn fy nghariad i,
ddyfod yma ataf heb oedi dim;
yfory ni a wnawn y briodas, cyn gynted ag y del dydd'

Y cwbl a geir yn *Ystoria Bown* (177-85) yw:

a llad pŵn giŵn iarll. ac yn diānot y anuon yn anrec yr iarllas a hitheu auu leŵen ōzth yr anrec ac a dyŵot ōzth y gēnat kŷmer varch affryſta yn erbyn yr amheraŵdyr ac arch idaŵ dyuot racdaŵ yn llaŵen. ac avozy ni a ŵnaŵn yn priodas

Nid yw hyn ond rhan fach o'r newidiadau y bydd yn rhaid i'r cyfieithydd eu gwneuthur.

(ii) Gwelsom uchod mai un o deithi'r epig Hen Ffrangeg yw 'dyblu'r gân', sef yw hynny, trafod pwynt yn niwedd un pennill a'i ailadrodd yn

nechrau'r nesaf. Esgeulusir yr ailadroddiadau hyn fel rheol yn Gymraeg fel y gwelir wrth yr enghreifftiau canlynol:

Laisses LVI-LVII

1.

LVI

Y paganiaid . . . a'i prynasant yn ddrud

LVII

y marsiandwyr Sarasiniaidd a brynasant y llanc . . .

=y farafnieit a bzynyffant y mab YBH 356

Laisses LXXI-LXXII

2.

LXXI

Bown a'i clybu ac a arfaethodd dynnu'r cleddyf,
eithr ef a'i gadawsai dros gof . . .
yn y fan lle lladdodd y baedd cryf . . .

LXXII

Bown a arfaethodd dynnu'r cleddyf dur,
eithr ef a'i gadawodd dros gof yn y fan lle lladdodd y baedd

=*Sef a ŵnaeth ynte y haros a cheiffaŵ y gledyf ac neufataŵffeŵ heb gof yn lle y lladyffeŵ pen y baed* YBH 472-5

Laisses CXVI-CXVII

3.

CXVI

Yna y meddylodd Bown nad âi i Hamtwn, y ddinas . . .

CXVII

Bown yna a ddechrau feddwl
nad âi eto y tu draw i fôr,
cyn ymddiddan ohono â Iosian

=*a medylŷaŵ a ŵnaeth yd ai y ymlbelet a iofian kyn y vynet y hamtŵn* YBH 1452-4

Gan fod 'dyblu'r gân', fel y gwelsom, yn rhan o draddodiad bardd y *chansons de geste* mewn amgylchiadau neilltuol, ceir nifer go dda o dal-fyriadau o'r dosbarth hwn. Nid wyf yn dal fod y rhannau o'r penillion a ailadroddir yn yr *Anglonormannische Boeve de Haumtone* yn union yr un fath â'r rhai a welid yng nghynddelw'r testun Cymraeg. Y tebyg yw fod yr olaf yn awr ac eilwaith i raddau yn wahanol. Eithr gan fod y newidiad o dan sylw yn cyfateb i wahaniaeth hanfodol yn y dull o fynegi'r epig yn y ddwy lenyddiaeth, ni eill fod amheuaeth nad y cyfieithydd biau'r talfyriadau.

§10(b).

I'r cyfieithydd hefyd, neu'n well, i ofynion y grefft o drosglwyddo caniad mydryddol i iaith rydd y dylid priodoli nifer mawr o dalfyriadau stilistig eraill. Nid yw'r rhywogaeth hon, gan mwyaf, namyn geiriau unigol ac ymadroddion wedi eu tynnu o'r nwyddau stoc barddonol a helpai fydr ac odl, math o ffyn baglau'r frawdoliaeth brydyddol Anglo-Normaneig.

Gellir dosbarthu'r colliadau hyn fel y canlyn:

(i) Colli priodoledd ddibwys

1. ... li quens *plein de bontez*,
il out a noun Guion... B 10
'... yr iarll llawn o weithredoedd da,
ef a ddygai'r enw Givn...'

=iarll a elôid Giôn YBH 1, 50

2. ... dist Sabot, *li membre* B 243
'... meddai Sabot, y cryf'

=heb faboth YBH 237

3. e ad fet un juste a Rudefoun *le feloun* B 577
'ef a wnaeth ymosodiad ar Rudefwn y dyhiryn'

=a chyrchu rodefon a goffot arnab YBH 590

cf. B 2607=YBH 3040; B 2647=YBH 3079; B 2959-60=YBH 3404; etc., etc.

Ar ddiwedd llinell, yn yr odlau, y digwydd y priodoleddau hyn, y rhan amlaf.

(ii) Colli cymalau perthynol

1. il out une file, *que bele fu e sage*,
Josiane out a noun... B 371
'yr oedd iddo un ferch, a oedd deg a chall,
Josian oedd yr enw a ddygai...'

=ac vn verch oed idaú a iosian oed y henú YBH 369

2. ne pur ta file ov tut, *ke taunt est colorie* B 401
'nac er dy ferch ditheu gyda phopeth, (merch) sydd â'i gwridd mor dlews'
=nac yr dy verch ditheu yn yglbanec YBH 402

3. pus vint au roi Hermine, *que taunt le deit amer* B 655
'yna daeth at y brenin Ermin, a ddylai ei garu gymaint'

=adyuot... hyt rac bzon ermin YBH 670
cf. B 346=YBH 346; B 590=YBH 612; etc., etc.

Weithiau cedwir y cymal perthynol megis yn:

Boves recleyde deus, *ke ne mentis* B 3584

=gŵedyaú a ozuc boón ar duó yr hónn ny dylbaút kellyd YBH 4074

(iii) Colli ymadroddion pleonastig

1. e puisse porter armes e la targe *novele* B 218
'ac y gallwyf wisgo arfau a'r darian newydd'
=hyt pân allôyf... gŵifcaú arueu YBH 205

2. 'lessez moi entrer, ne me deneiez mie' B 269
'gedwch im fynd i mewn, na wrthodwch fi ddim'
=ac adolôyn idaú y ellôg y myôgn YBH 270

Y mae'r testun Anglo-Normaneig yn dryfrith o ymadroddion fel y rhain, a chadwyd hwynt yn fynych yn y cyfieithiad; gw. dan *Ychwanegiadau*.

(iv) Colli ymadroddion yn datgan llwng ac ystrydebau

1. 'Par dieu!'... 'jeo ly irrai bercer' B 135
'Myn Duw... mi a af i'w hela'

=a minneu aaf auozy yno yn voze YBH 128

2. e jeo le tuai, *sachez de veritez* B 335
'mi a'i lleddais, gwybyddwch wirionedd'
=mi ay lledeis YBH 332

3. 'Sire', dist ele, 'si vus eide de!
gardez ke lui destrer seit bien aplac' B 550-1
'Arglwydd, meddai hi, helpied Duw chwi!
gofalwch drafod y march yn iawn'

=yna y dylbaút iosian ôzthaú ymhôyth na urath y march onyt yn lbedeid ac yn dyledus YBH 560-3

Ond draw ac yma cyfieithwyd rhai o'r ymadroddion hyn; e.e.,

1. A, dieus! quel damage, que il ne l'ut fet tuer! B 649
'A Dduw! y fath resyn na pharodd ef ei roi i farwolaeth!'

=a gŵaethiroed duó na bligôyt YBH 637

2. 'si deu me pusse eyder!' B 2361
'Felly y'm cynorthwyo Duw!'

=Mal ym gŵares duó YBH 2741

3. Un conseylur ad, *he deu met a malfez!* B 2536
 'Y mae ganddo gynghorwr, (yr hwn) a roddo Duw i'r cythraul!
 = *a galó attab kyghozkyr* (darll. -62) a *ozuc yr hóm y rodo duó maór*
dzóc idaó YBH 2947-9
 Cf. hefyd B 1637=YBH 1803; B 2474=YBH 2874; B 2673=YBH
 3109-10; YBH 3145 (dim yn B 2712).

(v) Colli ffurfiau cyfarchiadol

1. Pus lui ad dist: '*Beu dux sire cher,*
 tot sei jeo un veillard . . .' B 166
 'Yna ef a ddywedodd wrtho: *Deg freyn hoff arglwydd,*
 er fy mod yn hen wr . . .'
 = *Yna y dylbaót ef hen óz óyf vi* YBH 156

2. '... Ferez, *mes amis!* B 606
 ... les gens *Hermine*
 '... Trewch, fy nghyfeillion!
 ... wŷr Ermin'
 = *lledóch ini niuer ermin* YBH 621

3. Gw. (iv), 3, uchod; etc.; etc.

Syrthiodd y ffurfiau hyn allan yn aml ar waith y cyfieithydd yn troi
oratio recta yn *oratio obliqua*, ond daethant hefyd drwydd lawer gwaith
 yn y trosiad; e.e.,

<i>Beau sire Boefs</i>	B 670=arglŷd <i>tec</i>	YBH 680
<i>Bele neuve</i>	B 1907=anóylnei <i>callon</i>	YBH 2134
<i>sire bachelor</i>	B 2798=Syr <i>bachelor</i>	YBH 3232
<i>Bele soure</i>	B 2875=vygchibaer <i>dec</i>	YBH 3316

Cf. hefyd B 1481=YBH 1603; B 1621=YBH 1787; B 1928=YBH
 2164; B 3651=YBH 4144; etc.

(vi) Colli ymadroddion y bwriedid iddynt effeithio ar yr ystyr

1. e vint a Retefor, *demoraunce ne fist* B 77
 'ef a ddaeth i Retefor; oedi ni wnaeth'
 = *ac yr calys y doeth* YBH 92
 2. *demein frum les noccs, si tost com serra jour* B 204
 'yfori ni a wnawn y briodas, cyn gynted ag y del dydd'
 = *ac avozy ni albaón yn priodas an neithyaóz* YBH 185

3. Kant la dame oi, *aukes est iré,*
 prent son chimin . . . B 2862-3
 'Pan glybu'r arglwyddes, y mae'n lled ddiellon,
 hi a gymer ei hynt . . .'
 = *a phan gigleu hi na doent. hi a aeth ehunan hyt attunt* YBH 3300-2

(vii) Colli darnau o hysbysrwydd sydd â'u hystyr yn eglur oddi wrth
 y cystwllt neu sydd am resymau eraill yn ddiangen

1. mes dis plaies lui firent, *dount vola le cler sanc* B 174
 'ond deg archoll a wnaethant arno, y llifodd y gwaed gloyrw ohonunt'
 = *ae vzathu degmrath* YBH 164
 2. 'Pute orde prové', *ceo dist lui enfaunsoun,*
 'pur quei . . .' B 211
 'Butain ddrewllyd, brofedig', *meddai'r llanc,*
 'paham . . . ?'
 = *oi a buttein dzuau pzouadóy paham . . .* YBH 194

(viii) Colli ymadroddion llawr y mynegai'r prydidd ei ddieter neu
 ei gydymdeimlad drwyddynt

1. Il out a noun Sabot, *deu li seit eidaunt!* B 224
 'Gelwid ef Sabot, boed Duw yn nerth iddo!
 = *fabaoth oed y enó* YBH 212
 2. mes il le eust oblié, *ceo fu damage graunt* B 468
 'ond ef a'i gadawsai dros gof, trueni mawr fu hynny'
 = *ac neufataóffeí heb gof* YBH 474
 Etc., etc.

(ix) Mater nas ceid yng nghynsail Bown

Am gwtogiadau a cholliadau y galwai gwahaniaeth iaith ac amgen
 gyfrwng (*genre*) a thraddodiad llenyddol amdanynt y soniwyd hyd yn
 hyn, newidiadau yr oedd yn rhaid iddynt ddigwydd, fel petai, mewn
 creadigaeth lenyddol newydd o uchel radd o dan yr amodau a nodwyd.
 Eithr fe wel y neb a gymharo *Ystoria Bown* â thestun Anglo-Normaneg
 Stimming fod y chwedl Gymraeg yn amddifad o lawer llinell a chymal
 ac aml bennill heblaw'r rhai a astudiwyd ac na chynnwys ei thudalennau
 yr un adlais o sylwedd y rhannau absennol. Nid oes reswm yn y byd
 dros edrych ar y bylchau hyn fel cwtogiadau a wnaethpwyd gan y cyf-
 ieithydd. Yr esboniad mwyaf boddhaol arnynt yw tybio na cheid hwy
 yn y gynddelw Anglo-Normaneg a oedd gerbron y Cymro.
 Digon fydd dyfynnu un esiampl o'r teip hwn o fwle. Yn YBH
 467-472 cawn y brawddegau:

ac ony chafi y caryat ef ny byd ym hoydyl ac ny allaf vot yn vyó. ar
hyn nachaf dec ffozestóz . . . lledy rydygu kyflyoed y rygthunt . . .
yny achub.

Y mae hyn yn gyfieithiad ffyddlon o'r tair llinell:

LXIX

Si jeo ne cie son amour, jeo perdrai la vie.
A taunt estevus dis foresteres . . .
Sa mort unt juré tuz . . . B 455-63

Eithr rhwng y llinell gyntaf a'r ail a roddir yma dryr argraffiad Stimming chwe llinell na cheir dim yn cyfateb iddynt yn nhestun *Llyfr Gwyn Rhydderch*, sef yw'r rheini o'u troi yn Gymraeg:

Laisses LXIX-LXX

LXX

Felly y dywedai'r forwyn, mynych yr wyla ac yr ochencidia;
am yr hyn a feddwl hi, ni wŷr Bown ddim;
oni feddylio Duw amdani, hi wna ffolineb mawr.
Bellach y mae ym maglau Duw Cariad.

LXX

Am yr hyn a feddwl hi ni wŷr Bown ddim.
Ef a ddaeth o'r coed gan ysbarduno.

Digwydd niferus esiamplau o fylchau tebyg; cf. B 147-152=YBH 144; B 207-8=YBH 189; B 403-4=YBH 404; B 456-62=YBH 469; B 645-63=YBH 658; B 663-7=YBH 678; B 981-6=YBH 1022; B 2691-5=YBH 3125; B 2887-90=YBH 3327; etc., etc.

Soniwyd lawer gwaith nad o'r testun Anglo-Normaneg a draddodwyd i'n hoes ni y tynnwyd y cyfieithiad Cymraeg a gwelir yn yr enghraifft a'r cyfeiriadau uchod brofion o'r golygiad hwnnw. Ceir profion lluosog i'r un perwyl yn yr adran ar y *Trawsnewidiadau* yn y *Sylwedd*.

§11. YCHWANEGIADAU

(a)

(i) Wrth ystyried y talfyriadau a nodwedda'r chwedl Gymraeg o'i chymharu â'r *Anglonormannische Boeve de Haumtone* gwelsoir y gellid gyda chryn hyder esbonio rhai o'r bylchau fel cwtogiadau a wnaethai'r cyfieithydd Cymraeg ei hun, ond bod eraill, yn ôl pob tebyg, i'w priodoli i bresenoldeb darlenniadau ychwanegol yn nhestun Stimming.

Yn yr adran hon eto rhaid inni geisio penderfynu pa bethau a fwriodd y Cymro at ei gynddelw a pha rai yw'r ychwanegiadau nad yw ef yn gyfrifol amdanynt.

Y cyfieithydd yn sicr biau'r cyntaf ac, yn ôl pob tebyg, yr esboniadau canlynol hefyd:

1. quant il vindrent a la mer, s'i trovunt un *dromoun* B 354
=ac yn y bozthua yd oed dromónt *sef yô hynny llog diruaôz y meint* YBH 352

cf. *llôg vaôz a elôit dromónd* YBH 3177

2. Yvori de Monbrant se fet il nomer B 1374
=ac iuo2 yô yenô o ymôbzaônt. *dinas arbennic oed hônnô* YBH 1468

3. o *achaôz y kanmaôl aozuc y arglôyd arnaô* YBH 2919
Ychwanegiad yw hwn a wnaethpwyd i geisio rhoi'r cyswllt ar ei draed wedi camgyfieithu:

Kant oya sun seynur Arundel le preysé B 2507
(gw.n. ar 2915)

4. a *gôedy bot yno lbers yn fôôzn medyliaô aozuc mynet racdaô* YBH 3082
Chwanegwyd y geiriau yn 4. mewn ymgais i glytio'r ystyr ar ôl rhoi i mewn ddarlleniad na pherthyn i'r cyswllt (gw.n. ar 3079-82).

5. *achyr y laô yôzeic vôyaf a garei yny y2 amfer hônnô kany ôydat dim* y *ôzth iofian* YBH 3420

Y geiriau yny . . . *iofian* wedi eu chwanegu gan y cyfieithydd myn-achaid a dramgwyddid gan foesoldeb y sefyllfa (gw. t. lli a'r n. ar 3420).

Yr oedd y cyfieithydd, gan hynny, nid yn unig yn cwtogi ei fater, fel y gwelwyd eisoes, ond yr oedd hefyd yn ei helaethu pan wasanaethai hynny ei amcan. Yn wyneb hyn, a chan gofio o hyd ei fod yn cyfaddasu stori un genedl ar gyfer cenedl arall, ni byddai'n syndod pe trawem arno o bryd i'w gilydd yn dehongli i'r Cymry ystyr a diddordeb yr arferion a'r sefydliadau Ffrengig y cyfeiria ei destun atynt. Os felly, dichon mai ef sy'n gyfrifol am y disgrifiad manylach a geir yn *Ystoria Bown* nag yn *Boeve de Haumtone* o'r ffordd y gwneid gŵr ieuanc yn farchog urddol (cf. YBH 533-560=B 532-547), yn enwedig o'r arfau amddiffyn a ddylai marchog urddol eu meddu. Er enghraifft, y mae'r geiriau canlynol heb-law manion eraill, yn absennol o'r gerdd Anglo-Normaneg argraffedig:

ac ar *vchaf* hynny *quire diogel achynfallt hoffaneu lluryc achrimogeu*
am ydzaet ay yfgetred . . . am y ben ydodet penguch bôzkôin affayiet.
ac ar *tharthaf* hynny *helym eurent echdylhynmedic*

(ii) Gellid dal, bid sicr, fod y rhain i gyd yn y cynsail, ond purion peth cofio, serch hynny, fod bryd y gwŷr y bwriedid y chwedl hon ar eu cyfer yn gwbl ar filwriaeth, fod y 'freig' in lluricogion¹, ys dywaid hen fardd *Llyfr Du Caerfyrddin*, ar eu tueddau, a bod perchenogi arfau cyfartal yn fater bywyd a marwolaeth i bawb yn stad cymdeithas yn yr oes honno. Efallai nad cymhellion llenyddol yn unig a ysgogai luniwr *Kulhwch ac Olwen* i roi'r disgrifiad o'r arfau Ffrengig a wisgai Kulhwch wrth fynd i lys Arthur (WM 455)¹. A pheth diryfedd yn yr amgylchiadau fuasai gweld arlywyr stori Gymraeg newydd yn ymhelaethu ar hanfodion arfogaeth barwn Ffrengig ifanc (oblegid dyna oedd) ar ei waith yn mynd i mewn i urdd y marchogion cyfoes.

¹ Gw. M. Watkin, BBCS, XIII, tt. 132-6; XIV, tt. 15-19.

Efallai mai'r cyfieithydd hefyd sy'n gyfrifol am y chwanegiadau a geir ar ôl disgrifiadau o arferion Ffrengig eraill, megis y geiriau:

1. *a rodi y ôzogaeth ae gylbirdeb yn llaf bofn y dallei o hymny allan ydan ermin* (cf. YBH 660-2=B 647),

darlleniad na ddigwydd yn Anglo-Normaneg Stimming, ond a geir yn Gymraeg fel math o atodiad i'r mater a welir ar y ddefod a elwir *Rhodd ac Estyn* neu *Estyn a Meddiant*. Ymddengys fod y ddefod arwyddluniol hon o gryn ddiddordeb i'n cyfieithydd, oblegid ar ôl darlleniad yn cyfateb i destun Stimming ceir y geiriau chwanegol a ganlyn:

2. *ac yna y gelbis y bzenhin ar bofn a rodi y ffon y bofn* (cf. YBH 2853=B 2456)

megis pe bai'r Cymro am wasgu ar ei wrandawyr y pwysigrwydd a roddai'r gyfundrefn ffiwdal ar roddiad gwrthrych materol (ffon, yma) fel arwyddlun o'r meddiant pan drosai brenin neu arglwydd dir a daear i'w ddeiliaid.¹

(iii) Gwelsom uchod fod y cyfieithydd yn fynych yn bwrw allan yr ymadroddion a fynegai'r anian fewnol (protest, etc.) yn ei gynsail. Er bod hynny'n wir, y mac'n wir hefyd y deurn o bryd i'w gilydd ar draws rhai ymadroddion o'r math hwn nas ceir yn nhestun Stimming; e.e.,

1. *a gwaethiroed duô na bligôyt. kanys trallaôt bzaſ a baryffant y bofn lbedy hymny*; cf. YBH 637=B 625.
2. *y rei auuont glotuoſus pan deuthant myôn oetran*; cf. YBH 2780=B 2394.

Digon posibl fod rhai chwanegiadau o'r dosbarth hwn eisoes yn y caniad Ffrangeg a oedd gerbron y Cymro, eithr ymddengys hefyd yn lled sicr ddarford i'r cyfieithydd fwrw at ei wreiddiol chwanegiadau eraill o'i wead ei hun. Gyda'r olaf, fel y ceisiais ddangos yn y bennod ar *Awdur a Chopteyr a Dyddiad*, y dylid, fel y tybiaf, restru'r niferus *addenda* o natur ddefosiynol a ddigwydd drwy gydol y chwedl.

(iv) Bu a fynnom hyd yn hyn â'r chwanegiadau a wnaethpwyd at y sylwedd. Erys i'w hystried nifer o chwanegiadau na chyfrannant nemor ddim at y defnydd ond sydd o ddiddordeb nid bychan o safbwynt ieithweddol.

§11(b).

Yn yr adran sy'n ymwneuthur â'r talfyriadau dangoswyd fod yr ymadroddion pleonastig a ddigwydd yn *Boeve de Haumtone* yn fynych yn absennol o'r gwaith Cymraeg. Rhaid yn awr inni fynegi'r ffaith

¹ Ar y ddefod *Rhodd ac Estyn*, gw. J. Calmette, *La Société Féodale* (Paris, 1923), Chap. II, *L'hommage et l'investiture*; a n. Ifor Williams yn *Pedeir Keinc y Mabinogi* (Gwasg Prifysgol Cymru, Caerdydd, 1930), t. 198.

wrthwyneb, sef yw honno, y trewir ar nifer mawr o enghreifftiau o eiriau ac ymadroddion pleonastig, neu'n well, o gyfystyron, yn y chwedl Gymraeg lle ni welir dim cyfartal yn y testun Anglo-Normaneg cyfarwyneb.

(i) Dyma rai ohonynt:

1. *demein frum les noces* B 204
'yfori ni a wnawn y briodas'
=ac avozy ni aŵnaŵn yn priodas an neithyaôz YBH 185
2. *Pur la mort son pere plure a mout haut soun* B 209
'Am farwolaeth ei dad ŵyla â llef uchel iawn'
=sef a ŵnaeth ynteu kymryt dzycyuerth yndaô a lleuein yn uchel ac ŵylaô YBH 190
(cofir bod *llefain* ac *ŵylo* yn gyfystyr yn iaith y De, ac mai 'to shout' yw unig ystyr *crio*)
3. *a un gentil counte ke est mon privé* B 248
'at iarll uchelryw sydd gyfaill agos i mi'
=at iarll kyuoethaôc yffyd gyueillt a chedymdeith glbahanredaôl ymi YBH 243
4. 'Beau fiz', ceo dist Sabot, 'vus estes a blamer' B 321
'Fab hoff, meddai Sabot, yr ydych i'ch beio'
=Cam a ŵnaethofl heb y febaot a cherydus ŵyt YBH 315
5. *Lui emphes le oi si comença plurer* B 325
'Clybu'r llanc; ef a dechreuodd ŵylo'
=Sef a ŵnaeth y mab . . . gellôg dagreu ac ŵylaô YBH 323
6. *ne vodrai rencier Jhesu* B 402
'nid ymwrthodaf â Iesu'
=nyt ymadaôn i am griftonogaeth nac a ieffu grifl YBH 403
7. *Honi seit de son cors ki en Mahun se asie!* B 405
'Melltigedig ei gorff fo a ymdiriedo ym Mahun'
=(o)nys (y) gorff fo a amdireto neu a gretto y vahom YBH 404 (gw.n.)
8. *Si jeo ne cie son amour, jeo perdrai la vie* B 455
'Oni chaf ei gariad ef, mi a gollaf fy einioes'
=ac ony chafi y caryat ef ny byd ym hoydyl ac ny allaf vot yn vyô YBH 468
9. *plus tost li fet coure ke ne vole espercer* B 630
'cyflymach y gwna iddo redeg nag yr hed y curyll'
=a chynt y redaôd ydanaô noc yd ehettei y llamyfsten neu yr ŵalch pan ehettynt gyntaf YBH 643

Gellid amlhau'r esiamplau yn fawr a deuir ar eu traws ymhob rhan o'r stori. Ar ambell dudalen y maent yn niferus. Cymerer, er enghraifft, dudalen 16:

o2 t6yll ar b2at 1018=B 973 *treisoun*

ny at ef heb gof ac nys madeu 1023-4=B 988 *oblier* 'anghofio'

a thr6m a gofudus 1027=B 989 *dolent* 'tralodus'

a ymgetl6is yn d6lkeir (ac) yn (?) ir (llsgr. yn hir) 1030=B 990 *se garda chastement* 'hi a ymgadwodd yn ddiwair'

a phymthec bzenhin a dellynt y dana6 ac oedynt l6yr ida6 1035-6=B 994 *quinze rois out sus li* 'yr oedd ganddo bymtheg brenin odano'

dzyeyruerthu al6naeth ac ny bu eirotet gyn dziflet ac yna 1040-2=B 998 *unkes ne fuy si dolent* 'erioed ni bu mor drist'

d26y y gedernyt ae gryfder ef 1068=B 1022 *a force* 'drwy nerth'

y g62 am6bnaeth ac amffurua6d 1085-6=B 1040 *ke me deignastes a jourmer* 'who deignest to form me'.

Yn wir, y mae traethu meddwl ag un gair neu ymadrodd a rhoi gair neu ymadrodd arall cyfystyr wrth ei ystlys yn nodwedd amlwg o arddull *Ystoria Bown*. Cyn y gellid maentumio fod y cyfystyron hyn yn drosiadau o ddulliau ar ymadrodd a geid yng nghynsail Anglo-Normaneg y Cymro, rhaid tybio fod y darlenniadau yn y cynsail hwnnw yn wahanol iawn i'r darlenniadau a welir yn argraffiad Stimming, tyb anodd ei choleddu pan gofier am rwystr mydr ac yn enwedig am lyffetheiriaid y pennill unodl (*laisse*) y cyfansoddiad y *chansons de geste* ynddo.

(ii) Onid cyfieithiadau llythrennol o dermau'r gynddelw Anglo-Normaneg ydyw'r cyfystyron niferus hyn, o ba le, ynteu, y deilliant? Ceir yr ateb, mi gredaf, yng nghynefindra'r Cymry goleuedig ag ieithwedd Anglo-Normaneg. Yr oedd pleonasiaeth yn un o nodweddion amlycaf cystrawen Hen Ffrangeg mor gynnar o leiaf â dechrau'r ddeuddegfed ganrif. Heigiant yng ngerddi poblogaidd Wace, *La Geste des Bretons* (*Brut*) a *La Geste des Normands* (*Rou*) yn ail draen y ganrif ac y maent yn lluosog yn *La Chanson de Roland*, *Ami et Amiles*, *Aucassin et Nicolette*, etc., yn y traen dilynol. Sylwer ar ychydig enghreifftiau a dynnwyd o'r cyfnodau hyn:

1. Mult unt oüd e *peines et ahaus* ChdeR 267
'Llawer o ofid a dolur a gawsant'

2. Si's aquillit e *tempeste e ored* ib. 688
'Daeth tymestl ac ystorm ar eu gwarthaf'

3. *Li cris et le noise* ala par tote *le terre* et par tot *le pais*, que Nicolette estoit perdue *Aucassin* VI, 2
'Aeth y waedd a'r ystwr drwy'r holl dir a'r holl wlad fod N. wedi mynd ar goll'

4. Mandez Carlun, a l'orguillus (et) al fier ChdeR 28
'Anfonwch at Siarllys, at y ffröenuchel a'r balch'

5. Li empereres se fait et balz et liez ib. 98
'Yr ymherodr a'i gwna ei hun yn llon a llawen'

6. De Carlemagne ki est canuz et blancs ib. 551
'Am Siarlymaen sydd lwyd a gwyn'

7. Se . . . voliez otroier et graer Amis et Amiles, arg. Hofmann, ll.2859
'Pe . . . mynnech ei ganiatáu a'i oddef'

8. Tant soloit iestre et doutée et cremue ib. 1527
'Gymaint yr ofnid hi ac y brawychid rhagddi'

9. Tant ne'l vos sai ne preiser ne loer ChdeR 532
'Ni wn sut y gallaf ei ganmol a'i foli ddigon ger eich bron'

Yr oedd yr Hen Ffrangeg yn dryfrith o eiriau cyfystyr fel y rhain ac arferid hwy, fel y gwelir, ymhob rhan ymadrodd. Anodd ymwrthod â chredu na ledodd y math hwn o ieithwedd o'r iaith honno i'r Gymraeg cyn diwedd y ddeuddegfed ganrif. Os yw hyn yn gywir, y mae a fynnom yn y peth hwn nid â nodwedd bersonol yn y cyfieithydd, eithr yn hytrach â fflasiwn ieithweddol a etifeddasai ef o'r gorffennol, fflasiwn a borthid, bid sicr, gan ei gydnabyddiaeth ef ei hun ag iaith lafar a llyfr yr Anglo-Normanïaid.

(iii) Gwelsom uchod fod gwaith y Cymro yn troi cyfansoddiad oedd ar fesur cerdd yn gyfansoddiad mewn iaith rydd wedi ei gymell i wneuthur bagad o dalfyriadau o nodwedd stilistig. Ymddengys i'r un gweddnewidiad ei orfodi i fwrw at ei gynddelw y chwanegiadau y gofynnai manyluch a cheinder celfyddyd berffeithiach y storiwr Cymraeg amdanynt.

I amcanion y gelfyddyd hon, er creu'r argraff o ddilysrwydd, y chwanegwyd ond odid yr hysbysrwydd mwy pendant ar fater lle, amser, a rhifau; e.e.,

1. Lui messenger s'en turne . . . B 70
'Y negeydd a dry drach ei gefn'
=tu ac yno y kerdad y genat YBH 91

2. Bien se fust eschapé . . . B 176
'Yn sicr ef a ddianghasai'
=ef a diaghei hyt yn ham6n YBH 167

3. il fet tuer un porc B 234
'ef a bery lladd llwdn hwch'
=a chyt ac y deuth adzef peri llad h6ch a6naeth YBH 225

4. jeo ly irrai bercer B 135
'mi a af i'w hela'
=*a minneu aaf auozy yno yn voze* YBH 128
5. Le enfant s'en va ov les aigneus B 256
'Y llanc a â gyda'r ŵyn'
=*Trannoeth y boze y mab a aeth ygyt ar gyn* YBH 251
6. lepars e lions B 1493
'llewpartiaid a llewod'
=*a mil y rŵg llewot a lleŵpardot* YBH 1619
7. Les chevaliers . . . B 1605
'Y marchogion'
=*mil o varchogyon* YBH 1770

Etc.

(iv) Gofynion y traddodiad llenyddol Cymraeg am fanylwch artistig sydd hefyd o bosibl yn cyfrif am gyffyrddiadau ac esboniadau a gymerir yn ganiataol yn y gerdd Anglo-Normaneg. Cyfeiriaf at frawddegau fel y rhai canlynol a ymddengys fel ychwanegiadau at y cyfieithiad o'r darlleniadau a ddelweddir yn *Boeve*:

1. *ac yna y doluryalbd yn uaŵz am cleuyt y iarll*es YBH 116-7 (+B 126)
2. *a hitheu auu leŵen ōzth yr anrec* YBH 180 (+B 200)
3. *rac kyuaruot trallaŵt ae datmaeth* YBH 322 (+B 325)
4. *dŵy ieithid* YBH 378 (+B 380)
5. *rac truanet gantaŵ y dienydu* YBH 2472 (+2143)
6. *hyt na allaffant dim o amdiffyn idaŵ* YBH 3972 n. (+B 3497)

Etc.

(v) Hyd yn oed lle mynega'r gerdd Anglo-Normaneg ffaith neu amgylchiad fe geir yn y testun Cymraeg yn fynych ychwanegiadau fel yr uchod megis ped ystyriai'r cyfieithydd y mynegiant estron yn annigonol i ddiben crefft llenor Cymraeg; e.e.,

1. La dame le oi, grant joie ad demené B 118
'Yr iarll es a'i clybu; dangosodd lawenydd mawr'
=*a llaŵen uu hitheu ozaŵenus + a ryŵyr genthi y doe oed y dyd* YBH 111
2. en vostre foreste ad un par desuz la mer B 134
'yn eich florest chwi y mae un uwchben y môr'
=*yn yn ffozeft ni vch pēn y moz . . . + medei y ffozeftllyr imi* YBH 127

3. 'Hai, mere', fet il, 'mar fustes si bele!' B 214
'Och, fam', medd ef, 'gwae fi eich bod mor deg!'
=*a gwae uinneu pan rodes yr arglŷyd duŵ yt y pzyt ar llauyn yn gyndecket ac y rodes + canys o achaw hyny y llas vynhat* YBH 200
4. si oi . . . graunt joie e grant dedut e noise e grant feste B 259
'ef a glybu . . . fawr lawenydd a mawr dedwyddwch ac ystŵr a mawr ddigrifwch'
=*ef a glybui . . . y faŵl gerdeu a glodeft a farllach . . . + ar nys clyŵffei kyn no hynny y kyfelybŵtyd* YBH 258
5. pur la mort son pere . . . B 366
'am farwolaeth ei dad'
=*o achos agheu y dat + a hiraeth yn ol y llat* YBH 365
6. en la court ne out chevalier si hardis ke a li oseit turner, taunt fut il forcis B 418
=*ac nyt oed yny llys vn marchawc yr y gryuet a veidei ymdaraw neu ymdrech ac ef + kany diaghei yr vn yn difarhaet y ōzthaŵ* YBH 425
7. 'Par deu! palmer, ore sai de verité ke vus estes celi ke jeo ai desire' B 1461-2
'Myn Duw! balmer, yn awr y gwn i mai chwi yw'r hwn a chwenychais'
=*y naŵr y gŵni yn ŵir y mae tydi yŵ y gŵz mŵyaf a gereis ac a garaf. + ac yd oedŵn yllalber o amfer yn damunaŵ y lŵelet* YBH 1577-81

Etc., etc.

(vi) Mewn mynych le trewir ar y cyfieithydd yn caboli ei ieithwedd (ac o hyn yn estyn ei fater) fel petai harddwch ymadroddiad rhyddiaith ei gyfnod yn ei hudo'n barhaus i wella ar ieithwedd ei wreiddiol; e.e.,

1. 'Sire', ceo dist ele . . . jeo sui malade' B 124-5
'Arglwydd', meddai hi . . . 'yr wyf yn glaf'
=*fef a ŵnaeth hitheu kymryt arnei y bot yn glaf o ozhtrŵm heint* YBH 40
2. jeo ly irrai bercer B 135
'mi a af i'w hela'
=*a minneu aaf auozy yno yn voze* YBH 128
3. 'Deu!' ceo dist lui enfes 'pere dreiturer jeo su fiz de counte, e l'en me ad fet bercher' B 262-3
'Duw', meddai'r llanc, 'Dad cyfiawn, yr wyf yn fab iarll, ac fe'm gwnaethpwyd yn fugail'
=*a dyŵedut oi a arglŷyd nef truan a beth yŵ hyn vy moti doe yn vab iarll kyuoethawc a hediŵ yn ŵugeŵl cyn* YBH 261-4

4. Josian out mult dolent le qer B 1423
'Yr oedd I. yn drist ei chalon'

=ac nyt oed yn y byt dyn dzuana ch y chyffyr no hi na mby y dzycyruerth
YBH 1535

Etc., etc.

Wrth briodoli'r chwanegiadau hyn a'u cyffelyb i ymyriad y cyfieithydd gwn mai ufuddhau yr wyf i ystyriaethau mewol (subjective), eithr teimlaif yn bur hyderus y cadarnheid y golygiad gan fyfyrdd gwrthrychol o nowdeddion stilistig traddodiadau llenyddol Ffrainc a Chymru yn yr oesoedd canol.

§12. TRAWSNEWIDIADAU YN Y SYLWEDD

(a)

Pan gymharer dwy lawysgrif Hen Ffrangeg o'r un testun â'i gilydd, megis B a D o *Boeve*, nid peth anarferol yw darganfod i'r copiwr wrth adysgrifennu ei gysail newid trefn llawer o linellau ac o bryd i'w gilydd benillion cyfain. Gwelir hefyd drawsnewidiadau cyffelyb pan rodder caniad Anglo-Normaneg argraffiad Stimming wyneb yn wyneb â'r stori yn ei diwyg Cymraeg. Gan nad yw'r gynddelw y bu'r Cymro'n gweithio arni mwyach ar gael, ofer fyddai ceisio penderfynu pa linellau a newidiodd eu lle wrth ddyfod drosodd. Diamau i'r cyfieithydd orfod newid trefn llawer un, canys gorfodid ef yn fynych i amrywio ei fan cychwyn er mwyn cydymffurfio â gofynion cystrawen wahanol. Glynwn, oblegid hynny, wrth y pethau y gellir pwyso arnynt yn ddibetrus.

(i) Gwahaniaetha rhifedi'r pethau a nodir; e.e.,

1. *set cent chevalers* B 172
'saith gant...'

=*petllarcant* marchaŵc YBH 162

2. *e trente e quatre besans de fin or esmeré* B 1358
'pedwar ar ddeg ar hugain...'

=*mil a deugein* bylant o eur dilifyn YBH 1450

3. *o li seissante chevalers* B 1536
'gydag ef drigain...'

=*a mil* o varchogyon a edeŵit gyt ac ef YBH 1684

Etc., etc.

(ii) Amrywio'r enwau yn fynych yng nghorff y ddau gyfansoddiad. Wele ychydig enghreifftiau:

1. ... il fust a *Retefor* ... B 75

=yn llys idaŵ a elôit *calys* YBH 90

e vint a *Retefor* B 77

=ac yr *calys* y doeth YBH 92

2. ... jeo ai esté a *Nubie*
e en *Cartage* e en *Esclavie*
e a l'*Arbre Sek* e en *Barbarie*
e a *Macedoyne*, par tut en *Paenie* B 1519-22

=mi a deuthum o *nubie*. (o) *varbari* ... o2 *inde*. o *aufric*. o *afie*
YBH 1663

3. ceo fu a *Colonie* la cité B 1895

=yr bozthua yflyd yn emyl *bôlôyn* YBH 2120

4. Judas e *Masebré* B 3561

=iudas o *machabes* YBH 4045

5. *Edegar* B 3770, 3776

=*etlbert* YBH 4281, 4290

Etc., etc.

(iii) Nid i'r un mathau o bersonau y priodolir bob amser yr un gweithredoedd. Er enghraifft, yr hyn a gyfetyb i *bzaôllbayth* 743 yn *Boeve* 724 yw *messenger* 'negesydd'. Digwydd *bzaôllbaeth* drachefn yn *Ystoria Bown* 1486, 1550, 1627, eithr y darlleniadau cyfatebol yn *Boeve* 1384, 1435, 1496 yw *esquier*. Yn gyffelyb, dyry *Bown* yn 2564, 2571 *macby(f)*, ond yn *Boeve* 2221, 2225 *son frere dru* 'ei hoff frawd' a welir am y cyntaf a *meylur ami* 'gorau cyfaill' am yr ail. Y geiriau a welir yn *Ystoria Bown* 3419 yw y *6zeic vlyaf a garei*; yn *Boeve* y darlleniad cyfarwyneb yw *son ami privé* 'ei gyfaill mynwesol' (=Terri). Yn y stori Gymraeg (3959) Iosian a rydd y gorchymyn i'r marchogion i wisgo arfau; yn y gân Anglo-Normaneg (3487) wrth arch y Brenin Gui, ei mab, yr ymbaratoant. Gellid lluosogi'r esiamplau.

(iv) Gwelsom o dan *Ychwanegiadau* fod mwy o arfau amddiffyn am ysgwyddau'r marchog ieuanc ar ei fynediad i urdd y marchogion yn ôl y stori Gymraeg nag a nodid yn y gerdd Anglo-Normaneg. Sylwer hefyd mai *un bon branc trenchant* 'cleddyf da awchus' yw arf Copart yn *Boeve* 1748, ond yn ôl *Ystoria Bown* 1959 *yfpodyl dzom vnuiniaŵc* ydyw.

(v) Heblaw gwahaniaethau o nodwedd bendant fel y rhain, a heb sôn am y darlleniadau chwanegol a nodwedda'r caniad Anglo-Normaneg, dengys cymhariaeth o'r ddau destun nifer mawr o amrywiadau cyffredinol na ellir yn hawdd eu dosbarthu.

Noder ychydig ohonynt:

1. *pur la mort son pere ou doulour entrine* B 366
'am farwolaeth ei dad *gyda doliur dwys*'

=o achos agheu y dat a *hiraeth yn ol y llat* YBH 365

2. ac ath wnafl yn fynfalg ar vy holl gyuoeth YBH 412
(darlleniad absennol yn Ffrangeg; cf. B 409)
3. un herbe *achata* B 2779
'prynodd lysieuyn'
=a phroui a ozu(c) hi llyfelwyn YBH 3215
4. Mult fu bel l'*eschec* B 2950
'Teg iawn fu'r ysbail'
=Tec oeddynt y *bydinoed* YBH 3392
5. de vos *enchantemens* ai veu assez B 3416
'digon a welais o'ch *swymion*'
=digaon a gogleu oth *ganueu* YBH 3878
6. . . . si l'ad *nunciez* B 3434
'... ac a'i mynegodd'
=erchi naod a thzugared YBH 3902
7. sonja ke Boves estoit *blescé* B 3439
'breuddwydiodd fod B. yn *glwyfedig*'
=a gogleit bzeidoyt . . . nyt amgen . no gogleit boon yn *alarus* YBH 3910
8. 'Amis', dist Boves, *atendez ceste an* B 3706
'Gyfaill', meddai B. '*arhoswch y fwyddyn hon*'
=Syr heb y boon ti a bôylly *mal kynt* YBH 4205

Dewisais yr enghreifftiau hyn o wahanol rannau o'r chwedl er mwyn dangos fod yr amrywiadau yn ymestyn o ben bwy gilydd i'r ddau gyfan-soddiad. Gallaisid yn hawdd gasglu mwy o esiamplau ar unrhyw chwarter o'r tir yr aethpwyd drosto, oblegid ni cheir nemor dudalen na ddrydd ddarlleniad neu ddarlleniadau sy'n amrywio i ryw fesur. Weithiau deuir ar draws adrannau sy'n doreth o amrywiadau pwysig (cf. tt. 9, 45, etc., a gw. y *Nodiadau*).

(vi) Yr oedd y rhan fwyaf o'r trawsnewidiadau a fu dan sylw hyd yn hyn ond odid eisoes yn y cynddelwau Anglo-Normaneg. Bellach ceisiwn benderfynu pa newidiadau yn y drefn a'r sylwedd a ddylid eu priodoli i'r cyfieithydd Cymraeg.

Ni allai'r cyfieithydd lai na thrawsnewid aml linell a llawer pwynt yn rhan gyntaf y chwedl lle gwasgodd un pennill ar hugain i gwmpas un tudalen. Ac os gallai newid trefn ei fater yn nechrau'r gwaith, wrth dalfyrnu, gallai hefyd ei amrywio pan alwai ei resymeg a'i anawsterau cystrawennol am hynny ynghwrs ei orchwyl. Ymddengys yn debygol, felly, bod trefn llawer peth yn wahanol yn y cyfieithiad i'r hyn oedd yn y gynddelw ac, o'm rhan fy hun, tueddaf i briodoli i'r troswr amryw o'r trawsnewidiadau y soniwyd amdanynt uchod.

Os cywir y dyb mai mynach Cymraeg biau'r cyfieithiad, yna nid afresymol tybio mai ef hefyd a gywirodd y llinell:

en la terre seynte *trente ans* penez B 2411
'yn y tir santaidd a ddioddefodd *ddeng mlynedd ar hugain*'

yn: ac auu *teir blyned ar dec a rugeint* ar y dayar yn diodef penyt YBH 2804

Y Cymro yn ddiau sy'n gyfrifol am rai newidiadau yn y mesuriadau. Nid oedd cyfystyr *arpeni* yn hysbys iddo yn Gymraeg a chawn ef yn ei ddehongli unwaith drwy *ergyt faeth* 2697, dro arall (yn 2898) yn rhoi *gyzua march* amdano, ac yn 2918 ar ôl y *ganlyn*, yn ei adael allan (cf. B. 2511).

Gwybodaeth y cyfieithydd o'r llys Cymreig a'i arferion yn bur sicr a'i cymhellodd i ddehongli:

li emfes vint devaunt le emperur . . . B 289
'y llanc a ddaeth gerbron yr ymherodr . . .'

drwy:—a cherdet raddaô aŵnaeth y mab yn y vyd *yghynted y neuad* rac bzon yr amheraôdyr YBH 285-6

Tybed mai cymhwyso ei wybodaeth o rannau mân swyddogion llys a wnaeth iddo drosti *messenger* 'negesydd, *handy man*' amryw droean drwy *bzabôfaethi*? (gw. uchod).

(vii) Dywedais yn rhannau arweinol y bennod hon y gweithiai'r copiwr canoloesol yn fynych bob yn ddau. O waith y darlennydd yn camddarllen neu'r copiwr yn camddeall, bu'r cyd-lafur hwnnw yn gychwynfan llawer o amrywiadau testunol. Trewir ar niferus amrywiadau yn *Ystoria Bown* a allai fod eisoes yn y cynddelwau Anglo-Normaneg, ond a allai hefyd lawn cystall fod wedi eu cynhyrchu o gamddarllen neu gamddeall ar yr adeg y cyfieithwyd y stori i'r Gymraeg. Dyma ychydig enghreifftiau allan o lawer:

1. Yn *Boeve* 1621 ceir: Ne pernez pas *en cors* 'Do not take it to heart' ac yn *Bown* 1787: na chymder di . . . yn *lle dzôc* 'do not take it amiss'. Sail yr olaf yw . . . *en tors*, o *tort* 'niwed, drwg'. Am beth tebyg, cf. *granz tours ancianes* 'hen dyroedd mawrion', Potvin 312, eithr yn *Seint Greal* 418 *hendefyr mawrdwifyn*, cyfieithiad a seiliwyd ar *cours* 'ffrwd, cerrynt'.

2. Fel y gwelsom, dry *Boeve* 2779: un herbe *achata* 'prynodd lysieuyn' a *Bown* 3214: a *phroui* a ozuc hi llyfelwyn, cyfieithiad o *attasta*, 3 un.gorff. *at(t)aster* 'proff, archwaethu'. Fel amrywiad ar *achata* ceid *achasta* (gw. Ste-Palaye d.g. *achapter* 'prynu') ac o waith rhywun, Ffrancwr neu Gymro, yn ddirnad hwnnw fel *attasta* y deilliodd y gymysgedd.

3. Rhydd *Boeve* 2900-1: Boves ad les contes demandé
qu'il out eins pris a l'estur feuté

'Gofynnodd Bown i'r ieirll a gymerasai cyn hynny (yn garcharorion) yn y frwydr am wrogaeth'. Yn *Bown* 3340 gwelir *yd erchis boon yr ieirll vynet ar lleilltu*. Sylfaen y darlleniad Cymraeg yw a l'*efear fauté*; gw. n. ar 3340.

4. un poi *de meyné* ai en la citez B 2979
'ychydig o *gymdeithion* sydd gyda mi yn y ddinas'
=yny dinas *yd byf ys dydyeu* YBH 3428. Os rhoir *demeyré*, rhang. gorff.
demeyrer 'aros, trigo' yn lle *de meyné* (gw. dan *demeurer* yn Ste-Palaye),
dyna i chwi ffynhonnell y darlleniad Cymraeg (yn yr ysgrifen ynysol
yn Lloegr a Chymru yr oedd *r* yn debyg iawn i *n*).

5. E dist li valet: '*Tost le verras tu*' B 3463
'Ac meddai'r gwas: "*Buan y gweli di ef*"'

=heb y gwas ti a geff y *welet oll* YBH 3939. Yr oedd *s* o flaen *t* yn wan
iawn yn Anglo-Normaneg ac esgeulusid hi'n fawr (gw. *Orgraff* isod).
Ymddatblygodd *oll* o waith rhyw ddarllenydd yn esgeuluso *s tost* 'buan'
a rhoi inni *tot* 'y cwbl, oll'.

Cf. hefyd B 2476=YBH 2877; B 2776=YBH 3210; B 2839=YBH
3274; B 2892=YBH 3329; B 3217=YBH 3684; B 3575=YBH 4063;
B 3560=YBH 4043; B 3628=YBH 4120; etc.; a gw. y *Nodiadau*.

§12(b).

Gallasai'r math uchod o amrywiad, fel y dywedais, ymddatblygu
yn ddiwahaniaeth naill ai dan ddwylo copiwyd Anglo-Normanoid neu
dan ddwylo'r Cymro a drosodd y stori. Ond yn sicr ddigon, ceir yn
Bown lawer amrywiad a ddaeth i fod wrth lunio'r cyfieithiad Cymraeg.
Gellir rhannu'r rhain yn ddosbarthiadau:

(i) *Camgyfleu cystrawenau Anglo-Normaneg o achos eu clywed yn
hytrach na'u gweld*

1. Kant oya sun seynur Arundel *le preysé* B 2507
'Pan glybu Arundel, y *gwerthfawr*, ei arglwydd'
=a phan gigleu y march y arglwyd *ynyvoli* YBH 2915-6

Yn y llinell hon dirnadodd y cyfieithydd y rhang. gorff. *preysé* fel y
modd annherfynol *preyser*, yr hyn ni allai ddigwydd i neb a wyddai'r
iaith os oedd â'i olygon ar odl y *laisse* (gw. 2. isod). Ar y llaw arall, o
ddibynnu ar ei glust, gallai hyd yn oed meist'r ar yr iaith drosi fel y gwnaeth-
pwyd oblegid yr oedd *r* yn sain wan yn Anglo-Normaneg.

2. Il vestent haubers e helmes *gemmé* B 2918
'Hwy a wisgant lurigau a helmau *gemog*'
=a gŵelet a ozuc y llurugeu ar helmeu yn difcleiraó YBH 3360

Yma eto cymerwyd y rhang. gorff. (*gemmé*) fel petai'r modd annher-
fynol *gemmer* 'discleirio' a deallwyd *vestent* (<*vestire*) megis *vistent* (<*videre*).
Dim ond dyn heb syniad am ramadeg a fuasai'n trosi yn y dull hwn ar ôl
gweld ohono'r llinell. Ni chofnodir *gemmer* fel berf yn y geirlyfrau Hen
Ffrangeg, ond ar ôl hyn ymddengys y dylid ei chwanegu. Cyfieithwyd
helme gemmé B 3133 yn gywir yn YBH 3592: a *helym difcleiredic*.

3. Les fiz Boun, ke furent *enseigne*z, après manger juer sont alez B 3032
'Bown's sons who had been instructed (in the use of arms), after
food went a-jousting'

=*iach* (a *llathen*) oed y meibon. a gŵedy eu bŵyt y chlŵare yd aethont
YBH 3476

Wrth wrando ar ei ddarllenydd yn yngan *enseigne*z 'instructed',
meddylodd y trosrwr am *enseine*z 'made whole by bleeding'. Tebyg
mai benthyciad yw a *llathen* o frawddeg flaenorol; gw. n. ar 3476.

Cf. B 2495=YBH 2904; B 2620=YBH 3054; B 2647=YBH 3080;
etc.; a gw. y *Nodiadau*.

(ii) *O ddau ystyr dewis yr un ni wedda i'r cyswllt*

1. 'Sire', dist a Sabaoth, '*lessez moi ester*!' B 2526
'Arglwydd', meddai Sabaoth, '*gedwch fi'n llonydd*'
=arglwyd heb ef *llaer* a *gyfgeist* YBH 2935

Sail diwedd y darlleniad a rydd *Ystoria Bown* yw *mult avez chuché*.
Yr oedd i *(o)ucher* yn Hen Ffrangeg yr ystyron 'cysgu; cynghwystlo'.
Arferodd y Cymro yr un cyntaf; ped arferasai'r ail, buasai'r meddwl yn
gweddu'n berffaith i'r cyswllt; cf. *mi a enilleis o redec vy march*; etc. Prin
y gellir tybio ddarford defnyddio *cysgu* yn gyfystyr â *cynghwystlo* yn Gym-
raeg (gw. n. ar 2935).

2. *Mult garda bien* Sabaoth li guerrer B 2788
'Hi a ofalodd yn dda am Sabaoth ryfelwr'
=ac edzych ar hynny a ozuc fabaot yn *graff* YBH 3225

Ni ddry'r darlleniad sydd yn *Bown* nemor synnwyr fel y saif. O'r
ochr arall, yn wyneb afiechyd Sabaoth (buasai'n glaf am saith mlynedd),
y mae'r darlleniad Anglo-Normaneg yn cydfynd yn berffaith â'r cyswllt.
Yn yr oesau canol golygai *garder* 'edrych ar' yn ogystal â 'gofalu am'.

3. Icele nuit li *servent* a plenté B 2892
'Y nos honno *gweinwyd* arno yn helaeth'
=ac y *gyfau* y nos honno yd aethant YBH 3329

Dirnadodd y Cymro *li* (<*illi*) fel *li(s)*, *llu*, *lit* (<*lectum*) ac a *plenté*
nid fel adferf 'yn helaeth', eithr=?i'r dorf, i bawb'. Am y wledd y sonni'r
yn y cyswllt ac y mae'r darlleniad Cymraeg yn ddi-bwynt lle digwydd.
Cyfeirir at eu gwaith yn mynd i gysgu yn nes ymlaen yn 3345: *Y gyfau yd*
aethant ody eyon paleis bzenhinaol wedi gweinyddu'r briodas (gw. ymhellach
n. ar 3329).

Cf. hefyd B 1963=YBH 2218; B 2774=YBH 3209; B 2799=YBH
3233; B 2973=YBH 3419; etc.; a gw. y *Nodiadau*.

(iii) Cymysgu ymwybod ieithyddol

Fe geir y cyfieithydd nid yn unig yn trosi'r meddwl lleiaf addas o air Ffrangeg, eithr trewir arno yn awr ac yn y man yn colli ei ymwybod ieithyddol dros ennyd ac yn gadael i eiriau un iaith ymwithio, yn anghyfarch fel petai, i diriogaeth iaith arall. Cariwyd drosodd o'r testun Anglo-Normaneg i'r fersiwn Cymraeg fagad o eiriau heb eu newid o gwbl, eithr anodd gwybod pa faint ohonynt a ddylid eu priodoli i'r gogwydd seicolegol hwn. Dichon y dylid ystyried y benthyciadau Hen Ffrangeg y ceid cyfystyron Cymraeg byw amdanynt fel flrwyth y fath groes-ymwybod megis *pôys* 957='cadwyn'; *mymu* 975, 2722=? 'ewyllys'; *pzofandyr* 1065; *geol* 1211; *fômer* 1741 ='pwn'; *kyffeffu* 2080='curo'; *feileift* 2664; *plôme(n)* 2743='pair'; *fôlôzn* 2873, 3083='aros'; *lôttôn* 3006='dyhiryn'; *?houn* 3032='dyn, they, people'; *traytôz* 3197; etc., etc.

(iv) *Y mae'n debyccach fyth y dylid priodoli cadwraeth cymalau Hen Ffrangeg fel y rhai canlynol i'r ymgroesi y cyfeirias ato:*

1. *Honi seit de son cors ki en Mahun se afie!* B 405
ac (o) *nys* (y) *gorf* fo a amdireto . . . y vahom YBH 404
2. 'quci *veniste* vus quere ne iceo pais?' B 611
'beth a ddaethost ti i'w geiso yn y wlad hon?'
=beth a *cyneifli* yr ŵlat hon YBH 625
3. melz entent que *cerf(s) eprové* B 2508
'gwell y deall na *chaethwas medrus*'
=yn ŵell noc y *kauas oe bzoui* (gw.n.) YBH 2916
Cf. hefyd B 2503=YBH 2911; B 2519=YBH 2926.

(v) *Damweinigir weithiau ar y troswr yn dîrnad geiriau Ffrangeg fel petynt eiriau Cymraeg; e.e.,*

1. ef aŵyl ar dîŵycyat dyn ryô *aniueil* gobzaif y veint YBH 1954
=par desuz un tertre vist un *veleyn* gesant B 1744.
'ar ben bryncyn ef a welodd *filain* gorweiddiog.
Ymddengys i'r darlennydd gael anhawster i ddatrys gwe'r llin Anglo-Normaneg a oedd o'i flaen ac i'r cyfieithydd glywed rhywbeth fel:
par desuz un estre vist un *veley(n)* geiant
ac yn yr ymdrech i ddehongli'r ystyr adael i'w ymwybod ieithyddol fynd, fel petai, dros y cledrau a deall un *vele* fel *aniueil*. Buasai *geiant* yn amrywriad digon tebygol ar *gefant*, oblegid cymysgid *i, l, ac f* (cf. *koefleu*=*koefleu* LIDW 133; *prol*=*prof* GrapC 138, etc.), eithr syndod yw gweld troswr yn dîrnad gair Ffrangeg fel gair Cymraeg. Rhaid fod y testun y gweithiodd arno yn llwgr iawn cyn y gallai un *tertre?* fynd yn un *estre*. Ac ar amcan yn hollol y gellid esbonio *par desuz* (os dyna oedd) fel *ar dîŵycyat* a hynny ar ôl deall *tertre* fel *estre* 'being, dyn', oblegid nid oedd

iddo yn Hen Ffrangeg yr un ystyr a allai gyfiawnhau hynny. Yr oedd *n* weithiau yn wamal ac fe'i nodid yn fynych drwy roi *titulus* ar y llafariad flaenorol.

2. a gouyn idaô pôy a arŵedynt gyt ac ŷynt . . .
arglôyd heb y fabaot. terri vy mab
ac *fcopart a ant gyt a thi* YBH 3077
='Sire', ceo dist ele, 'ke volum nus amener?'
'Sire', dist Sabaoth, 'Terri, mun hereter.'
A tant estevus l'Escopart le fer B 2644
'Arglwydd', meddai hi, 'pwy a ddygwn gyda ni?'
'Arglwydd', meddai Sabaoth, 'Terri, fy etifedd.'
Yna wele Ysgopart y cadarn (yn dyfod)

Os darllenir *t fel c* yn *tant*, ac os esgulusir yr *s* o flaen *t* yn *estevus* (pethau cyffredin yn Anglo-Normaneg) ceir *acancete*, cyfuniad o seiniau a ddirnadodd y cyfieithydd, mae'n debyg, fel y geiriau Cymraeg *ac an(t)* *cyt a*, yr hyn, fel y tybiaf, a roes fod i'r darlenniad yn *Ystoria Bowen* (gw. n. ar 3079-82).

3. *ef a ladaôd agos y deugein* YBH 3379
=ne *ad de mort garrant* B 2938
'nid oes gwarant rhag angau'

Os tybir i'r Cymro ddeall *ne ad* fel y ddau air Cymraeg *ny at* (cf. 2 uchod) ac iddo barhau i feddwl yn Gymraeg a dehongli *garant* fel Cymraeg a threiglod o *q(u)arant(e)* 'deugain', yna ceir esboniad sut y crwydrodd y testun (gw. y n. ar hyn).

4. *a dyzo vlyt idaô* YBH 3433
=E *dunc dît Terri li alosez* B 2984
'Ac yna', medd Terri, 'yr anrhydeddus'

Yn lle *dunc* (amr. *dunk*, *donques*, etc.), clybu'r Cymro *dune* (<*duner* 'rhoddi'), yr hyn a'i cymhellodd i ddirnad *dît Terri* fel geiriau Cymraeg yn y cyflwr cyfarchiadol—*dî*, *Terri* 'thou, Terri'. Yna dehonglodd y fannod *li* fel y rhagenw *li* (=illi) a'r rhang. gorff. *alosez* (*aloser*) fel *aloses*, 'pysgod; ?bwyd'. Yr oedd *aloses* yn bysgod hysbys ym mynachlogydd Ffrainc yn yr oesoedd canol (gw. Ste-Palave) ac odlai *-es ag ez -er* ail hanner y ddeuddegfed garrif.¹

5. a menegi idaô y mod y gozuc iuo2 ac ef YBH 4027
=e il lur conte, com *Yvori lur ad guere* B 3584
'a mynega iddynt pa wedd y rhyfelodd Ifor arnunt'

Yn narlenniad *Ystoria Bowen* ymddengys i'r cyfieithydd, heb wybod iddo ei hun, wthio ystyr bôn *guerer*, 'rhyfela' i mewn i fôn gorffennol

¹ Gw. J. Vising, *Le Purgatoire* . . . t. 56.

gwnaf, yr hyn a wna'r darlenniad Cymraeg yn gwbl unwedd ei feddwl â'r testun Anglo-Normaneg. Methodd Stimming â gweld y pwynt hwn ac o'r herwydd ystyriodd y trosiad yn *Ystorya Bowen* yn amryfus.

(vi) Gan mai cyfieithu o'r Ffrangeg yn sicr yr oedd y Cymro hwn, nid yw ei waith yn ymddrysu fel hyn yn syndod yn y byd, oblegid gwyddom oll y geill dyn a fo wedi blino golli gafael i raddau ar ei ymwybod o iaith estron a mynd i wrando a deall rhai pethau â'i ymwybod o'i iaith frodorol ei hun. Yr hyn sydd yn peri syndod yw ei waith yn dirdad geiriau *Ffrangeg* fel petynt eiriau *Saesneg*. Digwydd hyn efallai deirgwaith a phob tro â'r trosiad Cymraeg o'r herwydd ar grwydr oddi wrth y traddodiad testunol:

1. yn yr ystfaell y gblelei varch yn bôyta y yt YBH 1160-1

= *en la chambre entra et vyt iloc ester armes* . . . B 1108

'aeth i mewn i'r ystafell a gwelodd yno arfau (yn hongian . . .)'

Ni cheir dim yn *Boeve* yn cyfateb i'r darlenniad Cymraeg a thybiaf i'r olaf ddod i fodolaeth fel hyn; yn Anglo-Normaneg er hanner cyntaf y drydded ganrif ar ddeg collai s o'r gynhaniaeth, ond delid i'w hysgrifennu ac yn y cyfnod annelwig hwn arni nodid hi hefyd yn aml drwy c. Gallasai'r sawl a ddarllenai i'r cyfieithydd, gan hynny, mewn moment o gysgadrwydd, yngan *iloc ester fel il os eter*, a chan fod r fel s yn wan iawn ei sain ac yn wamal ei horgraff, gallasai'r troswr yntau yn un o'i funudau cysgldd (hanner gysgai ef yn fynych) ddirnad y geiriau fel geiriau Saesneg: (*et vyt il*) *hors eter* 'and saw the horse eat'. Ni fuasai hyn nemor ddim rhyfeddach na'i waith yn dirdad Ffrangeg fel Cymraeg yn 1954, 3077, 3379, 3433, etc.

2. oy athzo. heb y boŋn duô a diolcho iti YBH 2829

= 'Mestre', dist Boves, 'dahait dunke mun chief!' B 2431

'Athro', meddai Bown, 'yr achlod, ynteu, i'm pen!'

Ffuriau cyffredin ar *dahait* yw *dehait* a *deheit*. Os tybir eu bod yma eto yn gweithio'n ddau gyda'i gilydd ac i'r darlennydd ddarllen *dunke fel ddonke* (yr oedd i d y gwerth dd yn Hff fel mewn CymC a HS), yna gellir casglu i'r cyfieithydd ddirnad *deheit ddonke mun chief fel Dett(e) ddonke mun ch(i)ef* '(may the) Deity thank my chief'. Anodd tybio ddar-fod seilio *diolcho* oddieithr ar *ddonke* o *ddonken*, amrywiad ar HS *thanken*; (gw. y geiriaduron).

3. a pheri y veibon yscynnu ar eu meirch YBH 3513

= Boves ad fet ke les soens sunt montez B 3063

'Bown a barodd i'w eiddo ei hun esgyn ar eu meirch'

Y mae'r darll. Cymraeg yn rhyngu bodd yn drylwyr, eithr yn wyneb 2829 a 4168 (gw. 2. uchod ac 4. isod), temtir ni i ofyn a gamddirnadodd y cyfieithydd *soens* 'eiddo' fel *sōnes* HS ac o hynny roi inni *veibon*. Ceir o am oe yn Anglo-Normaneg er yn gynnar a'r ynganiad ag o, os o gwbl,

a ddug y gair Saesneg ar gof i'r troswr. Gan y sonnir am Iosian a'i merch yn y llinellau nesaf, nid arhosai o'r teulu i'w henwi ond y meibion. Pa wedd bynnag, y mae hyn yn gyd-drawiad hynod.

4. Y neb a gredaŋd myŋn *hellbydeu* madeuit duô vdunt YBH 4168

= *ke mes en li creit*, deu li acravant! B 3671

'y neb a gredo *ynddo* mwyach, distrywied Duw ef!'

Yma eto y gair Saesneg Canol am *lie* a gynhenid y pryd hwnnw ag i fel i Gymraeg a ymwithodd i'r ymwybod ac a roddodd fod i *hellbydeu*. Digwydd ffurfiau o'r gair Saesneg heb -g- cyn diwedd y ddeuddegfed ganrif.¹

Nid oes amheuaeth, gan hynny, na chynnwys y fersiwn o *Ystorya Bowen de Hamtun* a draddodwyd inni yn *Llyfr Gwyn Rhydderch* lawer iawn o feiau sydd i'w priodoli i'r cyfieithydd o'r Anglo-Normaneg, beiau a amhawyd yn fawr drwy waith y copiwy'r canoloesol ac yn yr amseroedd diweddar drwy waith ei golygydd â'i chyfieithydd i'r Saesneg.

§13.

(i) Yn nechrau chwarter olaf y ganrif o'r blaen, o dan olygyddiaeth y Parch. Robert Williams, Rheithor Rhydygroesau, cyhoeddwyd yn rhannau ac yna yn gyfrolau ar wahân² ddau o'r llyfrau mwyaf diddorol a ddaeth erioed i ddwylo carwyr llenyddiaeth Cymru. Y naill oedd y *Y Seint Greal*, anturiau marchogion Arthur yn ymofyn am y greal santaidd; y llall oedd *Campeu Charlymaen, Bown o Hamtun*, etc. Dilynid testunau'r ddwy gyfrol gan gyfieithiadau llawn i'r Saesneg.

Trwy'r cyfrolau hyn, yn enwedig drwy *Selections . . . Vol. II*, y daeth ysgolheigion Hen Ffrangeg Ewrob ac America i wybod am fodolaeth y cyfieithiadau Cymraeg Canol o gerddi a rhamantau Hen Ffrainc, ac o'r pryd hwnnw hyd heddiw y cyfieithiadau hyn, neu'n hytrach y trosiadau Saesneg a wnaethpwyd ohonynt, fu'r brif ffynhonnell Gymreig y tynnodd cenedlaethau o feirniad llen yr oesoedd canol a golygwyr testunau Hen Ffrangeg eu defnydd ohoni: Eduard Koschwitz, Edmund Stengel, Albert Stimming, etc.

(ii) Yn anffodus, wrth adeiladu testunau'r *Selections* ni roes Robert Williams yr un sylw i egwyddorion beirniadaeth destunol gydnabyddedig ac oblegid hynny beirniadwyd golygyddiaeth *Vol. II* yn llym gan Gaston Paris.³ O'r tu arall, nid ymddengys i neb daflu'r amheuaeth leiaf ar gywirdeb 'A Literal Translation of the Welsh Text' a brintwyd ar ddiwedd y gyfrol. Ond y gwir yw i gamgyfieithiadau'r golygydd wneud mwy o niwed i feirniadaeth destunol yr hen gerddi arwrol na'i holl esgeulustod i gyferbynnu a dosbarthu ei lawysgrifau.

¹ Gw. K. Luick, *Historische Grammatik der Englischen Sprache*, Band I, Abteil I (Leipzig, 1921), t. 416.

² *Selections from the Hengwrt MSS, Preserved in the Peniarth Library*; op. cit.

³ Gw. Romania, XXII (1893), tt. 296-9.

Un o feiau mwyaf Rheithor Rhydycroesau fel cyfieithydd oedd ei anallu i ganfod a diwygio darlenniadau llwgr y testun a drosai. Pan drawai ar anhawster geiriol neu gystrawennol, deuai ar ei warthaf megis parlys meddyliol a chawn ef o'r herwydd yn cyfieithu ar ei gyfer ac yn cynhyrchu darlenniadau hollol ddisynnwyr ac anghyson â'r cyd-destun. Ac yn wahanol iawn i'r Arglwyddes Guest yn ei *Mabinogion*, ni bydd Robert Williams odid byth yn achub ei wyneb ac yn dangos iddo, wedi'r cwbl, o graffter cynhwynol, ddyfalu yn ei gyfieithiad iawn arwyddoca'd y ffurfiau beus a edy heb eu gwellhau yn ei destun Cymraeg.

(iii) Gwelson gynnu fod testun *Llyfr Gwyn Rhydderch o Ystoria Bown de Hamtun* yn cynnwys niferus feiau ysgrifol o bob math. Buasid yn disgwyl i olygydd y *Selections from the Hengwrt MSS.* garthu allan y rhain cyn rhoi i'r byd yn ei 'Literal Translation of the Welsh Text' dystiolaeth Cymru ar gerddi Hen Ffrainc. Ond eu cyhoeddi yn ddi-feirniadaeth a wnaeth Robert Williams, gan fwrw atynt wmbredd o wallau o'i eiddo ei hun. Gader inni ystyried tair enghraifft o'r nifer mawr na ddiwygiwyd ganddo:

1. a llawen uu rieni y meibon gan y gŵlelet *ae tat* YBH 3991. B 3512-3
Lur pere e lur mere sunt leez e joiant de lur enfans, *ke de bataille* sont venant

Trosiad RW oedd 'and the parents of the sons rejoiced to see them with their father' (*Sel.* 561), darlenniad disynnwyr, anghyson â'r cyswllt. Y mae'n amlwg fod hwn yn ddifeus hyd nes i ryw gopiwr gamddarllen *oe cat fel ae tat*. Dylasai Williams ganfod a chywiro'r am-ryfusedd ysgrifol. Canfu Stimming ef a chafodd y troswr canoloesol yr anghlod amdano.¹

2. eithyr a allwei ar *vedic* onadunt ny llelei na mam na mab YBH 4139

Er i olygydd y *Selections* weld droeon yn y *Seint Greal* a manau eraill (gw. n. ar 4139) mai angau neu fedydd oedd y ddau ddewis a roddai'r Cristionogion i'r paganiaid gorchfygedig, ni welodd y dylai ddiwygio *vedic* yn *vedit*, yr hyn yn sicr oedd y darlenniad gwreiddiol. Sylwodd Stimming ar yr anhytgordd yn y fersiwn Cymraeg ac am ddiffyg treidd-garwch Williams cyfrifwyd y cyfieithydd cyntaf yn euog.² (gw. n. ar 4139).

3. o leŵenyd y neidaôd uch y bēn pymthec troedued *at y not* y neidaôd. ac nyt oed un ofyn yno arnaô. a ffozd ehag oed honno ar hyt y ffozd honno y kerdâôd yn y doeth i berued y dinas YBH 1145-6

Dengys y cyswllt yn eglur mai am ffordd danddaearol y sonnir, ond ni ddaeth i feddwl Williams mai copiwr a newidiasai *ac y uot* (*fof* 'vault') yn *at y not* a'i drosiad disut oedd 'to the mark that he jumped' (*Sel.* 530). Eto unwaith, o dybio fod gwaith golygydd y *Selections* yn awdurdodol, bwriodd Stimming y bai ar y cyfieithiad Cymraeg Canol.³

¹ A. Stimming, *Der Anglonormannische Boeve* . . . , t. xcvi.

² *Ibid.*, id., t. ci.

³ *Ibid.*, id., t. xcvi.

Dyna dair esiampl nodweddiadol o'r niferus broblemau testunol a fu'n rhy ddyrys i olygydd y *Selections*.

(iv) Ffaelodd Canon Williams â glanhau nid yn unig y testun Cymraeg o'r amryfal lygriadau a ddaethai iddo drwy waith copiwr, eithr amlhaodd hwynt (i'r sawl na wyddai Gymraeg) trwy gamgyfieithu geiriau ac ymadroddion sy'n gwbl ddfai yn y llawysgrifau. Ac nid pethau dyrys bob amser mo'r rheini. Yn fynych nid ydynt onid geiriau a brawddegau hollol ddiamwys. Cymerer dan y pen hwn eto ychydig o enghreifftiau allan o liaws:

1. Sef a lwaeth rei oz marchogyon y llys *daly kyghozuynt* 62th y mab rac y anôylet gan y bzenhin YBH 415

Darllenodd Williams *daly kyghor* *wynt* a rhoes yn ei drosiad 'held a council' (*Sel.* 522).

2. ar diaereb a dyŵeit gŵell vn kanyrthôy da no *deu uys* YBH 1737

*Guy*s yma yw 'summons', fel y dengys y cyd-destun, eithr yr hyn a geir yn y *Selections* 536 yw 'Better is one good aid than two fingers'!

3. rac y ofyn degŵeith *yd ymfôynaôd* YBH 2154

Yr ystyr i Williams oedd 'he swooned', nid 'he made the sign of the cross' (*Sel.* 540).

4. a redeç a lwaethant ar hyt y llys. a gi a ragozaôd ar milys *yn yglhanec* y 62yt YBH 3566

Gôzyt 'fathom' fuasai'n dod i feddwl y rhan fwyaf, ond 'aspect' oedd ymateb golygydd y *Selections*, a'i gyfieithiad bachgennaidd oedd '... and Gi excelled Miles in addition to his aspect' (*Sel.* 556).

5. llyma viui *ofit yt* a holych haôl YBH 343

Yn hytrach nag *ofit it* 'if thou hast (llyth. if there is for thee)', dehongliad Williams oedd *o lit yt* (*Sel.* 123) a'i drosiad 'with wroth to thee' (*Sel.* 521).

6. ony chaffaf *dy benn di yr maôz* YBH 2691

Darlenniad y *Selections* 159 oedd '... yr maes a'r esboniad 'on the field' (546).

Ceir triniaeth helaethach ar y beiau a'r meflau hyn a'u cyffelyb yn y *Nodiadau*.

Dwywedwyd digon i ddangos fod yn nhestun Cymraeg y *Bown o Hamtun* a gyhoeddodd Robert Williams lawer o lygriadau ac iddo yn y cyfieithiad Saesneg a wnaeth ohono nid yn unig fethu â'u glanhau eithr darfod iddo lawer gwaith a llawer modd chwangu at eu nifer.¹

¹ Gw. ymhellach M. Watkin, 'Albert Stimming's Welsh Fassung in the Anglonormannische Boeve de Hautmont, an Examination of a Critique' yn *Studies Presented to M. K. Pope* (Manchester University Press, 1939).

§14.

(i) Saith mlynedd wedi printio's *Selections . . . Vol. II*, cyhoeddodd Albert Stimming ei *Anglonormannische Boeve de Haumtone*, yr argraffiad y cyfeiriwyd ato droeon yn barod. Yn ei *Einleitung* astudiodd y cyfieithiadau estron—Cymraeg, Norwyeg, Saesneg (ef biau'r drefn)—a wnaethpwyd o'r gerdd yn yr oesoedd canol. Neilltuodd bennod hir i astudio darlleniadau'r fersiwn Cymraeg, gan roi goglyd, fel y gwelsom, ar gywirdeb 'A Literal Translation of the Welsh Text' y Canon Robert Williams.

Ni wyddai Stimming ddim Cymraeg a chymerodd yn ganiataol ddarford sefydlu'r 'Literal Translation' ar yr ysgolheictod llwyraf a'i fod yn fynegiant awdurdodol o stori Bown fel y delweddidd hi yn llawysgrifau Cymru. Casglodd, gan hynny, fod yr anghysonderau a welsai yn narlleniadau'r *Selections* i'w tadogi ar y cyfieithydd canoloesol a phentyrrwyd ar ben y truan hwnnw nid yn unig ei feffau ef ei hun eithr hefyd feiau'r copiwyd a beiau Robert Williams hwythau.

(ii) Y mae lle i gredu, serch hynny, nad aethai Albert Stimming ymhell cyn dechrau amau gwerth 'A Literal Translation' Robert Williams a chawn ef cyn gadael i'r *Welsche Fassung* fynd o'i ddwylo yn gofyn i Heinrich Zimmer, Athro Ieitheg Gymharol ym Mhrifysgol Greifswald, am archwilio'r trostiad i weld a gyfieithasai Williams ei wreiddiol yn ddiargyhoedd.¹

Aethai Robert Williams â Stimming ar ddisberod lawer gwaith. Dug cyfryngiad Zimmer ef ymbellach fyth ar lwybr cyfeiliorn.

Fel y cofir, rhoes Zimmer yn ei ddydd gryn amser a sylw i fyfyrddodau Arthuraidd a gosododd gerbron ysgolheigion un ddamcaniaeth enwog yn y maes hwnnw. Heb feddu gwybodaeth o iaith Geltaidd yn y byd, gwnaethai Gaston Paris, Alfred Nutt, ac eraill, y mae'n wir, gyffelyb beth. Eithr yr hyn a roddai bris neilltuol ar Heinrich Zimmer yng ngolwg ysgolheigion Hen Ffrangeg ac Arthuraidd yr Almaen, yn enwedig Wendelin Foerster a'i ddisgyblion, oedd y gred fod Athro Ieitheg Gymharol Prifysgol Greifswald yn feistr nid yn unig ar hanes yr ieithoedd Celtaidd, eithr hefyd ar yr ieithoedd hyn eu hunain. Yn y goleuni hwn dyfynnodd yr ysgol Brydeinig-Ffrengig a hawliai darddiad Cymreig i storïau Arthuraidd yr Hen Ffrangeg. A dyma Stimming yntau yn ei gyfyngder yn galw am ei help a'i awdurdod mewn cysylltiad arall â Chymru. Yn wyneb y bri hwn a'r clod, y mae o ddiddordeb i fyfyrddodau Arthuraidd yn ogystal ag i ysgolheictod cyffredinol ddyfod ar warthaf yr ysgolhaig o Greifswald mewn sefyllfa y gellir tynnu llinyn mesur dros ei wybodaeth o'r iaith Gymraeg.

Yna, â'r gerdd Anglo-Normaneg o'i flaen, archwiliodd Zimmer destun Cymraeg y *Selections*, Vol. II, yn ogystal â throed Saesneg Canon Robert Williams. Dywaid Stimming i'r archwiliad ddatguddio nifer mawr (*erhebliche Zahl*) o feiau a chamsyniadau.² Eithr os cymerir y drafferth i gyfrif y 'nifer mawr' hwn, fe geir ei fod yn cynnwys pymtheg

¹ Der Anglonormannische Boeve . . . , Vorrede, t. viii.

² Ibid., id.

a dim mwy. Collasai'r archwiliwr olwg ar o leiaf bum ugain. Ni fedrai ychwaith gywiro pob un o'r pymtheg a ddarganfu. Gadawodd rai pur hawdd yn union lle gadawsai golygydd y *Selections* hwynt. Ystyrier y rhai canlynol:

1. *nyt oedynt . . . wynt no bowen* (Sel. 159) 'they were not (more backward) than Bown' (Sel. 545). Darlleniad y llawysgrif yw *nyt oedynt wynt no bowen* (gw. YBH 2676-7), heb yr un diffyg yn y memrwn.

Tramgyddasid Williams gan gystrawen y frawddeg Gymraeg (cf. ei ddotiau), ac er iddo fethu gweld mai'r cwbl a oedd yn eisiau er edfryd y darlleniad cywir oedd dileu -nt diweddol *wynt* a darllen *nyt oedynt by gy* (=vby) *no bowen* 'they pressed forward as eagerly as Bown did' (cf. *bowen . . . a dyurysfyaed attab* y frawddeg flaenorol; *llw=vu* yn *llgeileid* YBH 239; =vvo yn *wyaf* WM 16; a gw. n. ar 2676); eto i gyd, fe ddyfalodd Robert Williams y meddwl yn bur agos. Eithr er i Zimmer gael *ne sont mie tardis* B 2311 o flaen ei lygaid, ni fedrodd gyfrannu gwell na *Im kymr. Text steht: und nicht waren . . . sie als Bown* h.y. 'nid oeddynt . . . hwy na B.', a chan gymryd ei rwystro gan y pwyntiau petruster a'r cromfachau a brintiasid yn y *Selections*, mynnai fod cyfieithiad Williams yn amlwg yn amryfys (*offenbar falsch*).¹ Gw. n. ar 2676.

2. Methasai Robert Williams drachefn (eithr heb help y gân Anglo-Normaneg) â thynnu arwyddocâd boddhaol allan o *at y not y neidaed* (gw. uchod); ond methodd Zimmer ag edfryd y darlleniad cynnar er cael ohono destun *Boeve de Haumtone* 1093 *en une route saili* ger ei fron; gw. n. ar 1145-6.

Nid yw'r cywiriadau eraill o fawr gwerth. Noder yr esiampl a ganlyn:

3. *ar y tir y bu ganthunt kônyuan maôz a thrifstôch ôzth ymôbahanu* (*cynt ar marchogyon a fabaot* (cf. Sel. 167), 'on the land they had great lamentation and sorrow, in parting with the knights and Sabao' (Sel. 551). Ar wahân i'r atalnod ar ôl a *thrifstôch*, printiodd Williams y frawddeg fel y safai i bob diben yn y *Llyfr Gwyn* ac ymdrechodd ymdrech deg i'w chyfeithu. Mynnai Zimmer i Williams gyfeiliorni yn ei drosiad ac awgrymodd 'gywriad', sef oedd hwnnw, rhoi atalnod (*Komma*) ar ôl *wynt* a deall . . . *als sie sich trennten, die Ritter und Sabao* 'as they separated, the knights and Sabao', gan esbonio ar o flaen *marchogyon* fel llygiad o'r fannod.² Ond nid oes farchogion, ar wahân i Bown a Therri a Sabao, yn y cyswllt uniongyrchol, a'r ddau gyntaf hyn sydd yn ymwahanu â'r trydydd yn y frawddeg yr ymwneir â hi. Bai Williams, a Zimmer ar ei ôl, fu methu canfod na ddylai'r geiriau *ar marchogyon* fod lle maent ac mai rhyw gopiwr yn anymwybodol a'u harweiniodd dros y ffin o ddechrau'r frawddeg nesaf (. . . *afabaot*.) *ar marchogyon a gerdaffant racdunt*, sef yw'r rheini, Bown a Therri, wedi canu ohonynt yn iach i Sabao. (Cf. n. ar 3116-7).

¹ Ibid., t. ci.

² Ibid., id.

Bradycha esboniadau Zimmer ddiffyg cynefindra ag orgraff ac ysgrifen Cymru yn yr oesau canol. Ni eill *vedic*, er enghraifft, (gw. uchod) fod yn wall copiwr am *vedid*, fel y myn Zimmer, ond camddarlenniad yw am *vedit* (gyda $t=\delta$) ac y mae'r bai i'w esbonio gan gyffelybwydd mynych *c* a *t* yn llawysgrifau'r drydedd ganrif ar ddeg yn gymaint yn Gymraeg ag yn Ffrangeg.¹

Cynhwysai testun Cymraeg y *Selections* niferus lithriadau a cham-syniadau copiwr, eithr ni chanfu Zimmer hwynt. Ni chanfu ychwaith yr hyn yr aeth allan i'w weled, sef camgyfieithiadau Robert Williams. Mewn gair, ni welodd ond y peth nesaf i ddim; ac os ydym i farnu Heinrich Zimmer wrth ffrwyth yr ymchwil yr ymgymmerth â hi ar ran Stimming, gorfodir ni i dynnu'r casgliad na feddai'r Athro o Greifswald, wedi'r cwbl, ond gwybodaeth elfennol iawn o'r iaith Gymraeg.

(iii) Rheosai Stimming ei amheuan ynghylch gwerth 'A Literal Translation' Robert Williams gerbron ysgolhaig yr ystyriai ei ddysg a'i farn ar bethau Cymru uwchlaw pob dadl. Yr oedd yn barod i dderbyn y ddedfryd fel ffaith derfynol ac, os byddai galw, i newid sylwedd ei *Welsche Fassung*. Peth rhyfedd i'w adrodd, datganodd y canolwr farn a ryddhâi Robert Williams ac a wna'i gyfieithydd yr oesau canol yn euog ymron ymhob dim. A'i amheuan wedi eu symud, printia Stimming ei *Welsche Fassung* yn ddigynfnewid, gan atodi canlyniadau 'ymchwil' Zimmer yn y tudalen olaf a hanner ac mewn ychydig nodiadau ar waelod y ddalen.² Pa ryfedd, gan hynny, iddo gloi ei bennod ar y fersiwn Cymraeg gyda'r casgliad mai llenor cymedrol iawn ei ddoniau ac un anfedrus yn Ffrangeg oedd y neb a Gymreigiodd *La Geste de Boun de Hamtone* a bod ei drosiad o ran gwerth ymhell ar ôl y cynsail y cyfieithasai ohono?

(iv) Bellach, dyna Stimming, o rodidi gormod hyder ar Zimmer, wedi collfarnu'r cyfieithydd Cymraeg Canol ac, i bob diben ac amcan, wedi gadael Robert Williams yn rhydd, dedfryd sydd, fel y gwelsom, yn hollol annheg. Os felly, beth, ynteu, yw'r dyfarniad uniawn ar y gŵr a droes y stori Anglo-Normaneg i'r Gymraeg? Ai llenor diddawn ac anhyddysg yn Ffrangeg oedd hwn, ac a ydyw *Ystoria Boun de Hamton* o gymaint llai gwerth na'r gynddelw a gynrychiolir gan y llawysgrifau Anglo-Normaneg sydd ar glawr?

(v) Ni eill dim amheuaeth fodoli ar un pwynt a rhaid cadw hiwnnw yn barhaus mewn cof: yr oedd y trosur canoloesol yn ŵr o agwedd meddwl cwbl anarferol. Y rhan fynychaf dirnada'i'n berffaith a throsai'n ddiargyhoedd yr Anglo-Normaneg a ddarllenid iddo. Ond yn aml iawn yr oedd yn hanner cysgu ac yn camwrando a chamddehongli. Rhaid felly

¹ Am yr ysgrifen Ffrengig, gw. Maurice Prou, *Manuel de Paléographie Latine et Française* (Paris, 1910), t. 219.

² Der *Anglonormannische Boeve* . . . tt. xcvi, c, ci.

³ *Ibid.*, t. cii.

ei ystyried yn bersonoliaeth ddeuol neu dybio fod y trosur da a'r ysgolhaig Ffrangeg o bryd i'w gilydd yn gadael i ryw ddechreuwr gymryd ei le megis y gwnâi'r hen gopiwr.¹

Pa syrthni bynnag a gymylai ei feddwl mewn ambell fan wrth geisio dirnad yr hyn a glywai yn Anglo-Normaneg, deffroai'n llawn wrth atgynhyrchu yn Gymraeg yr hyn a ddeallasai. Anodd dychmygu dim perffieithiach o ran cynildeb a cheinder ymadrodd na'r ddau dalfyriad a luniodd o agoriad hirwyntog y gerdd Ffrangeg. Nodweddir y cyfieithiad â'r un dillynder arddull â'r *Mabinogion* a'r *Rhamantau* ac yn fynych teimlir ynddo wefr yr un hyfrydwch mewn artistiaeth eiriol; cf. e.e., *a minneu a af auozy yno yn voze 128; ar hynny nachaf yr iarlles yn dyuot yn en oz gibraged kylbetraf a gôigocaf a theckaf rylbelfei neb eiroet 326-30; etc.* Y mae'r stori drwyddi yn dryfrith o bethau tebyg. Trewir draw ac yma, y mae'n wir, ar drosiadau clogyrnog megis *hynt bohn ryuelor uu atherri pann doethant y maes or koet. kyhûd ac gynt ffozeftlôz cōzteis ac amouyn ac ef . . . 3226-9* (gw. n.); *ac odyne y gallbaffant ar fûper. Y baroneit 3552; ny oefflyffad na dyd na nos pymthegmil o fûr arbaoc gyt ac ef. a bohn y vab y gyt ac ef hyt pan deuthant y vadamond 3656-9; ac ymgadarnhai hyt pan oed diogel gantunt 'yn awr y maent yn rhwym trwy lw' 4069-70; herkyd y barabyl a dyghad 4308; etc.*; ond, fel rheol, y mae ei gystrawen yn ddinam a'i ymadroddiad yn llyfn ac artistig. Gyda'r cithriad o gyfieithydd y *Seint Greal*, efallai, tueddaf i ystyried awdur *Ystoria Boun de Hamton* fel yr arddullydd gorau ymhlith y cyfieithwyr Cymraeg o'r Hen Ffrangeg ac, yn fy marn i, teilynga le yn nosbarth blaenaf meistriaid rhyddiaith Gymraeg yn yr oesau canol.

(vi) Pan geisir rhoi barn ar ei wybodaeth o'r Ffrangeg, deuir wyneb yn wyneb ag anhawster nid bychan. Fel y gwelsom, bydd y rhan amlaf yn cyfieithu geiriau ac ymadroddion Anglo-Normaneg yn ddiheus, eithr yma ac acw ymddengys ei drosiadau o'r un geiriau a'r un ymadroddion yn amryfus. Digwydd y gair *estevus*, er enghraifft, droeon yn y stori Anglo-Normaneg a Chymreigir ef fel rheol yn gywir yn *nachaf*, ond yn 3970 (os dilyd y testun) cymerwyd *estevus* am *estes eus* 'A ydych chiwi? Are you?', yr hyn, oni wellheir y darll., sy'n amharu ar y cyd-destun. Yn B 3411 ceir *le lers* (<*latro*+s enwol HFF) ac yn *Ystoria Boun* 3873 y gair a gyfetyb iddo yw *enrithel* (LIC *enrithel*) 'swynwr', ystyr a ddigwydd hefyd yn Hen Ffrangeg. Gwelir *le lers* drachefn yn B 3451, eithr y tro hwn yn *lir* yw'r gyfwerthedd (gw. n. ar 3873 a 3923). Ceir llawer o wyriadau tebyg yng nghydol y stori. Eithr o'r braid y gellir defnyddio'r gwyriadau hyn fel maen prawf ysgolheictod Ffrangeg megis y myn Stimming, canys er cael yn B yr un darlleniad yn yr ail gyswllt ag yn y cyswllt cyntaf, nid yw'n dilyn y ceid yr un geiriau yng nghynddelw *Ystoria Boun* yn y manau cyfatebol. Eto i gyd, deuir ar draws manau lle'r oedd y darlleniadau a geid o flaen y Cymru yn bur sicr yn agos iawn yr fath â'r rhai a ddigwydd yn B. Dyna B 2495: *Veez, dist li roi, ceo est un malfé* 'Gwelwch, meddai'r brenin, hwn cythraul yw'. Ar *malfé* 'y gŵr

¹ Am esiamplau o waith prentisiaid mewn copio, gw. *Facsimile LiDW*, 10^a, 29^a, 29^a; t. 135 (o BM 4); etc.

drwg', heb os nac onibai, yr adeiladwyd *mal fait* 'harm done', y geiriau sydd wrth wraidd y *kam* y *mae* yn y *Oneuthur* 2904-5, ac anodd credu fod y rhelyw o'r frawddeg lawer yn wahanol yn y ddau destun. Os felly, a ydyw tybio fod y cyfieithydd yn un o'i funudau cysgldd (gw. uchod) yn ddigon o esgus dros beidio â'i gyhuddo o gamgyfieithu yma? Ystyrier eto B 3234: *Boves let coure Arundel l'Aravons* 'Bown a ad Arwndel, yr Aragoniad, i redeg' = *Ystoria Bown* 3701: *a bofn yn ymgelydus am arondel rac y ragons*. O'r chwe gair sydd yn B troswyd pedwar i'r Gymraeg a dengys *ymgelydus* fod *coure* 'rhedeg' a gymerwyd=gofal (<*cura*) yno hefyd. Pan gofier mai meirch Ysbaen oedd meirch enwocaf yr oesau canol (y *mae*'r hen gerddi'n llawn o'u clod), ac mai ceffylau Aragon oedd ceffylau godidocaf Ysbaen (gw. n. ar 3701-2), onid yw'n syndod na welsai'n cyfieithydd iawn arwyddocâd y frawddeg hon, pa sut bynnag y dehonglodd y darlennydd y gair *let*? Gellid amlhau'r enghreifftiau a thrafodwyd llawer ohonynt yn y *Nodiadau*.

Ni allaf gelu i mi droeon uwchben darlenniadau fel yr uchod amau ysgolheictod Hen Ffrangeg y cyfieithydd. Yr oedd rhannau o'r bywyd llyeg Normanaidd yn sicr yn bur ddieithr iddo: meirch, marchwriaeth, rhedegfeydd ceffylau, cynghwystlo, etc., diddordebau pwysig iawn ym mywyd y barwniaid. Ond os nad oedd yn gynefin â geirfa'r gwrolgampau, etc. (gw. n. ar 2872 *et seq.*), ymddengys yr ymddiddorai yn y gyfraith ffiwdal ac y gwyddai ei themau (gw. n. ar 2822). Yn ei gyfnodau effro ni chyfieithodd neb Anglo-Normaneg llenyddol annhechnegol yn well nag ef a dengys ei waith yn cymryd drosodd i'w destun Cymraeg ugeiniau ar ugeiniau o eiriau Hen Ffrangeg o'r lle'r oeddynt yn ei gysail ei fod yn ddigon cydnabyddus â'r iaith lafar Anglo-Normaneg. Nid oes dim dwywaith na ddeuai ar ei warthaf bob hyn a hyn ryw syrthni seicolegol, syrthni sydd yn ddigon o esboniad ar gamgyfieithiadau achlysurol. Dichon ei fod hefyd yn byw y tu allan i gwrs y byd ffasiynol Anglo-Normanaidd, mewn mynachlog, yn ôl pob tebyg (gw. §6, (ii), 25.), a byddai hynny yn eglurhad bodhaol ar ei anwybodaeth o dermau rhedegfeydd meirch a'r cyffelyb. Ond pa fai bynnag a fwir arno, ceir tystiolaethau dirifedi ei fod yn ddigon hyddysg yn yr Anglo-Normaneg arferedig annhechnegol, ac, yn wyneb teilyngdod y rhan fwyaf o'i gyfieithiad, tuedd i esbonio ambell frawddeg logrynog ac ambell ymadrodd cloff drwy dybio i'r cyfieithydd ganiatáu i rywun arall, rhyw gytgyr llai aeddfed nag ef ei hun gael yn awr ac eilwaith ran a chyfran yn y trosi.

(vii) Fe wél y neb a'el drwy'r *Nodiadau* fod stori Bown fel y delweddir hi yn yr *Anglonormannische Boeve de Haumtone*, er yn iau, yn ôl pob tebyg, yn llai llwgr ei thestun a llai petrus ei darlenniadau na'r hon a adlewyrchir yn *La Geste de Boun de Hamtone*, cynddelw'r fersiwn Cymraeg. Ond fe wél hefyd fod y cyfieithiad Cymraeg ar ôl carthu allan feffau'r copiwyd a beiau Robert Williams yn cynrychioli testun Anglo-Normaneg llawer gwell nag a feddylodd awdur y *Welsche Fassung*.

III. ORGRAFF

§15.

Yn y bennod hon disgrifir yn fras nodweddion orgraffyddol *Ystoria Bown* y *Llyfr Gwyn* a gelwir sylw at dri phwynt: (a) olion orgraff hŷn; (b) yr enghreifftiau cynnar o arwyddion nodweddiadol yr wyddor Gymraeg (e.e., *dd*, *f*, etc.); (c) dylanwad orgraff yr Anglo-Normaneg ar orgraff CymC.

Digon anodd weithiau yw canfod y ffin rhwng orgraff a seineg, ond ceisir ymgadw rhag croesi'r llinell derfyn yn rhy fynych.

§16. Y LLAFARIAID

a [a]

1. *au* am *a*: *aufric* 1664 (HFF *affrike*).
2. *-er(d)* am *-ard*: *yflonder* 573, *-erd* 583, *flond-* 530 (LlC *yflondard* bob tro), nodiant tafodieithol Cymraeg o bosibl (gw. §6., (i), 2.), ond *yflondard* 606.
3. *al*+*n* am *a*+*n*: *baligraunt* 1636, *mombzaunt* 1999, 3144, etc., *teruagaunt* 3747, 4124, etc., cyfuniad a ddaeth i'r golwg yn AN yn nechrau'r drydedd ganrif ar ddeg¹ ac a ddaeth i GymC mewn benthyciadau o eiriau cyffredin fel *dauns*, *stawns*, etc.
4. *o*+*n* am *a*+*n*: (am esiamplau gw. 2.), sillafiad AN nas gwelir cyn blynyddoedd cyntaf ail hanner y drydedd ganrif ar ddeg;² am air Cymraeg yn yr orgraff hon, cf. *cad dugon* Brev. Domesd. (B), t. 12^a=*kadugaun* Dom. i (C) fo. 143^a, col. 2;³ cf. *kadagon* BT (P20) 173^b; etc.; gw. 3. uchod.

e [e]

Am y duedd i wefusoli *e*, gw. dan y *dywyll*.⁴

1. *ei* am *e*: *afluneideit* cyw. -et 1989; gw. y ddipten *ei*.
2. *ei*+*n(g)* am *e*+*n(g)*: *ieueingtid* 3, *ieueigtit* 53 (LlC *ieueingtit*); cf. *ieueincitid* WM 413, *ieueigtit* ib. 446; ceir *ei* yn ymgynwied ag *e* o flaen *n* o bryd i'w gilydd: *hagein* P5, lxxxviii^a, *aoffein* AL I 364 Q (= *abfen* ib. L); *einuwet* P6, WM 207 (= *enuwet* P4, 414). Oherwydd *g*=*[w]* yn fynych, cf. efallai *meigys* (*megys*) Ll I, 88. Gwelir *ei* yn fleirio ag *e* yn awr ac eilwaith o flaen *n* ac *ng* [*ndz*] yn AN: *meinge*=*menge* Brendan (A) 119, *veingent*=*vengent* ib. (A) 1615; *eintra*=*entra* Horn (O) 852, *veint*=*vent* Brendan (A) 222; etc. Dichon mai adlais o'r AN sydd yma.

¹ Paul Meyer, *Mémoires de la Société de Linguistique*, II, t. 253; J. Vising, *Le Purgatoire* ... t. 53.

² D. Behrens, *Beiträge zur Geschichte der französischen Sprache in England*, t. 78; O. H. Prior, *Cambridge Anglo-Norman Texts*, tt. xxii-xxiii.

³ *Cymmrodor*, 1899-1900, t. 174.

⁴ J. Morris Jones, *A Welsh Grammar*, t. 16.

3. *eu* am *e*: *bozeugêith* 3110 (LIC *bozegêith*); gw. y ddipton *eu*. Y mae'r ffeirio a welir yn 1. a 2. yn nodweddion cyffredin o'r AN.

i [i]

Y llythreniad rheolaidd yw *i*.

1. *y* am *i*: *llyt* cyw. *llit* 330, *llyô* 3217 (LIC *lliô*), *treôys* 3265 (LIC *trelôis*); *idy* 3050; enghreifftiau eisoes yn *Annales Cambriae* (A) ac yn *Leges Howel Da* (P 28) mewn geiriau Cymraeg a Lladin: *teyr* AL II, 781, *gellchy* ib. 780; *dyscos* ib. 766, *cybum* ib. 766; etc.

2. *u* am *i*: *fuol* 3018, ond *ffiol* 3841, *iubet* 628 (Hff *gibet*), *rubalt* 276, 281 (Hff *ribalt*), mater o seing efallai yn hytrach nag orgraff, ond da cofio am *jussarmes* Potvin 313=*gisarmeu* SG 419; etc.

3. A saif *j* yn *bedydjît* 2164 am *i*+*i*?

o [o]

1. *oô*+*n* am *o*+*n*: *doôn* 2612, eithr *don* 2277, 2295, etc., *ffawôn*s (llsgr. *ffaôen*uyeit) 3222 (B *Favons*); gw. *ow* dan y *Deuseiniad Disgynedig* yn *-u ôl mewn* HG isod a'r n. ar 3222.

2. *aô*+*n* am *o*+*n*: *eaôn* 3873 (LIC *ehaôn*), *Galeg exobnus*, Gwydd. *esomun*; gw. *a* dan 3. a 4. uchod a'r n. ar 3873.

u [u]

Yng nghanol ac ar ddiwedd gair y ffurf *u* a arferir, ond defnyddir *v* ar flaen gair bedair gwaith yn amlach nag *u* (137:36). Osgoir *un-* (13) yn flafr *vn-* (80); rhoir *vch-* (28) yn hytrach nag *uch-* (17) ac *v2d-* (16) ac *vg-* (8) yn hytrach nag *urd-* (1) ac *ug-* (0).

1. *ô* am *û*: *racdôn* 2062 (LIC *racdunt*), *triflaô* 3947 (LIC *triflau*) . . .; cf. *Leges Howel Da* (P 28); *henôryeyth gwelat* AL II, 779; yn *triflaô* P 5, xviii^b.

2. *w* am *û*: ceir wmbredd o enghreifftiau o wahanol ffurfiau *w* am *û* yn nhestunau CymC; cf. *Leges Howel Da*, AL II: *brewan* 765, *belew* 773, etc.; LI I *yewencyt* 22, *dallew* 61; etc. Diau ddarfod benthycar arfer o'r orgraff AN lle ceir hi eisoes yn y *Psautier de Cambridge* (c. 1160): *parsew* 252, *bunewred* 245; etc.

v [u]

Yr orgraff fyw yn YBH am *w* lafarog yw *ô*. Arwyddir y llafariad seml â hi 1016 o weithiau ac ni sylwais ar yr un eithriad: *hamtôn*, *gôz*, *hônno*, etc. Yr un modd, *ô* a geir yn y diptonau disgynedig bron yn gyson, gw. isod¹; am *û* mewn dipton esgynedig, gw. dan *aw*.

¹ Ni ellir derbyn golygiad J. Loth (*Les Mab.* I, 20) fod enghreifftiau dyls o *ô* am *w* i'w canfod yn LL, 121^b, oblegid yn *gôr* (y cyfeiria ef ato), fel mewn 18 man arall ar yr un t., *u* oedd yr arwydd gwreiddiol a diweddariad yw pob ôddieithr yn *cattô*. Yn y gair hwn rhoddwyd *-ô* ar ben llythrennau a grafiwyd allan gan y diweddardwr. Newidiwyd *t* y finwsgl gron yn *t* yr ysgrifen othig onglog gan yr un bwnglerwr.

1. *u* am *w*: *bocfachun* 1901, *gleu* 2551, *ruglau* 4244 (LIC *ruglaô*), ac ymhlith y benthyciadau Hff *traytur* 306, 1095, *traitur* 2689, *robout* (llsgr. *-ant*) 4202, 4209, etc., arwydd HG a helpwyd i ymgynnal drwy'r ffaith fod *u=w* yn boblogaidd yn AN.

2. *v* am *w*: *vyt* 1600 (LIC *ôyt*), *v2da* 3415, *vôn* 2574 (LIC *ôn*), *vôybu*, 3358 (LIC *ôybu*), agwedd onglog ar *u=w*, ffurf a gymerwyd drosodd o'r finwsgl Garolingaidd.

3. *o* am *w*: ymgynfnewid *o* ac *w* yn y benthyciadau Hff: *collyn* 2770, *colon* 2334, *côlyn* 3081, 3109, 4226; *mahom* 379, 382, 394, etc., *mahôn* 3099, 3747, 3776, 3881; *mobzant* 1034, 1054, 1056, *môbzant* 1468. Yr oedd *o* ac *u* (=w) yn ymgynfnewid yn rheolaidd yn AN a benthyciwyd y ffasiwn ar raddfa eang gan ysgrifenyddwyr llsgrau Cymraeg o'r BB ymlaen; cf. *chuero* BB 31.12, *oef* (wyf) ib. 50.2, *reo* ib. 89.12, *heno* ib. 102.7; *duo* LIDW 17^b, *delo* ib. 21^a, *petheonos* ib. 22^a; *gwao* P3, 8, 9, 10, *lleo doethleo* ib. 8, *llyo* ib. 8, *gwao* ib. 10, *gleô* cyw. *gleo* ib. 12; y mae dechrau P5 yn dryfrith o esiamplau: *eno* via, *aon* ib. *chero* vii^a, etc., etc. Yn YBH, ar wahân i 4152, a *ozthodaf*, ni cheir y ffeirio ond yn y geiriau Hff.

4. *ûy* am *w*: *kyghozllyr* 2947 (*conseyllur*), *ffozestllyr* 127; cf. LIDW 25^a *emenyn* *buylc* ar *hac bulch* ar *cauf buylch*; *huych* (*huch*) ib. 34^a, etc. Symhaodd y ddipton *ue* (amr. *ve*, *we*, *oe*) yn *u* (=w) yn AN yn ail hanner y ddeuddegfed ganrif, ond ymgadwdd *ue* wrth ochr *u* yn yr orgraff ymlaen i'r ganrif ddilynol; o'r AN y benthyciwyd yr orgraffau *ue*, *we*, etc., mewn CymC, gellid meddwl.

y=y eglur [y]; cf. WG §16.

1. *e* am *y*: *kellyd* a *gene* cyw. *geny* 723, a *dzigye* 1909 (LIC *dzigyy*); gw. Ffuriant, §31(a) (ii) a'r n. ar 575 a 2880-1. Y mae *e* am *y eglur* yn arwydd gweddol gyffredin: *gade* BB 98.12; *adeuod ahi ety vabhuchelur echefcu* LIDW 26b; a *chymryt ereyll o2 p2yuet ac e bryceaw em plyth dôfyr* LI I, 61; etc.

y=y drywyll [ə; œ]

Erbyn cyfnod YBH cawsai'r arwydd *y*, ar ôl cystadleuaeth hir, oruchafiaeth ar yr hen *i* frodorol ac ar yr *e* AN.

1. *e* am *y*: *kenedel* 2937, *damafeol* 1188, *emedeu* 2144 (LIC *ymedeu*), *trebelit* 4320; gw. hedyd ar 2121, 2716, 2744, 3371, 3732, 3745, etc.; benthyciad dibetrus yw'r *e* hon o'r *e sourd* Hff, sain ac orgraff a geid ymhob math o eiriau: *cheval*, *devin*, *larrecin*, *sairement*, *ame*, *enfle*, ac yn enwedig yn yr unsillafion *me*, *te*, *se*, *de*, *ne*, *le*, na ellid ffurfio nemor o frawddeg heb eu help. Benthyciwyd yr arwydd *e* yn gynnar a cheir esiamplau eisoes yn LL: *Estrat* 41, 42, 43, etc., *emeliun* 56, 287, *he* (*collenn*) 247, etc.; yn P 28: *penkenyd* AL II, 752, *kemei* ib. 753, *deressaur* ib., id.; yn y BB: *E(beteu)* 63.2.4.5, *En(eitwont)* 69.4, *veney* 75.2; etc., etc.

§17. Y DEUSEINIAID

(i) Deuseiniaid Disgynedig yn -i mewn HG

ae, ay (<HG ai)

Deuir ar draws ae bron wythwaith yn amlach nag ay: *mae*, *may*; *aethant*, *aythant*; etc.; y figurau mewn geiriau hir a byr yw 666: 85.

1. ai am ae (ay): yn y benthyciad AN *traitur* 2689; cf. BT (P 20) *kanhaiaf* 292^a, *kanhaif* 294^b.

ei (<HG ei)

1. ai am ei: *priodyffai* cyw.—ei 2481 (LIC *pziadaffei*); os nodiant seinegol yw ai, dyma, mae'n debyg, yr enghraifft hynaf o ai ddiwedddol am ei yn amh. 3 y sylwyd arni hyd yn hyn mewn testun CymC. Ond dichon nad yw'r ai am ei namyn orgraff fenthg o'r AN megis, yn bur sicr, yn *pynuaich* P 14, 117. Cadwyd ai yn yr orgraff AN ymlaen drwy'r drydedd ganrif ar ddeg, ond yn odli ag ei; cf. *Laisse* I yn *Boeve* lle ceir *sai*, *dirrai*, etc., yn odli â *mei*.¹ Aeth ai yn ei o ran sain yn AN mor gynnar â'r unfed ganrif ar ddeg.² Rhaid yn wyneb hyn wrthod awgrym J. Morris-Jones: 'but Norman scribes heard the ei as ai much earlier, to judge by such a form as *Trefwalkemay* in the Extent of Anglesey dated 1294' (WG 115).

2. e am ei: a *ffebei* 148 (LIC a *phei bei*), *glbregkahaôd* 6 (cf. *g6zeickaôd* 55); *felleift* 2664, ond -ell- am -eil- o bosibl; gw. ar 1477 ac ar e yn Y LLAFARIAID.

3. i am ei: *pari* 1690 (LIC *parei*), *peillit* 1353 (LIC *peilleit*). Ceir i(y) am ei yn ein testunau canoloesol cynnar: BB *enid* cyw. *eneid* 20.5, *ymenid* (*ymeneid*) 71.6, *gunit* cyw. *guneit* 24.8, *kin* (*kein*) 60.2, *Tegisil* 74.10; LIDW *gurich* (*gureic*) 20^a, *agkeuwirith* (*agkeureyth*), ib., *fanfryt* cyw. *fanfreyt*, ib., etc.; WM (*Peredur*) *gweli* (-ei) 640, *ymwani* (-ei) 647, *rodi* (-ei) 648. (Y mae ôl AN trwm ar y *Peredur* hwn). Am sillafiadau gwrthwyneb, cf. *g6lelei* WM 230 (RB *ti a wely*), *manachloc clunei* P 14, 5^b (*cluni*, ib. 5^b ac 11^a). Orgraff a fenthyciwyd o'r AN yw i am ei.

oe, oy (<HG oi)

Y mae'r arwydd oe fwy na seithwaith yn lluosocach nag oy ac yn llawer mwy poblogaidd yn yr unsillafion. Wele'r cyfrifon: 487:67. Yn yr un cyfnod yr oedd cystadleuaeth rhwng oe ac oi yn yr orgraff AN ac arferid oe yn amlach nag oi, pwynt a fu o bosibl yn ddylanwad ar y copiwy'r Cymraeg.

1. oey am oe (oy): *hoeydyl* 203; cf. y *gyfoeith* BT (P 20) 263^a.
2. oi am oe: *ymphoini* 1007.

¹ Gw. A. Stimming, *Boeve*, t. viii.

² Cf. H. Suchier, *Voyelles Toniques du Vieux Français* (Paris, 1906), t. 71.

wy (<HG ui)

Nodir y ddipton hon, gydag ychydig iawn o eithriadau, ag *ôy*: *ôyt*, *bôyt*, etc., a chedwir lly bron yn hollol i gyfleu'r ddeusain esgynedig: *glôyr*, *glôychyr*, etc. Ag *ôy* hefyd yr arwyddir yr -uine AN (Hff Ffrainc -ogne): *bôlôyn*, *glôafôyn* (*Boluine*, *Guascuine*), etc.

1. ôi am wy: *bôzôûn* 545 (AN *Burguine*, Hff *Bourgogne*).

2. ô am wy: *diffethhaôd* 890 (LIC *diffethaôyt*); aeth ue yn u (=w) yn AN tua diwedd y ddeuddegfed ganrif a gwyddai'r copiwy'r Cymraeg y gellid ysgrifennu u am ue yn yr iaith honno.

3. y am wy; *palmidyden* 3917 (=LIC); gw. n.

(ii) Deusain Ddisgynedig yn -u [û] mewn HG

eü (<HG ou)

Ar wahân i'r eithriadau a roddir isod, ni cheir ond eu yn yr orgraff.

1. e am eü: *gynne* 977 (LIC *gynneo*), *hithe* 305, 345, 481 (LIC *hitheu* bob tro), *ynte* 393, 436, 473, 484 (LIC *ynteu* yn gyson), sillafiadau seinegol, ond odid, yn arwyddo ynganiad llafar gwlad; eithr orgraff wrthwyneb, yn bur sicr, yn *bozeugôeith* 3110 (LIC *boze-*); gw. n. ar y rhain.

2. yu am ?eü: *yu tri* 1801 (llsgr. yn *tri*, LIC *ill tri*); gw. n.

3. ôy am ?eü: *lluruc dôy dyplc* 537 (=LIC); gw. n.

(iii) Deuseiniaid Disgynedig yn -u ôl [w] mewn HG

aw (<HG au)

Arwyddir y ddeusain hon yn rheolaidd ag *aô*: *dzaô*, *arderchaôc*, *ymdzeiglaôd*, etc. (1394 o es.), ond *doluryalhôd* 116. Lle'r ystyrir fod w yn perthyn i'r sillaf ddilynol, ll a geir: *llâlber*, *tralbeint*, etc., eithr o atgof am orgraff y ddipton seml trewir weithiau ar ô: *llaôen*, *llaôer*.

1. a am aw: *amheradyr* 74 (LIC *-aôd-*), *ôztha* 1563 (LIC *ôzthaô*), yn y *la* 2561 (LIC *laô*); cf. *aufric* 1664 (ChdeR 1550 *Affrike*) ac a 1. §16.

2. eô am aw: *enrithêôl* 3873 (LIC *-aôl-*), *lleôen* 180 (LIC *llaôen*), nodiant, efallai, o ynganiad llafar; gw. §6., (i), 2.

ew (<HG eu)

Y nodiant yw eô, eithr, megis uchod, *gleôaf*, *kelôlilid*, *elôythyr*, etc. Weithiau ymddrysir yn y ddau ddull: *lleôot* (10) a *lleôot* (2), *gleôaf* 607 a *gleôaf* 2538.

iw (<HG iu)

Yn rheolaidd ió: y *py dió* 4164, *giôn* (14), *lliô*, eithr *bzilbaf*, *diŵarnaô* (7), *diŵbed* (5), ond *diôbed* 2907.

ow (<HG o+u)

Y sillafiad yw *oô*: *doôch* 2218, orgraff a geir hefyd yn y benthyciadau Hff: *boôn* 144, 189, etc. ac yn *doôn* 2612 (B *Down*), ac a welir ar ffurf *ou* yn AN o tua 1240 ymlaen.¹

uw (<HG wyw)

Yr un modd, ag *ô* y terfynir y ddipton: *duô* 85 o weithiau.

1. *ôu* am *uô*: *dôu* 2664.

(iv) *Deuseiniaid Esgynedig*.

Nid oes nemor ddim i'w nodi yma ar bwnc llythraeth oddieithr mai *ŵ* ac nid *ô* yw'r arwydd a ddefnyddir fel rheol i gyfleu *w* yn y diptoniaid hyn yn YBH. Y ffigurau am *ŵ* yw 750, am *ô* 195.

1. *u* am *w*: (a) *gu-* am *gw-* lawer gwaith: *guedy*, *guyd*, *guys*, etc.; (b) *chu-*, *hu-*, *yghu-* am *chw-*, etc.: *chueblynedd* 1081, *huech* 525, *yghuanec* 437.
2. *v* am *w*: *vychyr* 161, 618, *vahanu* 382 cyw. *ŵa-*, *vayô* cyw. *ŵayô*; cf. *vzeic* 3849.
3. *gŵ-* am *w-*: *amryuaelon gŵbledi* 4317 (LIC *ŵladoed*); cf. hefyd *ŵ-* am *gŵ-* yn *Sef ŵbreic* 56 (LIC *gŵbreic*), etc.; arferir *gw-* am *w-* gannoedd o weithiau (ar ffurf *gu-*) yn LIDW, ac fe'i gwelir hefyd yn LI I (e.e., *pa gwlat* 7^b, 9^a, *e gweledigaeth honno* 8^b, etc.) ac mewn testunau nad ydynt yn gopïau o ddim neilltuol o hen. Daeth hyn o ddynwared yr AN lle'r oedd *gu-*, *u-* a *g-* yn cyfnewid â'i gilydd; gw. n. ar 227-30.
4. *-ôh-* am *-w-*: *vyôhyt* 2689 (LIC *vyŵhyt*).

§18. Y CYTSEINIAID

b

1. *v* am *b*: *dec vzenhinaeth* 704 (LIC *dec b2-*), *y vydinoed* 3616 (LIC *y b-*); cf. hefyd y gwrthwyneb: *ae bôzô* 230 a *colubyr* 987 (AN *coluwer*), cyfnewid a ddeilliodd o debygrwydd ffurfiad y ddwy lythyren; gw. n. ar 227-30 a 986-7.

2. *-b* yw'r orgraff gyson: *kyffelyb*, *mab*, etc., heb yr un esiampl o'r hen *-p*. Yn hyn y mae YBH yn debyg i'r LIG (rhannau) ac i'r LIC ac yn gwahan-iaethu oddi wrth lsgrau fel LIDW, GrapC, P 7, P 10, etc., lle'r arferir *-p*.

¹ J. Vising, op. cit., t. 57.

c [k]

(i) *c-*: o flaen *a* ceir *c* a *k* mor fynych y naill a'r llall; gydag *l*, *r*, *o* ac *w*, yr arwydd mwyaf poblogaidd o lawer yw *c*; o'r tu arall, gydag *e*, *i*, *y*, *n* ac *u*, *k* biau'r maes bron yn gyfan gwbl. Dyma'r ffigurau am y tri dosbarth:

1. *ca-* (111); ... *ka-* (110); 3. *ke-* (105); ... *ce-* (3)
 2. *cl-* (73); ... *kl-* (3); *ki-* (6); ... *ci-* (1)
cr- (37); ... *kr-* (5); *ky-* (233); ... *cy-* (1)
co- (75); ... *ko-* (13); *kn-* (3); ... *cn-* (0)
cw- (7); ... *kw-* (3); *ku-* (4); ... *cu-* (2)

Dengys lluosogrwydd *ke-*, *ki-*, *ky-* y parheid ar ddiwedd y drydedd ganrif ar ddeg draddodiad y testunau AN, y BB, etc.¹; gwelir hefyd fod barn J. Morris-Jones ar fynychdra *k-* yn rhy bendant.²

(ii) *-c-*: dyma'r cyfrifon am nodiant [k] ganolog: *c* (26), *k* (4), *cc* (10), *ck* (9), *gk* (1).

(iii) 1. *-c-*: aethai'r *-c* ar ôl llafariad yn *-g* yn gynnar yn hanes yr iaith,³ eithr cadwyd *c* yn yr orgraff ymlaen drwy'r oesau canol a hynny, fel y tybiaf, am y defnyddid *g* ar raddfa eang i gyfleu [v].

2. *-nc-*: arwyddir y cyfuniad [nk] ag *nc* (14), *nk* (2), *gk* (9) ac ag *c* seml yn *ffreic* 2281. Ni threir yr YBH ar yr un esiampl o'r cyfuniad hwn wedi ei lythrennu ag *-ng* fel yn *freing* P 14, 138; P 7, 37^a; *ieuang* WM 58; P 8^a, 15, etc., neu ag *g* gyda'r *titulus* am *n* wedi ei roi ar ben y llafariad flaenorol megis yn *freig* BT (P 20) 85^a, 87^b, 89^a, etc. (yn aml iawn); etc. Gw. BBOS, I, 15-18 lle ceir golygiad arall ac o dan *ng*.

ch [x]

Y nodiant cyson yw *ch*, heb yr un *gh* AN (cf. *erghis* WM 644, etc.).

1. *su-*: cyfleir datblygiad *su-* Hen Gelteg drwy *chŵ-* (22), *chô-* (8), *chu-* (2), ac ni welir ond tri eithriad: *huech* 525, *hŵmôth* 2433, (*yth*)*ŵare* 3134.

2. Yng nghanol gair ysgrifennir y sain ddwbl hon ag *hŵ*, *ŵ*, *ô*; *ho*, *o*: *damhŵeinaô* 2254, *damhŵeinaô* 427, 2070, *damhŵeinei* 43, *chŵyynn* 3080, 4214, *varôgŵybedyl* 2177 (LIC *uarôgŵybedyl*); *ymhoylut* (18 es.), *ymhoelut* (5 es.), *ymoel*, 1250, 3813.

d

1. Ar ddechrau ac yng nghanol gair arwyddir *d* yn gyson â *d*.

2. Fel deintol ddiweddol, ceir *-d* 11 o weithiau (e.e., *ieuēngtîd* 4, *pziaôd* 13, etc.), ond bob tro arall *-t* yw'r llythreniad.

¹ Gw. M. Watkin, *Trans. Cymmwr.*, 1918-19, t. 172; ib., 1919-20, t. 74.

² *A Welsh Grammar*, t. 20.

³ Cf. J. Loth, *Vocabulaire Vieux-Breton* (Paris, 1884), t. 15; J. Morris-Jones, WG, tt. 20, 184.

dd [ð]

Nodir y sain hon ymhob sefyllfa fel rheol â *d* seml, a thebyg i'r ffaith y ceid *d* [ð] yn AN helpu'r hen *d* frodorol i gadw ei lle yn orgraff CymC.

1. *t* am [ð]: *oet* 59, 522, *yt* 578, *dýt* 2196, *eistelfa* 2424, *dýtbaot* 2813 (geiriau y cywirwyd *t* yn *d* ynddynt oll), *enrydet* 2784, *trydyt* 2812, *vedit* (llsgr. *vedic*) 4139, *bedyt* 4179. Benthg o'r Hff yw'r *t* hon a cheir hi mewn geiriau Cymraeg mor gynnar â Harleian 3859 ('after 1125')¹; *Cymmr*. IX, ?*Clinog Eitin* 173, *Guodotin* ib. 182; ceir hi yn y BB (yn aml iawn), yn LIDW; etc., etc.

2. *th* am [ð]: *na thangoffych* 841, *na thangoffaf* 896; cf. LIDW *anredethu* 6^a, *kenethyon* 8^b, etc., benthg dibetrus o'r orgraff AN; cf. Harleian 3859, *Cymmr*. IX, 165? *iuthail* cyw. *iudhail*; y mae *th-* [ð] yn brin ac *-th-* [ð] yn lluosog.

3. *dd* am [ð]: o safbwynt ffurfiad yr orgraff Gymraeg diddorol iawn yw'r doreth esiamplau (tua 100) o *dd* am [ð] ar ddechrau ac yng nghanol gair: *ny ddodei* 432, *ny bei dda ganthaó* 692; *roddi y kerddad* 768, *iddaó* 867; etc. Nid arferir *dd* ar ddiwedd gair o gwbl. Awgrymais gynt (a gwnaf eto) mai gwaith ein cyndadau yn efelychu'r arfer AN o ddyblu *d* a ddug y ddigraff hon i'r wyddor Gymraeg.

Hyd y sylwais, ni cheir yn YBH yr un *ð* am [ð], arwydd sydd mor gyffredin mewn rhai testunau canoloesol, e.e., LIDW: *euluydyn* 4^a.1, *adele* 4^a.6, *feneðguyr* 4^b.18, etc., etc.

f [v]

(i) *f-* [v]: ceir *v* (277), *u* (63), *f* (20).

Dyma'r cyfuniadau mewn tair colofn:

<i>va-</i> = 15	<i>ua-</i> = 3	
<i>ve-</i> = 21	<i>ue-</i> = 4	<i>fe-</i> = 1
<i>vi-</i> = 6	<i>ui-</i> = 1	
<i>vo-</i> = 39	<i>uo-</i> = 9	<i>fo-</i> = 1
<i>vu-</i> = 0	<i>uu-</i> = 37	<i>fu-</i> = 14
<i>vó-</i> = 14	<i>uó-</i> = 0	<i>fó-</i> = 3
<i>vy-</i> = 73	<i>uy-</i> = 4	
<i>vz-</i> = 96	<i>ur-</i> = 4	<i>fr-</i> = 1
<i>vl-</i> = 13	<i>ul-</i> = 1	

Ar gyfrif eu diddordeb yn natblygiad yr orgraff, chwanegaf yr enghreifftiau o *f-*: *fedzu* 1826, *fo* 404, *fu* 97, 487, 947, 993, 1080, 1529, 2337, 2528, *fuaffei* 597, *fum* 1994, *fuum* 3098, *fuan* 2068, *fuhunan* 2009, *fugeil* 2227, *fúnei* 538, *fúyt* 1363, 2191, *freich* 1407.

1. *th* am [v]: *thugeil* 264, *thugeilffon* 266, *thlagaó* 338, *thlodydyn*, 1519, *thelley* 2572. Ceir esiamplau yn ail banner y ddeuddegfed ganrif: *Leges Howel*

¹ J. Gwenogvryn Evans, *Facsimile & Text of the Book of Taliesin* (Llanbedrog, N. Wales, M.DCCC.X.), t. viii.

Da (P 28): *raf welew* AL II, 805; ceir hwy hefyd yn y BB: *wuchit* 4.9, *pir wuuf* 22.12, *wympechaud* 83.15, etc.; yn LIDW *worduit* 17^a, *wod* 25^a, etc.; ac ymlaen drwy'r cyfnod canol.

2. *ó* am [v-]: ?*venat* (llsgr. (at) *óaenat*) 3597 (gw. n.); cf. WM (P 4) *óal* 13, 442, *óarch* 14, *óeicheu* 25, etc.; P 7, 46^b *ólm*; P 14, 87 *óeybeon*; etc. Arferir *ó* am *v* yn aml iawn yn y llaw lys Anglo-Normanaidd tua diwedd trydydd chwarter y drydedd ganrif ar ddeg.¹

(ii) *u* ac *f* am [-v-]: nodir [-v-] ag *u* (520) ac ag *f* (223). Ni welir yr un *fu* megis yn *dusuyrguyr* LL 128; *kefuewyn Leges Howel Da* (P 28) AL II, 812; etc.

1. *ff* am [-v-]: *chyffarch* 94, *offyn* 3208, *affreit* 3210; cf. LL 229 ('1136 to 1154')² *Strathaffren*; BB *dioffrid* 8.6, *goffalon* 26.6, *dyffo* 50.13, etc.; LIDW *effo* 22^b; WM (P 4) *gyffranc* 30, *ar geffyn march* 159, *digriffaf* 230; etc., etc.

2. *th* am [-v-]: *gythellit* cyw. *gyu-* 243, *chylbarch* 269, *bzaóthbayth* 743, 1486, *rythelu* 2286, *arthaó* 3657 a rhai eraill posibl; cf. BB *aryvaderit* 4.8, *goveanon* 6.6, etc.; LIDW *keureu*, *dewndiet* 17^a, etc.; BM 4 *llowrud* Fac. LIDW 57, 63(3), *trewtat* 61, 62; etc. Cf. *w=ü* a gw. §16 uchod.

3. *ó* am [-v-]: *iffaóóonyeit* 3691 (B *Favons*); cf. WM (P 4) *gyóerbryn* 15, *Seloyll* 17, *om hanbod* 18, etc.; P 14, 83 *dyóynnó*; BM 7 *góaftraut aóoyn* AL I, 344; etc.; gw. (i), 2. uchod.

Nodir *th* am *vi-* yn *thgeileid* 238; cf. *wgeilky* Fac. LIDW 135; *wgeyl* P 3, 3; RWM I, AL I, 303, etc.; cf. *v* am *vó-* efallai yn 2676; gw. n. Yr oedd *w* am *vu-* (*u=ü* ac *w*) yn dalfyriad AN digon cyffredin: *Boeve* 1023 *welt=vult*; etc.

(iii) *ff* am [-v]: *dzeff* 3285; cf. BB *godeff* 28.7, *ioff* 42.13, etc.; LIDW *eff* 10^a(3), 21^b, *arnaff* 16^a; etc., etc.

ff [f]

(i) *ff-*

1. fel treigladd o *p-* arwyddir gan *ph* (100), *ff* (65) ac *f* (13): *a pha vn* 3231; *a ffa lled* 483; *a fob* 616; etc.; cyferbynnir sylw J. Morris-Jones: 'rarely we have *ff*'.³

2. Am [-f] gysefin y ffurfiau yw *ff* (112), *f* (11).

(ii) *-ff-* [f]: ceir *ff* (93), *f* (29).

(iii) *-ff* [f]: *f* (18), *ff* (17): *yghozf* 146, *trallaót bzaí* 639; *dy gozff* 147, *gobzaff* 1954; etc.

¹ Gw. Rhagymadrod, §4, (iv).

² J. Gwenogvryn Evans, *The Book of Llan Dáu* (Oxford, M.D.CCC.XCII.), t. xxix.

³ *A Welsh Grammar*, t. 23.

g [g]

(i) g- ac -g-: arwyddir yn gyson ag g.

(ii) -g-: ysgrifennir c am -g, gydag ychydig eithriadau: *arderchaŵc*, *glbreic*, etc., yn unol â'r hen orgraff.

1. g am -g: *creig* cyw. *creic* 1845, *crog* 1087; cf. WM ag 385, *cabg* 70.

2. k am -g: *crok* 796.

Rhy bendant, felly, yw gosodiad J. Morris-Jones: 'it is never written k in ML.W.¹

Am g=-gw- ac w-, gw. n. ar 1573 a §17, (iv).

ng [v]

Ymhob sefyllfa cyfleir y sain ng [v] yn YBH yn gyson ag g: *agozeu*, *bligaŵ*, *llog*, *rŵg*, etc.

1. ng am [v]: *angchŵanec* 135, *angheu* 895, etc; gwelir chwe -ng- ac un -ng (llong 3851); ceir 8 esiampl gyda'r *titulus*: *bligaŵ* 637, *llŵg* 1307, etc. ng hefyd a arferir i nodi [v]+g yn *angerd* 1929.

2. c am [v]: *ycledyf* 1584= *yingledyf* (B 1465 *mun branc*), *pymthec milbarnat* 240 (LIC -eng n.) 4305 (=LIC), *dec mrenhin* 4115 (LIC *dec b2*), *pymthec mrenhin* 4125 (LIC -ec b2.); cf. *gellecho* LIDW 6^a (= *gellegho* 46^b), *yny heuectyt* ib. 29^a, *tuc* ib. 8^a; *rŵc* y *dŵy* 2020 P 9, 26^b; etc.

Am [v]k, gw. dan c.

dj [dʒ]

Gan y digwydd y sain hon yn y benthyciadau Hff yn YBH, ni ellir peidio â son am ei horgraff. Arwyddir hi â thri sillafiad gwahanol:

1. ag g: *geol* 964, 981, *cartage* 1478, *egipt* 361; etc.

2. ag i: *iubet* 628, *iŵznei* 3894; *coniuraciŵn* 1047, *fŵiŵzn* 2529; etc.

3. â di: *lledir* 2583 am *llediir* (cf. B *legera* a gw.n.).

h

O ddilyn llafar y siroedd isaf, mae'n debyg, esgeulusa copiwr YBH dorri'r h yn bur fynych: *ythbare* 3134, *damlbeinaŵ* 427, 2070, *duanaŵ* 472, *varŵgybedyl* 2177 (LIC -chib-), etc. O'r tu arall, un o nodweddion YBH y LIG o'i chymaru â'r LIC ac â llsgrau eraill yn y drydedd ganrif ar ddeg yw mynychdra h- yn orgraff y rhagenwau pers. syml a chysylltiol: *hŵy*, *hŵynt*, *hŵynteu*. Tueddaf i weld yn hyn ac yn natblygiad y rhagenwau pers. ddylanwad orgraff yr AN a roddai h o flaen ue-, ui- modd yr osgoid darllen y cyfuniadau hyn fel *ve*, *vi*; gw. dan *Rhagenwau Personol Annibynnol* yn *Ffuriant*, § 27.

¹ A Welsh Grammar, t. 20, iii.

y, i [i]

Y nodiant arferol yw y, ond arferir hi'n fympwyol yn fynych: *dŵylyaŵ* 216, *dygŵydyaŵ* 168, *ŵylyaŵ* 193, 363; etc. Gwelir yr y ffansiol hon eisoes yn LIDW: *er eyddiau* 24^b, etc., ac fe'i ceir yn aml iawn yn SG, e.e., *wnaethyant*, *aelyodeu* 2, *aethyant* 16, *aethyost* 29 *doethyant* 21, 35; cf. hefyd *ffynnyaŵn* RBB 400; etc. Ceid ar yr *yod* yn y tiriogaethau Ffrangeg wahaniaeth tebyg i'r un a ffynna rhwng De a Gogledd Cymru. Perchid yr *i gytsain* yn Hff Ffrainc, ond gwrthwynebai'r AN iddi a bwriadodd hi allan o eiriau fel *alēures*, *dēust*, etc., (am e=y *gytsain* mewn CymC, cf. *beybeon*, P. 14, 87) ac o nodiant geiriau Cymraeg (cf. *Keyroc*, *Keveyllok*, etc., yn *Fouke Fitz Warin*). Pan aethpwyd ar ddechrau'r drydedd ganrif ar ddeg i efelychu Hff y Cyfandir ni wyddai'r copiwr Anglo-Norman-aidd pa le i'w rhoi yn iawn a gwelir tryblith yn ei nodiant, tryblith y ceir adleisiau ohono yn orgraff CymC cynnar megis yn *aun* am *jaun* LIDW, 21^a; etc. Ond am y gair olaf, cf. BBOS, VI, 195.

1. j am i: *bedydjit* 2164, ond gw. dan i.

l

Y nodiant yw l, ond *callon* (14), *calon* 2755 ac yn ffurfdroadau *daliaf* ceir *dallŵn* 2631, *dallei* 661 (LIC *dalhei*), *dellynt* 1035 (LIC *delhynt*). Yn gyffelyb, ysgrifennir *tunelleu* (B *tonels*) yn 1700.

Torrid l ac i o'r un uchder i bob diben yn y drydedd ganrif ar ddeg; gw. ar 1477 a 2664.

Yr oedd l yn wan ei sain yn AN ac esgeulusid ei hysgrifennu'n fynych ac efallai mai efelychu'r ffasiwn honno a wneir yn *ymochi* 1503, *diochaf* 4335, *argŵydes* 1583; cf. *gogeeet* cyw. *gogleet* BB 53.19; *arewat* cyw. *arewlat* LIDW 21^a, *eygweyt* (*eylgyeyth*) ib. 27^a, *lladhud* (*llathlud*) ib., id., *gweflau* (*gweflau*) ib. 42^b, *arguyd* (*argluyd*) ib. 47^b; etc.

ll [cf. AN thl]

Oddieithr yn *llyna* 1652, nodir y sain hon ag l ddwbl ddi-addurn megis yng Nghymraeg heddiw.

1. l am [ll]: *ŵch lafur* 2216 (LIC *aŵch llaur*), *ŵneillaŵ* 291 (LIC *neill laŵ*).

m

Gwelir tuedd i roi n yn lle m: yn *babilon* 3626, 3632, yn *macubzaŵnd* 3727, yn *mŵmbzaŵnt* 4323 (LIC *ym b. ddwywaith* ac *ym m.*); *mahŵn* 3099, 3747, etc. (9), *mahom* 379, 382, etc. (19); etc.

Noder *amŵs* 98, *kŵmer* 182, a *kymmeint* 839.

n

Megis y cafwyd n am m uchod, ceir m yma lle buasid yn disgwyl n: *amdiffim* 2807, *vydim* 2669, *oedŵm* 2819, *hymy ydoed* cyw. *hyny* y. 3448 (LIC *yny ytoed*), *mŵmbzaŵnt* 1999, 3144, etc. (14), ond *mŵmbzaŵnt* 4323, *mŵmbzaŵnd* 3612, 3676 (B *Monbraunt*, *Mun*-).

(i) *-n- sengl yn lle -nn- mewn geiriau lluosill ar ôl yr acen.*

1. Ceir *-n-* am *-nn-* yn y geiriau hyn 20 o weithiau: *haner* 1304, 1352, 1786 (LIC *hanner*), *kanôz* 3108 (LIC *kannôz*), *genat* 91 (LIC *gennat*), *genyt* 893 (LIC *gennyt*), *mynych* 4207 (LIC *mynnych*), etc.
O'r ochr arall, sylwer ar *ynna* 83 (LIC *yna*), *hynny* 3179, 3354 (LIC *yny*).

(ii) *-n am -nn mewn geiriau unsillafog.*

Dyry YBH 249 o enghreifftiau o *-n* sengl mewn geiriau unsill yn erbyn 92 ag *-n* ddwbl: *pan* (124), *pann* (9), *pân* (1); *pen* (37), *penn* (18), *pên* (23); *bzon* (12) *bzon* (2), *bzôn* (2); etc.

Cyll *n* ganolog a diweddol o bryd i'w gilydd yn yr orgraff o waith y copiwr yn anghofio rhoi'r *titulus* ar y llafariad flaenorol: *maer* cyw. *maner* 3266 (B *baner*), *mobzant* 1034, etc. (B *Monbrant*), *my ieffu grift* 1591 (LIC *myn*); cf. hefyd y am yn draethiadol: *y vchel* 141, *y gadarn* 569, *y dzylleu* 1225, *y trift* 1355, *y varô* 2566, *y da* 3764, *y teir bydin* cyw. *yn t.* 2648 (bob tro, oddieithr yn 569 a 3764, try'r LIC y yn *yn*); yn wyneb cywiriadau'r LIC a'r treigladd, dichon mai ag orgraff o y [oe] ac nid ag y [i] draethiadol y mae â fynnom yma.

Yn y llsgrau lle ceir y bwyntiedig (y) arferir y pwynt yn fynych i wneud gwaith *titulus*: *y kimereu trin* BB 57.12, *y cad ib.* 108.11; *y llofgi* P 3, 27; *y diffleis* P 7, 8^a; etc. Y mae P 4 yn defnyddio'r pwynt i'r perwyl hwn a thueddaf i gredu y dylid darllen enghreifftiau fel *y ueichaôc*, *y baraôt*, *y dybyffogyon*, etc., WM 32, 46, 49 (ceir 9 yn y *Pedeir Keinc*) fel *yn u.*, etc.; a dyna a wnaeth copiwr y LIC bob tro. Pa sut bynnag, anodd credu nad oedd gyswllt ym meddwl y copiwr rhwng y ac y. Yn PKM, t. 122, rhydd Ifor Williams esboniad gwahanol ar hyn.

Ceir y gwrthwyneb yn *yndaô* (*ydaô*) 3383, a *plômen* (*plumé*) 2743, 2744.

Yn holl lythraeth *m* ac *n* y mae dylanwad yr orgraff AN yn amlwg.

p

1. Fel y gwelsom dan *b*, ni cheir yr *yn -p* ddiweddol yn YBH, megis yn LIDW (e.e., *nep* 1^a, *pop*, *huynep* 2^a, etc.), GrapC, P 7, P 10, etc. Trowyd *-p* Hff yn *-b* yn *Otuel* YCM, 85; *gwalhob*.

2. Cadwyd *-p-* bumwaith yn y rhifol 15: *pympthegmil* 3351, 3515, 3610, *Pympthec mrenin* 4125, *pympthec nilbarnaôt* 4305.

3. Ceir *-p* yn *fômp* (o *dda*) 3750.

q [k]

Gwelir *q-* yn *quire* 541 (Hff *cuir*) a *-q-* yn *yfquiereit* 2788 (B *esquier*), eithr *actôn* 536 am yr Hff *a(u)queton*.

r

Ar ôl y llythrennau crwn *d*, *o*, *ô*, y ffurf 2 a arferir y rhan fynychaf: *dzaô*, *voz*, *gôz*, etc., ond ceir eithriadau niferus yn enwedig ar ôl *ô* ac *o*: *y naôr* 4183, *kaôr* 3981; *gormod* 3233, *mor* 4321; etc.

Cyll *r* 13 o drocon yn YBH: *ialles* 17, *moglei* 612 (LIC *moglei*), *girat* cyw. *girart* 2293, *neur dafu* cyw. *neur darfu* 2295, *venhin* cyw. *vrenhin* 2605; etc. Cf. hefyd LIDW: *benyn* (*brenyn*) 5^a, 8^a, 10^b, *beint* cyw. *breint* 21^a, *keyc* cyw. *keyrc* (*keyrch*), 13^a *agluit* (*argluyd*) 19^a, *eyht* (*eythyr*) 25^a, *fuydguy* 10^b; etc. P 14: *dwy* (*drwy*) 104, *dallein* 158; L1 I: *kedaôd* cyw. *kerdaôd* 90, *keffa* cyw. *keffar* 81, *guy* cyw. *guyr* 92; etc. Gellid dyfynnu ugeiniau o enghreifftiau o waith y copiwr Cymraeg yn efelychu'r fasiwn AN hon. Diystyrid *r* yn yr odlau yn AN, megis yn *estre*: *feste*, etc., er dechrau'r drydedd ganrif ar ddeg.

(i) *r ac rr mewn unsillafion.*

Ceir cryn wamlrwydd yn sillafiad y geiriau hyn: *byzr* 4010, *tyrr* 'breaks' 2014, ond *cyr* 'near' 3419, *gyr* 'near' 3018, 3467, etc., *gyr* 'drive (thou)' 1610.

(ii) *r ac rr yn y goben acennog.*

Ar ôl llafariad fer ceir *rr* ac ar ôl llafariad hir *r* sengl megis heddiw: *barrau* 2373, *carrec* 2769; *garan* 1419, *taraô* 209; etc.

Yr oedd *r* yn debyg iawn ei ffurf i *c* a *t* a chymysgid hwy yn fynych: *elôit* (*elôir*) 90, *difetheit* (*-eir*) 1673, *gêlêit* (*-ir*) 3816, *gyhyraffant* (*-rt* = *rd*) 3348, etc.; cf. *ruyn* (*cruiyn*) LIDW 10^a; *roen* (*croen*) LIC=YBH 1158; etc., etc.

s [s]

(i) *s-*: ar ddechrau gair *f* yw'r nodiant rheolaidd: *ferchaôl*, *fef*, etc.

1. ff am *s-*: *ffaraffineit* 883, y *ffaôl* 2508, *ffon* 3357, 3589, *ffôyn* 4161.

(ii) *-s-*: yng nghanol gair arwyddir [s] y rhan fynychaf ag ff: *eiffoes*, *pzeff-ôylab*, etc. Daeth yr arfer hon o'r AN lle'r arwyddid y sain [s] ag f ddwbl am yr yngenid *f* sengl rhwng llafariadau fel 2 yn S. *zeal*.

1. *f* am *-s-*: *ny fôyfei* 537, *caôfant*, 2899, etc., *gôafanaethu* 3338; etc. (13 o es. i gyd).

(iii) *-s-*: yn y safle hon *s* gron fach yw'r llythraeth reolaidd yn YBH.

1. *f* am *-s-*: yn wahanol i gopiwr P 7, P 8^a, P 8^b, etc., ni ddengys copiwr YBH ddim hoffer o *f* hir ddiweddol ac ni cheir ond *gozf* 404, *of* 1676, *gafaf* 1428 ac efallai *yf* 1532, 1533, 1580, lle mae'r ysbas diilynol yn lled fach.

2. s am -s: mewn tua dwsin o eiriau ceir math o sigma ddiweddol Roeg debyg i'r -s a welir yn y llaw lys AN (XIIg.) ac efallai yn barhad ohoni: *erchis* 4207, *thozres* 498.

3. 2 am -s: *arglôydez* 4340, arfer AN.

Colodd *f*, *s* yn AN erbyn hanner cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg (yn Adgar, Chardri, etc.) ac o hynny allan esgeulusid hi yn yr orgraff, fflasiwn y ceir adleisiau lawer ohoni yn y llsgrau Cymraeg. Yn YBH: *ygyntu* 1570 (LIC *ygyntu*), *llogit* 2490 (LIC *llofgit*), *leicetre* 3013 (LIC *leycesty2*); cf. hefyd *pygaut* cyw. *pyfgaut* BM 4 Fac. LIDW 67; *nau afeith galana Leges H* (XIII¹), AL II, 900; (*l*)*levely* cyw. *levelyf* L1 I, 61, *damweynnyw* cyw. *damweynnyef* ib. 72, *dangoffe* cyw. *dangoffef* ib. 76; *ynyw* cyw. *ynys* WM 42; *mi* cyw. *mis* ib. 46; etc.

t

(i) *t*:- ar ddechrau gair *t* oddieithr yn *ryn dat* 196 (LIC *ryn tat*), *ym datmaeth* 345 (LIC *ym t*); gwallau ysgrifol, *mae'n* debyg, ac onid *e*, treigladau.

(ii) *-t*:- dyblir y *t* hon: *attal* 1893, *côtta* 434, etc.

1. *-d*- yn amrywio â *-t*:- *atalffe* 474, *adaffe* 1854; *cadarn* (yn aml) *catarnaf* 824; *llidia* 2387, *llitia* 810; *adze* 226, *atref* 1284; *medzaf* 1789, *metrôyf* 1632; etc.

u [u]

Ceir yr un arwyddion yn nodi *u* gytseinol ag *a* arferir i gyfleu *u* lafarog, nid amgen, *û*, *ô*, *v*, ac *u*: *guaftat* 406, *guaethiroed* 663, etc.; gw. dan *u* lafarog.

§19. ORGRAFF Y TREIGLADAU

Wrth astudio hynodion ieithyddol *Ystoria Bown* y *Llyfr Gwyn* paratiais bennod ar dreigladau'r testun a bwriadwn ei chyhoeddi yn *Rhagymdrodd* yr argraffiad hwn. Teimlwn fod treigladau pob testun canoloesol yn haeddu sylw ac na ddangosodd golygyddion testunau'r cyfnod hwnnw bob amser ddigon o ddiddordeb yn yr arwedd neilltuol hon. Yn y cyfamser dyma Fwrdd y Wasg yn cyhoeddi llyfr safonol ar y pwnc,¹ ac yn gwneuthur printio'r bennod ragddywededig yn ddi-ddiben.

Yn y sylwadau a geir isod ni wneir, gan hynny, ond galw sylw at bwynt neu ddau sy'n hynotach, hyd y sylwais, yn *Ystoria Bown* nag mewn testunau eraill, pwyntiau sy'n perthyn ond odid lawn cymaint i orgraff a seing ag i'r treigladau eu hunain. Ac efallai y dylwn ddywedyd mai'r ystyriaeth honno a'm cymhellodd i leoli'r sylwadau hyn fel math o atodiad yng nghynffon y bennod ar orgraff.

¹ T. J. Morgan, *Y Treigladau a'u Cystrawen* (Gwasg Prifysgol Cymru, Caerdydd, 1952).

Y Treiglad Meddal

(i) *Esgeuluso nodi'r Treiglad Meddal.*

Yn fynych iawn ceir copiwr *Ystoria Bown* yn esgeuluso nodi'r treiglad meddal, esgeulustod a welir ar ôl llawer dosbarth o eiriau: 1. ar ôl y fannod: *ar kennadôzi* 4259, *y plômen* 2744, *y tryded vrydin* 2652, etc.; 2. ar ôl enw: *yn lbreic pziab* 4285; cf. hefyd *glbreic dec conhedic kyfoethab* 1524, *oi a buttein dzuan pzouadôy* 195, *iuoz fflalst pzouadôy* 4032, etc.; 3. ar ôl ansoddair: *amryuaelon canueu* 3875, *amryuaelon glbedi* 4317, etc.; 4. ar ôl rh. blaen: *y caryat ef* 467, *dy pen* 942, *dy tat* 2952, etc.; 5. ar ôl yn adferfol a thraethiadol: *yn claf* 116, *yn teir bydin* 2648; cf. hefyd *yn gambedab* *pechadurus* 2558, *yn glaf gozbeida* 4325, etc.; 6. ar ôl arddodiad: *am cleuyt* 117, *ar pedeir ffozch* 2422, *a thrôy tôyll* 3889, etc.; 7. mewn adferfau ac ymadroddion adferfol: *ae dara* 6 teirgbeith 303, *a diolch aozuc bo* 6n canlbeith 3242; etc., etc.

Gwn yn iawn y gellid dyfynnu enghreifftiau tebyg o destunau eraill cyfoes; e.e., WM y *kawat* 230, *ynyperlann* 225, *ytyghetuen* 166, etc.; AL I: *y tryded vloydyn* 566, *y petôared rann* 526; L1 I: *en claf* 56, *e(n) trech* 63, *e degynt ar cof ydau* 96, etc.; P 44, *19 gwreyc prjant*, etc.; ond fy argraff i yw fod mwy ohonynt gyda'i gilydd yn YBH nag a welir yn gyffredin. Diwygiodd y LIC lythraeth y LIG bron yn gyson (gw. yr Amrywiadau ar odre'r dail).

(ii) *Osgoi'r Treiglad Meddal o ddifyn y Glust.*

Yn sicr ddigon, nid dilyn ei glust, eithr yn hytrach dilyn rhyw ymwybod geirdarddol a wnaeth i gopiwr YBH esgeuluso sgrifennu'r treiglad yn yr esiamplau uchod a'u cyffelyb. O'r tu arall, gwelir ef yn fynych yn mynd i'r eithafbwynt cyferbyniol ac yn gadael i'w glust ei dywys i nodi nid y treiglad meddal traddodiadol eithr y calediad a gynhyrchir gan ffrwydrad cytsain flaenorol. Digwydd hynny ar ôl *ch*, *ff*, *ll*, *th*: *pan geiffych ti* 157, *y mymych ti* 852, *dy gozff ti* 147, *holl kadôyneu* 1141, *holl pechodeu* 1435, *holl kenedel* 2937, *ath clêdeu* 961, *yth kastell* 2308, *yth kadô* 3188, *mi ath caraf* 232, *maô abeth* . . . *yth caraf* 1495, 3131, 3154, *ath trellis* 2579 (y feddal bob tro yn y LIC oddieithr yn 157). Yma eto gellid dyfynnu enghreifftiau cyffelyb o destunau'r cyfnod; WM: *ath côn* 70, *ath teulu* 160, *oth tôyll* 167, *ath cret* 459; P 9: *oth kastell* 45, *ath creabdyr* 45, etc.; eithr ymddengys y gwelir mwy ohonynt yn YBH nag mewn llsgrau eraill.

Y Treiglad Trwynol

Nodiant y Treiglad Trwynol.

Yn llsgrau'r oesoedd canol nodir treiglad trwynol *c, p, t*, ar ôl *ryn*, *'yn*, ac *yn* 'in, on' mewn tair ffordd:

1. Gwneir cynnig ar gyfleu'r treiglad yn seingol fel na bo galw ar y darllenwydd ond i yngan yn syml y cyfuniad a fyddo o'i flaen: *vygharedic* 2718, *yghozf* 146 (LIC *vyng c*), etc.

2. Gedir llythren gysefin y gair a ddilyno *wyn*, 'yn ac yn yn ddigyfnewid, eithr disgwylir i'r darlennydd gynanu *h* yn ei lle: *vygkyzoeth* 3795, etc. (â'r arfer o esgeuluso cytsain yn y darll., cf. *em priodolder* LIDW 22^a, *af punt* ib. 23^b=BM 4 *a phunt*; *pym blyned* LI I, 104; *pymb mlyned* DgC, 36, *pump mlyned* RBB, 69).

3. Cyfunir dulliau 1. a 2. oddieithr na ddisgwylir i'r darlennydd wneud dim ond esgeuluso'r llythren gysefin a dilyn ffordd 1.

Arferir dull 1. yn helaeth yn llsgrau'r drydedd ganrif ar ddeg megis yn *Llyfr Gwyn Rhydderch*. Daw dull 2 i fri yn y ganrif ddilynol ac fe'i defnyddir i fesur mawr yn *Llyfr Coch Hergest*. Enghreifftiau gwasgarog yn unig a geir o'r trydydd dull, ond trewir ar fwy ohonynt yn YBH nag yn unrhyw destun arall y gwn i amdano.

Dyma'r esiamplau o ddull 3. a ddigwydd yn YBH:

(a) Ar ôl *wyn*, 'yn.

Treigladd c (i.e. *nc>ng*), nodiant *gch*: *vygcharyat* 1815 (LIC *uyngk*); cf. *uygchret* WM 390; *vyg khof* Llsgr. H, 17.

Treigladd p (i.e. *np>mh*), nodiant *mph*: ni welir o dreigladd *p* ar ôl *wyn* yn onid dull (iii), eithr digwydd cymaint â 10 esiampl o'r nodiant hwn: *wymphen* 3665, 3744, 3762, 3819, 4236, *vŷ phên* (llsgr. *vy phên*) 939, 1773, 2503, (*phen*), 2740 (*phen*), (gyda *vŷ*), *wymphoini* 1007 (LIC *wympoeni*); cf. *vym phen* WM 231.

Treigladd t (i.e. *nt>nh*), nodiant *nth*: ni cheir ond *vyntath* 4356 (LIC *vyntat*); cf. *vyntath* HM II, 244.

(b) Ar ôl *yn*

Treigladd c: *ygcharchar* 1594, 1881; atgof o hyn efallai sydd yn *ychkyuodi* 709 (LIC y *chyuodi*); cf. *encharchar* RWM II, I, 345, *ynchilch* ib. 346 ac, o ran orgraff, *agchret* LI I, 86.

Treigladd p: *ym phob peth* 109, *ymphen* 1318, 2811, *ymphen* 3145; cf. *ymphen* WM 229, 251, 255, 256, 488 (ddwywaith); LI 34, B 228; *ympherued* LI 34, 230; *ym phlith* GrapC 106; ac, o ran llythraeth, *ampharavt* P 44, 4. Croesiad, gellid meddwl, o *temhyl*+Hff *temple*, AN *tempel*, sydd yn *temphyl* P 44, 9 (ddwywaith); yr un modd, o bosibl, yn *amperawdyr* SG 233<*am(h)erawdyr* (cf. *emen=emhen* LIDW 25^b)+*emperere(s)* neu *emperere(s)*).

Noder *degmrath* 164, *dec mrenhin* 4115, *pymthec mrenhin* 4125, a gw. *Ffuriant*, §24.

IV. FFURFIANT

§20. Y FANNOD

(i) Trewir rhwng cytseiniaid ar rai enghreifftiau o'r ffurf lawn yr: *yn eithaf yr maes* 1776; *ffozd yr pozt* 2376; efallai hefyd *yn luoz ez gris* (llsgr. *I. oz gris* 2680) (B *Ivori le gris*); *arndel yr dzythyll* (llsgr. *a. yn d.* 2884) (B 2480 *A. le destrer abrivé*); cf. yr ar ôl yr orffwysfa yn *dy benn di yr maüz* 2691, 2008.

(ii) Ceir amryw esiamplau o'r ffurf lawn, fel y gwyddys, yn y LL: *arhyt yr cecyn* 145; *arhyt yr nant* 145; *bet lycat yrfinnaun* 146; etc.; ond gan yr awgrymir iddi ddiffannu cyn y cyfnod canol (WG 192), buddiol fydd dyfynnu'r rhai a ganlyn hefyd: *Boed emendiceid ir guit* BB 97.5-7.9.11; *guell yrky agruytro noc yr ky agkyfco* LIDW 16^b; *emen er vii blenet* ib. 26^b; *erdredet ran AL* II, 894; *lloc yr söch* ib. I, 726; *chwant yr byt* SG 30; *y doeth yr carö y erhylua arthur* WM 402; *yn kofli woth derneimant yrniwer adel yma* ib. 645; *yma ydwyf uy hunan yr uerch ymdiat* P 14, 106; *eflyn ym eb ef ar bwa* P 10, 46^a. Nid bannod ond ardd.+bannod yw'r yr yn *castell yr ureic wedw* SG 203 (Potvin 41 *li chastiaus à la vesve dame*).

(iii) O flaen *i-* arferir y (18): y *iarll*, y *iarlles*, etc., ond yr *iarll* 48, 2480, yr *iarlles* 327.

§21. ENWAU

RHIF

(i) *Enwau yn newid Drwy Affeithiad*.

Gan y digwydd llu, ddwywaith ar ôl *petlbar* (gw. llu, yn *-s* isod), dichon mai llu, a geir yn *petlbar emys* 3487; o'r tu arall, un, a geir seithwaith ar ôl *dec* (cf. 1338, 1724, etc.) ac un, felly, yn bur sicr, sydd yn *dec emys* 470, fel yn *dec ffozeflöz* 469. Sylwer ar *ierch* (llu. *iösch*) 1622 ac, er WG 49, 196, cymh. *iyrch* P 10, 36^b, 37^b.

(ii) *Lluosog yn -eu*.

Es.: *döyeu* 3747, 3898; y ffurfiau un. yw *duö* (yn aml), *dýö* 394, a *döu* 2664 heb yr un *döy*, onid orgraff am *döy* yw *döu*.

(iii) *Lluosog yn -(y)ein*.

Es.: (tygu) *lyein* 812, *bygythyein* 2356; cymh. *tyghu cam lyein* HM II, 290; *lyein* RBB 37 (ddwywaith); LIA 158; *kymeint . . . o lyein* AL II, 310.

(iv) *Lluosog yn -i*.

gibledi yw llu, *giblat* 3206, 3585, 4317; cymh. RBB 169, 176, 194 (2), a *chwaneger giblat* at yr enwau yn WG §122 (2) sy'n cymryd *-i*; gw. §6, (i).3.

(v) *Lluosog yn -s.*

Digwydd yr esiamplau a ganlyn o'r llu, Hff yn *-es, -ys, -s*: y *kyuodes y iarlles* 3331 (B 2893 *li contes sunt levee*); *paob or baroneit ar dukes* 3490 (B 3044-5 *tu2 le barons . . . e ducs*); *petibar duces* 4011 (B 3533 *quatre ducs*); *petibar admirales* 4170 (B 3672 *quatre amirant*); *paninbrys* 3726 (llsgr. *paninbrys*) (B 3263 *paiens*); *bzenhined ac admiralys* 4059 (B 3571 *rois e amiree*); o *genedyl a elkir donnes* 3692 (B 3223 *turs e dongons*; gw. n. ar 3692); y *farascinyeit a elbit roffons* 3698; gw. n.; y *ragons* 3702 (B 3234 *Arundel l' Aragons*), llygriad tebygol o *Aragons*, ceffylau enwog o dalaith Aragon yn yr Ysbaen; gw. n. ar 3701 a 3726.

§22. TERFYNIADAU YN NODI'R GWEITHREDYDD

(i) *-eol*. Ffurf Wenhwysseg, ond odid (gw. dan Awdur Copiwyr a Dyddiad), (LIC *-aol*); cf. *negeffaol* WM 143; *er yachwydaul* P 14, 15b; *an achwydyaul ny ieffu gryft* ib. 84; ?<*-alos, gyda gwerth ansoddeiriol ac enwol fel yn *aequalis -alem*, 'cyfartal; cydymaith'.

(ii) *-llyr*=?<62: *kyghozllyr* 2947 (B 2536 *conseyllur*); ac o bosibl yn *ffozestllyr* 127. Cf. y *gŵyr* cyw. y *gŵr* WM 227 a gthg. *gur* cyw. *guyr* LIDW 29^b; *guyr*=?<gur ib. 14^b; *awyr*=*awr* HM II, 243; efallai o efelychu *ui* (*uy*) am *u* (=w) yn AN.

§23. ANSODDEIRIAU

Cymhariaeth

(i) Ceir *nac* cyw. *noc* ar ôl y radd gymharol: *kynt y bydaf warô i nac ef* 817, yr hyn a awgryma yr arferid *na* a *nac* mor gynnar â'r drydedd ganrif ar ddeg yn yr iaith lafar. Os felly, nid cywir 'Late Mn.W'. WG 447.

Cymhariaeth Afreolaidd

(ii) Sylwer ar *henaf* 3560, 3561, megis fyth yn y Deheudir; nid enghreifftiau o *e=y* *dywyll* o gwbl mo'r rhain fel yn *Orgraff* §16.

Ansoddeiriau Deilliedig

(iii) Am *-adŷ*=*-edic*, gw. ar 195 ac am *-a* yn *yfkyuala*, etc., gw. ar 34. Am *-it* yn *tzebelit*, gw. ar 1942 ac am *-yn* yn *heyernyn* ar 1369.

§24. RHIFOLION

(i) *deu*. Yn *dŷy dyplie* 537 cawn efallai enghraifft o'r rhifol g. *deheuol dŷy*=*dou* wedi ei 'gywiro' yn *dŷy*; gw. n. ar 537.

(ii) *pum(p)*. Cadwyd *-p-* yn *pumpcant* 2202; *pump cant* 2247, 3758; ond a *phum cant* 3757; a *phum mil* 3756.

(iii) *dec*; *deg* (?a *dec*)=*deng*. Noder *degmrath* 164 (LIC *deg*=?<*dec* b.); *dec mrenhin* 4115 (LIC *dec* b.), *deglyr* 1957; cf. *deg mydin* SG 105; P 9, 53^b (ddwywaith); eithr *deg* b. ib. 54. Noder *dec*=*deng*; onid e, rhaid tybio y ceir yma dreigladd lleol; cf. *pymthec* isod. Sylwer ar *dec vzenhinaeth* (LIC *dec* b2.) 704 a gw. n. ar 227.

(iv) *pymthec*; *pym(p)theg* (?a *phymthec*)=*pymtheng*. Sylwer eto ar *-p-* a ddigwydd 5 gwaith ac ar *pymthec* *milbarnat* 240 (LIC *-eng* n.), *pympthec* *milbarnat* 4305 (=LIC); *pympthec mrenhin* 4125 (LIC *pymthec* b.); cf. *dec* uchod.

(v) *can(t)*. Aeth *-t* yn *-n(h)* o ran sain fel rheol o flaen enw, ond *cant pagan* 1109; *trychant gŵely* 3752.

§25. AMLOGION DOSRANNOL

Yn lle'r *bob* arferol (WG 260), *pob* a geir yn YBH: *pob ddec* 2510; *pob dec* *pob deudec* 2716; a noder y gytsain galed yn *pob cant* *pob mil* 3952.

§26. PARTHOLION

Parthol diddorol yw *petibararen* 969 (B 924 *un quarter*), llythreniad ond odid yn hytrach na gwall am *petibararen*, ffurf Wenhwysseg, fel y tybiaf, am *petwaraðren* 'a fourth part'; gw. n. ar 969.

§27. RHAGENWAU PERSONOL ANNIBYNNOL¹(a) *Syml*

3 ?<e=ef 1022 (gw. n.); 5 *chi* yn *yôch* i 2285 (LIC *yôch chûi*); o *honaôch* i 2288 (LIC *ohonaôch*); *ôchchi* 2630=?<*chôchi* (gw. isod); 6 *cy* yn *hŷynt* 6y 520; *ôyll deu* 4361; aml ffurfiau yn *-nt* ((*hŷynt*); aml ffurfiau ag *h-* (*hŷynt*). Cf. â 5 y *chy* cyw. *ychuy*, Y *Grogolith*, P5, vii^a.

Gan y digwydd *huy*, *huynt*, *huent*, etc., yn LIDW (cf. 19^b (2), 21^b, 23^a, 4^a (2), 15^b, etc.), rhaid gwrthod casgliad J. Morris-Jones fod *h-* yn arwyddo 'Late Ml.W'. (WG 271). Tybiaf i'r *h-* a ddatblygasai ar lafar (*gwelant* *wy*>*gwelant* *-hwy*>*gwelann* *-hwy*, ib., id.) gael ei hyrwyddo i ddyfod i'r orgraff gan gydnyddiaeth ein copiwyr â'r arfer Hff o chwaneu *h-* o flaen *ue-*, *ui-*, er mwyn osgoi eu camddarlenn fel *ve-vi-* (cf. *hues*<*opus*; *hues*<*opera*; *huut*<*octo*; *huile*<*oleum*, etc.). Efelychwyd yr arfer hon ar raddfa eang yn LIDW nid yn unig yn y rhagenwau (gw. uchod ac isod), eithr ymhob math o eiriau: y *huel* 'his bed' 6^a; *en y huet* 'in his presence' 31^a; *rac hueneb* 36^b; *ny huypey* 1^b; *or huyfnos* 8^b; *lloe ac huyn* 45^a; etc.

¹ Er mwyn cyfleustra, arferir y ffigurau 1, 2, 3 i ddynodi'r tri phers. un. a 4, 5, 6, i arwyddo'r rhai llu. Lle caffer ffigur rhwng cromfachau saif am nifer yr enghreifftiau a ddigwydd o ffurf neilltuol.

(b) *Dwbl*

1 *miui* 343, 767, etc.; 2 *tidi* 1497, 1993, 2353; *tydi* (5); yn 3g. ceir (a) *efo* 1706, 2266; (b) *tefef* 1022; gw. ar 1022 lle dangosir bod y ffurf ddwbl hon yn ddilys a'r gyfres ddwbl yn gyflawn; 3b. *hihi* 770, 2349; 5 *dechi*, ?am *chóchi* yn *óch kyghoz óchchi* 2630; 6 *hóymtúy* 520.

(c) *Cysylltiol*

1 *minheu* (28), *minneu* (14), *mineu* 222, 1113, 1695, 3070; 3g. *ynneu* (132), *ynte* 393, 436, 473, 484; 3b. *hitheu* (53), *hithe* 305, 345, 481; 4 *ninheu*; 5 *chóitheu*; 6 *hóynneu* (4), *hóynneu* (20). Digwydd ffurfiau ag *h-* yn fynych yn LIDW: *huinteu* 21^a, *huenteu* 14^b, 47^b, 48^a, etc., pwynt y collwyd golwg arno wrth roi'r ffurfiau canoloesol yn WG 272; gw. dan (a) uchod.

Ag *ynte* a *hithe* cymh. *ynhe* cyw. *ynhev* P 44, 5; P 11 (y *Seint Greal*) 64^b; *minne* WM 399, *jinne* ib. 613, *inne* ib. 626, *minhe* ib. 648; RB 222; *ente* cyw. *entev* Ll I, 85; *ynte* WM 618; *hithe* cyw. *hithev* P 11 (SG) 64^a; *nynne* WM 644; *ninne* P 8^a, 50; *ninne* RB 48; *wynte* Ll I, 67; WM 59, 85; etc.

Os *w(h)i* a *w(h)itheu* oedd ffurfiau llafar y copiwr am *chwi* a *chwiitheu* (cf. *auch clustyeu* vi P 14, 86; *hwchwiitheu* dynyon P 5, xix^b; *paham y ffozuch óhy* ib. vi^a; *o wi* ... BrDg 29=*óch vi adóyweu nef a dayar* RBB 67), ni cheir yr un atsain ohonynt yn YBH a'r tebyg yw iddynt droi'n *chwi* a *chwiitheu* o dan ddylanwad *-ch* y ferf flaenorol ymhell cyn hyn.

§28. RHAGENWAU PERSONOL DIBYNNOL

(a) *Rhagenwau Blaen*

(i) 1 *wy*, 'y': ni cheir *v'* o gwbl fel yn *varglwyd*, *veneit* SG 104, cithr cyll *v'* o flaen y sain drwynol yn *ygghozf* 146, *ycledeu* 1108, *ygghoz* 1282, *yggharcharu* 1593, *ygghyrd* 1900, *ygghlat* 1998, *ynddyn* 1127, y *mab* 339. Tebyg bod i *f* werth dwbl yn *tref ynhat* 265; *mi a dialaf ynhat* 390; cymh. *Myn ygkret inne* WM 626; *yn yg knawt* P 8^a, 78.

(ii) 2 *dy*: ni welir yr un *d'* fel yn *ar dol di* SG 348.

(iii) 3 *y*, *eu* (g. a. b.): wrth ochr y ffurf reolaidd y ceir (trwy gydwyddiad á 6) *eu* yn *oc eu bod* 'of her own free will' 2350, ac yn *guely* ... *lbedy eu dyrchauel* 2421, ffurfiau a ddigwydd hefyd yn LIDW: *oy lu eu hun* 20^b; *en i erbin eu hun* 21^a; am *oe* yn *noc y kauas oe bzuoi*, gw. n. ar 2916. Efallai y ceir i yn 1277; gw. n.

(iv) 4 *yn*: ceir 10 yn heb yr un *an*.

(v) 5 *óch*, *óch*, *ych*. Digwydd y ffurf *óch* (nas cofnodir yn WG) bum gwaith: *óch lafur* 2216, *óch dylaf* 2219, *óch fon* 2246, *óch ellyllus* 2287, *óch kyghoz* 2630; *óch* 3275, 3737, 3959; *ych* 815, 2109. Ni ddry YBH *ach* (cf. *ach clusteu* P 5, viii^a a gw. G).

(vi) 6 *eu*, *y*, *y eu*: *eu* (143); *y* 229, 259, 473, etc. (21); *y eu* yn *ny darffei y eu toi oll* 909. A'r olaf, cymh. *in y eu kyfluit* BB 52.13; *ar y eu kygheuffaet* cyw. *ar eu k*. BM 4=LIDW 29^b. Tybed ai cywiriad o *y lafar yw'r eu* yn *y eu*? Ymddengys y ceir cyfuniad o'r ddwyffurf olaf yn *yudwyllaw* SG 343. Yn wyneb rhif yr esiamplau o *y=eu*, y mae 'sometimes ML.y' WG 274 yn rhy ochelgar.

Ar *yu*, *yw* am *eu*, gw. n. Ifor Williams yn PKM, 235, a bwrier at yr enghreifftiau a ddry ef y rhai a ganlyn: *gueneuthur yu (=eu)* *reydyeu* LIDW 14^b; *en guell yu (=eu)* *brent* ib. 22^b; *yaun eu (=yu)* *yu (=eu)* *reymau* ib. 46a; *dileer yw yw* (sic) *pechodeu* P 14, 111; *yu (=eu, llgr. yn)* *bot yn barawt* P 8^b, 6; *a dilyu (=dileu)* *eu hetied en gubel* P 16, 28b. Ceir enghreifftiau niferus iawn o'r *eu* AN am *yu* 'is' yn LIDW (dwsin ar y ddwy folio gyntaf) ac edrych *yu* am *eu* fel orgraff wrthwyneb á'i sail yn y *golygon* nid yn y swn. Yr esboniad cyntaf yw'r sylmaf, ond dichon y gorffwys yr un tebycaf yn un o'r ddau gydwyddiad.

Sylwer y ceir cymysgedd o *ell* ac *yll* (*ill*) yn BGW, Ll 34B, 214 *eifile eil dau*.

O flaen rhifair ceir *yu* yn *hóynneu yu* (llgr. yn) *tri* 1801 (LIC *yll tri*), camddarlenniad efallai o *yll*; cf. *ghledic=guledic* BB 78.3; *dyllallu=dynallu* LIDW 12^a; etc.; gw. ar 1801.

(b) *Rhagenwau Mewnol yn y Cyflwr Genidol*
(cyfuniad o *y*, HG *di*, HFr *do*, á 3 a 6)

(i) Ceir lliaws o amrywiadau unsillafog: *óy*, *oe*, *oy*, *oey*, *yó*, *eu*, *y*: (i) *óy*: efallai i'r copiwr ddehongli *-óy* yn *yn ganhozhóy eu harglôyd* 'as help to their lord' 2712 fel *óy* 'to their', yna iddo ei gywiro drwy chwanegu *eu* a gwneud *y eu*; onid e, ni cheir *óy* yn YBH; (ii) *oe*: 14 o esiamplau gyda 3 (291, 325, etc.), un gyda 6 (2331); (iii) *oy*: yn 663, 948, 997; (iv) *oey*: *oey edzych* 1554. Cf. *oe e kymell* cyw. *oe k*. P5 cxxv; *y gwyrdw* ... *ac oy y ebeftyl* Ll I 87; (v) *yó*: *yó ystauell* 'to her room' 3552; cf. hefyd *yólat* 'to his country' 3113, 4217, 4313; *yóbreic* 'to his wife' 3171; ceir niferus enghr. o *yu* (*yw*) yn P 14 ('middle of xiiii c.'); (vi) *eu*: amr. orgraffol AN, fel y tybiaf, ar *yu*: *eu bóyt* 'to their meal' 3336 (LIC *y eu*) ac efallai yn 2712 (gw. dan (i) *óy* uchod); cf. *ac eu cenedel ac eu hargluyt* LIDW 27^a=AL I (Llgr. D), 100 *oe harglôyd ac oe cenedyl*; *talú eguert* ... *eu argluyt* LIDW 27^a; *a góellit ir eu meirch* P 5, lxxxxviii=P 9, 9^b ... *y meirch*; *yd aeth gereint eu hebzôg* P 4, WM 414=P 6 *y eu h*, WM t. 208; (vii) *y* (=y+y): 14 o enghr. 13 gyda 3 ac un gyda 6.

(ii) Wrth ochr yr unsillafion gwelir hefyd *oe eu* ac *y eu*.

(i) *oc eu*: *oc eu bóyt* 'to their meal' 2241; *oc eu bodi* 'to be drowned' 2082; *ac eu hymlit* 3273 (LIC *oc eu h.*); (am *oc eu=oe* 'from their', gw. 2081, 3519, 3554); (ii) *y eu*: *y eu tatmaetheu* 3472; *y eu llettyeu* 3729; *y eu llog(h)eu* 4227, 4312 (LIC *y eu* bob tro a hefyd gyfarwyneb á 2712, 3336). Chwaneger at hyn *y eu muinhau* LIDW 22^a; *eg góthwynep y ew peyryanhev wyntew* Ll I, 4; *ac a vanagaffant y ew brenyn* ib. 18; *y ew kenedyl* ib. 59;

¹ RWM I, ii, t. 325.

y *ev kadu* ib. 70; y *ev gwilyau* ib. 70; y *ev dwyweu* ib. 72 (ac yn aml yn Ll I); ac y *eu hetuiedyon* P 14, 170; y *eu gôlat* GrapC 124; P 7, 22^b; etc. Geilw J. Lloyd-Jones fy sylw hefyd at A2.7; 3.2; 9.9; T15.7.

Nid yw y *eu*, gan hynny, yn 'rare form' fel yr awgrymir yn WG 277. Tybiaf nad yw *ue*, *uy*, *oe*, *oy*, *oey*, *ooy*, etc. onid orgraffau amrywion o'r un ddeusain ac awgrymau mai efelychiadau ydynt o'r amrywion sillafol a welir am debyg sain yn AN. Yn yr iaith honno gellid yn ddiwahaniaeth ysgrifennu *uef* neu *boef* 'eidion'; *cuor* neu *coer* 'calon'; *nuef* neu *noef* 'newydd'; *puet* neu *poet* 'geill'; *uef* neu *oef* 'ŵy'; etc., oddi-eithr bod *oe* yn fwy poblogaidd nag *ue*. Yr oedd *ue* ac *oe* hwythau yn ffeirio ag *ui* (*uy*) ac ag *oi* (*oy*) a gwelid *duil*=*duel*, *doel* 'galar'; *poit*, *poyt*=*puet*, *poet*; ac fe geid *oei* fel amrywiad arnynt ill dwy. Peth arall diddorol odiaeth yw ddarllod i'r Anglo-Normaniaid er ail ran y ddeuddegfed ganrif (Sallwyrâu Rhydychen a Chaergrawnt, etc.) droi'r *ue*, *oe* yn *eo*.¹ Felly, ysgrifennid *deol*<*doel*, *duel* 'galar'; *oeuvre*<*oeuvre*, *uevre* 'gwaith, llafur'; *esteot*<*estoet*, *estuot* 'yr oedd yn angenrheidiol'; *ileoc*<*iloec*, *iluec* 'yna'; *people*<*poepie*, *puepie*; *veolt*<*voelt*, *vuelt* 'ewyllysia'; etc. Y mae'r trawsosodiad hwn yn un o hynodion fonetig yr AN ac yn wyneb y cyfatebiaethau uchod rhwng orgraff y ddeusain *ue*, *oe* yn y ddwy iaith a arferid yng Nghymru'r oesoedd canol, anodd credu na chysylltia'r Cymry dwyieithog yr *eo*<*ue*, *oe* AN â'r *yu*<*ue*, *uy* CymC. Awgryma *eu* am *yu*, y6 (gw. (vi) uchod) y gwnaent hynny; a da cofio mai LIDW gyda'i orgraff AN ei hansawdd sy'n cofnodi'r enghreifftiau hynaf o *yu* (cf. 3^b (*ychu*), 4^b, 7^a, 10^b, etc.). Eto, os y y gyda'r *tw* dorfwlch AN sydd yn *ywy* P 20 (*ywy kyrcu* 93^a; *ywy mab* 153^a; *ywy lleuenyd* 159^a etc.), llsg. â lliw AN pendant ar orgraff ei dwsin tudalennau olaf (cf. Gilbert *teuwanc jarll* Clar 295^b, *hyw teuwang* 298^b, etc.), ceir yma awgrym pellach i'r un perwyl. Dywed Gruffydd John Williams wrthyf iddo godi tair neu bedair enghraifft o *i'w* i o destunau a sgrifennwyd ym Morgannwg (Glyn Nedd) yn y ddeunawfed ganrif. Tybed, gan hynny, i'r trawsosodiad fonetig brodorol *yu* 'i'w' a geir ar lafar yn Nyffryn Dyfi a'r cylch (traddodiad a ganfu Ifor Williams²) gael help i ddod i'r ysgrifenedrwy ddylanwad *eo*<*ue*, *oe* AN, ac i lafar y bobl oddi wrth gyfuniadau fel *y+tw*:- *ylblat*=*i'w wlat*; etc.? Ai yn Nyffryn Dyfi y cafodd Dr. Davies ei *i'w*, tybed?

(c) Rhagenwau Mewnol yn y Cystfwr Gwrthrychol

(i) Ar ôl y geiryn a ceir *ôch* yn *Mahôn aôch iachao* 3936 (=LIC); at yr enghreifftiau prin o *ôch* gwrthrychol sy'n hysbys (gw. G), bwrier ac *nyôch* aflonyda o hynny allan P 9, 47^b=ac *nych* a. P 5, 111^b; *canyech rewelas* *neb etwa o2 gaer ymhoelôch* WM 475.

(ii) Noder y ffurf anarferol *eu* yn *eu gozdiſkedaôd amoftrai* 2094 (LIC y g.), yr hyn a ddengys bod *eu* ac y yn ymgynwied yn y ffurfiau gwrthrychol yn ogystal ag yn y ffurfiau genidol (gw. uchod).

¹ Gw. H. Suchier, op. cit., t. 79; L. E. Menger, op. cit., t. 75; A. Stimming *Boeve*, tt. 207-8.

² Ifor Williams, *Cyfranc Lludd a Llevelys* (Bangor, 1910), t. 20; J. Morris-Jones, *A Welsh Grammar*, t. ix.

(iii) Digwydd -s ochr yn ochr â'r gwrthrych ddwywaith: *nas dangoffei y llythyr hōnnô y neb* 829; *nys madeu ylbreic vōyaf a gar* 1024.

(iv) Ceir *h* nas disgwyld o flaen y llafariad a ddilyn 3g., *nys hattebaôd neb* 1212 (LIC *nys* a.).

§29. RHAGENW PERTHYNOL

Am gymal rhagenwol=adferf, gw. *Adferfau* yn *Cystrawen*, §48, (iii).

(i) y ac *yd*: Ai *y=a* gwrthrychol sydd yn 2808: *ac y gŵerthaôd iudas yr ideon?* (gw. ar 2808); *yd: nachaf boôn yn dyuot yr lle yd adaſſei bonſei* 1854.

(ii) yr am *yd* (=yð). Ceir tair esiampl: *arôndel yr hōnn yr oedut yn dzift oe achâs* 3963; *yna yr arlbedadôd boôn arôndel allan* 3032; *yna yr yscynadôd fabaot ar amôs fabur* 3976. Cf. hefyd LIDW 17^a *val emay goreu edele macht heprug euod e en vach erhepreghaf vi vemot en vach*. Y mae '14th cent'. WG 285, felly, i'w gywiro.

(iii) ys y. Noder ys y 1367 *am arglôyd inheu ys y gaôz deôz dihafarch* a chym. y *gôz yf yn eifte* P 9, 10^a (deirgwaith).

(iv) *pieu*. Ni cheir ond *bieu* a *bioed*: *ar gôz bieu* 1669; *yr vnbennes bioed* 3285; heb yr un ffurf â *p*- fel yn SG, 58 y *neb pieu*; etc.

(v) *a+ry*. Am a yn ategu *ry*, gw. dan *Ffuriant*, §35 a *Cystrawen*, §46 (ii).

§30. RHAGENWAU, ANSODDEIRIAU, AC ADFERFAU GOFYNNOL

(i) *py*, *pa*. A barnu wrth YBH, yr oedd *py*, ansoddair, yn colli tir yn gyflym yn flafr *pa*. Ceir 13 o'r blaenaf a 43 o'r ail; ni ddigwydd *ba* ond yn 1190 *medylyao ba le yd enkiliei*.

(ii) *py vn=pôy?* Gw. *py vn* yn yr *Eirfa*.

(iii) y *py diô*. Gw. dan *Cystrawen*, §47, (i).

§31. Y FERF—Y FFURFIAU PERSONOL

A. Y MODD MYNEGOL

(a) Y Presennol

(i) Fel yn *eitha* 1269, *hoffa* 2336, *Se* 1448, *gyfur* 1630, cyll -f yn 1 un. y ferf: *roda* 1788 (LIC *rodaf*), *peirâna* 2546 (LIC *paraf*), eithr ffafria'r cyswllt y 3 un. yn yr olaf. Cymh. *mi a uena* LIDW 17^b (BM 4 *uynnaf*); *mi achraculaena chôy* P 5, vi^b; *mi a ragoza . . . ac ae taula* ib. cxv^a; *mi a gynadefaa* ib., cxxxiii^a.

(ii) Nodir terfyniad yr 2 un. gan *-e: kelliŷd a gene* cyw. *geny* 723. Cadwyd yr *-e* hefyd ar ôl bôn yn *-i-* yn *a dzigye* 1909 (LIC *drigyy*), ond *adzigy* 3763 (LIC *dzigyy*). Cf. *ny deleedi* LIDW 20^a (BM 4 *dylly*); *trigye* WM 144 (RB *trigyy*); P 5, xix^a.

(iii) Gwelir y Pres. Cwmpasog: *llaŷer trallaŷt . . . yd ŷyf i yn y gael* 1000; *pony chlyŷy di y ryŷ ryŷic . . . y mae y march yny gymryt* 1565; gw. dan yr Amh., y Gorff. ar Gorbff.

(iv) *Ffurfiâu Cywasgedig.*

Rhoddaf. Cadwyd yr *-dd-* yn gyson.

Caffaf. Yn y pres. ceir 12 *kaff-*, 1 *kah-* a 19 o es. o *ka-* (yn yr amh. ni ddigwydd yn YBH yr un ffurf â bôn hir).

(v) *Bot a Berfau Cyfansawdd o Bot.*

Am (y)mae, may, (y)taŷ, gw. dan *Y Cymal Enwol yn Cystrawen*, §45, (ii). Cadwyd yr hen ffurf *ofit* yn 343 *ofit yt a holych haŷl*; yn 3 llu. nodir *ytyŷoch* 4200, ffurf a ddigwydd yn SG 194, eithr nas cofrestrir yn WG (346) ac na ddigwydd yn y Farddoniaeth Gynnar.

O'r ffurfiâu cyfansawdd a red ar batrwm *b-* (gw. WG 251), nodir y pres. (dyf.) myn. 3 llu. *argenydant* 1771 (ond gw. n.). Ac os dylid darllen *ath gyueryŷ am yth gylŷeirŷyt yn dŷŷc yth gylŷeirŷyt* 2985 (B 2561 *mals vus est encontre*), fel yr awgryma J. Lloyd-Jones, dyma inni enghraifft chwanegol o ffurf brin. Bwrier at hon *kyueryŷ* Ll I, 111.

(b) *Yr Amherfffaith*

(i) Onid llithr copiwr, mater o orgraff yn hytrach na ffurfiant yw'r *-i* am *-ei* yn 3 un. *pari* 1690 (LIC *parei*); cf. yn *Peredur* P 7 (testun â lliw AN ar ei orgraff), *gweli* (*-ei*), WM 640; *rodi* (*-ei*), ib. 648 a gw. dan *ei* yn *Orgraff*, §17.

Yn 3 llu. collodd *-t* yn yr *n* yn *gllŷelyn* 1617, *mynyn* 497; gw. *Bot a Berfau Cyfansawdd o Bot*.

(ii) Sylwn ar yr Amh. Cwmpasog *a ffan yttŷedynt . . . yn keiffaŷ* 138-9; *yd oydynt yn edzych arnun* 801; *yd oedŷn yf llaŷer o amfer yn damunaŷ* 1580; gw. dan y Pres., Y Gorff., a'r Gorbff.

(iii) *Ffurfiâu Cywasgedig.*

Caffaf. Yn 3 un. amherff. ceir *kai* 1413, 1641 (?Dib.), 2350, ond *kaei* 996. *Trawaf.* Sylwer ar *tralŷeint* 4103 (LIC *treŷynt*); yn ôl J. Morris-Jones 'a re-formed 3rd pl. . . with the vowel of the 3rd sg'.¹ At yr enghreifftiau o'r Rhyddiaith a ddyry J. Morris-Jones, chwanega J. Lloyd-Jones o'r

¹ *A Welsh Grammar*, t. 324.

Farddoniaeth¹ a *garein* RP 1197.11, *oedein* ib., id., 32; 1200.38 (Gr. vab Maredud); nid ffurfiâu amh. mo *llesseint*, etc.² Digwydd yr un *-eint* yn AN: 'This ending . . . is very usual in Anglo-Norman: *esgardeint*, *soleint* (Chardri, *ŷos.* 1158, *Pet. Plet.* 474), *poreint* (*Pelerinage*, 511). Examples abound in manuscripts executed during and after the thirteenth century'.³ Yn wyneb hyn, anodd ymwrthod â chredu nad oes gyswllt rhwng yr amh. CymC *-eint* a'r amh. AN *-eint*.

(iv) *Bot a Berfau Cyfansawdd o Bot.*

Am *oed=byddai*, gw. dan *Berfau yn Cystrawen*. Ymdoddodd *-t* yn yr *n* flaenorol yn *oydyn* 2075 ac yn *hanoedyn* 2076; gw. §31 (b), (i).

(v) *Af, Gwnaf, Deuaf.*

Af. Yn 3 un. amh. ceir *ai* 1453 (LIC *aei*).

Gwnaf. Yn gyffelyb, digwydd *gllŷnai* 897, eithr *gŷnaei* (4) fel yn y LIC; cf. *gwnai* P 45, tt. 55, 56.

Deuaf. 3 un. *doi* 761, 2341, (LIC *doi*, *doei*), eithr *doei* 112 (=LIC), 1159 (=LIC) ac yn 3 llu. *doent* 3301 (LIC *doynt*), ffurf nas cofnodir yn y grama-degau am GymC. Cf. *doent*, *doen* unwaith yr un yn G.

(c) *Y Gorffennol*

(i) Gan fod rhai o derfyniadau'r 3 un. yn dechrau colli eu poblogrwydd yn y cyfnod hwn ac un terfyniad yn mynd yn fwy ei fri, nid anfuiddiol fydd rhoi yma daflen o'r ffurfiâu a ddigwydd yn YBH:

1. *-as* (44): *kauas* (11); *gllŷelas* (32); *lleŷas* (1);
2. *-es* (70): bôn *-o-* (67); bôn *-oy-* (3) (ceir *-aŷd* 3 gwaith yn yr un berfau ar ôl *-oy-*);
3. *-is* (58): bôn *-a-* (>*e-*) (42); bôn *-aw-* (>*ew-*) (16); cf. *-ys=* *-is* 3265;
4. *-ŷys* (22): mewn 5 berf *-ŷys* yn unig a geir, ond mewn 9 eraill gwelir weithiau *-ŷys* weithiau *-aŷd*; *-ŷs* (0);
5. *-aŷd* (286): ar ôl tua 18 o fonau; *-od* (0).

Y mae cyfartaledd *-aŷd* ac *-ŷys*, fel y gwelir, yn wahanol iawn i gasgliadau WG (325) ac i'r hyn a wyddom am destunau eraill a astudiwyd o'r safbwynt hwn eisoes megis *Pedeir Keinc y Llyfr Gwyn, Brut Dingestow*,

¹ Adroddiad ar YBH i Fwrdd Gwas Prifysgol Cymru.

² Gw. Ifor Williams, *Canu Llywarch Hen*, (Caerdydd, 1935), t. 82; *Canu Aneirin* (Caerdydd, 1938), t. 164.

³ L. E. Menger, op. cit., t. 124.

etc. Peth arall diddorol yw cwbl absenoldeb -*ô*s ac -*od*; a gellir nodi ymhellach na welir yr -*ô*ys cyntaf nemor cyn diwedd dwy ran o dair o'r stori. O undonedd ei orchwyl, o bosibl, y mae'r copiwr yn llai chwannog i ddiweddarau ei ffurfiau yn nhraean olaf y testun (e.e., cymer *dyfbaot* le *dyfbot* bron yn gyson o t. 41 ymlaen, etc.; gw. isod), ac awgryma hynny y gallai'r enghreifftiau o -*ô*ys fod yn niferus yn y cynsail. Eithr os yw -*ô*ys yn ffurf brin ac yn digwydd yn bennaf yn nhraean olaf y testun, y mae'r esiamplau o -*abô*d, ar y llaw arall, yn lluosog iawn ac i'w cael bron ar bob tudalen ac ar rai wrth y degau (ceir 16 ar d. 42, 11 ar d. 43, etc.). Dyna inni, gan hynny, a siarad yn fras, destun cyflawn yn -*abô*d.

(ii) Er y digwydd y terfyniad -*aut* (= -*awô*) mewn testunau sy'n perthyn yn bendant i gyfnod Hen Gymraeg,¹ eto prin yw'r enghreifftiau a geir ohono yn y cyfnod canol cynnar. Y rhai hynaf y gwn i amdanynt yw (em)*ladaut* BA 34.17.18; a *lataut* BB 93.7; *ae helligaut* ib. 106.8; *golligaut* ib., 106.10; *lladaut* LIDW 16^a; *annelaôd* Ll I (XIII) 18; *lladaôd* ib. 30, 125; BM 4 (canol XIII) 107.7 (gw. Fac. LIDW 135); *yfyleaôd* P 14 (canol XIII) 11^a. Yn ôl E. Anwyl, ni chynnwys *Pedeir Keine* y *Mabinogi* yn y *Llyfr Gwyn* ond 24^a ac ni cheir namyn 26 yn y *Gogynfeirdd*.² Eithr os prin yr esiamplau o -*aut* (-*abô*d) yn ein testunau cynnar, gwelsom uchod iddynt erbyn amser YBH fynd yn lluosocach na'r holl ffurfiau sigmataidd gyda'i gilydd. Pa echedfaen, gan hynny, a dynnodd y terfyniad hwn mor gyflym i fri ac a roes iddo oruchafiaeth ar y ffurfiau 3 un. gorffennol eraill a oedd y rhan amlaf yn -*s*? Cyn y gallai ymledu fel hyn, bu rhaid iddo gael hyrddawd sylweddol o ryw gyfeiriad neu i gilydd, ond methaf weld pa beth o du'r Gymraeg a allai roddi hwnnw iddo. O ba le, ynteu, y gallai'r hwb ddyfod? Awgrymaf iddo ddeillio o'r ffaith fod yr iaith arall a leferid gan yr *intelligentsia* Cymreig, sef yr Anglo-Normaneg, yn meddu, hithau, ar 3 un. gorffennol yn -*aut*⁴ (= -*awô*), sef yw hynny, ar derfyniad a sillefid, a yngenid, ac a wna'r un swydd yn union â'r terfyniad CymC. Wrth ochr -*aut* ceid yr orgraff fwy poblogaidd -*out* (= -*ouô*) a odlai ag -*aut*. Am enghraifft o'r ddau sillafiad ynghyd, cf. yr odl *saluout*: *alaut* yn *Miracles de la Ste Vierge*⁵ XX, 19-20 ac ystyrier *Angou* HFF= *Angaw* HGCr XVIII, 275; *Peitou* HFF= *Peitaô* RBB 54, 117, 198, etc.; *La Thave* LL 324 i *Llan Dâw*; *doun* HFF > *dawon*; *noun* HFF > *nawon*; etc. Ceid y terfyniad hwn yn HFF mewn berfau a arferid beunydd ar lafar: *dout* (*daut*), *jout* (*jaut*), *out* (*aut*), *mout* (*maut*), *plout* (*plaut*), *pout* (*paut*), *vout* (*vaut*), *tout* (*taut*), etc. (< *debuit*, *jacuit*, *habuit*, *movuit*, *placuit*, *potuit*, *voluit*, *tacuit*), a defnyddid rhai ohonynt (e.e., *out*, *pout*, *dout*) fel berfau cynorthwyol hefyd.

¹ Gw. Ifor Williams, BBBS, XIII, tt. 199 et seq.

² E. Anwyl, *The Verbal Forms in the White Book of the Four Branches of the Mabinogion*, Miscellany, Kuno Meyer (Halle, 1912).

³ ib. Y *Gogynfeirdd*, tt. 20-21.

⁴ Am waith ein cyndadau yn efelychu'r t=[ð] HFF, gw. M. Watkin, *The French Linguistic Influence in Mediaeval Wales*, *Trans. Cymmwr.*, 1918-19, tt. 164 et seq.

⁵ Argr. H. Kjellman (Paris, 1922).

At yr -*out*, -*aut* (= -*awô*) uchod chwaneger yr -*out* o'r un sain a ddatblygasai yn HFF y Gorllewin o'r Lladin -*abat*: *amout*, *chantout*, *portout*, etc.

Gan yr odlai'r ddau derfyniad HFF yn y beirdd ac yr arferid y gorffennol a'r amherffaith ochr yn ochr (a'r cyntaf yn amlach na'r ail) i gyfleu swyddau'r amherffaith¹ (gweithred neu gyflwr yn parhau yn y gorff., disgrifiadau, etc.), y diwedd fu i'r amherffaith ennill ystyr y gorffennol ac i'r ddau derfyniad fynd yn un ac yn ddylanwadol.²

Yng nghestyll, mynachdai, llysoedd, etc., Deau a Gogledd Cymru a'r Gororau fe glybu'n cenedl ni am fwy na dwy ganrif y terfyniad gorffennol-amherffaith hwn fel -*awô* a dyma, yn fy marn i, y tynfaen a ddaeth â'r hen derfyniad -*aut* (-*abô*d) Cymraeg i boblogrwydd.

Os cywir y dyb hon, yna rhaid credu i'r -*aut* (-*out*) AN ddechrau helpu'r hen -*aut* (-*abô*d) Cymraeg cyn canol y ddeuddegfed ganrif oblegid erbyn hynny dechreuasai i=ð yn HFF edwino o ran sain er parhau ohoni yn yr orgraff mewn rhai sefyllfaoedd am gyfnod hir wedyn (gw. t. lvii). Os derbynir hyn, rhaid inni dybio hefyd ddarod i'r amrywiad HFF ar -*aut*, nid amgen -*ot* (= -*ôd*) tua'r un adeg ddechrau helpu datblygiad yr -*abô*d Cymraeg yn -*od*, ond i'r traddodiad orgraffol a ddaliai i sgrifennu *canat*, *diſbarnat*, *pechat*, etc., am yr hyn a yngenid *canol*, *diwernod*, *pechod*, etc., gadw -*ot*, -*od* allan o'n testunau nes i hualau'r traddodiad, tua dechrau'r bedwaredd ganrif ar ddeg, (cf. SG. 63, 246, 256, 337; P 5, xv^b-xx^a lle ceir 30 o enghr., etc.), laesu a chaniatáu yn yr orgraff yr *o* (< *aw*) ddiwedol a fuasai ond odid am ysbaid hir ar wefusau'r bobl.

(iii) Yn 1 llu, ceir -*am* yn *erlityaffam* 2911 ac o bosibl (gw. n.) yn *gôelfam* 3017; gw. hefyd dan *caffaf* isod, eithr ni welir yr un -*om*.

(iv) Yn gyffelyb, -*ant* sydd yn y 3 llu, (128 o enghr.), ond gwelir -*ont* yn *adaôfont* 3151 a cheir enghreifftiau dan *Caffaf*, *Bot*, *Af*, a *Deuaf* isod.

(v) *Ffurfiâu* *Cyrwasgedig*.

Rhoddaf. Dylid nodi yn 2 un. *royffoft* 725 (B 709 *donastes*) ar fôn y perff., ochr yn ochr â *rodeis*, *rodeist*, etc.

Caffaf. Yn 1 llu, trewir ar *caôffam* 601 ac yn 3 llu, ceir *caôfont* 3161; gw. dan *Bot* ac *Af* uchod.

Bot. Gwelir *buam* (3) ond *bum* 1904, 1994 a digwydd *buant* (6), eithr *buont* 2781.

(vi) *Af*, *Gwnaf*, *Deuaf*.

Af. Yn 3 llu, -*ant* a geir yn rheolaidd; unwaith yn unig y gwelir -*ont*: *aethont* 3477.

¹ F. Brunot, *Histoire de la Langue Française* (Paris, 1924, etc.), I, t. 241; L. Foulet, *Petite Syntaxe de l'Ancien Français* (Paris, 1930), tt. 219-24.

² F. W. Maitland, *Year Books of Edward II*, tt. lxi-lxiii.

Gwnaf. O'r gorff., Ffurf A (gw. WG 361), cawn *glsneuthum*, *glsnaethost*, *glsnaeth*, *glsnaethant*, *glsnaethpŷt* ac o Ffurf B *gozuc*, *gozugant*, a *gozucpŷt* ac y mae'r gystadleuaeth rhwng A a B yn ddiddorol:

tt. 1-42	tt. 43-67
<i>glsnaeth</i> (164), <i>gozuc</i> (4)	<i>glsnaeth</i> (12), <i>gozuc</i> (117)
<i>glsnaethant</i> (22), <i>gozugant</i> (o)	<i>glsnaethant</i> (7), <i>gozugant</i> (46)
<i>glsnaethpŷt</i> (4), <i>gozucpŷt</i> (o)	<i>glsnaethpŷt</i> (2), <i>gozucpŷt</i> (2)

Deuaf. Ar wahân i *deuthum* (4), perthyn ffurfiau gorff., Ffurf A, oll i'r 3 un. a'r 3 llu., eithr haedda eu dosbarthiad sylw:

tt. 1-43	tt. 44-67
<i>deuth</i> (7), <i>doeth</i> (35)	<i>deuth</i> (35), <i>doeth</i> (19)
<i>deuthant</i> (o), <i>doethant</i> (10)	<i>deuthant</i> (18), <i>deuthont</i> (1)
	<i>doethant</i> (12)

Dyry gorff., Ffurf B, *dyfu* 64, 3344 heb yr un enghraifft yn -*ŷy*.

(vii) *Berfau â Hen Amserau Perffaith* (cf. WG 369).

Dywedaf. Ceir *dylsat*, *dylsot*, a *dylbat* cyw. *dylbot* 465 a dyma sut y dosberthir hwy:

tt. 1-41	tt. 42-67
<i>dylsat</i> (9), <i>dylsot</i> (42)	<i>dylsat</i> (34), <i>dylsot</i> (o).

At y *dylsat* uchod a *dywat* WG 369 ac yn G, chwaneger *dywyat* P 5, 1^b, *diwat* ib. xviii^b; *douad* LI 34 B 219.

Clywaf. Yn perff. 1 un. cawn *kigleu*, *kiglef*; dyry'r 3 un. *kigleu* (22) *kicleu* (5), a *kiglef*: a *phan kiglef boŷn hynny* 3796, ffurf nas rhoddir am 3 un. nac yn y gramadegau nac yn G; gw. n. ar 2627.

(viii) *Bonau Sigmatic y Gorffemol.*

Megis gydag amrywiadau geiriol cyflawn, y mae'r dosbarthiad o'r bonau -*aff*- ac -*yff*- yng ngwahanol rannau'r testun yn hollol wrthgyferbyniol:

tt. 1-41	tt. 42-67
- <i>aff</i> - (5), - <i>yff</i> - (39)	- <i>aff</i> - (75), - <i>yff</i> - (2)

Ymddengys oddi wrth y daflen hon mai mympwy'r copiwr (oni fu dau gopiwr) a benderfynai pa un ai -*aff*- ai -*yff*- a arferid.

(ix) Noder y Gorff. Cwmpasog yn *Ynteu garfi a fu yn eu keiffaŷ* 1795; *mi a fuam ys blwydyn yn keiffaŷ* 3097-8; gw. dan y Pres., yr Amh., a'r Gorbff.

(ch) *Y Gorberffaiith*

(i) Y peth mwyaf diddorol i'w nodi yma yw 3 un. yn -*ai*: *priodyffai* 2481 (LIC *pziodaffei*); gw. dan y ddipton *ei* yn Orgraff.

Fel ym monau'r gorff., y mae'r dosbarthiad o -*aff*- ac -*yff*- yn yr amser gorberff. yn ddiddorol oiaeth eto:

tt. 1-39	tt. 40-67
(ii) - <i>aff</i> - (13), - <i>yff</i> - (14)	- <i>aff</i> - (6), - <i>yff</i> - (2)

Yng ngorberff. *bot* -*aff*- a geir bob amser (10).
Dylid ond odid grybwyll *royffei* 289, 292 (LIC *rodaffei*).

(iii) *dyfgydoed* = *dyfgyffei*.

Ni ddry'r gramadegau yr un esiampl o -*adoed*, -*ydoed* gydag ystyr gweithredol, ond yr oedd y llinell derfyn rhwng yr ystyr amhersolol a'r ystyr gweithredol yn denau iawn weithiau, ac oni ddiwygir (gw. n.), rhaid dehongli *dyfgydoed* 1045 = *dyfgyffei*: a *chanu conuraciŷn a ddyfgydoed kyn no hynny* (B 999 *Ele out apris* 'she had learnt'). Ymddengys i gopiwr y LIC feddwl fel ninnau oblegid troes y ffurf yn *dyfgyffoed*. Am enghraifft ddiamwys o -*adoed* = *affei*, cf. *ymdeith pedwar diwyrnaŷt o2 lle y kychwynadoed ohonaw* P 10, 18^b. Datblygodd y gwerth gweithredol, debygid, o dan ddylanwad ffurfiau fel a *garwssod* SG 303, etc.

(iv) Sylwer ar y ffurf gwmpasog : a *ffalbed* y *buaffei* yn *gŷaffanaethu* 1438-9; gw. dan y Pres., yr Amh., a'r Gorff.

B. Y MODD DIBYNNOL

(a) *Y Presennol*

(i) Noder 1 un. yn -*of*: *kaffof* (llsgr. *kaffaf*, gw. n.) 3539 (LIC *kaffŷyf*), *kyfgoŷ* 1194 (LIC *kyfŷŷyf*). At esiamplau WG 329 lle na cheir o YBH ond *kyfgoŷ* chwaneger *boŷ* a *delof* isod a *paratoof* P 5, xxxv.

Un o hynodion amlycaf y ferf yn YBH wyneb yn wyneb â thestunau cyfoes eu hysgrifen fel BM 7 a BM 8 (gw. AL I a RWM) yw absenoldeb -*h*- yn y dib. pres. 3 un. Ni welir hi oddieithr yn *duŷ* a *dalho yt* 3664. Ceir ei phresenoldeb cudd, serch hynny, yn caledu *b*, *d*, *g*, *f*, ac *r* yn gyson. Ond ni ddigwydd yr un enghraifft o galedu *d* (=δ) yn *th* [=θ] megis yn rhai o lsgrau'r cyfnod, e.e., *dygŷyho* P 5, xxi^b; AL I 472 (2); *rotho* ib. 426, 474; *gozdiwetho* BM 8, 49^b; *clatho* ib. 50^a; etc.

Âi gwall copiwr ai atsain o'r iaith lafar sydd yn *iacha*: *duŷ* . . . *ath iacha di* 3306 (LIC *iachao*)? Os gwall, fel y tybiaf, cymh. *ymddiwded* cyw. *ymddiwded* WM 621; *digel* cyw. *diogel* P 8^a, 16.

(ii) *Bot*.

Ceir *boŷ* 1899 (LIC *bŷyf*) a *boont* 2872 (?=buont, gw. n.).

(iii) *Af, Gwnaf, Deuaf.*

Noder *delof* 1814 (LIC *delóyf*), a gw. uchod.

Awgryma a *phan* *lhel* y LIC am a *phan* *lbelo* YBH 3814 mai trwy *welo* yr aeth *el*, *del*, a *gwel* i gymryd -o.

(iv) *Berfau â Hen Amserau Perffaith* (cf. WG 369).

Gwaredaf.

Dyry'r 3 un. enghraifft o'r ffurf brin *gwares*: *Mal ym gbwares duô heb .y. b.* 2741 (B 2361 *si deu me pusse eyder!*); gw. n.

(v) *Berfau Diffygiol.*

Yn y berfau diffygiol gwelir *didarpo* 3037: *acherydus vo a didarpo* (LIC *ae dido2po*) (B 2605 *Dahait ke chaut!* 'Yr achlod i'r neb a falio!'); dyfynnir *didarpo* yn G, ond ni chroniwyd *dido2po* yn unman, hyd y sylwais i.

(b) Yr Amherfffaith

(i) *Ffurfiâu Cywasgedig.*

Caffaf. Yn 3 un. trewir ar *kai* 11641 (gw. ar 1638), ond *kai* 1288.

(ii) *Bot.*

Oni ddylid darllen *pei ettôn* i 1726 fel *pei et(ôn)* i (cf. *vyd=vuyd* BB 84.8; *ôyt* cyw. *ôyot* WM 58; etc.), ymddengys y ceir yma'r bont goll rhwng *pettôn* (cf. *aphettwinnneu* SG 278) a'r ffurf ganoloesol lawn.

(iii) *Af.* Yn 3 un. cawn *ai* 2384 (LIC *aei*).

Yn wyneb absenoldeb ffurfiau 1 ac 2 llu. y Dib. Amherff. (gw. IEW 90; WG 360), diddorol yw taro ar *eleôch* yn *megys pei eleôch* yn y LIC=YBH 575 *ydye-*. Efallai, gan hynny, mai *yd eleôch* yw'r darll. a ddylid ei edfryd yn 575; gw. n.

Gwnaf. Digwydd *glnai* 2340, eithr *glnaei* 937, 3085.

Deuaf. Ceir *doi* yn 3 un. yn 2366 (LIC *deuei*).

C. Y MODD GORCHMYNNOL

(i) Sylwer ar *daly* yn *na daly adlo* 399 (=LIC), eithr *na dala adlo* 688. (=LIC); cf. *na daly na lit na bar* P 8^b, 30=*na dala* YCM² 127.

Er cael ôl y bôn -*ha* yn *anrecca* 3841 a *coffa* 2572, ni cheir mono'n troi *dd* yn *th*: *cerda* 574; gw. WG 321 ac o dan Dib. Pres. uchod.

Noder *Darllein* y *llythyr hôn* 940 (LIC *Darlle*) =B 899 *lizez*... 'darllenweh...'

(ii) Ochr yn ochr â'r 3 un. yn -*et* (4) ceir -*it* yn *madeuit duô it* 2848 (LIC *madeuyt*), 4168 (=LIC), ffurf nas dyfynnir o'r Rhyddiaith yn WG 329. Cf. hefyd P 7, 41^b: *dangoffit dux yvar idaw yntev*=P 8a, 66; P 10, 48^a.

(iii) *Ffurfiâu Cywasgedig.*

Rhoddaf. Gwelir *do2o* 2852, 2950, etc. (5), yn gyfochrog â *dy2o* (5).

§32. Y FERF—Y FFURFIAU AMHERSONOL

Ni wna YBH ond defnydd cynnil o'r ffurfiau amhersonol.

A. Y MODD MYNEGOL

(a) Y Presennol

(i) -*ir*. Yn *ledir* (=ledjir, Hff *leger*) chwanegwyd -*ir* at fôn hollol estron; gw. n. ar 2582.

(b) Y Gorffennol

(i) -*et*. Cf. *Neur groget y mab* 885.

-*it*. Oni ddylid diwygio *yna* y *gêlit* *dyrnodu gan varchogyon* 3816 (gw. n.), ceir yma -*it* ar ôl llafariad anarferol (gw. WG 327), ond gellir amherfffaith ohono.

-*ôyt*. Ymddengys bod y copiwr eisoes yn ei ymwybod yn cysylltu -*ôyt* ag -*ôld* (= -*arôd*) fel y gwnawn ni heddiw yn hytrach nag ag -*ôys* fel y myn WG 327; pa sut bynnag, dyry'r testun 11 o enghreifftiau o -*ôyt* mewn 8 o'r berfau a gymer -*ôld* tra na cheir ond 3 -*ôyt* yn y rhai sy'n cymryd -*ôys*.

(ii) *Ffurfiâu Cywasgedig.*

Caffaf.

-*at*. Heblaw *cahat* 2521 ceir *cafaf* 3842 (LIC *caffaf*) a dengys P 14, 38: *e cavat dall y oluc* y dichon -*f*- fod am -*v*- yn 3842.

Gwnaf.

-*ôyt*. Digwydd *gozucpôyt* 2734, 3462 ochr yn ochr â 4 esiampl o *glnaethpôyt*; gw. dan y ffurfiau personol.

(c) Y Gorberfffaith

(i) -*adoed*, -*ydoed*. Digwydd dwy enghraifft o -*ydoed*: *ganydoed* 1510, 2322; am *dyfgydoed* 1045 (gydag ystyr gweithredol), gw. dan y ffurfiau personol. Dyma ffurfiau yn -*adoed* nas cofnodwyd efallai o'r blaen: *kaffadoed* P 5, ix^b; *barnadoed* ib. ix^a; *goffodadoed* P 14, 80.

(ii) *Ffurfiâu Cywasgedig.*

Caffaf.

Er cael *kafffoedei* yn y ffurfiau pers. (gw. uchod), ni welir *kafffoedyat* y SG na'r ffurf brinnach *kafffoedyat* fel yn P 5, xvii^a.

Gwnaf.

-yffit. Gyda gŵnathoydit 1018 ceir gŵnathoyffit 1748, ffurf nas cofnodir yn y gramadegau.

(iii) Berfau Diffygiol.

Dyry *genir* y ffurf anarferol *genyffit* 3282 yn ogystal â *ganydoed* 1510, 2322.

§33. BONAU BERFOL

Am *deuth* a *doeth*, gw. dan y ffurfiau personol.

Digwydd trawsosodiad ym mōn *dzyhſtaſad* 2806.

Ni chymysgir ffurfiau *gadaf* ac *adawaf*; o'r tu arall, ymlithrodd *g-* gollyngaf bumwaith i ffurfdroadau *ellyngaf*: *Gellygaf* 1910; *onys gellygy* 1908; *gellōg vi ymdeith* 2229; eithr *ellōg ef* 1907; *petrus yw na ellygaf* 1895; *na ellygit* 826; fel berfenw ceir *ellōg* (6) a *gellōg* (3).

Yn gyfelyb, aeth *g-* *gostwng* drosodd i *estwng*: *ac yno gestlōg hōyl* 361.

Gyda'r ôldodiad *-ha-*, yn gyfochrog â *difetheir* gwelir *diffieithhaſad* am *diffieithhaſyd* (LIC *diffethalyt*) o gydweiddiad efallai â *diffieithaf*.

Cadwodd *gwarandawaf* y bōn heb ei dalfyrru: *Gŵarandaſ arnaf* 2576 (LIC *Gōrandaſ* . . .), 3322 (=LIC). *gŵarandaſ* (5) yw'r berfenw (=LIC).

Collodd *gozffolſyſaf* ei o ganol ac ni ddry'r testun ond *gozffōyſad*, *gozffōyſſant*, *gozffōyſſant*.

Marchoca- yn sicr yw sail *marchokeis*, *marchoccaſad*, *marchocaſſant* (2), a thebyg y dylid darllen *marchocaſſant* am *marchoccaſſant* 3945.

Oddi wrth yr ansicrwydd a ffynna wyneb yn wyneb ag *-i-* o flaen *-u-*, *-ir*, *-yſſant*, *-y* (*-e*), amlwg nad oedd cwbl gytgord rhwng yr iaith lafar a'r traddodiad llenyddol ym mater llawer o fonau; cf. *dienydu* 2177, etc., (LIC *dihenydyw*); *adzigy* 3763, eithr a *dzigye* 1909; *byzyab* (9), ond *byzab* 2757; etc.

§34. BERFENWAU

Ymhlith y berfenwau na chynnwys ddim ond y bōn nodir *dyrchaf* 281, 301 (=LIC), 1102; *ofyn*, 1778; *offrōm* 3181; *ymbozth* 3088; *ymgeis* (a) 2799; ac efallai *kanhozthōy* 4006 (gw. n.); ac oddi wrth *gozffōyſad* 2920, etc. (gw. uchod) a *gōeryſkynnaſad* 2760, gellir rhagdybied *gorffwys* a *gweresgyn*. Yma efallai y dylid crybwyll *daly* 415, 652, *dala* (7) <**dalg-*.

O'r rhai a gymer derfyniadau sylwer ar:

1. *-yab*, gydag *i* anorganig: *dygōydyab* 168; *ōlyab* 193, 363; *yſcayhſſyab* 19; cymh. *gwylyat* SG 2; *adeilyat* ib. 24, 54. O ddynwared yr AN, fel y tybiaf, aeth *i* *gytsain* o ddechrau'r drydedd ganrif ar ddeg ymlaen yn ansicr mewn rhai llsgrau Cymraeg: *Reihuuir* LIDW 24^b (BM 4 *Reyth-wyr*); *eyan* (*yſant*) Ll I, 62; *wanaethant* SG 49; yr arll cyw. yr *iarll* WM 619; etc.

2. *-i*: *kinielbi* 868 (LIC *kynneſi*); *llenſi* (3) eisoes heb yr un *lleſmi*.

3. *-u*: *cau* 2418 (=LIC) heb yr un *caeu* na'r un *cayn*; *creſſabu* 3639, *greſſabu* 489, ac fel enw *creſſo* 2821, *groſſaſ* 2133 a *croyſſaſ*; *dachymygu* 1125 (gyda'i *-a-* anarferol); rhagdybir *ſſaelu* neu *feilu* gan *feileiſt* 2664 (gw. n.) ac oddi wrth *parannōyt* 3107 gellir *parannu* ac oddi wrth *peiranna* 2546 *peirannu*.

O'r berfau tarddiadol yn *-ha-* rhagdybir *kynntau* (heddiw *cynntau*) gan *kynytahaſad* 3031; a *dōyrhau* neu *dōyrau* (gydag *r=rh*) gan *dōyrhaſad* 3346; at y ffurfiau o'r gair hwn a ddryr WG a G bwrier *dōyrōys* P 5, cxviii^a a ragdybia ferfenw nas croniclwyd a *dōyrews*, P 8^a 17; P 8^b, 14. Yn 656 digwydd *gōza* (cf. *gōzha* WM 160) ochr yn ochr â *gōzhau* (2); yn 3379 *hōyza* 'ymdroi, sefyllian' (B *targer*); ond ni ddigwydd *para* wrth ochr *parhau*; nodir *ofnoca* 321 (LIC *ofynhau*).

4. *-aeth*: os *marchoſadu* oedd ffurf lafar y copiwr (gw. dan y *Bonau Berfol*), ni thraddododd inni ar femrwn ond *marchogaeth* (10); chwaneger y dengys iaith lafar Dyfed *byrchgau* a *brychgau* yn ogystal â *brochgau* WG 384.

5. *-ael*, *-el*: *gadel* heb yr un *gadu*; *gallel* heb yr un *gallu* oddieithr fel enw (12).

6. *-ein*: sylwer ar y gair anarferol *trōynfyſchein* 447 a gw. n.

7. *-eit*: nodir *deirydeit* 2124 a gw. G.

8. *-at*, *-et*, *-ut*: ceir *gōelat* (*gōelet*), fel y tybiaf, yn 3128 (gw. n.) ac olion o'r *-at* tafodieithol ochr yn ochr â'r *-aſ* llenyddol yn *gōylat* 1255 a *gōylaſ* 4295, *noſyat* (gyda dechrau cyw. yn *-aſ*) 2392 a *noſyab* 2393; ni welir cymaint ag un *klyſet* eithr *cllybot* (4); nodir *mynyt* (LIC *mynet*) 217; *ymkoylu* 1217, gydag *ymhoelut* (13) (LIC *ymchoelut* bob tro); *dylbedut* (69) heb yr un *dylbedōyt*.

9. *-wyn*: am *-yg-*, *-wg* yn y bōn (WG 392), cf. *adolōc* 5307 (LIC *adolōyn*). gydag *adolōyn* (10); am *adolōc*, cymh. WM 148; SG 9, 56, 146, etc. (yn aml); etc.

10. *-yt* (WG 391): *ymoglyt* 3210.

§35. Y GEIRYN BERFOL ry

Defnydd prin, ar y cyfan, a wneir yn YBH o'r geiryn *ry*. Dyma'r enghreifftiau:

1. Gyda'r myn. dyf. ar ôl o: *o2 kaffaf* 3039; *or bydy* 4331; *o2 bydant* 3820.

2. Gydag amherff. *darvot*: *neurydaroed* llad holl allu *bzadmōnd* 631 lle cyfetyb i'r gorberff. Hff yn B 619 *furent* . . . *occis* 'lladdesid'.

3. Gyda'r amherff. ar ôl *ef* a i ddynodi posibilrwydd: *ef ar allei i mi y gaffel* 3403=B 2958 *Bien purra estre* 'it may well be'; cf. SG 267 *ef ar*

ar lafar eisoes i foneddigion y Deau oblegid nid eglurir ond un ohonynt: *dzomlnt fef yó hynny llog diruaó2 y meint 353, a gauas llóg vaó2 a elóit dzomlnd 3177*. Rhoddaf isod ddosbarthiad bras o'r benthyciadau hyn. Gosodwyd seren o flaen y geiriau na ddigwydd yn *Boeve* ond a allai fod yn y cynsail a ddefnyddiwyd gan y cyfieithydd. Y mae'r rhai di-seren i'w gweld yn y testun Hff a orosodd. Ceir cyfeiriadau llawnach yn yr *Eirfa*. Lle rhoddir gofynnod o flaen benthyciad tybiedig cynigir fel rheol resymau dros y dyb yn y *Nodiadau*. Efallai y myn rhai nad arferais y nod hwnnw yn ddigon mynych. Dichon fod hynny'n gywir, ond fe gydnabyddir hefyd na allwn oll gytuno ar darddiad pob gair ac na ellir efallai ddisgwyl i olygiadau'r neb a roes flynyddoedd lawer i'r Hff fod bob amser yr un ag eiddo'r sawl y mae'r Hff yn bwne dieithr iddo.

(i) Geiriau Castell, Llywodraeth, Rhyfel, ac Urdd y Marchogion:

*actón, admiral (emir), alllwyd, ?arlloft, ?*arl(l)óyffaó (ffo2d), bachler, bach(y)ler(y)ait, baner, barón, ?cozn, cozon(a)óe, cozonhau, ?cozueu, cós, *cót (=plas isod), cósais, *cynfallt, danys, *dart, dzomlnt, duc, duces (duciad), duces, uot (ffordd danddaearol), ffol (penglog), ffozeft, ffozeftó2, ffozeftllyr, *ffuflaó, duffufl, *geol, góalop, helym, helmeu, iubet (crocbren), ió2nei, lóttón, *?minheu (llys), moze, mónei, mul, paleis, palfrei, *paylet (skull-cap), plas (tir glaswelltlog o flaen grisiau castell), ?pzeid (anrhaith), poz(h)ólis, *póys (cadwyn gosb), *quire, rónfjeit, *ryuel, ryuelu, ryueló2, ryuellllyr, foler, fómer, fómereu, (baich; ceffyl pwn), fynyscal, fynysgal, fyr, traytur, traitur, traitó2, treffoz, ?*troffaól (pastwn), tróffau, ymdzyffaó, tó2, tyroed, yfkyuala, yfgóier, yfquiereit, yfparadun, yfpió2, yfpodol, yflabyll, ?yflauell (ystabl), *yflonder, flonder(d), yflondardó2.

(ii) Bwyd, Diod, Llestri, Dodrefn:

*celerdy, (góin) claret, *coftreleit, *ffiol (goblet), (bara) ?grut, llat, lamp, meinc, *mozter (pounding vessel), *plóme(n) (pair), profandyr, faóffer, fóper, fóperu, tunelleu.

(iii) Geiriau Eglwys a Swynygyfared:

?benedicite, *coniuració, ?offróm, offrymu, palmer.

(iv) Dillad, Defnyddiau:

(cróyn) ?*gra, (góife) vliant, mantell, (penguch) bókóin.

(v) Anifeiliaid, Ymlusgiaid, Adar:

aragóns (ceffyl o uchel waed), danys, lleópardot, pertris, coluwyr (neidr).

(vi) Enwau Lleoedd, Cenhedloedd, a Phersonau.

Ar wahân i ryw ddwsin, geiriau Hff yw'r rhain oll; gw. dan *Enwau Lleoedd* ac *Enwau Personau*; e.e., *almaen*, *almayn*, *bólcyn*, *egipt*, etc.

(vii) Geiriau Anodd eu Dosbarthu.

(a) Mewn rhyw wedd neu'i gilydd, fe geir yn *Boeve* y geiriau a roddir dan 1. yn y paragraff hwn, ond y mae'r rhai a osodwyd dan 2. yn absennol:

1. ?aó2, barreu, cited, cri, ?fame (gwraig), ffolst, ffaylu, ffolón, ffol, ffolineb, grad (gris), glbarant, (h)onys (melltgedig), ledir (ledjir, leger), ló(t)ón, imat (trallodus), moze, o (á), piliat, piliedic, putein, ruball, ffoló2n, truaónt, truanfayth; 2. ?auo2y (yn wir), ?aruer (penderfyniad), baóhaf, bod (bodd), ?hygylu, (kennad)-óri, ?clodeft, glodeft, cofti, cóbyl, cólplau, cólta, kyffeffu (curo), kyffyr, ?dir(y)stlyr, róystrab, ?hegyr, eiffoes, eiffoys, ?uacrayth, ffragheid, ?ffrystlyab (germain), glo, gogan, goganus, ?hagy, herlot, ?llauyn (tegwh), illes, llet, llinin, ?mel(a)ó2n, ?mynnu (ewyllys), ?oia, parabyll, ?parannu, ?peirannu, rodyab, ruglau, f(f)on, fozri, fóm, taólbót, ?trebelit, ?tymp, ?ymgeinaó, ?ymgreinaó, ?yfcayllyfyaó, yferin.

(b) Geiriau Saesneg.

Ceir yn YBH nifer bychan o fenthyciadau HS, geiriau, yn ôl fy syniad i, a ddaeth drosodd i'r Gymraeg cyn y cyfnod Normanaidd: ?abad, ?bo2deu, cuffan, cuffanu, dóft, hoffaneu, hur, huryaó, iarll, iarllles, iarllaeth, lloft, pozthmon (-man), pzes, fidan, ?fmacht, ?talu, tapyr, taryan. Gellir abad o'r Lladin eglwysig.¹ I bord 'board, plank', a ddigwydd mewn testunau Hff, awgrymwyd hefyd darddiad Hen Norwyeg.² Ymwrthodaís a chynnwys *offrcm* yn y rhestr o eiriau HS am y credaf y gellir ei dynnu, yn fwy didramgwydd efallai, o'r AN *ofrom nag o'r HS *offrung*.³ Cysylltiodd rhai *fmacht* â'r Wyddeleg.⁴ Wrth astudio'r darlenniadau, tybiais ddarfod i eiriau AN a geid yn y cynsail, nid amgen, *e(s)ter* 'bod, trigo, etc.'; *dunke* 'oblegid hynny'; *soens* 'yr eiddo ef'; *li* 'iddo ef' <*illi*; ddeffro yng nghof y cyfieithydd y geiriau HS *eten*, *thanken*, *sones*, *lie*, ac o hynny, inni gael *bóyta*, *diolcho*, *veibon*, *kelkydeu* yn lle'r iawn gyfatebiaethau.⁵

(c) Geiriau Lladin 'Dysgedig'.

Efallai y dylid galw sylw at ychydig fenthyciadau Lladin 'dysgedig' a Christianogol: *abad*, *benedicite* (ond yn Hff hefyd), *carbónculus*, *llugyr*, *marmoz*, *padziarch* (eithr ceir *patriarche* yn y testunau Hff), *pagan*, ?*palmid-óyden*, *yfgraf*, *yftorya*.

(ch) Geiriau Cymraeg Hynafol.

Dyry'r testun fagad o eiriau Cymraeg hynafol a diddorol ac y mae llawer ohonynt yn brin hyd yn oed yn yr oesoedd canol a rhai na thrawyd arnynt hyd yn hyn mewn testunau eraill: *adlo*, *angchóanec*, *yg(e)h)thanc*, *amdygyabdyr*, *amyfcauyn*, *anodyfyn*, *argyffo2*, *argylbed*, *argylbedu*, *arllloft*

¹ Gw. J. Loth, *Les Mots latins dans les Langues brittoniques*; H. Lewis, *Yr Effen Ladin yn yr Iaith Gymraeg* (Caerdydd, 1943).

² Gw. E. G. R. Waters, *The Anglo-Norman Voyage of St. Brendan* (Oxford, 1928), t. clxxx.

³ Gw. T. H. Parry-Williams, *The English Element in Welsh* (London, 1923), t. 42 a'r n. ar 318t yn YBH.

⁴ Gw. Parry-Williams, ib., t. 81 a'r n. ar 3004 yn YBH.

⁵ Gw. §12 (b), (vi).

(gw. (a) (i)), *blóg*, *blygder*, *blyghau*, *bocfach*, *bocfachu*, *bóylló*, *bygylaó* (gw. (vii), (a)), *clabó* (carthwr ffosydd), *clodyeu* (ffosydd), *clodeft*, *glodeft* (gw. (vii), (a)), *cozfeu* (gw. (a), (i)), *coflabécki*, *creu* (gwaed), *cyfur* (cyfle), *kyghozuynt*, *kygroyyfozd*, *kyfeuyll*, *chlbaen* (strategem), *chuinfá*, *deirydeit*, *deupeinaó*, *dicyoueín* (galar), *didzo*, *diuachellaó*, *diffryt*, *dilifyn*, *diliú*, *dinaftref*, *dilicyat* (gwisg), *duruig*, *dzyczyuerth*, *dzyczyuerthu*, *dzythyll* (bywiog), *dzythylló* (llawenydd), *dzybelaó*, *duffufl* (gw. (a), (i)), *duludaó*, *dóyrhaó*, *dygarnffo*, *eaón*, *egroeffen*, *ehóbyr* (llsgr. -d-), *enrithel*, *flóch*, *ffroenuoll*, *galon*, *germein*, *glan* (bryn), *glafchlerthin* (chwerthin yn groch), *godzic*, *gozalkenus*, *góathiroed*, *yffylbaethiroed*, *glalyeit*, *glisgocaf*, *glreicyangk*, *gúydlódyn* (hydd), *hayach*, *hengleirych*, *hidleit*, *llawyn* (pryd, gw. (vii), (a)), *llamfachus*, *llebas*, *lló*, *macrayth* (gw. (vii), (a)), *marth*, *maróglbedyl* (LIC *maróglbedyl*), *medzu* (taró), *melafózn* (gw. (vii), (a)), *pedóyrann*, *mozóynlreic*, *oduch*, *ofnoca*, *palledic*, *parannu* (gw. (vii), (a)), *peirannu* (gw. (vii), (a)), *penguch*, *penyadur*, *pererinfon*, *petlbararen*, *racban* (y rhan flaen), *redecuagyl*, *truglau* (gw. (vii), (a)), *rybuedic*, *rygyghab*, *farllach*, *tróynfychen*, *entuaó*, *ymdfregu*, *ymdiarchenu*, *ymgadarnhau*, *ymgeinaó* (gw. (vii), (a)), *ymgelydus*, *ymgreinaó* (gw. (vii), (a)), *ymgylbreinyaó*, *ymhóyth*, *ymoglyt*, *yfithred*.

(d) Tuedd i Wefusoli.

Yr oedd tuedd gref yn y cyfnod canol i wefusoli e mewn gwahanol sefyllfaedd a'i throi'n y = (y *dywyll*). Adlewyrchir hyn yn helaeth yn YBH lle'r ymglyfnewid y ag e yn fynych, nid yn unig mewn geiriau brodorol ond hefyd yn y geiriau Hff. Felly, cawn *cluychaó* 3221 gyda *cluychu* 3787; *yffeirat* 2467, 2470, *yffeireit* 921 wyneb yn wyneb ag *effeirat* (*effeireit*) 925, 1273, etc. (6 gwaith); *llylbenyd* 3575, ond *llelbenyd* 1487, 4196, etc. (11 o weithiau); *yfronaó* 4016 wrth ochr *efroni* 385; *ylyllus* 23 gyfarwyneb ag *elbyllus*, *elbyllys* (yn aml); *ymgelydus* 3701. O rai geiriau ni cheir ond ffurfiau ag y-; mewn 24 o esiamplau o amserau *esgynnaf*, er enghraifft, *yf-* yn unig a geir (troes y LIC 13 o'r rhain yn *ef-*). Eto yn y 9 esiampl o ffurfiau *estynnaf*, *yf-* yw'r sillafiad bob tro. Ag *yf-* yr ysgrifennir *yfcaelus*, *yfcayluff* (y) *af*, *yfcyrmic*, *yfgeired*. Yn *llythyzeu* 3631, yn ymyl *llythyzeu* 3634, dichon y ceir y gwrthwyneb (gw. n. ar 3631), ac, yn bar sicr, yn *begythyao* (4 gwaith) a *begythyad* yn erbyn 5 esiampl a *by-*. Canfyddir yr un duedd i droi *e-* yn *y-* yn y geiriau Hff: *byfant*, 1450 (*besant*); *yfgóier* 1884 (*escuier*); *yfpardun* 450, etc. (*espartun*, *esporun*, *esperun*, etc.); *yfpior* 3647 (*espier*); *yftabyl* 1061, etc. (*estable*); etc.; ond *treffoz* 2766 3643 (*tresor*). Gwelir enghreifftiau tebyg yn y WM: *ardyzhaó* 38, 466; *klyuychu* 45 (ddwywaith); *dyffroi* 387 yn gyfochrog â *deffroi* 388; *yleni* 92; cf. P 9, 15^b *cladyueu*; P 5 xxi^b *pyzffeithred*; etc. Gwelir yr un osgo i droi *en-* yn *yn-* lle bo *en-* yn amrywriad ar *an-*; cf. *ymryded* 3475 wrth ochr *enryded* 2944; *ymrydedus* 3644 gyfarwyneb ag *enrydedus* 3872. Yma hefyd, gellid meddwl, y perthyn *nyyal* 27.

(dd) Gwamalrwydd i Gytsain.

Nodwedd arall ac un a welir hefyd yn llawysgrifau'r mynachdai mwyaf deheuol yw absenoldeb a gwamalrwydd i *gytsain*. Megis fyth yn iaith y De, cedwir hi'n gyson yn YBH ar ddechrau gair: *iach*, *iaón*, etc., a hyd

yn oed yn *ierch* (llu. *iózh*); eithr, yng ngwrthwyneb i arfer Deheubartheg lafar yr oes hon, cedwir hi hefyd yn fynych yn nherfyniadau geiriau: *kiniaó*, *neithyaó*, *trigyaó*, etc. Heb gyfrif ond geiriau cyffredin a gadael allan y gair *iofian* (ceir 90 o hwnnw), digwydd 239 o enghreifftiau o *i gytsain* yng nghanol gair. Yr orgraffau yw y ac *i*; digwydd 212 o'r cyntaf a 27 o'r ail. Lle'r arferir *i*, y mae sillaf yn cynnwys *i* yn blaenori: *kinielesi*, *llitiaó*, *triciaó*, etc. Unwaith gwelir *j*: *bedydjit* 2164. O bryd i'w gilydd trewir ar y gwamalrwydd mwyaf a cheir *bzenhinyaeth* a *bzenhinaeth*; *ffrystyao* a *ffrytiaó*; *byzyaó* a *byzaó*; *tygyaó* a *tygaó*; etc. O flaen *-u*, *-ir*, *-yffant* (*-affant*), *-y* (*-e*) cyll yr *i* gytsainiol: *diennydu* (LIC *dihenydyu*); *dihenydir* (LIC *dihenydyir*); *tzigyffant*; *adzigy* (LIC *adzigy*), ond *adzigy* 1909; a *vegythy* 2694; etc.

Yr esboniad a goleddir yn gyffredin ar y gwamalrwydd hwn yw i'r *i gytsain* wedi affeithio ohoni lafariad y sillaf flaenorol gadw ei hunaniaeth yn Ne a Gogledd Cymru, eithr iddi o dipyn i beth ddihoeni ar dafod y Deheuwy'r a diflannu i raddau mawr cyn amser y llawysgrifau canoloesol hynaf.¹

Yn ôl y ddamcaniaeth hon, ni fyddai'r enghreifftiau o'r *i gytsain* uchod onid olion o'r hen draddodiad deheuol. Os cywir y dyb mai'n raddol y collodd yr *i* yn y De, yna dichon iddi gael help i fynd ar ddifancoll gan y gwrthnaws a ddangosid at bob *i gytsain* Hff Ffrainc gan Hff yr ynys hon (cf. *banier* > *banere*; *mortier* > *morter*; *somier* > *somer*, *sumer*; etc.), iaith a fu byw ochr yn ochr â'r iaith Gymraeg yn y Deau am dair canrif. Tueddaf, serch hynny, i awgrymu esboniad arall, sef i'r tafodieithoedd y tarddodd yr Wyndodeg a'r Ddeheubartheg ohonynt ymddwyn at yr *i* gytsainiol gyntefig mewn ffyrdd gwahanol. Yn yr Wyndodeg estynnodd yr *i* ei heffaith yn ôl dros y gytsain i lafariad y sillaf flaenorol gan ei throi'n ddipton, eithr heb golli ei gwahanfodaeth ei hun yn y ddeusain newydd. Yn iaith y De, o'r tu arall, ymddengys i'r *i* ymlithro'n ôl dros y gytsain oedd o'i blaen ac ymddodi'n hollol yn y ddipton newydd megis y gwnaeth *gytsain* y Lladin Isel pan aeth hwnnw yn Hff: *paria* > *paire*; *basia* > *baise*; *palatiu* (= *palatsiu*) > *palais*; *oratione* (= *oratsione*) > *oreison*; **ostria* (LI Cl. *ostrea*) > *huistre*; etc. Os y dyb hon sydd gywir, yna rhaid priodoli'r enghreifftiau o'r *i gytsain* a geir yn YBH a thestunau deheuol eraill i ddylanwad yr iaith lenyddol.

(e) Y Gytsain Anorganig.

Dylid galw sylw at *i* arall a ddigwydd yng ngeirwedd YBH, nid amgen, yr *y* anorganig a welir yn *dólylaó* 216 (*dóylaó* sydd yn yr enghr. eraill (26) ac yn y LIC); *dygdydyaó* 168 (pob es. arall (35) ac un y LIC heb *-y-* yn y terfyniad); *ólylaó* 193, 363 (17 o enghr. ac eiddo'r LIC heb yr *-y-*). Tebyg y perthyn *dzigyaó* a rhai eraill yma hefyd. Ceir ond odid enghraifft o'r *i* hon eisoes yn LLDW 24^b: *er eyddiau*. Gwelir hi, yn sicr, yn *cheurith* (*cyureith*) BM 13, AL II, 900; ac yn *ffynhyaón* WM 249, 255; *ffynnyaón* RBB 400; *awnaythyant* P 9, 54^a; *evyan* (*yfiant*) LI I, 62; *clynyant* AL I, 416; ac yn aml yn SG: *wnaethyant* 2, 49; *aelyodeu* 2; *aethyost*, 29, 43,

¹ Gw. J. Morris-Jones, WG, tt. 38-39; Ifor Williams, PKM, tt. 131-2.

45; *ehelaethyach* 41; etc. Yn hanner cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg wedi colli Normandi aeth ysgrifenyddwr a chopiwyd Lloegr Ffrangeg i efelychu Hff y Cyfandir a daeth bri ar yr *i* gyfandirol a ddihoenasai yn AN. Ond o hir anghyefindra â hi (gw. uchod), ni wyddid mwyach sut i'w defnyddio yn iawn ac aethpwyd i'w lleoli ar amcan yn unig. Ceir atseiniau o'r camddefnydd a wneid ohoni yn rhai o'r benthyciadau AN yn Gymraeg: *tum(m)yon* AL II, 800, 825 wyneb yn wyneb â *tumon* LiDW 35b, Hff Ffrainc *timon* 'coes'; *mylceinyeid* SG 193, 320, Hff Ffrainc *villain, vilein*, etc.; *turneimeynt* ib. 47, 53; etc., ochr yn ochr â *turnement* ib. 82, Hff Ffrainc *tornement*; etc. Ac, i'm tyb i, atseiniau ohoni wedi ymledu i orgraff CymC yw'r *i*, y yn *cheurieith, ddylyad*, etc. uchod. Delwedd yr gwamalydd ymhellach mewn CymC yng ngholl *i* yng nghanol gair fel *arant* (aryant) AL II, 897; *aranheit, arameit* ib. 888; *lloydanus* WM 451, ac ar flaen gair megis yn *aun* am *taun* LiDW 21a; *arll* cyw. *iarll* WM 619; etc.

(f) *Casgliad.*

Yn y penodau sy'n dwyn y teitl Awdur, Copiwyd a Dyddiad (§6 a §7), gwneuthum gynnig ar sail tystiolaeth geirfa'r testun i benderfynu'r ardal a roes fod i'r fersiwn Cymraeg o YBH; ac o edrych yn fanwl ar seing rhai geiriau credais allu awgrymu (a) fod y cyfieithydd yn hanfod naill ai o Went neu o Forgannwg; (b) ddarod i'r copi a draddodwyd inni yn *Llyfr Gwyn Rhydderch* fynd drwy ddwylo gŵr o Ogledd Penfro.

V. CYSTRAWEN

Yn y sylwadau a ganlyn nid amcennir at nemor ddim mwy na galw sylw at nifer o bwyntiau cystrawennol a nodwedda'r testun ac at debygrwydd rhai ohonynt i gystrawennau'r testun Anglo-Normaneg y cyfieithwyd ohono ac eiddo'r Hen Ffrangeg yn gyffredinol.

§38. CENEDL GEIRIAU

[Yn unol ag arfer ysgolheigion canoloesol Ffrainc a Lloegr (cf. Waters, *The Voyage of St. Brendan*, xlxxxv et seq.), trafodaf genedl geiriau dan *Cystrawen*.]

(i) Yn *Ystoria Bowen* ceir awgrymiadau y byddai cyfieithwyr weithiau yn cadw cenedl y geiriau Hff a drosent yn rhy hir yn eu pennau ac o hynny yn eu rhoddi i'w cyfystyron CymC. Hyn sy'n cyfrif, fel y tybiaf, am genedl anarferol ambell air yn y testun ac am y petruster a ddangosir ynghylch cenedl rhai eraill. Os cywir y golygiad hwn, byddai'n rhesymol tybio ddarod dylanwadu ar genedl llawer gair Cymraeg a welir yn y cyfieithiadau o'r Ffrangeg gan genedl y gair a oedd dan lygad y cyfieithydd yn ei wreiddiol neu yn ei glust o glywed ei ddarllenwyd yn ei yngan. A chan yr addysgid y cyfieithwyr a'r copiwyd cynnar yn ysgolion yr Anglo-Normaniaid ac y siaradai llawer ohonynt yr Hff yn feunyddiol ar ôl

gadael yr ysgol (yn y cestyll, etc.), ai gormod awgrymu y dichon fod ôl cenedl geiriau Hff wedi disgyn inni nid yn unig drwy waith y cyfieithwyr eithr hefyd drwy waith copiwyd ein testunau brodorol, ac y dylid cymharu'r anwadalwch a'r datblygiadau a welir yn y peth hwn mewn CymC â'r hyn a fyddai yn yr un rhan ymadrodd yn yr iaith arall a arferid am ysbaid tair canrif mewn rhannau helaeth o Gymru a'r Gororau?

(ii) Yn AN er y ddeuddegfed ganrif aeth *-e* (=y *dywyll* Gymraeg) yn wannaid iawn ei sain. Oblegid hynny esgeulusid ei hysgrifennu lle gwelid hi gynt ac o'r tu arall chwanegid hi at eiriau na bu hi erioed yn rhan ohonynt. Felly, er hanner cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg, gwelir y tryblith pennaf yn y fannod amhendant AN. Yn Llsgr. D sy'n cynnwys tua hanner stori *Boeve*, er enghraifft, gwelir *un* yn lle *une* (g. yn lle b.) 24 o weithiau gyda gair b., tra na cheir ond 19 o enghreifftiau gyda'r ffurf f. reolaidd *une*: *un chambre* 2731, *un nuit* 966, *un colure* 967, *un corde* 1049, *un ewe* 1246, *un lue* 1237, etc., yn lle *une chambre, une nuit*, etc. I'r gwrthwyneb, trewir ar *une* am *un* (b. yn lle g.) yn fynych; cf. yn Llsgr. B o *Boeve*: *une tertre* 1185, *une prestre* 2142, *une conte* 2149, *une cop* 2360, *une ruge mastin* 3667, lle disgwyd *un tertre, un prestre*, etc. Gwelir anwadalwch y fannod amhendant yn y testunau AN yn gyffredinol a chodai ymhobman o'r flaith nad oedd yr un gwahaniaeth mwyach rhwng ynganiad y fannod f. *une* a'r fannod w. *un*. Amrywiai llawer o eiriau yn eu cenedl eisoes cyn i'r *-e* fynd yn fud.¹ Chwanegodd ei mudandod genedl w. at genedl f. aml air a chenedl f. at genedl w. amryw; aeth y gair *une aigle* (*aquila*) hefyd yn *un aigle* nid yn unig yn ei orgraff eithr hefyd yn ei holl gystrawen. Yr un modd, aeth *isle* (*insula*), *arbre* (*arbores*), *lutre* (*lutra*), etc., yn w. yn ogystal â b. O'r tu arall, enillodd aml air genedl f.: *dolur* (*dolorem*), *homur* (*honorem*), *mer* (*mare*, g. yn Llad. Isel); etc.

Bwrier at yr ansicrwydd hwn a ddeilliai o amhendantrwydd sain a ffurf y fannod amhendant yr amhendantrwydd pellach a darddai o waith yr AN (gan ddilyn tafodiaith Picardi) yn arfer ffurfiau g. y fannod bendant (*le neu li*) o flaen enwau b. Yn y modd hwn gwelid *le (li) baner* am *la baner(e)*; *le (li) table* am *la table*; *le (li) tour* am *la tour*; etc. Yr oedd defnyddio *le neu li* yn lle *la* yn ffrwyth datblygiad seingol yn y Bicardeg. Ffasiwn oedd yn AN ail hanner y ddeuddegfed ganrif (e.e., *Quatre Livres des Reis*), eithr ffasiwn a aeth erbyn y ganrif ddilynol yn arfer gref gan ddwyn dryswch pendant i genedl geiriau. Er enghraifft, dyry llsgrau *Ipomedon* (XIII–XIV), cân a sgrifennwyd yn Henffordd Gymraeg y cyfnod (Credenhill), esiamplau lawer: *le cumpaignie, le flaume, le jurnée, le matinée, le nuit, le lance, le ley*, etc., am *la cumpaignie, la flaume*, etc.;² cf. yn *Boeve le mein* 776, *le tere* 3539, *le quise* 1230 am *la mein, la tere*, etc.

Os ymddrystai'r Anglo-Normaniaid eu hunain fel hyn yng nghenedl geiriau oherwydd y datblygiadau y soniwyd amdanynt, yn sicr, ni allai petruster y Cymry a ddysgai AN fel ail iaith fod fymryn yn llai; a hawdd

¹ Cf. J. Vising, *Étude sur le Dialecte Anglo-Normand du XIIe Siècle* (Diss., Upsala 1882), tt. 96 et seq.; E. Walberg, *Le Bestiaire de Philippe de Thain* (Lund, 1900), tt. lxxi et seq.; G. G. Laubscher, *The Syntactical Causes of Case Reduction in OF* (Elliott Monographs, 7, Princeton, 1921), ch. 1; etc.

² A. Stimming, *Boeve*, t. xiii.

credu y buasai cenedl geiriau yn broblem a'u dilynai ymhob cynnig ar siarad AN ac y buasant yn adlewyrchu'r anwadalwch cyffredin yn eu gwaith yn trosi AN i Gymraeg.

Awgrymaf, gan hynny, y ceir adleisiau o'r petruster y cyfeirir ato yng nghenedl geiriau AN mewn tri o leiaf o'r benthyciadau yn *Ystoria Bown*, nid amgen, *geol*, *lamp*, *plômen*:

geol. Deirgwaith y mae *geol* yn f.: yn *yr eol* 824, 983, 986; deirgwaith hefyd ymddengys yn w.: *ay ddôyn yr geol* 981; *diegis o2 geol* 1177; *mynet yr geol* 1208.

lamp. Os gellir dibynnu ar absenoldeb *h-* yn 1214 (y mae *h* weithiau'n ansicr yn YBH), aeth *lamp* yn w. o waith y cyfieithydd neu gopiwr yn meddwl am *li* neu *le lampe* yn hytrach nag am *la lampe* (y genedl arferol ar y Cyfandir).

plômen. Eglur nad yw *plômen* namyn y gair AN *plumé(e)* (= *plumé*) 'cerwyn (at)blwm' wedi ei gludo drosodd yn gorfforol o'r testun y cyfieithid ohono (cf. 404, 957, 1145, etc.) ac i rywun fwrw -n ato er mwyn ei Gymreigio megis y gwnaethpwyd, mae'n debyg, yn *coemmen* (Hff *guerne* 'iar'), (ond gw. n. ar 2743); *siaspi(n)*, *siespin* (Hff *chaspé*); *ffeirin* (AN *feire*, Hff *Pfraine foire* 'pwrcas'). Seiliwyd y *plôme(n)* ar *le (li) plumé=la plummé(e)*.

Ceir peth tebyg lawer gwaith yn y benthyciadau Hff mewn testunau eraill; e.e., *yr antur hwnn* SG 8 wedi ei sylfaenu ar *li (le) antur=Queste* (F) 10 *Li aventure* (o'r Llad. *Isel aventura* b.); y *tabyl* SG 155 (ddwywaith), 162, 163 (ddwywaith), y *tabyl hwnn* 163 (o weld neu glywed *le (li) table=Queste* (S) 180, 189, 190 *la table*; y *twrnel* SG 316 (bedeirgwaith) o weld neu wrando ar *li (le) turnel (=twrnel)=la to(r)nel(le), tu(r)nel(le)*. Gyfarwyneb a'r gair hwn yn Potvin 184 ceir y benthyciad AN *la cuve* a gariwyd drosodd fel gair g.: y *kyff* (nid y *gyff*) SG 316 (o ganfod neu glywed, mae'n debyg, *le (li) cuve* y gwreiddiol). O'r un achos, mi dybiaf, yr aeth y benthyciad Hff *revel* yn w. yng Ngogledd Cymru ac yn f. yn y De. Os yn y De yr ysgrifennwyd Ll I, dengys *er rywel hwnn* 39 i'r gair fod yn w. yno hefyd unwaith. Efallai i *la guerre* (HA *werre*) ei helpu i fynd yn f. Yr enghraifft orau y gwn i amdani o'r pwynt hwn yw'r un a ddigwydd yn SG 1, lle troswyd *une ... damoisele* 'pendefiges ieuanc, unbennes' yr holl Isgrau Hff adnabyddus (gw. y 13 sydd yn Furnivall) drwy *unbenn ieuanc, unbenn, a mackwy*. Yr esboniad, mi gredaf, yw i'r cyfieithydd weld neu glywed *un damoisele(e)* a'i gymryd am y gair g. *un damoisele* (heb -e) 'pendefig ieuanc nad oedd eto'n farchog'.

O waith y cyfieithydd yn rhoi cenedl yr enwau AN a oedd yn ei wreiddiol i'r cyfystyron Cymraeg yn ei gyfieithiad y ceir ond odid *cledyf*, *mayn*, a *mur* unwaith yn f., *gyrua* a *ffon* unwaith a *gŵifc* ddwywaith yn w. Dyma'r esiamplau:

G. yn mynd yn f.:

cledyf: 1031 *ar gledyf* hefyd=B 991 *e l'espee (<spatha) ensement*.

mayn: 2706 *a chaffel mayn ... a bôzô boôn a hi*=B 2332 *une pere trove ... a Boun la rue* (eithr dichon iddo led-gofio hefyd am *carrec* ac am *la rocher* (2384)=*le r.* (1942).

mur: 3883 *yr llyfnet vo y mur ... mi a af dzofti*=B 3422 *... est le mur montez* (o feddwl am *la mur* neu o bosibl am *gwel*); am *mur* g., gw. SG 411.

B. yn mynd yn w.:

gyrua: 2897 *tri gyrua*=B 2490 *iiii arpens* (g. yw *arpent*).

ffon: 4160 *yna y kymerth boôn ffon bzes ac ae trevis teruagaont ac ef*=B 3665 *Hil prist un mace si fiert Tervagant* (o ymddrysu rhwng *un mace* ac *une mace* neu o'r cof am *bastun* neu am *pren*). Ond cf. am *ffon* i y *drom* 2004.

gŵifc. Yr hyn a geir gyferbyn â 757 y *gŵifc las* (i'y *gŵifc glas*) yn B 738 yw *mon bliaunt* (sylwer ar y rhbl. g. *mon*), ond *ceste bliaunt* (gyda'r ans. dangosol b.) sydd yn B 745 gyfarwyneb â 762 y *ŵifc odidaoc honno*. Anodd credu nad adlewyrchiad o gymysgedd AN yn ei wreiddiol yw'r hon a welir yn *Ystoria Bown*. Digwydd y *ŵifc* eto yn 759, eithr *gŵifc ... gôzabl* sydd yn 3212 ar sail *al neu a le lei de home* (gw. uchod)=B 2774 *A la lei de ...* Da cofio hefyd fod *abit* yn w. a b.: *er abit honn* P 14, 64; *yr abit wenn* YCM², 21; *yr abit honno* RBB 230; ond *yr abit hwnn* SG 48, 53; RBB 127; etc.

Ni fynnwn wasgu fy safbwynt yn ormodol, eithr tueddaf i gredu i rai o'r geiriau a ganlyn hefyd ddyfod dan ddylanwad cenedl yr enwau cyferbyniol a arferid yn barhaus yn AN Cymru a'r Gororau:

bzeich. B. yn 1405, eithr g. yn P 7, 111, 172; P 84, 41; Ll I, 28; SG 234, 411; etc.; yn wreiddiol enw diryw.

kyfranc. B. yn 465, 576, ond g. yn P 7, 26^a (deirgwaith), 30^a; P 84, 27. Y geiriau cyfatebol yn AN oedd *estur* g. a *batail(le)*, *bateil(le)* b. Cadwyd y blaenaf gyda rhan o'i hen arwyddocad yn *ystêr* a cheir y *vateil* yn fynych yn ein testunau canoloesol, e.e., yn SG 63, 67, 100, etc.; etc. Sylwer ar y petruso yn y *vôly(dy)r hōnno* P 9, 12^b.

chôedyl. G. yr untro (2098) y gellir bod yn sicr; cf. RM 178; RWM I, 11, 340; SG 55; etc. Y gair AN beunyddiol am *chôedyl* oedd *la novel(le)* fel *news* yn Saesneg heddiw. *Novel(le)s* sydd yn B 2246, 2369, 2998, 3740 gyferbyn â *chôedyl*, *chôedleu* 2598, 2750, 2752, 4246, a dyna sydd yn *Queste* (S) 61=SG 55; etc. Tybed ai *la novel(le)* sydd yn gyfrifol am droi *chôedyl* yn f.? Gair diryw gynt.

damôein. G. yn 3190; cf. P 7, col. 60; P 84, 9.

dillat. Yr oedd *dillat* yn meddu ar ei hen genedl a'i hen rif (cf. *dyllat eurenynes er hun y penyto endau* LIDW 11^a) yng nghynddelw'r llinau 227-30: *a chymryt dillat y mab ae ŵylchu yglbaet yr hûch ... ae vôzô*, ond troes copiwr y v hir yn b, gan roddi inni *ae bôzô* a gwneuthur *dillat*

yn llu. (gw. n. ar 227). Troes y LIC yntau *ae thlychu yn ae gôlychu* a chadwodd *ae bôzô*. Llu. hefyd yw *dillat* yn 2240 *achub y dillat* . . . *ac eu gôlfaô* (=LIC). Cf. hefyd *dillat* *gwynnyon* SG 5. Troesai'r gair, gan hynny, o fod yn un. yn LIDW ac yng nghynddelw'r LIC yn llu. erbyn diwedd y drydedd ganrif ar ddeg. Pa ddylanwad, tybed, a'i troes? Gan iddo oroesi ymlaen i'r cyfnod AN, prin y gellir cysylltu'r datblygiad a'r HS llu. *clâdas* un. *clâd*; yn y cyfnod HFF neu AN, y gair a ddaw i'r meddwl gyntaf, yw'r un a ddigwydd ddwywaith gyferbyn â 224-30 yn B 236-7, sef, *les dras*: *si ensenglent le(s) dras a le enfant*. *Quant Sabot out fet les dras ensenglenter* . . . *les fist il lier* 'he dipped the lad's clothes in blood. When he had had the clothes dipped in blood . . . he had them tied . . .'. Yr oedd *les dra(p)s* yn derm cyffredin am ddillad yn HFF ac, fel y gwelir, yn llu.: *dra(p)s de tit* 'dillad gwely'; *l'enfant en ses dra(p)s* 'y mab yn ei ddillad'; *dra(p)s de religioun*, *dra(p)s religious* 'y dillad mynachaid'; *dras rices et emperiaus* 'dillad cyfoethog ac ymerodrol'; etc.; gw. d.g. *drap* yn Ste-Palaye. Yn gyffelyb, yr oedd y llu. *les habits* hefyd yn boblogaidd am yr un peth.

dinas. G. yn 1188, 1468. Eisoes yn f. yn GrapC 106; P 8^a, 23; P 10, 17^a; etc.; cf. Ll I, 81 *emlad ar dynas* . . . *ae chywarrffangu cyw. ae cky* . . . Ai caer ai ynteu *la forteresse* a'i troes yn f.? Unwaith enw diryw.

edelbit. G. yn 2637. A gafodd *la promission* ran yn nhroi'r gair yn f.?

grad. Gwaith copiwr yn edrych ar *grad*, am y tro efallai, fel gair estron yw'r esboniad ar 2933 *ar grad o vein marmoz* (LIC *ar rad*), oblegid er cael *gl-* [=s!] yn fynych am *l-* (cf. *ar glan themys* Ll I, 52; *kyn gletchet* ib. 19; *o glewder* P 44, 3; etc.), ymddengys bod *gr-* am *r-* yn brin iawn.

glbalch. B. yn 644, eithr g. yn WM 476 a 622, efallai drwy gydwyddiad a'r HFF *espreu(i)er*; cf. *megys spercar neu vchedyd* P 5, xxiii^b.

glbayô. G. yn 456, 594; cf. SG 183, 184; yn YBH cyfetyb i *la la(u)nce* 14 o droeon (437=B 429; 451=B 443; 592=B 581; etc.) ac i *la hante* 3266, 3600, 3974 (=B 2831, 3139, 3498). Anodd credu na chafodd *la la(u)nce*, un o'r geiriau mwyaf poblogaidd yng ngeirfa'r AN, beth effaith ar genedl y gair hwn.

glbiryoned. B. yn 3027; cf. WM 29.

guys. G. yn 1738: *deu uys*; cf. *acuydaffant yz gwys hwnnw* P 10, 7b; *y gwys hwnnw* BrDg 136, 159, 167. Ond *teir gôlys* eisoes yn Llsgr. L (diwedd XIII) AL I, 396, 546; *or wys a unnel righyll* ib. 394; *y wys honno* RBB 200, 201. Un o eiriau pwysicaf y llysoedd barn AN oedd *la semunse* (*semonce*). A ddylanwadodd y gair hwn ar genedl *gwys*?

lle. G. yn 3133: *y kyfryô le hōnnô*; cf. WM 10; P 14, 3^b (deirgwaith); P 8^a, 49; RB 170; etc. Ond b., fel y tybir, oedd *lle* ar y cyntaf megis yn WM 4 y *lle hon*; y *lle honno* P 7, col. 58, 182; P 8^a, 81. A drowyd *lle* yn w. o fynych glywed ac arfer yr AN *leu*? Ceir orgraff AN (*lleu*) am *lle* yn LIDW 48^b. Gw. hefyd n. Ifor Williams yn PKM 102.

llelbenyd. G. yn 1614. B. yn P 14, 110: . . . *yth lewenyd barhaus*. Y gair cyffredin yn AN oedd *la joie* a hwnnw a geir yn B gyferbyn â *llelbenyd* YBH 8 waith (cf. 1444=B 1092; 1487=B 1385; 1559=B 1442; etc.).

llys. B. yn 2983, 3550; cf. LIDW 8^a, 20; WM 5, 30; RBB 150; SG 7; etc. Eithr onid oes rhaid ystyried gwaith *-s* yn troi *d-* yn *t-* fel yn *Nafswot* P 7, 16^a; etc., g. yw yn *llys tylyffogaôl* 4289 (cf. B 3775 *paleis principé* g.). Os dylanwadai geiriau cyfystyr yn AN, fel y tybiaf, ar eiriau CymC, yna helpid *llys* i gadw'n f. gan *la curt a la meson*, ond gwesgid arno i droi'n w. gan *le paleis a le hostel*. Saif *llys* yn YBH 22 o weithiau am *le paleis* B (cf. 255=B 259; 268=B 267; 1485=B 1386; etc.).

marthyzolyaeth. G. yn 4131=B 3637 *martir grant* g. Am *-aeth* g., cf. hefyd ar *ryw anedigaeth hwnnw* P 8^a, 44; P 10, 29^a.

mil. B. yn 1236, 1247, eithr *try myl* P 44, 3. G. yw'r gair cyferbyniol yn AN: *un mil*, *un mill(l)e*.

milltir. B. yn 2907, 3726; cf. P 7, 25^b; P 8^a, 26; P 10, 18b; SG 88, 193; ond *tri milltir* GrapC 102; *milltir kymreic* SG 189.

penguch. B. yn 545: *p. bôzkhûn*; cf. SG 268 *ar (y) bennguch*=Potvin 114 *desus la coiffe*. Yr oedd *la coiffe* yn sicr yn air cyffredin i bob marchog Normanaidd; gw. n. ar 545.

ryuel 3994. G. yw *revel* yn HFF megis yn iaith y Gwyndyd heddiw; b. yw yn y De; ceir yr esboniad yn (i) a (ii) uchod; gw. n. ar 3994.

farhaet. B. yn 806: *f . . . uaôz*=B 780 *grant vilté* (*grant* b. megis *grandem*). Yr oedd *la vilté* (*vilted*) yn air poblogaidd yng ngeirfa foesol y Normaniaid a thebyg i'w genedl f. helpu i gadw *sarhaet* yn y genedl honno.

trallaôf. B. yn 638; cf. *a thrallaut vaur* P 14, 53. Yn LIC=638 g.: *tr . . . pzaff*.

troet. G. yn 1918, 1939, etc. G. fyth yn y De yn *troed pladur*: *trôd da*; ond y *drôd dde*, y *drôd (h)with* bob amser.

tôyll. G. yn 1018, 2103; cf. *y tôyll hōnnô* RBB 219; ond b. yn P 7, 34^b; SG 405; etc. Yn 1018 *oz tôyll ar bzat*=B 973 *cel treisoun a 2103 y t. hōn*=B 1884 *iceo treson*. A fu *tre(i)so(u)n* g., tybed, o help i *bzat* i droi *tôyll* yn w. yn gyfan gwbl?

Ni ellir penderfynnu cenedl yr enwau eraill yn *Ystoria Bown*.

§39. Y FANNOD

(i) *Proclitiaeth* (WS 2 (iii); WG 192-3). Yn YBH ysgrifennir y fel gogwyddair unwaith ar ddeg yn unig; yn y manau eraill (697 o enghr.) ceir ysbasau: ysbas blewyn (15); ysbas 1 (149); ysbas 2 (388); ysbas 3 (145).

Dim ond yn *o2di6ed* y gwelir y ffurf ag 2 (r) â'i phwys ar y gair dilynol; ymhob lle arall (439 o es.), saif y ffurfiau ag r (2) ar wahân: ysbas 1 (28); ysbas 2 (222); ysbas 3 (189).

Am yr arfer yn ein testunau CymC cynnar, cf. y daflen a ganlyn:

LL:	Fel Gogwydddeiriau	Gydag Ysbasau
(a) <i>i</i> (y, e)	151	34
(b) <i>ir</i> (yr)	325	110

BB:	Fel Gogwydddeiriau	Gydag Ysbasau
(a) <i>i</i> (y, e)	5	73
(b) <i>ir</i> (yr)	11 (5 ar batrwm y rifgaud 35.7)	21

LIDW:

(a) <i>e</i> (y, i, j, a)	1091 (e=1061; y=28; etc.)	117
(b) <i>er</i> (yr, ir)	52	881

(iii) *Enclitiaeth* (WS 2 (iii); WG 192-3).

Oddieithr yn *o ym6b2a6nt* 1468, y ffurf dalfyr. r (2) sy'n dilyn yr unsillafion arferol (gw. WG 192). Ar ôl yr arddodiad yn ceir y fel enclitig (yny) 43 o weithiau, ond ysgrifennir y ddeuair ar wahân 24 o droeon: ysbas 1 (16); ysbas 2 (8); ysbas 3 (2). Nid ysgrifennir yr byth ynghlwm wrth yn flaenorol (gw. 10, 60, 427, 824, etc.). Noder yny yz amfer h6nn6 3420 a tr6yr m02 3119, 3178.

Cf. yn + bannod yn y testunau canlynol:

	Fel Enclitig	Gydag Ysbasau
BB iny (yny, ini)	14	in y 2
LIDW ene (eny)	31	en e (en y)24

Nid dyma'r lle i drafod y pwynt hwn yn llawn, ond fe welir wrth (i) uchod fod gosodiad WS 2 (iii), sef, 'Mediaeval scribes usually joined the article to its noun, thus *yty* for *y ty*' (cf. WG 192) yn anghywir.

Ym mhroclitiaeth y fannod mewn CymC adlewyrchir dull yr Anglo-Normaniaid o sgrifennu'r fannod bendant Hff; cf. *La Vie de Saint Alexis* (Llsg. L. canol XII): *lifecles*, *lipedre*; *ledegret*, *lepedre*; *lamedre*, *lanef*; etc.; ac awgrymaf mai oddi wrthynt hwy y cymerwyd y ffasiwn drosodd. Yr un sain lafarog oedd i'r fannod Hff *le* (y ffurf *par excellence* yn AN erbyn y XIII g.) ag i'r fannod Gymraeg. Benthyciodd ein tadau orgraff y fannod Hff (yn LIDW; etc.); beth, ynteu, a fuasai'n fwy naturiol iddynt nag ysgrifennu'r fannod Gymraeg fel gogwydddair megis yr ysgrifennid y fannod Hff yn yr un *scriptoria*? Da cofio yma mai ar y finwsgl Ffrengig y seiliwyd ein hysgrifen ganoloesol.

¹ Gw. dan *Orgraff*, §16.

Ar ôl yr unsillafion, *a, de ac en* ysgrifennid y fannod Hff fel gogwydddair (e.e., *a+lo>al>au*; *de+lo>del>deu>du*; *en+lo>enl>el>eu*), eithr weithiau yn Hff y Cyfandir, ac yn aml iawn yn AN, ni thalfyrrid o gwbl a cheid *a le hostel*, *a le matin*; *de le palefrey*, *de le roi*; *en le chef*, *en le cors*; etc. Ymddengys y ceir adlais o'r dull olaf yn *o ym6b2a6nt=02 m...* 1468; cf. *o y testion=02 t...* LIDW 23^a. Ffasiwn AN arall oedd gadael llafariad y fannod heb ei thorri ymaith hyd yn oed lle'r oedd yn fud yn y mesur fel yn *le ordre*, *le angel*, *loret*, etc.=*l'ordre*, etc. yn *Voyage of St. Brendan*; etc.¹ Tybed a oes a fynno hyn ag arfer ein copiwyd o ysgrifennu y mewn brawddegau fel *lla6en fu yr anhera6dyr* YBH 97; *tozri yr holl kad6yneu* ib. 1141; etc.? Cyfrifais 144 o enghreifftiau o gadwraeth yr y hon yn *Ystoria Bown*.

(iii) *Bannod gydag Enwau Cyffredin*.

Efallai bod cof am y gystrawen Hff yn achos cadw rhai enghreifftiau o'r fannod gydag enwau cyffredin; e.e., *y iubet* 628 (B 613 *le gibbet*); *y baed coet* 49, 121, *y baed* 139 (B 143 *le sengler*); *y cri ar lleuein* 3687 (B 3219 *la noise e li hus*); *bzathu...* ar ysparduneu 641 (B 629 *broche des espourons*); *ny hen6yf 02 bileineit* 724 (LlC o v...); *a chlybot...* y ffon 3357 (B 2916 *oyt la noise*); *ac yuet y g6in a ozugant* 3577 (B 3119 *le vin demandant*); *yny hol yd yttod y teir mil yn dyuot* 1247 (ni bu s6n am y miloedd hyn o'r blaen). Yn llosgi y tan cyw. *llosgi tan* 2498, ceir y fannod gydag enw haniaethol, o gof, ond odid, am *le f(e)u*. Cf. hefyd y *nep ae hanuones ef yw eni symplith y dynyon* P 14, 132; *wrth ueibion y dynyon* ib. 159; *trwy kallonnoed e dynyon* Ll I, 60; *ymadaw ar gristonogaeth* SG 335; *a chosta6c y bilaein* AL, I 498, Llsg. Q (Llsg. L. ach... b.).

(iv) *Bannod gydag Enwau Priod Lleodd*.

Anwadal yw'r arfer gydag enwau gwledydd a chyfandiroedd: yr *almayn* 10, 2600, *or almaen* 2610; *02 inde* 1664; eithr yn 1663-4 hefyd *o nubie*, *(o) varbari*, *o aufric*, *o afie*, *ac o l6af66yn* 2906. Yn gyffelyb, yr *india*, *yr egrop*, ond *affric* yn WM 457.

Gydag enwau treh: *yr calys y doeth* 92, ond a *el6it calys* 90; *ym6b2a6nt* 1468, eithr ymhobman arall (14 o weithiau) hebddi.

(v) *Bannod gydag Enwau Priod Personau*.

Ceir y fannod efallai yn yr *abat* 2682=B 2315 *Oube*, eithr dichon i'r cyfieithydd gymryd *abe* ei gynddelw fel 'pennaeth mynachdy'; gwelir hi yn sicr yn *02 arabieit* 3711.

(vi) *Bannod gydag Enwau yn y Cystwr Cyfarchol*.

Yn wyneb absenoldeb treigladd, tybiaf i'r fannod golli yn *march heb ef* 2909 (B 2501 *'Chival'*, *dist Boes*); ac yn *March. mab2 abeth yth garaf* 3034 (B 2600 *'Chival... mult eus ai ben am6'*); eithr gall hyn fod yn efielychiad o'r gystrawen Hff a adawai allan y fannod weithiau gydag enw

¹ Gw. E. G. R. Waters, *The Anglo-Norman Voyage of St. Brendan*, t. 147.

yn y cyflwr cyfarchol megis yn B uchod ac isod, ond ai cadwai y rhan fynychaf fel yn *La meie gent* . . . *chevalchiez* ChdeR 3295; etc. Cadwyd y fannod yn 1539 *Y palmer heb hi* (B 1425 *sire palmer*). Dyry'r SG 366 enghraifft lle ceir y fannod *rhwng* dau enw yn y cyflwr cyfarchol: *arglwyd y marchawc*, cyfieithiad llythrennol pur sicr o *Sire le chevalier* y gynddelw (*Sire* yn unig sydd yn Potvin 255). Am enghreifftiau o'r fannod rhwng enw ac ansoddair, gw. isod.

(vii) *Bannod Afraid* gydag *Enwau* yn y *Cyflwr Genidol*.

Mewn tair enghraifft ceir bannod o flaen enw+enw arall yn y cyflwr genidol penodol: *yny iarllaeth gŵn* 28; *rei o2 marchogyon y llys* 415 (LIC o u . . .); *tozri y paladyr y gŵay6 cyw. t. paladyr* . . . 455; *efallai y dan* (?y) *kastell bzatm6nd* 3588 (LIC *dan g* . . .).

Ceir enghreifftiau o gystrawen sy'n ffinio ar y gystrawen hon eisoes yn LL: *arhit imor hafren* 236; *openn iriu inif teireru* 242; *adif ir eccluiſ niffien* 242; *o blain irallt coit guent* 262; y mae'r esiamplau o'r gystrawen â dwy fannod yn lluosog yn y ddwy ganrif ddilynol yn enwedig yn y testunau cyfreithiol; cf. LIDW: *ir suydguyr ebrnyn* 5^b; *er efcubaur ebrnyn* 5^b; *ecapaneu glau ebrnyn* 7^a; y *kyd ar dysteyn ebrnyn* 10^b-11^a; *er eſevryat eurenyn* 11^a; y *kyd ar dryffaur ebrnyn* 11^b; *eryghyll ebrnyn* 13^a; *in i lau* (= ?llau) *eregnat* 17^b; *eperckenau(c) emoch* 31^a; *eperchenauc er eſcrybyl* 47^a (dilewyd y fannod afraid bron bob tro yn BM 4 wrth gopio P 29); BM 4 (Fac. BBCh 64): *meffuryeu y tyred yrynysf hon*; WML: y *dzyffaur* y *neud* 6; y *ty nessaf yr yfcubaur y bzenhin* 10; yr *effeirat y urenhines* 12; AL: y *guas ystauell y brenhin* I, 354 (Llsg. T); *na6d y guastraut awryn y vrenhines* I, 354 (Llsg. Q a T); y *teulu y brenhin* I, 382 (Llsg. Q); y *s6yd-ogyon y llys* I, 388 (Llsg. P a Q); etc.; etc. Y maent yn niferus hefyd yn y testunau llenyddol: *ar y kic yr ederyn* WM 140; *ar y dz6s yneud* ib. 152; y *bzenhin y diodeifeint* ib. 154; y *llieinyeu y b6zt* ib. 227; y *guas yflauell y iarll* ib. 400; *un o2 yſtueineit y bzenhin* ib. 445; *o2 yſpeyl er rey lladedygyon* P 44, 13; y *ryeni y mab* P 14, 122; y *mein ar gwyl yr eglwyſſeu* P 7, 51b, yn y2 *eglwys gzon yr arglwydes veir* cyw. (sylwer) o yn *eglwys gzon* . . . ib., id.; *llys yr iarlls y campeu* WM 643; *o2 gradeu y temyl* P 5, xv^a; yr *hynneif y temyl* ib. XVI^a; *mi aaf yr purdan padric* HM II, 195; *hyt y tywyssogyon yr offeireit* ib. 251; *o2 hynneif y bobyl* ib. 253; y *tywyssauc yr offeireit* ib. 254; yr *hynneif y bobyl* ib., id.; yn ymyl y *porth y dinas* ib., 310; *tu ar porth y castell* ib. 317; *yny dewyr y graon* P 8^a, 25; *yny dived y dyd* ib. 30; y *kyrch yr eglwys feint romin* ib. 81; *Deu* . . . *o2 deudec gogyuurd y paganneit* P 9, 26^a; *drwy y gytymnyedigaeth y dwy bleit* SG 117; y *decuet rad y nef* ib. 128; *maredud uab owein y clotuoſſaf vzenhin y bzytanyeit* RBB, 264; y *meibion ieuaf y2 arglwyd rys* ib. 341; *o2 g6edieu yr haf* ib. 344; y *kenedloed yrynysſed* P 18, RWM I, ii, 341; *o'r deudec province yr Arglwyd Kan FfyBrO* 54; *tu ar porth y castell* JsC 3 (xv), 61^b.

Clywir y gystrawen â dwy fannod weithiau ar lafar pan chwanager mewn math o *anacoluthon* enw yn y cyflwr genidol at enw a flaenorir yn barod gan y fannod: *i offen y trefniadau* . . . yr *eglwys*; (*hy*) *hi sy'n gwneud y gwaith* . . . y *tŷ*; yn y *gwaelod* . . . y *fuddai*; etc.

Dichon mai o waith dynion yn brawddegau'n ddifyfyr fel hyn y tarddodd y gystrawiaeth gyda'r fannod ddiangen. Os felly, onid yw'n syndod mai yn y cyfnod canol y bu fwyaf blodeuog? Sylwer hefyd ar waith copiwr P 7 uchod yn cywiro'r gystrawen arferol trwy chwangu ail fannod. Esboniad mwy tebygol yw ddarfid ei bentyca o ddull mynegiant y cyflwr genidol yn Hff. Yno, oddieithr gydag enw priod fel yn *le corn Rollant* ChdeR 1768; *l'espee Launcelot* BN 123, fol. 205^a; etc., yr oedd dwy fannod yn anhepgor; cf. e.e., yn *La Loi Guillaume* (XII): *le paleis l'evesque; le frere le duc; le desmene le comte; la besoigne l'ab6; la curt le rei; les serors la reine*; etc.; etc. Clywai ein cyndadau y gystrawen hon yn feunyddiol yn y cylchoedd Anglo-Normanaidd a phrin y caffai ein cyfieithwyr yr un wyneb memrwn AN hebddi. Bwrier at hyn y mynych enghreifftiau ohoni a geir yn LIDW lle gwelir cymaint o olion Hff. Ac ni ddirywir yr esboniad ychwaith gan yr esiamplau o'r LL a luniwyd yng nghanol dylanwadau Ffrengig ac a gynnwys olion AN yn ei ysgriften ac yn ei orgraff. A hyd yn oed pe daethai i lawr o'r cyfnod cyn-Normanaidd, anodd credu nad enillasai fri newydd oddi wrth fodolaeth y ddwy fannod yng nghys-trawen gyffredin iaith y barwniaid.

I ategu'r golygiad uchod gellir galw sylw at waith cyfieithydd neu gyfieithwyr y SG yn trosi'r de genidol Hff (weithiau gyda'r fannod) yn llythrennol i'r Gymraeg: *gospet o veir* 35=uespres de notre dame *Queste* (F) 46; *offeren o veir* 169=la messe de la glorieuse mere dieu *Queste* (F) 245; y *wreic wedu o gamalot* 209 (darll. gwahanol yn Potvin 47); yn eu hanwyl y *gastell o gamalot* 209=le fet mener el chaste de Kamaaloth Potvin 46; y *castell o gamalot* 209=le chastiaus de Kamaaloth Potvin 47; *offeren or yspyt glau* 141=la messe del saint esprit *Queste* (F) 167; y *tachawdyr or byt* 191=li Sauviesres du monde Potvin 25; *gwassanaeth or meirw* 394 (ddwywaith)=le service des morz Potvin 169.

(viii) *Bannod+Ansoddair* mewn *Cyfosodiad* ag *Enw Blaenorol*.

Lawer tro ceir bannod a ddilynr gan ansodd. yn gwneuthur cyfuniad a weithreda fel ansoddair syml: (a) ar ôl enw a flaenorir gan rh. blaen; (b) ar ôl enw priod. Wele'r esiamplau: (a) y *chna6t y g6yn* 1842 (=LIC), *am ffon i y dzom* 2004 (=LIC); *dy ben di yr ma6z* 2008 (=LIC), 2691 (=LIC); B 2321 *vostre gros test*; *vygchwae dec* 3316 (=LIC *v.chw. y dec*; B 2875 *Bele soure*; *vy merch y dec* 3547 (=LIC); B 3095 *bele file*; *vy meibon y tec* 3736 (=LIC); B 3270 *Bel f6z*; *vy mab y tec* 4353 (=LIC); B. 3831 *Beau f6z*; *vyntat y tec* 4356 (=LIC); (b) *Iuo2 e2 gris* 2680 (llsgr. I . . . *oz gris*); B 2313 *Yvori le Gris*; *ar6ndel yr dzythyll* 2884 (llsgr. *yn dz* . . . B 2480 *Arundel le destrer abrivez*); y *nerthu bo6n y clotuoſus* 4017 (llsgr. *b. clotuoſus*; B 3537 *Boun li aloſe*).

Dyry testunau eraill enghreifftiau tebyg: (a) y *uys ebecan* LIDW 2^a (BM 4 *ay vyf y bychan*); *teſetiſtſiaht ekantaf* ib. 24^a (BM 4 *y t.gyntaw*); *eny law edeheu* LI I 28 (RBB *yny la6 deheu*); *medyſyav llad pozre y map ebyro en dyal y map e marv* ib. 40; *G6zvynym6m y vza6t ef yr hynaf* ib. 57; *vy mra6t . i . y tec* P 5, xxiii^a; *dy gledyf y da* ib. cxviii^a; *may ha6tcler dy cledyf di yr* (llsgr. *yn*) *da* P 9, 12^a; *yny vraiku yny vreich y deheu* P 8^b, 32; y *vab yr hynaf* WM 191; *merch y dec* BSKatrin 33; *vymbza6t y tec* ib. 38;

vy chwaer y dec SG 120; ymraut y tec ib. 130, 413; vy nei y tec ib. 324, 365; yny llaŵ hi yr asseu AL I, 520; em plyth y weythredoed e lleyll LI I, 52; ... ym bzaŵt y ku RP 1203; (b) Och duw tec=?y tec SG 147; Lawnslet tec=?L. y tec ib. 151 (ddwywaith); ef aelwir castell y bel=?c. le bel ib. 236 (Potvin 78 *chastel de la Pelote*). Estyniad o'r uchod, mae'n debyg, yw'r un a welir yn SG 199 *Ema y mae y kywarwydyt yn dyvedut adaw o walchmei y fforest hagyr. a dyuot yr dec*=Potvin (Berne) 35 *Ici ... li contes ... dit que misires Gauvains a trespasé la male forest et est entrez an la plus bele forest et an la grant et an la haute*.

Serch na welir mo gystrawen (a) yn y dyfyniadau a roir uchod o Boeve nac yn y *Queste del Saint Graal* nac yn y *Perlesvaus* sydd ar gael, eto digwydd niferus esiamplau ohoni yn y testunau Hff; e.e., *ChdeR* 2250 *ses blanches mains, les beles*; Boeve 1249 *tun pere le poestifs*; ib. 3195 *ta femme le franc*; ib. 3349 *mun pere li alosez*; *Otinol* 338 *m'espée la tranchant*; ib. 1132 *vostre ami le senex*; ac o (b) cf. *ChdeR* 2321 *le gentils reis, li magnes*; ib. 2807 *Karlemagne li vielz*; Boeve 838 *Engletere le graunt*; ib. 1292, 1401, 2023, etc.; *deu le dreiturer*; ib. 1649 *deu le pussant*; ib. 3197 *merci deu le grant*; ib. 1730 *Boun li sené*; ib. 2247 *Almayne le grant*; *Otinol* 1338 *Naines li barbez*; ib. 1773 *Otinol li menbrez*; *Queste del Saint Graal* (S) 18 *alains li blans*; *yuains li aoutres*; etc.

Yn wyneb yr enghreifftiau hyn, anodd credu nad o'r Hff y cymerwyd y ddwy arwedd ar y gystrawen yn (viii) ac ategir y dyb gan gymeriad y testunau Cymraeg y ceir hi ynddynt (gw. t. lix). Ceir model yr estyniad yn amlwg ddigon yn y dyfyniad a roddir o Potvin.

Sylwer, er hynny, bod hanner yr enwau yn y cyfuniadau a ddyfynwyd o destunau Cymraeg yn y cyflwr cyfarchol yr hyn a ragdybia gystrawen Anglo-Normaneg megis (*ma*) *file*, *la bele*: (*mun*) *fiz*, *le bel*; etc., cystrawen na chofiaf ar hyn o bryd ei gweled. Onid yw'n bodoli, rhaid tybio i'r cyfuniadau hyn ddyfod dan ddylanwad bannod y cyflwr cyfarchol (gw. uchod) neu i'r Cymry yn yr ardaloedd dwyieithog, o fynych glywed ac arfer cyfuniadau fel *Sirē Cher*, *Frerē Cher*, *Mestrē Cher*, etc., fynd i deimlo'r -ē (=y dytwyll) fel y fannod Gymraeg ac iddynt yn yr iaith lenyddol ei mynegi drwyddi. Am esiamplau o waith dyn yn ymddrysu yn ei ymwybod ieithyddol, gw. §12, (b), (v); gw. T. J. Morgan, *Y Treigladau*, t. 117, am *tad y cu> tadcu*; etc.

§40. BANNOD AMHENDANT

Yn ôl canonau gramadegol y beirdd, nid oes fannod amhendiant yn Gymraeg (cf. WS 4; WG 192); ac eto i gyd rhaid addef bod rhywbeth anghyffredin o debyg iddi yn YBH. Ystyrier y brawddegau a ganlyn: *a minneu a af y edzych a gyuarfo ami vn gwydlodyn* 1812=B 1645 *mes jeo irrai garder ... si jeo pus trover un cerf corant*; *a boŵn a at vrynat* (llsgr. a *atŵaenat*) *arŵndel y varch ae vathu ac ysparduneu. a chyzchu un admiral ae vathu ae lŵayŵ* 3599=B 3138 *E Boves let coure Arundel l'abrieŵ, devant les autres fert un admiré*. Cadwodd y LIC y darlleniad cyntaf eithr chwane-godd oed y enŵ ar ôl *admiral* yn yr ail am iddo, ond odid, gael y gystrawen yn ddiethr. Digwydd eraill sy'n ddigon tebyg: *dyro ym vn lŵaleit o fŵyt* 1362=B 1285 *donez a moi le manger sanz plus une fez*; ond gwna

une fez 'unwaith' y rhifol yn bosibl; *mi a rodŵn vy march am holl arueu yr haner vn dozth o vara glsenith peillit* 1352=B 1275 *dist Boves ... ke il dorreit ... tu2 les armes ... e le destrer auci ... por la meyté de un pain de forment bulté*; ac y *mŵmbzaŵnt y kerdadŵ yn vn iŵznei* 3894 (cf. B 3314 *vindrent a un jorne*, gw. n. ar 3894); yma hefyd y mae'r rhifol yn bosibl. Ceir enghraifft go sicr o'r un gystrawen yn RBB 243 *A chrŵytraŵ y2 ynys oŵl aozuc. y fyllu a gyuarfŵei vn gwydlodyn ac ef*.

Ai fel bannod, gan ddilyn y gramadegwyr Hff (cf. L. Foulet, *Petite Syntaxe de l'Ancien Français* 283), ai fel rhifol y dylid ystyried yr un a ddigwydd yn y cyfieithiadau CymC o ymadrodd negyddol sydd yn yr un ansawdd megis yn *ny cheiffaf gennyti ti lberth vn geinalc* 3239=B 2806 *Ne voile de le vostre le vailant de un dener?* Ceir hanner dwsin o'r rhain yn YBH ac wmbredd mewn testunau CymC eraill; gw. *Negyddiaeth* dan *Adferfau* yn *Cystrawen*, §48.

Rhwng y rhifol *un*=*un* yn unig' a'r fannod amhendiant nid oes ond prin un datblygiad semantig o bwys, sef yw hwnnw, 'rhyw, a certain, quidam' (cf. ddatblygiad y Llad. *unus* yn yr ieithoedd Rhwmaens). Nid y rhifair yn sicr mo'r *un* uchod yn yr enghreifftiau cyntaf; gellid, dan raid, ei gymryd i olygu 'rhyw', ond gan mai bannod amhendiant ddiamwys a gyfieithir, bod *un* yn hollol afraid yn Gymraeg, ac i *un* gael ei wrthod gan gopiwr y LIC yn=1812, awgrymaf mai rhesymol derbyn yr enghreifftiau fel benthyciadau o arfer gystrawennol Hff.

§41. BANNOD DDOSRANNOL NEU GYFRANNOL (L'Article Partitif)

Yn *oz rei* 2788 dyrr YBH yr hyn a ymddengys yn gyfieithiad llythrennol o'r fannod ddosrannol (*l'article partitif*) *des* yn Hff: *erchi a ozuc y varchogyon ay ysquiereit oz rei deŵazf ymgŵeitraŵ* (arall yw darll. B). Arferid *des* gyda *plus* ac ansoddair ac arferir ef fyth i gyfleu yn Ffrangeg y radd eithaf arbennig (*the absolute superlative*) megis yn *ll m'arriwa une aventure des plus extraordinaires* a gellid, gan hynny, pes mynnid, drafod y pwynt dan *Cymhariaeth*.

Dengys SG 207 esiampl debyg: *seith gastell or rei goreu o gymry*.

Am atsein o'r fannod ddosrannol yn yr un., cymh. *heb auon dim or bwynt udunt* SG 55; *Ac nyt auones ... dim or bwynt ytt ib. 69*; *dillat aod ymdanei hitheu or hynn goreu ib. 106*=*Queste* (S) 129 *just achesmee des plus beles robes del monde*.

§42. DYNODI MEDDIANT

(i) *Drwy Fannod ac Arddodiad Rhedadwy*.

Rai troeon ceir bannod ac ardd. rhedadwy yn dynodi meddiant lle buasid yn disgwyl rh. blaen: *ae vedzu ar ben y yfgyd yny aeth y vzeich ddeheu idaŵ ymdeith* 1406=B 1326 *le brace destre li ad il coupé* (yn llythr.) 'he cut off for him the right arm'; y gyt ac y *darfu idaŵ y lŵedi bzaŵu*

y march . . . 1333=B 1255 *Kant Boes out deus ici pries* 'When B. had thus prayed to God'. Cf. *gŵedy daruot idau y ginyaŵ* RB 176; a *pharedur* . . . *ae trewis yny dorres y breich deheu idaw* SG 316=Potvin 183 *mēs Perceval . . . li donna tel cop . . . qu'il li trancha le braz* (yn llythr.) 'but P. dealt him such a blow . . . that he cut off for him the arm'; *arthur adrewois dyrnawt arnaw. yny tyrr y breich deheu idaw* SG 378=Potvin 269 *li rois le fiert de si grant air qu'il li trancha le braz* (yn llythr.) 'the king strikes him with such impetuosity that he cut off for him the arm'. Cf. B 2942: *La lance al duc brise meyntenant* (yn llythr.) 'He at once breaks the lance to the duke; bannod hithau yw'r y (y *bayŵ*) yn ef a dozres boŵn y bayŵ ydaŵ (llsgr. *yndaŵ*) heb odzic 3383. Yn yr un modd, geilw B 2926 *l'escu li perse* (yn llythr.) 'he pierces for him the shield' am inni gywiro yr esiampl yn 3367 a darllen yny *dyllŵys* (llsgr. *ballŵys*) *idaŵ y lluruc* (llsgr. y *luruc*). Gwall, yn bur sicr, yw *ballŵys* (gw. n. ar 3367) a dichon mai llythr yw'r l- am ll-. Dan raid, gellid tybio mai rhagenw blaen yn hytrach na bannod sydd yn y ddwy esiampl olaf, ond y mae darll. B a'r enghreifftiau eraill yn ffafrio bannod. Ond weithiau wrth drosi'r gystrawen HFF hon gadewir yr arddodiad allan megis yn *adaruot tozri melafcŵn y vordŵyt* 3910-11=B 3440 *le mestre os de sa quise li est brisé* (gw. n. ar 3910) a SG 302 *nyt ysgealusawd lawnsloŵ y taraw ynteu yny vrd y vordŵyt yr mae(s)*=Potvin 167 *li rendi l tel cop qu'il li trancha la cuisse à toute la jambe* (yn llythr.) 'he dealt him such a blow that he severed for him the thigh from the (rest of the) leg'. Yma myn ein hymwybod ieithyddol, ar yr osgo cyntaf, ddeall y *vordŵyt* fel 'his thigh'; gw. isod.

Hyd y sylwais, ni ddigwydd yn YBH yr un enghraifft lle dynodir meddiant drwy'r ardd. y 'to'+bannod+o de, 'from, of'; ond dyma un o'r SG: *pa ryw gastell yw hwnn racko. Arglwyd heb ynteu castell yr (=y+yr) wreic vrdw o gamalot* 203=Potvin 41 '*quex chastiaus est-ce ci?*' 'Sire, cest li chastiaus à la vesve dame'; cf. efallai *kynffestet yr oed yntaraw. ac ydoed ygwæet yn ffrydyeu yn dyuot oe drwyn ac oe eneu y arglwyd y corsyd ib.* 209=Potvin 46 *il les done* (i.e. *les cous*) *si granz et si orribles que le sanc raie au seignor des Mores* (er cael au (=a+le) yn y testun HFF); cf. hefyd *mab y duw* (=m. *Duw*) P8a, 42.

(ii) *Drwy Ragenw Blaen ac Arddodiad Rhedady.*

Ar wahân i'r HFF, ein tuedd fuasai dehongli'r y yn y ddwy enghraifft olaf o YBH yn (i) uchod fel rhagenwau blaen a'u lleoli gyda'r esiampl a gymerwyd o'r SG 302 o dan y pennawd hwnnw. Fel enghraifft bur sicr o'r gystrawen gyda'r rhagenw blaen ac arddodiad, gellir dyfynnu 2724 *ac ae dzoffaŵl yd arllŵysfaŵl ffozd idaŵ* (LIC *arllŵysfaŵl ffozd idaŵ aŵnaeth*)=B 2347 *Ore me lessez fere chemin* 'now let me clear a way for myself' lle mae *idaŵ* yn cyfleu'r rhagenw atblygol *lat se yn se lesser fere*; cf. *se frayer une route*; etc.

Fel y gwelir, nid yw'r gystrawen yn (i) namyn cyfieithiad llythrennol o'r dull ymadrodd HFF ac ymddengys mai adlais o'r HFF yw'r hon a welir yn (ii).

§43. Y PRIOD-DDULL 02 *byt*, ETC. AR ÔL
GRADD EITHAF ANSODDEIRIAU

Rhagflaenir enw a ddibynna ar y radd cithaf yn nhestunau CymC gan o megis y blaenorir enw yn yr un sefyllfa yn HFF gan *de*. Dyry YBH amryw enghreifftiau: *gozeu mozŵ 02 byt oed copart* 2071; *vn 02 glŵyr debz-af or byt* 2158; *y marchogyon grymuffaf 02 dyrnas* 4043 (arall yw cystrawen B yn y rhain). Cf. SG y *marchawc goreu or holl vyt* 4=Queste (S) 6 *li mieudres cheualiers del monde*; un or *gwy'r techaf or byt* 7=Queste(S) 9 *.j. des mieudres cheualiers del monde*; namyn yr *marchawc a vo goreu or holl vyt* 18 *plus bias cheualiers del monde*; namyn yr *marchawc a vo goreu or holl vyt* 18 *plus bias cheualiers del monde*; hefyd SG 48, 78, =Queste (S) 22 *sil nest li mieudres cheualiers del monde*; hefyd SG 48, 78, =Queste 53, 90, 101; Potvin 180, etc. Ceir digon o esiamplau 83, 312; etc.=Queste 53, 90, 101; Potvin 180, etc. Ceir digon o esiamplau o'r fath nid yn unig yn y cyfieithiadau, eithr hefyd yn y testunau brodorol. Geilw J. Lloyd-Jones fy sylw at *A oes . . . kynghoz 02 byt* WM 28 ac *O fan o'r byd* MA² 339^a ac awgryma y gellid dosrannol (partitive) brodorol o 02 *byt*.

Fel y gwelir wrth gymharu'r SG a'r Queste uchod, y mae'r ddwy gystrawen yr un ffund yn hollol ac ymddengys mai'r Cymry oedd y benthycwyr. Os felly, rhaid efallai edrych ar yn+bannod fel y gystrawen brodorol; e.e., *nyt oed yn y byt dyn dzuanaŵ y chyffyr no hi* YBH 1535; *techaf dyn yn yr holl vyt* SG 366; etc. Ond gall mai *gallicisme* yw'r gystrawen gyda *de* yn HFF, sef cystrawen a etifeddiwyd o'r Hen Aleg.

§44. Y RHAGENWAU PERSONOL

(i) *Y Person Cyntaf.*

Mi a Ni. Yn 3233, o efelychu'r cymysgu rhifau yn yr ail berson (gw. isod), trewir ar y llu, lle buasid yn disgwyl yr un.: *a pha vn byt titheu. Syr bachler tebic byt y ŵr ar ormod kerdet. ac y velly yd ym heb ynteu yn ŵr*, cyfieithiad llythrennol o'r testun AN fel y dengys B 2798 '*e vus, ke estes, sire bachelor? Mult resemblez traveilez e penez*'. '*Si sumes*', dist *Boes*, '*sachez de veritez*'.

(ii) *Yr Ail Berson.*

(a) *Ti a Chwi.* Dyry YBH ddwy esiampl debygol iawn o *chwi* am *ti*. Dyma'r un debycaf: *ymhoel dzathkeuyn lŵtŵn ny rodŵn i yroch chlŵi nac yr ych ffyd egroeffen. ac onyt ymhoely mi a rodaf it dyrnaŵt. Y gyt ac y clyŵ amoftrai copart yny vegythyŵ . . . 2107-12* (yn y llu, y mae darll. B. 1887-8); esiampl arall bosibl yw: *pŵy dy enŵ di . . . girat arglŵyd . . . yŵ vy enŵ. ae ryuelltŵyr yŵch i ac a gymero da enŵ rylbelu ac os ef mi ae rodaf yŵch ŵtŵ ŵch ellyllus yr ryuclu o honaŵch i ar y bilein . . . 2282-88*=B 2015-17; 'Gerraud', dist 'l'amperrur, 'este vus souder?' 'Oyl' ce dist *Boes* . . . 'mester averai de grant ben gayner' 'Girart, ai rhyfelwr ydych chwi?' 'Ie', meddai Bown . . . 'eisiau ennill da lawer a fydd arnaf'.

Rhag i neb dybied bod y cyfnod yn rhy fore i arddangos peth o'r fath (y bymthegfed ganrif yw dyddiad hyn, yn ôl WG 270), wele nifer o enghreifftiau cynnar diamwys a dibetrus: *carys y diwed hwnn yd adolych-affatach chwi yn ni . . . yfgruiennw attawch chwi . . . Ni fedzuŵaf i yfgruiennw atch bzodyryaeth chwi . . . mi ay hanwonaŵ ywch. A chany attaw*

awch awdurdawt chwi megif y hysgrivennaffawch chwi attaf i . . . wrth hynny dyallet dy ynni di na bo . . . bych hirhoetlawc agrymus y ryngych bod duw P 8^a, 20 (Annerch Turpin i Leoprant); *A chany allawd ych awdurdawt chwi val y hyfriuennafawch attaf . . . Ac 62th hynny dyallet ychfynnwyd chwi . . . buchedoccaa a grymhaa val y ragho bod y duw P 5, lxxxva* (amrywiad ar yr un annerch); minnev a giglef bot nebun pei afgelut ti euo yn adurn brenhinaol. ef a orffwyfsei aoch ryuic chwi oll, *Pererindawt Siarlymaen*, LIC, col. 605 (cf. P 5, cx^a a P 9, 57^b dy holl vocfach di; P 7, 16^a dy ryuic di); *Sagamor* heb y brenhin. a velly ditheu. beth a wneuch chwi. *Arglwyd* heb ynteu . . . SG 390 (yn y llu. y mae darll. Potvin 283); *chwi* aorchymynysawch ymi anuon yn yscrivennedic ywch yr hynn . . . Hyspys yw y gwaf i hynny . . . o arch ych tatolyaeth chwi . . . oth arch ti. namyn dirgeled ych tatolyaeth . . . Minheu a gaeplaaf ych gorchymyn chwi HM II, 189 (Annerch y Brawd Henri i Henri Abbad ar ddechrau *Purdan Padrig*); os Duw a ryd hoedyl ymi. heb ef. mi a attebaf ych enryded. ac ych rodyon P 5, cxxiii^a (Gwenwlyt sy'n siarad â Marsli ac yn diolch am ei roddion); a goeyn idaw pa le y kaffei ef ymwelet ar brenhin . . . kerdwech ragoch heb y marchoc yny weloch lleun o bali . . . P 7, 18^a; y2 y g62 athwaeath ar y del6 hom. o2 gell6ch dywedut . . . WM 500; Mahumed ac apolo ar d6yeu ereill awyffnenethy di udunt ath anrydedho di varfli ac ath gatw6 d66y ganhozh6y y rei a c6playffam ni awch kenad66i ychwi P 9, 44^b (=P 5, cxxl^b). Ar 6l galw ti lawer gwaith ar Arthur yn SG 192 cawn yr unbennes foel yn 193 yn dywedyd wrtho . . . ual y gwelwch chwi; eto ef a zyd yt heb y blacand gwyntlon o veibion boneddigion devcanneib yw d6yn genwch i ffrainc CwrtM II, 131; onid y rainwchi (ei wraig yn siarad â Siarlymaen yn *Pererindawt*) ib. 72. Ac yn olaf, dyma enghraifft o ferf lu. gyda rhagenw un.: ac ny ellwch di y gwpplao evo ay kwpplao P 8^b, 14=ac ar ny ellych di . . . P 8^a 16. Gallai ellwch, mae'n wir, fod am ellwch ac yn wall am ellych, ond -w- a dorrodd y copiwr heb os nac onibai.

O ba le y daeth y ffasivn newydd heb i'r Gymraeg?

Fel cyfrwng ymddiddan arferai HFF Ffrainc yr ail berson llu. ond odid yn amlach na'r ail berson un. a chymysgid y ddau rif yn awr ac eil-waith yn yr un ymadrodd. Ymddengys i'r llu. ennill mwy bri fyth yn yr AN (cf. *Le Pèlerinage de Charlemagne*) ac enillodd yr arfer o gymysgu'r rhifau hithau boblogrwydd amgen. Erbyn dechrau'r drydedd ganrif ar ddeg aethai cymysgu llu. ac un. yn un o neilltuolion pennaf y dafodiaith hon. Dyma esiamplau nodweddiadol a dynnwyd o'r *Mystère d'Adam* (llsgr. c.1250) lle maent yn niferus: *A m'imagine t'ai fait de tere. Ne me devez ja moveir guere* 'Ar fy nelw y lluniais di o bridd y ddaear. Ni ddylech chwi byth ymryson â mi' 5-6; *Tun seigneur aime e si od lui te tien. Por nul conseil ne guerpiex le mien* 'Câr dy arglwydd a glŷn wrtho. Nac ymadewch â'm cyngor i am yr un cyngor arall' 70-71; *De cest jardin tei dirrai la nature: De nul delit n'i troverez fulture*. 'Dywedaf wrthynt natur yr ardd hon: ni chewch yno ddiffyg dim hyfrydwch' 89-90; *Manje le, n'aiez duntance* 'Bwyta ef, na fydded arnoch ofn', 275; etc.; etc. Cymerer eto y ddwy esiampl a ganlyn o *Fouke Fitz Warin*,¹ testun a gyfansoddwyd ar y Gororau neu efallai y tu mewn i Ogledd Cymru yng nghanol y drydedd

¹ *Fouke Fitz Warin . . . édité par Louis Brandin* (Paris, 1930).

ganrif ar ddeg (llsgr. xiv): *Dy moy, fet Payn, vous, lede creature* 5; *po; resembles tu ton pere qu'est si hardy e si fort, e vous estes corcard* 14. Y mae yn Boeve yntau niferus enghreifftiau o'r un nodweddion (cf. *que tu me lessez* 1043) a thebyg y ceid wmbredd ohonynt yng nghynddelwau AN *Ystoria Bowen*, *Pererindawt Siarlymaen*, *Y Seint Greal*, etc., ac awgrymaf mai o gyfathrach â'r Anglo-Normaneg ar lafar ac ar lyfr y treiddiodd yr arfer o roi'r ail berson llu. am yr ail berson un. ac o'u cymysgu i'r Gymraeg. Fe arferid yr 2 lu. am yr 2 un., felly, ddwy ganrif ynghynt nag y tybiai J. Morris-Jones (WG 270).

(ii) (b) *Ti a chwi*. Yma, efallai, y dylid galw sylw at waith siaradwr yn troi'n sydyn o gyfarch ei gyd-ymddiddanwr ac yn mynd rhagddo i siarad er budd rhywun sy'n gwranddo ac yna yr un mor sydyn yn troi'n ôl i gyfarch ei gyd-ymddiddanwr cyntaf: *affei ym byryut yr eillbeith a uei llell. llylly ychydic y gellit dy volit a mi a v6n beth yffyd yn y r6yfra6. ryiffel neith6yr y kuffeneist dy l6reic* 2571-6; hefyd o bosibl (gw. n.) yn 3050-3 os ef a geis dy yrru y ar y tir a ryuu ym tat. i. *a phei be6n .i. g6edy mynet hyt ar bed6yramm y mo2 mi a deuaf y nerthu ef ae gynyfkyaydu. eithyr hynn nac ymdiret ti y mi byth hyt pan y heydych dy hunan*.

Ni cheir mo'r troad stylistig hwn yn y manau cyfatebol yn B ac nid oes gennyf gof i mi ei weled yn HFF.

§45. Y CYMAL ENWOL

(i) *Arddodiaid Diangen* (am ac o) ar Flaen Cymal Enwol.

(a) *Am*. Ddwywaith neu dair ceir am o flaen bot ar ben cymal enwol ar ôl berfau nad ydynt yn golygu 'gorchymyn': *hell6yd a dylbedy ditheu am ey moti yn dzu6nt neu yn rubalt* 280 (=LIC)=B 280 *mes de ceo mentes tu mult apertement, quant me apellastes ribaud e trauant; hell6yd a geny am ymotti yn vilein trau6nt* 723 (=LIC) (dim cyfatebol yn B); efallai hefyd yn a marth ida6 am nath lada6d 2581 (=LIC)=B 2234, *ja seit il ke de tot ne vas tua*; ond dichon mai achosol yw am yn yr olaf.¹

Y mae'n arferiad yn HFF i ddechrau cymal enwol gyda'r arddodiaid de megis yn os *mismes repranant de ceu kil unt a tort dit; Fil le conte Aimeri, qui de 6o se vantat, Que icele grant eve qui si bruit en cel val. Qu'il, la fereit eissir tote de son chenat*; etc. Pery'r gystrawen gyda de mewn bri yn Ffrangeg heddiw: *on ne vous blâme pas de ce que vous êtes allé le voir; il était mortifié de ce que cette scène se fût passée chez lui*; etc.² Efallai mai efelychiad o'r gystrawen HFF a geir yma. O ba le bynnag y daw, y mae'n sicr nad cystrawen bersonol i'r cyfieithydd mohoni, oblegid cadwodd y LIC hi bob tro.

¹ Gw. Melville Richards, *Cystrawen y Ffrangeg Gymraeg* (Caerdydd, 1938), t. 137.

² Gw. W. Meyer-Lübke, *Grammaire des Langues Romanes*, III, *Syntaxe*, (Paris, 1906) t. 655.

(b) O. Unwaith (2786) ar flaen cymal enwol sy'n wrthrych berfenw arferir o cwbl afraid: *medylyab a ozuc boón o vynet y ymbelet ar bzenhin* (=LIC). Digwydd *penser de* 'meddwl am, rhoi bryd ar', yn aml yn HFf ac yn B megis yn *si pensunt de fraper* 2339 'rhoddant eu bryd ar daro dyrnodiau'=YBH 2713-15 *medylyab gallel (eu) maedu* (gw. n.); ac yn sicr cyfieithiad llythrennol o'r *de* ar ôl *penser* yw'r o a geir yma ar ôl *medylyab*. Atgoffa J. Lloyd-Jones fi y ceir *m. o* yn y Farddoniaeth: *O weddiaw a modd wylaw pawb meddylid* MA² 337^a; *Meddylia oth ra a'th rad i'th brydydd* ib. 340^a; ac o *traethu am a tr. o.* Tueddaf i gredu ddarfod i gydnabyddiaeth y Cymry â'r HFf ffafrio datblygiad o mewn gwahanol gystrawennau.

(ii) *Pwysleisio Rhan o'r Cymal Enwol Drwy (y)tað.*

Pan bwysleisier rhan o'r cymal e., y ffurfiau cysylltiol arferol yw y *mae* (12 waith), *mae* (4 gwaith), *may* (2 waith), ond ceir y *tað* yn 1542 bei nath lbelon yny dilygyat *hón mi . . . a dylbedón y tað* (LIC panyó) ti oed boón a digwydd *tað* syml yn 3789 *a medylleit albaeth tað* (=LIC) hir y buafei yn llythyað y vzenhinyath. Ni cheir na *panyó* na *panió* (cf. P 14, 171)¹ yn YBH.

Am esiampl gynnar arall o'r cysylltair deheuol hwn, cf. P 45, 60 y *dywaðt tað un genedyl oed wyr ru. ar bzyttanneit.* Clywir *ta* yn fynych o flaen cytsain mewn rhai mannau heddiw. Mewn un ardal, sef ym mhlwyfi gorllewinol Cantref Buellt, arferir *tai*, croesiad amlwg o *ta(w)+mai*.

§46. Y CYMAL PERTHYNOL

(i) *Cymysgu a ac y, yd.*

O'r cymysgu hwn dyry YBH lawer o enghreifftiau a ellid eu chwanegu at y rhai sy'n hysbys:

(a) Trewir ar y fel goddrych lle buasid yn disgwyl a:

ac yr ystabyll y doeth ef ac y gytac y dað ef ar o gyuyóeh ar march. y march adyrcheif y dzaet ol ac y trelbis (LIC adzelbis) *iuoz yg eledyr y ddóyuron* 1071;

a bzatmónd a ymozdílbedad a boón ar bēn glan ac y dylbot (LIC a dylbaðl) *62thað* 1248-50;

ar gúz hagr aflunyeid hómnó ygyt ac y glhyl ef boón. y dylbot (=LIC) *yn vchel* 1983;

bzice o vziſleu. glois o gaerloyó. a clarice o leicetre (za) oed truan ganthunt ac a vynnyn y dianc. ac y dybedaffant (LIC *Ac a d . . .*) *62th y bzenhin* 3012-15.

¹ Gw. hefyd n. Henry Lewis yn *A Concise Comparative Celtic Grammar*, (Göttingen, 1937), tt. 323-4.

Yn y drydedd enghraifft y tebyg yw i'r cyfieithydd wrth roi'r cysylltiad y *gyt ac y* yn anacolwthaidd lle saif adael y goddrych *ar gúz hagr . . . yn yr awyr*, fel petai, yna ei anghofio a mynd yn ei flaen gydag y *gyt ac y* yn uchaf yn ei ymwybod. O'r tu arall, anodd credu y buasai'r cysylltair y *gyt ac y* sydd mor bell yn ôl yn yr esiampl gyntaf yn aros yn ddigon hir yn yr ymwybod i beri i neb ysgrifennu y *trelbis* yn hytrach nag *adzelbis*.

(b) Ceir *yd* (unwaith) ac y (yn aml) fel gwrthrych lle disgwylasid a: *nachaf boón yn dyuot yr lle yd adaðffei bonfei* 1853;

kanyz ahómnó a gallei (=LIC y g . . .) *thneuthur y llyó y mynhei* (LIC a mynnei) *ar y hóymeb* 3217;

Duð yr hónn a anet or vozóyn llyry . . . ac auu teir blyned . . . ac a dzyll-estabð deugein . . . ac y gberthaðð (=LIC) *iudas yr ideóon* (i'whom J. sold to the Jews' neu *iy=y+y=ae*; cf. 3542-7 dan (e) isod) *yr dec arugeint aryant . . . ac a diodefaðð agheu . . . ac a uu varó ac a gládóyt. ar trydyt dyd y kyuodes* (=LIC) *o veiró. ac y dað* (=LIC) *dyabzaðt . . . boet ef aih iachao di . . . 2802-14; cf. 02 kaffei veddic y gyuanhei y afcözn* WM 141.

Tebyg fod y gynddelw AN y gweithiai'r Cymro arni fel B (gw. isod) yn anwadau yn y paragraff hwn rhwng cymal perthynol a brawddeg seml ac efallai i hynny arwain y cyfieithydd i amrywio yn yr un modd, peth a helpid hefyd ond odid gan y cymal adferfol *ar trydyt dyd.* Dyma destun B. 2409-19: *Deu vus salve . . . he pur pecheurs fu de la pucele nez, en la terre seynthe trente ans penez, quarante jurs juna pur son poeple salver, pus li trai Judas pur sule trente deners, a Juyz fu bailé pur son cors tormenter, en la crois pur nus deignoit morer e pus son cors en sepulcre poser, dedens les trois jors fu resuscité, a jur de jugement nus vendra tuz juger; cil salt le roi . . .*

(c) Eto, mewn brawddegau annormal yn dechrau gydag adferf deuir ar draws a lle buasem yn disgwyl un o'r geirynnau y, yd:

Yna y darchafyffant y fomereu ar y meirych ac a ysgynaffant (LIC *yd ef.*) *hóyniteu* 1742;

ac yna y kyuodes fabot ac a elóis (LIC y g . . .) *ar boón ac a erchis* (LIC *yd e . . .*) *idað talu teyrnget* 2826-7;

ac yna y tozraffant eu eróyn gra ac a dodaffant (LIC y d . . .) *y meibyon ymplec y rei hynny* 3156;

ac yna y kymerth boón hóynt ac ae dzyllýs (LIC y dz . . .) *yn dzylleu . . . ac y deuth iofian ac a gyhyrdaðð ae that ac a aeth* (LIC *yd a . . .*) *dóylað mynógyl idað ac y gofynnýs idað* 3542-6;

ac yna yd yskynnaðð (LIC *yd aeth boón*) *yr ystauell vzenhinaðl. a góifcað ymdanað lluruc a helym difcleiredic ac a thifcaðð mozglei y gledyf . . . ac yd yskynnaðð* (LIC a ef . . .) *ar aróndel* 3591-4;

ac yna y neidaôd koflaôcki koch o honaô ac a ffoaôd (LIC y ff . . .) 4163;

Ac yna y peris galô ar yr archescob ac a dylôaô (LIC y d . . .) 62thaô 4338¹

(ii) a Berthynol yn Ategu Ry.

Seithwaith chwanegir a berthynol fel cynheiliad at y geiryn ry: llys a ryfuafsei 256; gôz . . . a ryfu 694; fabot a ryfuafsei 2180; marchaôc a ryfuafsei 2543; ffon . . . a ryuu 2850; tir a ryuu 3051; llelbenyd . . . a ryuu 3478.

(iii) Coll a Berthynol.

(a) Gyda ffurfiau Bot.

Ceir y rh. perthynol a o flaen oed 27 o weithiau, ond hepgorir ef 18 gwaith: a delô lleô oed yny daryan 559; a haner milltir oed yn llet y dôfyr 1305; tebic yô yr march oed gan bzatmônd vy mraô 1381; ac y mae'n absennol hyd yn oed yn y cymal gwahansangol a thzannueth (oed duô ful-gôin) y kyuodes y bzenhin 2858; cf. hefyd 2064, 2424, etc. Rhoddwyd a gydag oedynt chwegwaith, eithr deirgwaith hepgorwyd hi: ar pryeit hynny oedynt yny ofalu 988; a phymthee bzenhin a dellynt y danaô ac oedynt llyr idaô 1036; Y lygeit oedynt gymeint ar dôy fâlôffer vôyaf 1967.

(b) Gyda berfau eraill.

Collir yr a unwaith: ar pozh côlis yflygaffant cyw. a y . . . 4134 (LIC a e . . .). Cf. yz honn adornhawd ef o eur ac ariant P 7, 50^b.

Gwaith copiwr yn ymddrysu yn nhebygrwydd y rhagenw i'r llafariad ddilynol, bid sicr, yw'r esboniad yma.

(iv) ac a gyda gwerth Rhagenw Perthynol.

Ymddengys y digwydd ac a gyda gwerth rh. perthynol syml yn ae ryuelllyr yôch i ac agymero da yr rylbelu 2285.²

(v) Cymal Perthynol Traces yn Dynodi Amser.

Cf. ystruan aamfer ym ganet i 1533; ar amfer da a deuth y ganet deu vab idi 3138; etc.

(vi) Ffurfiau Abladol yn Dynodi Amser.

Cf. Y petllyryd dyd yd yttoed ef yn kerdet y glbelei palmer 859; a noslbeith yd oed ef yn kyfgy y doeth pryzf glbenrync . . . ay vzathu 1011.

¹ Am enghreifftiau chwanegol ac esboniad Henry Lewis ar y pwynt hwn, gw. *Dele y Eyd* (Caerdydd, 1928), t. 126; BrDg, xxxviii; *A Concise Comparative Celtic Grammar*, t. 244.

² Ar y gystrawen hon, gw. Henry Lewis, BBCS, X, tt. 300-1.

(vii) Rhagflaenyddion Arbennig.

O safbwynt hanes yr iaith efallai y dylid crybwyll yma y trewir ar y gôz, gôz, yr hóm(n) yr hon(n), etc., eisoes fel rhagflaenyddion i'r rhagenw perthynol a:

(a) (i) y gôz a: ieffu grisl y gôz a diodefaôd 796; arglôyd vzenhin nef a dayar y gôz am glônaeth 1085; garfi y gôz a dyliei 1745. Cymh. duô . . . y gôz a P 9, 9^b; uab duw byw y gwr a P 14, 155; iessu grist or nef y gwr a SG 62; duô y gôz a RBB 189; P 10, 5^a; etc.
(ii) gôz a: ddwywaith gadewir y fannod allan: giôn iarll gôz a las 2132; copart gôz am . . . 2355.

(b) yr hóm(n) a: Duô yr hóm a anet 2802; giôn . . . yr hóm a garut ti 2820; a hefyd yn 2874, 3048, 3395, 3481. Ceir y rei a yn 2781; arferir yr hóm a ac y rei a hefyd o flaen y ffurfiau traws yn 2948, 3963, 1163. Y mae'r SG yn dryfith o enghreifftiau o yr hóm a, etc. (cf. 31, 35, 43, etc.).

Ni welir yn YBH yr un esiampl o'r rhagflaenydd hóm, hyn, etc., heb yr (ar batrwm que am ce que yn HFF) megis yn ethol hwmn a vynnyn P 8^b, 14; ozody diheu idaw ef hyn a edeweifl P 7, 26^b; a phan wybo hynn a oed yny llythyr P 8^a, 57; etc.

(viii) Rhagenw Perthynol gyda Rhagflaenydd Awgrymedig.

Digwydd llawer enghraifft o a lle na cheir rhagl. wedi ei fynegi'n ffurfiol a byddai efallai yn werth dyfynnu'r geiriau HFF a geir yn Boeve gyfarwyneb ag a:

a vynhei gret . . . ac a vynhei heb ohir y vedydyab 4149-50=B 3656-7 Ke cristienté voit aver . . . il fuit baptiser 'Y neb a fynno gael Cristionogaeth . . . hwy a'i bedyddiant ef';

ef ae byzyaôd a gyhyrdaôd ac ef 3602 (LIC a v . . .) (dim pendant yn B);

ofit yt a holych haôl 343=B 343 quei demaundez vus? 'beth a holwch chwi? (gw. n.);

mil o lurygeu da gloyôon ac a berthyn o helmeu 3760=B 3293-5 quinz mil de blanc haubers . . . et auterant de . . . heumes 'pymtheng mil o lurygau gwyn a chymaint â hynny o helmau';

duô ath iachao diac agerych 3424=B 2976 Deu vus salve e kan ke vus avez! 'Duw a'ch achubo chwi a'r cwbl oll a feddwch!';

a menegi idi a rylbelfei 3912 (dim pendant yn B 3441).

Cf. hyt na cheffôch byth ôerth vn geinaôc oc yffyd yny dzeff 3277 (arall yw darll. B); yr yffyd ytti ny llnaôl .i. hynny 3317=B 2876 jeo ne le frai pur kan ke vus avez 'nis gwnaf er y cwbl oll a feddwch'.

Ai yma y perthyn a chopart a gigleufi yô y enô 2627? Cf. herllyd a giglefi. 3132.

§47. RHAGENWAW AC ANSODDEIRIAU GOFYNNOL

(i) *y py diô*. Yn yr enghraifft a ddyry YBH o'r hen gyfuniad hwn dengys yr y fod yr ymwybod o'i werth datif ar drai: *Edzychôch heb y boôn y py diô yd oedebch yn credu* 4164=B 3668 *Ore veez, dist Boves, en cui* (llsgr. *ky*) *estes creant* 'Now, just see, said Bown, in whom you are believing'. Cf. *Otuel: ni a adnabydôn y bydiw y bo gorderch dec idaw* YCM² 49=*Otinel* 199 *Lâ verra on cui* (llsgr. *qui*) *aura belle amie* 'There we shall see to whom there will be a fair paramour'; *A hir y buant heb ôybot* . . . *y bydiô y dam-beinhei y uudugolyaeth onadunt* RBB 162. Yr esiampl yn YBH yw'r gyntaf y gwn i amdani i chwanegu y a'r gyntaf efallai i rannu'r gair. Ysgrifennir yr hen enghreifftiau i gyd ynghlwm (*padiu, padyô, pydiô*, etc.) ac ni cheir y nes dod ohonom ymlaen i'r testunau a nodwyd uchod.

Dichon mai gwaith yr arddodiad y 'to' yn ymestyn ei ddylanwad yw'r esboniad. Dylid, serch hynny, gadw mewn cof mai'r gair cyfystyr a arferid yn HFF oedd *cui* 'to whom' (o'r datif Lladin *cui*), gair a ddefnyddiwyd hyd ail ran y ddeuddegfed ganrif heb yr un arddodiad i'w helpu: *O filz, cui ierent mes granz ereditex, St. Alexis*, 11.401 'O fab, i bwy y bydd fy etifeddiaethau eang?' *Cil cui vos obeissez* Villehardouin § 146, etc. Eithr tuag ail hanner y ddeuddegfed ganrif ac yn enwedig wedi i'r Rhediad Enwol HFF ddechrau dadfeilio, aethpwyd i roddi arddodiad yn gynheiliad iddo a cheir a 'to' yn fynych o hynny ymlaen: *Diex a cui il s'atendoit* Joinville § 16; *ceux a cui joustice appartient* ib. § 824; *Li dus a cui samble mout grief, La Chastelaine de Vergi* ll. 141; *vostre oncles a cui est donnée, Le Vair Palefroi* ll. 789; etc. Ni byddai'n rhyfeddod yn y byd gweld y cyfieithwyr o'r HFF o leiaf yn troi *pydiô* yn y *pydiô*, y *bydiô* ar ddelw *cui* yn mynd yn a *cui* yn yr iaith arall yr ymglydnabyddent â hi yng nghylchoedd bywyd beunyddiol.¹

(ii) *pan* . . . *pan*. O'r gystrawen: *gofyn yr mab* . . . *o ba le pan hanoed* . . . *o loygyr pan hanbyf* 378-85, gyda *pan* yn y cwestiwn a *pan* yn yr ateb, dyry YBH bum esiampl: 876-8; 1509-11; 2129-30; 2280-81. Ond deirgwaith nid ailadroddir *pan*. Yn ei le yn 1663 gwelir: *mi a deuthum o nubie* ac yn 2324: *o hamtôn cyfi*. Yn 2076 ni cheir yr un ateb i'r cwestiwn. Yn 3281, mewn brawddeg anunion, ceir yr ail *pan* heb y cyntaf. Yr oedd y gystrawen hon, gan hynny, yn colli tir.

(iii) *pôy bynnac lbreic*. Peth na sylwais arno yn unman arall yw rhoi'r enw ar ôl y geiriau *pôy bynnac* yn hytrach na rhyngddynt²: *pôy bynnac lbreic y bei y glbregys hōnnô ymdaneî ny ddoei 62 oz byt y lab erni er y chlbenychu* 1047; ac awgryma gwaith y LfC yn cadw'r drefn heb ei newid nad gwall copiwr mohono. Ni cheir dim pendant yma yn B 1002, eithr ymddengys y gystrawen *pôy bynnac+enw+y* (r.pth.) fel grafftiad ar y gystrawen HFF *quel(que)+enw+que* (r.pth.) megis *En quel(que) leu que ele*

¹ Gw. J. Strachan, *An Introduction to Early Welsh* (Manchester, 1909), tt. 48-9; J. Morris-Jones, WG, t. 293; K. Nyrop, *Grammaire Historique de la Langue Française*, II, t. 494; L. Foulet, *Petite Syntaxe de l'Ancien Français*, tt. 178 et seq.

² Am rai tueddiadau deheuol yn hyn, gw. J. Morris-Jones, WG, t. 293.

soit (llythr) 'ymha bynnag le y bo hi'; Chrestien de Troyes, *Chevalier au Lion* ll. 4346; *En quelque leu que il alassent* Villehardouin §13; *an quel que leu que vos aliez* Chrestien de Troyes, *Li Contes del Graal* 597-9.¹

(iv) *Rhagenwolion*.

Sylwer ar yr *vn* . . . y *gilid*=y *neill* (lleill) . . . y *llall*: y *dykâot* yr *vn 62th* y *gilid* 3812, cystrawen sy'n debyg i efelychiad o'r HFF *l'un* . . . *l'autre*; cf. B 3346 *Dist l'un a l'autre*.

§48. ADFERFAU

(i) *Negyddiaeth*.

Hyd tua'r ddeuddegfed ganrif, yn fras, mynegid negyddiaeth yn HFF drwy arfer *ne* syml gyda'r ferf. Yna aethpwyd i gryfhau'r negydd hwn drwy chwanegu geiriau cyflenwol fel *pas* 'cam, step', *point* 'pwynt', *mie* 'briwsionyn', etc. Ond dulliau ymadrodd yn dynodi swm neu faint negyddol oedd y rhain. Yn fuan wedyn, ac yn sicr yn hanner cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg, daeth i fod ac ar raddfa eang ddulliau ymadrodd negyddol a fwriedid i ddynodi ansawdd. Mynegid y syniad gwael a goledai dyn am ddyn, newydd, etc., mewn pris pendant eithr gwatwarus iawn trwy ddefnyddio enw peth dibwys a rhoi o'i flaen bron bob tro y fannod amhendant (*un, une*) er mwyn pwysleisio ymhellach ddiwerthedd y gwrthrych y cyfeirid ato. Yr enwau mwyaf arferol oedd *aguille* 'nodwydd', *ail, alie*, 'garllegen', *bouton, butun*, 'botwm', *cive* 'math o wynwynyn', *den(ier)* 'ceiniog', *esperon* 'ysbardun', *festu*, 'gwelltyn, blewyn (o borfa)', *figue* 'figysen', *g(u)ant* 'maneg', *nois* 'cneuen', *oef, uel* (ll. *oes, ues*, etc.) 'wy', *parsis* 'ceiniog Baris', *peis, pois* 'pysen', etc.²

Wedi i'r pryd bywyd yn y cestyll gerdded ymhell a thra oedd y gwahoddedigion yn aros yn llawen am y seigiau *de luxe* (ceid llawn ddwsin o seigiau ymhob gwledd), ymddiffyrrid yn aml mewn chwarae bach lle'r esgus fynegai'r naill ei ddirmyg at y llall drwy arfer termau negyddol fel y rhai a ganlyn: 'Rhoddaf gymaint o bris arnat i ag ar chwarter cneuen ac nid wyt werth un geiniog, un bysant, un geiniog Baris, etc.', chwarae a droi o bryd i'w gilydd yn chwerrwedd.³

Buasai'r chwarae hwn, yn bur sicr, yn help i wneuthur termau negyddiaeth HFF yn boblogaidd ymhlith pendeigion Cymru. Pa sut bynnag am hynny, un o newidiadau cystrawennol amlycaf CymC yw gwaith y cyfieithwyr yn trosi'n llythrennol i'n hiaith ni yr arfer HFF o chwanegu'r enwau cyflenwol hyn wrth fynegi negyddiaeth. Arferid cryn ryddid gyda'r rhain a bydd fersiynau o'r un stori yn fynych yn defnyddio termau gwahanol. Felly, cawn *Boeve* 1060 mewn un llsgr. yn

¹ Ar y gystrawen HFF, gw. A. Darmesteter, *Cours de Grammaire Historique de la Langue Française*, IV, t. 16; L. Foulet, op. cit., t. 190.

² Cf. L. Foulet, op. cit., tt. 282-4; F. Brunot, *Histoire de la Langue Française*, I, t. 258; G. Dreyling, *Die Ausdrucksweise der Uebertriebenen Verkleinerung im Altfranzösischen Karlsepos* (Marburg, 1888).

³ Gw. León Gautier, *Chevalerie*, t. 641.

rhoi . . . *un oef pilé* 'un wy pilledig' ac mewn un arall yn rhoi . . . *un dener demoné* 'un geiniog fath'; etc. Petai'r cynseiliau Hff y troswyd ein testunau ohonynt ar gael, y tebyg yw y caem gyfatebiaeth go lythrennol rhwng y termau cyfnerthu yn y ddwy iaith. Eithr yn y cynddelwau sydd yn aros ceir bagod o esiamplau lle mae'r gyfatebiaeth yn yr ail derm yn llythrennol ddigon.

Yn YBH digwydd trosiadau o bump o'r termau Hff, sef yw'r rheini, *aguille, dener, gant, oef, parsis*:

aguille: ny *cheôch* om da vyth lberth vn notllyd 623 ac, yn gyffelyb, yn 1229. Eithr yn y gynddelwau sydd ar glawr cyfwerthedd 623 yw *ne ayez* . . . *le vailaunt d'un parsis* B 608 'ni chewch . . . werth un geiniog Baris' a chyfartal 1229 yw *ne ayez* . . . *vailaunt un festu* B 1169 'ny chewch . . . werth un gwelltyn';

dener: B 2441 *Ne requer de le ton le vaillant d'un dener!* = *kany cheiffeis .i. genthi gôerth vn geinaôc* 2838. Ceir y gyfatebiaeth hon bedair gwaith, sef yn 1110, 2838, 3239, 3277 = B 1060, 2441, 2806, 2840;

gant: B 1797 *jeo ne me preysse le vaillant de un gant* = *ny volaf fuhunan lberth vn wamec* 2009;

oef: B 1060 *n'en durrai jeo mie vailaunt un oef pilé* = *ny rodôn yrof ôy pil-iedic* 1114;

parsis: gw. uchod.

Cadwodd cyfieithydd *Otinel* lawer o'r termau hyn:

alie: O. 143 *ne valt pas une alie* = *na thal vn arllegen* YCM² 48. Cf. ib. 70 (lle ni cheir ond *ne* . . . *nient* yn O. 819) a 113;

bouton: O. 62 *Ne vos prise .i. bouton* = *nys careief o werth vn bwitten* YCM² 44;

denier: O. 1689 *Ne li valut* . . . *un denier* = *na thalwys* . . . *idaw vn geinaoc* YCM² 100;

esperon: YCM² 93 *na thal* . . . *werth un yspardun*. Arall yw'r darll. yn yr *Otinel* a gyhoeddwyd, sef *Ne vaut* . . . *.ii. deners monêez* 'nid yw werth dwy geiniog fath' O. 1443;

festu: O. 1567, 1681 *ne me prise un festu* = *na chynnelltoch vi o werth vn blewyn* YCM² 96; *na thalwys* . . . *vn blewyn* ib. 99;

oef: O. 1385 *ne vaut .ii. aux pelez* = *na thal* . . . *tri wy piledic* YCM² 91;

peis: O. 830 *ne li valt un peis* = *Ny thalwys idaw* . . . *vn byssen* YCM² 71.

Dyma rai enghreifftiau pellach yn Gymraeg o'r ffasiwn Hff:

*Eissyo*es ny thal nytwyd dy *egussot ti drostaw ef* SG 201; *Lawnsot* ny roi nytwyd yr yd oed hi yny *dywedd* ib. 371; ny roir nytwyd yrof ib. 393.

Geiriau eraill a geir yn Potvin 38, 261, 295, sef. *ne* . . . *geïres*; *ne* . . . *riens*; a *prisser moins*; ond nid y fersiwn sydd yn Potvin yw cynddelw uniongyrchol ein SG ni.

(ii) *Adferfau o ans.+a+beth.*

Digwydd aml enghraifft mewn CymC o'r priod-ddull lle'r arferir ansoddair + a + enw gyda'r cyplad megis *gleô abeth adeôz alkas yô bolôn* 466; *ys deôz alkas ôyt i bolôn* 488. O'r tu arall, y mae'r esiamplau lle defnyddir yr ansoddair + a + beth yn abladol, hynny yw, gyda gwerth adferfol, gellid meddwl, yn brin, canys ni roddir yn WS 178 ond dwy enghraifft gydag *a*. Yn rhyfedd, y mae'r priod-ddull hwn fel ambell idiom brin arall yn nodweddiadol o YBH. Ceir wyth ohonynt ac nid ymddengys ddarford i neb alw sylw atynt: *a cham a beth y medzeis, dodi vy holl garyat ar bolôn* 2461 = B 2136 *com cele pucele feytes fere folie* 'how you made this maiden commit a folly'; *ys d'ôc a beth y diolcheifft imi vy llafur* 783 = B 760 *e vus avez malement rendu moun louer* 'you have ill requited my service'; *hir a beth yd ôyt yn triciaô* 1848 = B 1675 *trop fetes demorer* 'too long do you tarry'; *maôz a beth y dylyôn i dy garu di* 671 = B 659 *bien vus dei tener cher* 'right well should I love you'; *maôz abeth yth gereis ac yth caraf* 1494 = B 1390 *tant vus solai amer* 'I used to love you so much'; *maôz abeth yth garaf* 3034 = B 2603 *mult vus ai ben amé* 'much have I loved you'; *p'zaf abeth y gl'naheis i* 1106 = B 1056 *mult sui enfeblé* 'much am I weakened'; *Ynuyt abeth y gl'naethoſt llad dy vacôy erof i* 2570 = B 2224 *Fol estes redoscez, kant vostre meylur ami pur moi avez tuez* 'you are stupid to have killed your best friend for my sake'. Cf. *Oia curtain* . . . *maôz abeth y dylyôn .i. dy garu di* P 5, lviii^b, col. 2.

(iii) *Adferfau drwy Gymal Perthynol.*

Weithiau yn YBH ceir cymal perth., nid amgen, a + ffurf o *Bol*, yn trosi adferf neu gyfwerth adferf yn Hff: *yd archaf it nam gettych yny poeneu hyn auo hōy* 1089 = B 1043 *longement* 'yn hir'; *o doy auo nes* 1285 = B 1220 *plus pres* 'yn nes'; *a ffeî yn byryut* . . . *auet l'ell* 2572 = B 2226 *mels* 'yn well'. Cf. *a vo nes* SG 56 = *Queste* (S) 62 *plus en avant* 'yn nes ymlaen'; ac yn y testunau brodorol: *auo nes* WM 63; *a vo hōy* P 44, 3 (ddwywaith); *a vey hōy* ib. 27; etc.

(iv) *Adferfau o Ansoddeiriau Dwbl.*

Un o nodweddion amlwg YBH yw hoffter y cyfieithydd o ansoddeiriau dwbl (ynghlwm neu ar wahân) wrth arfer yr ans. yn draethiadol: *a mi athi a ryuelôn yn gadarn llychyr ar yr amheraôdyr* 248 = B 253 *leauement* 'loyally';

ac yn ehofyn llychyr gofyn yr amheraôdyr 288 = B 288 *com baud* 'as a bold one';

ac erchi oy varchogyon kyuodi oll . . . *ae gymryt ae rōymaô yn duruig gadarn* 950 = B 909 *mult estreitement* 'very tightly';

Sef albaeth y marchogyon . . . rhyngau y dzaet yn gadarn ddiogel 957 (ailadroddiad o 950);

ynieu ae gedymdeithon yn lliadau dzyf a ymhoylyffiant dzacheuyn 1799=B 1634 *morne e dolent* 'sad and doleful';

Y lleu arall ae achubad yn lliadau llythyryc (LIC yn llythyryc) 1935; cf. B 1734 *ke mult fu ire* 'which was furious';

ar march yna ae dyladau yn gadarngrif y ryddau ar dayr 2031; cf. B 1818 *mes le destrer . . . sur sa ventre estut* 'but the horse . . . remained on his belly';

yd odynt yn diffeithau kyfoeth yr amheradur yn fenedic llychyr 2198 (dim yn B);

ac y velly y delis y gylregis yn gryf fenedic yn y dylau 2438; cf. B 2116 *a sey le tret* 'she pulls it to her';

ac yn ehofyn llychyr menegi idau y gennadur 2554=2206 *hardymen* 'boldly';

tydi a ledeifl yn gamladau pechadurus gion iarll 2558 (LIC yn g. bechadurus)=B 2216 *a tort* 'wrongfully';

ynieu a deuth yn uuyd lauen 2771=B 2387 *volunters e de gre* 'willingly, and of his own accord';

arabyeit yffyd yn chilerodid yny ymlit 3962=B 3485 *par cent* 'in hundreds' (gw. n. ar 3962).

Yn gyffelyb, cawn ef mewn un cyswllt yn arfer ansoddeiriau cyfansawdd ar batrwm y rhannau:

amyllder o varchogyon gleu deu anhygar gryf yffyd gyt ac ef 2550 (LIC anhegargryf)=B 2203 *jeo su aforcé . . . de bons chevalers, ke sont fors e menbrus* 'I am reinforced by good knights who are strong and robust'; cf. Gereint WM 390 *march uchelade . . . cadarnadrut . . . aphedestric waftadualch ganthau; kenhadu doethadud dyfjediclaon . . . ib. 409; etc.*

§49. CYSYLLTEIRIAU

(i) Cysyllteiriau Cydradd.

a, ac='ond'. Ceir llawer o enghreifftiau o'r cysylltiad hwn yn cyfateb i mes 'ond' yn B: *ac ny thozres y groen rac y galetet* 1826=B 1659 *mes tant fu li quier dure ke ne puit perser* 'but so hard was the hide that he could not pierce it'; *ac ny dydat boon ydeirydeit idau* 2123=B 1900 *mes il ne sout ke il fu de son parenté* 'but he did not know that he was of his kin'; cf. hefyd 1837=B 1668; 3205=B 2857; etc.; a SG 316 *apharedur*=Potvin 183 *mes Perceval*; ac SG 340=P 219 *mes*; etc. (yn aml). Ceir yr un peth yn y testunau brodorol megis yn *Kultrach*, WM 489 *Mi a rodaf y carcharad i ti ac ny darparryffwn y rodi y neb*.

(ii) Cysyllteiriau Isradd.

(a) *can, canys*. Disodlwyd *can* gan *canys* fel cysylltair o flaen berf wyth o weithiau: *a chan ys kymereifli* 293; *kanys diffeithhaud* 890; *kanys ny phallad* 3504; cf. hefyd 894, 1273, 1496, 1534, 2253; gw. WG 443.

1. (b) *kan* 'pan'. Ymddengys ddarfod i'r cyfieithydd gymryd *kan(t)* 'pan' AN drosodd ddwywaith; yn 2664 *kan felleist yth gydymdeithon ar y dyznaot kyntaf*=B 2301 *kant a primer coup faylis a tele compaynie!*; ac yn 3075 *kan yttym yn colli y marchad goreu o gret*=B 2641 *kant nus perdrum nostre meilur amis*; gw. *pan* isod.

2. *mal* y 'cyn wired ag y'. Tybiaf i drosr YBH weithiau gadw'r cysylltair Hff *se, si* (=ainsi 'felly') 'cyn wired ag y' yn rhy hir yn ei ymwybod ac o hynny iddo ei drosglwyddo'n llythrennol draw ac yma i'r Gymraeg: *Mal yn glbaes du6 heb y . b. ny onaf hynny* (llsgr. *mi onaf h.*; gw. n.) 2741=B 2361 *Nun fray, dist Boves, si deu me pusse eyder!* 'Ni wnaf hynny, meddai boon, felly helped Duw fi, h.y., cyn wired ag y dymunaf ar i Dduw fy helpu'. Ceir, gellid meddwl, yr un ffurf llw poblogaidd a'r un *se, si* (mewn araith anunion) gyda *val* y yn *ae ae llyay6 goffot arna6 ae vedzu val y mynna6 du6 yny fauyn 452*; *ac val y mynna6 du6 ar hynt llad petibar o nadunt 477*. Odid nad y *se, si* hwn a awgrymodd *mal* yn *ac mal y gylbas yr admiral y llythyzeu. ny o3ffoyflad hyny doeth . . . hyt ym6mba6nd 3633*? 'cyn wired ag i'r admiral weld y llythyrau ni orffwysodd . . .'.¹

3. *mel*=?malfei 'as though it were': *a daruot tozri melaf6zn y vozd6yt* 3910 (LIC *mel a.*); ond gw. n.

4. *ar veffur* 'with the intention of'. Defnyddir y cysylltiad anarferol hwn droeon: *ae achub ar veffur llad y ben* 649; cf. hefyd 1097, 1837, 1927, 2024, 2035, 3385.

5. *pan* 'since'. Ymddengys i *pan* yn 197, etc. gymryd drosodd un o ystyron *quan(t)* Hff, nid angen, 'since'; gw. n. ar 197.

6. *y ta6*, *ta6*; am y rhain, gw. dan Y Cymal Enwol.

§50. Y FRAWDDEG

(a)

(i) a(c) *Afraid*.

Yma, ond odid, y dylid sôn am y ffasiwn sydd mewn bri mawr yn YBH o arfer ar ddechrau brawddeg seml y cysylltair *a (ac)* heb fod galw yn y byd amdano. Heigia'r enghreifftiau yn y testun ac ni welir nemor o dudalen hebddynt: *a hitheu a barei yr iarll . . . mynet. 80=Hitheu . . . ; a minneu aaf auozy yno yn voze 128=Minneu . . . ; ac yny llat honno yd oed bzenhin . . . 365=Yny . . . Trewir ar ac effoes 13 o*

¹ Ar gystrawen *se, si*, gw. L. Foulet, op. cit., tt. 300, 310.

drocon: *ac eiffoes yn y kysamfer hōnnō* 10, 61; *ac eiffoes mi aaf y holi tref ynhat* 264; *ac eiffoes ny byd glŷell a gey* 963; etc. Eithr ni ddryr'r holl stori ond 5 enghraifft o *eiffoes* heb ac o'i flaen: *eiffoes os marchaŷc bonhedec cōzteis ef* 1022; *eiffoes ny bu copart vncam o bedestric ōzthaŷ* 2494; *eiffoes tra yttoed boŷn yn ymdādan ar bzenhin* 2895; cf. hefyd 3090 a 4335 (*eiffoys*). Ceir 9 esiampl o *ac ar hynny* (162, 2714, 3288, etc.) ochr yn ochr ā 15 o *ar hynny* heb gysylltiad (326, 933, 1032, etc.). Digwydd *ac ar hynnt* 11 o weithiau (319, 446, 645, etc.); eithr ni chyfrifais ond un *ar hynnt* 1760. Gwelir ā *phan(n)* (ā *fan(n)*) 89 o drocon=*Pan(n)*: *affan gogleu y iarlles hynny* 39; ā *ffan* yttoedynt yn y ffozest 138; ā *ffan gogleu ermin hynny* 497; etc. Yn wir, ni cheir ond 3 enghraifft o *pan* wrtho ei hun ar ddechrau brawddeg drwy gydol y testun: *Pan duhunaŷd ysgynnū ar y varch* 1196; *Pan gogleu boŷn hynny* 2696; *pan gogleu fabaŷt y amouyn* 4198. Yn gyffelyb, gwelir *ac yna* gymaint ā 202 o weithiau: *ac yna y doluryalld yn uaŷō am cleuyt y iarlles* 116; *ac yna y dylbaŷt y iarl* 145; *ac yna ymgrychu a llnaethant* 154; etc.; eithr ni cheir ond 30 o esiamplau o *yna* wrtho ei hun: *Yna y dylbaŷt* . . . 156, 500, 572; *Yna ymlbahanu allnaethant* 899 (cf. hefyd 1179, 1402, 1475, etc.). Gellid dal ymlaen yn hir i luosogi enghreifftiau.

Gwelir esiamplau o'r un arfer yn dew ar dudalennau'r cyfieithiadau eraill o'r HFF: *Otuell, Rolant, Y Seint Greal*, etc. Yr un modd, y mae defnyddio'r cysylltiad diangen yn un o hynodion amlycaf arddull y testunau brodorol. Fe'u ceir cisoes drocon yn y *Darn o Branwen* (P 6): *Ac ar henny* WM 279.5; *Ac y mae mallolŷch* . . . ib. 279.8; *Ac adaŷ hōnnō a dodi y llaŷ* ib. 280.20. Eto yn y *Darn o Manawydan* P 6: *Ac y gyd ac yt ant yr berth* ib. 281.2; *A phan ygei y gŷyr arnaŷ* ib. 281.10; ond *pan doeth er gaer* ib. 282.2; etc. Pan gymharer dau gopi o'r un stori ā'i gilydd, fe welir fod yr arfer wyneb yn wyneb ā'r cysylltair yn beth mympwyl hollol. Cf. e.e., *Yna y dygŷyddys hi yny marŷleŷc* P 4, WM 119=P 14 WM 286 *Ac yna y lletygaŷd ynam*; P 4, WM 123 *Ar hynny llyma y gozres* . . . P 14, WM 288 *Ac ar hynny nachaf y gozres* . . .; P 4, WM 126 *Ynteu poredur a gychwynŷs ymdeith*=P 14, WM 289 *Ac ynteu beredur a gerdaŷd racdaŷ*; etc.

Gan mai yn y cyfnod Normanaidd yr ysgrifennwyd y copïau cynharaf a feddwn o'n testunau hynaf (*Cyfreithiau Hywel Dda, Y Mabinogion*, etc.), ni ellir penderfynu pa un a oedd arfer a ac ac diangen yn nodwedd o gystrawen Gymraeg yn y cyfnod cyn-Normanaidd ai peidio. Yr hyn sy'n sicr a diymwad yw fod CymC a HFF yn y defnydd a wnânt o'r cysylltair na eilw rhesymeg amdano mor debyg i'w gilydd ag y gallant byth fod. Chwanegir e(t) yn HFF neu gadewir ef allan yn union fel y gwneir ag a ac ac mewn CymC. Cf. *E la feste comence* . . . BN 123, 198^b=*La feste* . . . *Queste* (S) 8; *Launcelot regardeit* BN 123, 198^b=*lancelot* . . . *Queste* (S) 8; *Lozs comenca a fere* BN 123, 200^b=*lors* . . . *Queste* (S) 19; *Lozs lour demaunda* BN 123, 201^a=*lors* . . . *Queste* (S) 21; *Kaunt le reif* . . . BN 123, 197^a=*Et quant* . . . *Queste* (S) 3; *E kaunt* BN 123, 197^a=*Quant* . . . *Queste* (S) 3; *E kaunt* BN 123, 197^b=*Et quant* *Queste* (S) 5; etc. Gellid dyfynnu miloedd o enghreifftiau tebyg o'r ddwy lsggr. hyn. Dyma bedair esiampl sy'n dangos mympwy copïwyr llsgrau B a D o *Boeve*: D 937 *Kant il out mangē*=B 937 *e kaunt il out mangē*; D 1049

par un corde descendi=B 1049 *e a une corde descendi*; D 1054 *Chaytive-ment est Boves redrescē*=B 1054 *E hastivement se est Boefs redrescē*; D. 1050 *Boves li veit*=B 1050 *E Boefs le veit*; etc. Yn aml adlewyrchir yr e a ddigwydd yn *Boeve* ym mrawddegau cyfatebol YBH: *Boeve* 1028 *e ausi cum il chaist*=YBH 1074 *a chyt ac y dygŷydaŷd yn enkil rac y march*; *Boeve* 1033 *e en sa chaumbre si le fount cocher*=YBH 1078 *ac y* (=y+y ystauell y ducŷt ef; *Boeve* 1098 *e Boefs se est par tut regardē*=YBH 1150 *ac edzych yn y gylch allnaeth*; *Boeve* 1176 *e ly roi Bradmund trebien se arma*=YBH 1239 *a gŷbedy glŷifgaŷ am bzatmōnd y arueu*; *Boeve* 1336 *E Boves mange, com il fust devē*=YBH 1422 *ac ynteu a fŷytaŷd yn raŷth megys dyn difynŷyr*; *Boeve* 2040 *E cil* . . . *si passent la grant mer*=YBH 2316 *ac racdun yd hŷylyffant*; *Boeve* 2057 *e ele li contredit, car mult fu senē*=YBH 2343 *a hitheu val moŷŷyn gylbir aegŷothodes*. Ynghwrs y testun ceir llawer o gyfatebiaethau fel hyn yn y modd y defnyddir y cysyllteiriau. Anodd credu y gallai ein copiwy'r a addysgid yn yr ysgolion Anglo-Normanaidd osgoi dyfod o dan ddylanwad yr arfer gystrawennol HFF hon.

(ii) Cytundeb y Ferf ā'i Goddrych.

Ceir enghreifftiau niferus yn YBH o gytundeb y goddrych ā'r traethiad mewn rhif a pherson:

(a) Ew yn Oddrych:

1. *ac yn ol boŷn y kerdysfant mil o varchogyon* 1770;
2. *yŷ aŷō honn ym lladant y bŷyŷtulet hyn* 1850
=B 1676 *ore me vodroni ceo bestes estrangler*;
3. *trānoeth y boze y doethant y varchogyon ae vaccŷyeit yghylch dzŷs yr yŷtauell* 2441
=B 2120 *Les chevalers se levent . . . a la chambre venent ou estoit lur seynur*;
4. *yna y chlŷardaŷd boŷn ac y chlŷardyffant paŷb oe gedymdeithon* 2593
=B 2242 *A dunc rystrent li petis e li grant*;
5. *ac yna y dyŷedaŷfant y ierll myn y lŷiryoned glŷir a dylŷedy* 3026
=B 2596 *Les contes dyent: 'Certes, il dist veyr'*;
6. *ac yna y adolygaŷfant y ierll yr bzenhin tyghu y lŷlat idaŷ* 3028
=B 2597 *E tant unt le(s) contes le rei priē, ke Boves ad la tere forjurē*;
7. *a chyrchu eu llettyeu a ozugant boŷn a therri* 3290
=B 2852 *e Boves e Terri sont a l'ostel alē*;
8. *ac y eu llettyeu yd aethant y marchogyon deŷōon* 3730
=B 3266 *a lur ostel vunt chevalers vaillant*;
9. *ac yn hynny yd aethant yr egylyon ar eneit yr nef* 3806
=B 3341 *l'alme aporent li angle a deus*;
10. *pei delynt hollŷtyr y dinas ygŷt ny ellynt hŷy y dyrchael* 2165.

Cf. ymbellach:

1. *fef yd oydynt yn edzych arnun yn ymguffanu y ddeu62 a rydhayffei ynteu o garchar* 801;
2. *Sef yd oydynt yn g6aranda6 arna6 y ddeu 62 a . . . 1092.*

(b) Y Rhagew Perthynol yn Oddrych:

1. *y ddeu 62 aoedynt yny barchad6* 1093;
2. *tozri yr holl kad6yneu heyrn aoedynt arna6* 1142;
3. *a fferi yr g6llyr aoedynt yn cad6 bo6n dyuot y ymllelet ac ef* 1209.

Noder hefyd y brawddegau agymerodd a drwy gydweddiad â brawddegau lle mae'r a yn rhan ymadrodd hanfodol:

ar pzyuet hynny oedynt (LIC aoedynt) *yn y ofalu . . . yn vynyth* 988;
Y lygeit oedynt (LIC aoedynt) *gymeint ar d6y fa6ffer v6yaf* 1967;
ar marchogyon a gerdaffant radunt 3118;
eu g6elyeu aoedynt bara6t 3256=B 2823 *le liz sont f6z.*

(c) Gyda Thraethiad neu Ddibyniad ar Flaen Brawddeg:

1. *kedyrn oedynt eu llurugeu* 3823
 =B 3355 *les haubers sunt fors*;
2. *a chedeirn oedynt eu llurugeu* 4079
 =B 3588 *haubers sont fors*;
3. *Tec oedynt y by6noed aozchyuyga6d bo6n* 3392;
4. *da y tral6eint y ffreinc* 4103
 =B 3614 *Bien firent Fran6ois.*

Cafwyd dau esboniad gwahanol ar y gystrawen hon, y naill gan J. Morris-Jones a'r llall gan Henry Lewis.

Amheuai J. Morris-Jones¹ a allai'r cytgorod Ariaidd rhwng berf a goddrych oresi yn yr iaith naturiol am chwech neu wyth ganrif yn wyneb nerth y datblygiad adnabyddus (zydd un. o flaen goddrych llw.) ac awgrymai mai arfer gelfyddydol oedd y goddrych llw. a fabwysiadwyd gan y Gymraeg o dan ddylanwad gramadeg Lladin. Tybiai mai gair eglurhaol oedd yr enw, gair y gellid ei esbonio y rhan fynychaf naill ai (a) fel gair eglurhaol mewn cyfododiad a'r goddrych rhagenwol (e.e., *kan ethynt ay hereint* 'since they have gone, my kinsmen') neu (b) fel gair yn y cyflwr abladol yn dynodi mesur (e.e., *kyuodi a orugant, parub o yniuer y llys* 'they rose, all the host of the court').

Yn anffodus i'r esboniadau hyn, gellir eu cymhwyso gyda phob addasrwydd at gystrawen yr HFF, iaith lle bu cytundeb y ferf â'i goddrych mewn rhif a pherson yn beth normal erioed. Nid ydynt, gan hynny,

¹ *Welsh Syntax*, t. 191.

yn cadarnhau mewn gwedd yn y byd y golygiad mai tyfiant Cymraeg canoloesol cynnar yw'r gystrawen nac o'r tu arall yn gwanychu dim ar yr athrawiaeth (gw. isod) ddarfod i'r hen gystrawen Ariaidd oresi'r canrifodd. Dyma ychydig esiamplau o ystordy *Boeve* wedi eu cyfieithu yn unol ag esboniadau WS:

Esboniad (a):

1. B 2242 *A dunc rystrent li petis e li grant* 'then they laughed, those of low and high estate'; am gyfwerthedd YBH, gw. (ii) (a) 4. uchod;
2. B 3266 *a lur ostel vunt (les) chevaliers vailant* 'to their lodging they went, the brave knights'; am fersiwn YBH, gw. (ii), (a) 8. uchod;
3. B 2758 *a loins alerent misires e Terriz* 'afar off they went, my lord and Terri'=YBH 3190 *mynet a ozugant bo6n atherri yr coet y dzoi*;
4. B 3211 *ore s'en arment li princes e li ducs* 'then they arm themselves therewith, the princes and the dukes'=YBH 3678 *a heb ohir g6lfa6d aozugant eu harueu ymdanunt.*

Am enghreifftiau pellach, cf. B 781, 1081, 1786, 1986, 3043, 3341, 3546, 3672, etc.

Esboniad (b):

1. B 560 *a dunt se armerent tuz ceus de la cit6* 'then they armed themselves, all those of the city'=YBH 569
Sef almaeth pab6 oz dinas yna g6lfa6d ymdanunt;
2. B 2759 *lors vindrent tuz ses Sarzins* 'then they came, all those Saracens'=YBH 3192 *ac yn hynny dyuot oz faraffnyeit racco*;
3. B 2923 *oveske li venent quinze mil arm6* 'with him they came, fifteen thousand armed (men)' (abs. yn YBH);
4. B 3557 *La noise oyerent cels de la cit6* 'the noise they heard, those of the city'=YBH 4038 *eu fon a gigleu niuer y dinas.*

Cf. hefyd B 3043-5, 3515, 3765, etc.

Eto nid yw esboniadau WS yn gweddu oddieithr i esiamplau fel y rhai a roddir o YBH dan (ii) (a) uchod. Ni ellir cymhwyso'r un ohonynt at yr enghreifftiau o ferf luosog yn y cymal perthynol fel y sawl a osodwyd dan (ii) (b) nac at y rhai lle caffer y traethiad ar ddechrau'r frawddeg fel yn (ii) (c) nac ychwaith at y teip a welir ar 6l *Sef ar odre* (ii) (a).

Yn wrthwyneb i John Morris-Jones, dangosodd Henry Lewis¹ ddarfod i gystrawen gyffelyb i'r hen gystrawen Ariaidd oresi yn Hen Wyddeleg ac y ceir enghreifftiau Cymraeg mor gynnar â *Llyfr St. Chad*, yn *Juvenius*,

¹ *Datblygiad yr Iaith Gymraeg* (Caerdydd, 1931), tt. 117-19; *A Concise Comparative Celtic Grammar*, t. 145, Note; *The Welsh Sentence*, tt. 16 et seq.

ac yn yr *Hengerdd*. Priodola ef ei pharhad wyneb yn wyneb â'r datblygiad (3ydd un. o flaen goddrych llw.) nid i ddylanwad gramadeg Lladin ond i'r pwysigrwydd mawr a roddid ar arfer hen idiomaau yn enwedig gan y beirdd.

Wrth esbonio goroesiad y gystrawen hon, cytunaf y dylid rhoi lle pwysig i'r parch a delid gan feirdd a llenorion i'r hen idiomaau. Eithr ni allaf yn fy myw lai na chredu na helpwyd yr hen gystrawen i ymgynnal yn llenyddol gan waith y cyfieithwyr yn cario drosodd i'r Gymraeg ferfau lluosog gyda goddrychau lluosog. Soniwyd droeon am ddylanwad posibl cyfieithu o'r Lladin; a phan drawer ar ferf lluosog lle buasid yn disgwyl berf unigol, am Ladin y meddylir o hyd. Ni ddaeth i feddwl neb gyfeirio at ddylanwad posibl y cyfieithu helaeth o'r HFF a'r cynefndra llafar parhaus â'r iaith honno lle'r oedd y cytgordd rhwng berf a goddrych yn hollol yr un fath. Eto bu dylanwad gramadeg HFF yn llawer dyfnach ar bobl Cymru fel corff na dylanwad gramadeg Lladin. Nid oedd y Lladin, ar y cyfan, yn y cyfnod canol onid iaith llyfr i *ran* o'r mynaich yn unig. O'r tu arall, bu'r HFF yn iaith llyfr a llafar i fynaich, pendefigion, gwyr y gyfraith, etc., yng nghystyll ac abatai Cymru a'r Gororau am dair canrif. *Gweld* y cytgordd dan sylw mewn hen femrynau yn bennaf a wna'i y *literati* mynachaid Cymreig; ond gwelai a chlywai yr *intelligentsia* Cymreig yr un cytgordd yn ail iaith Cymru, nid amgen yr HFF, ddydd ar ôl dydd. Ac o'r urddau mynachol, onid y Sistersiaid a chwaraeodd y rhan bwysicaf o ddigon yn ddiwylliannol ym mywyd Cymru am gannoedd o flynyddoedd? A phwynt gwerth ei nodi: rhoddai'r Sistersiaid lai bri ar ddysgu Lladin na'r un urdd arall. Yn wir, gwaherddid dysgu Lladin i'r brodyr lleys (y *conversi*) a phan gofier fod dwywaith neu dair mwy o frodyr lleys nag o fynaich mynachdy Sistersiaid¹ ac mai HFF oedd iaith llawer iawn o'r rheini², awgrymaf mai'r HFF sy'n gyfrifol i raddau helaeth am barhad y gystrawen lle ceir yn Gymraeg gytundeb rhwng y ferf â'i goddrych a darfod rhoddi gormod o bwyslais ar y dylanwad Lladin.

Pan roddai cyfieithydd YBH yn ei destun Gymraeg ferf lluosog gyda goddrych lluosog ni wna'i ond cario drosodd gystrawen a oedd yn ei ymbydd, cystrawen a welsai'n fynych iawn iawn yn ei gynddelw (gw. dan *Esboniadau* (a) a (b) uchod) ac un a glywsai'n barhaus ar wefusau'r Normaniaid y troi yn eu plith yng nghylchoedd bywyd. I mi, gan hynny, efelychiadau rhonc o'r gystrawen HFF yw'r esiamplau yn YBH.

Y mae'r un peth yn wir am gyfieithiadau eraill a wnaethpwyd o'r HFF, megis Y *Saint Greal*. Dyma ychydig enghreifftiau allan o lawer a ellid eu dyfynnu o'r olaf:

ac uelly hecyr y oedynt y gedymdeithyon SG 86
= *autresi faisoient si autre compaignon Queste* (S) 105;

A phan doethant y teirw drachefyn SG 92
= *Quant il (li torel) reuenioient Queste* (S) 112;

¹ D. H. S. Cranage, *The Home of the Monk* (Cambridge, MCMXXVI), tt. 31 et seq.

² H. E. Butler, *The Chronicle of Jocelin of Brakelond* (Nelson's Medieval Classics, London, 1949), tt. 33, 40.

y dyllynt y marchogyon SG 96
= *doient li chevalier Queste* (S) 119;

kerdet a wnaethant y marchawc ar morynyon ymeith SG 267
= *li chevaliers et les damoiseles . . . chevauchent Potvin* 112;

cf. hefyd 85, 92, 123, 191, 245, etc., etc.

(b)

Yma efallai y dylid dwyn ar gof y gwelir ffurfiau cwmpasog yn y Pres., yr Amh., y Gorff. a'r Gorbff.; gw. dan yr amserau hyn.

(c)

Yn 3950 ceir berf lluosog gydag enw torfol fel goddrych: *rif o nadunt ae hymlytiffant*, cystrawen a welir yn fynych yn HFF gyda *gens, gent: ne m'en porroient forjugier malweise gent*; gw. L. Foulet, *Petite Syntaxe de l'Ancien Français*, 201. Tybed ai adlais o'r gystrawen HFF a welir yn 3950? Arall yw darll. B yma.

§51. Y GODDRYCH DAN REOLAETH Y (NID O) AR ÔL BERFENW

Mewn CymC pan gymero berfenw le berf gwyddys y lleolir y goddrych, os enw fydd, ar ôl y berfenw a rhoddir ef fel rheol naill ai dan reolaeth yr arddodiad o neu'r arddodiad y; os rhagenw personol fydd y goddrych, cymer yr arddodiad eu ffurfiau personol. Ceir yn nhestunau'r cyfnod ddigon o enghreifftiau o'r gystrawen gydag o, eithr y mae'r un gydag y yn brin iawn yn y testunau a ddarllenir fynychaf. Galwyd sylw at dair enghraifft yn y *Pedeir Keir*,¹ un yn *Kulhwch ac Olwen*² ac un yn *Brut y Tywysogyon*³ (P 20), 200b. Yn wyneb y prinder nodedig hwn diddorol nodi fod y gystrawen gydag y yn un o nodweddion amlycaf YBH. Dyma'r enghreifftiau y creffais arnynt: *llad deu a ffo yr petbar ereill* 479 (LIC 02 p.); *Ysgymu y boon ar y march* 557 (LIC es. aozuc b . . .); *disgymu y boon ae achub* 648 (LIC abnaeth b . . .); *kymryt ofyn maloz y wadmônd* 943 (LIC o v . . .); a *disgymu y en onadunt ar hyt raf* 1095 (LIC o . . .); *medyliaf y boon bei kaei y march a oed y danao* 1288 (LIC abnaeth . . .); *Yna agozi y safyn yr lleo 1927* (LIC 02 ll . . .); *ymhoelut y carfus dzacheuyn* 2584 (LIC ym . . . aozuc c . . .). Digwydd y gystrawen ddwsin o weithiau yn y ffurfiau personol: *kyuodi idaô ynteu* 733 (=LIC); *kymryt idaô ynteu y vot yn kyfgy* 771 (=LIC); *ymhoyle idaô ynteu dzachefyn* 1217 (=LIC); *dyrchafel y ffon idaô ynteu* 2018 (=LIC); yn bur sicr hefyd: *yd adolygaffant . . . yr bzenhin (kymrytau) tyghu y llat idaô* 3030 (gw. n.); ac o bosibl a *menegi idaô y mod y gozuc tuoz ac ef* 4028 (gw. n.); *kymryt idi hithe y mab* 345 (=LIC); *gofyn idi hitheu poy aroyfey y lufc . . . idaô ef* 762 (=LIC); a *dyuot idi hi roedi* 773 (LIC d. aozuc hi); *ucheneidaô idi*

¹ Gw. Henry Lewis, BBOS, IV, t. 183; Ifor Williams, PKM, t. 211.

² Gw. T. J. Morgan, BBOS, IX, t. 197.

³ J. Lloyd-Jones yn ei Adroddiad ar YBH i Fwrdd y Wasg.

hitheu 2430 (=LIC); tygu llyein *ma6z* *udunt* *gynteu* 813 (=LIC); *kyuodi* *udunt* *h6ynteu* 1890 (=LIC); *ac yn dyuot udunt or egl6ys y kyhyzda6d ac 6ynt iofian* 3183 (=LIC); *a g6edy daruot 6dunt 66yta* 3292 (*e cil man-gereit* 2854); gw. n. ar 3292, ar 3355 a 4029.

Ym mynychdra'r gystrawen hon yn YBH gw6l Melville Richards 'a literary trick',¹ dedfryd y caf anhawster i'w derbyn. Yn ystod fy hir gymdeithas 6'r cyfieithydd creffais ar lawer o'i nodweddion, ond, hyd yr wyf yn cofio, ni sylwais ar ddim a wnaeth i mi feddwl yr ymhyfrydai fwy na mwy mewn ystrywiau llenyddol. Tueddir fi yn hytrach i gredu y ceir yma un o hynodion tafodiaith y trosr ac y gallem benderfynu o ba le'r hanoedd pe gwyddem ymha lafariaith y defnyddir neu y defnyddid i (y) fel hyn.

Buddiol hefyd efallai fyddai nodi y digwydd yn YBH amryw esiamplau lle ceir enw person fel goddrych ar 6l berfenw cyflawn heb fod o dan reolaeth arddodiad (gw. BBCS IV, 183, 14(b)): *yna kyuodi febaot y vyny* 324 (=LIC); *Dyuot iofian at y that* 1016 (=LIC); *Yna kyuodi bo6n y vyny* 1875 (=LIC); *Yna difgynnu bo6n y ar y varch* 1912 (=LIC), 2033 (=LIC); *Yna cyuodi copart y vyny* 2054 (=LIC). Cf. hefyd yn *Kulhwch: Kyuodi yna hei* WM 470; *Dyuot hei . . . y my6n* ib. 488; *g6edy difgynnu arthur y2 tir* ib. 499; etc.

§52.

Ceir sicwens teiwlwg o sylw draw ac yma: *a ffei nas differei du6. ef a dozrei . . .* 983-4 (LIC *dozraffei*); *ac o beut voz6yn yr hyt honno ryueda6t ma6z y6* 1601-3=*e si vus fussez pucele, se serroit a merveil* 1478; gw. n. ar 983.

§53. BRAWDDEG ANNORMAL GYNNAR

Ochr yn ochr 6'r hen idiom Geltig gyda'r 3 un. ar 6l a berthynol: *neu minneu a lado* 941; *ryuel6yr . . . ac a gymero* 2285; *os mi a gymer* 4046, ceir enghraifft gynnar o frawddeg seml wedi cymryd yr a gydweiddol a'r ferf yn cytuno mewn rhif a phers. 6'r goddrych: *Yn llathen heb y bo6n a minneu a gymeraf y 6zogaeth ef* 2053. Gw. WS 187.

§54. CYMYSGU ARAITH UNION AC ANUNION

Yma ond odid y dylid galw sylw at waith y cyfieithydd yn cymysgu araith union ac araith anunion, gan adael y *mae* ar flaen cymal enwol lle disgwyld *uot*, yn cadw'r rhagenwau blaen 2 un. yn ddiglyfnewid, eithr yn troi'r arddodiad rhedadwy a'r ferf yn unol 6'r rheol: *ac y dy6edaffant 6zth y bzenhin ymae gogan ma6z a g6at6bar ida6 am y g6z albelfant yn g6afsan-aethu gyr dy 6zon ac oth fuol dyuot a mynet* 3016.

Rhwystrodd y gystrawen hon gopiwr y LIC a newidiodd hi drwy chwanegu *oed* ar 6l *g6at6bar*. Yn B 2587 rhoddir y geiriau a ddywedir wrth y brenin mewn araith union: *Diunt al roi: 'Vus nos volez escharnier, nos li veyum devant vus server, o vostre coupe aler e revener . . .'* "Dywedant

¹ *Études Celtiques*, V, t. 52.

wrth y brenin: 'chwi a fyynnwch ein gwatwar ni, ni a'i gwelwn yn gwasan-aethu ger eich bron, yn myned 6'ch cwpan yn 6l a gwrthol' . . .". Os yn *oralio recta* hefyd yr oedd y geiriau olaf hyn yn y g6an AN y cyfieithai'r Cymro ohoni, yna y tebyg yw mai . . . *g6at6bar in(i) am y g6z a l6elfam* oedd darll. YBH ar y dechrau (gw. n. ar 3016). Ond dichon fod y gymysgedd yn y testun AN y cymerwyd YBH ohono. Cf. SG 270 *Yna paredur aorchymymnatad udunt . . . mynet att y vam ae hannerch. a dywedut y deuat ef yno gyntaf ac y gallei. a dywedut idi ey mot yn iach, cymysgedd a ddeilliiodd mae'n debyg o waith y storiwr Hff yn troi o araith anunion i araith union* Potvin 115; *Et je vos comment, fet Perceval, que vos alliez 6 ma m6re prochainement, et li dites . . . que je sui sains et heitiez 'A gorch-mynnaf i chwi, medd Peredur, ar fyned ohonoch (=that you should go)' at fy man yn fuan, a dywedwch wrthi . . . fy mod yn iach a hapus'.*

Cf. (*6dyl6ed6yt*) y *mae* (=y *uot*) yn *llys ida6 a el6it calys* 89; gw. n.

Cf. *kanyis herl6yd a giglef .i. nat ia6n bot g6z yny kyfry6 le h6nn6* 3133 (LIC nyt i.).

§55.

Am bleonasiaeth neu'r duedd i fynychu cyfystyron yn arddull *Ystorya Bown*, gw. II (b).

§56. h YNG NGHYSTRAWEN Y FRAWDDEG

(i) O flaen enw dilynir y rhagenw mewnol *m* ddwywaith gan *h* (1351, 4049); unwaith (1366) hepgorir hi. O flaen berf arferir *h* untro, ac untro gadewir hi allan (2914). Esgeulusir hi hefyd (yn 2463) o flaen berfenw.

Yng ngwrthwyneb i WG 279 (5), ceir esiampl o *h* ar 6l -s fewnol: *ac nys hatteba6d neb* 1212 'and none answered him' (LIC *nys a*).

(ii) Gyda'r rhagenw mewnol *g*. un. -e (-y) defnyddir *h* bedair gwaith (446, 526, 1383; 418), ond fe ddigwydd un eithriad sicr: y *lle6 ae achuba6d* 1935 (=LIC) ac o bosibl ddau, eithr gw. n. ar 3069.

(iii) Gwelir *h* 16 o weithiau ar 6l y rhagenw blaen *b*. y ac nid oes ond dau eithriad i'r rheol: *ac yd arl6ed6yt iofian y6 ystauell* 3552 (=LIC); *yna y kyffeffa6d (Iosian) ac y dy6a6t y elthyllus* 4342 (LIC y *h*).

(iv) Yn llu. 1 ni cheir ar 6l *yn* ond ffurfiau heb *h*: *yn arueu* 1710 (LIC *h*); *yn yn ol ni* 1777 (LIC *h*).

(v) Gyda'r llu. 3 cawn 34 o esiamplau o *h*, 24 ar 6l *eu* a 10 ar 6l *y*; ni welir ond un eithriad: *yny erbyn* 3638 (LIC *yn eu h*).

(vi) Ar 6l ar o flaen *ugein(t)* ni threuir ar *h* ond dwywaith: *degmil arhugeint* 3597; *dec admiral arhugeint* 4114. Ceir 6 enghraifft hebddi (538, 965, 2805, 2809, 2881, 3587), eithr y tebyg yw y golygai'r copiwr i'r *r* yn y fan hon fel yr *r* mewn mannau eraill gyflue *rh*. Cf. *arugeint* WM 81; *arugein* P 7, 50^a (ddwywaith); *ar rugeint* Ll I, 39; P 44, 18; P 8^a, 25, 26, 31, 81, 82; etc.

BYRFODDAU

A RHESTR O'R LLYFRAU YR YMGYNHORWYD Â HWY

[Nid ystyriais fod eisiau nodi'r byrfoddau a arferwyd am y rhannau ymadrodd a manion cyffelyb yr aeth eu harwyddocâd erbyn hyn yn hysbys i bawb a ymwnef â gramadeg Cymraeg.]

Anwyl (E.)	...	...	<i>The Verbal Forms in the White Book of the Four Branches of the Mabinogion</i> , Kuno Meyer Miscellany, Halle, 1912.
AA	...	...	<i>Kymdeithas Amllyn ac Amic</i> , J. Gwenogvryn Evans, Llanbedrog, N. Wales, 1909.
AB	...	...	<i>Archæologia Britannica</i> , Edward Lhuyd, Oxford, 1707.
A, BA	...	...	<i>The Book of Aneirin, Facsimile & Text</i> , J. Gwenogvryn Evans, Llanbedrog, N. Wales, 1908.
AC	...	...	<i>Annales Cambriae</i> , Egerton Phillimore, yn <i>Y Cymmrodor</i> , IX, 152-169.
AlmC	...	...	<i>Almaeneg Canol</i> .
AL	...	...	<i>Ancient Laws and Institutes of Wales</i> , I-II, Aneurin Owen, London, 1841.
AN	...	...	Anglo-Normaneg, sef yr Hen Ffrangeg a siaredid yn Lloegr ac yn Ne Cymru a'r Gororau o'r Goncwest Normanaidd ymlaen ymhell i'r bedwaredd ganrif ar ddeg.
Anwyl (B.)	...	...	<i>Spurrell's Welsh-English Dictionary</i> , Carmarthen, 1913.
Aucassin	...	...	<i>Aucassin et Nicolette</i> , Herman Suchier, <i>Traduction Française par Albert Counson</i> , Paderborn, 1906.
Barton (F.T.)	...	...	<i>The Master of Game and Gun Dogs</i> , London, 1913.
Beues	...	...	<i>The Romance of Sir Beues of Hamtoun</i> (EETS), Eugen Kölbing, London, 1894.
BB(C)	...	...	<i>The Black Book of Carmarthen</i> , J. Gwenogvryn Evans, Pwllheli, 1906.
BBCh	...	...	<i>Facsimile of the Chirk Codex of the Welsh Laws</i> , J. Gwenogvryn Evans, Llandebrog, N. Wales, 1909.
Bloch (O.)	...	...	<i>Dictionnaire Étymologique de la Langue Française</i> , I-II, Paris, 1932.
Boeve	...	...	<i>Der Anglonormannische Boeve de Hamtune</i> , Albert Stimming, Halle, 1899.
BBCS	...	...	<i>The Bulletin of the Board of Celtic Studies</i> , Cardiff, 1921-.
BGw	...	...	<i>Buched Gwenvretui</i> yn <i>Llawysgrifau Peniarth</i> 27, 225, etc., yn y <i>Llyfrgell Genedlaethol</i> .
BM	...	...	<i>Llawysgrifau Cymraeg yn yr Amgueddfa Brydeinig</i> .
BN	...	...	<i>Llawysgrifau Hen Ffrangeg yn y Bibliothèque Nationale ym Mharis</i> .
Boje (Ch.)	...	...	<i>Über den Altfranzösischen Roman von Beuve de Hamtune</i> , Halle, 1909.
Bourciez (É.)	...	...	<i>Éléments de Linguistique Romane</i> , Paris, 1946.

- Brockstedt (G.) ... *Floevent-Studien*, Kiel, 1907.
- BrDg ... *Brut Dingestow*, Henry Lewis, Caerdydd, 1942.
- Brendan ... *The Anglo-Norman Voyage of St. Brendan*, E. G. R. Waters, Oxford, 1928.
- Brev. Domesd ... *Breviate of Domesday*, Record Office yn MS. B o'r *Annales Cambriae* (Rolls Series, 1860), J. E. Lloyd, *Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion*, London, Session 1899-1900.
- Brunot (F.) ... *Histoire de la Langue Française*, I-V, Paris, 1905-1924.
- BStK, B St Katrin ... *Vita Sancti Tatheï & Buchedd Seint y Katrin*, H. I. Bell, Bangor, 1909.
- BT, T ... *Facsimile & Text of the Book of Taliesin*, J. Gwenogvryn Evans, Llanbedrog, N. Wales, 1910.
- B(r)T ... *Brut y Tyngsogyon, Peniarth MS. 20*, Thomas Jones, Caerdydd, 1941.
- Butler (H. E.) ... *The Chronicle of Jocelin of Brakelond*, London, 1949.
- CA ... *Canu Aneirin*, Ifor Williams, Caerdydd, 1938.
- Calmette (J.) ... *La Société Féodale*, Paris, 1923.
- Cân R ... *Cân Rolant yn Ystoria de Carolo Magno*, Stephen J. Williams, Caerdydd, 1930.
- Castets (F.) ... *Turpini Historia Karoli Magni et Rotholandi*, Paris, 1880.
- ChdeR ... *La Chanson de Roland, Reproduction phototypique du Manuscrit Digby 23 de la Bodleian Library d'Oxford*, le Comte Alexandre de Laborde, Paris, 1932.
- Chev., Chevalerie ... *La Chevalerie*, Léon Gautier, 1896.
- Chotzen (Th. M.) ... *Recherches sur la Poésie de Dafydd ab Gwilym*, Amsterdam, 1927.
- Ciampi (S.) ... *De Vita Caroli Magni et Rolandi*, Florence, 1822.
- CLIH ... *Canu Llywarch Hen*, Ifor Williams, Caerdydd, 1935.
- Computus ... *The Computus Fragment*, ZCP, viii, 408; BBCS, III, 245-272.
- Constans (L.) ... *Chrestomathie de l'Ancien Français*, Paris, 1906.
- Cranage (D. H. S.) ... *The Home of the Monk*, Cambridge, 1926.
- CLLIL ... *Cyfranc Lludd a Llevelys*, Ifor Williams, Bangor, 1910.
- Cwrtn ... *Cwrtmawr MS. II*, Llyfrgell Genedlaethol Cymru.
- Cylchgrawn ... *Cylchgrawn Llyfrgell Genedlaethol Cymru*, 1939-.
- CymC,D ... *Cymraeg Canol*, Diweddar.
- Cymmr ... *Y Cymmrador*, London, 1877-.
- D ... *Gw. dan TWD*.
- DapG ... *Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym*, Llundain, 1789; *Gwaith Dafydd ap Gwilym*, Thomas Parry, Caerdydd, 1952.
- Dauzat (A.) ... *Dictionnaire Étymologique de la Langue Française*, Paris, 1938.
- DFf ... *Darn o'r Ffestifal*, Henry Lewis (Cymdeithas y Cymmradorion), London, 1925.
- DGG ... *Cywyddau Dafydd ap Gwilym a'i Gyfoenry*, Ifor Williams a Thomas Roberts, Bangor, 1914.
- Delisle (L.) ... *Étude sur la Condition de la Classe Agricole et l'État de l'Agriculture en Normandie au Moyen-Âge*, Paris, 1903.

- Demay (G.) ... *Le Costume de Guerre et d'Apparat d'après les Sceaux du Moyen Âge*, Paris, 1875.
- De Nugis C ... *Walter Map's 'De Nugis Curialium'*, Translated by Montague R. James, London (Honourable Society of Cymmrodorion), 1923.
- DgC ... *Llawysgrif Dingestow Court yn awr yn y Llyfrgell Genedlaethol*.
- Dict. du Mob. ... *Dictionnaire Raisoné du Mobilier Français de l'Époque Carolingienne à la Renaissance*, I-VI, Viollet-le-Duc (heb ddyddiad).
- Dom 1 (C) ... *Cottonian MS., Domitian o'r Annales Cambriae*; gw. dan *Brev. Domesd. uchod*.
- Dreyling (G.) ... *Die Ausdrucksweise der Uebertriebenen Verkleinerung im Altfranzösischen Karlsepal*, Marburg, 1888.
- Druitt (H.) ... *A Manual of Costume as Illustrated by Monumental Brasses*, London, 1906.
- Du Cange ... *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis, conditum a Carolo du Fresnoy Domino du Cange*, Ed. nova, L. Faure, Nîort, 1883 ff.
- EC ... *Études Celtiques*, golygydd Joseph Vendryes, Paris, Les Belles Lettres, 1936-.
- ECH ... *English Court Hand, A.D. 1066 to 1300*, Charles Johnson and Hilary Jenkinson, Oxford, 1913.
- EEW ... *The English Element in Welsh*, T. H. Parry-Williams (Cymmrodorion Record Series), London, 1923.
- EETS ... *Early English Text Society*.
- E Lh ... *Edward Lluyd*.
- Evans (D. Simon) ... *Gramadeg Cymraeg Canol*, Caerdydd, 1953.
- Épopées Françaises ... *Les Épopées Françaises*, I-IV, Léon Gautier, 1878-94.
- EWS ... *Early Welsh Script*, W. M. Lindsay, Oxford, 1912.
- Falc'hun (F.) ... *L'Histoire de la Langue Bretonne d'après la Géographie Linguistique*, Rennes, 1950.
- Foerster (W.) ... *Kristian von Troyes Wörterbuch zu Seinen Sämtlichen Werken*, Halle, 1914.
- Fouke ... *Fouke Fitz Warin (Cl. Fr.)*, Louis Brandin, Paris, 1930.
- Foulet (L.) ... *Petite Syntaxe de l'Ancien Français*, Paris, 1930.
- FfyBrO ... *Ffordd y Brawd Odrif*, Stephen J. Williams, Caerdydd, 1929.
- G ... *Geirfa Barddoniaeth Gymnar Gymraeg*, J. Lloyd-Jones, Caerdydd, 1931-.
- Gaimar, I, II ... *Geffrei Gaimar, L'Estorie des Engleis* (Rolls Series), T. Duffus-Hardy & Trice Martin, London, 1888-89.
- Gamillscheg (E.) ... *Etymologisches Wörterbuch der Französischen Sprache*, Heidelberg, 1928.
- Gm(W)L ... *A Glossary of Medieval Welsh Law*, Timothy Lewis, Manchester, 1913.
- GutO ... *L'Oeuvre Poétique de Gutten Owain*, I-11, E. Bachellery, Paris, 1950-51.
- God., Godefroy ... *Dictionnaire de l'Ancienne Langue Française*, I-X, Frédéric Godefroy, Paris, 1880-1900; mewn un gyfrol gan Bonnard a Salmon, Paris.
- GPC ... *Geiriadur Prifysgol Cymru*, Caerdydd, 1950-.

- GrapC ... .. *The History of Gruffydd ap Cynan, the Welsh Text, etc.*, Arthur Jones, Manchester, 1910.
- Gray ... .. *Anatomy Descriptive & Applied*, London, 1926.
- GrP ... .. *Gramadegau'r Penceirddiaid*, G. J. Williams ac Evan J. Jones, Caerdydd, 1934.
- Guto'rG ... .. *Gwaith Guto'r Glyn*, Ifor Williams a John Llewelyn Williams, Caerdydd, 1939.
- Gwydd. ... .. Gwyddeleg.
- HA ... .. Hen Almaeneg.
- Harleian ... .. Llawysgrifau Harley yn yr Amgueddfa Brydeinig.
- Hemon (R.) ... .. *La Langue Bretonne et Ses Combats*, La Baule, 1947.
- Hendr, H. ... .. *Llawysgrif Hendregadredd*, John Morris-Jones a T. H. Parry-Williams, Caerdydd, 1933.
- HFf, FfD ... .. Hen Ffrangeg, Ffr. Diweddar.
- HGCr ... .. *Hen Gerddi Crefyddol*, Henry Lewis, Caerdydd, 1931.
- HG ... .. Hen Gymraeg.
- HM, HgMSS ... .. *Selections from the Hengwrt Manuscripts*, I-II, Robert Williams, London, 1876.
- HS ... .. Hen Saesneg.
- HS ... .. Geiriadur o waith Henry Salesbury mewn llawysgrif a ddyfynnir gan Lhuys.
- HstKM ... .. *Historia Karoli Magni et Rotholandi ou Chronique du Pseudo-Turpin*, C. Meredith-Jones, Paris, 1936.
- MistRBr ... .. *The Historia Regum Britanniae of Geoffrey of Monmouth*, Anton Griscom, London, 1929.
- Horn ... .. *The Romance of Horn*, Mildred K. Pope, Oxford, 1935.
- HW ... .. *A History of Wales*, I-II, John Edward Lloyd, London, 1911.
- IEW ... .. *An Introduction to Early Welsh*, John Strachan, Manchester, 1909.
- Handfield-Jones (R. M.) (& A. E. Porritt) ... .. *The Essentials of Modern Surgery*, Edinburgh, 1940.
- Itinerary ... .. *The Itinerary Through Wales, etc.*, yn *The Historical Works of Giraldus Cambrensis*, London, 1881.
- Jackson (K.) ... .. *Language and History in Early Britain*, Edinburgh, 1953.
- JsC ... .. Llawysgrifau yng Ngholeg Iesu, Rhydychen.
- Joinville ... .. *Jean, sire de Joinville, Histoire de Saint Louis, Credo et Lettre à Louis X*, Natalis de Wailly, Paris, 1874.
- Jos ... .. *Chardry's Josaphaz, Set Dormanz und Petit Plet*, J. Koch, Heilbron, 1879.
- Kitze (A.) ... .. *Das Ross in den Altfranzösischen Artus- und Abenteuer Romanen*, Marburg, 1888.
- Kölbing (E.) ... .. *Studien zur Bevis saga*, 1894.
- Körting (G.) ... .. *Lateinisch-Romanisches Wörterbuch*, Paderborn, 1907.
- Kjellman (H.) ... .. *Miracles de la Vierge*, Paris, 1922.
- Lancelot Lac ... .. *Le Livre de Lancelot del Lac* yn IV, V a VI o'r *The Vulgate Version of the Arthurian Romances*, Oscar Sommer, Washington, 1909-1913.
- Larousse ... .. *Dictionnaire d'Ancien Français*, Paris, 1947.

- Laubscher (G. G.) ... .. *The Syntactical Causes of Case Reduction in OF* (Elliott Monographs), Princeton, 1921.
- LBS ... .. *The Lives of the British Saints*, S. Baring-Gould & John Fisher, 1907-1913.
- Lewis (H.) ... .. *Dathbygiad yr Iaith Gymraeg*, Caerdydd, 1921; *A Concise Comparative Celtic Grammar* (H. L. & Holger Pedersen), Göttingen, 1937; *The Sentence in Welsh* (The Sir John Rhys Lecture, British Academy), London, 1942; *Yr Eiflen Ladin yn yr Iaith Gymraeg*, Caerdydd, 1943.
- Loth (J.) ... .. *Vocabulaire Vieux-Breton*, Paris, 1884; *Les Mots Latins dans les Langues Brittoniques*, Paris, 1892; *Remarques et Additions à l'Introduction to Early Welsh de Strachan*, Paris, 1911; *Questions de Grammaire et de Linguistique Brittonique*, Paris, 1911.
- LL ... .. *The Text of the Book of Llandâv (Liber Landavensis)*, J. Gwenogvryn Evans & John Rhys, Oxford, 1893.
- Luick (K.) ... .. *Historische Grammatik der Englischen Sprache (Band I, Abteil I)*, Leipzig, 1921.
- LIC, I ... .. Lladin Clasurol, Isel.
- LI ... .. Llawysgrifau yng nghasgliad Llanstephan, yn awr yn y Llyfrgell Genedlaethol.
- LIA ... .. *Llywy'r Agkyr Llanddwiveiri yn The Elucidarium and Other Tracts in Welsh*, J. Morris-Jones and John Rhys, Oxford, 1894.
- LIC ... .. *Testun Ystoria Bown de Hamtun yn Llyfr Coch Hergest*, col. 845-928 a phan na chyfeirir at RB neu RBB.
- LIDW ... .. Gw. BBCh.
- LIG ... .. *Llyfr Gwyn Rhydderch*, Peniarth 4 a 5, Llyfrgell Genedlaethol Cymru.
- LIO ... .. *Orgraff yr Iaith Gymraeg*, Caerdydd, 1928.
- LlStChad ... .. *The Book of Saint Chad yn The Book of Llandav*, xliii-xlviii; gw. LL.
- MA² ... .. *The Myvyrian Archaeology of Wales*, Denbigh, 1870.
- Maitland (F. W.) ... .. *Year Books of Edward II* (Selden Society).
- Menger (L. E.) ... .. *The Anglo-Norman Dialect*, New York, 1904.
- Meyer-Lübke (W.) ... .. *Grammaire des Langues Romanes*, I-IV, *Traduction Française*, Paris, 1896-1906; *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1935.
- Moisy (H.) ... .. *Glossaire Comparatif Anglo-Normand*, Caen, 1889.
- Morgan (T. J.) ... .. *Y Treigladdau a'u Cystrawen*, Caerdydd, 1952.
- Morris (M. T.) ... .. *A Glossary of the Demetian Dialect of North Pembrokeshire*, 1910.
- Morris-Jones, (J.) ... .. *Taliesin*, yn *Y Cymmrodor*, xxviii, London, 1918.
- M, Mostyn ... .. *Testun Ystoria Bown de Hamtun yn Llawysgrif Mostyn 135 yn awr yn y Llyfrgell Genedlaethol*.
- Nutt (A.) ... .. *Studies on the Legend of the Holy Grail*, London, 1888.
- Nyrop (K.) ... .. *Grammaire Historique de la Langue Française*, I-VI, Paris-Copenhague, 1899-1930.
- O, Otinel ... .. *Otinell yn Les Anciens Poètes de la France*, F. Guessard et H. Michelant, Paris, 1858.
- Orpen (G. H.) ... .. *The Song of Dermot and the Earl*, Oxford, 1892.

- P ... Llawysgrifau yng nghasgliad Peniarth yn awr yn y Llyfrgell Genedlaethol.
- Paris (G.) ... *La Vie de Saint Alexis, Poème du XIe Siècle*, Paris, 1872.
- Parry (T.) ... *Hanes Llenyddiaeth Gymraeg*, Caerdydd, 1944.
- PKM ... *Pedeir Keinc y Mabinogi*, Ifor Williams, Caerdydd, 1930.
- Pedersen (H.) ... *Vergleichende Grammatik der Keltischen Sprachen*, Göttingen, 1909-13.
- Pèlerinage ... *Karls des Grossen Reise nach Jerusalem und Constantinopel*, Eduard Koschwitz, arg. newydd gan Gustav Thureau, Leipzig, 1907.
- Perlesvaus ... *Le Haut Livre du Graal, Perlesvaus*, I-II, William A. Nitze, Chicago, 1932-37.
- Pope (M. K.) ... *From Latin to Modern French with Especial Consideration of Anglo-Norman*, Manchester, 1934.
- Potvin (Ch.) ... *Perceval le Gallois*, Mons, 1866.
- Prou (M.) ... *Manuel de Paléographie Latine et Française*, Paris, 1910.
- Queste (F.) ... *La Queste del Saint Graal*, F. J. Furnivall, London, 1864.
- Queste (S.) ... *Les Aventures ou la Queste del Saint Graal yn The Vulgate Version of the Arthurian Romances*, VI, Oskar Sommer, Washington, 1913.
- Quicherat (J.) ... *Histoire du Costume en France*, Paris, 1875.
- Quicherat (L.) ... *Dictionnaire Latin-Français*, Paris, 1913.
- RB ... *The Text of the Mabinogion and other Welsh Tales from the Red Book of Hergest*, John Rhys and J. Gwenogvryn Evans, Oxford, 1887.
- RBB ... *The Text of the Bruts from the Red Book of Hergest*, John Rhys and J. Gwenogvryn Evans, Oxford, 1890.
- Richards (M.) ... *Cystrawen y Frawddeg Gymraeg*, Caerdydd, 1938.
- R ... *Antiquae Britanniae Thesaurus, being a British or Welsh-English Dictionary*, Thomas Richards, Bristol, 1753.
- RC ... *Revue Celtique*, Paris, 1870-1934.
- Richter (E.) ... *Beiträge zur Geschichte der Romanismen*, Halle, 1934.
- Robinson (F. N.) ... *The Irish Life of Bevis of Hampton (ZCP, VI)*, 1908.
- RP ... *The Poetry in the Red Book of Hergest*, J. Gwenogvryn Evans, Llanbedrog, N. Wales, 1911.
- RW ... *Y Canon Robert Williams, Rheithor, Rhydygroesau, golygydd a chyfieithydd Bonyn o Hamtyn yn Selections from the Hengwrt Manuscripts*, etc.
- RWM ... *Reports on Manuscripts in the Welsh Language*, J. Gwenogvryn Evans, London, 1898-1910.
- SaesC ... *Saesneg Canol*.
- Schultz (A.) ... *Das Höfische Leben zur Zeit der Minnesinger*, I-II, Leipzig, 1879.
- Seb. Evans ... *Geoffrey of Monmouth*, translated by Sebastian Evans, London, 1904.
- Sechs Bearbeitungen ... *Sechs Bearbeitungen von Karls des Grossen Reise nach Jerusalem und Constantinopel*, Eduard Koschwitz, Heilbronn, 1879.
- SE ... *A Dictionary of the Welsh Language*, Carmarthen, 1888-1906.

- SG ... *Y Seint Greal yn Selections from the Hengwrt Manuscripts*, Vol. I, London, 1876.
- Ste-Palaye ... *Mémoires sur l'Ancienne Chevalerie*, Paris; *Dictionnaire Historique de l'Ancien Langage Français*, La Curne de Sainte Palaye, Paris, 1875-1882.
- Stimming (A.) ... *Das gegenseitige Verhältnis der französischen gereimten Versionen der Sage von Beuve de Hanstone (Toblerband)*, Halle, 1895; *Der Anglonormannische Boeve de Hautmonte*, Halle, 1899.
- Suchier (H.) ... *Les Voyelles du Vieux Français, Traduction Française par Ch. Guérin de Guer*, Paris, 1906.
- TA ... *Gwaith Tudur Aled*, I-II, T. Gwynn Jones, Caerdydd, 1926.
- Tanqueray (F. J.) ... *L'Évolution du Verbe en Anglo-Français*, Paris, 1915; *Plaintes de la Vierge en Anglo-Français*, Paris, 1921.
- Teilo ... *La Vie de Saint Teilo yn Add. MSS. 17275 yn yr Amgueddfa Brydeinig*.
- Thompson (E. M.) ... *Introduction to Greek and Latin Palaeography*, Oxford, 1912.
- Thurneysen (R.) ... *Keltoromanisches*, Halle, 1884.
- Tobler-Lammatzsch ... *Altfranzösisches Wörterbuch*, Berlin, 1915-.
- TrCym, Trans. Cymmr. ... *The Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion*, 1892-.
- TW ... *Dictionarium Duplex, Latino-Britannicum*, Thomas Williams, y Ffisgwyr, tair cyfrol mewn llawysgrif yn Llyfrgell Genedlaethol Cymru, gwaith a olygwyd ac a ghoeddwyd yn 1632 gan John Davies yn ei *Dictionarium Duplex* wedi iddo ddileu ohono lawer o eiriau prin megis *dyluto*, *morwymeraic*, *yfmacht*, etc.
- TWD ... *Antique Linguae Britannicae . . . et Linguae Latinae, Dictionarium Duplex . . . Londini . . . Impensis Joan. Davies . . . 1632*. Gw. TW uchod.
- Vendryes (J.) ... *Le Langage, Introduction Linguistique à l'Histoire*, Paris, 1921; *The Zaharoff Lecture 1930—La Poésie Galloise des XIIe-XIIIe Siècles dans ses Rapports avec la Langue*, Oxford, 1930; *Choix d'Études Linguistiques et Celtiques*, Paris, 1952.
- Viollot-le-Duc (E.) ... *Dictionnaire Raisonné de l'Architecture Française du XIe au XVIe Siècle*, I-VII, Paris, 1873, ff.
- Vising (J.) ... *Étude sur le Dialecte Anglo-Normand du XIIe Siècle (Diss.)*, Upsala, 1882; *Le Purgatoire de Saint Patrice*, Göteborg, 1916; *Anglo-Norman Language and Literature*, Oxford, 1923.
- Villehardouin ... *Villehardouin, La Conquête de Constantinople*, I-II, Édité et Traduite par Edmond Faral, Paris, 1938-39.
- Wace ... *Le Roman de Brut*, I, II, Ivor Arnold, Paris, 1938-40; *Maistre Wace's Roman de Rou et des Ducs de Normandie*, H. Andresen, Heilbronn, 1877-79.
- Walberg (E.) ... *Le Bestiaire de Philippe de Thaün*, Paris, 1900.
- Waters (E. G. R.) ... *The Anglo-Norman Voyage of St. Brendan*, Oxford, 1928.

- Watkin (M.) ... *The French Linguistic Influence in Mediaeval Wales* (Cymdeithas y Cymmrodorion), London, 1920; *Albert Stimming's Welsche Fassung in the Anglonormannische Boeve de Haumtone, an Examination of a Critique yn Studies presented to M. K. Pope*, Manchester, 1939.
- Weekley (E.) ... *Etymological Dictionary of Modern English*, London, 1921.
- WG ... *A Welsh Grammar, Historical & Comparative*, J. Morris-Jones, Oxford, 1913.
- Williams (G. J.) ... *Gramadeg Cymraeg Gruffydd Robert* . . . Caerdydd, 1939; *Traddodiad Llenyddol Morgannwg*, Caerdydd, 1948.
- Williams (R.) ... *The History of Charlemagne (Y Cymmrodor, XX)*, London, 1907.
- WLI ... *Barddoniaeth Wiliam Llŷn*, J. C. Morrice, Bangor, 1908.
- WM ... *The White Book Mabinogion*, J. Gwenogvryn Evans, Pwllheli, 1907.
- WS ... *Welsh Syntax, An Unfinished Draft*, John Morris-Jones, Cardiff, 1931.
- Wulff (F.) ... *La Chronique dite de Turpin, Deux Anciens Textes Français*, Lund, 1879-80.
- YBH ... *Ystoria Bown de Hamton*, Morgan Watkin, Caerdydd, 1958.
- YCM¹ ... *Ystoria de Carolo Magno*, Thomas Powell, London (Cymdeithas y Cymmrodorion), 1883.
- YCM² ... *Ystoria de Carolo Magno*, Stephen J. Williams, Caerdydd, 1930.
- ZCP ... *Zeitschrift für Celtische Philologie*, Halle, 1897 ff.

ARWYDDION SEINEGOL

Arwydd	A sgrifennir yn YBH	Fel yn
<i>a</i>	a	cath
<i>æ</i>	a	kæth a glywir ym Morgannwg ac mewn llain gul o Harlech i'r Gororau
<i>b</i>	b	bat
<i>k</i>	k, c, qu	kat, coch, quire
<i>χ</i>	ch	bôch
<i>d</i>	d	delô
<i>ð</i>	d, dd, t, th	trydyd, rocddi, bedyt, thangolffych
<i>e</i>	e	peth
<i>v</i>	v, u, f, ff, ŵ	(y) vaôd, auon, barf, offyn, ryŵelu, etc.
<i>f</i>	ff, f, ph	ffa, fob, pha
<i>g</i>	g	gof
<i>ŋ</i>	g, ng	bligaô, llog, llong
<i>dž</i>	g, i, di	egipt, iubet, lledir
<i>h</i>	h	hôy
<i>i</i>	i, y	llit, llyt
<i>î</i>	y, i	dôylyô, iach
<i>l</i>	l, ll	calon, callon
<i>ll</i>	ll	lle
<i>m</i>	m	amôs
<i>n</i>	n	bydin
<i>o</i>	o	fon
<i>p</i>	p	pob
<i>r</i>	r, z	tir, môz
<i>s</i>	f, ff, s	fef, ciffloes, oes
<i>t</i>	t, tt	tat, atto
<i>θ</i>	th	(y) that
<i>ü</i>	u, ô	bu, triftaô; y sain wefusol a geir yn Ffrangeg, a glywid gynt ar raddfa eang yng Nghymru ac a arhosodd hyd yn ddiweddar yn ardal Caerdydd (Llysaen, Groeswen, etc.)
<i>u</i>	ô, u, v	dôz, gleu, vzda
<i>μ</i>	ŵ, u	gŵaeth, gwaftat
<i>η</i>	y	(a) dziggy
<i>œ, ø</i>	y, e	dynyon, kenedel, emedeu

CYWIRIADAU

- Tud. 6, ll. 326. Rhodder *felerdy* yn yr amrywiadau.
 „ 9, „ 575 y *dyleech*. Darllener yd *elech*.
 „ 39, „ 2488 *priodyffei*. Darllener *priodyffai*.
 „ 40, „ 2559. Darllener 2550.
 „ 53, „ 3457 yn *llaen*. Darllener yn *llaen*.

Hystorya Bôwn De Hamtwn

W Nhamtôn yd oed iarll
 aelôid Gîon ac aruer aôn^a
 aeth na vynhei wreic yny ieu^a
 eingtid, agwedy hynny pann
 5 ymdzeiglaôd parth aheneint y
 gwregkahaôd. Sef gwreic a vyn^a
 naôd gwreic ieuank tu dzaô y
 voz. Ahonno a oyd yn karu gôz
 ieuank arderchaôc aoed amher^a
 10 aôdyr yn yr almayn. Ac eiffoes
 yny kyfamfer hōnnô y kauas
 hi veichogi o racydwededic gîon
 ygôz pziaôd. Affann rydyuu am^a
 fer mab aonet aelôid boôn. Ar
 15 mab hōnnô arodet ar vaeth ar
 varchaôc kyuoethaôc aelôit faba^a
 oth. Agôelet ozialles y iarll yn
 lithraô y amdzynder heneint
 y dzymygu ay yfcayluffyaô o ga^a
 20 ryat y racydwededic amheraôdyz
 ieuanc. Ac ystrywyaô a wnaeth
 pa vod y gallei gôplau y ferch^a
 aôl damunedic y wllus ymdanaô.
 Sef y mod y yftryaôd dyuyn^a
 25 nu kennat at yr amheraôdyr
 ac erchi idaô dyuot yn oet dyd
 teruynedic y ffozest ynyal aoed
 yny iarllaeth gîon yn gyuagos
 yz kaftell yd oedynt yn pzeffoy^a
 30 lyaô yndaô a niuer maôz o varch^a
 ogyon aruaôc gyt ac ef. Ac ym^a
 dirgelu yno a dywedut y parei
 hitheu y iarll vynet yn oet
 y dyd hōnnô a niuer yfkyaala

gyt ac ef heb arueu megys y 35
 gallei llad y iarll. Achyflen^a eu
 damunedic ferch o hynny allan.
 Ac uuudhau a ozuc yr amheraôdyz
 y hynny oll. Affan gogleu y iarll^a
 hynny. fef a wnaeth hitheu kym^a 40
 ryt arnei y bot yn glaf o ozthrom
 heint a dywedut na bydei vyô
 ony damweinei idi gaffel ychôant
 o gic baed koet aoed yny ffozest
 racydwededic. Ac yn oet y dyd y 45
 gôydat hi vot yr amheraôdyr
 yn yndirgelu yny ffozest honno
 annoc a wnaeth hitheu yz iarll
 vynet y hela y baed koet. 49

50 **W**Nhamtón ydoed iarll
aelôit glôn ac aruer
aŵnaeth na uynnei
ŵreic yn yieueigtit. Ague
dy hynny pan ymdzeiglaôd
55 parth a heneint y gôzeicka
aôd. Sef ŵreic a uynnaôd
gôzeic ieuanc tu dzaô y voze.
A honno a oed yn karu gôz
ieuanc arderchaôc a oed am
60 heradôdyr yn yr almayn. Ac
eiffoes unyk famfer hôn
nô y kauas hi ueichogi o rac
dyŵededic glôn y gôz pzi
aô. A ffan dyfu amfer mab
65 a anet aelôit boôn. Ar mab
hônno arodet ar uaeth ar
varchaôc kyuoethaôc aelôit
fabaoth. A gôelet oz iarll
yiarll yn llithraô parth ac
70 amdzymder heneint y dze
mygu ae yfkaeluffaô o gary
at y racdyŵededic amheraô
dyr ieuanc. Ac anuon kennat
aŵnaeth at amheradyr yr
75 almaen ac adolôyn ydaô
yr ycharyat hi yuot ef ani
uer o varchogyon aruaôc
ygyt ac ef duô kalannei
yn ffizeft yiarll yn ymgu
80 dyaô yudi. A hitheu abarei
yr iarll ac achydic o niuer yf
cyuala mynet yr ffizeft. Ac
ynna y gallei ynteu llad pê
n

3

Peniarth MS. 5

4

53 Ieuengtit. 54 pann. 55 alae. 56 gôzeic. 59 —a. 60 almaen.
62 —hi; oz racdyŵededic 64 deuth. 66 uaeth att. 70, 71 dzemygu
aazuc ae yfkaeluffaô. 74 att amheraôdyz. 75 idaô. 76 yuot ef yvot.
78 —y. 79 yz. 81 ychydic; yfkaeluffaô. 82 vynet. 83 yna; lad.
86 gynteu. 91 gennat. 93 bron. 96 gennadzi. 98 amôs. 100 aryant
idaô yn ychôanec. 102 att; vgyhaf. 104 archyffei hi ida. 107 att. 109
heôylls hi yn pobpeth. 112 oet. 113 glannei. 114 gleuyt. 116 glaf;
doluryaôd y iarll. 117 o glenyt.

y iarll ae anuon idi hitheu
yn anrec ac o hynny allan y
gellynt hōynteu bot ygyt
yn dideruyfc. Y gennat ager
daôd yr almaen ac a ouyn
naôd yr amheraôdyr. ymae
yn llys idaô aelôit calys.
90 tu ac yno ykerdaôd y genat
ac yr calys y doeth a dygôy
daô ar bēn ylin rac bzon
yr amheraôdyr achyffarch
guell idaô ac yn dirgeledic
95 menegi y gennadzi idaô.
allaŵen fu yr amheraôdyr
ôzth y gennat arodi amôs
idaô achymeint ac auynnei
o eur ac aryant yn yghôanec.
100 Ac erchi idaô mynet dzache
fyn at y ŵreic vōyaf agarei.
a dyŵedut idi y gōnaei ef
pobpeth oz a archyffei hi idaô
ef yn oet ydyd. Ar gennat
105 adoeth dzacheuyn hyt yn
hamtōn at y iarll amene
gi y gōnaei yz amheraôdyr
y heŵylls hi ym phobpeth
oz a archyffit idaô. allaŵen
110 uu hitheu ozaŵenus aryôyz
genthi ydoi oed ydyd. A
nos clannei ykymmerth y
iarll cleuyt arnei ac ydy
ŵaôd ôzth y iarll y bot yn
115 claf. Ac yna y doluryaôd yn
uaôz am cleuyt y iarll ac

y dyŵaôd ôzthi. A oes dim
aallo gôaret it ac oby d na
120 chel yr a gofto : oes arglôyd
heb hi pei kaôn beth o gic y
baed coet yn ir mi agaôn
iechyt. Aôdost ti pa le y keit
kyuot ar vaed coet. gôn ar
125 glôyd heb hi yn ynffizeft ni
vch pēn ymoz ymae baed
coet medei yffizeftŵyr ymi.
A minneu aaf auozy yno yn
voze. Sef aŵnaeth hitheu
130 yna kyuodi ynyfeuyll adodi
ydôylaô am y vynôgyl aro
di kuffan ydaô. A thrannoeth
ygôisfaôd yiarll ymdanaô ac
ykymmerth y daryan ay ŵayô
135 ae gledyf heb arueu yn ang
chôanec ac ar y petŵyryd mar
chaôc yd aethant tu ar ffizeft.
A ffan yttoedynt ynyffizeft
yn keiffaô ybaed ykyuodes
140 yz amheraôdyr oe llechua ac
y dyŵaôd ôzth yiarll y vchel
dyret hengleirych ragot mi
aladaf dy bēn ac a baraf crogi
boôn dy vab ath ŵreic agyme
145 raf y minneu. Ac yna y dyŵa
ôd yiarll yghozfi arodaf yn
erbyn dy gozfi ti y amdiffin
vygŵreic am mab afbebi gyt
ami luoffogryd o gedernyt
150 yfcaelus abeth oed gennyf
dy uygôth. ac os vy llad a deruyd

5

Folio Cxxxix

6

119 itt. ac oz 121 hitheu; y. j. 123 di. 124 Gōnn. 125 yn an. 126 y
baed. 127 ffizeftôz. 132 idaô. 134 aeŵaô. 135 achôanec. 136 be
dôyzd. 138 phann. 141 yn uchel. 145 yminneu; inheu. 146 vyn
cozff. 147 di y amdiffin. 148 vyggôzeic; pheibe. 149 gedernit.
150 yfcaelus. 152 ymi. 157 gyfi. 159 thynuv. 162 pedŵarant.
164 deg brath. 166 eŵylls. 167 dihaei. 168 dygôydaô. 173 dyeithyz.
175, 176 —ef achyuot y uynyd aŵnaeth. 180 laœn. 181 dyŵaôd. 182
kymer.

ym yn dibechaôd ym lledir.
Ac yn y dindaôd y dodaf vy
ymdiret. ac yna ymgyrchu a
ŵnaethant ar iarll auyryôyt
155 yr llaôz. Yna y dyŵaôd ef hen
ôz gyf vi a thitheu gôz ieuanc
ôyt. Ac yna kyuodi ynyfeuyll
aŵnaeth athunnu y gledyf
megys gôz deôz ac ymlad yn
160 vychyr ar amheraôdyr. Ac ar
hynny ykyuodes petŵar
cant marchaôc y uynyd ae
gyrchu ae vzaathu degmrath
164 allad y dzi chedymdeith. affei
bei aruaôc ôzth y eŵylls ef
a diaghei hyt yn hamtōn.
A gôedy yozuot ef dygôydaô
aŵnaeth ar bēn ylin rac bzon
yr amheraôdyz ac erchi tru
170 gared idaô ac yftynnu y gle
dyf idaô a chynnic y holl gyfo
eth idaô dieithyr y ŵreic ae
vab yr na ledit. na uynnaf
yrof a duô heb ef achyuot y
175 uynyd aŵnaeth yr amheraô
dyr athynnu chedyf allad
pēn glôn iarll. Ac yn diant
y anuon yn anrec yr iarll
a hitheu auu leŵen ôzth yr
180 anrec ac a dyôot ôzth y genat
kŷmer varch affryfta yn er
byn yr amheraôdyr ac arch
idaô dyuot racdaô yn llaŵen.
184 Ac a vozy ni aŵnaôn yn podas

an neithya62. ac ynteu adoeth
 racda6 yn lla6en ac val y dy-
 6a6t yiarlles hyuny a6na-
 ethp6yt. 6 chyt ac y kicleu bo-
 190 6n rylad y dat fef a6naeth
 ynteu kymryt dzycyzerth
 ynda6 alleuein yn uchel ac
 6ylyad a chy2chu y vam a6na-
 eth ady6edut 6zthi. oi abut-
 195 tein dzuan p2ouad6y paham
 ypereifti llad gi6n vyn dat
 i. ag6ae uinneu pan rodes
 yr argl6yd du6 yt ypzyt ar
 llaun yn gyndecke6t ac y
 200 rodes canys oacha6s h6ny
 yllas vynhat. Sef. 6c myn
 yg62 aana6t o2 vo26yn 6yry
 os ef ary6d ymi hoeydyl hyt
 p6n all6yf marchogaeth a
 205 g6ifca6 arueu mi a6naf bot
 yn ediuar my6n dy gallon pe-
 ri llad gi6n vynhati. Sef a
 6naeth hitheu dyrchael y
 lla6 athara6 y mab hynydy-
 210 6y6d yn ll662 y b6n ar la62
 yneua6. Sef a6naeth dat-
 maeth y mab fabaoth oed y
 en6 amarcha6c de62 kyuoeth-
 a6c oed kyuodiy vyny ac ach-
 215 ub y mab ae dyrchael y vyny
 r6g y dd6ylyad athu aelys
 mynnu mynyrt ar mab. Se-
 baoth heb hitheu reit vyd it
 t6gu yr a6z6on y pery hedi6

186 neitha62. 189 kigleu. 193 6yla6. 195 bzovad6y. 196 di; vyn-
 tat. 198 itt. 201 vyntat. 203 hoedyl. 204 pan. 205 g6ifga6. 206—peri.
 207 vyntat; —i. 209 yny. 211 tatmaeth. 214 unynd. 215 unynd. 216
 d6ylyad. 217 mynet. 218 itt. 219 tynghu. 219, 220 hedi6 llad] dihenydyad.
 221 vliher. 222 minheu argl6ydes heb ef. 223, 224 Saba6th agymherth
 ymab. 225 achyt ac] ac ual. 228 g6lychu yg6naeth. 230 y myn. 232
 garaf. 233 achaw6. 234 vyngkyghoz. 235 itt. 237 itt heb y. 239
 uugeileid. 240 yn[y]; pymtheng. 241 hynn heiba6. 242 6lat. 243,
 244 yf6yd gedymdeith achyfeillt. 247 attafi. 250 itt.

llad y mab h6n neu ditheu 220
 agrocke6 neu a vli6er yn vy6
 amineu argl6ydes a6naf
 hyuny yn lla6en. y mab a
 gymerth faboth ac aeth ac ef
 tu ae lys ehun a chyt ac y deuth
 adze6t peri llad h6ch a6naeth 226
 faboth achymryt dillat ymab
 ae 6lychu yg6aeth yr h6ch.
 226 6gedy hyuny yr6yma6 ygyt
 ae b626 my6n d6fyr ma62. 6c
 yna y dy6a6t faboth 6zth y 231
 mab mi ath caraf yn va62 o
 achos dy dat. 6c 6zth hyuny
 byd di 6zth vyghyghoz i ac ef
 adda6 lles yt o hyuny. mia6-
 naf heb y mab yn lla6en. reit 236
 vyd yt heb faboth cad6 vy6yni
 yny 6eirgla6d obzy. 6 chymryt
 g6ifc 6geileid dz6c ymdanat
 hyuny el y pymthec ni6wana6t
 hyn heibya6. 6c 6gedy hyuny
 mi ath anuonaf y 6lad arall 242
 at iarll kyuoetha6c yf6yd gy-
 6c 6cillt! achedyhdeith g6ahan-
 reda6 ymi. 6 phan ellych 245
 d6yn arueu amarchogaeth
 dabze attafui. ami athi ary-
 uelon yn gadarn 6ychyr ar
 yr amhera6dyr. argl6yd dat 249
 du6 adalo yt a minneu a6naf
 hyuny yn lla6en. Trannoeth
 y boze y mab aeth ygyt ar 252
 6yn yr 6eirgla6d. Sef a6naeth

ef edzych ychydic ar ylla6 deheu
 255 affan edzych ef agly6ei yn llys
 aryfuaffei llys y dat yfa6l ger-
 deu aglodeft a farllach ar neith-
 a62 y vam ar nys cly6fe6 kyn
 no hyuny y kyfelyb66yd. Sef a
 260 6naeth ymab anryuedu yn va62
 beth oed hyuny ady6edut oiaar-
 gl6yd nef truan abeth y6 hyn
 vy moti doe yn vab iarll kyuoeth-
 a6c ahedi6 yn 6ugeil 6yn ac eif-
 265 f6es mi aaf yholi tref ynhat yr
 amhera6dyr achymryt [y] 6ugeil
 ffon gadarn ynyla6 acherdet tu
 ar llys a6naeth ef. ac yrpozt y
 doeth achy6arch g6ell yrpozt
 270 a62 a6naeth ef ac adol6yn ida6
 yell6g y my6n y ym6elet ar am-
 hera6dyz ae gedymdeithon. 6c
 anheil6g uu gan ypozt6a6 ym-
 adzodyon y mab ady6edut a6na-
 275 eth dz6y dicyouein fio ymdeith
 herlot rubalt truant bychan 6yti
 ama62 y6 dydzuanfayth a mab
 y butein 6yt. g6wir a 6c 6c 6c
 ti vy moti yn vab y butein. kel-
 280 6yd ady6edy ditheu am vy moti
 yn dzua6nt neu yn rubalt. ady-
 chaf lla6 ac ay ffon y dara6 ar 6ar-
 tha6 yben yny eheta yemennyd
 yghylch y glufteu ay yf6ydeu.
 285 6cherdet racda6 a6naeth y mab
 yny vyd yghynted yneua6 rac
 bz6n yr amhera6dyr ae gedymdeithon

254 deheu ida6. 255 yny. 256 lys. 260 enryuedu. 262 hynn. 265 vyntat.
 266 uugeilfionn. 270 —a6naeth ef. 274 —a6naeth. 275 tr6y y; ymeith. 276
 trua6nt; 6ytti. 277 dzuanfaeth. 278 buttein. 279 di; buttein. 282 ae fionn.
 283 benn. yny chetta. 284 ygkylch; ae. 285 rada6. 286 ygkynted. 289 rodaffei.
 291 neilla6. 292 kan nys rodaffei. 293 kymereifti. 294 vyn tat oe hacha6s. 296
 etti6a. 301 fionn. 303 deirg6eith; benn. 304 llywygu. 305 hithen; uchef. 306
 traetur. 307 unynd. 309 att y datmaeth. 312 vyg6al6. 313 achas. 314 benn.
 317 aphi; vyngkyghoz. 320 vygrogel. 321 ofynhau.

6c yn ehofyn 6ychyr gofyn yr am-
 hera6dyr p6y a royffei gennat ida6
 ef y dodi y d6yla6 am vyn6gyl y 290
 6weic aod ar y neilla6 neu oe chuf-
 fanu kanys royffei ef. canys y vam
 ef oed hi. 6chanys kymereifti vy
 mam i y dzeis allad vynhat oe hach-
 os hi. mi a6naf uot yn ediuar yth 295
 gallon di hyuny et6a. ta6 herlot
 fiol heb yr amhera6dyr. Sef a6na-
 eth y mab yna lli6ya6 afozri ac rac
 lli6t tardu yg6aeth dz6y yeneu ae
 d6yf6roen. 6c eiffoes dyrchael y 300
 ffon a6naeth y mab adyrchaf lla6
 ar b6n yr amhera6dyr ae dara6
 teirg6eith ar y ben yny dyg6yd-
 a6d ynteu alle6ygu. Sef a6naeth
 hithe y iarll6s dodi llef uchel ac er- 305
 chi dala y traytur. Sef a6naeth
 rei oz marchogyon kyuo6i y vyny
 athr6y vn athr6y arall diagk y mab
 affo at y datmayth a6naeth. Sef
 a6naeth fabot gouyn ida6 paffo 310
 aod arna6. o lad vy llyftat heb
 y mab. vygal6 yn herlot trua6nt
 a6naeth ac o achos hyuny mi a
 rodeis tri dyrna6t ida6 ar y ben
 ac om tebic i nys gozuyd. Cam a 315
 6naethoft heb y febaot acherydus
 6yt abei buaffut 6zth vyghyghoz i
 ny chyuaruydei athi na thralla6t
 na go6it. 6c ar hynt ef ada6 dy vam
 di ahi a beir vy llad i neu vygrogel. 320
 Sef a6naeth y mab yna ofnocau

rac kyuaruot trallaot ac dat-
maeth agellóg dagreu ac gylaó.
Ac yna kyuodi febaot y vyny
325 a chymryt y mab a mynet oegu
dyaó yr celderdy. Ar hynny na
chaf yr iarlles yn dyuot yn
vn oz gŵraged kyŵeiraf agóif
gocaf atheckaf ryŵelfei neb
330 eirot. athróy y ~~h~~llit gouyn
boón y mab y febaot aŵnaeth.
beth aŵvynny di imi oz mab. mi
aylledeis megys yhercheift i
ddoe ac aróymeis linin am y
335 vynógyl ef. ac am vayn maó
ac aybyryeis y myón dófyr ma
62 anodyfyn. kelŵyd dóylló2 a
geny. mi a baraf dyŵlgaó ath
lofgi ony rody ym y mab. Sef
340 aŵnaeth boón rac kyuaruot
gofut ay datmaeth kyuodi oe
lechua adyuot rac bzon y vam.
llyma viui ofit yt aholych haól
nyt oes dim adyllych y holi ym
345 datmaeth. kymryt idi hithe y
mab agalo deu varchaó attei
arodi y mab yn eu llaó ac erchi
udunt mynet ac ef yr bozthua
ac o cheynt neb ay pzynei yŵer
350 thu. onys keynt y lad. óynt ager
dyflant roedun tu ar bozthua
ar mab|gantu ac ynybozthua
ydoed dzomónt ſef yó hynny
llog diruaó2 y meint ahonno a
355 oed laón o farafinieit kreulaón.

II

Peniarth MS. 5

12

324 uyny. 325 oe] y. 327 y. 328 góifgockaf. 329—atheckaf; ry] o2 a.
330 eiroyet. 332 yml. 333 aelledeis ef; di. 334—y. 335 uacn. 336 ae. 338
dyŵedy di. 341 ae. 342 bzon. 343 vyui; itt. 345 tatmaeth; hitheu. 349 ae.
350 keffynt; gerdaffant. 351 racdunt. 352 gantunt. 355 faraffinyeit kreulaót.
356 faraffinyit abzynaflant. 357 pedóarpóys. 359 dyachauaffant. 361 gofíung.
363 gylaó. 364 achao. 370—a. 373 haelder. 374 megys. 378 iethyd opale.
381 kyndeckat. 382 chzettei ymab y. 383 nae. 385 loyger; henóyf. 386
vyntat. 387 ŵiryon. 388 hoedyl ym.

y farafinieit abzynyflant ymab
yn daut nyt amgen yr ypetŵar
póys o eur coeth. Aguedy pzynu
ymab hóyl adyrchafyflant a hóg
ylaó aŵnaethant yny doethant
hyt yn egipt. Ac yno geftóg hóyl
aŵnaethant abó26 agozeu allan.
Ar mab heb ozfoŵys yn gylaó
na dyd na nos o achos agheu y
dat a hiraeth yn ol y ŵlat. Ac yny
ŵlat honno ydoed bzenhin ac
Ermin oed yeno agó2 gwynllóyt
oedaóe oed. A baraf hir oed arnaó
hyt argledyr ydóyuron ac vn
verch oed idaó a iofian oed y henó.
Ac yr dechreu byt hyt yny hamfer
hi ny bu a ellit y chyffelybu idi
o bzyt allafyn a haylder adiŵeir
deb vegys y clyŵer rac llaó. Ac
yr bzenhin hónnó yd anregóyt
ymab. ar bzenhin afu laŵen
62th yr anrec agofyn yr mab
dzóy iethid o ba le panhaoed
athygu y vahom yduó ef na ŵel
fei eirot nac o bell nac o agos
mab kyndeceat ac ef athygu o
chrettei y vahom na ellit y ŵa
hanu y 62thaó nayeftioni yr a
dyŵettei neb. Arglóyd heb y mab
o loygyr pan hanóyf i aiarll oed
vynhat agión oed yeno ac alas
yn ŵirion. aminneu os duó a
ryd hoydyl imi yny vóyf perch
en march ac arueu mi adialaf

390 ynhat yn deupeinaó. Sef aŵna
eth y bzenhin yna truanhau 62th
ymab agofyn idaó póy oed yeno.
Arglóyd heb ynte boón yó vy enó
bei crettut i y mahom vynydyó i
395 ys da 62 vyduiti. ac nyt oes imi
etiued namyn vn verch ahonno
am bzenhinaethi arodaf it yr
ymadaó ath griftonogayth. Ar
glóyd heb ymab na daly adlo am
400 hynny yr yfilyd o dir a dayar ada
gan y faraffinieit ar paganieit
nac yr dy verch ditheu yn ygŵa
nec nyt ymadaóni am griftonoga
eth nac aieffu grift. ac nys gozffo
405 a amdireto neu agetto y vahom.
A vab heb y bzenhin guafat iaón
yó dy gallon ac anaó yó dy dzoffi.
achyny ŵediyeh di vahom mi a
vynnaf itti ŵaffanaethu om fiol
410 arnaf pob amfer. affan elych yn
oetran gó2 mi ath vzdaf yn var
chaó vzdaól ac ath ŵnaf yn fynf
gal ar vy holl gyuoeth ac yn ben
yftondardó2 im. Sef aŵnaeth rei
415 oz marchogyon yllys daly kyghoz
uynt 62th ymab rac y anóylet gan
y bzenhin a meint ykarei afozri
62th y pozhmyn ay hanuonyffei
yno. Guedy mynet y mab yn pym
420 thegmloyd neu yn vn arbymthee
nyt oed reit oz byt ŵas ieuanc gry
uach na thegach na ffurueidach noc
ef. Ac nyt oed yny llys vn marchaó

13

Folio Cxli

14

390 vyntat. 393 ynten; enó i. 394 Pel; —i; uahumet; duó. 395 yml. 397 bze-
nhinyath. 398 ymadaó o hona[?] ath criftonogaeth. 401 faraffinyeit. ar paganieit.
402 yghóanec. 403 criftonogaeth. 405 ymdiretto. 406 Ha. 407 anaó iaón.
408 chynny. 409 omio. 410 phann. 412 lynygal. 413 penn. 415 ouarchogyon;
dala. 416 annóylhet. 418 aehanuaonaffei. 425 kannydhangei. 430 Apliei
431 ynygyŵeir. 432 ueirch. 433 fylóyveffur; armunt. 436 ynteu. 437 ŵaeó;
yghóanec. 438 efgynnu. 439 kigleubot. 441 benn. 442 yno eiffed. 443 letrat.
444 yny. 451 ŵaeó. 454 góaeó tróy. 455 —y. 456 góaeó.

yr ygryuet a veidei ymdaraó
neu ymdzech ac ef kany diaghei
425 yr vn yn difarhaet y 62thaó. Ac
yn yr amfer hónnó ydamŵeina
6d dyuot baed coet yr kyuoeth
ar ŵlat. ahónnó nyt arbedei nac
y uaó2 nac y vychan. A bei kyuar
430 ffei ~~ae~~ ac ef vgein marchaó kyŵeir
oveirychacarueu ny ddodei y baed
fyló arnun móy noc ar y pertris
cótta. Ac yn vynyeh y clyŵei boón
dyŵedut am y baed hónnó. Sef
435 aŵnaeth ynte dydgŵeith kymryt
yŵayó ae gledyf heb arueu yghua
nec ac yfgynnu ar amós da acher
det racdaó tu ar lle y kicleu vot
y baed. Sef aŵnaeth iofian merch
440 y bzenhin kyuodi y ben y tó2 vchaf
oz kaftell ac yn eifte ac edzych ar
boón yffozdy kerdei kany y ledrat
garu ef ydoed hi. Ac yr coet yn
lle yd oed y baed y doeth ef. ac ar
hynt y baed ae harganfu ac ygyt
ac y gŵyl tróynfychein ac agozi
y safyn ac yn diannot achub y gó2
aŵnaeth. vnteu val guas deó2
gleó avzathaó2 y march ac ys
445 parduneu ac idaó ac ae ŵayó gof
fot arnaó ae vedzu val y mynnaó2
duó yny ſauyn ac ar y hyt yny aeth
y gŵayó dzóy y gallon achan hó2d
y baed yn dygóydaó tozri y pala
455 dyr y gŵayó yn dzyllleu. Sef aŵna
eth boón yna difgynnu yar y varch

a thynnu y gledyf allad pen y baed
 ae ddodi ar dzyll y paladyr aguedy
 460 hynny yfynnu ar y march achym^a
 ryt dzyll y paladyr yny la6 ar pen
 arna6. ac ymhoylut dzacheuyn
 tu ar llys a^anaeth ef yn lla^aen.
 Ac yd oed iofian yn edzych ar y
 465 gyfranc. ac yna ydy^aat hi oi a
 argl6yd gle6 abeth ade62 a^awas
 y6 bo6n ac onychaf y caryat ef
 ny byd ym hoydyl ac ny allaf vot
 yn vy6. Arhyn nachaf dec ffozest62
 470 ar dec emys yn arua6c ^{we}dy ry^a
 dygu kyflyoed yrygthunt adu^a
 una6 ar lad bo6n yny achub. Sef
 a^anaeth ynte yharos acheiffa6
 y gledyf ac neufata6fiei heb gof
 475 yn lle ylladyfiei pen y baed. Ac
 yna adzyll y paladyr ymlad ah6y
 ac val ymynna6d du6 ar hynt
 llad pet^awar o nadunt. ac ymhen
 talym elch^ayl llad deu affo yr
 480 pet^awar ereill aydiane ynteu yn
 ddiurath. ac yna ydy6ot hithe
 oi vahom gle6 abeth y6 bo6n a
 fia ^{we}ed y bydaf uy6 oe garyat
 ef onychyt fynya ami. ynte bo6n
 485 adoeth tu ar llys ar pen ganta6
 ac aanrega6d y bzenhin ac ef a
 lla^aen fu y bzenhin 62tha6 ac a
 dy^aot 62tha6 ys de62 a^awas gyti
 bo6n amahom athreffa6o ac ath^a
 490 iffero rac pob d26c. ac yna mynet
 y d2oi yben ycaftell agog6yda6
 ar yn o2 bylcheu ac edzych. Sef

15

Peniarth MS. 5

16

458 -y; cledyf; penn. 460 -hynny; uarch. 461 penn. 462 ymchoelut. 465 dy-
 wa6t. 467 garyat. 468 im hoedyl. 469 hynny. 470 g6edy. 471 kyflyoet y ryng-
 tunt. 473 ynteu eu. 474 ada6fiei. 475 penn. 478 ped^awar; ympe. 479 o2. 480
 ae. 481 dywa6t hithe. 482 oia. 483 bydaf. 484 chytynny; ynteu. 485 penn.
 488 dy^aot dy^aedut; gyt ti. 489 athdiffero. 491 penn. 493 y g6elei. 494 baga-
 nyeit. 497 mynnyn ty. 499 digyovein. 500 dywa6t. 502 -di. 503 aemynna^a.
 505 itt. 506 im gytynny; ae. 507 hi g6edy hynny; ba6a. 508 kaffa. 509
 penn. 511 ndunt. 513 ndunt. 517 itt. 518 penn. 520 ac gytin6y. 522 yny.
 523 penn. 525 ch6ech; ped^awar. 526 fioaffant. 527 attunt.

a^ayl bzenhin damafcyl. a b2ad-
 m6nd oed y en6 achan mil o bagan^a
 neit ygyt ac ef ac yn begytha6
 Ermin vzenhin ac yn tyghu y
 495 mynyn h6y y verch ef. Affan gi-
 gleu ermin hynny bzeid nathozres
 ygallon rac diciouein ablygder.
 Yna ydy^aot b2adm6nd yn uchel
 500 ermin heb ef dyro di ymi dy verch
 di oth vod. ac omgomeidy mi a^ath
 ay mynaf oth anuod. ac ny adaf
 na thir nadayar nathref nachaf-
 tell itti ^{we}edy hynny. Aguedy dar^a
 505 ffo ym gytynny a6 ahi mi ay rodaf
 hi yr dyn ba6haf om holl gyfoeth
 os othanuod ycahaf. di^agynnu a
 a^anaeth Ermin o ben y castell aga-
 l6 y varchogyon ygyt adatcanu
 510 udun ymadzodyon b2adm6nd ae
 gedymdeithon ac eu byg6th. ago.
 fyn kyghoz udun a^anaeth. Sef
 a^anaeth iofian y verch dy^aedut
 yn gyntaf mi a6n gyghoz da v2da6
 515 bo6n yn varcha6c v2da6l ac ef a
 6na neth ma6z it achanhozh6y.
 kanys ydyd arall yd oed6n o ben
 yt6z yn edzych arna6 pan yhach^a
 uba6d dec ffozest6z ah6ynt6y yn
 520 arua6c ac ynteu heb dim arueu
 guedy ryada6 y gledyf heb gof yn
 lle ylladyfiei pen y baed. ac eiffoes
 adzyll y paladyr aoed yny la6ef
 alada6d huech o nadunt ar pet^awar
 525 affoyffant. a minneu ae hurdaf ef.
 bo6n ael^ait attun ac ermin a /

dy^aot 62tha6 mi ath v2daf yn
 varcha6c v2da6l. aguedy hynny
 530 ti a ar^awe dy vyfonderd i ymlaen
 vygallu. mi a^anaef dy el^ayllys
 di argl6yd ymhobpeth her^adyd
 ygall6yf i ozeu. ac yna y hurda6d
 ermin ef yn varcha6c v2da6l ac
 535 y g6ifca6d arueu ymdana6 nyt
 amgen. act6n da dilis yf6afyn
 alluruc d6y dyplac yr hon ny f6-
 yfei dec arugein o f6nei y^alat.
 ac nyt oed araf aallei argy^aed
 540 y vn ohynny tr6y y lluryc. ac ar
 vchaf hynny quire diogel. achyn^a
 fallt hoffaneu lluryc achrimogeu
 am y dzaet ay yf6aired ac ar ^{we}a-
 thaf hynny yfparduneu eureit.
 545 am yben y doded penguch b6zk6in
 affaylet. ac ar ^{we}arthaf hynny he-
 lym eureit echdy^aynnedic. Ague^a
 dy hynny y rodes y bzenhin cledyf
 ida6 ac y g6ifga6d ymdana6. ac
 550 ny bu eirot ygyftal kan ny fylei
 ac ny flygei yr affuttit ac ef. ac nat
 oed ^{we}ell yneb y vot yn arua6c noc
 yn noeth o2 y tre^ait ac ef. a mozglei
 oed y en6. a iofian a rodes march
 555 ida6 ac ar6ndel oed y en6. ac ny bu
 nachynt nag^awe dy gyftal na y
 gynfuaneit. Yfynnu y bo6n ar y
 march achymryt y daryan adel6
 lle6 oed yny daryan ahonno adodet
 560 ar yr yf66yd affeu ida6. ac yna y
 dywa6t iofian 62tha6 ymh6yth na
 urath y march onyt yn ^{we}edeid
 ac yn dyledus. [a vnbennes dos di]
 yben yt6z ac e[dzych. ac o b2athafi]
 565 y march yn anyledus. [pandel6yf]
 dzachefyn bon- [clufta ui. Dadi]
 ga6n y dy^awe dy [heb hi. Yna y]
 kymerth bo6n cozm [ma6z ac y]
 cant y gadarn. Sef [a6naeth]
 pa6b o2 dinas yna g6if- [ca6 ym]
 570 danunt. Aguedy guifca6 [dyuot]
 ygyt a^anaethant. Yna y [dy^awa6t]
 Ermin 62th bo6n kymer vy- [yf6on]
 der i acherda o2 blaen. ach6it [heu]
 e6ch pa6b gyt ac ef vegys ydyleech
 575 gyt a mi pei el6n vy hun yr gyfra[nc.]
 Edzych eu niuer a^anaethant. fef
 yd oedynt deugein mil o berchein
 meirych. Ada6 yd2ef a^anaethant.
 ac yn y herbyn y doeth b2adm6nd
 580 achian mil o berchein meirych gyt
 ac ef. a rodefon oed yn ar^awe y
 yf6onderd ef o2 blaen. ac nychara^a
 6d h6nn6 du6 namyn mahom.
 able6ogach oed agar^awach y vle6
 585 no2 h6ch ar^awa6 y g66rych neu yr
 dzaena6c. Sef a^anaeth bo6n yna
 ymgy^areinya6 yny gyf6y ac yf^a
 tynnu y dzaet yny ^{we}arthafleu a
 b2athu ar6ndel ac yfparduneu a-
 590 chyrchu rodefon agoffot arna6 ay
^{we}ay6 ay v2athu ymherued ydary^a
 an yny dyr y daryan yn dzylleu
 ac^a y aeth y g^aay6 tr6yda6 ynteu
 athr6y y holl arueu ynydyg6yd
 595 rodefon yn var6 dan dzaet y varch.
 ac y dy^aot bo6n 62tha6 g6ell fuaffei

17

Folio Cxlii

18

528 dywa6t. 530 yf6ondard i ymlaen. 531 vyggallu. 532, 533 argl6yd heb y bo6n
 ympob peth o2 ygall6yf ozeu. 535 g6ifga6d. 536 dilis yf6afyn. 537 dyblac. y2 honn;
 f6ylei. 538 arhugaint. 540 d26y y lluruc. 541 quire da. 542 lluruc. 543 ae efgeired.
 545 penn. 546 phaelet. 547 echty^aynnedic. 550 eirot. 551, 552, 553 -ac nat oed
^{we}ell . . . tre^ait ac ef. 556 nae. 557 f6gynnu aozue bo6n. 559 aod. 561 Ymp6yth.
 563 dylyedus. 564 penn. 565 anyledus. 573 yf6ondard. 575, 576 megys pei ele6ch gyt
 ami. 579 meirch; a^anaethant. 580 eu. 581 berchein meirch. 583 yf6ondard. 584 du6
 eiroyet. 586 neur. 588 ymgy^areina6. 591 ae. 592 ^{we}a6c. ae; ymperued. 593 dyr
 ydzylleu. 594 g6a6. 595 dyg6ydot. 597 dywa6t.

c

[itt trigyaô gartref] no dyuot yma.
[Ac ymchoelut at y]gedymdeithon
600 [adyôedut ôzthunt.] arglôydi bydôn
[dakanyſni agaôd] -ſam dechreu da
[ac nyt oes na] ſfrôyth na nerth
[yny bopyl] aſelôch racco. 2h6
[ynteu ni] -fer bzadmônd afu
605 [argyffôz] maôz arnunt oſelet
[llad eu hy] ftondardôz rac eu bzôn
[ar gle] ôafo nadunt afynnei y
[uot] gartref. yma ymgrychu a
[ôna] ethant. ac ar yr ymgryaruot
610 [ky]ntaf ef alas petſarcant oſy
[bzadmônd. Aguedy hynny boôn
[a]dynnaôd moglei ygledyſ ac
yfgathru ac ef vegys paladurôz
yn llad y ſeigrlaôd penneu ya
615 lon ac eu dôylaô ae bzeichen a
fob kyfryô aylaô oz agyuarfei
ac ef ae gedymdeithon. ynteu
yn vychyr leô yn llad paôb oz a
gyfarfei ac ôynteu. ðe yna ydyô
620 ot bzadmônd yn vchel ôzth yſy
lledôch ini niuer ermin yn ebzôydy.
ðe onys lledôch ny cheôch om da
vyth ſwerth vn notôydy. Sef aſe
naeth boôn yna glaſchſerthin
625 a dyôedut bzadmônd beth a vyn
neifti yr ſlat hon ae tybyeit kael
ioſian. byd kynt y key dy grogi ôzth
y iubet. pony ſwely dy daruot llad
cannôyaf dy holl allu. beth a dze
630 ithir yghſanec. kyn hanner dyd
neurydarôed llad holl allu bzad
mônd ac ynteu ehuman ac ychydic

19

Peniarth MS. 5

20

603 ôelôch chôd. 606 bzom. 607 gleôhaf. 610 pedſarcant. 612 tynnaôd mozglei.
613 megys. 615 ac eu] ae. 616 aelaô. 619 dyſaô. 621 yni. 626 di; honn. 627
Ys byd gynt. 628 di. 629 dzeithy. 630 kyn. 631 neurdarôed. 633 -y. 635
gantunt. 637 blighaô. 639 pzaſi. 643 llamhyſtaen. 648 -ac; ylaônaeth. 649
benn. 651 benn. 652 dala. 653 pedſarcant citei. 654 thyzed. 655 ynnaf.
656 honat. 658 hynn. 661 dalhei. 663 y; gôaethiroeddô 664 aellyngaôd. 665,
666 y deu garcharaôz aedynt ygkarchar gan bzatmônt. 667 ymchoelut.

o niuer ygyt ac ef yn oledzat ar
hyt dyfryn affoyſſant a deu oſy
ermin yn garcharozyon ganthun 635
adarpar oed gan bzadmônd peri
eu bligaô yn vyô agôaethiroed
duô nabligôyt. kanyſ trallaô
bzaf abaryſſant yboôn ſwedy 4
hynny. Aguedy gôybot o boôn ry
ſſo bzadmônd bzathu arôndel ar
yſparduneu achynt yredaôd y
danaô noc yd ehettei yllamyſten
neu yr ſalch pan ehettunt gyn
taf. ðe ar hyn ymozdiſes aſona 645
eth abzadmônd arodi dyrnaô
idaô yny dygôydaôd ynteu yr
llaôz. ac yna diſgynnu yboôn ae
achub ar vefſur llad yben. Sef a
ſnaeth bzadmônd dygôydaô ar
ben ylin ac erchi naôd athruga
red achynnec yôzogaeth idaô adaly
ydanaô petſarcant cited atheir
mil yrôg keſtyll athyroed ae holl
gyfoeth yam hynny. Na vynaf 655
heb yboôn namyn gôza ohonot
yermin achynnec dygyuoeth
ydanaô ef o hyn allan. Aminneu
aſnaf hynny yn llaſen arodi
yôzogaeth ae gyſwirdeb yn llaô 660
boôn ydallei o hynny allan y
dan ermin. ðe yna ygellygaôd
boôn ef oy ſlat aguaethiroed
nas llaôaôd. a boôn arydhaaôd
yddu varchaôc aoydynt yghar 665
char. acham aſnaeth. Aguedy
hynny ymhoylut dzacheuyn/

aſnaeth boôn aegedymdeithon
yn ryd gyt ac ef. adyuot aſnaeth
670 ant hyt rac bzôn ermin. ðe yna
ydyôot ~~boôn~~ ~~ôzth~~ ermin maôz
abeth ydylyôn i dy garu di boôn
agaô y verch aſnaeth ac erchi
idi mynet ydynnu arueu boôn
675 y ymdanaô. agſwedy hynny my
net yz yftauell y vôytta agſaf
ſanaythu arnaô yn didlaô. ð
hynny aſnaeth hitheu yn llaſen.
Aguedy bôyta ioſian adyôot 1
680 ôzth boôn. arglôyd tec heb hi ny
chelaf ragot ac ny allaf ygelu bei
yfmynnôn llaſer deigy aôyleis
i a llaſer nos ycolleis vyghygu
oth garyat ac ymhôyth na ôzthot
685 titheu vygharyati ac os gôzthody
ny byd ym na hoydyll na byſyt
namyn o dicyoueîn mi a vydaf
varô. ð unbennes dec na dala
adlo am hynny can ny ſweda.
690 nyt oes nac amheraôdyr na bzô
hin na iarll oz athſelei neu ath
y gypei ny bei dda ganthaô y
ſreica arnat. ðbzatmônd vren
hin gôz arbennic kyfoethaôc a
695 ryfu yth geiffaô ac ny thygaôd
idaô. aminneu gôz gſlat arall
ôyf heb na chaſtell na thref na
thy ym helô. ac ôzth hynny hôy
rach ytycei agſaeth ygwedei
700 ym ymgyffelybu ath thydi. ð
unben tec bonhedic na ôzthot vi.
kanyſ gſwell yô genhyi tydi vnben-

21

Folio Cxliii

22

oth vnbeis no bei kaôn bzen
hin auei eidaô dec vzenhina
eth. gôzthodaf y rof a duô heb 705
yboôn. Sef aſnaeth hitheu
yna diliſaô a duaô vegys glo
adygôydaô yr llaôz alleôygu.
Aguedy ychkyuodi y vynny gell
ôg ydagreu aſnaeth ac ôylaô 710
athrôy yllit ydyôot hi gôir a
dyſedeifti nat oed nac amher
aôdyr na bzenhin ny bei dda gan
thaô ſreicca arnaf athitheu am
gôzthodeifti vegys bilein pzoſa 715
dôy. aguell ygueduti yn glaôd
ôz yn cladu clodyeu ac yn kerdet
ar dydzaet yn anurdedic vegys
pedeſty.2. noc yn varchaôc vzaôl
anrydedus yn llys arbennic. a 720
dos yth ſlat uilein truaônt.
ð unbennes heb yboôn kelôydy a
genê am ymoti yn vilein truaônt
ny henôyfi oz bileineit. ac amôſ 724
aroyſtoſti ini kymer ef ny myn
af dyuacrayth yrdâ. ami a de
bygaffôn rydaruot im ybzynu
yn daut pan enilleis yth dat ti
vzenhinaeth arall hediô yarnaô
ef. Sef aſnaeth hitheu yna 730
dygôydaô yr llaôz alleôygu
abzeid na holltes ychallon rac
llit ablôg. kyuodi idaô ynteu
yna y vynny ac adaô yr yftauell 734
a mynet ydy poztthmon oz dzeſ
achyrychu vn oz gelyeu aſnaeth
a mynet yozſwed yndaô allitiaôc

671 dyſaô ermin ôzth boôn. 672 -boôn. 676 gſaſanaethu. 679 bôytta; dyſaô.
680, 681 nyskelaf. 681, 682 pei afmynnôn. 683 vygkyfu. 686 im na hoedel. 687
digyouein. 692 gantaô. 695 thygyaôd. 696 minheu. 699 tygyei. 700 -ath
thydi. 701 vnben. 702 dydi unbenn. 703 pheikaffôn vzenhin. 704 bzenhinaeth.
707 megys. 709 ychyuodi yuynydy. 710 -aſnaeth. 711 -y; lit; dyſaô. 712
di. 713, 714 gantaô yſreica. 715 megys. 716 ti; glâdô. 718 megys. 719 -vzaôl.
723 dyôedy di amvymot yn. 724 ovileineit; amôſ da. 725 rodeifti di ymi. 726
vacraeth. 727 ym. 728 enilleis. 729 urenhinaeth. 734 uynydy. 735 ty.
737 lliadyaôc.

oed ef am ymadzodyon iosian.
Sef aŵnaeth hitheu ygyt ac y
740 kynuodes oe lleŵygua kymryt
eduaroch am rydyŵedut ohonei
ymoz ferth ac ydyŵot 62th boŵn
agal ar vzaŵtŵayth idi ac erchi
idaŵ mynet at boŵn ac adolŵyn
745 idaŵ dyuot dzacheuyn y ymdidan
ahi ac o rydyŵedyŵei hitheu dim
auei 62thŵyneb ganthaŵ ef, hi a
ŵnaei iaŵn idaŵ 62th y varn ae
eŵyllus chun ygennat aeth
750 at boŵn ac adyŵydaŵd ar ben
ylin rac bzon boŵn amenegi y
gennadŵzi idaŵ aŵnaeth ac a
dolŵyn idaŵ mynet y ymŵelet
aioŵian, nac af yrof aduŵ heb
755 ynteu, ac oachos dydyfotti ar y
gennadŵzi honno kymr y
gŵiŵe las racco bzethyn odidaŵc
yŵ o parth dzaŵ yr m^oŵiŵe ef.
Yŵiŵe agymrth y gennat athra
760 cheŵyn at ioŵian y doeth amenegi
idi na ddoi ef y ymŵelet ahi, go
fyn idi hitheu pŵy aroyŵei yŵiŵe
odidaŵc honno idaŵ ef, boŵn heb
ynteu. Myn mahom vyn duŵi
765 kelŵyd oed dyŵedut y vot ef
yn vilein, achan ny daŵ ef y ym
ŵelet a miui, miui aaf y ymŵe
let ac ef. Ȧroddi ykerddaŵd hi
yn y ddoeth yr ty ydoed boŵn yn
770 daŵ, ac ygyt ac ygyŵl ef hihi yn
dyuot kymryt idaŵ ynteu y vot
yn kyŵu achŵznu yn vchel a/

23

Peniarth MS. 5

24

738 — ef. 740 lleŵygua. 742 y moŵ moŵ; dyŵaŵt. 743 uraŵtuaeth. 744 att; ac] y.
746 rydyŵedafŵei. 747 ozauei. 748 — idaŵ. 749 eŵylyŵi. 750 att. 751 bzon.
755 aŵaŵs. 757 ŵiŵe. 760 deuth. 762 rodafŵei. 764 — i. 766 chany. 768 euo.
Ȧroddi. 770 ygyt ac] ual. 772 kyŵu. Ȧchŵyŵnu. 773 dyuot aozuc hi racdi. 777
ym. 780 vubenes. 782 athion. 783 di ymi. 787 Ȧgyt ac] ac ual. 790 dyŵaŵt.
791 62thŵi. 792 oŵ. 793 itt. 794 yŵiŵeac mi aymŵadaf. 796 ymŵzenn. 798 — ti.
799 eifed. 801 oedynt; arnuat. 804 gunt agyŵchafant. 805 dyŵedafant; bot.
806 keŵilyd. 807 ytoed ef yn kitgyŵu.

ŵnaeth ef, dyuot idihi rocdi yn-
ydoeth hyt ygueli, ac eifed ar
erchŵyn ygŵely aŵnaeth hi
adyŵedut 62thaŵ. Ȧrglŵyd tee
775 duhun ydoed im ychydic ymdid
dan avynnŵn ydyŵedut 62thyt
pei da gan dyanryded di yŵaran-
daŵ. Ȧunbenes heb yboŵn llude
dic abziŵedic ȵyfi ac ymhŵyth
780 taŵ affon 62thyt agat ym oŵiŵyŵs
ac ys dŵoc abeth ydiolcheifti imi
vy llafur. Sef aŵnaeth hitheu y
na ellŵg y dagreu yn hidleit yny
ȵlychaŵd y hŵyneb hi oll gan y
785 dagreu. Ȧgyt ac ygŵyl ef hi yn-
y dŵyŵyrueth hŵnnŵ truanhau
yny gallon aŵnaeth 62thi. Ȧc yna
ydyŵot hi dŵy y hŵylaŵ 62thaŵ ef.
Ȧrglŵyd heb hi trugarhaa di 62thyt
ac o dyŵedeis eireu cam 62thyt
mi aŵnaf iaŵn it 62th dy vod ac
yn ygchŵanec mi aymadaŵaf a
mahom. ac agredaf y ieffu grift y
795 gŵz adidefaŵd agheu ymhren crok
ac agymeraŵ griftonogaeth yr dy
garyat ti. Sef aŵnaeth ynteu y
na kyudi yn y eifte adodi y dŵylaŵ
am y mynŵgyl hi arodi kuŵian idi.
ŵef ydydynt yn edzych arnu
801 yn ymguŵianu y ddeuŵz arydha
yŵei ynteu o garchar bzatmŵnd.
Ȧc ar hynt hŵy agyŵyŵfiant ermin
ac adyŵedyŵfiant 62thaŵ vot boŵn 805
yn gŵneuthur keŵilid aŵarhaet
uaŵz idaŵ kan yd oed ef yn kytyŵyŵu/

ae verch ar oleu ac yn gŵneuth
ur y eŵyllus ohonei. Sef aŵna
810 eth ermin yna llitiaŵ ac o lit tyn
nu gŵallt ybŵn agofyn udunt
aoed ŵir hynny, tygu llyein ma
62 udunt ȵynteu y vot yn ŵir
ae ryŵelet onadunt hŵynteu.
815 May ych kyghoz chŵitheu heb
ermin kanyŵ offaraf y lad neu
ygrogŵ kynt y bydaf varŵi nac
ef oachos y vot y vot yn vab
mayth im ameint ycaraf ef, mi
820 aŵn gyghoz da heb vn onadunt
peri ohanati yŵgriennu llythyr
at bzatmŵnd ac erch yny llythyz
kymryt y amdygyaŵdyr ae ddodi
yn yr eol gatarnaf yny helŵ ae
825 laŵnueich o heyrn arnaŵ ac na
ellygit odyno hyt tra vei vyŵ.
ac erchi y boŵn mynet ar llythyz
at bzatmŵnd achymryt yŵ yn
teu ar y griftonogaeth nas dan
830 goŵei y llythyr hŵnnŵ yneb o
nyt y vztatmŵnd chun. Ȧ minneu
aŵnaf hynny heb yr ermin.
Ȧr llythyr aŵnaethŵyŵt, ac ar
boŵn ygŵelŵit ac ynteu adoeth
835 racdaŵ. Ȧc ermin adyŵot 62th
aŵ reit vyd it heb ef kymryt y
llythyr hŵn amynet ac ef hyt
yn damafŵyl at vztatmŵnd ac er-
chi idaŵ gŵneuthur kymmeint
840 ac yŵyŵd yny llythyr athygu yth
di ac ar dyŵydlonder nathan
goŵyŵch y llythyr yneb onyt y

25

Folio Cxliii

26

vztatmŵnd chun. Ȧ minneu aŵnaf
hynny yn llaŵen heb yboŵn. 844
moyŵŵoch y llythyr am march am
cledyf im, nac ef heb yr ermin
ryanefmŵyth yŵ dy varch di a
rydŵm yŵ dy gledyf. Ȧc 62th hyn
ny mi a baraf yt palfrei efmŵyth
achledyf yŵgafyn megys ygellych
yn ddirŵyŵtyr kerdet ragot, yn
851 llaŵen vegys y mynnych ti ar
glŵyd heb y boŵn y llythyr agym
erth ac yŵgynnu ar y palfrei a
ŵnaeth a mynet racdaŵ ar dyd
855 hŵnnŵ educher athrannoeth ath
radŵy y bu boŵn yn kerdet heb
gael na bŵyt na diaŵt. Y petŵy
ryd dyd y doeth ef yd ytoed ef
yn kerdet ygŵelei palmer yn
860 adŵy goŵtreleit o ŵin, ac ygyt
eifed dan vzic pzen ac yn kym
ac y doeth ar ogyfuch ar palmer.
kyfarch gŵell aozuc y palmer
iddaŵ ac adolŵyn idaŵ diŵgynnu
achiniŵi gyt ac ef. Ȧ hynny a
ŵnaeth ynteu yn llaŵen abŵ
869 yta yn raŵth aŵnaeth boŵn rac
meint yneŵyn ar palmer yny
rodi idaŵ ynteu yn ddidlaŵt ry
bucheŵic. Sef aŵnaeth boŵn
gŵedy gŵellau yannyan dŵy
chŵerthin goŵyn yr palmer o
875 pa le pan hanoed, ny chelaf
ragot heb y palmer, o loygyr/

808 — ar oleu. 809 eŵylyŵs. 810 llidyŵc. 811 benn ae varyŵ. 814 — ae ryŵelet o
nadunt hŵynteu. 815 Mae aŵch; chŵi heb yz. 817 — i. 818 aŵaŵs; — y vot. 819
maeth. 821 ti. 822 att; erchi. 824 gadarnaf. 827 uynet. 828 att. 835 dyŵaŵt.
836 itt. 837 hŵnn. 838 att. 840 yth griftonogaeth. 843 Moefŵoch. 849 it bal-
frei. 850 yŵaŵn. 852 megys; di. 854 eŵgynnu. 858 pedŵeryd. 859 ydoed.
861 pzen. 862 ginyŵ. 868 chynneŵ. 870 ŵnaet. 874 anyan. 875 — o. 876
Nyŵkelaf. 877 loegya.

pan hanôyf ac yn hamtôn ym
ganet afebaot yô enô vynhat
880 gôz deôz kyoethaôc oed pan
deuthum y ôzthaô. ac yr ŵlat
hon y deuthum inneu y geiffaô
mab a ŵerthôyt yr flaraffin
ieit o hamtôn a boôn oed y enô.
885 Neur groget y mab adyŵedy
di yllaŵer o amfer. Sef a ŵna
eth y palmer yna dodi llef
ac ôylaô adyŵedut dzôy dzyc
yruerth oi a arglôyd duô beth
890 a ŵna i bellach kanyz diffeith
haôd vymraôtuayth am ket
ymdeith. A varchaôc heb y
palmer ay llythyr ylfyd gen
yt ac os ef dangos im kanyz
895 gallei uot dy anghew yn llyth
yr heb ôybot it. nathangoffaf
y rof a duô heb y boôn ny ŵnai
vy arglôyd i hynny yr trych
ant cited or eidaô. Yna ym
900 ŵahanu a ŵnaethant amy
net ddôylaô mynôgyl. a boôn
ayfgyrnaôd ar y varch athan
ganu kerdet racdaô ynydoeth
hyt yn damafyl. Ar dinas
905 hōnnô oed gyoethaôc af di
nas ar y dayar. Sef achos oed
hynny nyt oed nathôz nathy
na chaer yn yr holl dinas ny
ddarfeif y eu toi oll o eur ac
910 aryant. Ac ar bēn y tōz vchaf
oz kaftell yd oed delô eryr ŵe
dy ry uyrô o eur coeth ac y

27

Peniarth MS. 5

28

789 vyniat. 880 pann. 882 honn. 883 faraffineit. 886 yz yf. 890 kann
diffethaôyt. 891 mraôtnaeth am kedymdeith. 893 ae; gennyt. 896 itt. 897
ŵnael. 899 citteit. 902 clygynnaôd. 905 gyoethockaf. 906 achas. 909 —y.
911 keftyll. 911, 912 yryvôz. 914 karbonculus. 915, 916 yztyŵyllet uei
yn. 917 egluraf. 919 deuth. 921 amcan; effeireit. 923 vnj ef. 924 ae.
929 attunt. 930 kedymdeithon gynteu. 931 ach fon. 931, 932, 933 boôn yô
hōnnô. vy arglôyd i. ac ymae arnaf yofyn ef yn vaôz. 934 ygyt acj ual. 937
aozuc. 939 vympeun. 940 itt; Darlle. 941 hōnn heb ohir. neu vinneu. 942
benn; hōnn. 943 o; aelaô.

rôg yddôy grafangk yd oed ma
en carbōnculus ahōnnô a oleu
haei ydzef hyt nos yr ythyŵy
llet yn gyn oleuet ac y goleu
haei yr heul pan uei eglurhaf
ar aŵyr yn diôybry. Yr dinas
ymyôn ydoeth boôn affan daô
ef aglyŵei ymyôn temyl yn
920 canu amcan y vil o yffeireit oe
dedyf hōy. ynteu a doeth ymy
ôn ac vn agymertth mahom ac
ay tozres yn ddzylleu. ac ac vn
924 oz dzylleu taraô vn oz effeireit yn
y dozres y vynôgyl. Sef a ŵnaeth
yreieireill oll ffo at vzaadmōnd a
menegi idaô dyuotyat ymarchaôc
attun athozri mahom allad vn
oe ketyndeithon hōynteu. Teôch
affon heb y bzadmōnd boôn vy
931 arglôyd i yô ef ac ymae arnaf
yofyn. Ar hynny nachaf ynteu
boôn yn dyuot. ac y gyt ac y gŵyl
bzadmōnd ef kyuodi ynyerbyn
a ŵnaeth achyuarch gŵell idaô
936 a ŵnaeth agofyn beth a ŵnaei oz
uot arnaô ef dyuot yno. Myn
vyphēn heb y boôn mi a ŵnaif
yt y ôybot. Darllein y llythyr
hōn heb olud minneu alado dy
pēn ar cledyf hōn. kymryt ofyn
maôz y vzaadmōnd ac nyt oed ay
laôd arnaô ny bei yn krynu. a
chymryt y llythyr a ŵnaeth ae
945 darllein agŵedy y darllein lla
ŵen iaôn fu. achymryt boôn

erbyn ylaô deheu ac erchi oy var
chogyon kyuodi oll yn eu feuyll
950 ae gymryt ae rôymaô yn duruig
gadarn. a menegi ndun erchi o
ermin idaô ef peri crogi boôn yn
vchel oachos kyt gyfgu ohonaô ef
aiofian y verch. Sef a ŵnaeth y
955 marchogyon yn ebzôyd yachub ac
achadôyneu heyrn rôymaô y dzaet
yn gadarn ddiogel adodi pōys
am y vynôgyl a bôyflei pymthec
llat o ŵenith. ac yna y dyôot bzat
960 mōnd ôzthaô bei na bei vygozuot
ohonot oth ŵayô ath cledeu am
bot yn ôz it mi abarôn dy grogi
yn diannot. ac effoes ny byd gŵell
agey. mi a baraf dy ddodi ym geol
965 ac y may degôztyt arugein o dyf
ynder yndi. ac ny chey yno gŵne
uthur dim oz auo da genhyt dieithy
nadzed yth vzaathu afryuet ereill
gŵenôynic. affetŵararen tozth o
970 vara grut agey beunyd hyt tra
vych vyô heb dim ygŵanec. reit
yô imi arglôyd vot ôzth dy vynnun
di ath ŵayllus. Mi ath bozthaf di
heb y bzadmōnd yr vnŵeith hon
975 yn dda. agŵedy hynny ny chey
ddim onyt megys y dyŵedeis i
gynne. Ac yna tozri y vōyt idaô
a ŵnaeth bzatmōnd. agŵedy bôy
ta ohonaô erchi a ŵnaeth bzat
980 mōnd yr gŵyr y gymryt ay ddô
yn yr geol. a hōynteu a ŵnaeth
ant hynny. ac yn llôrô y benn

29

Folio Cxlv

30

948 oe. 951 udunt. 953 achas. 959 dyŵaô. 960 pany bei; vygozuot. 961
honat oth ŵaô athgledyf. 962 itt. 964 geiffy. 965 mae; arhugaint. 966 chey di. 967
gennyt; dyethy. 968 natred. 969 gōennôynic. 969 dyŵyzen. 970 geiffy. 971
yghŵanec. 972 ymi arglôyd heb y boôn. 973 ŵayllus. 974 honn. 976 mal. 977
gynnev. 980 ae. 983 ŵaelaô. 984 dozraffei. 985 kyn. 987 gōennôynic. 988 aodynt.
991 pedzôgyl. 992 ymdiffyn; ae. 995 oz. 997 oe. 998 dyŵaô. 1000 —i. 1001
honn; peder peidhangôn. 1006 haedyffôn i arnaô ef. 1007 vympeun ual hynny.
1008 cledyf; emilleis; bzenhinyneith. 1009 dyŵaô. 1010 ymadzon. 1011 noffweith;
kyfeu. 1012 gōennôynic. 1013 ae; ygnedôllin. 1015 ae. 1016 ae. 1017 att.

y byryôyt y ŵaelot yr eol affei
nas differei duô (ef adozrei y vy
nôgyl kyn y vot hanner y ffoz. 985
Yn yr eol honno yd oed amylder
acholubyr affryuet ereill gŵenôy
nic. ar pzyuet hynny oedynt yn
y ofalu ac yn y vzaathu yn vynyeh.
Sef y cauas ynteu dan y dōylaô
990 troffaôl petrogyl cadarn ac ahōn
nô ymdiffin rac y pzyet ac eu llad
oll hayach. ahyt tra fu ef yn yr
eol honno ny chafas ef vnydyt tra
yan y ŵala o vara adôfyr o mynei
ynteu dan y dzaet y kaei a deu
996 varchaôc a offodet oy ŵarchadô
ynteu. A dydgŵeith y dyôot boôn
oi a arglôyd duô llaŵer trallaô
agofut yd ôyfi yn y gael yn yr
1000 eol hon. ac myn pedyr peidiagôn
odyma mi addygôn ygozon rac
ermin. a mi arodôn idaô dymaô
yn yghŵanec hyt na dyŵettei
vyth ŵedy hynny vngeir ôrth
1005 arall. ny haydyffôn arnaô peri
vymphoini vel hyn. canys om
cledeu i ydenilleis idaô bzenhin
aeth arall. athrôy ôylaô y dyôot
boôn yr ymadzodon hynny. A
1010 noffweith ydoed ef yn kyfgu y
doeth pzyf gŵenôynic acholubyr
oed y enô ay vzaathu ygnheŵillin
y tal. Sef a ŵnaeth ynteu duhu
naô achael y pzyf ac ay dzoffaôl
y dyffust ay lad. Dyuot iofian
1016 at y that agouyn boôn ny ôydat

hi dim o2 t6yll ar b2at a6nathoy
dit ida6. ny chelaf ragot heb yr
1020 ermin. ef aaeth yloygyr ydial
y dat ac ny dda6 vyth yma dza
cheuyn medei fef. eiffoes os ma
rcha6c bonhedic c6zteis ef. ny
at ef heb gof ac nys madeu y
1025 6reic v6yaf agar. ahynny a dy
6edei y voz6yn yn vyneich a
throm agofudus oed genthi
yhanfa6d am rygolli bo6n. a
hi a ymget6eis yn di6eir yn
1030 hir oachos ygaryat ef. ac aget
6eis y march ar gledyf hefyt yn
ymediant hi. 6r hynny dyuot
bzenhin de6z kyuoetha6c ac iuo2
oed y 6eic o mobzant oed yen6.
1035 a phymthec bzenhin adellynt
ydana6 ac oedynt 6yr ida6.
ah6nn6 a erchis y ermin y verch.
ac ermin ae rodes ida6 yn lla
6en a hitheu iosian gyt ac y
1040 g6ybu y rodi y iuo2 dzycyrnerthu
a6naeth ac ny bu eirotet gyn
dziftet ac yna. ac ar hynt g6ne
uthur g6regis sidan aozuc hi
achanu coniuacion ar y g6re
1045 gys a6naeth hi addyfydoed
kyn no hynny. fef y6 grym y
coniuacion. p6y bynnac 6reic
y bei y g6regys h6nn6 ymda
nei ny ddodei 6z o2 byt yla6 erni
1050 er y ch6enyachu ac heb olud iofi
an a6isga6d y g6regys ymda
nei rac y ch6enyachu o iuo2. 6c

31

Peniarth MS. 5

32

1018 6nathoedit. 1019 ida6 ef. Nykelaf. 1020 loegy2. 1022 ef. 1026 vynyth.
1027 gofudyns. 1030 acha6s. 1031 yuarch aegledyf. 1035 delhynt. 1036 ac
aodynt. 1041 eiryotet. 1044 g6zegis. 1045 dygyfioed. 1046 oed. 1048
g6zegis. 1050 y2 y ch6ennyachu. 1051 g6zegis. 1052 ch6ennyachu. 1053 gedym
deithon. 1054 gych6ynnaffant. 1055 ac6ynt. 1056 y] hyt ym. 1057 deuthant.
1059 ymet. 1060 y2. 1061 hi] iosian; chun; yftauell. 1063 haearn. 1065
benn. 1067 uarchogaeth. 1068 gedernit. 1069 yftauell. 1069, 1070 ac ual y
deuth ar ogynuch. 1071 dyzchafad6. 1071, 1072 ac adae6eis. 1075 benn. 1076
toares yn anhegar. 1080 uedeginyathu. 1082 ygkarchar. 1085 daear. 1087
ympzenn croc.

ynteu iuo2 ae getymdeithon a
gych6ynyffiant tu a mobzant.
a iosian ygyt ah6ynt. a hitheu 1053
heb de6i yn 6yla6. ac y mobzant
o2 di6ed y doethant. Jofian aberis
ar6ein y march ygyt ahi ac ny
oed neb a veidei mynet yghyuy
y march er pan gollaffe bo6n onyt
hi ehunan. 6c ymy6n yftabyl y 1061
r6ym6yt y march a d6y gad6yn
hayarn. ac nyt oed neb a ueidei
y 6affanaethu onyt o2 foler uch
y ben b6z6 y bzofandyr ida6. fef
a 6naeth iuo2 medylya6 y myn. 1066
nei marchogaeth y march d6y
ygedernyt ae gryfder ef. 6c yr
yftabyl y doeth ef ac ygyt ac y
da6 ef ar ogynuch ar march. y 1070
march a dyrcheif y dzaet ol ac y
tre6eis iuo2 ygcledyr y dd6yuron
yny dyg6yda6d ynteu yr lla6r.
achyt ac y dyg6yda6d yn enkil
rac y march y tre6eis y ben 6zth 1075
ymur yny dozres yn anhygar
affei nas differei y 6yr ef y ma
rch ae lladyffe. 6c y yftauell y
ducp6yt ef ameddygon a ducp6yt
atta6 oe vedeginyathu yny fu iach.
Ag6edy bot bo6n chueblynd 1081
yn g6byl ygharchar y dechreuis
ef ymdifregu a ieffu grift. ady
6edut oia argl6yd vzenhin nef
a dayar y g6z am g6naeth ac 1085
amffurna6d ar y del6 ac am
pryna6d yn ddzut ymbzen crog

yr creu y gallon ydarchaf it nam
gettych ynpoeue hyn auo h6y
1090 nam6yn vygrog neu vy mliga6
neu vy rydhau inheu odyma. Sef
yd oydynt yn g6aranda6 arna6
yddu 6z aoedynt yny 6archad6.
ac y dy6etyffiant h6y. ef ath grogir
1095 di traytur auozy. 6difgynnu y vn
onadunt ar hyt raf yr g6ayret
ar ueffur d6yn bo6n yr lla6z
uchaf. ygyt ac y g6yl bo6n ef yn
difgynnu. Sef a6naeth ynteu
1100 kyudi yny feuyll yny erbyn.
achyt ac y da6 y g6z yr lla6z ar
ogyfuch a bo6n dyrchaf lla6 ay
dd6zn yn gayat athara6 bo6n
ar uon ygluft yny dyg6yda6d
1105 ynteu yr lla6z. Oi aargl6yd nef
heb y bo6n pzaf abeth y g6wanhe
eis i kany pan ym byry6yt i
yma gyntaf abot ygcledu ym
lla6. achant pagan o2 parth arall
1110 ny rod6n i geina6c erdunt h6y
yll cant. ar yr vn dyrna6t bych
an y pagan h6n y dyg6ydeis in
heu yr lla6z ac ony ddialaf ineu
y dyrna6t ny rod6n yrof 6y pili
1115 edic. a dyrchael y dzo6fa6d y vy
ny a6naeth athara6 y pagan
ac ef ar y ben yny vyd y em6nyd

33

Folio Cxvi

34

1088 itt. 1089 poen h6nn. 1090 namyn vygrog. 1092 oedynt. 1093 ydoedyn.
1094 dy6effant gynteu. 1095 dzaetr; o. 1096 y 6aeret. 1098 ygyt ac] ac ual.
1099 difgynnuv atta6. 1102 dyzchanel lla6 ae. 1103 gaet. 1108 vygcledyf.
1109 arall im. 1110 yadunt 6y. 1111 ar] ac. 1112 h6nn; i. 1113 inheu. 1115
uynyd. 1117 benn. 1118 ykylch. 1119 cledyf. 1120 vo6n; ae. 1123 uynyd.
1125 dechymygu. 1126 diga6n ef. 1127 vyn. 1127, 1128 ygyzoath dygedym
deith. 1131 cledyf. 1132 ac y gallei odyuch. 1133 cledyf. 1134 cledyf. 1139
ary. 1141 gad6ynen. 1143 eiryotet. 1144 neitya6d. 1145 troetued att. 1146
neitya6d. 1147 honno] yno.

D

yghylch y tro6fa6l ac ynteu yn 1118
var6 yr lla6z. a chael cledeu y pa
gan o bo6n yna ay dynnu allan.
ar hynny gal6 o2 marcha6c arall
ar ygedymdeith ac erchi ida6
ffryta6 a bo6n y vyny 6zth y di
uetha. Sef a6naeth bo6n yna
dachymygu kel6yd ady6edut 1125
ryd66m 6yfi ac ny diga6n ehunan
ynd6yn adabze ditheu oe gym
ozth ef. mi a6naf hynny yn lla
6en. a difgynnu a6naeth ef ar
hyt y raf yr g6aeret. Sef a6na 1130
eth bo6n yna tozri y raf ar cledeu
yn vchaf y gallei o duch y benn
adyg6yda6 y g6z ar vlaen y cledeu
yn y aeth y cledeu tr6y y gallon
ac ynteu yn uar6 yr lla6z. athri
di6arna6t kyn no hynny ny 1136
cha6ffe ef dim b6yt. 6c yna gue
dia6 a6naeth ac ymdifregu a
du6 yrydhau odyno. 6guedy
g6edia6 o h6na6. tr6y nerth yr 1140
argl6yd du6 tozri yr holl kad6y
neu heyryn aoedynt arna6. 6c
ny bu la6enach ynteu eirotet
noc yna ac o le6enyd y neida6d
uch y b6n pymthec troedued at 1145
ynot y neida6d. ac nyt oed un ofyn
yno arna6. affozd ehag oed honno/

ar hyt yffozd honno y kerdaod
ynydoeth yberued y dinas.
1150 ac edzych ynygylch aŵnaeth
affan edzych ydoed yn nos a-
ffaob yn kyfgy ac yn yftauell
y 6ztha6 y gŵelei lugyrn athap
reu yn llofgy. ac idi yd aeth ef
1155 ac nyt oed o2 byt 6z gulach noc ef
kanys culhau aŵnathoed ygnar
6t yn y carchar ac nyt oed ohona6
ynteu onyt croen ac efcyrn ae
ŵallt oed gyhyt ac ydoi hyt y
1160 fodleu yn yr yftauell y gŵelei
varch yn 6ytha yyt ac amylder
o arueu ac amrauayon ŵifgo
ed yrei ydoed arna6 yheiffeu.
ac ny ŵelei dim 66yt yr hyn
1165 achŵenychiei. ac ar hynt ygŵif-
ca6d ef ymdana6 dillat ac arueu
heb neb ae kymhozthei onyt ehu
nan. agŵedy gŵifga6 ymdana6
6zth yŵyllys diga6n o arueu
1170 kymryt cledyf aŵnaeth ac yf-
gynnu ar ymarch vegys mar
cha6c yfgyfyn. ac ada6 y dinas
adyuot tu ar pozt
aŵnaeth. ar gŵylŵyr aouyn
1175 yffant ida6 p6y oed ef. g62 gyf
i ybzatm6nd abo6n adiegis o2
geol yr a6zhon. aminheu agym

35

Peniarth MS. 5

36

1148 ac ar. 1151 edrycha6d. 1152 pha6p ynkyfeu. 1154 idi y2 yftauell. 1158
efgyzn. 1161 —y. 1162 amryuaelon ŵifcoed. 1164 hynn. 1165 ch6ennychiei.
1168 g6ifca6. 1171 megys. 1172 yfgy6n. 1174 ofynnaffant. 1176 dihengis.
1177 a6z honn. aminneu. 1178 ymchoelut dzacheuyn. 1180 6ynteu. 1181 att;
gozchymynnaffant. 1185 gyngroefffozd. 1186 ditro. 1188 damafgyl. 1189
dihangyffei. 1190 pa; enkilyei. 1191 dyŵa6t. 1194 gyfgy6y. 1196 chyfeu.
1198 veint; cha6ffei. 1204 Ymchoel6ch in att.

hellaf arna6 ef ymhoylut tra
cheuyn. Yna agozi y pozt oho
nunt h6ynteu ac erchi ida6 1180
fryfta6 ar vahom ygozchymyn
yffant ef. ac ynteu aedeŵis y
dinas ac agerda6d racda6 ynos
honno. ac o2diŵed ef adoeth y
gygroyffozd ac yna yd aeth ar 1185
ddidzo achymryt yr vnffozd d2a
cheuyn aŵnaeth ac am dalym
o2 ffozd ef aŵyl damafcyl y dinas
ydiaghyffei ohona6. amedylya6
aŵnaeth ba le yd enkiliei. ac 1190
yna ydy6t ef pei g6yp6ni vy
m6z6 my6n tan ym llofgy ny
allaf i uynet vncam odyman
yny gyfgyf. ac yna difgynnu 1194
aŵnaeth a dodi y b6n ar yddayar
achyfgu. Pan duhuna6d yfgyn
nu ar yvarch aŵnaeth affraf
oed meint yludet yr6g nacha
6fei dim 66yt tri diŵarna6t 1199
kyn no hynny ac na chyfgaffei
y nos honno ddim. ac yna yker
da6d ra6da6 ynyddoeth yrffozd
ia6n a than ganu g6rdet racda6
yn llaŵen. Ymchoel6ch in at bzat
m6nd. Yn vozedyd glas y dyd 1205
h6nn6 ygelŵis bzatm6nd ar
grandon ynei ac erchi ida6/

mynet yr geol afferi yr gŵyr
aoedynt yn cad6 bo6n dyuot
1210 yymŵelet ac ef. ar mac6y aaeth
hyt yr eol ac aelŵis ar y gŵyr.
ac nys hatteba6d neb. Sef aŵ
naeth ynteu yna ennynnu lamp
ayell6g 6zth linin hyt ygŵaelot
1215 yr eol. ac yno y gŵelei y gŵyr
ŵedy rylad ac heb dim o bo6n.
ymhoylu ida6 ynteu dzahefyn
at yŵythythyr a menegi ida6
rylad yŵyr adanc bo6n. Affan
1220 gŵileu bzatm6nd hynny ef alidi
a6d ac addua6d yn gyn dduet
ar glo. achymryt troffa6l yny
la6 ac achub mahom ydu6 ay
vaedu yn gadafn ar troffa6l
1225 bzeid nas tozres y dzyllue. ac
yna ydyŵot 6ztha6. ony chafi
bo6n hedi6 nyŵnaf ddim yrot
ac ny chey om da yn dza6ywyd
ŵerth vn notŵyd. agŵedy dar
1230 uot ida6 y vaydu ydy6t yn
vchel. gŵifg6ch ymdana6ch var
chogyon yn ol bo6n yda6n yny
gozdiŵedom. ac eduiar y6 gen
hyf nachroget ys llaŵer dyd.
1235 h6ynteu y marchogyon aŵifgyf
fant ymdanu atheirmil yd
oedynt o riuedi affa6b onadunt

37

Folio Cxvii

38

1210 mack6y. 1212 atteba6d. 1214 ae; yg6a6la6t. 1215 gŵelei ef. 1216 ŵedy
cullad; vo6n yno. 1217 Ymchoelut; dzahecheuyn. 1218 att. 1220 lida6d.
1223 ae. 1225 ylyn. 1226 dyŵa6t. 1228 chey dim. 1229 ŵerd. 1230 vaedu
ydyŵa6t. 1233 gennyf. 1235 ŵynteu; ŵifga6ffant. 1236 ymdanunt. 1239
vzatm6nt. 1241 ympell. 1242 ae. 1244, 1245 bzynnaffit yggrandon. 1246
—ac; yneu hol 6ynteu. 1249 glann. 1250 ac adyŵa6t; Ymchoel. 1251 dza-
chayn. vygg6y2. 1252 di; chynn. 1253 innen. 1254 ymchoelut. 1255 lli-
dedic; —i. 1257 llynn. 1258 itt vyg gozuot. 1259 edzychaf. 1260 itt.
1265 cledyf. 1267 ae.

yn begytha6 bo6n. agŵedy
gŵifga6 am bzatm6nd yarueu
ef ayigynna6d ar yam6s ac 1240
ymhell o vlaen ylu ykerda6d
ef. ay nei yn yol ynteu ac nyt
oed or byt march ŵell noe varch.
Ar march h6nn6 a bzyna6fit y
grandon yr y dzaiff6ys o eur 1245
coeth. ac yny hol h6ynteu yd
yttoed y teir mil yn dyuot 6zth
yr af6yneu. abzatm6nd aym
o2diŵeda6d abo6n ar b6n glan
ac ydyŵot 6ztha6 yn uchel ym
oel d6yll6z dza6thgefyn vygŵyr
alediefti doe. achyn vy f6per 1252
inheu mi abaraf dygrogri. ny
beidaf i ymhoylut heb y bo6n
kanys lludedic 6yfi r6g g6y2 1255
lat ac vnpzytya6. athitheu
lla6n 6yt o v6yt allyn. ac 6zth
hynny boefach vechan y6 it vy-
gozuot. ac eiff6es mi aetrychaf
aall6yfi rodi dyrna6t it. Sef 1260
aŵnaeth bzatm6nd yna bzathu
ymarch ac achub bo6n athyn
nu ygledyf ae dara6 yny hylt
ydaryan. ynteu bo6n tr6y y
lit adynna6d gledyf ac ae 1265
treŵis ar yb6n tr6y yhelym
ay aruen yny aeth ffiol y b6n/

athalym oz emennyd yndi hyt
yn eitha ymaes ac ynteu yn
1270 var6 yr lla6z. ac yna ydy6ot
bo6n 6ztha6 yrof adu6 b2at
m6nd da yd ymgarfu6yt athi
canys kefeift dy v2da6 yn effei
rat gan efgob kyftal ac y kefeift
1275 kanys tebic 6yt y effeirat yr
a6z hon. 6r hynny nachaf gran
don y nei ar march da yn dyuot
atta6. ac ef ady6ot 6zth bo6n
yn vchel. kyn mynet na b6yt
1280 na dia6t ym pen i ti a vydy yg
groc. 2 vack6y heb y bo6n og6
ney yggyhoz ti a ymhoyly dzath
gefyn ac adygy dy 6wythyr
atrei kanys effeirat y6 ne6yd
1285 v2da6 ac ym kyffes o doy auo
nes mi ath6naf am cledu
yn diagon ida6. 6c yna medyl
ya6 y bo6n bei kaci y march
aoed y dana6 nabydei arna6
1290 6edy hynny ofyn neb. 6c yna
kymryt g6ay6 b2atm6nd a6
naeth agoftot ar grandon ac
ef ae vedzu yndaryan yn
y dozres y daryan ac yny aeth
1295 yg6ae6 tr6yda6 ynteu athr6y
y holl arueu yn y dyg6yd ynteu
yn var6 yr lla6z. ac yna y di6

gynna6d ef yar y varch ac y
kymmerth y march da ac yn am
yfgafyn yd yfgynna6d arna6 1300
ac heb vnofyn yna arna6 yker
da6d racda6 affa6b yny ymlit
ynteu. ar hynny y doeth ef y
lan d6fyr ma6z ahaner mill. 1304
tir. 6c 6ed yd oed yn l6t y d6fyr
ac ny lafei pont yny d6fyr. ny
allei na ll6g nac yfgraf arna6
ynteu. fef a6naeth bo6n dodi
arlost y 6ay6 yny d6fyr y edzych
aoed d6fyn ac yn diannot y d6 1310
fyr a duc yg6ae6 y ganta6 o la6
bo6n kyn gadarnet oed y d6fyr
ahynny. 6c yna yd ofnoca6d
bo6n yn va6z ac y dechreuis 1314
6edia6 ady6edut. oi aargl6yd
du6 vzenhin parad6ys aanet
oz voz6yn 6yry ymbethlem
adiodefa6d agheu ymphren
croc yr yn pzynu ni aygladu
ac o dyno yd aeth y anreitha6 1320
uffern ac y tozres y dzysfeu ac
auadeua6d y veir vadlen y
yhouered ae ffechodeu. ac yn
na6z ymae yn eifte ar ddeheu
y tat a dydbza6t ada6 y varnu 1325
ar vy6 a mar6 her6ydy eu g6eith
ret ac ygozchymynnaf ti ieffu

1268, 1269 yndi yeithaf. 1270 dy6a6t. 1274 efcob. 1275 offeirat. 1276 honn.
1277, 1278 ynei yndyuoat yar varch da atta6. 1278 dy6a6t. 1279 kyn. 1280
ygroc. 1281, 1282 oz g6ney vygkyghoz ti a ymchoely dzacheuyn. 1284 offei
rat. 1285 ozdoydithen. 1286, 1287 ath6naf yndiagon ida6 am cledy. 1288
y6a6naeth; pei kaffei. 1291 g6ae6. 1299 amy6ga6n. 1301 arna6 yna. 1302
pha6p. 1304 lann; hanner. 1305 aoed. 1306 bont. 1308 bo6n yna. 1309
6ae6. 1313 ofynockaa6d. 1315 oia] oz. 1317 ymethleem. 1318 ac a; ympaenn.
1319 ae. 1320 odyne. 1323 -y. 1324 a6z; eifted. 1326 ar vy6 ac ar veir6;
goethzetoed. 1327 itt.

grift vyeneit am cozff
kanys g6ell genhyf vy
1330 modi yny d6fyr nom kael
or pagannieit raco ym
verthyzu 6zth y he6yllus
6c y gyf ac y darfu ida6
y 6edi bzathu y march
1335 ac ysparduneu aelitya6
ae gymhell yr d6fyr.
ar march ar y neit kyn[ta]fa
vyrya6d dec troetued [arhu]ge
in yny d6fyz. 6thr6y [ner]th y
1340 6edi achedernyt ym[arc]h dz6y
dzalla6t a gofut dz6od [yrd] ayth
ant. 6g6edy eu dyuo[t] dz6od
nyt oed oz byt 6z la6enach
noc ef. Sef a6naeth y march
1345 yna ymyfgyt6eit yny dyg6
yda6d bo6n pedeir troytued
y 6ztha6. eil6eith yfgynnu
ohona6 ar y march athygu
myn y g6z ampzyna6d ym
1350 pren croc yn lla6en mi arod6n
vy march am holl arueu yr
haner vn doath o vara g6e
nith peillit. 6c yna gnedy di
angk bo6n dz6od. h6ynteu y
1355 paganneit y trift alla6en
aymhoylyffant dzacheufyn.
Ynteu bo6n agerda6d racda6

yny doeth y emyl caftell o vein
marmoz. ac ar ffeneftyr or caf
tell y g6eilei 6reicyangk dec
yn gog6yda6. oi aargl6ydes 1361
dec yr y du6 y credy di ida6 dyro
ym vn 6alyeit o f6yt. 2 varch
a6c heb hitheu ouer y6 it dy y
ymbil a mi am v6yt kanys crif
ta6n 6yt ti am argl6yd inheu 1366
ys y ga6z de6z dihafarch a mi
aaf ar hynt yerchi ida6 rodi
yt dy ginia6 adzoffa6l heyern
nyn. Myn du6 heb y bo6n ony 1370
chaf v6yt 6reicda mi a vydaf
var6. Sef a6naeth hitheu my
net at y ca6z a menegi ida6
rydyuot marcha6c- attei 1374
a begytha6 d6yn- -b6yt
y dzeis arnei. Mi aaf yym6e
let ac ef ae dzoffa6l heyernyn
agaflach agymerth. ac at bo6n
yda6. agofyn ida6 o ba le y 1379
ducfei y march yn lledzat. te
bic y6 yr march oed gan bzat
m6nd vy mra6t. g6ir ady6e
dy heb y bo6n. mi ae hurdeis
ddoe or tu yma y damafyl
am cledu yn effeirat ac om 1385
tebic ny diga6n ganu effe[ren]
vyth. Sef a6naeth y ca6z [yna]

1329 g6ell y6 gennyf. 1330 d6fyz h6nn. 1331 paganyeit raco. 1332 mer
thyzu; he6ylls. 1335 l6yda6. 1336 gymell. 1338 arhugent. 1340 chedernit.
1341 aethant. 1344 -noc ef. 1346 troetued. 1350 pren. 1352 hanner. 1353
peillit. 1355 paganyeit yndiait. 1356 ymchoelaffant. 1358 ymyl. 1360 g6eic
ieuanec; -dec. 1361 -a. 1363 im. 1364 itt. 1365 mliu. 1367 yf6y. 1369
itti dy ginya6 aedzoffa6d heyryn. 1373 att. 1377 heyryn. 1378 att.
1379 deuth; ida6 ozka6z opale. 1380 lletrat. 1381 aoed gan vztam6nt.
1385 cledy ynoffeirat. 1386 canu.

dyrchauel ydzoffaöl yvyny a
cheiffaö taraö boön ac ef ac nys
1390 metraöd namöyn ymarch yn
yddygöyd yn varö yrllaö a
boön yn ehöydyr agyuodes y
vyny ac adynnaöd ygledyf ac
yn llitiaöc aoffodes ar ycaöz
1395 afei metraffeif ef aytraöffeif
tröydaö. Sef aönaeth y caö
yna yvözö ar gaflach ae vedzu
yny uozdöyt yna aeth ygaflach
tröy y vozdöyt. ac elchöyl dyr-
1400 chaul y dzoffaöl acheiffaö taraö
boön ac ef ac nys metraöd na-
möyn gan y yftlys yrllaö. Yna
ygoffodes boön arnaö ynteu
ae ve- dzu ar ben yfögyd
1405 yny aeth yvzeich ddeheu
idaö ymdeith ac yn gyflm
ytrewis yfreich affeu ymde-
ith ac yn ol hynny ybén ae
deu dzoet ae eneit agymerth
1410 ykythreuleit yn ddidaöleu.
Ac yna yd aeth boön y myöñ yz
ac yderchis yröreic döyn bö-
yt idaö. a hitheu a dyöwot ycai
ddigaöñ ac nyt oed uaöz y
1415 diolchei idi yr hynny. Yna y
duc yöreic idaö bara peilleit
[da] yr hyn a oed reit idaö achic

43

Peniarth MS. 5

44

1388 uynyd. 1390 namyn. 1392 ehöybyz. 1393 uynyd; tynnaöd. 1394 llidiaöc.
1395 af medaaffeif ef ae. 1400 cheiffaö. 1401 medzaöd. namyn. 1404 benn. 1406
ymeith. 1407 ureic affeu idaö ymeith. 1409 deudzot. 1411 yz castell. 1413
dyöwot y cai ef. 1415 efidi. 1416 bara göenith. 1417 hynny; —a. 1422 öyot-
taaö. 1424 fyynnöy. 1429 dyöwot ef. 1430 öreic. öweicda moes. 1431 idaö
ef; —ac; Eifgynn. 1433 ykkaeruffalem. 1434 att. 1435 —aönaeth; bechodeu.
1438 faraffinyeit. 1443 dihengis. 1445 ymlityöyt. 1446 vztatmönt. 1447
dihengis ef.

göartheac ac yn ol hynny
kie garanot ahöyeit ague-
dy hynny amylder o gic man-
adar. agöwin claret digaön 1421
ygadarnet. ac ynteu aföy-
taaö yn raöth megys dyn
difynöyr affeth diryued
ö[ed] hynny hir y buaaffeif heb 1425
v[öyt.] Aguedy böyta digaön
öh[onaö] ac yuet kymedzolder.
yg[ryt]-der oll ae leöder agafaf
dza[chef]yn. Ac yna y dyöwot özth
yöreic]noes im varch. amarch
arod[es] hithieu idaö. ac yfgyñnu
aöna[e]th ynteu ar ymarch a 1432
cherdet racdaö hyt ygharufa-
lem at y padziarch. achyffeñu
özthaö aönaeth y holl pechodeu
amenegi idaö paöed yllas y 1436
dat. affaöed ygöerthyffit yn-
teu y faraffinieit. affaöed ybu-
affeif yn göaffanaethu yermin
vzenhin. affaöed y kyhudyffit
ynteu özth y bzenhin. affaöed 1441
yhanuones ynteu oegarcha-
ru at vztatmönt. affaöed y di-
egis ynteu öz karchar. affaöed
yd ymlityöyt. affaöed yllada- 1445
öd ynteu bzatmönt. affaöed
ydiegis dzöy y döfyr. affaöed/

ylladaöd ycaöz. Se aönaeth y
padziarch yna truanhau özthaö
1450 arodi idaö mil a deugein byfant
ö eur dilifyn achymryt ygen-
nat ae vendith. amedylyaö a
önaeth yd ai yymöelet aiofi-
an kyn y vynet yhamtön. ä-
1455 cherdet racdaö tu ar eift öe cheif-
faö hi yn llys y that ac nyt yttoed
hitheu yno. namöyn ymamö-
rönt gyt ac iuoö. äffan vyd ef
ddydgöweith yn kerdet ykyfar-
1460 fu ac ef marchaöc ahyfyps yr
adnabu paöb onadunt ygilid
ac yddöylaö mynögyl yd aeth-
ant ac ymddidan caredic a
önaethant. Ac özdiöed boön
1465 aofynnaöd Jofian idaö. ymay
heb ynteu öedy yrodi yvzen-
hin kyfoethaöc ac iuoö yö yenö
öymöbzaöñt. dinas arbennic
oed hönnö ac ö mynny ymöe-
1470 let ahi. tu ac yno ymae reit
it vynet. nynnaf yrof aduö
heb ynteu. min- -heu a va-
nagaf yt yfioz kanys
gön yn dda. duö adalo it
1475 heb yboön. Yna ymenegis
yffioz ac yderchis idaö mynet
tröy ydinas aelöwir nuble.

45

Folio Cxlix

46

1448 Sef. 1450 deugeint befaöñt. 1451 dilifyn. 1452 uendyth aozne boön.
1453 aei. 1454 kynn. 1457 namyn ym möbzaöñt. 1461 baöb; gilyd.
1463, 1464 —ac ymddidan . . . önaethant. 1465 mae. 1469 öz. 1471 myn-
naf. 1472 minneu. 1473 itt. 1474 mi ae göñ; itt. 1479 möbzaöñt. 1481
hyt ymöbzaöñt. 1484 y gyt] gyt. 1485 thaigyañ. 1490 chyffeuyll yn ymyl.
1495 garaf. 1496, 1497 inneu kankolleisidydi. 1499 diögyat. 1501 gi-
nyaö; Ti ageffy. 1502 agreffaö. 1504 —idaö. 1505 ymolchi. 1507 llyna;
böytta.

ac ödino ygartage. ac ödino
ti aöely mömözaöñt. Ac yna
ymöahanu aönaeth- -ant. 1480
Agöedy dyuot boön yma-
mözaöñt yklyöei- dyöe-
düt ry vynet iuoö ae holl
nifer y gyt ac ef y hela. ac na-
thriciaffeif neb yn ylls ar 1485
castell onyt Jofian ae bzaö-
öaeth. ädiruaöz leöenyd a
gymerth ynteu ö glybot hyn-
ny. äthu ar llys yd aeth ef
achyffeuyll yn emyl ylls a 1490
önaeth heb vynet ymyöñ.
Sef yclyöei Jofian yn öylaö
yn vchel ac yn dyöwedut. öi
aboön de hamtön maöz abeth
yth gereis ac yth caraf. affa- 1495
öed y bydaf vyö inheu canys
colleis i didi. Sef aönaeth
ynteu yna truanhau özthi.
Ac yna yn niögyat palmer
yd aeth ymyöñ yr llys. ac erchi
y giniaö y Jofian. ti ae key 1501
yn llawen heb hitheu achro-
yffaö özthyt a dyuot öhonei
ehunan arodi döfyr idaö y
ymochi a hitheu aöaffanaeth 1505
aö ac arodes idaö yn didlaö
böyt allyn. Aguedy böyta

hi a dech- reus ymddidan ac
 ef agouy n o bale pan hanoed
 1510 affa- -le y ganydoed. o loygyz
 pan ha -nôyf ac yno ymganet.
 Sef a aeth hitheu yna
 kymryt diruaôz lewenyd yndi
 agofyn yr palmer aatwaynat
 1515 marchac o loygyr aelwit boôn
 de hamtôn iatwen yn hyfys
 heb ynteu. car imi oed ytat ve
 gys y dywetpôyt imi. ac nyt
 oes aelwyt etto yr pan ygue
 1520 leis i ef yn llad caôz deôz abzen
 hin kyfoethac yn ygwaneac. ac
 ymay ef yn y wlat yn iach laô
 en. ac yn dial y dat yn ffenedic
 wedy rygymryt gwreic dec von
 1525 hedic kyfoethac ae ffriodi. g
 gwreic heb Jofian. ie yfgwir
 heb ynteu. Sef aeth hithe
 eu yna dygôydaô yr llaôz alle
 wygu. aryued fu na bu uarô.
 1530 agwedy y chyfodi o lleywcu
 lleuein aeth yn vchel
 adywedut yftruan aamfer
 ymganeti ac yfôz ac adyn y
 thyghetuen gyfi kanyz colleis
 1535 i boôn. ac nyt oed ynybyt dyn
 dzuanach y chyffyr no hi na
 môy y dzycyruerth. ac yna

47

Peniarth MS. 5

48

1510, 1511 Oloeger panhenôyf heb ynteu. 1514 atwaenat. 1515 loeger. 1517
 ymi; dat ef megys. 1518 dywetpôyt im. 1519 etto yzpann. 1521 yghwanc.
 1522 mae. 1526 heby. 1534 kanyz kan. 1539 -adywedut. 1540 pei. 1541
 dywygyat hōm. 1542 panyô. 1543 kigleu. 1544 uynych. 1545 gennyt. 1546
 -ti. 1552 adybygy di heb hi am. 1553 yô; nat. 1554 -y. 1556 dywaô.
 1558 kiglev. 1562 att. 1563 dywaôz ôzthaô. 1566 aethac; ennô.

edzych yn graf aeth hi yn
 gyneb y papmer adywedut. y
 palmer heb hi bei nath aelôn 1540
 yny dygygyat hōn mi agredôn
 ac adywedôn y taô ti oed boôn.
 na vi heb ynteu ami ae kicleu
 ef yn dywedut yn vneich am 1544
 ymarch. ac aydiô hōnnô genhyt
 ti. och heb hi y mae ymarch yna
 ac nyt oes neb oz llys yma a
 veido mynet yny gyfyl yr pan
 golles boôn y arglôyd. ar hynny
 y doeth ybzaôtuaeth hi attei ac
 y gofynnaôd hitheu idaô beth 1551
 adybygei ef am y palmer ae
 boôn. ef ae nyt ef ac erchi idaô
 mynet oeyedzych. ac ynteu a 1554
 aeth ac ar hynt adoeth etti dza
 chefyn ac addyôz ôzthi ymae
 boôn oed y palmer ygyt ac y
 cicleu ymarch enwi boôn kym
 ryt llewenyd aryfic yndaô a
 aeth ac agweryu yn vchel 1560
 ozaenus aeth. a hitheu
 adoeth at y palmer ac a
 dyôz ôztha pony chly
 wy di y- ryô ryfic ac 1564
 ynni y mae y march ynygym
 ryt yndaô oachos clybot enwi
 boôn vnweith. clywaf heb ynteu

ami aaf oe edzych ac aethyda
 aatto im y varchogaeth ac at y
 1570 march yd aeth ac ar hynt ygyn
 nu arnaô aozuc. ar march yna
 wedy cael y arglôyd afu ryfu
 gus llamfachus acherdet gôa
 lop ydanaô ar hyt ykôz aetha
 1575 eth ynydoeth at Jofian. a hithe
 eu dzy y hōylaô adyôz yna
 ôzth y palmer. ynaôz ygoni
 yn wir ymae tydi yô ygôz mō
 yaf agereis ac agaraf. ac yd
 1580 oedôn yfllaer o amfer yn da
 munaô y welet ar yr ieffu grift.
 difgyn yr llaôz allyma dy varch
 yt ath gledyf ti ae key. argôy
 des heb ynteu y cledyf dyro
 1585 ym ac ragof ykerdaf inhen tu
 alloeyr. nyt uelly ybyd na
 myn pan elych di. minheu aaf
 gyt athi. arglôydes heb ynteu
 gat ehunan bzenhines gyuoeth
 1590 aôz gyt ti a minheu gôz tlaô
 gyf. ac my ieffu grift iaônach
 oed ym dygallau noth garu.
 kanyz dy dat a beris ygharch
 aru yg charchar dzo llaer
 1595 o amfer. affeth arall heuyt y
 nos arall y kyffelleis ôzth y
 padziarch ac ynteu aozchymyn

49

Folio Cl

50

1568 aafôe af y. 1569 att. 1570 ygyntu. 1572 ryuygus. 1575 att.
 1576 trôy; dywaô. 1577 gōnn. 1581 ar yz ieffu grift ywelet. 1583 itt;
 keffy. arglôydes. 1585 im; inneu. 1586 Nyt uelly ybyd heb yofian.
 1587 minneu. 1590 minneu. 1591 myn. 1592 im. 1593, 1594 ygykarcharu
 yg karchar dzo laer. 1597, 1598 oachymynwys ymineu na. 1599 gôzeicka.
 1601 oz. 1603 oed. a vnbenn. 1606 gyt; hynn etto. 1607 loegy. 1608 vym.
 1610 vncrys gyar ni ymeith. 1615 -agymerth paôb. 1616 megys; paôp.
 1617 gôlynt. 1618 pymtheuet. 1622 ierchj eirth. 1625 aetha hi yn bzaif.

Weldy racco iuo yn dyuot a mae
dy gyghoz ditheu kanys ma62
1630 y6 vy ofyn nacha6n gyfur y
diagk. nac 6yl di heb y bonfei
y kyghoz gozeu a vetr6yf mi
ay rodaf. vnbza6t yfhyd yiuoz
y my6n y castell ael6ir dabi
1635 lent abzenhin kyuoetha6c y6
abaligra6nt y6 y en6. aguedy
y del iuo2 y my6n aet bo6n
atta6 amanaget ida6 bot y
vza6t yny castell. abot bzen
1640 hin arall allu praf gantha6
yn ymlad ac ef. ac onychai
nerth yn ebz6yd. ygozu ydit
ef ac y keit y castell heb olud.
achyt ac y cly6o ynteu hyn
1645 ny ef a vyd tr6m gantha6
y vzyt ac aluydda ar hynt.
ac ef ae holl allu gyt ac ef
agerdan tu a dabilent ac ny
thric gyt a ninheu Wedy hyn
1650 ny onyt y chydic o nifer. ac
yna ygall6n ddiagk yn da.
lyna gyghoz da heb y bo6n
ar g62 a6naeth y ffurauen
athifero ditheu rac pob d26c.
1655 Ar hynny nachaf iuo2 ar
bzenhined ereill oll yn dy
uot ymy6n yr llys aehela/

51 Peniarth MS. 5 52

1628 iuo2. 1630 vy dy. 1632, 1633 gozeu o2 a Wyp6y i mi aerodaf itt. 1633
yffyt. 1641 chael. 1645 ganta6. 1648 gerdant. 1649 ninneu g6edy.
1651 yna yuelly. 1654 ath differo. 1658 ef idi. 1660 pale. 1663 o varbari.
1666 achaf6. 1668 ygkylch. 1671 chanhozh6y. 1672 ykastell yarna6.
1673 diffetheir; kiglen. 1677 vym bza6t 1678 ba6p. 1679 gymeraffant.
1680 tu adabilent

adangoffes idi hi ar hynt. AgW6e
dy hynny edzych ar bo6n a6na
eth ef agofyn ida6 o bale pan 1660
hanoed ac o pa le pan dathoed y
palmer. Argloyd heb ynteu
mi a deuthum o nubie. varbari.
o2 inde. o aufric. o affie. ac ny bu
umi yn dabilent kany cha6n 1665
ffozd y my6n. fef achos oed bzen
hin l6mbardi ae holl allu yfhyd
ygghylch y castell ac idzac y6 y
en6 de ualri. Arg62 bieue y caf
tell yfhyd ymy6n. ac onychai 1670
nerth achan6zth6y yn ebz6yd
ef ageir y ty arna6 ac ynteu
a difetheit. Y gyt ac y kiclen
iuoz hynny tarddu ygW6aet
tr6y y neu ae d6yffroen. Ma 1675
hom heb ef of g62 diuetha vyd
vy mra6t i ny bydaf vy6i W6e
dy hynny. ac erchi y ba6b g6if
ga6 eu harueu. ac euffozd agy
meryffant racdunt tu ac abilent.
Abzenhin aede6eis ef ynyol 1681
y Warchad6 Jofian all6yt oed.
agarfi oed y en6. A mil o varch
ogyon aede6eit gyt ac ef. G6e
dy gW6elet o Jofian ada6 garfi 1685
oe gWarchad6 hi tr6m oed gen
thi y bzyt adz6c oed y chyffyr.

Sef a6naeth bonfei yna dyuot
attei ae dddidanu a dyW6edut 6zthi
1690 ypari ef idi diagk ynos hon
no 6llyma yffuruf y diga6n.
mi aatW6en lyffeW6yn ac ae caf
faf yny W6eirlod obzy ac nyt
oes 66 neb o2 ayfo dim oe fud
1695 ny bo med6 a mineu aaf o2 lle
ac a vedaf p6n march o2 llyffeu
ac ar uareh y dygaf yman. a
guedy hynny mi ae bz6af
my6n moztar ay fud yn ehela
1700 eth a W6yryaf yny tunelleu
g6in affan vo garfi y chuinf
yn f6peru dechreu nos mi a
Waffanaethaf arna6 ae getym
deithon or g6win h6nn6 yn e
1705 halaeth dddidla6t. Ac yna y
gW6elydi efo ae getymdeithon
yn dyg6yddaf yr lla62 o vedda
6t ac yn kyfau vegys moch.
AgW6edy hynny mi a bo6n a
1710 W6if6n yn arueu ymdanam
a titheu a W6ifgy ymdanat. A
gW6edy hynny ni agerd6n ra
gom. achyn duhuna6 garfi
ni a vyd6n ymhell o dyman
1715 ac vegys y dyW6ot bonfei hyn
ny a6naethp6yt. AgW6edy
medW6i pa6b ae dyg6yda6 yr

53

Folio Cii

54

1689 didanu. 1690 parei; gael dianc. 1691 ffuruf yparaf. 1693 W6eirlod.
1695 minneu. 1696 -ac; p6nn. 1699 ae; chalaeth. 1700 tunelleu.
1703 gedymdeithon. 1706 gedymdeithon. 1708 megys. 1710 W6if6n
yn harueu. 1711 thitheu. 1713 chynn. 1714 ympell. 1715 megys y
dyW6a6t bonnifei. 1717 pa6p. 1718 ymg6eiraffant. 1720 ymdanaunt. 1722
deuth; dyW6a6t. 1723 nia. 1726 pei at u6n i ynlloeger. 1729 gaffin;
W6yllys. 1734 -y. 1737 kanhozh6. 1741 meirch. 1742 ac ydelfyn
naffant 6ynteu. 1743 ffozd racdunt. 1744 -ykerdyffant. 1746 gad6.

paham y gŵnaethyffit yn ve-
dô. ac edzych aŵnaeth ynteu
1750 ar y vodzôy. ac yn y vodzôy yd
oed maen carbŵnculus gloyô
affôy bynnac aŵoypei gŵneu-
thur coniuacion arnaô. yma-
en a vanagei idaô pob peth o2
1755 aouynnei idaô. Sef aŵnaeth
garfi yna gŵneuthur coniu-
cion ar y maen. ac ef aŵlei
yndaô yn amlôc rydaruot yr
palmer dôyn iofian yn llath-
1760 rut. ar hynt y duhunaôd ef y
gedymdeithon ac erchi udun
ŵifgaô eu harfeu ar firôft ame-
negi udun rydaruot yr palmer
yrodyfytnt idaô yfôper ynos
1765 gynt mynet aiofian ynllath-
rut. abei gôypei iuo2 hynny yf-
d2ôc aŵyr eu dihenyd vydem
ni. ac ar firôft ygôiffcaffant hôy-
nteu ymdanunt. ac yn ol boôn
1770 ykerdyffant mil o varchogyon.
boôn a bonfei ae hargenyudant
yn dyuot yn eu hol. âc yna y
dyŵot boôn. myn vyphen ni
aymhoylaf dzacheuyn ac aro-
1775 daf dyrnaôft ygarfi yny vo y
ben yn eithaf yr maes hyt na-
del yn yn ol ni ac nabo reit y neb

55

Peniarth MS. 5

56

1748 gŵnathoedit. 1751 gloeô. 1753 coniuacion. 1754 bop. 1756 coniuacion.
1761 udunt. 1762 ŵifgaô. 1763 udunt. 1766 aphi. 1768 gôiffcaffant ôyn-
teu. 1770 kerdaffant. 1771 harganvuant. 1773 dyôaôft; vimpenn. 1774
ymchoelaf. 1776 penn; y. 1777 hol. 1778 —byth. 1779 megys. 1783
onadunt] arnunt. 1786 ymerbnyneit; hanner. 1788 rodaf; —gyghoz. 1793
kyngoz. 1795 ôy. 1799 ymchoelaffant. 1801 yll; yttoedynt. 1802, 1803
bôyllôzn gantunt ysŵaethiroed. 1804 dyŵaôft; trôy. 1806 not.

ofyn y vygôth byth ŵedy hyn-
ny. ac amozglei vygledyfi ve-
gys ygŵeloch ŵedy hynny mi 1780
aladaf penneu y bobyl racco
yny gafo hollgôn y ŵlat digaôn
o vôyt onadunt. Arglôyd heb y
bonfei llyna vedôl ffol ymae rac-
co o nifer hyt na allei vndyn 1785
ymerbynneit ac euhaner ac
na chymmer di arglôyd yn lle
d2ôc mi aroda gyghoz yffyd ŵell.
Mi a vedzaft on blaen gogof bzaft
ameith yô dan yddayar. agŵe- 1790
dy yd elom y myôyn yr ogof nyn
keif neb ac ny byd reit in ofyn
neb. âr kyghoz hōnnô aŵnaeth
ant ac yr ogof yd aethant. ynteu
garfi afu yneu keiffaô hōy yn 1795
llaŵer lle ac nys kafas. ac ny
chyuarfu neb ac ef o2 aôypei
dim y ôzthunt. ynteu ae gedym-
deithon yn lliidiaôc dzaft aym-
hoilyffant dzacheuyn. âhōyn- 1800
teu yn tri yn diogel aoydynt
yn yr ogof ac nyt oed dim bōy-
llôz ganthun yffysŵaethiroed.
âc yna y dyŵot iofian dzôy
yhôylaô ôzth boôn. kymeint 1805
yô vy neŵyn ac na allaf bot
yn vyô ynepell rac y veint.

ymkyffes heb y boôn llyna
beth trôm affeth toft gennyf
1810 i bot yn gymeint dy neŵyn
di ahynny. aminneu aaf y
edzych agyuarfo a mi vn gôyd-
lôdyn. â adaôaf bonfei yth
ŵarchadô yn ydelof dzacheuyn.
1815 duô adalo it arglôyd ac yr vyg-
charyat inheu na vit hir dydzi-
gyan. na vyd heb y boôn. â-
bzaithu y varch ac ymdeith yd
aeth ef. bonfei a Jofian adzagyf-
1820 fant yno. âr hynny na chaf
ddeu leô ŵenôynic litiâc yn
yhachub. Sef aŵnaeth bonfei
yna gôiffgaô yaruau ac yfgy-
nu ar y varch achymryt yŵa-
1825 yô ynylaô agoffôl ar vn or
lleôot ae fedzu ac nythozes y
groen rac ygalettet. hōynteu
ylleôot adoethant o bobparth
idaô ar neill ae lladaôd ef ac
1830 ae lleôas. ar llall y varch. ygyt
ac y gŵyl hitheu hynny dechreu
lleuein yn vchel aŵnaeth ac
nyt oed aelaôft arnei ny bei yn
crynu rac ofyn ylleôot. Sef
1835 aŵnaethant hōynteu ygyt
ac y clyôfant y hachub hi ar
veffur y bōyta. ac ny at eu

57

Folio Cui

58

hannyan udunt llad neb neu
y vōyta o2 auo etiued y vzen-
hin. rôygaô ygôifc vliant aŵna- 1840
ethant achan eu heŵined. ar
hyt ychnaôft ygôyn yredei y
gŵaet yn ffrytyeu ae chymryt
yrygthun a mynet ahi yn y
aethant y ben creig uchel. a- 1845
thrôm oed genthi y challon ae
medôl adechreu cōynuan aŵna-
eth hi a dyŵedut. oi a boôn. hir
a beth yd ôyt yn triciaô. yr
aôz honn ymlladant y bōyft- 1850
uilet hyn ac mym gŵely yn
gôbyl gŵedy hynny. âr hynny
nachaf boôn yn dyuot yr lle
yd adaôffei bonfei a Jofian ŵe-
dy rylad danys o honaô. âffan 1855
edzych ef aôyl bzeich bonfyfi
yno ac o2 parth arall ef aôyl
ydzoet. o2 tu arall ef aŵlei
mozdôyt y varch ae dzoet ŵe-
dy rybililaô hyt yrefgyrn. 1860
Sef aŵnaeth ynteu yna galô
ar Jofian ac erchi idi dyuot
y ymddidan ac ef. âgŵedy
nas gŵyl ac nas kigleu y dy-
gôyddadô ynteu y ar ymarch 1865
yr llaôz ac y lleŵygaôd ac os
d2ôc oed dzycyruerth boôn

1814 delôyi. 1815, 1816 arglôyd heb hitheu. Ac y2 uyngkaryat ynnue arnat ti
na vit. 1818 ymeith. 1819 daigyaffant. 1821 ŵenôynic litiâc. 1822 achub.
1823 efgymnu. 1824 ŵaeô. 1828 pobparth. 1832 —yn vchel. 1835 ŵynteu.
1836 clyôffant. 1838 hannyan. 1839 ettined. 1842 gōynn. 1843 ffrydyeu.
1844 yryngtunt. 1845 benn. 1849 trigyaô. 1850 bōyftulleit. 1851 hynn;
gōely vyth. 1852 ŵedy. 1856 bonfei. 1858 ac o2.

gwaeth oed bei gall* dzycyruerth
ymarch herwyd yffynôyr yffyn*
1870 ef yn gweyru ac yn cladu ydda*
yar ae dzaet affôy bynnac a
vei yn edzych ar nadunt. tru*
an vydei yny gallon yr kadar*
net vei. gwalet eu dzycyruerth.
1875 Yna kyuodi boôn y vynydy ady*
uot yny anfaôd ehun ae leôder
ac yfgynnu ar arôndel y varch
acherdet racdaô ac edzych ar
ygreic aŵnaeth. affan edzych*
1880 ef aŵyl ylleôot a Jofian y ryg*
thunt yg charchar. Sef aŵ*
naeth iofian llefein ygyt ac
ygŵyl boôn. ac erchi idaô di*
al agheu bonfei y yfgôier.
1885 Mi aŵnaeth hynny heb y boôn.
athi aallut yôybot yn hyfyps
y dialaf. ef a vyd reit yr lleôot
vynet dzôy vynyôlaô. Ygyt
ac y clyô ylleôot ynteu yn
1890 dyŵedut kyuodi udunt hôyn*
teu y vynydy. Sef aŵnaeth
iofian dodi y dôylaô am ƒ vy*
nôgyl yneill ae attal herwyd
y gallei oreu. Sef aŵnaeth
1895 boôn erchi idi y ellôg. na ell*
ygaf heb hitheu hyny darffo
yt llad y llall. myn duô reit

59

Peniarth MS. 5

60

1868 —beigall*. 1860 fynnôy. 1870 daear. 1874 dzycyruerth. 1880,
1881 ygkarchar yryngtunt. 1886 —y. 1888 vynyôylaô. 1890 ôynteu.
1896 yny. 1897 itt lad. 1897 duô heb ynteu. 1898 itt; achaf. 1899 yôy.
1900 vyggôyza. odyŵedut; o. 1903 tydi adalyffei. 1904 inneu. 1905
inneu. 1906 griftonagaeth. 1909 ymeith; dziggy. 1910 arglôyd heb
hitheu. 1911 ath difero. 1915 gledy. 1918 deutroet vlaen. 1919 uedzu
yny. 1923 gledy; benn. 1924 ac ny. 1925 kalletet. 1926 benn.
1927 o. 2.

vyd it yellôg. fei achos yô*
pan uofi ym gŵlat ac ymplith
ygŵyrda. o dyŵettôn i neu o 1900
bocfachun rydaruot im llad
deuleô* titheu a dyŵedut y
mae ti adalyffei yneill hyt
trafum inheu yn llad y llall.
ahynny nys mynnôn inheu 1905
yr yrholl griftonogaeth. ac
ôzth hynny ellôg ef. ac onys
gellygy ymkyyfes miui aaf
ymdeith. athitheu a dzigye
yna. Gellygaf arglôyd aieffu 1910
grift athiffero rac eu dzôc. Yna
disgynnu boôn yar y varch
rac kyuaruot dzôc ar march.
Achyŵreinyaô y daryan ar y
yfgôyd affeu athynnu ygle* 1915
deu. Sef aŵnaeth yneill or
lleôot or blaen yachub adyr*
chanel y ddeudzoet vlayn a
goffot ar boôn ae vedzu ar
y daryan. yny dozres y dary* 1920
an yn dzylleu. Sef aŵnaeth
ynteu boôn goffot ar ylleô
ae gledu ae vedzu ar yben
ac aŵnaeth y dyrnaô hônno
dim argyŵed yr lleô rac ca* 1925
lettet croen yben. Yna agozi
y safyn yr lleô ar veflur tagu/

boôn. Sef aŵnaeth ynteu bo*
ôn dzôy ylit ae angerd goffot
1930 ar ylleô ae vedzu yny safyn
yny aeth ycledeu ar yhyt a
throy y gallon ac heb olud
tynnu ygledy aŵnaeth ef.
ar lleô adygôydaôd yn varô.
1935 Ylleô arall ae achubaôd yn
llitiaôc ŵennôynic ac arôygaôd
lluruc boôn hyt nat oed ŵell
hi no henbeis lom doll dzenle*
dic. a dyrchafel y deudzoet !
1940 ulaen aŵnaeth ef a cheiffaô
goffot ar boôn. Sef aŵnaeth
boôn yn dzebelit yna goffot
arnaô ynteu ae vedzu ar y
ddeudzoet yny aeth y dzaet
1945 athalym or bzeicheu yôzth y
cozff. ac yny dygôyd ynteu yr
llaôz. Agŵedy hynny yôcôpla*
aôd boôn ŵaffanaeth ylleô
yn dda digaf. Agŵedy dar*
1950 uot idaô llad y ddeuleô yfgyn*
nu ar arôndel aŵnaeth ac edzy*
ch ychydic oe vlaen aŵnaeth
affan edzych. ef aŵyl ar diŵye*
yat dyn ryô aniueil gobzaif
1955 y veint ar nysgŵelfei eirot
yggyffelyb. afion hayarn bzaff
oed yny laô. ac ny allei degŵyr

61

Folio Cluii

62

cryf ydôyn uncarn rac ythrym*
et. ar y yftlys yd oed yfpodyl
dzom vnuiniaôc yrôg ydeu 1960
lygat yd oed teir troetued eha*
laeth athal maôz amhyl a du*
ach oed noz muchyd. athrôyn
praff froenuoll oed idaô. a cho*
effeu hir lymyon yfcyrnic. 1965
gŵallt yben oed vegys raôn
meiryth gre. y lygeit oedynt
gymeint ar dôy faôffer vôyaf
ryŵelfei neb eirot hôy oed
yddanned noc yfgythred y 1970
baed coet hôy y yfgythred.
ageneu gobzaif oed idaô affan
dyŵettei dan agozi y safyn
vegys henellgi bôn aneglur
agharueid y dyŵedei. a bzeich* 1975
eu hirion cadarn. ac eŵined
caletym. achyngalettet oed
yŵined yn ŵir ac nat oed
mur maen yny griftonogaeth
nys diŵreidei ef yn gôbyl 1980
yn vn dyd. Ar gôz hagyr af*
lunyeid hônno ygyt ac y
gŵyl ef boôn. y dyŵot yn vch*
el reit vyd it tôyllôz bzadôz
ymhoylut dzathgefyn arodi 1985
iofian vy arglôydes im adu*
goft yn llathrut. Sef aŵnaeth

1931 cledy. 1933 —ef. 1936 —llitiaôc; ŵennôynic. 1939 deutroet. 1944
deutroet. 1953 dyŵygyat. 1955 eiroyet. 1956 fionn. 1957 —oed.
1962 amyl. 1963 muchud. 1965 ygyzanic. 1966 benn oed megys. 1967
meirch; aedynt. 1968, 1969 deu faôffer vôyaf o. 2. aŵelfei neb eiroyet. 1970
yfkithzed. 1971 hôyaf. 1974 megys; benn. 1983 dyŵaô. 1984, 1985 itt
dôyllôz bzadôz. ymchoelut dzacheun.

boón anryuedu yn va62 p2afder
yg6 ae afluneideit achwerthin
1990 adywedut tydi vilein heb y boón
yr ydu6 y credy di ida6 dywet
ym ae kymeint pa6b yth wlat
i athidi kymeint myn vyndu6i
teruyga6nt. Affam fumi ym
1995 g6lat h6ynt adywedut na
bydei o honaf inheu dim meint
byth. ac rac ke6ilid ydede6eis
yg6lat ac ydeuthum yr wlat
hon ac yg6zheeis y iuo2 o m6m
2000 b2a6nt ac yguefneitheis yn
gywir. athitheu adugoft y wreic
ef yn llathrut. ac myn mahom
vy nu6i mi avziwaf dy ben di
yn dzylleu amffoni y dzom.
2005 Ta6 pagan ath fon heb y boón
agozmod y6 dy vocfach oll. a-
ffan ymladom onyladafi dy
ben di yr ma62 am cledeu. ny
volaf fuhunan werth vn uanec.
2010 Ac heb olud bzathu ar6ndel ac
yfparduneu agoffot ar yg62
du achopart oed yen6 ae vedzu
yg6cledyr y d6yuron ae w6y6
hyn ydyrr y paladyr yn dzyll.
2015 eu. ac ny chyffroes vnayla6t
ar gopart yr y vedzu m6y noc
yr na metrit. Ac yna dyrchafel

63

Peniarth MS. 5

64

1988 enryuedu. 1989 g62. 1991, 1992 — dywet ym. 1992 pa6p. 1993 ti
athydi; —i. 1994 teruyga6nt heb ynteu. 1995 6ynt. 1996 innu. 1997
ke6ilid. 1998 vyg6lat. 1999 honn. 2000 g6effeneytheis. 2003 vyndu6;
benn. 2004 fionn. 2005 bagan. 2006 oll ola6er. 2007 phann. 2008 cledyf.
2009 vyhunan. 2013 wae6. 2014 yny. 2015 aela6t. 2017 metrit. 2018
fionn. 2026 deutroet. 2027 d6yuron. 2028 ygkyueir. 2031 dayar. 2032
gopart. 2035 gledyf. 2036, 2037, 2038 Ac yna ydywa6t Jofian. kopart g6zhaa
y boón. achymer griftonogaeth. 2040 chanys. 2041 innu. 2042 cledyf. 2045
dattfeina6d ycoedyd o bopparth.

yffon ida6 ynteu a b626^{bo6n} ahi ac
rac daet y diuachella6d boón ny
medza6d namyn derwen. ahon
no adi wreida6d ac adyg6yda6d
yr lla62 gan y dyrna6t. ac ar hynt
dodi yla6 ar d62n y yf6dol a
w6naeth ef ar ueffur tara6 boón.
Sef a w6naeth y march yna dy2ch
auel yddeudzoet ol agoffot ar
yg62 du yg6cledyr ydd6yfron
ae dara6 yghyueir y gallon yn-
y dyg6ydda6d ynteu yr lla6r.
ar march yna ae duluda6d yn
gadarn gryf y rydda6 ar dayr
hyt na allei copart yn vn6ed
kyuodi yny feuyll. yna difgyn-
nu boón yar y march athynnu
yg6ledeu ar ueffur llad penn
copart. Sef a w6naeth iofian
yna dywedut ac erchi y copart
g6zha6 y boón achymryt crifto-
nogaeth. y w6na ef hynny heb
y boón. achan nys g6ana. myn
yg62 y credaf inheu heb y boón
mi aladaf y ben am cledeu
yn ddiannot. Sef a w6naeth
copart yna dywedut yn vchel
yny datfeina6d ycoedyd o pob
parth. ac adol6yn y boón nas
lladei. a dywedut y bydei 62 ida6

ac y kymerei criftonogaeth yn
lla6en. ny allaf credu it heb
2050 y boón. gelly yf6wir heb yiofi-
an. mi a vydaf warant y byd
g62 fydda6n it. Yn lla6en heb
y boón aminneu agymeraf y
62ogaeth ef. Yna cyuodi copart
2055 y vyny ac heb olud rodi y 62oga-
eth y boón a w6naeth. Ag6wedy
hynny boón ayfynna6d ar y
varch a Jofian ayfynna6d ar
y march hitheu. achopart aga-
2060 uas yffon ac ae kymereith. Ague-
dy hynny h6ynt agerdyffant
raed6n yn y doethant hyt y
mo2. ac yn y bozthua yd oed llog
ahonno oed la6n o faraffinieit
2065 athr6y y mo2 yd oed yn eu bzyt
vynet tu ar criftonogyon. ac y
gyt ac yg6elfant h6y copart
lla6en fuan adywedut a
w6naethant ymae det6yd y
2070 damw6ina6d udunt. kanys
gozeu mo262 o2 hyt oed copart
ah6nn6 ae dygei h6ynteu yn
diogel tr6y yr mo2. Ygyt ac y
doeth copart ar ogyfuch ah6y
2075 gofyn udun p6y oydyn ac o
bale pan hanoydyn. ti a6dof
ac anatw6aenof ni yn hyfyps
cauns faraffinieit ym ni. Ede-
6ch y llog ar hynt. ac yna ae
2080 ffon y kyffeffu yny aeth yhe-
mennyd oc eu penneu yfa6l

65

Folio Ciiii

66

2048 griftonogaeth. 2049 allaf i gretu itt. 2052 itt. 2055 nynynd. 2057 efgyn-
na6d. 2058 efgynna6d. 2060 fionn. 2061, 2062 6ynt agerdaffant raedunt.
2064 faraffinnyeit. 2066 criftonogyon. 2067 gopart. 2069 ymaelmae. 2071
gopart. 2072 6ynteu. 2073 tr6y2. 2074 ac 6y. 2075 udunt; oedynt. 2076
pa; hanoedynt. 2077 hatw6aenof. 2078 faraffinyeith. 2079 ar hynt heb y
copart. 2080 emennyd. 2088 dodes my6n. 2092 raedunt. 2093 phann y-
toedynt tu ac am hanner. 2094 y; amonfrai. 2096 —y. 2100 ef gyt a boón.
2102 nyndu6. 2103 itt; h6nn. 2105 —yny llog aydyrchauel. 2106, 2107
amonfrai. vmchoel dzachenyn l6tt6n. 2109 a6chfyd un. 2110 ymchoely; itt.
2111, 2112 monfrai gopart. 2114 urenhinaeth. 2115 arhoel.

y gan copart. ac yna ym^ahah^a
nu a^anaethant. a bo^an ae ge^a
dymteithon ah^agyllyffant rac
dun yny doeth yr bozthua yf^a
2120 fy^ad yn emyl b^al^agyn. ar dyd
h^ann^a yd aeth efgob yozym^a
deith yr bozthua. ac e^awythyr
oed ef y bo^an. ac ny dydat bo^an
ydddeirydeit ida^a. ar hynny
2125 nachaf bo^an yn dyuot yn e^a
byn yr efgob. a chyt ac yda^a.
yn agos kyuarach g^awell ida^a
a^anaeth. y^as^a efgob aouynna^ad
y bo^an o ba le panhanoed. o lo^a
2130 egyr argl^aoyd panhan^agyf. ac
yn lloegyr ym ganet a mab
gyf y g^al^aon iarl^al g^az alas yn
gam ac yn bechadurus. grof^a
fa^a du^a g^azthyt an^aylnei cal^a
2135 lon ac e^awythyr it gyfi. P^ay
heb yr efgob y vo^az^ayn^areic
ieuagk yffyd gyt athi. argl^a
yd heb y bo^an ny chela^a ragot
hi am kara^adi yn va^az amin^a
2140 heu ae kereis. ac o achos hyn^a
ny mi afuum ygharchar feith
mlyned. ac yna^az ykymr
hi bedyd acriftonogaeth. ac
yd eme^adeu a mahom y du^a.
2145 diol^ach y du^a hynny heb yr
efgob a hedi^a mi ae bedydyaf
hithe^a. ar hynny nachaf co^a
part yn dyuot ac yn gyrru
y meirych a oed arnunt eu/

67

Peniarth MS. 5

68

2116 gopart. 2117, 2118 gedymdeithon ah^agyllyffant racdunt. 2120 ymyl.
2121 efcob. 2123 ef] yz efcob; wydyat. 2126 efcob. 2128 efcob. 2129 pa.
2130 panhan^agyf heb y bo^an. 2133 gam] w^arlon; bechadurus. Gzeffa^a. 2134.
2135 ann^aylnei callon heb yz efcob. 2135 itt. 2136 efcob. 2138 nyfkelaf. 2139
minneu. 2140 kereis hi; achaf^a. 2141 uum ygkarchar. 2143 chziftonogaeth.
2144 ymedeu. 2146 efcob. 2147 gopart. 2149 meirch. 2151 efcob. 2153
uyny^ad. 2154 —y. 2156 Nyfkelaf. 2157 e^awythyz heb y bo^an; ymi. 2160.
2161 llys i amiui yn v^az yn dzagy^awd. 2162 gennyt argl^aoyd heb y bo^an. 2163
—ef. 2164 ann^aylnei heb yz efgob y bedydytef. 2168, 2169 debyga^affei mae.
2175 enmillei. 2177 uar^agych^awedyl ef. aedihenydyv. 2178, 2179 faraffinyeit.
att; datmaeth. 2181 faraffinyeit. 2182 achaf^a.

ar yr amhera^adyr. ac eiffoes ny
2185 alla^ad ymerbrynneit ar amher^a
a^adyr. ac g^azth hynny y gozfu ar^a
na^a ada^a y^alat ae gyfoeth. a
mynet y castell cadarn a^ana^ath^a
oed y my^an ynys yny moz ac
2190 ny cheit y castell h^ann^a y dz^a
gy^awyda^al hyt tra barhaei foyt
ynda^a. can ny ellit ymlad ac ef
o vn ffozd. ac or castell h^ann^a y
dygei febaot ae allu kyrcheu y
2195 gyfoeth yr amhera^adyr g^aweith^a
hyt dyd. g^aweithu hyt nos ac
y^awelly ydoedynt yn diffeitha^a
kyfoeth yr amhera^adyr yn fe^a
nedic w^aychyr. ac og^awney vvg.
2200 gyghoz ti aey att^a ae gymozth.
aminheu aroda^a yt yn nerth
pumpeant marcha^ac yn gy^aweir.
Du^a a dalo it argl^aoyd aminheu
a^ana^a hynny yn lla^awen. ag^awe^a
2205 dy yr ymddidan h^ann^a h^aoynt
agerdyffiant racdun tu ar llys
ae yegloys ydzinda^aot yd aeth^a
ant aiofian yn diannot a vedy^a
dy^aot. ac ar copart ygel^ait.
2210 ac ny ellit ydodi ef yn y betyd^a
leftyr rac y veint. nam^aoy^an ke^a
r^aoy^an ua^az agyrch^aoyt ae llen^awei
o d^aoyr. Sef a^anaeth y dynnyon
ae delynt g^azth vedyd keiffa^a
2215 ydyrchauel. ac yna ydy^aot
ynteu / ofer y^az y^ach g^achlafur
ged^aoch ym vyhunan mynet

69

Folio Clv

70

2185 alla^ad ef ymerbrynneit. 2188 gaffell. 2195 g^aweithu. 2197 —y. 2199
oz g^aney vvgkyghoz. 2200 gymhoath. 2201 minneu; itt. 2203 itt argl^aoyd
heb y bo^an aminneu. 2205, 2206 g^ant agerdaffiant racdunt. 2209 gopart.
2210 bedydlefty^a. 2211 namyn. 2213 dynyon. 2215 dy^awa^at. 2216 Ouer
ia^an y^az y^ach a^achl^aanur. 2217 im; vynet. 2218, 2219 ymy^an. adod^ach ch^a
theu a^ach d^ayla^a arnaf i. 2221 gynghor. 2223 ger^aoy^an. 2224 deutoet.
2226 efcob; dy^awa^at. 2229 ymeith. 2232 ymnoeth llymyn. 2233 bynnac ac
ae. 2234 eiryoet. 2235 hackret; dybattet. 2237 eniteu. 2239 —ef. 2240
g^aiffa^a. 2241 oc] y. 2242 ymg^aweira^ad. 2244 kymmerth. 2246 megys. 2251
mae.

hi yny ol ymplith tywyflogyon
a marchogyon kanyys gallei ry
dambweinao gweuthur an²²⁵⁵
uod arnei achytgyficu ahi na
chymyr yn dŵc arnat heb y bo-
on aadaoaf copart gyt athi yth
warchadô. ac ef athifer rac pob
ryô ofut ac argywed. yn llawen
2260 arglôyd mal y mynnych di. a-
minheu aodylygaf yr arglôyd
duô gallei o honaf inheu yny
delych ditheu dzachefyn. ac
yna mynet dôylaô mynôgyl
2265 aŵnaethant. aguedy hyyny
efo ae gedymdeithon a yfgyr-
yflant ar eu meirych ac ager-
dyflant tu alloegyr. ac yna
y dyŵot ef ôth ygedymdeith-
2270 on. kyn yn mynet at febaôt
ni aadôn y ymwelet ar amher-
aôdyr. ami ae tóyllaf vegys
ygweloeh. yn llawen vegys
y mynnych ti. ni ae gŵnaôn.
2275 Ractun y kerdyflant yny doeth-
ant yhamtôn. ygyt ac ygôyl
yr amheraôdyr hōy adon oed
yenô. ef a doeth yn eu herbryn
ac edzych ar boôn aŵnaeth
2280 agofyn idaô o bale pan hano-
ed. panhanôyfi arglôyd offreic
ogastell digon. pōy dy enô di
heb yr amheraôdyr. girat ar
glôyd heb ynteu yô y enô.
2285 Æ ryuelwyr yôchi ac agymero

71

Peniarth MS. 5

72

2255 chytgyfu. 2256 yn un. 2257 mi adaŵaf gopart. 2258 athdiffer. 2260
arglôyd heb hitheu; di bit. 2261 minnen aodylygaf; gaffel; inneu diogelrôyd am
hyyny yny. 2266 efgynnasfant. 2267 meirch; gerdaffant. 2268 lloeger. 2269
dyôaôt. 2270 Kynn an; att. 2272 ef megys. 2273 llawen heb gynteu. megys.
2274 di. 2275 Ractunt ykerdaffant. 2277 amheraôtyr ôy. 2280 pa. 2281 ar-
glôyd heb y boôn offreic. 2283 Gfart. 2285 yôch chōi. 2286 aeja. 2287 aôch
ewyllys. 2288 -i; bilein yfilyd ym herbryn. 2292 ym gonaul. 2294 -it;
uakôy heb yzamberaôdyr. 2299 lloeci y dinas dzeifyd. 2301 gôeithen. 2302
gôeithen; -y. 2303 ym diffeithaô. 2304 -ti; arglôyd heb y girat. 2305 y
mi nerth. 2306 minneu. 2308 gastell; aeja. 2309 itt heb ynteu. 2310 itt yn
aûr heb ynteu. 2311 honj hong. 2312, 2313 kedyndeithon inheu. 2313
geffôch. 2314 llawen heb ydon. 2316 kymmeint ac aymnasfant. 2317 ractunt
ydhôylaffant. 2318 ymyl.

da yr rywelu ac os ef mi ae ro-
daf yôch ôth ôch ewyllus yr
ryuelu o honaôchi ar y bilein
afebaôt yô y enô. a hōnnô yfilyd
yn ynys yn y moz racco ymyôn 2290
castell cadarn ac odyno ymae
yn gōualu yn bzaif. yr duô heb
y girat adigaôn ef gweuthur
dim argywed it. Ymkyffes vac-
cōy heb y don neurdaû idaô 2295
diffieithaô llawer om kyuoeth
allad ygwyr ar gwaged heb
arbet vndyn o2 agyfarfeî ac
ef allofgi y dinaftreuyd. athozri
y ceftyll. ac yn vynyach y dōe ky2 2300
cheu ymkyfoeth weithen hyt
dyd weithen hyt nos. ac ywelly
ymae yn diffieithaô yn ŵaŵtat.
Ny dylut ti arglôyd diodef
hyyny. ac o rody di imi otheid- 2305
daô mi aôalaf febaôt yn vyô
ac ae rôymaf ac aedygaf hyt
attat yth castell. mi ae rodaf
yt heb y don pobpeth or aerch-
ych. nyt archaf yt y naô2. onyt
llenwlog hon o vōyt allyn.
arodi digadôn o arfeu ym ketym-
deithon. ahyyny ageôch chōith-
eu yn llawen. Æ heb olud ylllog
alenwit. ac arfeu agaôffant 2315
kymeint ac avynnyffant. Æ
ractun yd hōyllyffant ynydo-
ethant hyt yn emyl castell fe-
baôt. Æ ygyt ac ygwyl febaôt/

2320 hōy. ef a doeth yn eu herbryn. a
gofyn y boôn o bale pan hanoed
affale yganydoed. Nyt ymgelaf
ragot arglôyd athro boôn o ham-
tôn ôy i ac ygyt ac y clyô febaôt
2325 hyyny yachub aŵnaeth adodi
yddôylaô am y vynôgyl ae guffa-
nu yn vynyach ac ny bu gyn laŵe-
net febaôt eirot ac yna. ac nyd
haôd traethu na menegi ylleŵe-
2330 nyd agymeth paôb onadunt.
ac oe bōyt ydaethant agŵaffa-
naeth flôch didlaôt rybchedic
agaôffant. Ymhoelôch in at iofi-
an aedeôffit ygolcon gyt achopart.
2335 Æiarll orŵlat yno ddydgweith
aedzychadô ar Jofian. ahoffa yn
ybyt fu ganthaô aedeôffit ythec-
et. ac enynnu aŵnaeth oe chary-
at hyt naôyd at byt beth a-
2340 ŵnai rac meint y carei amyn-
ch ydoi ynteu oe gozderchu hi
ac ygynnid idi pob kyfryô dda
or aallei ddyn y damunaô. a
hitheu val mozōyn gyŵir aegô2
2345 thodes ef ae dda yn vntuaôc heb
vynnu dim ganthaô. guedy gŵe-
let o honaô ef na thycyei idaô
kynnid da. nae gozderchu. vtyg-
aôd ynteu ymynnei ef hili oe
2350 hanuod kanyys kai oc eu bod.
milys heb yiofian gat vi yn
llonyd ac yn hedôch nymynaf
ididi yn dzagyŵyd nac yr da/

73

Folio Clvi

74

nac yr dim arall. ac nyt oes arnaf
dyofyn tra vo iach copart gôr 2355
am keidô ac am differ yr dy vy-
gythein di oll yn diogel. Ygyt ac
y clyô ef mae yghopart ydoed y
holl ymdiret hi. Yna y doeth ef
at copart athrôy ueuyl ac yftryô
yannerch malfei y gan boôn ac 2361
erchi idaô vynet y ymwelet ac ef
hyt y castell aod ymhell yny moz.
a chredu aŵnaeth copart idaô a
dywedut na medzei yffo2d ago-
fyn idaô addoi yn gyfarŵyd. af 2366
yn llawen heb y milis. ac y myôn
yfgraf ydaethant. ac ractunt
yd hōyllyffant yny ddoethant
hyt y castell. ac ar hynt copart 2370
aeth y myôn. ac ygyt ac ydaeth
ef ymyôn. milys odyuays aga-
yaôd y pozh a barreu heyrn
ac achadōyneu heyrn yn gadarn
ddiogel hyt na allei neb dyfot 2375
allan ffo2d yr pozh yn dzagyôyd
onyt agozit ody allan. Ynteu
copart aeth ractaô ac ym pob
lle yny castell y ceiffaôd ef boôn.
agwedy nas cafas. ef aeth y 2380
ben y tō2 ac odyno ygwelci mi-
lys yn ymhoylut dzachefyn.
Sef aŵnaeth copart yna gofyn
y milys pa le yd ai. mi aaf heb
ynteu ybziodi Jofian ac ygyt 2385
gyfgy ahi. ygyt ac y clyô copart
hōynyllidiaô afozri aŵnaeth.

2321 pa. 2325 -y. 2328 eiryot; nyt. 2330 onadunt ynerbyn ygilyd. 2331
yeu. 2332 -rybchedic. 2333 Ymhoelôch in att. 2334 edeôffit. 2337 gan-
taô ytheket. 2338 enynnv. 2339 ŵydyat. 2340 ŵnai. 2341 doel; -y-
ten; y. 2344 diŵeir. 2346 gantaô. 2347 thygyei. 2348 da idi. 2350 kanyys
kai oc bod. 2352 mynnaf. 2353 dydi. 2356 differ hamdiffyn. 2358 ygcopart.
2360 att gopart. 2363 ympell. 2365 medzei ef yffo2d yno. 2366 adeuei ef
yn gyuarŵyd idaô. 2367 milys. 2368, 2369 yfcrasf ydhôylaffant ractunt. yny.
2372 odyne. 2376 y. 2378 gopart. 2381 benn; gôleci ef. 2382 ymhoelut. 2384
ael. 2386 gyfgy; chyô.

ac heb olud ae eŵined caletlym
dechreu cladu ymur ac o2 diŵed
2390 trôydaô yd aeth a bô2ô neit
yny mo2 heb olud aŵnaeth
adechreu nofyat. affian vyd
y velly yn nofyaô. ef aŵyl llog
yn agos idaô. ahonno oed laôn
2395 o bo2thmyn. Yna ydyŵot ef
yn vchel. arglôydi gedôch im
vynet ymyôn ylllog attaôch.
Ygyt ac y harganfuant hōy
y kythreul hōnnô yn dyŵe
2400 dut. yn ŵir y tybygyfflynt y
mae kythreul oed ef. ac rac
y ofyn bô2ô neit yny mo2 a
ŵnaethant. Ynteu aeth yr
llog. athu ar tir yd hōylaôd.
2405 Yr vndyd hōnnô yd aeth ken
nat at boôn amenegi idaô
yr holl gyfranc rydaruot y
milys iarll priodi Jofian oe
hanuod. Ynteu boôn aŵifgaôd
2410 y arueu ar frôft ac ayfgyr
naôd ar y varch arffozd tu
achôlôyn agymeth heb neb
ygyt ac ef. aglôydy daruot
y milys priodi iofian oe han
2415 uod. y nos honno yperis ef
ydôyn hitheu y yftafell. a
guedy ydyuot hi ymyôn yd
erchis ef cau d2ôs yr yftauell
od y vaes ahynny aŵnaeth
2420 pōyt. aguely maô2 ehalath
uchel ŵedy eu dychauel ar

75

Peniarth MS. 5

76

2392 nofyaô. 2393 —y. 2395 dyŵaôt. 2398 Gy. 2400 tebygyfflynt panyô.
2402 ofyn ef. 2405 Ynyr un; ydoeth. 2406 att. 2409 ŵifcaôd. 2410 efgynnaôd.
2413 —y. 2421 y. 2424, 2425 aoedaed ar ogyfuch. 2431 gymrut. 2433 chō
môth. 2434 benn. 2436 phenn. 2437 ac uelly. 2438 dellis. 2440 tozres afcōzn.
2441 deuthant. 2443 ygkylch. 2444 uynydd. 2446 dyŵaôt; aôch. 2447, 2448
tozryffant gynteu. 2449 kymeraffiant; rōymaffiant. 2451 y maes. 2452 llofci.

yn d2ugaraôc ô2th y heneit kan
daroed barnu y chozff. aôylaô
alleuein aŵnaeth. athrōy yd2yc
yruerth y dyŵot oi aarglôyd
2460 ieffu grift truan abeth ym
derô. acham abeth ymedzeis.
dodi vy holl garyat ar boôn.
ac ynteu ym yfayluffaô ac
yn gadel vy nienydaô heb
2465 ôybot idaô ac nyt ymŵelôn
bellach ygyt ac erchi effeirat
aŵnaeth. ac yffeirat agauas.
affaôb or ae gŵelei yna yr
kadarnet vei ygallon adzu
2470 anhaei ô2thi. yr yffeirat ae
kyffellaôd yn gôbyl ac ae hetel
lis yn hir rac truanet gantaô
y dienydu. ar hynny nachaf
boôn yn dyuot abugeil yn
2475 kyuaruot ac ef. Sef aŵnaeth
ef gouyn yr bugeil beth a
ŵneit ar tan maô2 aŵelei
ef yn llofgi peth truan heb
y bugeil. llofgi mo2ôyn dec o
2480 achos tagu yr iarll ohonei ae
priodyffeil hitheu oe hanuod.
Nyt ymbygyti heb y boôn
yllfogir hi abzathu arôndel
ac ysparduneu athu ar tan
2485 ykerdaôd. ar hynny nachaf
copart or parth arall yndy
uot. ac ymherued y maes
yn ymgyuaruot ar bugeil.
agouyn yn vchel idaô paachos

77

Folio Clvi

78

2457 ac. 2459 dyŵaôt. 2461 deryô. 2463 yfcaeluffaô. 2464 vyndihenydyô.
2465 ymŵelôn ni vyth. 2466 offeirat. 2467 offeirat. 2469 trugarhaei. 2470
offeirat. 2471 hettelis. 2473 dihenydyv. 2480 achas. 2481 priodaffei. 2487
ymperued. 2489 achas. 2490 llofgit. 2491 ac ygyt. 2495 gopart. 2497 achas.
2499 Arglôyd heb y bugeil. 2502 doe. 2503 vympenni. 2505 att. 2506 tynnaôd.
2507 gledi. 2508 faôl. 2510 bob dec. 2511 fionn; dyŵaôt. 2512 —ô2th;
endyffuist. 2514 yn llaŵen heb ynteu. 2517 att. 2518 rōymeu oed. 2519
gopart. 2520 att.

adodet ar y march ac raddun y
 2525 kerdyffiant yn y ddoethant y gaf-
 tell febaot. y gyt ac y gŵyl febaot
 Jofian. mynet ddôyla6 mynôgyl
 idi alla6en fu 6zthi. ac yno y tric-
 yffant h6y yn f6i6zn. Ynteu fe-
 2530 baot a beris cadarnhau y cestyll
 ac at6neuthur y muroed ar key-
 ryd. adyfyndhau y clodyeu yghylch
 y castell hyt na allei neb na dy-
 uot ymy6n na mynet allan
 2535 heb ygennat ef. 6 dydgŵeith
 y boze ygel6is bo6n ar vn or
 marchogyon acharfus oed y
 en6. ac vn or gŵyr gleŵaf a
 de6zaf oed ef. 6c- -erchi ida6
 2540 mynet hyt yn hamt6n at yr
 amhera6dyr. ady6vedut ida6
 ymae bo6n oed ef en6 y march-
 a6c aryfuaflei yn ymddidan
 ac ef y nos arall ac ea66yll6ys.
 2545 6c yn yghŵanec dy6et ida6
 y peir6na y grogi neu y dieny-
 dya6 dihenyd ny bo gŵell ida6
 no h6nn6. canys oetran g6r
 yffyd arna6 ac y diga6n ŵifga6
 2550 arueu amarchogaeth. ac am-
 ylder o varchogyon gleu de6z
 anhygar gryf yffyd gyt ac ef.
 Ygennat aeth hyt yn hamt6n
 at yr amhera6dyr ac yn ehofyn
 2555 6ychyr menegi ida6 ygennat-
 6zi heb gelu dim. ac yn yghŵa-
 nec ygennat, tydi aledeift

79

Peniarth MS. 5

80

2524, 2525 raddunt ykerdaffiant. 2528 idi a6naeth. abot ylla6en 6zthi. 2528,
 2529 - ac yno ytricyffiant h6y yn f6i6zn. 2531 atne6ydu. 2532 ygkyleh. 2533
 hyt] mal. 2544 ae. 2546 para6; dihenyda6. 2549 yffyd arna6 heb ef ami
 aallaf g6f6ga6. 2552 anhegargryf; gyt a mi. 2554 att. 2555 gennad6zi. 2557
 ygennat ady6a6t. 2558 bechaduryus. 2560 itt. 2562 la6. 2563, 2564 namyn
 mack6y. 2566 dyg6ydwys; yn uar6. 2567 uronn. 2568 efgynnv. 2570 ynnut.
 2571 yz6n; am. 2576 66randa6. 2578 attat ti. 2579 dze6wis. 2582 lada6d
 yna; gennyt. 2584 ymchoelut aozuc carus. 2585 att. 2587 lladyfflei. 2588
 acha6s. 2589 - yn keiffa6 y vedzu ef. 2590 dy6a6t. 2591 ryffel.

yn gam6eda6c pechadurus gi6n
 iarll tat bo6n ahynny a vyd eduar
 it yn ehegyr. Sef a6naeth yr
 amhera6dyr yna. ar gyllell ne- 2560
 6ydlif oed yn yla. b6z6 carfus
 ahi ac nys medza6d. nam6yn
 mac6yf ida6 6hunana vedza6d
 yn y aeth ygylllell tr6yda6. ac 2565
 yny dyg6yda6d ynteu y var6
 yr lla6z rac y vzon. Sef a6naeth
 carfus yna yfgynnu ar y varch
 ady6vedut 6zth yr amhera6dyr.
 ynuyt abeth y g6naethoft llad 2570
 dy vacc6y erofi. affei ym byry-
 ut yr eil6eith auci ŵell. ŵelly
 ychydic ygellet dy voli ami a
 v6n beth yffyd yny r6yfra6.
 ryffel neith6yr y kuffeneift 2575
 dy 6reic. Gŵaranda6 arnaf
 yn graff y y6z amhanuones
 i attat bo6n o hamt6n y6 y
 en6. ac ef yn vab. athtre6is ar
 dy b6n tri dyrna6t yn y l6wy- 2580
 geift. amarth ida6 am nath
 lada6d. 6c na vit hir genhyt
 ef ath ledir yn ebz6yd ddiga6n.
 6c yna ymhoelut y carfus dza-
 cheuyn. ac at bo6n y doeth. adat-
 canu ida6 y 6ed y gŵa6thoed y 2586
 gennad6zi. affa 6ed y lladyfflei
 yr amhera6dyr y vacc6y o achos
 hynny yn keiffa6 y vedzu ef. a
 ffa6ed y dy66t ynteu ymae 2590
 ryffel y cufianyfflei y 6reic ynos.

kyn no hynny. ac yna ychŵard-
 a6d bo6n ac ychŵarddyffiant
 pa6b oe gedymdeithon. abzeid
 2595 nadyg6ydyffiant yr lla6z rac
 chŵerthin. Ynteu yr amhera-
 6dyr agymeth gual ma6r
 o achos ychŵedleu rygly6flei.
 ac anuon gennadeu y bzydein
 2600 at y bzenhin. ac yr almayn. ac
 adol6yn nertth achanhozth6y can
 nybuaflei eiroet kynreittet ida6
 ac yna y kennadeu aethant
 radun ac kennad6zi a6naeth-
 2605 ant ac adol6yn y v6nhin pry-
 dein dyuot ehun gyt ac allu.
 ynteu yn lla6en adoeth agallu
 praff gyt ac ef y r6g marchogy-
 on affedyt. ac amyllder o 6ŵyr
 2610 a meirch adeuth or almaen.
 6c y hamt6n y doethant. Yn-
 teu do6n ael6is y allu y gyt
 ac erchi vdunt te6i agŵaran-
 da6. 6c yna y dy66t ef argl6y-
 2615 di ch6i a6da6ch yn hyfpy bot
 febaot yn ryuelu arnaf yffla6-
 er o amfer ac yn diffeitha6 vy-
 ghyfoeth yn bzaff. ac yna6r
 ydeuth bo6n de hamt6n a
 2620 lla6er o varchogyon gyt ac ef
 yn bozth ida6 ah6nn6 yn vab
 ieuagk a bereis y 6erthu yr
 faraffiniet. 6c ygyt ac ef ymae
 ar ddel6 dyn ry6 aniuell go-
 2625 bzaf. athebygach y6 ef ygyth

81

Folio Clviii

82

2594 ba6p. 2595 dyg6ydyffiant. 2598 acha6s. 2599 kennadeu. 2600 att;
 almaen. 2601, 2602 kany buaflei eiryet kynreittet. 2604 raddunt. 2610
 doeth. 2612 do6n] yz amhera6dyz. 2614 dy6a6t. 2617 uyngkynoeth.
 2619 doeth. 2623 faraffinyeit. 2625 - ef. 2626 ympell. 2627 gilefi.
 2628 ymerbynnyeit. 2630 a6chkynghoz ch6itheu 6zth hynny. 2631
 Ni a6n gyt athi heb gynten ac adal6n. 2633 yma megys. 2634 eu dihe-
 nydyn. 2635 e6ylls. 2638 ymdanunt. 2640 g6f6ga6. raddunt ykerdaffiant.
 2642 rannnyffiant. 2643 aodjoed. 2646 eu; gynten ydoeth. 2648, 2649
 deir bydin y rannnyffiant eu llu. 2652 dzyded; ygykueir. 2653 canna6z o2
 eidunt. 2659 ny.

G

reul ynhell noc ydyn. acho-
 part agicleufi y6 yen6 ac
 ny ddiga6n neb ymerbyn-
 neit ac ef rac y de6zet. amae
 6ch kyghoz 6chchi 6zth hynny. 2630
 Ni a6n gyt athi ac a dal6n
 bo6n afebaot achopart ac ae
 dyg6n yn vy6 hyt yman ve-
 gys y gellych y dienydu 6zth
 dy e6yllus. 6c yna y kymeth 2635
 yr amhera6dyr dirua6z le6e-
 nyd am yr ede6it h6nn6. 6c
 yna ydaethant y ŵifga6 ym-
 danun eu haruen. agŵedy
 gŵifga6. radun ykerdyffiant 2640
 tu achafell febaot ae llu
 aranyffiant yn dd6y vydin.
 6 bzenhin pzydein aod yn
 ty6yffya6 y vydin vlaen.
 6r amhera6dyr y vydin ol. 2645
 Yny herbyn h6ynteu ydeuth
 febaot. a bo6n ac niner or
 castell. ac y teir bydin yran-
 yffiant y gallu. 6 febaot ado-
 det y dy6yffya6 y vydin t 2650
 vlaen. 6 bo6n yr eil. achopart
 y tryded. ac ygyhuer pob
 can6z or eidun. ydoed gyt
 ar amhera6dyr mil o 6ŵyr.
 6c yna ykerda6d febaot 2655
 adegmil gyt ac ef or blaen.
 6c ynyerbyn ynteu ydeuth
 bzenhin pzydein ac ytre6is
 fabaot ef ar ydaryan ac na bu

- 2660 amdiffyn idaô oe agheu mal
kynt rac y dyznaô hōnnô. ac
yna y dyôaô fabaot o nerth y
ben. hahâ felôn lōth ath melltic
co dôu kan felleist yth gydym
2665 deithon ar y dyznaô kyntaf.
Agôedy hynny y tynnaôd faba
ot y gledyf ac erbya y dyznaô
ny farhaei dim. ac y velly y peris
ef yz vydim gyntaf dygôydaô.
2670 A phan ôelas yr amheraôdyr
hynny nyd oed arnaô vn chwêr
thin. A phan ygôelas boôn ef
yny mod hōnnô. ef a dyurflya
ôd attâo ar arōndel y varch. ac
2675 y gyt ac ef fōzn o varchogyon
aruâc ac nyt oedynt vynt no
boôn. aboôn yna a vzathaôd a
rōndel ac a yftynnaôd y daryan
ac ar y dyznaô kyntaf arodes.
2680 ef aladaôd Juoz o zgris ac abat
o vōzri. A phan daruu idaô llad
yr abat y bzathaôd y varch. A
fabaot ae gyr gyt ac ef. ac yna
y buant laôen. ac ny bygylaôd
2685 neb o nadunt yny lle y bei. ac yna
yd arganuu boôn yr amheraôdyz
ac yllaôenhaaôd trôy ôwyllys
dâc. adyôedut ôzthaô. myn duô
traitur os ti adieinc ath vyôhyt
2690 o dyna ny atto duô y mi uynet
o dyna ony chaffaf dy benn di yr
maôz. ac yna y dyôaô yr amhe

83

Peniarth MS. 5

84

2663 benn; ymellidico. 2664 duô. kan ffeyleift yth gedymdeithon. 2667 ac yn
erbyn. 2668 ac uelly. 2669 vydin. 2671 nyt. 2676, 2677 —ac nyt oedynt
vynt no boôn. 2678 eftyynnaôd. 2684 nyj. y. 2687 ôwyllys. 2689 daetaur os
tydi; vyôyt genny. 2693 alth. 2695 uynny. 2696, 2697 kyn laôenet eiryoet. ac
ykylaffan ergit. 2699 eftyynnaôd. 2701 ygkanaôd. 2704 nall. 2705 maen. 2706
ahil ac ef. 2708 dynnaôd mozglai. 2710 phann; almaenôy. 2712 yeu. 2713 —y.
2714 gopart. 2715, 2716 ae vydin ac ae dzoiffaôd gantaô. ac yn eu bôzô bop dec
bop. 2717 gopart. 2718 Vyngekareidic. 2720 ytti. 2721 y rôymaô ef; copart.
2722 di am hynny. 2723 copart. 2724 —yd; arllôyffaô; idnô aônath. 2725 att.

- [raôdyz ôzth] boôn. a [lōttôn] pôy a
[uegythy] di mo [2 g] adarn a hynny
os ymlad a vynhy di dabze yr maes.
Pan gigleu boôn hynny ny bu ky
lyôenet eiroet. ac y kylyaffant er
gyt dôy faeth y ôzthy llu. ac yna
boôn a yftynnaôd y daryan ac agy
merth y ôaeô. ac a vzathaôd yr am
heraôdyr yghanaôl y daryan yny
glôyuaôd yn vaôz ar yr amheraôdyz
ac y tozres y gledyf ac y tramkôydaôd
ac mal kynt kyuoedi aozuc yn gyflym
abôzô neit a chaffel mayn y dan y
dzoet a bôzô boôn ahi yn dic ae ve
dzu yny daryan yny dozres yn dâc.
ac yna boôn a dynaôd mozglai ygle
dyf ac a dzeôis yr amheraôdyr ac ef
yn gyflym. a phan ôelas yr almayn
gyr hynny dyuot aônathant yn
ganhozhôy eu harglôyd ac ae dodaf
fant ar y varch a medyliaô galle
eu maedu. ac ar hynny nachaf cop
part yn dyuot ae dzoiffaôl ae vydin
gantaô ac eu bôzô pob dec pob deudec.
ac yna y dyôaô boôn ôzth coppart.
vygharedic. i. heb ef pony ôely di lle
mae yr amheraôdyz ar yr amôz
gôelô ys da abeth oed y ti uynet
oe rôymaô. arglôyd heb y coppart
mi aônaf dy vynu di. ac yna y
kerdaôd coppart ractaô ac ae dzoif
faôl yd arllôyffaôd ffozd idaô. ac nyt
arbedâd neb yny doeth hyt at yr

2695

2700

2705

2710

2715

2720

2725

- amheraôdyr ay gymryt a mynet ac
ef yr castell ae rôymaô yn galet. a
diuryflyaô dzacheuyn yn ganhozhôy
oe arglôyd. a phan ôelas yr amheraô
2730 dyz daruot dala eu harglôyd trift
uuant kany ellynt parhau ynep
pell agôzhau aozugant y boôn.
trôy yftynnu eu cleuydeu idaô ac
eu dala aozucpôyt ac eu hanuon
2735 yr kaftell. adyuot aozuc boôn yr
kaftell a phan deuth arogyluch a
don. don adyôaô ôzthaô. arglôyd
heb ef nythyckya y mi erchi truga
red namyn vygalanas a vadeuôn
2740 it pei ar yr vn dyrnaôd ylladut vy
phen. Mal ymgôares duô heb y. b.
mi aônaf hynny. a heb odzic y peris
boôn dōyn plōmen achlada pôll yny
dayar adodi yplōmen ynypôll ae
2745 lenô o blōm bzô achymryt don ae
vôzô myôn hōnnô. ac yna y dyôaô
boôn. ynaôz y digâgn fyr don ym
dzoehi. ac oz byd anôyt arnaô ym
dôymet. ac yna yredaôd nebun at
2750 yr arglôydes y venegi idi chōedleu
y ôzth don y chymar. a phan gigleu
hi ygenhat yn dyôedut y chōedleu
hynny. hi ae byryaôd achyllell ne
ôyldif a oed yny llaô ac ae medzaôd
2755 yny galon ac ae lladaôd. ac y dzaigha
ôd hitheu y benn y tōz vchaf ac y
byzaôd neit o dyna yny dozres y
mynôgyl. a phan gigleu boôn hynny

85

Folio Clix

86

2726 ae gymryt aônath. 2728 dyurflyaô. 2729, 2730 yz almaenôy. dala. 2733
eftynny y cledyfeu. 2738 thykya; trugared itti. 2739 vyggalanas. 2740 itti; —yr;
vymenn. 2742 ac. 2743 plymenn. 2744 blymenn. 2745 llennâ. 2748, 2749
annôyt arnaô ef ymdôymet heuyt. 2749 att. 2752 gennat. 2753 gallon; ac yj ac
a. 2757 byzyaôd; tozres. 2758 phann. 2759 ôyldâd ef. 2760 yna ygozefgynnaôd
boôn. 2761 kynnhellis. 2762 ôz. 2763 dathoed. 2765 daet honno. 2766 thayfoz.
2767 elynyon. 2772 umbennes. 2777 eudogyn. 2778 gyfau; mynôn. 2780 ennillaôd.
2781 auuant. 2783 llaô aellâit. 2784 ennill; enryded. 2788 yklyeryeit. 2789 —y.
2790 ymbaratoiffant. 2791 eftyynnaôd.

nyt ôyldâd dim yr hynny. ac nyt
aeth ôzth y haglad. ac yna gôeryf
kynnaôd y dylyet ac y kynhelis mal
y dylyei gôz deôz kadarn athêlu eu
gôaffanaeth yr niuer adothoed gyt
ac ef. O dyna y deuth pozhmyn y
dzeif yerchi trugared y boôn ae an
regu o leftri athreffoz. Agôedy dar
uot idaô gozchuyygu y elynnyon
ef agrychaôd y ôzeic vōyaf agarei
yr garrec ôzth yfiodi ac anuon yn
ol efcob colōyn. y ôneuthur eu pziô
das ac ynteu a deuth yn nuyd laô
en. agôedy y dyuotyat. yr vnbenhes
aarbedôyt yr eglōys ac y gônaeth
pôyt eu pziôdas ac adzef y deuthât
ac eu bôyt agymeraffant agôedy
bôyt ymolchi aozugant ac o dyna
erchi y gōin agôedy yuet dogyn o
honunt y gyfgu yd aethant ac my
ôn aôz da y gôethredaôd ahi ka
nys deu vab a enillaôd yna yrei
auuont glotuoos pan deuthant
myôn oetran. ar neill aelôit gi.
ar llall miles. ac eiffoes ny bu di
boen udunt enill clot ac enrydet.
ac yn hynny diôarnaôd medyliaô
aozuc boôn o vynet y ymôelet ar
bzenhin. ac erchi aozuc y varcho
gyon ay yklyereit oz rei deôzaf
yngôeraô ygyt ac ef. ac yna yn
gyflym yd ymbaratoiffant ôzth
y arch. xiaril ayfkynnôys ar y varch

2760

2765

2770

2775

2780

2785

2790

ac raddunt ykerdaffant. ny ozfôyf-
 fyflant ynydoethant hyt ynllun-
 deint. achyt ac ef petôarcant o
 2795 varchogyon deôzon clotuoſus. â-
 gôedy dyuot boôn ylundein ef a
 gymerth yllety gozen yny dzeſ.
 âgôedy hynny ykerdaôd ef afa-
 baot yymgeis ar bzenhin ac ycaô-
 2800 fant ef ymyôn yftauell o uein mar-
 moz. ac yna ykyuarchaffant well
 idaô yny mod hōnn. Duô yr hōnn
 a anet or voôyn wyry yrom ni
 pechaduryeit. ac auu teir blyned
 2805 ardec arugeint ar ydayar yn di-
 odef penyt. ac adzyweſtaôd deu-
 gein niſarnaôd yr amdiffim y
 bobyl. ac ygôerthaôd iudas yr ideô-
 on yr dec arugeint aryan ypoeni
 2810 ae ffroſyllaô. ac a diodefaôd aghu-
 ymphen croc. ac auu varô ac agla-
 dôyt. ar trydyt dyd ykyuodes o ve-
 rô. ac y daô dydbzaôd y varnu arnâ
 ni oll. boet ef ath iachao di ath va-
 2815 rôneit. vygharedic. i. heb y bren-
 hin py vn ôyt apha le ythanet.
 Myn vy ffyd heb y boôn mi adyôe-
 daf it. boôn ym gelôir. ac yn ham-
 tōn ym ganet. amab oedôm ygiôn
 2820 iarll hamtōn yr hōn agarut ti yn
 vaôz gynt. Creffo ôzthyt heb y bzen-
 hin adôc yma guffan ami adly-
 ſôn dygaru. ac yna ydyffynnaôd
 y bzenhin ygyfoeth ay dlyet idaô.
 2825 a boôn adalaôd diolôch idaô. ac yna
 ykyuodes fabot ac aelôis ar boôn

87

Peniarth MS. 5

88

2792 ozfôyffaffant. 2793 llundein. 2794 pedſarcant. 2795 clotuoſuffyn. 2799
 ac gynt ac kaôffant. 2805 arhugieint. 2806 dyſweſtaôd. 2807 amdiffyn. 2809
 arhugieint; boeni. 2811 ympzenn. 2812 trydyt. 2813 uarnnu. 2814 poet; di.
 ti ath. 2815 Vyngekaredic. 2816 pavndôyt ti. 2817 aj ae. 2818 itt. 2819 oedôm.
 2820 hōnn. 2821 Caeſſaô. 2822 dyllyôn. 2823 eſtynnaôd. 2824 aedylyet. 2826
 ac ygelôis. 2827 aj yd; teyzget. 2828 —yn gyſſym oyathzo. 2829 itti athzo. 2830
 idaô ef; bechaôd. 2831 vyztat i. 2833 dyllyet amdehol innen. 2837 ae; a. 2838
 werth. 2839 minnen; itti. 2840 itt. 2841 dyſwaôd. 2842 itt. 2844 gedernit. 2846 y.
 2847 gennyty; itt. 2848 madenyty duô itt. 2850 fionn. 2851 de. 2852 dyzo. 2853
 coeth. 2854 fionn. 2855 bennaf. 2856 lloegy. arglôyd heb yboôn. 2857 ae talo itt.
 2858 fulgôyn. 2861 chynn; gôigfaôd.

ac aechis idaô talu teyrnget yr bren-
 hin yn gyſſym oy athzo. heb y boôn
 duô a diolcho iti ny thalaſ. i. teyrnget
 idaô ym byôyt. Ponyt oed pechaôd a
 2830 thruan a ryued gôedy llad o don vyn-
 hat ae gledyſ. rodi vy mam idaô am
 dyllyet agodeſ vy neholinheu. ac ôzth
 hynny hyt pan iaônhaer hynny oll
 nythalaſ. i. teyrnget. Yna y dyôaôd y
 bzenhin. dy vam di aſſnaeth hynny
 2835 poet duô ae dialo erni hynny kany
 cheiſſeis. i. genthi gôerth vn geinaôc
 o2 cidi. a minheu arodeis it dydlyet.
 Gôir adyôedy duô adalo yt heb y. b.
 2840 Yna y dyôaôd y bzenhin. boôn heb ef
 mi adeleis yt dygyfoeth athgeſtyll
 ath dinaffoed kyfoethaôc ath bozth.
 nryn. ath gedernyt. aglôn dy dat am
 karaôd yn ſwedus. adzôc y teleis y bôyth
 oe vab. arglôyd heb y boôn kany ed-
 2846 uar yô genhyt mi ae madeuaf it a
 madeuit duô it. heb y bzenhin da ydy-
 ſweideit. ac yna galô ar ôas yftanell
 2850 attaa kymer yffon heb ef aryuu y
 glôn dy hamtōn gôz clotuoſus a
 dozo y boôn yvab ar fionn honno
 eur koyth yô. ac yna ygelôis y bzen-
 hin ar boôn arodi yffon y boôn trôy
 dyôedut ôzthaô. mi athſwnaf yn ben-
 2855 haf yn lloygyr. arglôyd ti arodeit
 yftyn amedyant im duô adalo it.
 âthzannoeth oed duô fulgôyn yky-
 uodes y bzenhin ac ydauones yn
 ol boôn ac yreglôys ydaethant. a
 2860 chyn mynet yreglôys ygwiſcaôd

y bzenhin ygozon am y benn. a
 boôn ae kymhōyfflaôd am y benn.
 ac eſcob gris agant yr efferen ac
 2865 yr allaôz ydaethant ac ar benn-
 eu glynneu ydoffrymaſſant trôy
 euyllyſ da. ac ygyt ac ef tyſſyffo-
 gyon clotuoſus. âguedy yr efferen
 y marchogyon aymdanaffant y
 2870 rygthunt. ac y dyſwedaffant. arglôyd
 heb gynt. yfulgôyn yô hōnn. ni a
 dlyôn marchogaeth yn meirch a vo-
 ont yn ſôlôan. gôir adyôedut. heb
 y rei trôy dyghu yduô yr hōnn a
 2875 rodo diftriô arnunt. ac yna deu o
 honunt a varchoccaffant deu varch
 dzythyll tu ar pozt. y neill ohonunt
 oed acherdedyat uchel ganthaô. ar
 llall yn rygyghaôc. ac uchel oed y dyd.
 2880 ac ef avyryôyd o benn y tōz dec gaf-
 lach a rugeint. ac yna y marchogyon
 aympteryaffant ygyt. ac ar y
 plas peri arôein ~~arôein~~ eu meirch.
 ac yna ydoed arôndel yn dzythyll
 2885 yn llaô boôn. ac yfkynnu aozuc. b.
 ymyôn kyfrôy ae gozfeu eureit. ac
 ymdidan aozuc ar bzenhin. âthra yt-
 toyd ef yn yr ymdidan hōnnô y march-
 ogyon ereill adugaffant hynt o vlaen
 2890 boôn yn lledat. ac yna nyt ymarbe-
 dôys neb ohonunt ae gilyd. ac yna
 ygôahardôys y bzenhin gynt hyt
 nathozrei neb ohonunt aelodeu ygi-
 lid. arglôyd heb yboôn am ffolineb

89

Folio Clx

90

2864 offeren. 2865, 2866 benn euglinen. 2867 eſſyllſ. 2868 offeren. 2869 ym-
 didanffant. 2870 rygtunt. 2871 fulgôyn yô hōnn. 2872 dyllyôn; an. 2873 —ont;
 adyſwedôch. 2874 tyngthu. 2876 uarchocckayffant. 2878 cherdetyat; gantaô. 2880
 vyzôyt. 2881 arhugieint. 2881, 2882 yna ydymbennityzryaffant ymarchogyon ygyt.
 2885 yfgynnu. 2886 yneureit. 2887 yttôed. 2889 dngant. 2890 lleſrat; ymarbedad.
 2893 gilyd. 2898 o vlaen. 2899 ydicoynein. 2900 noli adnaeth. arfozd. 2901 pan.
 2902 ynyz. 2903 ryngtaô. 2904 ymae boôn. 2906 ſwaſgôin. 2910 itt. myndaô
 2911 hōnn; pan. 2912 ni yronſſeyt. 2914 gyntaf. 2917 ac. 2918 eiryoet.
 2920 yny. 2921 doeth ygeſſinyd tref y dat. 2924 dat. Oia. 2925 dat hollgyuethaôc.
 2926 uymtat i; geitſat arnaô.

ydyôedy ny ellir hynny. eiſſoes tra 2895
 yttôed boôn yn ymdidan ar bzenhin
 y marchogyon araculaenaffant. tri
 gyza march ymblaen boôn. ac yna
 boôn trôy digoueint bzathu arôndel
 ac yſparduneu dan y voli. yffo2 a 2900
 gymerth hyt pann gyuodes dôft y
 ffôzd ae vôzô ygan ygynt yn ôybyr
 rygthaô ar gôy. ſelôch heb y
 bzenhin meint ykam ymae yny
 ôneuthur yr march ac nybu hir hyt 2905
 pan edeôis ef y deu varchaôc o ſaſ-
 cōyn agos y deir milltir. ac ynydiôed
 ef ae hedeôis oll. ac ymdidan aozuc
 ef ae varch adyôedut ôzthaô. march
 heb ef bethadaruu it. dzôc myn duô 2910
 ykerdeit hyt hyn. kanyſ pann er-
 lityaffan yronſſieit clotuoſus. a
 phan ledeis. i. tenebzee. yna ti ae he-
 deſſeit. ac yna kyntaf ti am urdeit.
 aphan gîgleu y march y arglôyd yny 2915
 voli yn ſell noc ykauas oe bzoni.
 yffo2 agymerth a raedaô y kerdad
 hyt na bu eiroet ederyn aallei ygan-
 lyn oachaô ykanmaôl aozuc yar-
 glôyd arnaô nyozfôyfflaôd hyny 2920
 deuth argyffinid tref ytat. ac yna
 feuyll aozuc y march ac edzychaozuc
 boôn ar ytir yny gylch ac adnabot
 y vot yn dyuot y dzeſ ytat. oeaduô
 tat kyuoethaôc heb yboôn llyma y 2925
 tir ydylyei uynhat bot yn geitôat
 trôy nerth duô. ac yma yparaf. i.

[illegible]

91

Peniarth MS. 5

92

2929 enô yz enrydded, 2930 ymhoelaod, 2931 oziô wyflawd yny doeth, 2932 dif-
gyfyll, 2933 rad; marmoz, 2934 doeth, fabaeth atâd, 2935 gyfeiff, 2936
achemilleis, 2937 -nôr; acemillais; genedy, 2939 chennynchu, 2942 loegry, 2943
honati, 2944 hennô, 2945 itys, 2946 kynghoed, 2950 Dyzo, 2951 im, 2952
dat; 2953 y march azoie, 2954 uel, 2958 -yn dyuot, 2959 paed, 2961
ual, 2962, 2963 marchogyon heb ybôn, ac ym, 2968 -yn dyuot, 2959 paed, 2961
ac achemilleis, ac yna ymynaf (œneuthur castell, 2967 minueu, 2970 -o; dat;
2974 at, 2976 deutoet, 2977 emynnyd, 2978 neidud, 2979 ymaualod, 2980
kafant, 2981 -nôr; ac ydodaffant ymab arnei, 2983s gœrgyrt, 2990 diguad, 2992
2992 itt,

TYGHU Y WLAT Y BOWN A RODI Y TIR Y SABAOT

47

dos y edychz peth aſnaethpŷt. 2c
2995 nys gohŷryaſſaſ fabaot hynŷ deuth
hyt ylleŷt. a phan deuth y maib
a eelas yn vaſ. 2c yna y dyoeth
fabaot at boan ac y dyŷaſt y chŷe-
fyll hŷnnŷ idā. Syr heb y boŷn ys
3000 dŷc achŷedyl yfŷyŷ ghenŷt. a phan
gigleu boŷn fon ybzenhin ac mo-
dŷd hŷnyteu. ef adyŷaſt bot yn-
ŷell ganthaſ kolli y dylyet athŷez
y dat no goŷef y fmaetheu hŷnt
3005 arnaſ ef. 2c yna y dyŷaſt y bzen-
hin ŷth boan lŷtŷon heb ef gat
ym hedŷch. 2c erchi y varchogyn
heb ohir y dala. 2c yd ymaanaſſa-
fant ac ef. a dyŷedut aozuc y bzen-
3010 hin y krogit ac na ŷerthit. ac na ro-
di ar vechniaeth. a phan daru
udunt y dala. bzice o vziŷteu. glois
o garloŷ. 6. a clarice oŷt. 2c leicete
oed truan ganthut ac a vynnŷnt
3015 y diane. ac y dyŷedaffant ŷth y bzen-
hin y mae gogan maŷ agŷatŷar
idaŷ am y gŷŷ aŷellŷant yn gŷafa-
naethu gŷr dy vzon ac oth fuol dy-
nŷt a mynet. 2c ŷth hynny nŷt iaŷn
3020 ti peri y lad. a pha nŷt bei dat y ma-
rch ac glotuoŷufet ni a vnyem y
diuetha. a phan gigleu boŷn hynny
gŷthheb aozuc vdunt adyŷedut
y gŷniuer tŷroed ym gŷafanaetha-
3025 ŷd. i. y march yndunt nŷt adŷn. i.
diuetha y march. 2c yna y dyŷedaffant
yieirll myn y ŷŷryoned glŷir a
dyŷedŷ. 2c yna yd adolygaŷtant y
ieirll yr bzenhin tyghu y ŷlat
idaŷ arodi y tŷr y fabaot. ahynny
3030 agynŷtahaŷd y bzenhin yn uuyd.
2c yna yr arŷedaŷd boan arŷndel
allan ac yd yfŷcnnad arnaŷ. ac ef
dyŷaſt gŷthaŷ. march. maŷ abeth
yth garaf pann yttŷŷyŷ yn kolli vyn
3035 dinaŷſoed am keŷtŷyll oth achaŷs
acherydus vo adidarlo. kanyŷ di-
gaŷn a enilleiŷ. a digraŷn a enillaŷ
oŷ kaffaŷ ieclŷt ac einoes. 2c yna
y kymeth y gŷledyŷ ac daryan.
3040 a chymŷtŷr y gennat gan y bzenhin
ygŷdy v arŷneit. a phaŷb yn edychz
arnaŷ. hen a ŷeueŷ. ieuŷeic. 2c
aymhoŷlut at y bzenhin adyŷedut.
reit vdy y ni mynet ragoŷ kany
3045 allaf trigŷaŷ yn ŷlat honn. na
myn gochymŷn yd ŷŷt it na ettych
heb goŷ fyneyt 2c gŷth fabaot yr hŷn
agaraŷ yn vaŷ. 2c myn dŷoŷ hŷl
gŷuoythaŷc oŷ ef aŷeŷ dy yrru y
3050 ar y tŷr aryuu ym tat. i. a pheŷ beŷn
i. gŷedy mynet hyt ar bedŷŷaryn
y moŷ ni adeuaŷ y nerthu ef ac
gŷynŷkaydu. eithr hynn na ym-
dret ti ymi byth hyt pan y hey-
3055 dych dy hunan. 2c yna yd ymhoŷ-
leŷ penn y vareh y ŷth y bzenhin
dan y vzaethu ac yfarddneu. 2c
yna y dyŷaſt. dŷoŷ ath nertho.

93

Folio Clxi

94

2994 beth. 2995 ynydoeth. 2996 phann. 2997 denth. 2998 att. 3000 gennytt.
 3002 gytten. 3003 guntad. 3004 fmaachedd. 3005 ymaelynyf. 3013
 leyceffya. 3014 gann gantunt. 3015 acy] Aca. 3016 gwtthar oed. 3017
 gwlafnaethu. 3018
 3020 llt. 3021 ynnenn. 3022 ylt. 3023 ynnenn. 3024 yz y ge-
 nniuer. 3024, 3025 goaleys dethnal ymarch. 3027 gwlfoned. 3031 gannafnada.
 3033 efgynnad. 3037 aciddio. 3038 emulcia; emilia. 3041 ygan. 3042
 ygygdd yvarnyneit. 3044 ymchoedat ac ydydd gathad. 3047 gozchynn.
 itt. 3049 garafi; hollgyroethad. 3052 wedy; boddygan. 3053 ef ae
 saboth ac y. 3054 gnyrfgaethu. 3055 pann. 3056 ymchoes. 3059 dybad.
 saboth.

3060 eithyr na bydaf laŵen byth ym
byŵyt am golli vy mab maeth.
Yna ykeraðd boðn racdað hyny
deuth yhamtôn at iofian. agalô
aозuc attað y holl varchogyon ac
3065 erchi udunt gôneuthur y fabaot
y ath2o. ðc yna y dyŵedaſſant y
mae ofer ydoed yn dyŵedut. yn
ôir heb ef ygozuyd arnaôch hynny
kany y bzenhin ae yftynnaðd idað.
3070 agôahardadôyſi ôyſ ineu oz ŵlat.
arglôyd heb iofian beth adaruu
it. ac ynteu adyŵaot vy marcho-
gyon yn ôylað. ðc yna y dyŵedei
pob yn ôzth ygilid. mat yn ganet
3075 kan yttym yn colli y marchaðc go-
reu o gret. Yna ygelôis iofian ar
boðn agouyn idað pŵy aarŵedynt
gyt ac ôynt a phabeth. arglôyd heb
y fabaot. terri vy mab ac fcoart
3080 aant gyt athi. ðchyôynnu aozugât
ac yr mo2 ydaethant. ac yghôlôyn
y doethant yr tir. agôedy bot yno
ŵers yn fôlôzn medylyað aозuc my-
net racdað. ðc yna y gouynnôys co-
3085 part y boðn beth aônaei ymdanað
ef. ynteu adyŵaot ymae yadað
gyt a fabaot ac y rodei tîr deu varch-
aôc idað y ymbozth arnað. ac ynteu
ae diolches idað ar y eir. ac a ymhoi-
3090 les yn ðaift ac yn îllaôn. eiffoes y
dydaedið ar nos adeuth. y kymeth
y tŵyllôz y ffozd aracdað ykeraðd

95

Peniarth MS. 5

96

3062 yny. 3063 doeth; att. 3065 gôneuthur pob peth ynnufud y. 3066 dyŵe-
daſſant ôynteu. 3070 gôahardadôyſi inneu. 3071 heb y. 3072 itt. 3073 yffyd
yn. 3074 bop; gilyd. 3075 kann. 3078 pliabeth aŵneynt. 3079 mab iac
yfcopart. 3089 ymchoeles. 3091 doeth. ðc. 3092 ac. 3093 ynydoeth; hyt
ymabzaont. 3095 pale y. 3097 nyſkelaf. 3098 num y2yf. 3099 di. 3100
pale; di ef; lloeger. 3103 ŵnaeth. 3105 farafcineyt. 3107 ðc heb ôhir y perit.
3108 canmôz; ðc. 3109 yny; yghôlôyn. 3110 bozgeðeith. 3112 ygennyat.
3113 racdað y ŵlat; kanhadað. 3115 gantunt. 3116 gôynnan. 3120 yfgynn.

hyny deuth trôy y mo2 y mambzaont.
ðc mal y harganuu y bzenhin ef galô
arnað aозuc. agouyn idað pale bu- 3095
affeſi yn trigyað yn yr hyt y bu. ðr-
glôyd heb ynteu ny chelaſ ragot mi a
fuum ys blôydynd yn keiffað y palmer
alettyeift ti. ac ae gôeleis. Yr mahôn
pyle y keifeift ef heb y bzenhin. vnllœe 3100
gyr arglôyd yny lle ymae tîr mað
idað. ac o achaðs gôeithret dybzyt a
oзuc y varch nyt amgen nollad mab
y bzenhin y deholet ef oz ŵlat. ðc ôzth
hynny moes ym gant oz faracineit 3105
deðzaf gyt ami oe geiffað. kany ky-
uarôyd ôyſ i. a heb ôhir y parannôyt
ykanôz idað. a raedunt y kerdafiant
hyny doethant hyt yghôlôyn a boet
dzyc diŵedudunt. ðc yna bozeugðeith 3110
yn uoze y kyuodes boðn ac y deuth
fabaot attað y gymryt kenyat y vynet
y ŵlat. ac ynteu ae kenhadað. ac yna
boðn atherri a ymdzyffaffant o eur
ac alyant. ac ar y tîr y bu ganthunt 3115
kôynuan maðz athriftôch ôzth ym-
ŵahanu ôynt ar marchogyon a fabaot.
ðr marchogyon agerdaſſant raedunt.
hynt boðn uu mynet trôyr mo2 trôy
dzallaot. agôedy eu dyuot yr tîr yf- 3120
kynnu aozugant ar eu meirch clot-
uozus a marchogaeth yny doethant
y ffozest. aiofian yn marchogaeth
yrôg boðn atherri. ðc yna dyuot
amfer y thymp idi. ac mo2 yg uu 3125

erni dodi llef aозuc. arglôydes heb
aunyny di y mi dzigyað gyt athi
yth kadô ac y ôylat dy vab ac y gneu-
thur yr hyn auo da genhyt ti. ami
3130 arodaf vy llô ym byŵyt na byd llei
yth karaf nochynt. arglôyd heb hi
ny vynhaf. kany herŵyd agiglef i.
nat iaôn bot gôz yny kyfryð le hôn-
nô. dos ti ythware agat roſi aieffu
3135 grift ar arglôydes veir ôzth efcoz.
hôynt a ymhoelaſſant y ôzthi trôy
dolur athaiftôch. ahiheu adzigyaðd
ehunan. ar amfer da adeuth y ganet
deu vab idi. achan y gôanhet hi ny
3140 allôys leuein pan doeth copart ar
faraffineit etti ae chymryt ac adað
y deu uab yny lle y buaffeſi y myôn
deil yn ymgreinað. a mynet aозu-
gant ahi ganthunt tu a mômzbz-
3145 ont. a boet ieffu ae diftryðo. ðc ym-
phen talym nachaf boðn atherri
yn dyuot y geiffað iofian. achlybot
y meibyon yn germein affryſtyað
aônaethant adyŵedut ryôyr ydym
3150 yn kerdet. a phan deuthant lle yd
adaðont iofian. ~~Oy aiofian py ðc~~
nachaf y gôelynt y meibyon myôn
y deil. a heb dim o iofian. Oy aiofian
py du yd aethoft ti. môy yth karaf
3155 no dim oz aônaeth duð. ac yna y
tozraſſant eu erôyn gra ac adodaf
fant y meibyon ymplyc yrei hynny.
ðc y kymeth boðn y neill. atherri

97

Folio Clxi

98

3126 heb yboðn. 3128 gadô. 3129 hynn; gennyt. 3131 garaf; heb hitu. 3132 nys
mynnaf. 3133 nyt. 3134 di yth chware. 3135 ac ar. 3136 ôynt aymchoelaſſant.
3138 doeth. 3141 farafcineyt; chymryt aônaethant. 3143 mynat. 3144 gantunt.
3145 a phoet; ympenn. 3148 meibon. 3150 deuthan. 3151 edeðffynt. 3152 meibon.
3153 ac heb; Oiaiofian heb yboðn. 3154 di; garaf. 3156 ac y. 3157 meibon. 3159
yfgynnu ar eu meirch aônaethant. 3161 gilyd ydaethant; kaðffant. 3165 vzeudôyt.
3166 gantað. 3176 gôift. 3178 oazfôwyffiað. 3179 ynydoeth; phann. 3182 gedym-
deithon. 3187 ymŵrandað. 3189 im ymyôn; yttoedon.

H

y llall. ac yfcynnu ar y meirch ac y
geiffað iofian o vzenhinyath y 3160
gilid yd aethont. ðc am nafcaðffont
dic uuant athrift. teði ŵeithon a
ônaðn am boðn. adyŵedut am fa-
baot mal yd yttoed yny yftauell
yn kyſeu. ef aŵelei bzeudôyt mal 3165
nat oed hof ganthað. Sef ryð vzeu-
dôyt aŵelei. kant o leôot yn achub
boðn ac yn dôyn y varch rac boðn.
ðc o dyna ef aŵelei y vynet y ſeint
gilyſ y geiffað trugared. Aduhunað 3170
aозuc. a menegi y ŵreic yr hynn a
ŵelfei. ahiheu a erchis idað nas
kymerei yn dzôc arnað adyðedut
daruot y boðn colli iofian ageni
deu vab idi. ac yna fabaot agymeth 3175
gôifc pererin ymdanað. ac agauas
llôg vaðz aelôit dzomônd. ac yn honno
yd aeth trôy2 mo2. ac ny oazfôyfaðd
hynny deuth y ſeint gilyſ. a phan
deuth yr dyŵededic le. yr eglôys 3180
agyzaðd ac y offrôm ydaeth ac
vgein ogydymdeithon gyt ac ef
oe ŵlat. ðc yn dyuot udunt or eg-
lôys y kyhyzdaðd ac ôynt iofian.
a phan y gôelas fabaot. llawen uu. 3185
arglôydes heb ef. mae boðn atherri.
Syr heb hitu ymôarandað ami.
Ef a damchŵeinaðd geni deu vab
ym myôn ffozest. athra yttoydôn
yny damôein hônno. mynet aозu- 3190
gant boðn atherri yr coet y dzoi.

ac yn hynny dyuo2 o2 faraffinyeit
 racco. am dōyn ganthunt. de faraf
 cinyeit ynt arglōydes. ie heb lithieu.
 3195 wely di y tōyllō2 a beris boōn y ve-
 dydya6. Seif aozuc fabaot. dyzchael
 y fionn athara6 y trayt62 ar y benn
 yny dygōyda6d yn var6. ac olef
 vchel. erchi aozuc fabaot yr pere
 3200 rinyon tara6 y farafcinyeit. ac yna
 y pererinyon ac eu fynn adza6ffiant
 y farafcinyeit. aphozthmyn y dzeaf
 a deuthont. ac y llas y farafcinyeit oll.
 de heb ohir y kymeth fabaot iofian
 3205 heb yr hitheu. yn digelwyd dywēt ym
 pa wed y darwedy ui trōy y gwlēdi
 hynn. heb y fabaot na vit arnat
 vn offyn ti a wifky wifc gō2 ymdanat
 ac yn aruer gō2 ti agerdy. heb hith
 3210 eu nyt afireit ym ymoglyt. de yna
 fabaot agymerth gwifc pereim ym
 dana6. ac ymdaneit hitheu gwifc ad
 fōyn gōza6l. de yna yd aeth iofian
 3215 ui aozu hi llyfēwyn. ac ny wēlas hi
 erroyt llyfēwyn well. kanys ahōnn6
 agallei wneuthur y lly6 y mynhei
 ar y hōyneb aechozfi. de raedunt y
 kerdaffiant heb o2ffōyys y geiffa6. b.
 3220 atherri. ahyt ymrattfiot y deuthant.
 de yna y clyuycha6d fabaot. ac y bu
 feithmlyned athzimis kyfla6n yn
 glaf. ac yn hynny dydgwēith dechzeu
 medylia6 am boōn aozuc iofian.

achanu ida6. ac edzych ar hynny aozuc
 fabaot yn graff. hynnt boōn ryuel6r
 3226 uu atherri pann doethant ymaes or
 koet. kyh62d ac ōynt ffōzeft62 cōzēis
 ac amouyn ac ef aozuc ynymod hōnn.
 Py vn ōyt varcha6c adfōyn. myn vyg
 3230 eret heb ef ffōzeft62 ōyf. apha vn ōyt
 titheu. Syr bachler tebic ōyt y6r ar
 ormod kerdet. ac y velly yd ym heb
 ynteu yn ōir. gweic auu y mi ny anet
 ychynthecket ae cholli a wneuthum.
 3235 ac ōzth hynny trift ōyf. de deu vab
 hynn aonet idi. dozo yneill attaf vi
 a mi a baraf y vedydya6 ae vagu. ac
 ny cheiffaf gennyt ti wēth vn gein
 a6c yr hynny hynny delych dzacheuyn
 3240 heb y ffōzeft62. adiolch ida6 aozuc boōn
 canwēith. agouyn a wneath y ffōzeft62
 pyen6 adodit arna6 gi ohamtōn. y
 dinas ar y mo2 heb y boōn ac yn gyf
 3245 lym dōc yr eglōys. ac ymiachau aoru
 gant ac raedunt y kerdaffiant. de yna
 y kyhyda6d pyfco62 ac ōynt. ac yrod
 affant ymab arall attaf aozuc yrod
 3250 y vedydya6. de yfkyknuu ar eu meirch
 aozugant ac ymiachau. ac ny orffōy
 ffaffant hynny deuthant y dzeaf aod
 gyfagos. achymryt eu lletty aozugant.
 aphan daruu vdunt hōyta ac yuet
 3255 dogyn. ac eu meirch dogyn. eugōlyeu
 aoydynt bara6t. y gyfgy ydaethant.
 ar boze pan uu eglur ydyd edrych

yn hy garfi pozhman or dzeaf. ac yn
 eimōyth y ka6ffant

3192 dyuot o2 faraffinyeit. 3193 gantunt. 3194 ynt ōy arglōydef heb y fabaoth. 3195
 wldy racco. 3197 traetur. 3198 dygōy6d. 3200, 3201, 3202—ac yna . . . farafcinyeit.
 3203 doethant attunt; faraffinyeit. 3204 kymmerth. 3206 di ui; gōladdoed. 3208
 wifky. 3210 nyt oed; im. 3210, 3211, 3212, 3213 —ac yna . . . gōza6l. 3215
 llyfēwyn aozuc hi. 3216 eiryoet llyfēwyn. 3217 aly; llyf auynnei. 3220 doethant.
 3221 clenyha6d. 3227 pan. 3229—aozuc. 3230 Pavn ōyt ti. 3231 ōyf i. 3233 ger-
 det. de uelly yd ōyf. 3234 ac ny. 3235 chyndekēt. 3237 Dyzo; attaf i heb y ffōzeft62.
 3240 yny. 3241 —heb y ffōzeft62; ida6 hynny. 3242 gannwēith. 3247 pyfgo62;
 rodyffiant. 3249 ganta6. 3250 yfgyynn. 3251 —ac ymiachau. 3252 ynydoethant.
 3253 gyfagos undunt. 3254 hōytta. 3256 oedynt; gyfau. 3258 ynty; pozhmon.
 3259 ka6ffant.

3260 a wneath boōn allan. agwēlet aozuc
 ef penyadur ac amkan y vil o wyr
 gyt ac ef yn arfa6c. de yna yd achu
 ba6d boōn vdunt yn gyntaf ar a6n
 del y varch cloturur. ac yn gyntaf
 3265 y tre6ys ef yr hōn aod yn dōyn y
 mæir. ahyt tra barhaa6d y wāy6 ef
 ae troes ōynt y agheu. atherri vegys
 marcha6c da alada6d arall. ac agym
 erth yam6s herwyd yafōyneu ac ae
 3270 rodes y letty62 yn hur y letty. aphei
 na damchōeinei dyuot boōn. ef a yf
 peilyffit y dzeaf ac ae llofeyffit. pann
 deuth boōn ac eu hymlit o hēf lef veh
 el. dywēdūt ōzth ōyr y dzeaf. ef ac an
 3275 reithr ony bydōch ffenedic yn a6ch
 ymdiffyn trōy de6rder hyt na cheiffōch
 byth ōerth vneina6c oc yffyd yny
 dzeaf. de yna ymāan aozuc boōn ac
 ymhoylūt aozugant oll at y trywyr.
 3280 ar trywyr hynny aozugant. ac ny
 ōydynt o pylle pan hanoydynt na
 pha le y genyffit. adigya6 aozuc boōn
 ōzth y bobyl hynny. athara6 penn y
 iarlly yergyt y arna6. ae anuon yn
 3285 anrec yr vnbennes bioed y dzeff. a
 gōlet aozuc hitheu y dynnodyn aro
 des boōn a hof uu genthi. ab62 y
 charyat arna6 ef aozuc hi. ac ar hyn
 ny y teunya6d y gyfrageu. achyrchū
 3290 eu llettyeu aozugant boōn atherri.
 a phara6t oed eu bōyt gan eu lletty62.
 āgōedy daruot vdunt vōyta ac yuet

dogyn ef a athoed y rei ereill yr llys
 adiolch ma62 aozuc hi yr marchō
 gyon ae hanrega6d. āgōell unaffei
 3295 genthi pei ka6ffoedei y try6yr rac-
 dywēdedic yr arglōydes aauones
 yfynyfcal yerchi vynet yn eb6ydyd
 y gyrchu y marchogyon. ac ynteu
 aeth ac ny ffynnya6d raeda6. a
 3300 phan gigleu hi na doent. hiaaeth
 ehunan hyt attunt. aphan ygwē
 las boōn hi yn dyuot ymgymhōyffa6
 aozuc. a hitheu agyuarcha6d well
 ida6 val hynn. du6 yr hōnn an kre
 3305 a6d ath iacha di vygharedic. mi a
 anuoneis attat y adol6c yt dyuot
 attaf. a hitheu a diogeit. arglōydes
 nys medylieis. namyn os gallaf yn
 voze mi agychwynna6 o dyma y geif
 3310 fa6 iofian vygwēic agolleis kyn
 echdōe y boze. de y du6 y diolchaf
 deu vab aede6is y mi heb yr vn
 bennes ryued y6 hynny. a hitheu
 kymer vi yn wēic it os mynhy.
 3315 vygchwaer dec heb boōn peit a hynny.
 yr yffyd ytti ny wne6n. i. hynny a
 bot yn dōyll62. athrōy hynny tyfu
 kynhen y rydunt hyt pann digia6d
 3320 bob vn o hōnunt. ac y begytha6d
 y vzenhines peri llad y ben. arglōy
 des heb boōn gwāranda6 arnaf vi
 trōy yr amot hōnn yma mi ath gy
 merhaf yn wēic ym. ony chaffaf
 gyuot ar Jofian ody vyōn y feith

3261 pennyadur. 3263 arōndel. 3265 tre6is; hōnn. 3266 ac; wae6. 3267 megys.
 3272 ac alofgyffyt. Pan. 3273 oc eu. 3274 dzeaf aozuc. ef achaneithyz. 3276 amdiffyn;
 chaffo6ch. 3279 ymchoelut; att. 3281 pale pan hannhoedynt. 3282 ganyffit. 3284
 ergit. 3286 rodei. 3289 teruyna6d ykyfrangeu. 3292 vōytta. 3296 genti. 3298 ac
 erchi ida6 mynet. 3301 doynt. 3306 iachao di vyg caredic. 3307 adolōyn itt. 3308
 arglōydes heb y boōn. 3310 uoae auo2y. 3311 vyggōzeic; kyn. 3313 im. 3315 itt
 os mynny. 3316 vychwaer ydec heb y. 3317 itti. 3319 kymnen; pandigya6d. 3320
 pob. 3321 benn. 3322 heb y; arnaf. 3323 gymeraf.

mlyned hynn. A petwar mis. Ac yn
llaŵen heb hi da y dywedy. ac ar hyn-
ny yteruynôys yr amryffon ryg-
thunt. ac y gyfau y nos honno yd
3330 aethant. A thranoeth y boze y kyuo-
des y iarlles athros y bont yr eglôys
yd aethant. ac archefcob gris agant
yr efferen ac aŵnaeth eu priodas.
A phann daruu yr efferen y llys
3335 agyŷchaffant. dōuyr y ymolchi a
gymeraffant. ac eu bōyt yd aethant.
A marchogyon vzdolyon advōyn
yn gōafanaethu arnunt. Agōwedy
bōyt yderchi boōn yr ieril ynet
3340 arlleiltu y rodi vdunt rydideu. A
dyuot ohonunt hōynteu y rodi gō-
rogaeth idaō ynteu. Agōedy daruot
udunt talu teyrnet agōzogaeth
idaō ydyd aediō ar nos adyuu. y
3345 gyfau yd aethant ody vyōn paleis
bzenhinaōl. A thranoeth pan dōyr-
haaōd ydyd yd aeth duc uafcal ay
ŵyr ac agyŷchaffant. agyhyraffant.
aduc doffris. ac ygyt ac yd aethant
3350 y ryuelu ar arglōydes y dzeŷ. ac ygyt
ac ōynt ydoed pympthegmil o ŵyr
aruac. agyrru eu meirch aozugant
megys gōyr kyndeiraōc. ac ny ozffōyf-
faŷant hynny doethant yr dzeŷ.
3355 trōy diftryō y ŵlat heb trugarhau
ōzthunt o dim. ac yn voze y kyuo-
des boōn achlybot aozuc y ffon. A
phan vōybu ef yr yfyr. ef aozchy-

103

Peniarth MS. 5

104

3326 phedwar. 3328 rygtunt. 3330 thizannoeth. 3333 offeren. 3334 phan; offeren.
3335 dyfōz. 3336 ac yeu. 3338 gōafanaethu. 3339 erchis. 3340 neilltu. 3341
ōynteu. arodi eu. 3344 doeth. 3346 bzenhinaōl. 3347 ae. 3348 gyhyzdaŷant. 3349
gyt yd. 3351 pympthegmil. 3354 yny. 3355 diftryō. 3357 chybot; fonn. 3358
ozchymynnōys. 3362 yfgyrru. 3363 yfgyrru. 3365 ymblaen achuc. 3371 ac yd.
3374 gilyd. 3376 enmillaōd; ar rei. 3378 marchockaōd. 3380 ymlityaōd. 3381 ym-
choelaōd. 3382 att. 3383 ŵacō. 3385 —aozuc. 3386 ac; c. 3387 att. 3388 ymli-
dyaōd. 3391 tozres.

mynōys y ŵyr gōifcaō eu harueu.
Agōelet aozuc y llurugeu ar helmeu
yn difcleiraō. Ac ygyŷcaōd ynteu y
gledyf. ac yfeynnu aozugant ar meirch.
ac yfeynnu yn gyntaf aozuc boōn ar
arōndel achyt ac ef terri marchaōc
clotuoŷus ac y mlaen achub y ŷoze ae
daraō yny holltes y daryan ac yny
ballōys idaō y luru. ac yny aeth yn-
teu yr llaōz yn varō. ac yna terri a
achubaōd athrōy vaōzed y daraō yn
y dygōydaōd yn varō yr llaōz. Ac yna
ydodes boōn kri ac erchis y varcho-
gyon clotuoŷus ac eu cledyfeu aōchuŷ
taraō dyrnōdeu da. A phob vn yn my-
net dōz y giliid. amaōz uu yr ymlad
gan ykadeu trymyon. niuer y dzeŷ
aenillaōd y maes. a rei ereill agilyaf-
fant y yftlys bzyynn. Ac y vlaen y ni-
uer y marchocaaōd boōn. atherri.
ny bu hōyza. ef aladaōd agos y deu-
gein. Ac yna boōn a ymlityaōd duc
uafcal. aphan ymhoelaōd penn y
varch at boōn. ef a dozres boōn y
ŷayō yndaō heb odzic ac yny aeth
ynteu yr llaōz. ac yna tynnu mozglei
y gledyf aozuc ar vefiur llaō y benn.
Ac yna erchi trugared aozuc ac yftyn-
nu y gledyf at boōn. ac ynteu ae kym-
erth. Ac o dōyna yd ymlityaōd ef duc
doffris ac ae treŵis ar y luru dyrnaōt
maōz bzaŷ. ac ar yr helym yr eil dyr-
naōt yny dozres yn deu ac yny dygōy-

3360

3365

3370

3375

3380

3385

3390

daōd ynteu yn varō. Tec oedynt y
bydinoed aozchyuygaōd boōn. ac ar
hynny y teruynaōd y vōydyr. Ac
3395 yna yd aethant yr llys ac eu bōyt
agymeraffant. A maōz y karei boōn
yr vnbennes uonhedic. A feith mly-
ned y buant ygyt. ac ny bu kyt kna-
ōt rygthunt mōy no chynt. adydgōe-
3400 ith mal ydoedynt velly galō aozuc
yr vnbennes ar boōn. adybygydi
caffel vy holl ŵyllus. i. ual hynn.
ef ar allei y mi y gaffel heb y boōn.
Ŵeithon teŵi aōnaōn am boōn. a
3405 menegi am fabaot nyt amgen no
dyuot gōaret idaō oegleuyt diolōch
y duō. agaōl ar iofian aozuc ni aāōn
ygeiffaō vy arglōyd. iāōn adyŷedy
heb hithen. Ac yna yfkynnu aozu-
3410 gant ar eu meirch ar ffoz agerdaf-
fant. a dyuot aozugant diŵarnaōt
am aōz ofper y dinas vzdedic aelōit
amulis gōedy keiffaō eu harglōyd
ar dzaōs yr holl vzy vzenhi-
3415 nyaeth. ac yn hy vza o z dinas
kymryt lletty aozugant. Ac yna
yd aeth fabaot yr llys. aphan deuth
ymyōn kyntaf dyn a ŵelas boōn
yn eifted ar veine. Achyr y laō y ŷzeic
3420 vōyaf agarei yny yz amfer hōnnō
kany ŷydat dim y ŷzth iofian. a
chyzchu attāō ef aozuc achyfarch
gōell idaō yny mod hōnn. arglōyd
duō ath iachao di ac agerych. Ac

105

Folio Clxiiii

106

3398, 3399 gyt cnaōtaōl yryngtunt. 3401 debygydi heb hi. 3402 ŵyllus. 3403
im. 3407 aozuc. adyŷedut. 3408 arglōyd heb ef; al y. 3409 yfgyrru. 3415 ynty.
3416 en lletty. 3420 ynyz. 3421 ŷydyat. 3422 —ef. 3423 idaō aozuc; hōnn yman.
3426 Pale yhanet ti; ynteu. 3428 dinas hōnn. 3429 nerth. 3430 nygkaredic.
3432, 3433 di tebycket ypererin y. 3434 itt heb ynteu gan. 3435 itt. 3436 heb y.
3439 att. 3442 amouynaffant. 3444 ynty. 3445 ŷza yny dinas ymlletty. 3448 yny
ytoed. 3451 att; phann. 3452 ac. 3453 ae yj ae. 3456 minneu. 3457 llaōen heb
yboōn.

yna ygouynnaōd boōn ŷzth fabaot. 3425
Pyle yth anet. arglōyd heb ef. pe-
rerin o vzenhinyaeth arall ŷyf i.
Ac yny dinas yd ŷyf ys dydyeu.
adyuot attat ti yerchi nerch yr
duō. athitheu vygharedic heb y. b. 3430
ageffy digaōn. A galō aozuc ar terri
adygedut ŷzthaō. a ŵely di tybyc-
ket ef y fabaot. a dyzo vōyt idaō.
mi a rodaf digaōn it gann debyc-
cet ŷyt ym tat. duō adiolcho yt 3435
heb fabaot. Ef adyōedit ym gōlat
dy uot ti yn vab y mi. Ac yna y di-
olches terri y duō Ŵelet y dat. a
reded at boōn adyŷedut ŷzthaō
ymae fabaot oed y pererin. ac yn 3440
gyllm yd achubaffant attāō ac
yd amouynaffant ac ef am iofian.
ac ynteu adyŷaōt y gōydat chōed-
leu y ŷzthi a menegi y bot yn hy
ŷzda yn lletty. Ac yna mynet aoruc 3445
boōn atherri afabaot tu ae lletty hi.
ahitheu a ymolches o z lliō a oed erni
hymy ydoed yny lliō ehunan. aphan
doeth boōn. atherri etti y chymryt
aozugant ae harŵein gyt ac ŷynt 3450
hyt at yduces. Aphan y ŷŵelas y
dukes hi moz dec ac y ŷŵelas a moz
adŷyn. gouyn aozuc y boōn ae y
Ŵreic bziaōt ef oed honno. ie arglōy-
des heb ef. kymer di dy Ŵreic heb 3455
hi. a dyzo y minheu terri. mi aōnaf
ae hynny yn llaōen. Ac yna yn llaōen

haa6d pob vn o2 g6zaged 62th y giled.
 3460 ac yna y deuth tatmaetheu y mei-
 bon ar meibon gyt ac 6ynt yr llys.
 ac yna y bu6yt la6en 62thunt. kan-
 ys menegi aozucp6yc vdunt vot. b.
 yny dinas. Y ffozef62 yn gyntaf
 adeuth agi y vab maeth ganta6.
 3465 ac ny bu h6y2ach y pyf6d62 nem-
 a6r noc ynteu. 6r ffozef62 yn ar-
 6ein gi gyr yla6. ar pyf6d62 yn
 ar6ein miles. aphan y g6elas bo6n
 6ynt. gal6 aozuc arnunt. alla6en
 3470 uu 62thunt pan y g6elas. a mynet
 d6yla6 m6n6gyl vdunt ych6anec
 ygan6eith. a diol6ch y eu tatmaeth-
 eu yn va62. aphriodi y dukes aozuc
 terri. alla6en uu iofian o achos
 3475 ynryded terri. 6c ynydyd h6nn6
 iach alla6en oed y meibon. 6g6edy
 eu h6yt y ch6ware yd aethont ama62
 uu y lle6enyd ar clodeft aryuu i
 ganthunt. 6g6edy daruot y bo6n
 3480 eu g6ahannu. y ch6ware ta6lbo2t yd
 aethant yr h6nn adyfcalfit yn da
 vdunt. 6c yna gal6 aozuc bo6n ar
 vn oe 6afanaeth6yr ac erchi ida6
 d6yn dogyn o arueu gloy6on ac
 3485 y2da6 tatmaetheu ymeibon yn
 varchogyon urdolyon. arodi y pob
 yn ohonunt pet6[a]remys. adiga-
 6n oeur ac aryant. 6g6edy hynny
 kennat agymeraffant. 6c yna y
 3490 deuth pa6b or bar6neit ar dukes

107

Peniarth MS. 5

108

3458 gilyd. 3459 doeth. 3461 lla6en. 3462 o2ucp6yt. 3465 pyf6d62 y. 3471
 myn6gyl. 3473 duckes. 3474 a6a6s. 3475 emryded. 3477 aethant. 3478 oed;
 glodeit. 3479 gantunt. 3480 y; ta6l6er6d. 3481 dyf6gaftit. 3483 6affanneth6y2.
 3486 bop. 3487 onadunt bed6ar. 3490 pa6p; duckes. 3491 rodi y; derri 3492
 ynni yn yfcriuenedic. 3494 ermin. nyi angen. 3497 kennaden. 3500 ygyt gyf. 3501
 yf66ir. 3502 vij. 3504 6m eiroyet yn lle. 3505 6m. 3506 trig6a6d; yny. 3508
 a bo6n aennill6ys merch. 3512 — kennat agymeraffant. 3514 yfgyntu. 3515 march;
 pymthengm6l. 3517 orff6wyffaffant yny doethant. 3519 att. 3521 benn.

ar ieirll y rodi g6zogaeth y terri
 yny megys ydy6edir yni yn yf-
 criuenedic. Bellach y dy6ed6n
 am ermin. bot iuo2 vzenhin yn
 ryuelu arna6. a hynny agigleu bo6n. 3495
 6gal6 ar terri aozuc. ac erchi ida6
 anuon kenhadu ar hyt y6elat
 y gynnull pymthengm6l o varcho-
 gyon de6zon clotuo2us y vynet
 ygyt ac ef. Syr heb y terri mi aaf
 3500 gyt athi. nac ey yf6cui heb y bo6n.
 ot anuonaf vi ar dy ol dyzet titheu.
 namyn fabaot avynnaf gyt a mi.
 kanys ny phalla6d ym ei6roet lle
 y bei reit ym 62tha6. 6 phagyhyt
 bynnac y trig66ys bo6n yn ciuil. ef
 3505 aennilla6d terri vab oe 6reic bzia6t.
 6c ydennill6ys bo6n verch oe 6zeic
 ynteu. 6 bo6n oed en6 mab terri.
 6 betris oed en6 merch bo6n. 6c yna
 3510 yderchis bo6n yr marchogyon peri
 tr6ffau eu 66meru. kennat agy-
 meraffant. apheri y veibon
 yf6cynnu ar eu meirch. a iofian
 ae merch. 6chyt ac 6ynt pyp-
 3515 thegmil o varchogyon arua6c. 6c
 ny o2f6yffaffant hyny deuthant
 hyt ymratf62t. 6 chennat aauo2
 naffant oe eu blaen at ermin vzen-
 3520 hin y venegi eu dyuodyat. 6c yna
 ydoed ermin g6edy 6aigya6 yben
 yt62 yr amfer ydoedynt yn dyuot.
 6c arganuot bo6n yn dyfot aphynt

thegmil ygyt ac ef o 66yr arua6c. 6c
 3525 yna gal6 aozuc ar yieirll ae var6-
 nyeit. ady6edut 62thunt y g6elei
 bydinoed mar6a6l. 6c ar hynny na-
 chaf y genhat yn dyfot ac yn mene-
 gi yr bzenhin ymae bo6n oed h6nn6
 3530 ae niuer. ac erchi ida6 nat ofynoc-
 caei. 6c yna y diolches y bzenhin
 y du6 y 6elet yny mod h6nn6. 6phan
 deuth ar ogyfuch ac ef dyg6yda6 a
 o2uc ar ben y linyeu rac bzon bo6n
 3535 ady6edut 62tha6. fyr or g6neuthum
 dim g62th6yneb. mi a6naf ia6n.
 Syr heb y bo6n. mi a uadeuaf iti
 eithyr ny byd kyfunde6 byth y rom
 hyt pan gaffaf dial ar y g66yr am
 3540 kam kuhudaffant yn bechadurus.
 heb y bzenhin ti ae keffy 6ynteu.
 6c yna y kymmerth bo6n h6ynt ac
 ae 6zylly6ys yn 6zylleu. ac y deuth
 iofian ac agyhyrda6d aethat ac a
 3545 aeth d6yla6 myn6gyl ida6 ac y go-
 fyynn6ys ida6 a oed gyfunde6 y ry-
 da6 abo6n. bu yrr merch ydec heb
 ynteu. 6rgl6yd da y daruu yt heb
 yr hi. kanys go2eu marcha6c o gret
 3550 y6. O dyna yd aethant yr llys vze-
 nhina6l. ac yd ar6ed6yt iofian
 y6 yftauell yn hard o bzayt. 6c o dyna
 y gal6affant ar 66per. y bar6neit
 ar meibon adeuthant raedunt oc
 3555 eu ftauelloed. 6phan y harganu
 y bzenhin y meibon gal6 aozuc ar

109

Folio Clxv

110

3524 — y. 3525 ar yieirll ae uar6neit. 3527 vydinoed. 3528 gennat. 3529 — y. 3533
 phann. 3534 benn; bzonn. 3536 g62th6yneb ytherbyn; ia6n itt. 3537 ae madaenaf
 itti. 3538 na. 3539 gaff6yf. 3540 kamguhudaffant. 3542 kymmerth bo6n 6ynt.
 3543 ael y; doeth. 3544 that. 6c yd. 3548 itt. 3549 — yr. 3555 yftauelloed; phan
 arganu. 3557 doethant. 3560 hynaf. 3561 hynaf. 3562 ef no mi. 3566 ych6anec.
 3567 6ahyt. 3568 y bren udunt agal6. 3571 — yt; 6rgl6yd heb ynteu. 3572 gennyt;
 namyn dyro. 3573 gennyt. 3575 innen; lle6enyd. 3577 a6naethant; phann. 3578
 gyf6u o2f6owys. 3581 pa6ed. 3582 y62th bo6n asaba6th. 3584 6hedleu y62thun.
 3585 — 6c yna; g6ladoed. 3587 arhugaint. 3588 ar y; gaffell. 3589 fon.

nunt. ac 6ynt a deuthant atta6
 yn lla6en. 6c ynteu aaeth d6yla6
 myn6gyl vdunt. agouyn aozuc
 p6y henaf o nadunt. yn 66ir heb
 3560 y milys henaf y6 gi. athi aelly y
 6ybot. kanys m6y y6 y go2f ef.
 aphedzoglach. 6c yna b626 aozu-
 3565 gant eu mentyll y62thunt are-
 dec a 6naethant ar hyt y llys. a
 gi a ragoza6d ar milys yn y g6wa-
 nec y 62yt. ac eu harganuot a 6na-
 eth y bzenhin h6ynt agal6 arnunt.
 Gi heb y bzenhin mi ath 6naf yn
 3570 vzenhin co2ona6c. am holl vzenhi-
 nyaeth arodaf yt. 6rgl6yd os da
 genhyt nyt velly y g6ney do2o
 ym tat os da genhyt. kanys da
 y keid6 ef. ac nyt 6yf varcha6c vr-
 3575 da6l inheu. ama62 uu y lly6enyd
 auu yny llys y dyd h6nn6. ac yuet
 y g6in aozugant. 6phan oed gyf6u
 arnunt y gyf6u yd aethant. 6eith-
 on te6i a6na6n am ermin. a dy-
 3580 6edut am Juo2 vzenhin kadarn
 py 6ed yd anuones y 66yr y6aran-
 da6 y 62th. h. a bo6n. a fabaot. a
 milys. agi. a iofian pzia6t bo6n.
 6g6edy kael ch6wdeu y 62thunt.
 6c yna anuon aozuc ar hyt y g6-
 3585 ledi y gynnull llu. 6c yna y deuth-
 ant deg mil arugeint o 66yr ar-
 ua6c hyt ar 6eirgla6d ydan kaf-
 tell bzatm6nd. a ma62 oed y ffon

3590 a oed ganthunt. Ac yna yd yfknaad
yr yftauell vzenhinaol. agōfca
ymdanaol lluruc a helym difcleire
dic ac a wēfcaol mozglē y gledy
ar y yftlys. yē ac yd yfkynnaol ar
3595 arōndel y varch myōn kozueu eu
reit. ac y gyt ac ef yd oed degmil ar
hugēint yn aruaolc aboōn aatōae
nat arōndel y varch ae vzathu
ac yfparduneu. achyzchu un admi
3600 ral ae vzathu ae wāyō yny byry
aōd yn varō yr llaōz. athra baraa
ōd y wāyō ef ae byzyaōd agyhyr
daōd ac ef. ā fabaot a gyzchaōd arall
ac ae llaōd. āc yna boōn adodes
3605 cri. ac aerchis y wēy eu ffuflaō. ac
ōynt a wēathant 6zth yēfyllus.
vna ydechreuōyt y vāōdyr hyt
pan dzylyōyt y llurugeu. aholiti
y taryaneu hyt pan uu dāōc yiuōz
3610 y kyhōz y dyd hōnnō. kany pyp
thegmil o wēy aruaolc agolles. āc
yna yd ymhoelaflant tu amōnbza
ōnd. a boōn. a fabaot ae hymlidiaōd.
ac ny thygyaōd. ac ymhoelut aozu
3615 gant y bzadmōnd dzacheuyn. athec
oed y vydinoed aozchyuygaōd boōn.
āc yna y deuth ermin yn erbyn
boōn ac ady wāōt 6zthaō. O boōn
heb ef. māōz yō dy glot. āc y myōn
3620 yr llys yd aethant. ac eu diaru
aozgant. Chōēdy luoō uu galō
ar y llynyfcal attāō agouyn kyghoz

III Peniarth MS. 5

idaō. Tī ōzeanc heb ef. dozo gyghoz
ym am vgy wēy agolleis. ārglōyd
heb ef. ti ageff y gyghoz da. anuon o
3625 honot hyt yn babilon heb oet at yr
admiral y venegī idaō ac y erchi idaō
dyuot aphynthec bzenhin cozonaōc
gyt ac ef. achyt aphob un vgeinmil
o wēy aruaolc. llyna gyghoz da heb y
3630 Juoz. āc yn diohir g wēneuthur llethy
reu ac anuon kenhadeu hyt yn babi
lon. ac mal y g wēlas yd yr admiral
yllythyzeu. ny o zffōyflaōd hyny doeth
ef ar pymthec bzenhin gyt ac ef. ac
3635 vgeinmil gyt aphob vn hyt ymōn
bzaōnd. āphan wēlas Juoz gynt lla
wēn uu amynet yny erbyn achyt
arch g wēll vduot ac eu crefflōd ac eu
kymryt y gyt ac ef yr llys. a menegī
3640 aozuc udunt yr hynn a wēathoed
ermin a boōn idaō. llaōd y wēy adōyn
y dzeffoz yn lledzat aiofian y wēreic
ynrydedus. vna y dy wāōt yr admi
ral. aelly di bzou hynny. gallaf heb
3645 yiuōz. ko zff yn erbyn ko zff. da y dy wēdy
heb yr admiral. yd oed y boōn yfior
yn g wārandaō ar nadunt. āphan
wēlas hōnnō ydarpar aod gan y
niuer hōnnō ymhoelut y bzatfōz
3650 aozuc. a menegī y boōn ac ermin y
darpar aod ganthunt. aphan gi
gleu boōn hynny. chōerō adolurus
oed ganthaō. ac heb ohir anuon ken
nat hyt yn ciuil at terri. āphan 3655

II2

3590 gantunt ; yfknaad] aeth boōn. 3591 gōfcaō. 3592 difgleiredic. 3593 wēfcaōd.
3594 āc aefgynnaōd. 3595 ymyōn. 3599 admiral oed yēnō. 3600 wāō. 3601 barhaaōd.
3602 wāō ef avyzyaōd. 3605 y. 3606 e wēylls. 3610 pymthegmil. 3612 ymhoelaflant
tu amōmbzaōnt. 3613 ae hylmylityaōd. 3614 ymhoelut. 3615 vzatfōz. 3616 bydi
noed. 3617 doeth. 3618 Oia. 3619 māōz abeth. 3623 wraenc ; dyzo. 3624 im am
uyggōz. 3626 honat hyt ym ; att ; —yr. 3630 heb yz. 3631 llythyzeu. 3632
kenadeu hyt ym. 3634 yny. 3636 ym mōmbzaōnt. 3637 y gōelaf. 3638 yne her
byn. 3639 grefaōv ae. 3640 —y. 3643 dzyfōz ymlletrat. 3644 ynrydedus] bziaōt.
3646 yz iuoō. 3650 hynny. ymhoelut y vzatfōz. 3651 ac y. 3652 gantunt. 3653
dolurys. 3654 gantaō ; kennadeu. 3655 att.

gigleu terri hynny ny o zffōyflaōd na
dyd na nos pymthegmil o wēy ar wā
ōc gyt ac ef. a boōn y vab y gyt ac ef.
hyt pan deuthant y vzadmōnd.
3660 āphan wēlas boōn gynt lla wēn uu
ac yfkynnu ar arōndel amynet yn
eu herbyn adyuoat at terri y dan
ch wēthin agouyn idaō aod iach
y wēreic. iach heb ynteu duō d alho
3665 yt. athri meib yffyd y ni. myn vym
phen heb y boōn bodlon ōyf am hyn
ny. a mynet dōylaō mynōgyl idaō
aozuc. a mynet raedunt hyny deu
thant yr llys. āphan y g wēlas iofi
3670 an lla wēn ahyfryt uu. Mily agi
adeuthant y dan redec attunt. alla
wēn uu terri pan y g wēlas gynt.
āc yna y dy wāōt terri 6zth boōn.
Syr heb ef par yth varchogyon clot
3675 uozus yfeynnu ar eu meirch kany
oedōn ni vynet tu amōmbzaōnd. ka
ny dyly neb or aelei y ryuelu bot yn
diaō. ā heb ohir gōfcaō aozugant
eu harueu ymdanunt. ac yfeynnu
3680 aozugant ar eu meirch dzythyll a
marchogaeth aozugant hyt dyd a
hyt nos. āphan deuthant y vōmbza
ōnd llueftu aōnaethant. āphan gy
uodaflant y boze. ny wēlynt neb a
3685 ymgyffelybei udunt. āc yna kyrchu
pzeid aozugant y maes oe mureod.
āc yna y kyuodes y cri ar lleuein
arnunt. ac y deuth yn ygh wānec y

II3

Folio Clxvi

II4

3657 nos yny ganaas. 3658 āc aboōn ; —y. 3659 y doeth hyt ymbzatfōz. 3661 yf
gynnu ; mynet] dyuot. 3662 att. 3664 dalho] diolcho. 3665 itt ; ympenn. 3668 yny
doethant. 3671 doethant ; redec] chēerthin. 3675 yfeynnu. 3676 oedōn] wdam ;
mōmbzaōnt. 3677 not. 3678 āc ; gōfcaō. 3679 yfeynnu. 3681 ac. 3682 doethant
y vōmbzaōnt. 3688 —yn. 3693 —oedynt ; criftynogyon. 3695 yfparduneu aozuc.
3698 el wēt. 3703 benn yny. 3704 ymaes. 3705 barōneit. 3707 māōz] llaōer. 3712
y gyt] gyt. 3718 erchi idaō.

deugein mil o wēy aruaolc or dinas
or farafcinyeit. ac o vlaen y rei ereill
3690 ffaōcnyeit. ac o ragu tozuod o ge
nedyl ael wēir donnes. ac o lef uchel
oedynt kyrchu y criftynogyon. ā
phan gigleu terri hynny. bzathu
y varch ac yfparduneu atharaō
3695 dyrnōdeu māōz ar eu pennu. a
boōn yn dyuot attāō ac yn llaōd y
farafcinyeit aelōit roffons. y vāōy
dyr a barhaaōd yn vāōz ar y ffelō
nyeit alla wēir lluruc adzylyōys
3700 ac a vāōys a boōn yn ymgelydys
am arōndel rac y ragōns. ātharaō
vn ar y ben hyny dygōydaōd yn va
rō maes oe gyfryō. ae gedymdeith
on nyt ymarbedaffant megys ba
3705 rōnyeit deōzon. māōz uu y vāōydyz
a balch. a māōz yd oed boōn atherri
yn dareftōg o nadunt. ā fabaot nyt
oed lōfyr canys y neb adzaōei māō
vydei. āc ar hynny nachaf iuoō yn
3710 dyuot. aphynthegmil o z arabieit
y gyt ac ef ae yna y kyhyrdaōd boōn
ac ōynt ar arōndel y varch ac y tyn
naōd mozglē y gledyf arodi dyrno
deu māōz ac ef ar eu taryaneu hyt
3715 pan fyrthyn. neu gynteu aledit
yn gyflym. āgoffot aozuc ar iuoō
ac ynteu a erchis y naōd. ac erchi
y dala ac na ledit. Mī a wānaf hynny
heb y boōn. ac yny vāōydyr yd oed
3720 fabaot atherri yn rodi dyrnōdeu

diarbet. Ac yna y bzathaod yr admi-
ral condin athrôy lei vchel erchi
aazuc yr criftynogyon clotuozeus rodi
3725 dyrnodeu yn iaon. Afo aozugant
y paninônys. atheir milltir oed yn
hyt yllu. ahyt yn macubzaond yfo-
yffant. Ac yna yd ymhoyle boon
ydinas bzatmônd ac y eu llettyeu
3730 yd aethant y marchogyon de6zon.
ac ymdiaruu aozugant. Ar meibon
aredaffant at eu tatdeu y dynnu
y harueu. ac aarchaffant y tat gôf-
coed ac arueu. ac erchi idaô eu hurdaô
3735 yn varchogyon canys maôz ym achry-
fyon. vy meibon ytec ry dyner yô
aôch knaôd ydôyn arueu trymyon.
Aphan voh gryfyon chwî ageffôch
ar vzys arueu heb yboon. Ac yna
3740 ydoed boon atherri afabaot aiuo2
ar veinc yn eifed. Peth heb y bzen-
hin mômmbzaont agymery di o 622
Werth dzoffof. i. ac nymdihenydych.
myn vymphen. i. heb yboon. nyth
3745 dihenydyr. tyghu a wney fiodlondeb
ac enô y gwerth. Athyghu aozuc ef
ydôyeu ef y vahôn. ac appolin. ather-
uagaont ybydei uuyd ef ôzth yhe-
wyllys ôynt. Ac yna yd enôis
3750 y bzenhin fomp o dda. nyt amgen
no chan meirch achan ponn arnunt
o eur ac aryant. Athrychant gôely
o eur ac aryant. achymeint arall
o gylchedeu achluftogeu. aphetwar-

115

Peniarth MS. 5

116

3722 dmiral. 3724 criftonogyon. 3727 ym macubzaont. 3728 ymchoel. 3729 bzatfôz.
3732 tadeu. 3733 eu harueu. Ac ydarchyffant. 3734. 3735 —ac erchi . . . varcho-
gyon. 3737 cnaô. 3739 —ar vzys. 3740 ac iuo2. 3741 eifed. Beth. 3743 ac nam-
dihenydych. 3744. 3745 vymphen heb yboon nythienydyr. namyn tóng y gôney fiod-
londeb. 3746 enôa; thyngu; ynteu. 3747 dôyweu; apolin. 3748 ufud; hewy-
llys. 3749 ennôis. 3751 aecanpôn. 3753 argymeint. 3754 phiedwarcant. 3755
arnadunt. 3756 phump. 3757 wedy; aphump. 3761 itt. 3762 Mynn vymphen.
3763 daigyy. 3764 gennat. 3766 ymmômmbzaont att. 3771 gennat; ynydoeth.
3772 att. 3773 aozuc ynteu. 3775 gozchymun; diolôch hynny. 3776 y vahumet.
3776. 3777 âdygynnull ytryfo2 ygyt aozugant. 3779 amryuaelon. 3780 gantunt. 3782
hyt ymbzatfôz. 3784 —gôedy. 3785 —hynny; treythir. 3786 traethôn.

eant o ffioleu ac eu clozyeu arnunt. 3755
Aphum mil o lieineu bozdeu o eur
gweddy reftru. aphum cant o leôot.
Aphumpcant o eittj. A mil o fôme-
reu eureit. amil o lurygeu da gloyô.
on ac aberthyn o helmeu. ahynny 3760
arodaf it yr caffel vy mywyt. ac a
vydaf. i. ryd weithon. Myn vymphen
heb yboon ti a dzigy yny welôyf. i.
yda. Ac yna galô aozuc Juo2. a gen-
hyat attâô. ac erchi idaô vynet 3765
hyt ymômmbzaont at y dirgeledic
was yftauell fabaot. ac erchi idaô
anuon attâô y da raddywededic. a
menegi y vot yn caffel yrydit ae
v wyt yr hynny o da. Ac yna yker 3770
daôd y genhat racdaô hyny deuth
at fabaot. arodi y llythyr yny laô.
Ac edzych aozuc yny llythyr ae dar-
llein. adywedut ôzth yr admiral y
gozchymyn adeuth attâô. adiolôch 3775
y mahôn aozugant. âdygynnull aozu-
gant ytreffo2 ygyt adeg mil o paô.
môneit aanuonet yhebôg ydywe-
dedic amryuaelon daod. ac yn da
ganthunt y gaffel yr kyuychanet a
hynny owerth ac yn dyd y doethant 3780
hyt y mratmônd. a boon ae herbryn-
nyaôd ôynt. agellôg iuo2 aozugant
achollet maôz uu hônno yboon. gôe-
dy hynny mal ytreithir rac llaô. 3785
weithon y traythôn o Ermin vzen-
hin. athêô am iuo2. Clenychu aozuc

ermin ac ymyôn lloft yd oed yn o2wei-
daô. a medyllyeit a wnaeth taô hir y
3790 buaffei yn llywyaô y vzenhinaeth
a diolôch aozuc y duô. ac erchi peri
dôyn gi vab boon gyr y vzon. ady-
wedut a wnaeth y gônaci ef y boze
yn vzenhin. amiles yn duc ac
3795 yvelly y dosparthaf. i. vygkyuoeth.
Aphan gigleu boon hynny ôylaô a
ozuc. afferi dôyn y bzenhin yr eglôys
ac anuon yn ol yr efcob ygyffeffu
arydit agauas oe holl bechodeu a
3800 dygymot aduô. Ac yna yd vadoyt
gi aboon vab terri ac vgeint o uach-
leryeit gyt ac ôynt. O dyna peri dô-
yn y gozon achozonhau gi. o hônei.
Ac ôzth hynny ydoedynt efcyb ac a
3805 badeu. amaôz uu yr offrôn adoeth
yr allaôz. Ac yn hynny yd aethant
yr egylyon ar eneit yr nef. Bellach
y mae gi. vab boon yn vzenhin cozo-
naô. Amiles yn duc clotuozeus. Ac
3810 yny dyd hônno y cladôyt y bzenhin.
Agôedy yr aglad yd yfcynnaffant
ar eu meirch. ac ydywaôd yr vn ôzth
y gilid. ymoel tu ar maes adabae y
ymwan ami. aphan welo yn tat ni
3815 hynny canmoledic yd ganthaô.
Ac yna y gôelit dyrnodeu gan varch-
ogyon ieuenc. Aphan ôelas boon
yr ymwan. hof uu ganthaô. athyghu
myn vymphen heb ef. bachylereit
3820 da vyd y rei hynn o2 bydant vyô.

117

Folio Clxvii

118

3795 yvelly] uelly. 3796 gigleu. 3801 ugein. 3802 O dyna] Ac yna. 3804 efgyb.
3811 efgynnaffant. 3812. 3813 dywaôd un o2meibon ôzth y llall. Ymoel. 3814 wel.
3815 gantaô. 3818 gantaô. Athyngu. 3819 vymphen. 3825 gilyd; ef] yboon. 3826
gozchymynaf amdiffyn. 3828 bellach] weithon. 3831 y gôelas y tat. 3833 yttoddynt.
3834 doeth; att. 3835 ynnaf. 3836 gennat. 3838. 3839 pan deuthum oloegyz. Hôde.
3841 honn. 3842 chaffat eiryet. 3843 ymiachaaôd fabaoth. 3845 yny] hyt pan.
3846 terri y uab. 3847 deut; att. 3850 gyls. 3852 pann. 3853 yttodedit.

12

ac yd ymerbynnant ac eu kyffely-
byon. tozri aozugant eu gôewyr.
kedym oedynt eu llurugeu. nyt
argywedaaôd neb ohonunt ar y
gilid. yr arglôydes veir heb ef y 3825
gozchymynaf ymdiffyn ym vy mei-
bon. Ac yna ydywaôd boon o lef
vchel gedôch ar hynny bellach.
Aphan gigleu y meibon eu gwa-
hard. ôynt agyzchaffant y llys yn 3830
gyflym. aphan ôelas eu tat ôynt
yn dyuot. mynet yn eu herbryn a
ozuc. Aphan yttoddynt yn mynet.
ef adeuth fabaot at boon y erchi
kennat. Arglôyd heb ef mi auynaf 3835
genhat y vynet ym gôlat y ymôe-
let am gôzeic ac am tir am dayar
canys feith mlyned yflyd yr pan
yttôyf gyt athi. Hôde heb yboon
y vantell honn o eur. a dôt ythôzeic. 3840
ac anrecca y gennyf. i. hi o2 ffiol hon.
cany chafat eirot ffiol well no hi.
Ac yna yd ymiachaaôd a boon ac
ar niuerod. ac yn rith pererin y
kerdaôd. ae ffozd agymerth myn 3845
deuth hyt yn ciuil at terri. Ac o
dyna y deuth ffozd at y pab y gym-
ryt y benyt am y trigyaô aozuc y
ôzth y vzeic bziaôd yn yr hyt y bu.
o dyna yd aeth hyt yn feint gilid. 3850
Ac yna yd aeth yr llong adyzchael
hôyl adyuot y hamtôn aozuc pan
yttoddynt yn canu kloch hanner dyd.

ac yn ymyl poeth y llys y deuth. ac
 3855 yna y kyhyrdaod y wreic arobaot
 y vab ac ef. ac erchi lletty yr duo
 aozuc vdunt ac yr mōyn fabaot
 wynnlyt. nyth nekeir heb yr arglōy-
 3860 neud heb odzic. ac yna y dywaot
 fabaot 62thi. arglōydes heb ef dy
 annerch y gan fabaot ae deu uab.
 ac y gan terri dy vab. ac y gan iof-
 an. aphan gicleu hi hynny llaen
 3865 uu. agofyn idaō aozuc hi aat wāy-
 nat fabaot. athen heb ef. ac yna
 craff fynyeit aozuc hi ar y eneu
 ae adnabot. amynet dōy laō mynō-
 gyl idaō aozuc hi. weithon ydyōedon
 3870 am fabaot y vot yn hamtōn ar lan
 y mo2. Bellach ymhoelut athenaon
 at boōn yr enrydedus ryuelō2 ac
 eaōn. Y iuo2 yd oed enrithēol. a vi-
 bitus oed yenō. ahōnnō aganei
 3875 amryuaelon canueu y digrifhau
 iuo2 vzenhin. ac yn hynny galō a
 o2uc iuo2 arnaō. a dywēdūt 62thaō.
 digaōn agicleu oth ganueu di o gelly
 di dōyn march boōn y mi yn lledzat.
 3880 mi arodaf it geftyll adinaffoed.
 heb yr ynteu. myn mahōn ti ae
 keffy kany y llyfnet vo y mur ac
 yr vchet mi aaf d2ofti. ac yna yker-
 daōd roedaō ar hyt y fio2d yny deuth
 3885 y vzatmōnd. ac yna yd yfkynnaōd
 yr muroed achauu megys ederyn.

119

Peniarth MS. 5

120

3854 yn y; y lys y doeth. 3855 yno; robaot. 3858 neckeir. 3860 neuat. 3865 at-
 waenat ei. 3866 ynteu. 3871 ymchoelut. 3872 att. 3873 ehaon; enrithaol. 3875
 ganuen. 3878 gicleu. 3879 —di. 3880 itt. 3883 uchet vo mi af. 3884 raddaō;
 doeth. 3885 vzatfōzt; yfgynnaōd. 3886 yr ar y. 3887 yftauell. 3888 allwed. 3889
 dōyll. 3890 att. 3892 yfgynnu. 3896 ymae. 3898 dōyweu. 3899 yftauell. 3902
 bzomn. 3904 digyueint. 3911 duhunaō y wreic aozuc. 3912 dywaot litheu. 3913
 triguaō y 62thaō. 3915 heb y. 3918 o2fōwyflaōd. 3919 vzatfōzt.

Odyna ef a doeth yr yftabyl heb odzic
 ac agozi y dzōs heb geiffaō vn allwāyd.
 agwelet arōndel aozuc. athrōy tōyll
 y ganueu kael ohonaō dyuot at y
 3890 march arydhau y dzaet o2 rōym
 aod arnunt. ac heb odzic yfkynnu
 arnaō ac y mōmbzaōnt y kerdad
 yn vn iōznei. aphan y gwēlas y
 bzenhin llaēn iaōn uu. a dywe-
 3895 dut mae dzōc y kyfaruōyt aboōn.
 athygu hynny y vahōn ac y apolin
 y dōyeu ef. a thzannoeth y boze pan
 doeth gwēiffon boōn yr yftabyl ac na
 3900 wēlfant y march. maō2 oed eu hofyn
 ac eu tuchan. a dyuot a ozugant
 gyr bzōn boōn ac erchi naōd athz-
 gared idaō. aphan gicleu boōn dōyn
 y varch. bzeid nat ynuydaōd o digo-
 feint. Teōi wēithon athenaōn am
 3905 boōn a dywēdūt am fabaot aod
 gyt ae wreic yny yftauell yn kyfēu.
 a gōelet bzeidōyt aozuc yny fyd.
 nyt amgen. no gwēlet boōn yn
 alarus. adaruot tozri melafōzn
 3910 y vozdōyt. a duhunaō aozuc y wreic
 amenegi idi arywēlfei. ac y dywaot
 arglōyd heb hi ryhir ydōyt yn trigy-
 aō. y wreic neu y varch agolles.
 Och heb fabaot. dzōc ym daruu. ac
 3915 heb ohir kymryt y bererin fionn ae
 balmidydēn ac ymiachau ae dylōyth
 aozuc. ac yr mo2 yd aeth. ac ny o2fōy-
 faōd yny doeth y vzatmōnd. aphan

3920 y gwēlas boōn ef llaēn uu or dyuoty-
 at. ac yna y kōynaōd boōn 62th faba-
 ot. Athro heb y boōn vy march aduc
 pōyt yn lledzat ac yn wēir yt. ymae
 ef gan iuo2 vzenhin. yffywaeth heb
 3925 fabaot ryhir uu vyn trigyan. ef a
 gymrth yffonn ac o2 llys y kerdad.
 v fio2d agymrth ny o2fōyflaōd hynny
 deuth y dinas iuo2. ac yna dydgōeith
 y gozffōyflaōd hyt pzyt gofper. ac
 3930 yna dyuot aozuc gwēiffon y meirch
 ac eu meirch yr dōfyr. aphan wēlas
 fabaot 6ynt yn dyuot da uu gantaō.
 aphan wēlas ef arōndel. y adnabot
 aozuc. a dyuot yn eu herbryn. achyf-
 3935 arch gwēl vdunt yny mod hōnn.
 mahōn aōch iachao. y kyfryō amōs
 nys gwēleis eirot. ymhoel y bedze-
 in y racwan mi ae gwēleis heb y
 gwās ti a geffy y wēlet oll. ac ymho-
 3940 elut pedzein y march at fabaot. ac
 yna yfcynnu aozuc fabaot ifgil y
 gwās yn amyfaun a dyzchael
 y fionn athenaeth atharaō y gwās
 a hi yny dygwydaōd yn varō yr
 3945 llaō2. a rei ereill a varchoccaffant yr
 llys. a menegi y iuo2 dōyn arōndel.
 athriftaō yn vaō2 a o2uc. ac olef vchel
 erchi ohonaō y ygehwanec y cant
 yfcynnu ar eu meirch ac eu hymlit.
 3950 ac yna rif onadunt ae hymlityaffant.
 hynt fabaot uu marchogaeth arōn-
 del raddaō. ahōynt yny ymlit pob

121

Folio Clxviii

122

3920 dyuodyat. 3923 lletrat; —ac yn wēir yt. 3924 yffywaeth heb y. 3927 o2fōwyflaōd
 yny. 3928 doeth; yno. 3934 athenaeth. 3936 amōs ahōn. 3937 eirmoet. ym-
 choel. 3939 ymchoelut. 3940 att. 3941 yfgynnu. 3942 amyfaōn. 3945 ar rei;
 uarchoccaffant. 3947 aozuc ynteu. 3948 yghwanec ygant. 3949 efgynnu. 3952 ac
 6yntev yny ymlit ef bop. 3953 bop; aiofian mal ydoed. 3955 —aozuc. 3957 att.
 3959 ych. 3960 wēlfeō ymdanunt euharueu; ganhoathōyaō. 3963 marchogaeth. 3970
 tidi. 3971 ar yhelym. 3972 luruc. 3974 waeō. 3975 gehyzaōd. 3976 ydefgyn-
 naōd. 3978 dyuodyat. 3979 ruthur. 3980 kyhyzdaōd. 3981 achāō2; ac nelly y
 gōnaethont. 3983 ybaōp. 3984 gehyzaōd; bot yndarefitygedic.

cant pob mil. a iofian myōn yfta-
 uell uchel athrōy ffeneftyr uchel
 yn edzych allan ac arganuot aozuc
 3955 bēem fabaot ar arōndel yn dyfot.
 yna mynet aozuc iofian at boōn a
 gi y mab. a dywēdūt 62thunt. arglōy-
 di heb hi perōch aōch holl niuerod
 gōifcaō arueu y vynet y ganozthōy-
 3960 aō fabaot. canys arabyeit yffyd yn
 chwerōdic yny ymlit. ac ymae ynteu
 yn arwēin arōndel yr hōnn yr oe-
 dut yn dāift oe achāōs. ac 62th hyn[ny]
 arglōydi dyurfflyōch. ac yna y gōif-
 3965 caffant agos y vgein mil ar vays.
 ac y kymrth y bzenhin y amōs. a
 milys y varch ynteu. ac yna y ky-
 hyrdaōd y bzenhin afabur ac ydy
 waōt 62thaō. ae ti fabur aerlid[yeift]
 3970 fabaot. ac yna ef ae trelīs ar y dary-
 an hyt y eneu. abzīwaō y lury[c hyt]
 na allaffant dim o amdiiff[yn idaō]
 athra barhaaōd y wāyō [y byzāaōd]
 pob un o2 agyhyrdaōd ac e[ff. ac yna]
 3975 yr yfcynnaōd fabaot ar amōs f[fabur]
 ac arbet arōndel aozuc kany 6y[dyat y]
 62th dyuodyat boōn yr maes. a mil[lys]
 a duc ruthyr y admiral ac ae llaō2.
 ac yna y kyryhaōd boōn vab terri
 3980 kaōr ac ae llaō2. ac y velly y gōna-
 ethant pob vn yny gyfeir megys
 marchogyon deōzon peri paōb or
 agyhyrdei ac 6ynt vot yn daryfityg-
 edic udunt. ar bzenhin yn eu hannoc
 3985

ac gynt yn uuyd 62th yozchymyn
ac y velly y parhaad y v26ydyr
hyt pzyt gosper. ac o nifer Juoz ny
diegis dyn eithyr cant. allaſen
3990 uu rieni y meibon gan y gŵelet
ae tat. a dianc aozuc pa6b o niuer
bo6n yn iach hyt y castell. yna y ky-
merth bo6n kyghoz pyŵed y gallei
kynhal ryuel yn erbyn iuo2 kanys
3995 ma6z y6 y allu. 2 dyŵedut 62th y
vab aozuc. d26c vyd yn hynt yn ry-
uelu yn erbyn gallu kymeint ac
yfflyd yn erbyn onycha6n nerth.
2c 62th hynny anuon6n gennat
4000 at terri duc ciuil yerchi ida6 dyfot
yn ganhozh6y yn. Y genhat aeth
racda6 hyt pan deuth ~~hyt y~~ hyt
[att] terri. 2 amenegi aozuc y uot yn
[gen]nat gan bo6n ae annerch y
4005 [gan]tha6. ac adol6yn ida6 dyuot
yn ganhozh6y. Myn vygret heb
[y terri] mi aaf yn vfyd. 2c yn an
[uo]n kennadeu ar hyt y byt yozch-
[y]myn udunt dyuot atta6 yn oet
4010 dyd byzr. ac yn yr oet dyd ef a deuth
atta6 petŵar duces. a degmil o
ŵyr arua6c gyt aphob vn o na-
dunt. agŵedy eu dyuot y gyt ef
adyŵa6t 62th6 62thunt. Argŵy-
4015 di heb ef reit vyd yn vynet y
vzenhinyath yftrona6l y nerthu

123

Peniarth MS. 5

124

3986 gynteu yn ufud; ozchymun ynteu. 3987 ac uelly. 3989 dihengis dyn dweithy2.
3990 eu gŵelet. 3991 a6naeth pa6p. 3993 kyngo2.pa. 3994 kynnal. 3995 oed. 3996
an. 3998 yn an herbryn onychaff6n. 4000 att. 4001 in; gennat. 4002 deut; —hyt.
4004 ygan. 4005 ganta6. 4006 y ganhozh6y6; vygret. 4007 ufud. Ac yna anuon.
4008, 4009 hyt ygyuot y erchi y ŵy2 dyuot. 4011 pedŵar duc. 4016 efrtona6l. 4017
bo6n. marcha6c. 4018 ida6 ef; efgynna6d. 4019 radunt a6naethont d26y. 4020
amrynaelon; yny. 4021 doethant hyt ymrat6t. 4022 bzatf6t; ymy6n t62 uchel.
4023 bar6neit. 4024 att ydat. 4025 dat. 4026 du6 hynny heb ef; diŵynnaffant.
4028 g6mthoed. 4029 aozuc terri; 62tha6. 4032 bzofad6y. 4034 kenhadeu] a6naeth.
4036 deuthant; eŵylls. 4037 bzatf6t. 4038 megys k6n kyndelra6c. 4040, 4041
aozuc niuer y dinas ar bzenhin eu harueu ymdanunt. 2c yfgynn. 4044 deyznas.

bo6n clotuo2us kany beidaf. i. pallu
ida6. 2c yna yd yfkyinna6d y duc
ar varch da. acherdet radunt tr6y
amryuaylon vzenhinaetheu hynny
doeth hyt ymrat6nd. Bzenhin
4020 bzatm6nd aoad my6n t62 ac argan-
uot aozuc bar6nyeit ciuil yn dyuot.
amynet aozuc at ytat y venegi
ida6. ae tat a6ztheba6d ida6. diol6ch
y du6. 2 phan difcynnaffant yd aeth
4025 bo6n aioffian yn eu herbryn. amenegi
ida6 y mod y gozuc iuo2 ac ef. 2g6zth.
eb ida6 aozuc. adyŵedut ida6 d26c
yda6 udunt hynny. canys nifer 2
4030 ma6z adeuth gyt ami. Bellach y
dyŵed6n am iuo2 ffalt p2ouad6y
pan gyuodes y boze dzannoeth an-
uon kenhadeu yn ol vgein admi-
rales. aphyntec bzenhin. ac gynteu
4035 adoethant 62th y eŵylls ef. 2c y
gyt y marchocaaiffant tu a bzat-
m6nd megys kyndelra6c eu fon
agigleu niuer y dinas. ag6fca6
aozuc y bzenhin aniuer y dinas
4040 ymdanunt. ac yfcynnu yn gyflym
ar eu meirch ac yr pozh allan yd
aeth y marchogyon grymuffaf oz
dyrnas. 2c yna y gŵelas ifoz ar
iudas o machabes y erchi ida6 rodi
4045 kyghoz canys os mi agymer arnaf
v26ydyr yn erbyn bo6n ygyffelyb

varcha6c ny bu eirot. agozeu 6yf
inheu om holl kenedyl. ac 62th hyn-
4050 ny ni a ymgylhyrd6n. Ja6n a dyŵedy
heb y bzenhin damafkyll. 2c yna yf-
cynnu ar eu meirch ac ymŵan yd
aethant. 2bo6n ayfcynna6d ar y
varch yn gyflym. agal6 aozuc iuo2
4055 yn vchel ar bo6n ac erchi ida6 aros
ychydic adyŵedut 62tha6. Syr heb
ef y mae gyt athi kynulleitua va6z
o var6neit y dinas. ac y mae gyt
a minheu bzenhined ad admirals.
4060 2 ma6z vyd hynny g6edy ymgymyf-
cant. ac 62th hynny ymgylhyrd6n
myn du6 os mynh6n. ac os mi a
ledir neu a ozuydir. ef a vyd tyghe-
dic it pymthec bzenhin am tir am
4065 dayar yn ryd y titheu a minheu ym
m6mbza6nt. 2g6ztheb aozuc bo6n
ida6 a dyŵedut mae da oed ganta6
hynny. 2c ar hynny dyrchael eu
d6yla6 ac ymgadarnhau hyt pan
4070 oed diogel gantunt. ac yn gyflym
yd aeth y marchogyon y ŵisfa6 arueu
ymdanunt h6ynteu ac eu meirch.
2c yna y kerdaffant ar lleilltu. ag6e-
dya6 aozuc bo6n ar du6 yr h6nn ny
4075 dyŵa6t kelŵyd. 2c iuo2 aoad yn g6e-
dia6 ar mah6n ac apolin. ac yfcynnu
aozugant ar eu meirch arodi dyrno-
deu ma6z mynych ar eu taryaneu

125

Folio Clxix

126

4048 eiroyet. 4049 inneu; genedyl. 4050 ni] ny ni; ydyŵedy. 4051 damafgyll; yfgynnu.
4053 yfgynna6d. 4057 kynulleitua. 4059 minneu; ac admirales. 4060 g6edy yd.
4062 y2 m6yn du6 os mynn6n. 4065 minneu. 4073 g6edia6. 4075 —a. 4076 vahumet.
atheruaga6nt. ac. 4079 chedym. 4080 thozaffant; y2 un. 4084, 4085 mein yamei.
ac hyt pan aeth. 4087 —agŵedy . . . march; Ynteu iuo2. 4088 difgynna6d. 4089
d26c ar march. 4090 diŵynnu. 4091 —ma6z; bo6n ar y helym. 4094 bo6n yna. 4095
yng6gyl. 4098 ymchoeles. 4099 att. 4101 ofmoeaa6d. 4102 att. 4103 tre6ynt.
4106 damafgyll.

achedeirn oedynt eu llurugeu na
thozaffant. ac ny dyg6yda6d un o
nadunt. 2c yna tynnu aozuc bo6n
mozglei y gledyf athara6 iuo2 ac ef
ar y helym dyrna6t ma6z yny dy-
g6ydy6s y blodeu ar mein. ac yny
aeth y dyrna6t ar y march yny dy-
g6yda6d y march yn var6 yr lla6z.
2gŵedy dyg6yda6 y march. ynteu
agyuodes a bo6n a difcynna6d rac
kyh6ad d26c ae varch. 2 phan 6elas
iuo2 bo6n yn difcyn. tynnu cledyf
4090 aozuc arodi dyzna6t ma6z y bo6n
yny dyg6yda6d y blodeu ar mein
gan y dyrna6t. 2blyghau aozuc
bo6n agŵneuthur chw6en ffraghe-
id ffr6ythla6n. yffiga6 y v6n6gyl a
4095 llad y benn a dyg6yda6 a ŵnaeth [y]
kozff ar y dayar a belfabub aet[h]
ar eneit. 2c yna yd ymhoyles gi[uren]
hin ar y varch at bo6n am [ilys a]
deuth attunt ac ar yr hynt [honno]
4100 yd ouynocaa6d y bydinoed. ac y [na]
y bzatha6d gi y varch at abzaha[m]
ae dara6. a da y traŵeint y ffreinc
a ffr6ythla6n. 2 milys agyrcha6d
arall or faraffinyeit ac ae llada6d
4105 nyt amgen no bzenhin damafeyl
mab y abzaham. 2 bo6n vab terri
alada6d arall. a fabaot a vyzya6d
arall. 2therri duc ciuil alada6d

4110 admiral. a boón o hamtón aladaód
arall. ac enkyt un aó y teunyóyt
y v2ydyr. ac yna ar llann auon
yd ymgynnullaffant y farafcinyeit.
ac yna y delit dec admiral arhuge-
4115 int a dec mrenhin. ac ae dugaffant
ganthunt y v2atmónd. ac yna y
dywaót y barón penhaf o honunt.
o mynóch chúi caffel tir mómbsaónt
reit vyd yóch caffel aruen y paú-
4120 neit. canys clotuo2us yó marchogy-
on ffreinc myón aruen. ami agyt-
unaf a chí. ac agáda os mynóch
y duó creaódyr. ac aóthodaf mahón
vyn duó atheruagaónt. ac y velly y
4125 dywaót heuet y pympthec mrenhin
ac ar y geir hónó y bzathaffant eu
meirch tu ar llys. ac yn gntaf y ba-
[ró]n penhaf y mómbsaónt. ac yny ol
[yn]teu gi vzenhin. a chyt ac ef pym-
4130 [theg]mil yny ganlyn. ac ody vaes
[ydoed] bjoón yn góneuthur marth-
[y2olyaet]h maó. áphan welas y
[paú]neit hynny trift uuant. ar po2th
[cól]is yftygaffant. agi ody vyón a-
4135 chyt ac ef mil o varchogyon clotuo2us.
áphan welas y paúneit óynt yn
dyuot ylys iuo2. ffo aozugant ac
nyt arbedaffant na maó na bych-
an eithyr aalwei ar vedic onadunt
ny welei na mam na mab. aheb
4140 ohir nachaf hen boón yn dyuot attáo
ae niuer gyt ac ef. ac yna yd aeth

127

Peniarth MS. 5

128

4111 teruynóyt. 4113 ymgynnullaffant y faraffinyeit. 4115 bzenhin. 4116 gantunt y
v2atfó2. 4117 pennaf; —o honunt. 4118 O2 mynóch. 4119 gaffel. 4121 gytunnaf.
4122 mynóch. 4123 —y dnó; nabumet. 4124 Ac uelly. 4125 —heuet; pympthec
bzenhin. 4128 pennaf ym mómbsaónt. 4134 eftyngaffant. 4139 eithyz aóelynt ar
ureint medhygon onadunt. 4140 —ny welei... mab; ac. 4145 itt. 4146 uratfó2.
4147 góybo2uf. 4149 uynnei. 4150 uynnei. 4152 ó2thodaf deruagaónt. 4153 Ac
nelly; ygyt. 4155 deruagaónt. 4156 ef yny; bzonn. 4157 uaóghydic. 4158 eiryóet;
ffrýth. 4159 fionn. 4160 ytreóis. 4161 fón fón. 4163 a] y. 4166 Ac uelly; an
4168 mynóy. 4169 ninneu; ac heb y. 4170 pedwar. 4171 bo2yt. 4172 eu; ac eu] ae
4173 kyneffafeyit. 4174 doethant. 4175 eiryóet.

gi vzenhin yn erbyn boón. adywedut
ó2thaó. fyr heb ef y boón duó adalo
it. ac yna anuon aozugant yn ol
iofian y v2atmónd. ac yn ol efcyb ac
4145 yfcolheigon góybydus hyt nathrigy-
ei neb heb dyuot. ac yn ol bzenhin
damafcyl heuyt. ac a vynhei gret
ar ghyoed ac a vynhei heb ohir y ve-
4150 dydyaó. heb y bzenhin damafcyl mi
a vydaf griftaón ac aozthodaf teruy-
gaónt. ac y velly y dywaót paó ygyt
ac ef. Yna y dywaót boón y dygóch
yma teruagaónt. ac y góffodaffant
4155 yny feuyll rac bzonn boón. mahón
heb y boón ti aódeft maóghydic.
eíroet góna hedió ffróytheu maór.
ac yna y kymeth boón ffon bzes ac
aé treóis teruagaónt ac ef. ar efcob
4160 a vyryóys dófyr flóyn arnunt. ac
yna y neidaó2 koftaócki koch ohonaó
ac affoaó2. Edzyrchóch heb y boón y
py díó ydoedeóch yn credu. heb y
bzenhin damafcyl d2óc ydoedm
4165 yn credu. ac y velly y gónaeth yn
tadeu kyn no ni. y neb agredaó2
myón kelwóden madeuit duó vdunt.
á nínheu heb y bzenhined. aheb y
petwar admirales ny chredón ni yn
bywyt vdunt. ac anuon aozugant
yn ol y gó2aged ac eu meibon. ac ereill
yn ol eu tadeu ac eu kyneffeuieit ac
gynteu a deuthant yn llawen. ny bu
eíroet yfcolheic yr daet darlleaódyr
4175

vei aallei enwi eu riedi gan veint y
gynulleitua. a maó uu y ryuedaó2
meint a vedydyóyt. canys petwármis
y parhaaó2 y bedyt. ac efcob yn pregethu
4180 udunt. ac óylaó aorugant o ediuaróch
affu2taó cledyr eu dóyuron yr gogony-
ant y duó ac yr triftóch yr diaól. Y naór
y gwerendeóch am boón. ánuon aozuc
yn ol y pab. ac ynteu a doeth attáo yn
4185 vuyd a chyt ac ef deu efcob ac yfcolhei-
gon ereill llawer hyt ymómbsaónt.
áphan doeth y pab yna dyuot aozu-
gant yny erbyn maór a bychan.
ac vchel oed y dyd y nyt amgen no
4190 duó fulgwyn. peri dóyn y gozon rac
óyneb. ar pab ae bendigaó2. ac ae
dodes ar benn boón ymlaó2. ac
ar y ol ynteu cozonhau iofian. amaó2
y drythyllóch ar lleóenyd anu yna.
4195 áphan yttoydnynt y velly yn eu
lleóenyd y nachaf pedeir kennat
yn dyfot rac bzonn y brenhin ac
yn amouyn fabaot. pan gígler
fabaot y amouyn. mi heb ef yó yr
4200 neb yd ytytóch yny amouyn. heb
y kenhadeu y brenhin lloeyr adieti-
uedaó2 roboant dy vab. ac yna dól-
ryaó aozuc yn vaór adywedut ymae
d2óc oed hynny. ~~ac ef yd y fabaot~~
4205 ~~mal y mnyach~~ Syr heb y boón ti a
bóylly mal kynt. árglóyd heb y fa-
baot mal y mnyach. ac yna yderchis
fabaot yr kennadeu mynet ar vzys

129

Folio Clxx

130

4176 ennó. 4177 gynulleitua. amaó2. 4178 pedwármis. 4179 bedyt. 4183 góarandeóch.
4185 ufud. 4186 ac hyt ymratfó2 y doethant. 4187 yno. 4189 —ac vchel. 4190 ful-
gýnn. 4194 y] uu y. 4195 phannytloedynt uelly ar eu. 4199, 4200 —yr neb. 4201 ken-
nadeu; dietiuedaó2. 4203 —y. 4207 mynnych di. 4209 att; att. 4210 bot. 4211 delei
ef; kennadeu aymchoelaffant. 4213 ac uelly. 4214 chywhynnu. 4216 ymómbsaónt. 4218
etto. 4219 itt; loeyr. 4220 roboant; llawen heb ynteu. 4221 ozchymun. 4222 aómaethant.
ac yna. 4225 amilys y uab. atherri duc ciuil. 4226 att. 4228 doethant. 4230 roboant.
4231 eu. 4232 boón óynt. 4233, 4234 itti heb ef ó2th roboant. Myn duó árglóyd urenhin
hebef mi. 4235 lloeyr. 4236 aod im. 4237 penn. 4239 hypparduneu. 4241 wellei dyn
eíryoet eu.

at ywreic ac at y vab roboant y
erchi vdunt vot yny caffell hyt
4210 pan delei. ár kenhadeu aymchoela-
fant heb vn gohir. ámaór uu y lle-
óenyd ymplith y baróneit. ac y velly
y parhaaó2 mis kyflaón. á chyóyn-
nu aozuc y pab. athrigyaó aozuc boón
4215 y mamómbsaónt. ac yna y doeth
terri y erchi kennat y vynet ywlat.
nyt ettwa heb y bzenhin. reit vyd
yt dyuot gyt ami y loeyr y gan-
ho2thóyaó roboaó2. ac yn llawen
4220 ó2th dy ozchymyn. ac ymbarat [toi]
ac yna ydarbedaó2 gyt ac ef c[an]
mil o varchogyon aruaó2 clotuo2us.
ac yna y kychwýnnóys boón [uiló2].
atherri duc. amilys y vab. ah[yt yg]
4225 hólóyn y doethant at yr efcob [b. ac]
o dyna yd aethant y eu lloge[lu. a]
hóylaó yny deuthant hy[t yn ham]
tón. áphan welas gwar[ic sabao2]
a roboaó2 óynt yn dy[uo2. mynet]
4230 yny herbyn aozug[át. Aphan y góelas]
boón. amouyn ac óyn[t aozuc. Pabeth]
adaruu yti ó2 bonhedic. [myn duó]
árglóyd vzenhin m[í] ae dywedaf itt.
bot brenhin lloeyr g[ó]edy dóyn y] 4235
meint kyuoeth oed ym. myn vy
phen heb y boón ni ae gozuydó[n].
Sei aozuc rei or d2ef o neth trae[t]
eu meirch ac eu fsparduneu mynet
hyt yn llundein amenegi am boón 4240
aelu hyt na welas dyn eíroet y kyffell[yb]
oueint.

- aphan gogleu y bzenhin hynny
 4245 lloygyr yn ol y varoneit. aphan
 glyofant y chwedleu dyuot aozu-
 gant yn vfyd ac na ozffoyffiant
 hyny doethant hyt yn llundein.
 agwedy eu dyuot at y bzenhin
 4250 ef adywaot undut dyuot boon
 ac yn vzenhin cozonaoc. athyby-
 gu yd gyf y mae y ryuelu a mi
 y deuth. ac y mae arnaf i. ouyn
 agheu. ac 62th hynny vn verch
 4255 yffyd y mi yn etued y mi ae rodaf
 y vab ef os kyghozoch. y dywe-
 daffant oll mae da oed y kyghoz
 [h]onnoc. ac anuon a wnaeth efcob
 [llu]ndein. aphetwar ierill ar ken-
 4260 [nad]oci y annerch boon ac y gyn-
 [nic] hynny idaoc. ac y hamton y
 [doetha]nt ac annerch boon y gan
 [y bzenhi]n. amenegi idaoc am y
 [gyfathzoc]h radedyededic. ac
 4265 [ual y doeth] y ewythred ar ogf-
 [uch ac ef.] ef aaeth dolyaoc myn-
 [gyl undut.] arglwydi heb y boon
 [diolchoc]h idaoc yn vaoc y ewyllus
 [ny w]ydón na bei dic orthy.
 4270 Nac yttio yfcuir na vedylya.
 ac yna yd aeth boon ariuedi
 vgein mil o varchogyon deozon
 gyt ac ef. ac yna y doeth boon
 ar niuer hynny hyt rac bzon
 4275 y brenhin. ac yna yd erchis y

131

Peniarth MS. 5

132

4244 ruglaoc. 4245 lloegy. 4246 glyofant. 4247 ufud. ac ny ozffoyffiant. 4248
 hyt pandethant. 4251 -ac; thebygn. 4252 gyf i heb ef mae. 4255 etined;
 -y. 4256 kynghozoch chioi. ac y. 4257 gynteu oll ymae. 4259 phedwar; gen-
 nadoci. 4263 bzenhin aozugant. 4267 bo. 4268 ewylls. 4269 dydóni; dic ef
 62thyn. 4270 yfgyr heb gynteu. 4273, 4274 -ac yna . . . hynny. 4276
 mynogy. 4277 aozuc ynteu. 4279 vygkaredic. 4280 enrydedus uab di. dioloch.
 4281 idaoc hynny; etwart. 4282 -y boon. 4283 y vab] uab boon; uroon. 4284 ug-
 karedic; -idaoc. 4285 -ac. 4289 dywyfogaol. 4290 etwart; milys. 4291 itt.
 4292 bzenhinaeth. 4295, 4296 gelyat y coaff aozugant. 4297 cladyffiant; tri-
 gyrys. 4298 ymgynnullaffiant. 4300 eugrogaeth. 4305 trigyffiant; pymthec.
 4306 gozchymynnoys. 4308 dygaoc.

- vygyt na bydei balledic idaoc. ac yna
 4310 y kerdad boon vzenhin radad hyt
 yn hamton. ac yr bozthua y doeth.
 ac y eu llogheu. ac yna y kymerth
 terri gennat y vynet y wat. ar
 nos honno yd aeth boon y dinas
 4315 colwyn. athrannoeth y boze kym-
 ryt y genhat aozuc boon acherdet
 dzos amryuaylon gwedi hyny
 deuthant hyt yn ruuein y dinas
 da. ac yna yd oed archefcob oe vzen-
 4320 hinaeth ef ae vab. ac yn dzebelit
 y doeth y vab attad. ac yr mor yd
 aethant ac ny ozffoyffiant yny
 deuthant hyt yn mombzaont. a
 phan deuthant yr llys ydoed y
 4325 vzenhines yn glaf gozweidaoc.
 aphan wela hi y harglwyd galu
 arnao aozuc. arglwyd heb hi claf
 iaon gyf. ac ny pharhaaf nepell.
 aphan gogleu y brenhin hynny
 4330 ynuydu hayach aozuc. adywedut
 arglwydes or bydy varo di. min-
 heu a vydaf uarog gyt athi. argl-
 yd heb hi poy agynheil dygyfoeth-
 eu duredic. arglwydes heb ef nym
 4335 taoc o honunt. eiffoys diochaf y
 duoc y mae im tri melb aallant
 kynhal vygyfoethu. ac yna y
 peris galu ar yr archefcob ac ady-
 waot 62thaoc gona ozchymyn vy-
 4340 arglwyder. mi awnaf arglwyd yn
 vfyd. ac yna y kyffellad ac ydywaot

133

Folio Clxxi

134

4311 ydoethant. 4312 llongen. 4316 gennat. 4317 amryuaylon wladod yny. 4319
 yno; urenhinaeth. 4321 doet. 4323 doethant hyt ym mombzaont. 4324 doethant.
 4325 osweidaoc. 4328 gyf i; ynepell. 4330 awnaeth. 4331 minneu. 4333, 4334
 gynneil dygyfoethu dithen. 4335 daoc; Eiffoel diolchaf. 4337 kynnal vyg kynnoethu.
 4338 peris ef; a] y. 4339 ozchymyn. 4341 ufyd heb ef; kyffellad hi. 4342 y
 hebwylys; yttodent. 4343 aeth. 4346 ymboles. 4347 oe hyfrytaoc. 4348 mal;
 fynnoya. 4349 att. 4350 ac ydywaot 62thi. 4351 vynat. 4353 eiryoet. 4354 heb
 hi. 4355 dat. 4356 vynat. 4358 kymerth yron. 4359 gozchymyn. 4361 gylden;
 doeth yghwanc. 4363 att. 4365 nyt. 4367 gneuthur. 4370 baryfai; gneuthur.
 4372 kozonhaot. 4373 ac uelly; boon o hamton.

NODIADAU

Prif amcan y Nodiadau hyn fydd datrys meddwl y testun. Trafodir ynddynt ddarlenniadau, geiriau, ymadroddion, etc., ond ni sonnir nemor am orgraff, treigladau, ffurfiant, nac ychwaith am gystrawen, oni byddo beirniadaeth destunol yn galw am hynny. Ceir penodau neilltuol ar y pynciau hyn yn y *Rhagymadrodd* a rhaid chwilio yn y rheini am y wybodaeth a geisier. Er enghraifft, lle dymuner am sylwadau ar nodweddion orgraffol fel *-d* yn *elôid* 2, coll *-r-* yn *ialles* 17, *-ei-* yn *ieueingtid* 3, *-eu-* yn *bozeugleith* 3010, y yn *llyô* 'colour' 3217, rhaid edrych am *d* ac *r* dan *Y Cytseiniaid* ac *e* ac *i* dan *Y Llafariaid* yn y bennod ar orgraff. Yn gyffelyb, rhoddir yr hysbysrwydd dyladwy am ffurfiau yn *Ffurfiant*, am nodweddion cystrawennol yn *Cystrawen*, am hynodion llythreniad y treigladau dan *Orgraff y Treigladau*.

Dyry'r LiG o rannau agoriadol y testun (=B 1-125) ddau dalfyriad amryfal. Gwnaethai'r troswr canoloesol y cyntaf yn rhy fyr i'w fodloni ei hun a lluniodd un newydd mwy datblygedig, ac, yn rhyfedd, rhoes y ddau ar gof a chadw. Ymddangosai'r crynodeb llawnaf yn ddelfrydol ar gyfer llyfr RW, ond ystyriodd ef y dylid eu cymysgu. Felly ar drothwy ei argraffiad gesyd ddeuddeg llin a fenthycasai o'r talfyriad hwyaf (=YBH 50-73), yna rhydd naw a gymerwyd o'r byrraf, ac yng nghanol y rheini, rhwng *erchi idau* a *dyuot* (=YBH 26), dyry *yr ycharyat hi* a dynasai o'r braslun mwyaf ei faint (=YBH 76); ac i gael pob manylwch, cymer *duô calannei* o'r olaf (YBH 78) i'w roi yn lle yn *oet dyd teruynedic*, darll. y crynodeb byrraf (YBH 26). O'r gymysgedd hon y gwnaethpwyd y cyfieithiad a adnabu'r estron.

1, 50. Ni cheir yn y llsgr. yr Y fawr a brintwyd yn y testun. Gadawodd y copiwr le iddi, eithr ni ddaeth y rhuddellwr at ei orchwyl nac yn y naill dalfyriad nac yn y llall.

2-4. *ac aruer aŋnaeth na vrynhei lŵreic yny ieueingtid.* Rhaid gwrthod 'and he made a rule . . .' RW, oblegid prin y gellir dywedyd i ddyn wneuthur *arfer* 'habit, rule' i beidio â phriodi'n ifanc. Nid oes dim pendant yn B, eithr rhoesai *arbitrium* 'penderfyniad; dedfryd; ewyllys, mympwy; etc.' amryfal ddatblygiadau yn HFF: *arvire*, *arvere*, *arveire*, etc. Ceir *arvere* yn AN (gw. F. J. Tanqueray, *Plaintes de la Vierge*, Paris, 1921) a dyry testunau cyfoes *arvele* (cf. G. H. Orpen, *The Song of Dermot and the Earl*, Oxford, 1892) ac *arvale* (gw. Du Cange d.g. *arva*). Esboniad Du Cange ar *arvale* yw 'malum propositum' a byddai 'penderfyniad ffîl' yn gweddu'n dda i'r cyswllt yn YBH. Ar ôl ail hanner y ddeuddegfed ganrif *aruer* (heb *-e*) fuasai'r ffurf yn AN ac efallai mai honno wedi ei chymryd drosodd i'r testun Cymraeg sydd ger ein bron. Gair gwahanol, mae'n debyg, yw'r *arfer* a welir yn yr enghreifftiau a ganlyn: YBH 3209 *ac yn aruer gôz ti a gerdy*=B 2774 *A la lei de home vus frai jeo vester* 'yn null gŵr y dilladaf chwi'; SG 191 *aed yn marchogaeth ar aruer ysgaier*=Potvin 25 *chevauchoit au fuer d'escuier* 'marchogai yn null ysgwier'; SG 352 *a hoff eu genthi y aruer*=Potvin 237 *si li plest mult li estres et la contenance de lui* 'his manners and bearing pleased her immensely'; SG 369 *Kynhebig eu haruer y dyn*=Potvin 258 *qui ont viere d'hommes* 'who have the image (appearance) of men'. Gallasai ystyr adnabyddus *arfer* ddatblygu'n hawdd o'r arlliwiau a geir yn y dyfyniadau hyn. Dichon bod *aruer* yn meddu'r holl ystyron hyn yn AN ac i'n cyndadau ei fenthycu gyda'i wahanol feddylliau ac mai benthyciad o'r amr. *arvel(e)* yw 'arvel, a design'

a ddryr ELh yn AB 213 ar sail HS. Efallai bod y gair *aruer* a ddigwydd yn YBH 2, 51 yn y testun AN a ddefnyddiai'r cyfieithydd ac iddo ei gymryd drosodd i'w fersiwn o'r lle'r oedd fel y gwnaeth â llawer iawn o eiriau o'r un ffynhonnell ynghwrs y stori; cf. ac nys gorf fo=B 405 *Honi seît de son cors; pûys 957=buies; beth a vynneifli 625=B 611 quei veniste; etc.*

3. *ieueingtid*; cf. *ieueigtit* 53 a gw. §16, e.

7. 57. *Sef glûreic a cynnaôd glûreic ieuank tu dzaô y vo2.* Tueddaf i edrych ar tu dzaô y vo2 fel ymadrodd ansoddeiriol yn ansoddi glûreic ieuank ac nid fel ymadrodd adferfol yn goleddfu *ynnaôd*. Os cywir hynny, buasid yn disgwyl o2 o flaen tu megis yn WM 466 *Meibon llôch lla'acymyab o2 tu draô y uo2 terwyn*; RBB 274 *nyt amgen faefon afreinc . a chenedloed ereill o2 tu dzaô y vo2*; ib. 395 *tywyssaôc yfoclonit o2 tu hont y lumby2; arân o gyueilyawc o2 tu dzaô y dyui BT, 284b.*

10. *eiffoes*. Yn wahanol i WG 437, tynnaf *eiffoes, eiffoys, eiffoyes, eif(f)ioes* o'r HFF *ei(n)fois, ei(n)fois* 'cyn hynny; ond, yn hytrach; er hyn oll; yn chwaneb, heblaw hyn; yn fuan'; (cf. Ste-Palaye, Godefroy, a Tobler-Lommatzsch). Pa un ai o **antius ipsum (tempus)* ai o **anteius* y tardd y gair, caeddig oedd yr o yn HFF fel y dengys y nodiant *eiffoys* mewn CymC (cf. *ishes* fyth ym Morgannwg), a diamau mai o gaeddig oedd o *eiffoes* pan fenthycwyd y gair i'r Gymraeg ar y cyntaf. Gwan oedd yr n yn HFF (gw. Godefroy dan *chaisil*) a cholodd yma o flaen ff megis yn y benthyciadau *cysur, cysuro* (cf. HFF *co(n)sir, co(n)sirer*; (gw. n. ar 1536); *Affô=Anffô=Anjou Amlyn ac Amic 28*; cf. hefyd *maer cyw. maner (baner)* 3266. O'r ffurfiau adnabyddus ni ddryr YBH ond *eiffoes* (14 o droeon) ac *eiffoys* 4335. Ceir ffurfiau ag i gyteiniol mewn llawer testun arall; e.e. *eyffyoef* P 14, 10^b, 12^b; *eiffoef* ib. 80, 82, 84; *eiffoef* ib. 106, 174; *eyffyoef* Ll I, 1(3), 9; yn aml yn DCourt (cf. t. 9); yn SG 370, 383, 390, 403, etc., etc. Ceir *eiffoys* yn WM 28, 75, 441, 472; P 5, lxxxiiiia; *Cott. Titus, DXXII* 104; etc. Bedair gwaith yn YBH (1022, 2494, 2895, 4335) saif y gair wrtho ei hun; unwaith ar ddeg blaenorir ef gan ac (cf. 10, 61, 264, 962, etc.). O ddynwared ond odid y fflasiwn HFF o roi et diangen ar ddechrau brawddeg (gw. *Cystrawen*, §50 (a)), rhoddir a neu ac hollol ddiystyr ym mlaen brawddeg mewn CymC. Nid yw presenoldeb ac gydag *eiffoes*, gan hynny, o ddim pwys i'r ystyr. Y meddwl mwyaf cyffredin yn YBH yw 'er hyn oll' a dyna'r ystyr yn 10. Ceir yr arlliw hwn ddeuddeg gwaith; chwe gwaith o'r deuddeg y gair cyfatebol yn B yw *mes* 'ond', a gellid, pes mynnid, gyfleu'r ystyr yn bur addas yn yr holl esiamplau hyn drwy 'ond'. Yn gyffelyb, *mes* a welir yn *Perceval le Gallois* (arg. Ch.Potvin, Mons, MDCCCLXVI) am *eiffoyes* y SG; cf. SG 370, 383, 390, 403, 405, 409, 418, 419=Potvin 260, 274, 283, 296, 298, 303(2), 312, 314. Sail *eiffoys* 4335 yn Boeve yw *uncore* 'er hynny'. Yr hyn a gyfetyb i *eiffoyes* SG 127 yn *La Queste del Saint Graal* 190 (arg. F. J. Furnivall, Roxburghe Club, London, MDCCCLXIV) yw *toutes voies* 'er hynny'. Yr ystyr sy'n gweddu orau o bosibl yn 3090 yw yn fuan': *eiffoes* y dyd a *ediô ar nos a deuth*; cf. *eiffoes* yn *Peredur* WM 138=*yn chwameth* WM 620. Gorau cyfieithiad o ac *eiffoes* 300 efallai yw 'ac yn chwaneb'. Ni cheir dim yn B yn cyfateb i'r ddwy enghraifft hyn. Am esiampl bellach o'r ystyr olaf, cf. *gur prud a chybryd eiffoyes* P 14, RWM 328=*Kar avers fu sur tute ren* 'cansy cybyddlyd fu yn anad dim' (cf. H. Kjellman, *Miracles de la Sainte Vierge*, Paris, 1922). Ni ddylid felly gyfyngu'r meddwl mewn CymC, fel y gwneir, i 'nevertheless'. Er enghraifft, byddai 'yn hytrach', gellid meddwl, y well esboniad ar *eiffoes* yn *ni a aem eiffoes y dyuet* WM 73 ac 'yn fuan' yn gystal eglurhad â dim ar *eiffoys* WM 28: *gylat aûnhaont cynteu dalyw o2 nos. ac yn*

hynny *eiffoys* hyn hanner noll kyfscu aûnhaeth paôb. Yn ôl hyn, glos fyddai *kyn hanner noll* ar *eiffoys*. Ceir *ei(n)fois* yn Chrestien de Troyes, *Yvain (Chevalier au Lion)* 564 gyda'r ystyr sydd iddo heddiw yn Gymraeg i bob diben: *come j'avoie fet ei(n)fois 'as I had done already'*. Am ddarbygiad semantig tebyg i eiddo *ei(n)fois*, gw. n. ar val kynt 2660, yn mynd i olygu 'er hynny'.

15-16. *a rodet ar vaeth ar varchaôc kyuoethaôc*. B. 225 *Chevalier fu riches*. Noder yr arddodiad ar ar ôl *rodi* yn 15 a 66. Dyma'r unig esiamplau o'r hen ar yn YBH y LlG a throes y LlC hyd yn oed hwn yn att. Ceir ugeiniau o ar=at yn Gereint a *Kulthech* P 4; gw. hefyd Henry Lewis yn *Mélanges Linguistiques offerts à M. Holger Pedersen*, Aarhus, 1937 ac yn *Rhagymadrodd* BrDg. Cyfetyb *Kyuoethaôc* yma i *riche(s)* 'mighty, powerful' a rhaid gwrthod 'wealthy' RW. Cf. *kyuoethaôc* SG 173=*puisanz* Potvin 3; SG 382=*de grant poveir* Potvin 274.

18. *llithraô y amdzynder heneint*. Cf. yn *amdzynder* ac yn *llefscu ac yn denefscu* ar heneint WM 409; *gôz amdzôm oedaôc* ib. 413; a *phan edoed ef en llythrav parth a heneint* Ll I, 33. Yn yr oesau canol rhoddid yn aml yn Efraine ferch ifanc fonheddig yn wraig i hen wr ac, yn ôl y *chansons de geste*, yr oedd y meddwl o gael hennid yn gymar bywyd yn un o bethau atgas merched pendefigion y cyfnod; cf. L. Gautier, *Chevalerie* 386.

19. *y dzymygu ay yfcayluffyaô*. Y mae ieithwedd YBH yn dryfrith o eiriau ac ymadroddion cyfystyr fel yn priodas an *neithyaôz* 185; *llidyab a fozri* 298; *ny byd ym hoydyl ac ny allaf vot yn vyô 468*; etc.; (gw. §11b (i)). Yn gyffelyb, cyfystyron yw *tzymygu* ac *yfcayluffyaô* yma, fel y dengys *le teneit en despit* 'held him in contempt' B 35. Y mae i *yfcayluffyaô*, *yfcayluffaô* ystyr arall yn YBH ac amryw eraill yn nhestunau'r cyfnod. Dyma, efallai, y rhai pwysicaf: (1) 'to attach little importance to, to slight': *ti ae hysgaellusy hi* SG 393; *arthur yssyd yn ysgaellussat y holl viltuwr* ib. 428 yn cyfateb i *metre an nonchaloir* Potvin 285 a 323; (2) 'to leave off, to set aside; to forsake': *nyt ysgaellussat ef y valchder* SG 379=*Brias . . . ne deloia mie son orguell* Potvin 271 'B . . . did not desist from his pride'; y *neb a ysgaelusso kyngor* SG 429=*qui le conseil de . . . esloigne* Potvin 324 'who sets aside the counsel of . . .'; ac nas esgaellussych ef yr *neb ryu uedrol* SG 317=*ne nu deloiez por nule pensée* Potvin 185 'do not foresake him for any idea whatsoever'; cf. hefyd SG 322 *nyt y . . . anchaucier* 'to pursue' Potvin 191; (3) 'to fail, omit, not . . . to do (make)': *duo a wnel ytt vedru y gouyn . . . yr henn a ysgaellussat y llall y dywedut* SG 201=*or vos doinst Diex voulanté . . . de faire la demande que li autres chevaliers ne vout feire* Potvin 38 'may God now give you the will . . . to make the request that the other knight had not the will to make'; ef a dylit *ysgaellussat gwneuthur corteissi ytti* SG 352=*l'an se doit bien de la cortoisie targier* Potvin 236 'one should omit (llythr. 'defer') to do courtesy'; *nyt ysgaellussat* SG 302=*ne meschoisi* Potvin 167 'did not overlook'; (4) 'to forget': ac ynteu ym *yfcayluffyaô* YBH 2463=*me avez oblié* B 2139 'you have forgotten me'; ac ef a ym *yfcaylussat* SG 306=*Artus . . . l'oublia* Potvin 173 'A . . . forgot him'; nac *yfcaellussa vi* SG 54=*ne moblies pas Queste* (S) 60 'do not forget me'; cf. *yd ysgaellusseist* SG 275=*oubliastes* Potvin 137 'you forgot'; *nyt ysgaellussat* SG 415=*n'oblie mie* Potvin 309 'he did not forget'. Yr oedd y ffin rhwng yr arlliwiau hyn yn denau iawn weithiau fel y dengys *ne metre an oubli ne an nonchaloir* Potvin 185=*na at . . . yn ebruygus . . .* SG 317.

Ceir gair tebyg o ran ffurf ac ystyr i *yfcayluffyaô* (*yfcaelluffaô* 71) yn HFF, nid amgen, *excliss(i)er, esclier, ecluser*, 'to squirt water or mud at s.o.' ac yng nghelfyddyd rhyfela *excliss(i)er* oedd saethu dŵr a llaid o beiriant (*exclissoire*) i wyneb y gelynyon a geisai danseilio muriau'r castell; *exclissier* stad oedd ei thorri

forward, approached'; WM 211 *nachaf ynteu yn kyuo* 'and he came forward'; etc. Camgyfeithiad RW ond odid a wnaeth i Kölbing ddywedyd: 'the whole passage being evidently corrupt in the Celtic', *Beues* 232.

172. y holl gyfoeth. B 184 *Quant ke ai par mi le mund* 'y cwbl a feddaf yn y byd'; felly, *kyfoeth*, debygid, eisoes yn yr ystyr sydd iddo heddiw.

175. a chyuo y uynydd. Gw. n. ar 161-3.

182. *affryfla yn erbyn yr amheraôdyr* 'brysia i fynd i gyfarfod â'r ymherod'. Cf. y priodd-ddull Ffrangeg *aller, venir, à la rencontre de qn.*

185-6. yn priodas an neithyaôz. Deuair cyfystyr yn fynych; cf. *nuptiae*... 'priodas, neithiawr' TW; *nuptus* 'priotas, neithiawr' ib.; *nuptialis*... 'a berthyn i briodas neu neithior' TWD. Un gair sydd yn B 204 *demein frum les noces*; ceir yr un gair, *nueches*, yn *Queste* (F) 113 am *neithiawr* SG 79, ond yn 134 digwydd *nueches et feste* am n. SG 89; ac eto *feste* yn unig yn *Queste* 142 gyferbyn â y *neithiawr ar toled uawr* SG 93. Awgryma *awozy* mai pâr o gyfystyron sydd yma hefyd, ond dichon mai 'yfori ni a wnaen ein priodas ac a ddechreuwn ein gwledd' yw'r ystyr, golygiad a ffeirir gan *hyny el y pymthec miharnaôit hyn heibyaô* 240 a chan 255-9. Y mae'n sicr yr arferid *neith(y)aôz* fel cyfartal gwledd yn nhestunau'r cyfnod canol, cf. y *ulôdydyn honno y pziodes henri vzenhin verch iarll pziouins*. Ac y gônaeth y *neithaôz* yn *llundein y nadolig glêdy kynnullaô efycy a chammlôyaf Ieirll a barôneit lloeger* ygyt RBB 367; Ac yma y gônaethblyt *pziodas llywelyn ac elianoz yghaer wynt. ac etoart vzenhin lloeger yn cofli y toled ar neithaôz* RBB 381. Rhwng Llwchwr a Thawe, ddeugain mlynedd yn ôl, math o 'meat tea' oedd *nithor* a gynhelid bob noswaith waith am bythefnos neu fwy ar ôl priodas yn nhŷ rhieni'r eneth er mwyn helpu'r pâr ifanc i brynu dodrefn neu 'stafell'. Weithiau cynhelid 'cwrw bach' ynglŷn â'r neithiorau hyn, hynny yw, gwerthid cwrw heb drwydded i'r sawl a'i mynnai. Arferid hefyd y gair *paste* am *nithor*, ac yng Nghwm Llwchwr clywid medd am yr un peth.

191-3. lleuein yn uchel ac ôlyyaô. B 209 *plure a mout haut soun* 'ôyla â llef uchel'. Llefain yw gair cyffredin y De am *teylo* a dengys yr esiampl a geir yma fod yr ystyr yn hen. Ei ddeall yn ei feddwl gogleddol a wnaeth i RW roi 'cried out' yn ei drosiad.

Am yr arfer o ddefnyddio cyfystyron dyblyg a thriflyg yn YBH, gw. n. ar 19, 110, 184, etc. Am yr y yn -yâb, gw. *I Gyslain dan Orgraff*, §18.

194-5. oi a buttein dzuan pziouadôy. B 211 *Pute ordre prové*. Cf. hefyd *pziouadôy* 715=B 699 *reprové*; 4032=B 355 *esprové*; yn SG 312=*bien séu et esprové* Potvin 179; *credadwy*: *ony bei gristawen credadwy* SG 333=*se il ne crut fermement en Dieu* Potvin 204. Dangosir cyfystyriaeth -adwy ac -edig hefyd yn y geiriaduron; cf. *Probatas*... 'profadwy, profedig; a gafwyd prawf ohonaw' TWD. Digwydd yr un gyfystyriaeth yn HFF rhwng -able ac -ê(e) (<atus, -ata). Tybed a allai'r arfer Gymraeg o roi -adwy am -edic fod yn efelychiad o'r ffasiwn HFF o ddefnyddio -able am -ê(e)?

197-9. a gllae uinneu pan rodes yr arglôyd duô yt y pzyt ar llawyn yn gyndecket ac y rodes. Cf. a *dylbedut y vot ef yn varchad deôz pan enillei ef y ryô llaô hómô* 2175=B 1936 *ore sai ben ke vus estes chevalier menbré, quant tele garson auez gayné* 'yn awr y gwn i'n dda eich bod yn farchog dewr gan i chwi ennill y fath was'. Ochr yn ochr â'r ystyr 'when', medd *quant* yn HFF ar y meddwl 'since, as' ac ymddengys i gyfeithydd YBH yn y ddwy enghraifft uchod (ac o bosibl yn 3035)

drosi i pan yr ystyr 'since' o'r quant a oedd o'i flaen. Fel rheol, cyfieithir y quant hwn drwy gysylltiad achosol megis yn *Achan ys kymereitli vy mam i y dzeis a llad tynhat oe hachos hi. mi a (n)af*... 293=B 294 *e kaunt a moi ne volest congé demaunders, jeo vus frai*... Ceir esiamplau eraill draw ac yma o *pan(n)* 'since'; cf. e.e. *py gyfryô ôz yô aôch tat chwi pan allo llaeffu paôb uelly* WM 152.

y pzyt ar llawyn. B 214 *mar fustes si bele* 'gwae dithau dy fod mor brydfertih'; cf. *ny bu a ellit y chyffelybu idi o bzyt a llafyn* 373. B 371-5 *il out une file, que bele fu e sage... plus fut ele colouré ke rose en umbrage... Mes si bele ne fu en secle donk vivaunt* 'yr oedd iddo ferch deg a chall... tecaoh o bryd na'r rhosyn yn y cysgod... nid oedd neb cyn deced yn byw yn ei hoës'. Os yw *llawyn* yn ddilys, dichon, yn wyneb lluosogrwydd cyfystyron yn YBH, mai'r un ystyr sydd iddo ag i pzyt ac y gellid deall 'pzyd a thegwch' (cf. *pzyt a thegwch* LI I, 40). Ond gan na ddigwydd *llafyn* yn y geiriaduron nac yn unlle arall, hyd y gwn i, gorau peth o bosibl fyddai darllen naill ai *flawyn* 'genau; ymadrodd' neu *llattyn* o'r HFF *latin* 'gair teg; cyfrwystr; cynllwyn'. Yr oedd f hir yn ddigon tebyg i *l* weithiau; cf. *lloryaw* SG 45 am *floryaw*=*heberge* *Queste* 60; *koefleu* am *koefleu* LIDW 13^a; *prol am prof* GrapC 138; *ef a tref yn lle ef atwelef* WM 642; am yr ystyr 'genau; ymadrodd', cf. y Lladin *os, oris*. Eto, digon posibl oedd darllen -*tt*-fel u, canys yr oedd yr arwydd *t* yn fyr iawn mewn rhai llsgrau a dau ohonynt yn ddigon tebyg i u. Nid yw'r *tt* am *t* sengl o nmaer pwys, achos fe ddyblid cytseiniaid yn hollol fympwyol yn AN ac yn Gymraeg hefyd o ran hynny; er ail hanner y drydedd ganrif ar ddeg yr oedd y am i yn ddigon cyffredin yn y ddwy iaith; cf. YBH *llyt* (llit) 330; *llyô* (llit) 3217. Yn LIDW; P 3; P5; L1 1; etc.; heigia y=i. Sieryd *sage* 'call; cyfrwys' yn B o blaid *llattyn* a'i ystyron. Tueddaf finnau at y naill neu'r llall o'r ddau ddarl. olaf heb allu dewis yn bendant rhyngddynt.

212-4. *fabaoth oed y enô... oed*. Darlener y geiriau hyn fel petaent rhwng cromfachau.

217. *mynnu mynytt ar mab*. Darlener m.mynet, gyda'r LIC.

221. *neu dithau a grocker neu a vilger yn tyô*. B 230-1... *que tu frus uncore hui le enfant tuer, lequet tu vodras, pendre ou eschorcher*... 'y peri y dydd hwn ladd y plentyn, yr un a fynnych di, drwy ei grogi neu ei flingo'. Sonir am yr un dewis yn 1090 *namôyn eygrogi neu try mligô*=B 1044 *ke jao ne sei fet pendre ou vif eschorcher*; cf. hefyd 338 *Mi a baraf dy lligô neu dy* (llsgr. ath) *lofti*=B 339 *vus serrez ars ou pendu* 'fe'ch llosgi neu fe'ch blingir'. Myn Kölbing (*Beues* 234) i'r cyfeithydd canoloesol gamdeall y gwreiddiol, ond y mae gwaith hwnnw yn ddifaf. RW sydd i'w feio. Am ryw reswm neu'i gilydd, ceir cymysgedd ryfedd o'r cyswllt hwn yn HM II, 519, IV.

222. a mineu arglôydes aônaf hynny. Rhodder gwahannod o boptu i arglôydes.

223. y mab a gymerth faboth. LIC *Sabaoth* a gymherth y mab. B 226 *En ses bras prist le enfant*.

226. hêch. B 234 *porc* 'mochyn'. Cf. YCM² 39 *huch*=*turch* P 10, 32^b=*porcina* Ciampi 57. Gw. n. ar 121.

227-30. a chymryt dillat y mab ac thlychu... ae bôzô. LIC ae *gôlychu*. Yr oedd dillat yn y cyfnod canol weithiau yn un., weithiau yn llu.; cf. *dillat eur-enyef er hun y penyto endau* LIDW 113; ac *aduc idaw dillat o ysgariat afforyr o grwyn gra yndant* SG 211. Dichon fod yma adlais o'r gwamlrwydd hwn. Onid e, rhaid tybio un o ddeubeth: (a) i ryw gopiwr ddarlenn *bôzô* yn lle *ôzô*;

Potvin 307. Defnyddir y *dreis* ac o *dreis* yn ddiwahaniaeth yn y testunau canol-oesol; cf. e.e. SG lle ceir o *dreis* 59.5 ac y *dreis* 59.11 = *par force Queste* (S) 65; digwydd y *dreis* yn aml yn BT (P 20).

299. *tardu y gibaet ddyf y eneu ae ddyffroen*. B 304 *tut le sanc li fremist* 'berwodd ei waed drosodd'; ceir yr un ymadrodd yn 1674=B 1528 *tut le sanc li mae* 'symud ei holl waed'; ac eto yn SG 184 *ar gwaet yn tardu allan fford eu ffroenu ac eu geneueu*=Potvin 16 *li sans roie* (Berne *istifors au roi Artus, parmi la bouche et parmi le nés* 'llifa (Berne, â) gwaed Arthur allan drwy'r genau a'r trwyn'. Ni chafodd dau ddarl. YBH ffafr yng ngolwg Stimming (*Einleitung* xcv) a gwel ynddynt naill ai destun AN llwgr neu ddiffyg ysgolheictod AN digonol ar ran y cyfieithydd gwreiddiol. Ni welaf i nemor ddim o'i le nac yn narll. YBH nac yn nhrosiadau RW ('the blood burst through his mouth and his nostrils; the blood gushed . . .'). Fe wyddys bod cynhyrfu a llidio yn codi gwasg y gwaed, ac os tyr gwythien yn uchel yn y ffroenau o'r herwydd, fe lifa'r gwaed i lawr nid yn unig drwy'r trwyn ond hefyd i'r genau. Ar hyd y Deheudir fe ddywedir am ddyn a gafodd *haemorrhage* bod ei waed wedi torri.

300. *Ac eiffoes*. Yma 'yn chwaneg'; gw. n. ar 10; nid 'nevertheless' RW.

307. *kyuodi y vyny*. Gw. n. ar 161-3.

320. *a beir vy llad i neu vygrogi*. B 324 *me vodra decoler* 'a bair fy nhorfynyglu'. Felly *llad* yma yw *llad pen* 'to behead'. Nid oes synnwyr yn 'will cause me to be killed or hanged' RW; cf. 816-7; o *ffaraf y lad neu ygrogi*=B 789 *si jeo le feisse tuer*; ni cheir *llad* 'to behead' yn y geirlyfrau; cf. *eillaû* 2507.

324. *kyuodi febaot*. Gw. §51 a'r n. ar 161-3.

326. *celerdy*. Dylasai *feleddy* y LIC fod yn yr amrywiadau.

328. *vn oz ghraged kylheiraf a gôisgocaf a thekaf*. B 328 *ele fu bien vestue de une paille Gregeis, les boucles de ses soulers sunt o or freis* 'she was well dressed in a mantle of Grecian brocade; the buckles of her shoes were adorned with gold embroidery'. Ymddengys yn sicr mai'r un ystyr sydd i *kylheir* yma ag i *gôisgocaf*. Felly 'one of the best attired and best dressed and fairest women' yn hystyrach na 'one of the most perfect . . .'. RW. Er cael 'attired' a 'dressed' fel hystyron i *cywair* yn SE, ni ellir tynnu'r arlliw a geir yma o un o'r esiamplau a ddysir ef (at *niuer* 'war-band' y cyfeiria *kyceiraf* WM 5). Rhwyd yr arlliw hwn gadarnhad pellach i olygiad Ifor Williams (BBCS III, 55) mai *cywair* ac nid *cywir* sy'n cyfateb i *côir* mewn Gwyddeleg. Ni chofnodwyd *gôisgocaf* yn y geiriaduron, ond bydd enghreifftiau yn Rhan VIII o *Eirfa* J. Ll-J.

330. *gouyn boôn*. Gw. n. ar 88.

332. *beth a ovyyny di imi oz mab*. Buasid yn disgwyl am y *mab*. Dwg y gys-trawen hon ar gof inni *dema(w)nder de qn* 'to enquire about, to ask after' yr HFF; gw. Godefroy.

333. *megys y hercheift i*. Cf. YCM² 143 *ual y herchis*.

334. *llinin*. Benthyciad o amrywiad ar yr HFF *ligne*.

336-7. *dyfyr mab2 anodyfyn*. B 337 *etce* 'dwfr; afon'; gw. n. ar 1304. Mewn rhai llsgrau megis LIDW, P 45, y LIC, etc., nid oes ond y dim lleiaf rhwng ffurf v (=te) ac y; gw. Fac. LIDW 6^a, 7^a, 19^a a'r Fac. gyferbyn â th. xiii yn RBB;

cf. *arglydes* AL II, 894; *dyadaffey* cyw. *dyadaffey* P 5, viii^a; *gwaffanaethyr*=*gwaffanaethyr* P 14, 109; *fulgyn* WM 386, *budygaöl* ib. 409; y *gellôgôys* P 9, 21^b, Darll. *anodefyn* a chym. *anydyfnach* am *anydyfnach* P 8^a, 38 ac nyt oed *anydyfnach* y gibaet *vdunt yn eu hymlit*. Am feiau ysgrifol tebyg yn YBH, cf. *a chynfallt* 542 am a *chynfallt*, *uyrô* 912 am *uorô*, *canyrthôy* 1738 am *canyrthôy*. Ai o *anodefyn*, drwy golli -f-, y daeth *anotun* BB 38.9; *annodun* RBB 154? Ystyr *anodefyn*, yn amlwg, yw 'dwfn iawn'.

337. *a geny*. Gw. n. ar 278.

338. *Mi a baraf dy lligab ath lofgi*. B 339 *vus serrez ars ou pendu* 'fe'th losgir neu fe'th grogir'. Gan y rhoddir dewis ar ddull yr angau yn B ac y sonnir am ddewis yn YBH 320 *vy llad neu vygrogi*, y tebyg yw yr estynnid yr un ffrainc yng nghynsail YBH ac y dylid darllen *neu dy lofgi*. Prin y gallai'r iarlles dybied y byddai Sabaoth yn malio a losgid ef ai peidio ar ôl ei flingo!

339. *y mab*. Dealler *vy mab*=B 332 *mun fiz*.

343. *llyma viui ofit yt a holych haöl*. Rhodder gwahannod ar ôl *viui* ac ar ôl *holych* a dealler naill ai 'Here I am, if thou hast a charge to lay, lay it', neu '... if thou hast a demand to make, make it'. Efallai mai'r blaenaf sy gywiraf (gw. n. ar 265). O ddarllen *ofit* fel o *lit*, mae'n debyg, ymddrysoedd RW yma a rhoes inni: 'Here I am with wroth to thee, if thou makest any demand'.

345. *kymryt idi hithe y mab*. B 346 *La dame prent son fiz* 'The lady seized her son', nid 'the youth' RW; am *idi*=*ohoni*, gw. dan *Cystrawen*, §51.

353. *dzomônt*. Llong gyflym oedd hon, llong rhyfel, a llong môr-ladron yr oesoedd canol, disgynnydd y *navis longa* Rufeinig, yn ôl Ste-Palaye; cf. *dzomônd* 3177; un o'r ychydig eiriau HFF a esbonnir yn y testun.

357. *yr y petikarpôys o eur coeth*. Nid 'for four pounds of pure gold' RW, eithr 'for his weight in pure gold four times'. Cf. B 359 *quater fez pur li son pois de or donerent*.

365. *hiraeth yn ol y llat*. B 366 *dolour entrine* 'galar dwys'. Y ffurf iawn yw *enterine*<*integrinon<*integrum* 'cyflawn', ond, ymddengys i'r cyfieithydd weld yn y sillaf ganol y gair *tere* 'gwlad; etc'.

373. *o bzyt a llafyn*. Gw. n. ar 198.

390. *yn deupeinaôc*. B 391 *mult cher* 'yn ddrud iawn'. Yn y trosiad HFF o *Gronel Turpin* (arg. Wulff, II, 75) cyfwerth *deupeinaôc* y testun Cymraeg (cf. YCM² 175) yw a *double* 'yn ddwyblyg'. Cf. TW *duplicarius miles* 'milwr yn caphael ei gyfloc yn ddau penioc'; *duplex* 'dyplig . . . dau penniaw'; (wrth olygu TW gadawodd D y gair allan). Gwrthoder, felly, 'in two ways' RW a dealler 'twofold, doubly'.

395. *da 62*. 'worthy man; brave knight', nid 'good man' RW. B 396 *pruz hom* 'gwrd'. Ymddengys mai cyfieithiad llythrennol yw *da 62* o *prodome*. A oes esiampl arall o *da 62* am *gôzda*?

399. *na daly adlo am hynny*. Cyfieithiad yw *na daly* (=dala) *adlo* o *lessez ester*. Cf. *na dala adlo* am *hynny* 688=B 678 *iceste fol amour pur dieu lessez ester* 'er mwyn Duw gedwch lonydd i'r cariad ffôl hwn' ac, yn ôl arfer mynych y canu HFF, ailadroddir hyn bron yn yr un geiriau yn B 681 *pur dieu lessez ester* *ceste grant folesoun* 'er mwyn Duw gedwch lonydd i'r ffolineb mawr hwn'. Yn

221 A; etc. (gw. Waters, op. cit., clxxxiii). Benthycodd y Ddeheubartheg y gair *ciut* 'cynffon' o ffurf AN â -i-; cf. *coete* 'cynffon fach'; ffurf AN gynnar yw *code*. Am ffurf f., cf. *keynyauc cotta* 'clipped penny' LIDW.

442. *ac yn eiste*. Darll. *ac yno e* . . . Collodd o dan law copiwr oblegid ei theb- ygrwydd i e; cf. *yn cyw. ymo (ef a welei)* WM 627.

447. *trwynfychain*. Yn ôl RW, 'snorting'; *gronder* 'to growl' a fabwysiedir gan Loth (RC xxxiii, 410), ond *greffer* 'cloddio'r ddaear â'r crafangau' sydd yn B 339. Yn CLIH 197 cyfeiriodd Ifor Williams at *ffwch* fel sail -fych- yn y gair hwn, eithr nid oedd ganddo ddim goleuni i'w daflu arno. Dan *nasi orbiculus* rhydd TWD 'blaen y trwyn, trwynswch'. Tybed, felly, nad f oedd yng nghynddelw YBH y LIG ac mai gwall copiwr yw -f-? Yr ystyr, gan hynny, mae'n debyg, fyddai 'troi'r ddaear â'r swch, turio, twrio', ystyr hollol addas i'r cyswllt. Y LIC a roes y ddwy -ff- yn y gair.

448. *achub y gŵz*. O amryfal ystyron *occupo* ni chofrestrir yn y geirlyfrau Cymraeg ond 'to seize, to take hold of' (yn llythr. a ffig.). Dyrr YBH un arall a geir yn Lladin (cf. (4) isod) a rhai eraill nas ceir: (1) 'to seize' 214 (*prius*), 955 (*perment*), 1836 (*perment*), 2238; (2) 'to hurry to (a person)' 2325 (*saut a li* 2049), cf. *achub* at 3441 (*ignelement se sont entrebeysez* 2993); (3) 'to hurry to (a person) with evil intent, to harm, to charge' 448, 472 (*venent . . . poignaut* 464), 1262 (*tynt . . . tost* 1197), 1822 (*vindrent . . . coraunt* 1653), etc., cf. *achub* y 3262 (*s'en issit* 2828); (4) 'to attain, to strike' 519 (*defiez* 520) 3167 (*asailez* 2733), 3365 (*ferir* 2925), 3369 (*ferir* 2928).

451. *ac idaŵ* 'and fell upon it' RW. neu 'and charged down upon it'.

452. *val y mynnaŵ duŵ* 'as God willed' RW. Ceir yr un ychwanegiad yn 477, ychwanegiadau mympwyol yng ngolwg Stimming (*Einleitung* lxxxii), ond digon pwysig, gellid meddwl, yng ngenau mynach. Defnyddia'r HFF ffurfiau *menre* 'arwain' yn fynych mewn ymadroddion tebyg: *com Dieu les menoit, en France* 'fel yr arweiniodd Duw hwynt i Ffrainc' *Vie de Saint Teilo* 10.29; *comme aventure le menoit Queste* (S) 141=SG 116 *mal yr oed y dynghetuen yn y hebrwng*. Tybed a ydym yma ym mhresenoldeb mynnu+mener 'to lead'?

455. *tozri y paladyr y gŵayŵ*. Gw. §39, (vii).

466. *gleŵ abeth adeŵz allŵas yŵ boŵn*. Geiriau cyfystyr fel y dengys B 453 *com Boefs ad chere hardie* 'y fath wyneb hy sydd gan Bown'. Yn 482 ceir *gleŵ abeth* wrtho ei hun yn cyfateb i *cum Boefs est hardis* B 483 'glewed yw B'.

470. *dec emys*. Gw. §21, (i).

470-1. *lledy rydygu kyfyoed . . . a duinaŵ ar lad boŵn*. Ymddengys fod *tygu kyfyoed* a *duinaŵ* yma yn golygu bron yr un peth. B 463 *Sa mort unt juré* 'hwy a dyngasant ei farwolaeth'. Am *dd* y saif *d*, gydag ychydig eithriadau (gw. §18, *dd*), yn orgraff y LIG a -t- a geir fel rheol am -d (gw. ib. *d*). Yn ôl hyn, y peth mwyaf naturiol fyddai deall *kyfyoed* fel llw. *kyfro* megis y gwnaeth SE. Meddai *llo* ar y llw. *llyeu*, *llyein* a dychon fod iddo un yn -oed; cf. *tygu llyein* 812; *Meddai llo* ar y llw. *llyeu*, *llyein* a dychon fod iddo un yn -oed; cf. *tygu llyein* 812; *tygu cam lyein* HM II, 290. O'r tu arall, yn erbyn ei gymryd fel llw. saif *kyfyoet* y LIC lle mae -t- yn golygu -d a'r ffurf debyg *kyfyyet* YCM² 44. Cynnig J. Lloyd-Jones yn G mai gwall am *kyfyyed* (gyda -d=dd) yw. Y mae 'mutual oaths' RW yn ddigon agos i'r meddwl.

472. *yny achub*. Gw. n. ar 448.

474. *neufataŵffeŵ heb gof*. B 471 *mes il le oblia* 'ond ef a'i gadawodd dros gof'.

477. *val y mynnaŵ duŵ*. Gw. n. ar 452.

479. *a ffo yr petbar ereill*. Gw. §51 dan *Cystrawen*.

483. *oe garyat ef* 'on account of his love', nid 'with his love' RW.

484. *ony chyt fynya a mi* 'if he does not become my lover'. B 484 *si il ne seit mes amis* 'ony ddel yn gariad im'; cf. 506. Nid yw 'unless he agrees with me' RW yn cyfleu'r meddwl.

491. *y dzoŵ y ben y castell*. Yr oedd ar ben mur llydan y castell canoloesol lwybr helaeth a amgylchynai'r holl adeilad ac yn nyddiau heddwch arferid y llwybr hwn i rodio ynddo gan aelodau'r teulu, a chan eu gwahoddedigion (cf. *Viollet-le-Duc, Dictionnaire d'Architecture* I, 332; *Léon Gautier, Chevalerie* 478-480). O gerdded yn hamddenol o gylch y castell fel hyn, mae'n debyg, y datblygodd yr ystyr sydd i *troi* yma, nid amgen, 'to stroll, to saunter', ystyr nas cofnodir yn y geiriaduron. Cf. *ac y doeth ynydoed yn troi yn y gaer guedy bôyt* WM 145., gw. hefyd PKM 286.

495. *begythyŵ*: ffurf dafodieithol, yn bur sicr, waith anodd credu y ceid e am y dywyll bum gwaith yn yr un gair; ond cf. *begythyŵ* SG 252. Ni chofnodir mo'r ffurf ag -e- yn GPC.

506-7. *guedy . . . ym gythymnyŵ a hi*. Nid 'when I shall have settled with her' RW, eithr 'when I shall have had intercourse with her'. B 507 *Josiane girra delez le moun costé*. 'I. a orwedd wrth fy ystlys'; cf. 484.

mi ay rodaf hi yr dyn balhaf. Cynigiais yn *Trans. Cymmr.* 1919-20 mai benthgŵ o'r AN *bou(e)* oedd *baŵ* a thybiaf o hyd fod hynny'n gywir.

522. *heb gof*. Gw. ar 474.

530. *ti a arlbedy ty flonderd i ymlaen ty gallu*. Gw. ar 412.

533-62. *Ac yma y hurdaŵd ermin ef yn varchaŵe vzaŵl*. Tybiai awduron yr hen gerddi arwrol Ffrangeg, heb reswm, bid sicr, y bodolai ymhlith yr anffyddloniaid Urdd Marchogion fel ymysg y Cristionogion. Yn Ewrob ceid tri dull o wneuthur marchog. Yn y cyntaf, y dull barbariaidd cyntefig, gwisgid y cleddyf ar glun y marchog newydd (hanfod y seremoni) gan farchog urddol: tad, arglwydd, neu frenin, fynychaf; ac ef a roddai'r unig gyngor: 'Bydd ddewr'. O tua dechrau'r ddeuddegfed ganrif ymlaen rhoddid hefyd weithiau fonclust nerthol gyda'r cyngor. Yn yr ail treuliai'r gŵr ifanc noswaith gyfan mewn eglwys i'w baratoi ei hun o ran ysbryd ar gyfer cyfrifoldeb yr urdd. Bendithid y cleddyf gan offeiriad, ond gŵr llewyg eto a hongiai'r cleddyf wrth wregeys y dyn ifanc ac ef a lefarai'r cyngor, cyngor newydd bellach: 'Car Dduw'. Yn y trydydd aeth yr urddiad yn hollol eglwysig, *benedictio novi militis*. Yr esgob sydd nid yn unig yn bendithio'r cleddyf ond hefyd yn ei roi. Daw'r fonclust hithau—ar ffurf cyffyrddiad ysgafn—oddi wrth yr esgob ac ef sy'n datgan: 'Bydd farchog'. Y ddau ddull cyntaf yn unig a geir yn yr hen gerddi. Arwedd ar y cyntaf a welir yma yn urddiad Bown; gwelir yr ail yn urddiad Galaath yn SG 2. Gw. *Léon Gautier, Chevalerie* 269-76.

536. *actōn da dīlis ysgafyn*. Amr. Hff yw *actōn* ar *auqueton* <Arabeg *alquoton* drwy *alcoton* y Profwnsal. Siaced o groen dwbl neu ddefnydd sidanaidd dwbl trwchus gyda chotwm neu garth rhwng y ddeudrwy ac wedi ei chwiltio ynghyd. Rhoddid hi weithiau ar ben pilyn arall o dan y llurig; cf. SG 330 *ac ae trewis ynteu ar y ysgwyd deheu yny dyrr y luric ae acton* (Potvin 200 yn wahanol). Yr oedd ysgafnder, yn wyneb pwysau'r arfau eraill, yn nodwedd bwysig ohoni. Enw mwy adnabyddus ar yr arf amddiffyn hwn oedd *gambison*; gw. Ste-Palaye d.g. *auqueton*; Viollet-le-Duc, *Dictionnaire du Mobilier* V, 437-49.

537. *a lluruc dōy dyplīc*. Nid oedd y rhifol *deudyblic* byth yn cytuno ag enw benywaidd a ansoddai; cf. *a deu dyplīc aerva* Ll I, 5^b; *deudyblic fflam* P 14, 148; cf. *kylllell deuwiniauc* SG 176; am esiamplau gyda *lluruc*, cf. YCM²: *lluruc deu-dyplīc* 60, 17-8, 88, 25-6, 91, 31-2, 100, 13, 101, 18; *pennlluruc* d. 94, 24-5. Tybiaf mai *dov dyplīc*, fel yng ngoill. Morg., oedd yng nghynddelw'r LiG ac i'r copiwr ddeall yr o fel *o a'r v = y* o feddwl efallai am foment am *lluruc*. Yr oedd bron yn amhosibl gwahaniaethu rhwng *o* ac *o* mewn rhai llsgrau, e.e. yn P 3 (gw. RWM I, 11, 304). Am olion eraill o'r Wenhwyseg yn YBH, gw. §6, (i), (2) ac am waith copiwr yn cymysgu *v* ac *y*, gw. ar 336. Gweid llurigau'r oesau canol o fod-rwyau mân a thyn yn bachu yn ei gilydd. Yn y rhai gwyachaf yr oedd y modrwyau'n ddyblyg a pho orau'r gwneuthuriad, ysgyfnaf oll oedd y llurig (gw. J. Quicherat, *Histoire du Costume*¹, . . . 151.) Deallir 'a coat of mail of double thickness which did not weigh thirty coins of the realm' nid 'a two-folded breastplate which thirty of the money of the country would not weigh' RW. Yr oedd ysgafnder yn un o rinweddau pennaf y llurig lithau; gw. n. ar 536.

539. *nyt oed araf a allei argylked y vn o hynny trōy y lluryc*. Deallaf 'there was not a weapon that could do harm to one (i.e. to a knight) on that account (i.e. the double thickness of the mail) through the hauberk'. Amhendant yw RW '... that could injure one of them ...' Gwrthoder 'breastplate'. B 536 *par arme trenchant ne poeit estre empiŕed* (h.y. y *lluryc*).

540-1. *ar vchaf hynny quire diogel*. Y mae'r -e yn fud yn *quire*. Yn ôl Godefroy, golyga *cuire* ddarn o ledr a wisgid ar uchaf y llurig a disgrifia Viollet-le-Duc y *cotte d'armes* fel hugan o we neu o ledr a roddid o ddiwedd y ddeuddegfed ganrif ymlaen ar warthaf y llurig neu'r *gambison* (gw. *actōn* uchod). Sonia Viollet-le-Duc a Léon Gautier am lurig ledr a wisgid weithiau yn Ffrainc ac yn fynych yn yr Almaen fel *devis* yn lle'r llurig fodrwyog, eithr nid ar uchaf y llurig honno (gw. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire du Mobilier* V, 72, 73, 78, 284; ib. VI, 88; Léon Gautier, *Chevalerie* 717). At y llurig ledr olaf, fel y tybiaf, y cyfeirir yn *Otinell* 1167 *Mult ont les cuers de grant ire embrassez = a thyllu eu quireu* YCM², 83. Am yr orgraff â qu-, cf. *quyr* yn *Fouke Fitz Warin* 19, 21, arg. L. Brandin, a *quir* yn Ste-Palaye d.g. *cuir*; etc.

a chynfallt. Darll. y gair hwn gyda'r un sydd o'i flaen a rhodder y diwedd nod sy'n ei ragflaenu ar ei ôl. Nid oes a fynno *kynfallt* ag *hoffaneu lluryc*, geiriau sy'n dechrau brawddeg newydd. I'r fantell ganoloesol (Hff *mantel*, *manteau*) y mae'r dilledyn hwn debycaf. Ystyrid y fantell o dan wahanol enwau (*pallium*, etc.) yn bilyn hanfodol i benedig o'r cyfnod Rhufeinig i lawr. Yn yr oesau canol yr oedd cymryd y fantell yn amod derbyniad i'r urddau milwrol; gw. Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* IV, 100, 109. Léon Gautier, *Chev.* 307n.; M. Watkin, BBOS, XIV. Awgrymais uchod (ar 336) y dyldid darllen a *chynfallt*. Benthg efallai o amr. ar *ca(i)nsil* 'math o wasgod llini' + y cyflwr enwol AN; gw. §7 (iii), a Godefroy d.g. *chainsil*.

542. *hoffaneu lluryc a chrimogeu*. Cysyllter y rhain â'r geiriau sy'n dilyn a deallir 'mailed stockings and grieves upon his feet and legs'. Dechreuwyd rhoi platiau heyrn ar hosanau llurig tua chanol y drydedd ganrif ar ddeg, yn ôl Viollet-le-Duc (*Dict. du Mob.* V, 482). Yn SG 223 digwydd a *chrimogeu* heyrn = *unes chaues de fer* Potvin 62.

544. *ysparduneu eureit*. Dim ond marchog urddol a allai wisgo yspardunau euraidd; rhai gwyn a wisgai'r ysgwier (cf. Léon Gautier, *Chev.* 198 n.). Tynnaf *yspardun* o'r Hff; ni cheir y ffurf â -d- yn y geiriau Hff cyfandirol a thebyg iddi ymddatblygu yn AN drwy gydweiddiad efallai ag *esparduite* 'darn o hacarn'; gw. Godefroy.

545-7. Ceir yma y tri arf amddiffyn a roddid ar y pen: *penguch*, *paylet*, a *helym*. *penguch* *bōzkōin*. Y mae'r i mor sicr a hawdd ei gweld ag yn *bzenhin* 548. Gwrthoder felly *burkum* a 'burkum' RW. Gwisgid cap o liain, o wlan, neu o sidan yn dynn am y pen cyn rhoi arno yr un pilyn amddiffyn arall. Rhai o'r lliciniau hysbysaf yn Ffrainc yn yr oesau canol oedd lliciniau Bwrgwyn, *les toiles de Borgoigne* (gw. Ste-Palaye d.g. *Borgoigne*; Léon Gautier, *Chev.* 722 n.); cf. *penguch* *pōzqōin* WM 236; *penngūch* *pōzqōin* RB 172; etc. Ymddengys mai gwrywaidd oedd *penguch* i gopiwr yn gyffredin. Eithr yma rhaid tybio naill ai y gwyddai'r copiwr gyfystyriaeth *bōzkōin* a *Borgoigne* neu fod y gair yn fenywaidd iddo; benywaidd yn sicr yw *penguch* yn SG 269 *ef a dorres y helym ar benn-guch*. ar *kic* ar *croen* yn y *vyd* y *cledyf* *deu* *let* *bys* yn y *benn*, oddieithr inni fynnu diwygio ar yn *ae* = Potvin 114 *li done si grant cop amont el hiaume desus la coiffe del hauberc qu'il li an fausse les mailles et tranche de la char II doie*; gw. Cenedl *Geiriau* yn Cystrawen, §38.

a ffaylet. *Palet*, yn ôl Ste-Palaye, yw math o benwisg lurigog; yn ôl Godefroy, math o arfogaeath pen. Ymddengys y saif am yr un peth â *camail*, sef y rhan o wisg y marchog a guddiai'r pen a'r ysgwyddau. Gwneid hi yn yr oesau canol cynnar o liain dwbl neu groen gyda modrwyau metal wedi eu gwau arni ac yn ddiweddarach o'r un defnydd â'r llurig. Ni cheid hi ar wahân i'r llurig ond yn anfyfych cyn diwedd y drydedd ganrif ar ddeg. Hongiai ar yr ysgwyddau pan nas gwisgid am y pen (gw. Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* V, 244-7); cf. *paledeu* WM 435 (= P 6, iv *paledeu*). Cyfystyr aml i'r *paylet* mewn testunau Cymraeg yw *penffestin*: *trōy* y *helym*. ar *penffestin*. ar *penguch* *pōzqōin* WM 236. Daw *penffestin* o *pen* + amr. ar yr Hff *fustaine* 'defnydd cotwm cadarn wedi ei frodwau', Llad. canoloesol *fustaneum* = *lana de ligno*; gw. O. Bloch, *Dictionnaire Étymologique de la Langue Française*; Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* III, 372.

548-53. *rodes . . . cledyf . . . ac y glūfagād ymdanaō*. Ceindre l'épée 'gwisgo'r cleddyf' (cf. n. 533) oedd hanfodl seremoni'r urddo, a thrwy gydol yr oesau canol yr oedd y tri gair hyn yn gyfystyr â 'gwneuthur yn farchog'. Gwarafund cario'r cleddyf hyd yn oed i ysgwier. Dyma arf y marchog urddol uwchlaw pob arf. Bydd yn gydymaith bywiol iddo drwy ei oes ac yn angau prydera rhag disgyn ohoni i ddwylaw annheilwng; cf. annerech Rolant i Durendard yn YCM² 156-7 a gw. L. Gautier, *Chev.* 18, 19, 270 et *passim*.

mōzglei oed y *enō*. Yr oedd i'r cleddyfau enwocaf eu henw priod: *Durendal* neu *Durendard* yw cleddyf Rolant; *Joyeuse* yw eiddo Siarlmaen; etc.

555. *ny bu . . . y gyftal nay gyfnuaet*. Gw. n. ar 98.

557. *Ygynnu y boōn*. Gw. am y = o dan *Cystrawen*, §51.

558. *delô lleô oed nny daryan*. Paentid ar y tarianau mewn lliwiau disglair luniau llewod, eryrod, croesau, etc., nid fel peisiau arfau ond fel addurniadau mympwyol; cf. J. Quicherat, *Histoire du Costume*¹. . . . 133, 134.

561. *ymhŷyth na urath y march onyt yn lbedeid*. B 551 *gardez ke* . . . 'see to it that . . .'; cf. y. na *6zthot titheu vygharyat* i 684=B674 *jeo vus voil prier que vus ne* . . . 'I pray you not to'; y. *taô affon* 781. Yr ystyr yma yw 'priehee, please', ystyr adferfol sy'n lled brin, hyd y sylwais; am esiampl adferfol arall eithr gyda meddwl gwahanol, cf. LIDW 50^a *Oderuyt roy pedh em puyth ac naf kouenho dranoeth*. Gwelir *pŷyth* ei hun yn 2845=B 2448 *guerdon* 'tâl am wasanaeth a roddwyd, am weithred dda, etc.', yr ystyr adnabyddus. Ymddengys mai arwyddocâd cyntaf *ymhŷyth* oedd 'fel ad-daliad' ac efallai, mai dyma'r arlliw yn 684 uchod yn ogystal ag yn LIDW 50^a (= 'on loan' AO). Trewir ar *dan y bwyth* yn SG 24 lle cyfetyb ond odid i *mout uolontiers* 'very willingly' *Queste* (S) 28; ar y *puyth* sydd yn Llsgr. Q AL am *em puyth* LIDW 50^a. Gyda gair yn y cyflwr genidol nid oes brinder esiamplau: *ymphŷyth y gelôyd Sechs* B 12=P5, lxv^b am b. y g.; geilw J. Lloyd-Jones fy sylw at *ymp. hymny* 'in remuneration' LIA 9 1-2; cf. hefyd *ymp. eu bradwryaeth* GrapC 148,18; etc.

566. *bonclustfa ui*. B 556 *si le mei tollez* 'cymerwch ef oddi wrthyf'. Chwardd Stimming (*Einleitung* xcv) am ben 'give me a box on the ear' RW, eithr heb achos yn y byd, yn sicr. Pan offennid urddo dyn ifanc yn farchog yn Ffrainc o'r unfed ganrif ar ddeg ymlaen rhoddid iddo *la colée* 'y gernod filwrol', cernod echrydus, heb fod gan y marchog newydd hawl i dalu'r pwyth. Yng ngeiriau Lambert d'Ardes *dedit ei militarem, non repercutiendus, alapam*. Oherwydd ei chreulondeb, ac o dan ddylanwad yr eglwys, mae'n debyg, rhoddwyd y gernod heibio yn Lloegr Ffrengig, ond gwyddai pawb yn sicr am yr hen arfer. Awgrymfa yn wyneb hyn mai *domez mei la colée* 'rhochw inni'r fonclust' oedd y darll. a gyfieithodd y Cymro ac, er gwaethaf Stimming, y mae'r darll. yn un da ac yn cynnwys ergyd chwareus. Cf. *bonclust Otuel*, YCM² 94=*colée Otinel* 1492. Cf. L. Gautier, *Chev.* 270, 271, 273 et *passim*.

568. *y kymerth boîn cozn maôz ac y cant*. B 559 *corne un corn*. Yr un offeryn cerdd oedd y *cozn maôz* a'r *olifant* (*cliffant* P 9, 599 YCM² 158, *eliphant* P 5, cxxxiii^a a P 10, 54^b), sef y corn rhyfel a gariat'r barwniaid ac a ganent i alw ynghyd eu gwyr ymladd. Benthyciad o'r Hff yw'r *cliffant* ac onid benthyciad o'r Hff yw *corn* diau i'r defnydd a wnaethid ohono gan y Normaniaid roi bywyd newydd yn yr hen fenthg o *cornu* mewn CymC.

575. *vegys ydylelech*. Yr oedd cornel uchaf deau col. 18 y LIG yn ddiffygiol o'r dechrau ac ynghwrs y blynyddoedd syrthiodd ymaith. Llenwais y bwch o'r LIG, eithr wrth edfryd mewn print y llythrennau coll, rhoddwyd, drwy ryw amryfusedd, *-ech* yn lle *-lech*. Yn y LIG *megys pei elelech* a geir ac ymddengys mai *vegys ydelech*, gyda'r ddeuair olaf ynghlwm, oedd yng nghysail y LIG ac i'r copiwr ymddrysu o feddwl am bres. 2 llu. *dylyaf* (cf. *chwitheu a ddylelech* Ll 1, 104, 261) a rhoddi inni'r darll. presennol. Dylid efallai ddarllen *vegys yd elelech*; onid e, dyma enghraifft arall i'w bwrw ar yr esiamplau prin sydd gennym o'r m.p.2 lu. o *dlyaf*, yr hyn sy'n llai tebygol.

588. *yna ymgylbreinyab yny gyfrôy ac ystyynu y dzaet nny lliarthasfeu*. Dyma'r paratod arferol cyn cyrchu gelyn; cf. "Pour charger avec la lance . . . l'homme d'armes se dressait sur ces écriers, s'arc-boutait sur le haut du troussequin de la selle, penchait le corps en avant et pliait fortement le bras droit". Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* VI, 165. Golyga *ymgylbreinyab*, felly, 'to hold oneself firmly'.

Cf. ymgadarnhau yn y gwarthasfeu YCM² 80=*Otinel* 1090 *Forment s'affichent cil* *legier bacheler*, 'these aspirants (to knighthood) hold themselves firmly in the stirrups'; cf. 1914 a gw. Godefroy d.g. *affichier*; cf. *estyynu y warthasfeu* SG 184.

591. *a chyrchu rodefon*. Yr oedd yn anrhydedd cael rhoddi'r ergyd cyntaf mewn brwydr, a'r gŵr mwyaf ei glod a gâi ddechrau; cf. L. Gautier, *Chev.* 749.

623. *ny chelech . . . lberth vn notllyd*. Gw. *Negyddiaeth dan Cystrawen*, §48.

624. *Sef albnaeth boîn yna glaschŷberthin*. B 609 *Boefs . . . si jetta un mult grant ris* 'Boefs a wnaeth chwerthiniaid mawr iawn'. Felly, nid 'to smile' RW. Chwerthin trystfawr, iachus, oedd chwerthin y barwniaid, *le gros rire qui fit voir toutes les dents* 'y chwerthin croch a ddadenhuddai'r holl ddannedd'; *ce gros rire épais et bête* 'y chwerthin mawr, bloesg, a di-enaid hwnnw'; (cf. L. Gautier, *Épopées françaises* III, 258, 264-5; *Chev.* 670). Ymddengys yn debyg mai dyma *glaf* chwerthin digus *engiriaôlchweru* WM 423 ac yn P 6 iv, ib. t. 212. *Llais glas* gole yng Ngorllewin Morgannwg ydyw llais cras amhersain.

625. *beth a tynneisti yr llat hon*. Y cyfieithiad llythrennol fyddai 'what didst thou want in this country?', ond meddwl digon anffodhaol a roddai hynny. Addasach synnwyr ond gwaeth gramadeg yw 'what wouldst thou in this country?' RW. Yr oedd yr hen fynach yn aml yn gweithio'n barau, y naill yn darllen a'r llall yn cyfieithu, ac ymddengys i'r cyfieithydd o glywed *veniste* ei gynsail ei gymryd fel gorff. un. 2 *mynnaf* a'i roi yn ei destun; cf. B 611 *quei veniste vus quere en iceo pais* 'beth a ddaethost ti i'w geisio yn y wlad hon?' Am amryw enghreifftiau tebyg o waith y cyfieithydd yn ymddrysu, gw. *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtone*, §12b.

637. *a gŵaethiroed duô na bligŷyt*. Buasid yn disgwyl nas gydag -s fewnol, ond cf. hefyd *ny chyffroes vn aylaô ar gopart yr y vedzu mŷy noe yr na metrit 2017; yn ol boîn yd aôn yny gozdiûsedom, ac eduar yô genhyf na chroget . . . 1232-4*. Ni chyfetyb dim yn B i'r llw yn y fan hon, eithr am a gŵaethiroed nas *lladaôd* 663 ceir B 649 *A, dieus! quel damage, que il ne l'ut fet tuer!* 'Och Dduw, y fath gollod (drueni) na pharodd ei ladd!' Ymddengys *gŵaethiroed duô* yn debyg anghyffredin i gyfieithiad o'r Hff *damedeu* yn ei ystyr o 'niwed Duw, barnedigaeith Duw' (cf. *vat ent a Damedel* 'Dos ymaith i ddamedigaeith'), ystyr a ddatblygodd o arfer yn wawdus ymadroddion fel *A Damedeu l'a commandé* 'ef a'i gorchymynnodd i'r Arglwydd Dduw' a hefyd, mae'n debyg, o gymryd yr elfen gyntaf yn *damedeu* (< *Dominum Deum*) yn lle'r gair *dan*, *dam* (< *dammum*) 'niwed', etc. Os cywir hyn, nid *duw=dydd*, fel yr awgrymir yn WG 440, sydd yn y llw hwn. Gw. hefyd n. Stephen Williams yn YCM² 187.

642-44. *a chynt . . . pan ehettyn gyntaf*. Nid 'sooner . . . when they first fly' RW, eithr 'faster . . . when they fly fastest'.

648-9. *difgynnu y boîn . . . ar veffur llad y ben*; am y yn lle o, gw. §51; *ar veffur* 'ar fedr', cyfuniad a ddigwydd seithwaith yn YBH (gw. *Geirfa*) ond sy'n brin, hyd y sylwais, mewn CymC.

655-6. *Na vynaf . . . namyn gŵza ohonot y ermin*. Yn *oratio recta* y mae cynnig Bradmwnd yn B 638-9: *metrai a tun baundoun quater cent cités . . .* 'mi a roddaf dan dy awdurdod bedwar can dinas . . .' ac yn *oratio recta* hefyd y mae ateb Boefs: *ceo ne voil jeo pas granter, mes tu devendras le homme Hermine* 'hyn ni

722-3. *kelldyd a geny am ymoti*; gw. ar 278 a 280.

724. *ac amós a royffosti imi*. Y duedd gyntaf yw edrych ar *ac* fel bai copiwr am ar a darllen ar *amós* (cf. *ruyn* am *cruyn* LIDW 102; *onyt roen* LIC=YBH 1158 *onyt croen*; etc.) Ond awgryma *un destrer me donastes* B 709 mai *ac* oedd yn y cyfieithiad ar y dechrau ac mai gorff. yw *royffosti* (cf. WG 342).

725-6. *ny mynaf dy uacrayth yrdaf*. B 710 *jeo ne vodrai mie ke daunger me feissez*. Yn ôl Stimming, *faire daunger* yma='gwneuthur anawsterau', ond methaf â gweld bod hynny'n gweddu. I'm tyb i, gwell yw cymryd *da(u)nger*= 'cweryl' (Ste-Palaye) neu 'tramgwydd' (Godefroy). Yr oedd Iosian newydd draethu geiriau sarhaus wrth Bown am ei deulu a byddai 'ni fynnaf i chwi gweryla â mi', neu 'ni allaf ddioddef fy nhrangwyddo gennych' yn esboniad eithaf bodddhaol ar ddarl. B. Byddai 'quarrel' neu 'insult' hefyd yn taro'n llawer gwell nag 'instruction' RW am *macrayth* neu *bacrayth*. Yn HFF Picardi *bequer* fuasai'r ffurf ar *bechier* 'curo â'r big; beio ar; dweud yn ddrwg am' HFF Canolog. Benthycodd AN lawer o dafodiaith Picardi (cf. J. F. Tanquerey, *L'Évolution du Verbe en Anglo-Français*, 839 *et seq.*) ac os daeth *bequer* i'r AN, cafodd yn fuan yr amr. *becre* ar batrwm *bouter, boutre; jeter, getre, gettre; luter, lutre*; etc. (gw. Stimming, B. xxix). Os o'r AN y daeth y ffurf Bicaridaidd hon i'r Gymraeg (cf. *carco* 'gofalu am' Morgannwg < *carquer*, HFF Canolog *charg(i)er; talbord < taulebort*; gw. n. ar 3480, etc.) gallai *bacrayth* ddeillio o'r berfenw + *ayth*. Digwydd *becrath* yng Ngorllewin Morgannwg gyda'r meddwl 'afionyddwch', e.e. *gad dy fecrath* 'cease bothering me' (wrth siarad â phlentyn); *mae'n ddicon i fecrath dyn* 'it is enough to drive one silly'. Eithr tybed nad camddarl. rhyw gopiwr o'r HFF *bequerelle* 'geiriau sarhaus' a oedd yn y gynnydd AN sydd ger ein bron wedi'r cyfan? Am bethau cyffelyb, cf. n. ar 404, 957, 972, 1095, 2080, 2911, 2916, 3279. Digwydd *vacherie* 'spite, malice, dirty trick' yn HFF Canolbarth Ffrainc er y ddeuddegfed ganrif, gair a fuasai'n *vaquerie* yn y Bicardeg. Bellach, tueddaf i dynnu *bacrayth* o hwn + *ayth*; am yr ystyr, cf. *mileindra*.

733. *kyuodi idaf ynteu*. Gw. Cystrawen, §51.

742. *y mo2 ferth*. LIC *mo2 f*. . . Am esiamplau o y fel llafariad ymwithiol, cf. BB 105.3 *ar y rad (ar rad)*; LIDW 179 *o eguel yeuan*; P 14, 159 *y nef ar ydaear (=a'r ddaear)*; P 82 13 *ac awch y kledyveu* 'your swords', etc. Y maent yn niferus yn nhestunau'r cyfnod a dengys P 9 hofter o roi'r y hon gydag *ch: dan ychwerthin* 21b; *ych anghue ychwi* 11a; etc.

743. *galó ar vzaúthayth*. B 724 *un messenger apele he estoit soun privé* 'geilw ar negesydd a oedd gyfaill fyddlon iddi'. Yn 891 *ceir vy mraútuayth am ketym-deith*=B 852 *mon duz compaignoun* 'fy nghydydd mawyn'. Deirgwaith, yn 1486, 1550, 1627, y gair cyfatebol yw *esquier*=B 1384, 1435, 1496. Yn Ffrainc codid y pendeig ifanc hyd tua deuddeg oed yng nghastell y teulu. Yna gosodid ef y rhan amlaf o dan ofal meistr llymach ac enwocach na'i dad: gyda barwn enwog, gyda theyrn y dalaith, neu, os gellid, gyda'r brenin ei hun, i dderbyn dysg mewn milwriaeth a moes. Gelwid yr addysg hon yn *nourrir* 'meithrin' a'r un a feithrinid yn *nourri*. Cadwai'r *nourri* mewn heddwch a rhyfel yn agos at berson ei arglwydd. Ar daith ef oedd yr *yggier* (< *scutarius*) a gariai'r darian; cf a estynnai'r arfau i'w feistr yn y gad ac a warchadwai'r carcharorion (cf. YCM² 105). Yn amser heddwch gwnai waith gwastrawd (cf. YCM² 109); âi ar negesau; gwasanaethai wrth fwrdd y teulu, derbynai'r ymwelwyr. Gwyddai am gyfrinion tŷ ei arglwydd; yr oedd y cyswllt rhyngddo â'i feistr yn un agos ac annwyl ac edrychai arno fel ail dad ac ar ei deulu fel ei wehlyth ei hun. Yr oedd amryw

ohonynt mewn teulu o fri; cf. YCM² 66: *Nyt oed vn marchawc ohonunt ny bei pedwar isccier idaw*. Cyfieithiad yw *braútuayth* yma, felly, o *nourri*. Nid oes sicrwydd fod *nourri* yng nghynddelw'r Cymro, ond ni ddichon fod amheuaeth y gwyddai'r cyfieithydd amdano. Cyfeirio at swyddau'r *nourri* y mae'r termau sydd yn B. Gw. Ste-Palaye, *Mémoires sur l'Ancienne Chevalerie* I, 3, 6, 28; L. Gautier, *Chevalerie* 186, *et seq.*

756-7. *y gblisc las*. Yn wyneb *gblisc adfúyn gózaól* 3213, gellid darllen efallai *y gblisc glas*, ond y *blisc* 759, 763; gw. ar 227; cf. B 738 *bliaunt de saie*, y sidan a elwid *samit*, mae'n debyg, oedd hwn; os felly, *glas*=*gwyrdd* yma oblegid gwneid y wisg fiant o samit gwyn, gwyrdd, neu goch, medd Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* III, 358.

761-2. *gofyn idi hitheu=g. ohoni h.*; gw. Cystrawen, §51.

765. *kelldyd oed dylbedut y vot ef yn vilein*. Y geiriau sy'n cyfateb i *gblisc las* a'r *blisc* *odidaoc* yn B 738, 745 yw *bliaunt de saie* a *bliaunt entaile* a dim ond gwyr a gwragedd o uchel radd oedd yn gwisgo *blia(u)nt*; cf. Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* III, 39 *et seq.*

771. *kymryt idaf ynteu=k. ohono y.*; gw. §51 yn Cystrawen.

773. *dyuot idi hi rocdi=d. ohoni hi*; gw. Cystrawen, §51.

777. *ychydic ymdidan a yynnón y dylbedut órthyt*. B 757 *un petitot vodrai a eus ore parler* 'I shall want to tell you something (a little)'; cf. y2 *ymdidan gozeu* a *wypom ninneu ni ae dyvedón itti* WM 224; cf. *talú ymdidan* RB 163.7.8.10.

783-4. *ys dz6c a beth y diolcheifiti imi*. Gw. Cystrawen, §48 (ii).

794. *mi a ymadaoaf a mahom*. Dengys Mahun *degerperai* B 767, fod darll. y LIC yn ddilys ac nad oedd eisiau i'r LIC ei newid i ymladdaf; gw. §5, (v), 1.

801. *fef yd oydynt yn edzych armun*. Prawf fod yr amherffaith cwmpasog yn bur hen.

812-3. *tygu llyein . . . udunt=t. ll. ohonunt*; gw. Cystrawen, §51.

816-7. *y lad neu y grogi*. Gw. n. ar 320. B 789 *si jeo le feisse tuer* 'os paraf ei roi i farwolaeth'.

817. *nac cyw. noc*. Eisoes ar lafar ceid *nac* [=nag], ond gofynnai'r traddodiad llenyddol am ysgrifennu'r hen ffurf *noc*.

822. *ac erch yny llythy2*. Yn wyneb *peri* 821, y berfenw fuasai'r ffurf naturiol yma megis yng ngwelliant y LIC. Dichon mai *erchy* oedd yng nghynddelw copiwr y LIC ac iddo adael allan -y o weld yny a'i dilynai; gw. *Orgraff*, §16.

828-30. *a chymryt y ló . . . nas dangoffei y llythyr*. Dengys *nas* a gwaith y LIC yn cadw'r gair fod yr -s fewnol wedi colli ei nerth yn gynnar yn yr iaith feunyddiol; cf. *nys=ny* 1024, 1389.

840-1. *athygu yth di ac ar dyfydlonder*. B 806 *sur ta lei te covent jurer* 'rhaid fydd it dyngu ar dy grefydd'; LIC *yth grifonogaeth di ac ar dy ff*. . . Dichon mai darll. y LIC oedd yn y cyfieithiad ar y dechrau ac i ryw gopiwr ymddrysu yn y ddwy -th a thbyio mai llythren ddiwedol *grifonogaeth* oedd -th y gair

cyf' blaenorion. O'r arall, gellir tybio ydy llawn cymaint o sail mai'r darll. a'stynion oedd *yh diô ac ar* . (cf. diô 416a) ac i'r copïydd ymddrwy o graffu am eiliad ar -c y gair ac oedd yn dilyn a chredu iddi dorri -ô y gair *diô*; cf. *erchi yr dy naôd cyw*, *dyô naôd* WM 435; ita *tynnu cyw*, ita *ô* 440 (yr oedd c ochr yn ochr â *duô*, etc., y mae diô yn brin. Tybed, gan hynny, mai *dy* naôd *diô* (=duô) HFF sy'r cyfrif am y fflur diô yn Gymraeg? Sillafwyd y gair ag-ograff HFF yn sicr yn diô LIDW 17b.

846. *nac ef.* Cymh. na vi 1543; WM 416; *ae myui athuuwryawed di oz llofft yr llawr.* Na thi arglŷd heb ynteu P 14, 128.

848. *palfrei efmŷth.* Am y gwahanol fathau o geffylau, gw. ar 88.

851. yn ddirbystyr. Gw. ar 2574.

862. *y giniaf.* Ciniewid yn y cestyll canoloesol am ddeuddeg ganol dydd.

864. *a ddy gofreleit o llin.* B 826 *e plein deus barils de mult bon piment.* Ben-
thydiad o'r HFF *costrel eii*; cf. Ste-Palaye *le costerel ou le jalon* (=galwyn) *de*
vin; tebyg na chynhwysai mo'r *baril* ddim mwy; ar y mathau o win, gw. fy n.
yn BBCS, XIV, 20-1.

865. y doeth ar ogyfuch ar palmer. Cf. arriver à la hauteur de qn yn FfD;
cf. 2074, 2735 a gw. n. ar 935.

870. a *bŷyta yn ſathŷt albnæth*. B 833 *yn mægus forment* 'ef a fwyta yn awchus'; cf. 1423 *ynteu a fytafaelth yn rathŷt megys dyn difnyfyr*. B 1336 E *Boces mancuŷt deute* 'A.B. a fwyta fel pe buasai walgoŷ'. Yn ôl D, *rathŷt yw'r* flurf gysefn, eithr dengys a thuth grathŷ gathŷ WM 141 (BrD 212 atth. garŷ g. f.) god hynny'n anghywil. Ymddengys fod grathŷ i'w gysylltu ag ymrhwethŷ *ôthŷ* 'to wanton wyl' (Seh. Evans) RBB 119 = BrDg *ymrwedydu wrth = lasciuie'* 'myned i ethafion', datblygiad semantig digon natïrol.

872. *yn ddidlaôt rybuchedic*. B 834 *mult leement* 'yn galonnog iawn'; gw. §48, (iv).

874. *d26y chlberthin.* Cydier *d26y chl* . . . â'r hyn sy'n dilyn.

890. *kany* *diffethha*6d. LIC *kann diffetha*6yt. B 852 *est a tort tué*; darll. *diffethha*6yd, gan hynny; ceir *th ac 6 yn fynych am lhy, 6y, ar batrwm orgraff yr Anglo-Normanïaid (gw. Orgraff, §17). Noder kany am kann a gw. §49, (ii).*

895. *gallei uot dy angheu yny llythyr.* Yr oedd yn hen arferiad beri i ddyn gario dan sêl lythyr yn gofyn i'r derbynnydd ladd y cludydd neu ei niweidio; gw. J. Vendryes, *Études Celtiques* IV, 114.

902. *a than ganu.* Bydd cludwyr negesau yn aml yn canu yn y *chansons de geste*: gw. L. Gautier, *Chev.* 203, 457.

909. *ny ddarffei y eu toi o eur.* Gw. *Rhagentwau Mewnol*, §28, (b). Am $o = a$, gw. ar 793.

911-2. *deló eryr . . . o eur coeth*. Rhoddid yr eryr aur ar do'r *paleis principé*, y llys tyllyffogaól, fel arwydd o lywodraeth a gallu; cf. L. Gautier, *Chev.* 518, 522.

[illegible]

923. *ac vn a gymerth.* Darll. *ac ef . . .*; o ragweld *ac vn* 924 y daeth *vn yma.*

935. *kyuodi yny erbyn.* Cf. y priod-ddull Ff *aller, venir, à la rencontre de qn* 'to go, come, and meet s.o.'; cf. n. ar 865.

937. *a llnaeth.* Ailadroddiad damweiniol ond odid o *a llnaeth* 936.

938. *Myn vy phên.* Darll. *vy*=*vym* a gw. §19, (iii), (a), dan *Orgraff y Treigladau*.

940. *Darllein y llythyr*. Enghraifft gynnar o ddylanwad y berfenw ar ffurfiau *darllenof*; anghytunodd y LIC â'r newyddbeth a rhoes inni *Darlle*; gw. WG 382.

941. *neu minneu a lado.* Gw. *Cystrawen*, §53.

942. kymryt ofyn . . . y v2adm6nd=0 v2 . . . gw. Cystrawen, §51.

950. yn duruig gadarn. B 909 *mult estreitement* 'yn dynn iawn'; gw. §48, (iv).

952. *peri crogi bofn yn vchel.* Gw. ar 338.

957-59. *a dodi pŷs am y vynŷgyl a bŷffei pymthec llat o lbenith.* B 914 *e al col li ferment un pesaunt carcaunt* 'ac am ei wddf clymant gadwyn drom', un o greulon-derau cyffredin carcharau'r oesau canol; cf. L. Gautier, *Chev.* 509. Digon naturiol oedd i RW drosi pŷs yn 'weight', ond gwall yn sicr yw hynny, a rhaid gweld yn pŷs, y gair Hff *boies*, *buies* 'cadwyn; heyrn; llyffetheiriau', gair a ddigwyddai, yn ôl pob tebyg, yng nghynsail AN y cyfieithydd ac a drosodd yntau i'w waith yn y ffurf *dodi bŷs* . . . 'Cywirodu' y copiwr *bŷs* yn *pŷs* (<pe(n)sium). Yn *Sermons de St. Bernard* etyb *beues i compedes*; gw. Ste-Palaye dan *boies*, Godefroy dan *buie*, a Du Cange dan *boia*.

pymthec llat o lbenith. B 915 *quinze quarters de forment.* Ceir late yn Godefroy gyda'r ystyr *sorte de mesure* a gwelir *let, lez* yn Ste-Palaye yn golygu *mesure pour le poisson*; gw. hefyd Léopold Delisle, *Études sur . . . l'Agriculture en Normandie au Moyen-Âge*, 369. Ymddengys felly mai benthgyl o'r Hff yw llat gyda'r meddwl hwn.

961. *oth llwyb.* Yma 'â'th wayw'; gw. n. ar 703.

964-96. Dengys y llinellau hyn bod cyfundrefn cosbedigaeth y cyfnod canol yn farbaraid i'r eithaf a thebyg yw tystiolaeth llawer un o'r cerddi arwrol; cf. L. Gautier, *Les Épopées françaises* III, 251; *Chev.* 508, 509.

969-70. *a ffeithbarren tozth o vara grut.* B 924 *e un quarter de un pain . . . de bren e de orge* 'a chwarter torth . . . o fran a haidd'. Cf. *pedwareran* P 35; RWM I, ii, 368. Deallaf yr olaf fel *pedwaret* (t=ð)+*ran* a *petthararen* YBH fel y ffurf Wenhwysseg *petwarat* (t=ð)+*ren*, gydag *a* flaen Morgannwg ar ffin e megis yn *cæth* (*cath*) *teed* (*tad*) etc.; y llafariad a geir hefyd ym Meirionnydd a Phowys. Gellid crybwyll *peddyrann* 3052 a *pedwar raeneu* YCM² 66, *petbazyzaeneu* P 5, *ciiuib*, *petwaryrayneu* P 9, 19b; ond gellir esbonio *peddyrann* 3052=*pedrywan* a phrin y meddir gwasgu'r ystyr 'a chwarter' allan o'r lleill.

Ar 'of gritty bread' RW ac nid ar *vara grut* y testun, fel y myn Stimming (*Einleitung* xcv), y mae'r bai yma. Ceir *grut, gru*, etc. yn Hff ac i mi nid yw *grut* yn *bara grut* onid un o'r ugeiniau o eiriau Hff a gymerwyd drosodd gan y cyfieithydd o'r cynsail oedd ger ei fron. Un o brif ystyron *grut*, yn ôl geirlyfr Hff Larousse, oedd *grain d'orge, d'avoine moulu, sans être réduit en poussière, et qui est séparé de son blawd barlys* (haidd) neu flawd ceirch wedi ei falu ac wedi ei wahanu oddi wrth y rhuddion (bran), eithr heb ei wneuthur yn llwch'. Dirmygal'r barwniaid fara *grut*, bara *barlys*, bara *rhyg*, etc. Dyma'r *panis armigerorum, panis vassallorum, panis serientalis* (gw. Ducange d.g. *panis*) a gedwid i'r ysgierieit, i'r tlodion, ac a defnid i'r trueniaid a oedd yng ngharchar (cf. L. Gautier, *Chev.* 410, 624). Ni fynnai'r castellwyr ond *pains buletés* 'bara peilleit', bara a wnaethid o gan gwyn ac a ogyrnod weithiau bedair gwaith. Rhoesai Bown ei farch a'i holl arfau am hanner un dorth o hwn ar ôl byw ar *vara grut* y carchar am saith mlynedd (YBH 1351-3). Dyrr Bosworth a Toller *grytta* 'groats, coarse meal' a rhydd Stratman *grütte* 'bran', ystyron sy'n cydfyned â'r rhai Hff. Cilawgryma Parry-Williams (EEW 30) darddiad HS i *grut*, ond am y rhesymau a nodais, ni allaf lai nag edrych arno fel benthyciad Hff diledryw. Rywsut, dihangodd enghraifft YBH rhag sylw awdur yr EEW.

972. *dy vynnau di ath ellyllus.* B 926 *ore seit a tun comand!* *Tut ceo me estoit fere cum vus vent a talent* 'yn awr, boed wrth dy orchymyn. Rhaid oedd i mi wneuthur y cwbl a ddaw i'ch ewyllys chwi'. Cf. *mi alnaf dy vynnau di 2722* = B 2346 *tut avostre voler!* 'yn hollol yn ôl eich ewyllys chwi'; *dy vynhu di a tenaf* =

WM 410; *bit dy vynhu dy HM II*, 252 = Matthew XXVI, 42 *gwneled dy etwyllys di; ac na does dim oi vynnau ef nis llywafant* Cwrt. II, 140. Cyfystyron yn amlwg yw *mynnu* ac *elhyllus*. Tueddaf i dynnu *mynnu* fel enw o'r Hff *menée*, AN *mené* 'gallu; ewyllys; nawdd'. O ran orgraff, ceid amrywiadau (e.e. *menaie, manaie*), eithr *mené* (gydag -e ar ffin i) oedd yr ynganiad o ddiwedd y ddeuddegfed ganrif ymlaen. Cf. *Mielz est que jo me mette en la manaie e as mains nostre seigneur . . . que en la manaie des lumes* 'gwell i mi roi fy hun ym mynnu ac yn nwylo ein harglwydd . . . nag ym mynnu dynion' *Quatre Livres des Reis* 217 (tua 1170); *mult humblement merci querra, En sa manaie se metra* 'yn ostyngedig iawn y deisyf am drugaredd, yn ei vynnau y rhydd ei hun', Wace, *Roman de Rou*, II, 6170, (tua 1174); gw. Ste-Palaye a Godefroy dan *manaie*.

983-4. *afei nas differei duô. ef a dozrei . . . LIC . . . ef a dozraffei.* B 941-2 *si dampné . . . ne le out iloc eidé . . . il eut le col brisé; a ffei nas differei y lhyr ef y march ae lladyffei* 1077; B 1030-31, *si ses chevalers ne l'ussent venu eyder le destrer le ust tué.* Buasid, gan hynny, yn disgwyl *dozraffei*.

986-7. *amylder acholubyr.* Fel y dengys *amylder* o gic 1420 a B 945 *En cele presoun out vermin a plentez: serpens e coluers e altre vermin assez, collodd o nadzed ar ôl amylder.* Gwall copiwr hefyd yn bur sicr yw *acholubyr* am *acholuwyr*, gair a gymerwyd drosodd i'r gynddelw o'r testun AN fel ugeiniau o rai eraill; am debygrwydd *b* a *v* gw. n. ar 227-30.

Sonnir am nadredd y carcharau hyn mewn niferus gerddi Hff; cf. L. Gautier, *Chev.* 508 *et seq.*

991. *troffaâl.* B 948 *bastun; bastun* hefyd a geir gyferbyn â 1115, 1222; gyfarwyneb â 1369 a 2715 digwydd *lever* 'barre de fer ou de bois' (Godefroy); cf. *lever* 2171 = *ffon* 2511; yn 1388 *ceir masue* 'pastwn', ac yn B 1377 a 1400 gwelir *fauart* sef, arf tebyg i filwg ar ben paladr hir. Cf. YCM² 46 lle saif am *bastun* *Otinel* 102; AL II, 584 *trossol* 'pole' AO; *erbynnyatv dynnavet y kledyf ar y troffaâl* P 8^a, 46 = *Ciampi 48 in baculo.* Amlwg oddi wrth yr enghreifftiau hyn oll mai darn o bren ac nid o haearn oedd *troffaâl*, etc.; cf. hefyd *ae dz. hevernyn* 1369, 1377; *fufl hevernyn* WM 467. Gan mai bar o haearn yw 'crowbar', ni ellir dilyn RW a rhaid deall 'truncheon, bludgeon'. Mae *troffol* (-aâl) yn debyg iawn i amrywiad Hff ar *tro(n)con, trosson* 'cyff; darn o baladr gwayw' ar batrwm *cordwal* a *cordoian; conin* a *conil* 'cwnnigen'. Am goll *n* o flaen *s*, cf. *cysur* < Hff *co(n)-sir; eisslys, eiss(i)oes* < Hff *ei(n)(i)ois*. Onid dyma'r tarddiad, dylid ond odid ei gysylltu â'r geiriau *tros* 'darn briw o waywffon'; *troi(n)saille* 'darn o bren; hop-pole'; *treillon* 'pastwn bychan'; gw. Godefroy a W. Foerster, *Kristian von Troyes, Wörterbuch* ac am *fauart*, Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* V, 420 *et seq.*

995. Rhodder gwahannod o hoptu i *adôfyr* a darll. gyda'r hyn sy'n dilyn. Noder y rhydd y LIC 02 *mynnai* am o m. yma.

1007. *vymphoini vel hyn.* Gw. dan *oe yn Orgraff*, §17. A'r esiampl gynnar hon o *vel*, cf. efallai *mel* 3010 ac yn sicr *vel ydoed* P 7, 22b; *vel hynny* ib. col. 234.

Gan fod *trair* (*traher*) B 962 yn golygu hefyd 'diodedd; taro; bod ar fin marw, etc.' (cf. Ste-Palaye a Godefroy), y mae *poeni*, er gwaethaf Stimming (*Einleitung*, xcv), lawn cystal ystyr yma â 'bradychu'.
om cledeu. Gw. n. ar 703.

1012. *a cholubyr.* Gw. n. ar 986.

1016. *Dyuot iofian.* Gw. Cystrawen, §51.

1147. *ffozd ehag oed honno*. Er i gopiwr y LIG weld yn dda dorri *at y not* yn lle *ac y uot* gadawodd *honno* heb ei newid, pwynt a rwystrodd *wr* y LIC ac a wnaeth iddo droi *honno* yn *yno*.

1152-3. *yn ystauell ybztthaû*. Ymddengys mai ystyr y *ôzthaû* yma yw 'ychedig o'i flaen; wyneb yn wyneb ag ef'. Cf. B 1107 *iloks s'en va* 'tuag yno yr â'. A ddichon hwn fod am *y *ôzthaûd*, sef y ffurf adferfol? Ond efallai i air fel *rymaûd* golli o flaen *ybztthaû*; byddai'r meddwl 'some distance ahead of him' yn gweddu'n burion. Gw. ar 4161.

1160. *yn yr ystauell y gl'lelei varch*. Ymddengys yn sicr mai ystyr *ystauell* yn y cyd-destun yw 'ystabl' a rhaid tybio un o ddau beth: (a) y ceir yma un o hen ystyron prin y gair (cf. E. Lhuyd, AB 221, 286); neu (b) mai benthyciad yw *ystauell* o'r HFF *estavelle* 'ystabl fechan' wedi ei gario drosodd o bosibl o'r cynsail AN (arall yw darll. B). Os hen ystyr, yna anodd peidio â chredu na helpiodd cydnabyddiaeth ein cyndadau ag *estavelle* yr hen ystyr i gadw'n fyw neu efallai mai'r gydnabyddiaeth honno a fu'r achos i'w adnewyddu. Cyfwerthedd *ystahyl* 1061 yn y LIC yw *ystauell*; am *estavelle*, gw. Godefroy.

1161. *yn bôyta y yt*. Gw. Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r *Geste de Boun de Hamtone*, §12 (b), (vi), 1.

1165-7. *y gl'fiscalûd . . . heb neb ac kymhozthei*. Dyma oedd *s'adoubet*, se *do(u)ber*, gair a ddaeth (gydag *ym am se*) i'r Wenhwyseg ac a arferir yn feunyddiol heddiw yn y ffurfiau *ymdopi* a *myndopi* a chyda'r ystyr 'ymdaro, manage by oneself' ym Morgannwg; cf. efallai o ran ffurfiad *ymbil<se (a)pilur*, se *peler=s'apeler*.

1171. *marchaûc ysgafyn*, sef *m*. yn dwyn arfau ysgafn ar gefyll hoyw (cf. B 1115 *palefrei*) wedi ymbaratoi i fynd ar daith yn hytrach nag i frwydr; yn HFF gelwid hwn yn *chevaus leg(i)ers*, eithr ni cheir mo'r gair yn B; cf. 848-51 a gw. n. ar 98.

1181. Rhodder atalnod ar ôl *frystaû*.

1184-6. *ef a doeth y gygyroffozd*. LIC *gyngroeffozd*; B 1128 *tynt a un carfu* 'daeth i fan y cyfarfyddai pedair heol' (<*quadrifurcum). Nid yw'r gair Cymraeg efallai lawn mor llydan, ond y mae'n lletach yma na *bivium* D. Gorau ystyr ond odid fyddai 'lle bo amryw ffyrdd yn ymgysfardd'; cf. *yny doethant y le yr oed yr holl ffyrdd yn ymgymullatu ygyt* SG 348 = *tant que il vindrent en une croiz, là où voie forchoient* Potvin 231.

yd aeth ar ddiizo 'he went astray' nid 'he went direct' RW; cf. B *forveier* 'colli'r flordd' a TW dan *errare* . . . 'cyfeiliorni, crwydro, . . . mynet ar ddiſperot, dydroi, mynet ar dhidro . . .'; gw. hefyd G dan *didro*².

1200-1. *ac na chyfgaffei y nos honno ddim*. Ni rydd y *nos honno* 'that night' RW y synnwyr angenrheidiol. Treuliasai Bown y noswaith flaenorol yn ddi-gwsg wrth ddianc a rhaid wrth y meddwl y nos gynt, y nos a aethai heibio'. Darll. felly na *chafsei dim bôyt tri diluarnat kyn no hynny ac na chyfgaffei y nos kyn no hynny ddim*. Camddarllenodd rhyw gopiwr y *kyn* no olaf fel *honno* a gadawodd ef neu ei olynydd *hynny* allan fel gair di-fudd. Am debygrwydd *h a k*, cf. e.e. *hanuylleu a hanuylleu* LIDW 10^b; *heureyeth a heureyeth* ib. 21^a; *hie a kie* ib. 35^b; nid oedd ond y dim lleiaf chwaith rhwng y *ac v (=w)* mewn aml lsg.; cf. *uyrû* am *uwrû* (*furow*) yn YBH 912; *canyrthûy* am *canyrthûy* ib. 1738 ac yn gyffredin yn LIDW; hefyd yr oedd *v (=w)* ac o y amrywiadau o'r graffyddol hysbys; cf. *chuoero* BB 31.12, *heno*, ib. 102.7; *duo* P 14, 6^a; *gwaozo* P 3, t. 8, 9, 10; etc.; etc.; gw. n. ar 336-7; cf. SG 247 (yr) *nos gynno hynny*.

1204. *Ymhoelôch in at bztatmônd*. Sylwer ar y Cyflwr Derbyniol Ethig a chym. 2333.

1205. *Yn vwezdyd glas y dyd hōnnû* 'gyda'r wawr y dydd h'. Cf. *Eboze glas dzanoeth* WM 73; *ar boze glas auozy* P 10, 11^a; *Y boze gan las y dit* BB 92.15; 108.5; *Ac val y bydynt y bozei glas dyd yn ymâidan* Ll 34 B 242.

1217. *ymhoelyu idaû ynteu*. Gan yr yngenir -d yn *ymhoelyd* drwy gydol y Deau gan gynnwys Gogledd Penfro, rhaid tybio i'r copiwr ymddrysu wrth weld *idaû* a chredu ddarfod iddo eisoes dorri deintol y berfenw; cf. *ymhoelut* 462, 667, 1178, etc. (13 o es.); eto i gyd cofier am *ac ymhoelu pen y march* WM 250 = *Ac ymhoelut* . . . RB 183; *ac ymchvelu Ieffu adzef* P 14, 132. Gw. n. Powel ar *ymhoelyd*, Cymm IV, 137.
idaû=ohono; gw. Cystrawen, §51.

1229. *ny chey . . . luerth vn notlyd*. Gw. dan *Negyddiaeth yn Cystrawen*, §48. (i).

1245. *yr y dziffûys o eur coeth*. B 1180 *quatre siez sun poys de or pur ly dona* 'pedair gwaith ei bwysau o aur pur a roddes amdano'. Nid 'for three pounds of pure gold' RW, felly, ond 'for his weight three times in gold'.

1248. *ôzth yr afôyneu*. O ddilyn esboniad RW 'by the reins', tybiodd Stimming (*Einleitung* xcvi) ddarfod i'r cyfieithydd gwreiddiol gamddeall y testun AN oedd o'i flaen; yn B 1183 *grant eyre* 'ar garlam' a geir, a dyna'n hollol yw ystyr *ôzth yr afôyneu*; cf. *ellûg y uarch a ozuc ôzth auôyneu* WM 16; yn *dyuot tu ac attunt ôzth yr afôyneu* P 9, 21^a = *Otinel 806 E veit les contes brochier mut fierement*, 'a gwel yr ieirll yn ysbarduno yn flyrnig'; yna yn *diohyr y gellôgûys y pagannyeit hafôyneu y meirch* P 9, 21^b = *Otinel 811 E il leissent curre sanz nul retene-ment* 'ac ymroddant i farchogaeth heb frwyro o gwbl'; cf. *a thynnu auoyne eu ffirwyneu attunt a wnaethant* SG 353; Potvin 238 *Le rois Artus fier des esperons come bon chevalier* 'y brenin Arthur a ysbardunodd fel marchog da'.

1249. *bztatmônd a ymozdilûedaûd a bôin ar bân glan*. B 1185 *e Boefs tost ateynt a une tertre mounter* 'ac a oddiwedda Bown fel y bydd yn dringo bryn'. Yn SG 50 cyfieithir *tertre Queste* (S) 55 yn *waastattir uchel*. Ceir enghraifft o *glan(n)* yn *Otuel*, YCM² 109 *Ac yna y dyrchauad Chyarlus Amheratodyr y benn glann y edrych ar y niuer yn y gylch yn dyfrysdyuot agheu yr anffydlonyn*. O'r geiriadur-wyr TR yw'r unig un, hyd y sylwais, a rydd yr ystyr a geir yma: 'is also used in some places for a hill. *Cynt y corrd dau ddyn na duy Lann*'. Er gwaethaf pendantsrwydd TR, cymerth y ddau RW yn eu cyfieithiadau noddia yn y gair 'bank' (HM II 531; Cymm. XX, 168). Dyma'r unig enghreifftiau o *glan(n)* 'hill' y gwn i amdanynt yn ein testunau canoloesol (dihangodd enghraifft *Otuel* rhag sylw Stephen Williams). Eithr os prin yr esiamplau yn y testunau, y mae'r gair yn ddigon hysbys ar hyd a lled y wlad mewn enwau ffermydd, etc.; e.e. *Y Lan* yn ymyl Llanstephan, Caerfyrddin; *Y Lan* o'r tu deau i Talog yn yr un sir. Ceir hanner dwsin ohonynt ar finiau Caerfyrddin a Phenfro: dwy rhwng Llan-glydwen a Llanboidy, un rhwng Llanboidy a'r TY Gwyn ar Daf, un rhwng Llan-boidy a Llangynin, ac un rhwng Llan-gin a Llandysilio. Y mae *Pen(y)lan* yn enw digon cyffredin yn yr ardaloedd hyn; cf. hefyd *Parc-y-Lan* yn Llanddewi Efel-frei; Yr oedd cylch y gair unwaith yn eang fel y dengys *Pen-y-Lan* yng Nghaerdydd; *Tan-y-Lan* ger Trefeglwys, Sir Drefaldwyn, etc.; cf. *dod (mynd) i'r lan=dod (mynd) i fyny*. Ai'r un gair yw hwn â *glan* yn *glan afon*? Bryncynau neu fryniau yn aml yw glannau afonydd.

1308-9. *dodi arloft y llwyd yn y ddyfyr*. Amhendant yw B 1238. Os rhoes *arroi* Hff Ffrainc *arloi yn AN ac o hynny *arloy* mewn CymC (y mae'r ystyrion yn cyfateb yn hollol), ymddengys y gellir tynnu *arl(l)ost* yn gyfreithlon o amr. AN *arlost, *arlest=Hff Ffrainc *arrest*, 'handle, grip, etc. of a lance' (Ste-Palaye *poignée de lance*). Cf. *albrast* YCM² 53, 66 ac *arblastwyz* RBB 350; etc.; Hff *arbaleste*, etc. Ond gw. GPC lle tynnir ef o *ar+llost*. Ar air milwrol fel hwn, anodd credu na fu yma ymgyroesi.

1314-5. *ac y dechreuis llediaô*. Er gwaethaf anwastadrwydd ffyrdd y barwn canoloesol, yr oedd gweddio yn rhan hanfodol o'i fywyd. Dyna a wnaï gyntaf bob bore ar ôl ymolchi a cheir arwyr yr hen gerddi yn mynd i weddi mewn treialon enbydus. Am esiamplau o'r gweddiau 'lleyg' hyn a thrafodaeth lawn, gw. L. Gautier, *Chev.* 536-48.

1319-20. *ay gladu ac odyno yd aeth*. B 1246 *en le sepulcre fustes ensevelis* 'a'ch claddu yn y bedd'. Efallai i ymy *bed* golli ar ôl *ay gladu*; onid e, rhaid tybio un o ddeubeth: (a) mai gwall am *odyno* yw *odyno*; (b) bod i *odyno* yr ystyr 'then, afterwards' megis, o bosibl hefyd, yn 1478 *yd erchis idaô mynet trôy y dinas a ellbir nuble*, ac *odyno y gartage*=B 1376-7 *a Monbrant vus covent aler e a Cartage auey* 'rhaid i chwi fyned i M. ac i Gartage hefyd'. Oni chollwyd dim, yna dewisach gennyf (b).

1331. *ym verthyzu*. Cywirodd y LIC yn ym m...

1333. *y gyt ac y darfu idaô yllbedi*. Gw. dan *Cystrawen*, §42, (i).

1338. *dec troetued ar hugein*. B 1257 *trente pez mesurez*. Yn ôl LIDW, 9 modfedd oedd hyd y droedfedd Gymreig gyfreithiol a chysylltid hi â lled y llaw: *teyr moduet yn llet palyw*, *try llet palyw yn y troetued*, gw. GMWL. Yn gyfelyb, cysylltid y droedfedd Ffrengig â'r llaw: *Spacium altarium, xij pedes manuales* (dechrau'r XIII); *v pedes et dimidium de alto ad pedem manum* (tua 1210); *trois piez à pié main d'espace* (canol XIV), etc.; gw. Léopold Delisle, op. cit. 530-1. Tybed a ddylanwadodd y mesur Ffrengig ar droedfedd y cyfreithiau Gymreig? Gw. ar *milltir* 1304. Am allu i neidio fel nodwedd dda mewn march, cf. Léon Gautier, *Chev.* 725.

1353. *vn dozth o vara glenith peillit*. B 1275 *un pain de froment bulté* 'a loaf of bolted wheat bread'. Cf. *b. peillit da* 1416. B 1334 *pain besquid* 'twice-baked bread'. Dyma fara'r pendefigion, bara a wnaethpwyd o flawd can wedi ei ogyrn droeon (gw. ar 969). Gan fod i'r rhang, gorff, *bult* ffurfiau amrywiol: *beleté, beluté*, etc.; gan y digwydd yn AN enghreifftiau o rang, gorff, heb -é (cf. *demaund=demaundé* a gw. ar 34); a chan y ceir amrywiadau ar yr enw cytras: *buleteil, beletel*, etc. 'bolter-sieve', ymddengys nad yw *peill(e)it* namyn benthyciad o ffurf AN megis **be(t)ll(e)it*. Am *p-* yn lle *b-*, cf. *pengôch pôzquin* RB 172 (<Borgoigne a gw. ar 545), ac am *l+l* yn rhoi *ll*, cf. *syllu o cillier, sillier* 'to bring the eyelids together'; *yflauell* 'stable' o *testavelle* (gw. LIC=1061 o YBH a'r n. ar 1160).

1360. *y glbelei lbreicyangh dec*. B 1280 *une bele dame* 'a fair lady'. Yn yr un cyswllt troisir *dame yn arglôydes* (1361) a *glbreicda* (1371); ni sonnir o gwbl ei bod yn *ieuanc*; gw. Ifor Williams BCS I, 15 et seq.

1363. *dyro ym vn llalyeit o fôyt*. Gw. *Bannod Amhendant yn Cystrawen*, §40.

1365. *ouer yô it dy ymbil a mi*. B 1286 *de neint vus oi parler*. Ai ar *se piler*, (*peler*) yn AN=s'apeler Hff Ffrainc 'to entreat, to invoke' gydag ym am *se* (cf. *ymdopi* Morgannwg <*se dober*) y seiliwyd ymbil? Gw. ar 1165-7.

1369. *a dzoffaôl hejernyn*. Darll. *ae d* fel yn y LIC. Cf. B 1291 *o son grant lever*; am ystyr *dzoffaôl* gw. n. ar 991. O ddilyn WG 257, buasid yn disgwyl *hejernin*, eithr -yn a geir hefyd yn 1377 ac yn y mannau cyfatebol yn y LIC; cf. hefyd *hejernyn* P 5 xxxviii^a; BCS IX, 229.

1376. *Mi aaf y ymlbelet ac ef*. B 1297 *jeo li irrai justiser*. 'minnau a af i'w gosbi'. Yn ôl Stimming (*Einleitung* xcvi), y mae *ymbelet* 'to visit' yn ddiystyr. Ni allaf gytuno. Yn 1367-9 dywaid gwraig y cawr yn wadus *mi aaf ar hynt y erchi idaô rodi yt dy giniaô ae dzoffaôl hejernyn*. Ateb y cawr oedd *Mi aaf y ymlbelet ac ef*, ateb, fel yr ymddengys i mi, sy'n hollol gydfyned ag ysbryd geiriau'r wraig. Eto efallai mai damwain sy'n cyfrif am y cytgod. Y darll. yn y llsg. AN yn bur sicr oedd *iuslifer* gydag *i=-j-* (cf. *iubet* YBH 628); o ddarlenn *ju-* ceid yr hyn sydd yn B; o ddeall *ui-*, ceid *uistier*, sef *vistier* neu *visetier*. Ni cheir mo'r gair gydag -is- yn y geiriaduron Hff, hyd y sylwais, ond digwydd *viser* ac yr oedd ar arfer barau o gyfystyron megis *aguier* ac *aiguis(i)er*; *pacter* a *pacetier*. Ni buasai *visetier* yn un syndod yn y cyfnod ac ni buasai dim yn haws na mwy naturiol na'i droi yn *ymbelet*.

1392. *yn ehôdyr*. LIC *ehôdyr*. Y mae'r darll. â -d- yn y LIC yn hollol ddi-amwys, eithr gan na wyddys dim am y gair, a bod y LIC yn diwygio, gorau peth fydd dilyn darll. y LIC fel y gwnaethpwyd yn G. B 1313 *Boves saut a pe* 'B. springs to his feet'. Ystyr yn e. felly yw 'rapidly', nid 'boldly' RW.

1401-2. *ac nys metraôd namôyn gan y yfilyr yr llaôz*. B 1324 *mes il faili si est yns versé* 'ond methodd a throes (y ddynod) i'r ddaear'. Ymddengys i *mynet*, oherwydd tebygrydd ei ran gyntaf i ran olaf *namôyn*, fynd ar ddifancoll.

1411. *y myôyn yz*. Chwaneger *castell*; cf. est *Boves en le chastelet entrez* B 1329.

1416-21. Dyry'r llinellau hyn syniad am gyflawnder a nodwedd y pryd bywyd yng nghystyll yr oesau canol: y bara manaf ei flawd, yr helaethrwydd o gig, yn enwedig cig adar, poblogrwydd gwin. Bwyteid adar gwyllt ar raddfa eang; adar yr afonydd, y corsydd, y pysgodlynnoedd, etc.; gw. *Chev.* 638.

1421. *a glwin claret digaôn y gadarnet*. B 1335 *e bon vin claré*. Yn ôl Ste-Palaye, *Mémoires* I, 45, cymysgedd o win a mel oedd y *claret*; yn ôl A. Schultz, *Das Hofische Leben* I, i wneuthur *claret* rhoddid perlysiu ar ffurf powdr gyda siwgr neu fêl mewn sach o liain ac yna fe ddyfrheid y gymysgedd hon â gwin hyd oni enillai'r gwirod y nerth boddhaol. Yr oedd y gwirod hwn yn gryf iawn a chodai'n hawdd i'r pen; cf. hefyd L. Gautier, *Chev.* 642-4 a gw. M. Watkin, BCS, XIV, 20.

1441-2. *A ffalhed y hanuones ynteu oe garcharu*. B 1352 *e com il fu a Damacle emeyez* 'a pha wedd yr anfonwyd ef i Damascyl'. Ar ôl cael y llas 1436, y *glberth-yffit* 1437, y *kyhudyffit* 1440, buasid yn disgwyl *hanuonet*, a thueddaf i gredu i ryw copiwr ddarlenn -t fel -f; yr oedd f hir a t yn debyg iawn i'w gilydd; cf. *dyfeyn* (=dyfeyn) LIDW 94; *doethof* (=doethof) WM 288; *ymdiref* (=ymdiref) RWM I, 67, etc.; etc. Onid e, rhaid tybio i'r geiriau y *bzenhin* golli ar ôl *hanuones*.

1450. *deugein byfant o eur dillyn*. B 1358 *trente e quatre besans de fin or esmeré*. Gair Hff yw *besant* yn golygu mw nai Byzantium o aur neu arian a oedd yn adnabyddus yn Ewrob er adeg y croesgadau. Amrywiol gwerth y bath hwn yn ôl

y lleoedd a'r amseroedd. Yn *Lancelot du Lac* (gw. Ste-Palaye) saif *besant* am talent y TN, Matth. xxv, 15, a'r un modd yn y SG 42 lle ceir *besant* droean yn cyfateb i *besans* y *Queste del Saint Graal* (S) 46. Ceid ffurfiau yn -ant ac -aunt yn HFF a benthycwyd y ddwy gan ein cyndadau.

1451. *a chymryt y gennat ac vendith*. B 1359 *e li bonement a deu comandé* 'ac ef (sef y pab) a'i cyflwynodd yn gynnes i Dduw.' Ymddengys felly y dylid chwahanu o *boón* ar ôl *a chymryt* neu'n fwy tebyg, y *boón*; gw. §51.

1457. *namlyn y mamórcnt*. Dilyner darll. y LIC ym m...

1460. *hyspys yr adnabu*. Gw. dan Rhagenwau Perthynol yn *Ffuriant*, §29, (ii).

1465. *a ofynnað Iofian*. Gw. n. ar 88.

1467-68. *iuo2...o ymóbract*. Buasid yn disgwyl naill ai o m... neu o2 m...; gw. *Cystrawen*, §39, (ii).

1471. *nynnaf*. LIC *mynnaf*. Yn aml yn AN nid oedd nemor o wahaniaeth rhwng n ac m a cheir adleisiau draw ac yma o hynny mewn CymC; cf. *nacc*=*macc*=*mach* LIDW 47b; *A minheu yn tri* WM 396; *a alom ni* P 5, xxxv; etc.

1473. *kansy glun yn dda*. Noder ys fel gwrthrych y ferf.

1477. *y dinas a ellbir nuble*. Darll. y *lslat a ellbir nubie*. Er yn gynnar ac yn enwedig er dechrau'r drydedd ganrif ar ddeg torrid l mor fyr ag i mewn rhai ysgrifenydd gan wneuthur y naill yn fynych yn gwbl unwedd â'r llall: *Cinlipluc*=*Cinlipluc* AC, *Cymmr*. IX, 147; *carnwallaun*=*carnwallaun* LL 247; etc.; camgymeriad rhywun oedd gwneuthur *nubie* 'Nubia' yn ddinas.

1494. *maðz abeth yth gereis*. Gw. dan *Adferfau* yn *Cystrawen*, §48, (ii).

1499. *yn nithycyat palmer*. Yr oedd lletygarwch yn un o brif nodweddion y teulu barwnol a lletygarwch i'r tlodion, y meudwyaid, a'r pererinion yn anad neb. Yr oedd rhyw 'ystyr hud' yn nyfodiad pob pererin, a derbynnd ef gyda pharch ac anwydeb mwy na maint. Pwy a wyddai? Gallai mai'r Iesu ar lun a delw crwryd yn oedd yn ymweld â'r castell. Gwrandewid ar stori ei daith i Rufain neu Gaersalem yn ddiflino hyd berfeddion nos. Canai'n iach bob tro ynghynt nag y dumunid. Gw. Léon Gautier, *Chev*. 556-8, 670-1.

1502. *a chroyffað ózthyt*. Gw. n. ar 2821.

1504. *a rodi dōfyr...y ymochi a hitheu a llaßnaethað ac a rodeis*. Am yr arfer o ymolchi'r dwylo cyn ac ar ôl bwyd, gw. ar 2775-76; am goll l, gw. dan *Orgraff*, §18; ymddengys i *arnað* golli ar ôl *lhaßnaethað*.

1536. *dzuanach y chyffyr*. Ymddengys fod gwrthdrawiad rhwng yr ansoddair a'r enw yn ei ystyr arferol. Tynnais eisoes y gair *cysur* o'r HFF *co(n)sir* (gw. n. ar 10) ac un o'i ystyron oedd 'pryder a hiraeth serch' (cf. Ste-Palaye), ystyr a fyddai'n benigamp yn y cyswllt hwn; cf. *dryckysyryo* SG 252=*feire deul* 'to mourn' Potvin 95.

1541. *bei nath lselón yny dithygyat hóm*. B 1426 *si sel esclaveyne ne tus veyz aver* 'if I did not see you garbed in this esclaveyne'. Math o orwisg debyg i *smock-frock* heddiw oedd yr *esclaveyne*, eithr gyda llewys llydan a chwi, gwisg a hoffid

gan y pererinion (cf. 1499) ac a fenthycwyd oddi wrth y dwyreinwyr (y *Sarasin-iet*) tua diwedd y ddeuddegfed ganrif neu ddechrau'r drydedd ar ddeg; gw. Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* III, 349-353.

1542. *mi...a dylbedón y tað ti*; cf. 3789 *medylyeit...tað hir y buaffei...;* gw. Y *Cymal Entol* yn *Cystrawen*, §45, (ii).

1543. *na vi*. Gw. ar 846.

1548. *a veido mynet yny gyfyl*. Cf. Bayard, y march yn *Renaud de Montauban*. Yn ôl yr hen gerddi, pan gollai'r meirch hyn eu harglwyddi ni chaniataent i neb fynd ar eu cefnau.

1554. *mynet oe y edzych*. Gw. dan *Rhagenwau Mewnol*, §28, (b), I.

1558-74. Yn ôl awduron y cerddi arwrol, medd y meirch rhyfel, y *destriers*, (gw. n. ar 98) ar ddealltwriaeth, cof, a chyfeillgarwch hafal i ciddo dynion. Am enghreifftiau tebyg i'r hon a geir yma, gw. L. Gautier, *Chev*. 727-8 n.

1561. *a llaeth*. Ailadroddiad, mae'n debyg, o'r un geiriau yn y llin flaenorol.

1573. *a cherdet góalop*. B 1459 *galopant comence aler* 'he begins to gallop'. Cf. *Otuel* YCM² 85 *kerdet a wnaeth, ar rwyd walhob y uarch, y wthaw=Otuel* t. 42 *si s'entra galopant* 'he goes away at a gallop'. Yn nhafodieithoedd Hen Ffrainc aethai'r u- yn y benthyciadau Hen Almaeneg a'r u- Ladin a ddaethai dan ei dylanwad weithiau yn *gu-*; weithiau arhosai'n ddigyfnewid; weithiau datblygai *gu-* yn *g-* drwy golli'r u wufusol. Ceid felly yn yr eirfa ganoloesol Ffrangeg dair ffurf ar y geiriau o'r dosbarth hwn; e.e. *guarant, warant, garant; guarinir, warnir; garnir; gualop, walop*; cf. hefyd *Gualter, Walter; Guillaume, Willame*; etc. O fod ar y dechrau yn wahaniaethau seinyddol aeth *gu-* (*gu-*), *tu-* a *g-* yn nes ymlaen yn amrywiadau orgraffyddol. Daeth y nodweddion hyn drosodd i GymC yn y geiriau benthycg o'r HFF, a pheth sydd fwy diddorol fyth, benthycodd y Cymry'r cyfatebiaethau fel arwyddion orgraffyddol. Dyna sut yr egluraf fi *glibble* wrth ochr *glibble* yn LL 182; *mynu* wrth *ymyl mingui* ib. 196; etc. Ceir wmbredd o enghreifftiau; yn LIDW: *egulat* 43, 15^b, etc.; *a guana* 17^b (BM 4 *a wna*), *a guato* 18^b (BM 4 *a wato*), un *geyf* (*gueyf*=*gueyth*) 3^b, *teyr geyt* (*gueyt*=*gueyth*) 5^b; etc.; yn BB: *gelho* (*guelho*) 7.6, *graget* (*guraget*) 30.10; *gint* (*guint*) 89.13, etc.; yn LI 1: *pa grolat* 7^b, 9^a, *egulat* 9^a, 9^b, *a gwanaeth* 2^a, 5^b, 7^a, etc.; yn P 44: *a gwanaeth* 3, 4, 5, 12, *rygwanaethod* 28, *ny gwedynt* 10, etc.; etc. Collasai *g*=*[s]* megis yn *petguar* (Ox. I) cyn y cyfnod canol (cf. WG 21) ac nid oes le i greu mai adleisiau o'r sain honno a geir yn yr enghreifftiau a ddyfynnir yma.

1576. *dzōy y hōyloð*. Anaddas yw'r geiriau hyn yn nhyb Stimming (*Einleitung* lxxxv), ond methaf â gweld paham. Y mae wyl o lawenydd yn beth cyffredin a cheir enghreifftiau o hynny yma ac acw yn y testunau HFF; cf. *si commença a plorer de joie* Potvin 307=SG 413 *hi a wylawd o lewenyd*; etc.

1581. *yn damunað y lbelet ar yr ieffu grift*... Rhodder atalnod ar ôl y *lbelet* a darll. ac yr *ieffu grift*. B 1463, *Boves, pur deul descendez!* 'Bown, er mwyn Duw, disgynnwch!'. Am *r=c*, gw. ar 724.

1584. *y cledyf dyro ym*. Oddi wrth y cyd-destun ac oddi wrth B 1463 *mun branc me bailez!* 'fy nghledydyf rhowch im', y mae'n amlwg y dylid deal *cygledyf*. Am *c=ng*, cf. *pymthec miluarnat* 240 (LIC *pymtheng n.*), 4305; *dec mrenhin* 4115 (LIC *dec bz*...); *pymthec mrenhin* 4125 (LIC *pymthec bz*...); Am *c=p*, gw. *Orgraff*, §18 dan *ng*.

feddwl ef yr ystyr 'carw'. Yn *Math*, WM 90-1, anodd gweld, yn wyneb y cyswllt (cf. *daran eûic*; yn *garô*; *carô*, ac *eûic*, ac *elein*), sut y gellir rhoddi i *gôyduil* unrhyw ystyr arall ychwaith.

1839. *etued y vzenhin*. B 1668 *enfant de rei* 'plentyn i frenin'. Nid 'heir to a king' RW, gan hynny. Cf. TW dan *ungula* 'bach y dynnu etuedh marw allan o groth y vam'; cf. hefyd TWD. Am *e*. 'heir, heiress', gw. 396, 4255; am yr ystyr 'sons, grandsons and greatgrandsons, regarded collectively; heir', gw. GML a G a'r n. yn PKM, 166-7; cf. *mab*=(a) 'plentyn'; (b) 'etued'.

1840. *ygôfc vliant*. Dim yn B 1660. Daeth y gair *bliant* i'r ieithoedd Rhwmaws tua diwedd yr unfed ganrif ar ddeg neu ddechrau'r ddeuddegfed ac o'r HFF, yn ôl pob tebyg, y benthycwyd ef i'r AlmC, y SaesC a ChymC. Yr oedd iddo aml flurf: *bliant*, *blialt*, *bleant*, etc.; ond mewn CymC *bliant* yn unig a geir. Yn Hen Ffrainc math o bilyn uchaf, o diwnic, a wisgid gan wŷr a gwragedd pendefigaidd oedd y *bliant*, pilyn y cymerwyd ei batrwm o'r Dwyrain Canol yn ystod y croesgadau cynnar ac a wneid, y rhan amlaf, o ddefnyddiau gwerthfawr: *palie* (defnydd sidan drud o amryfal liwiau), *samit* (defnydd sidan trwchus, gwyn, gwyrdd, neu goch), *cedal* (sidan ysgafnach a rhatach na'r samit o bob lliw, gyda llinau amryliu yn rhedeg drwyddo); ond weithiau llunidd y *bliant* o ddefnydd mwy cyffredin, *cotom* neu *ffestin* (ffwtian): *unum blialdum de fustanis* (*Cartulaire de Paray, Archives Nationales*, xi-xii s.). Addurnid gwddf, arddyrnau, a gwaelod y wisg â llain gul o frodwaith sidan neu *pasementerie* euraidd. Gydag amser, aethpwyd i arfer y gair am y defnyddiau y gwneid y wisg ohonynt; cf. *blialt* yn AlmC 'seidener Goldstoff' (Körting) ac ar wahân i YCM², 104 *o'e bliant*=*Otinel* 1710 *De lor bliaus*, ac efallai i linell Prydydd y Moch (M. 214^a) *ymbliant guyr* ac *vn geynn*, defnydd yw *bliant* bob amser mewn CymC: *crys alladur* o2 *bliant* . . . *athudeu* o2 *bliant coch* . . . *atholeu* o *vlant gwyn* WM 226; a *guisc* o *vlant ymdanei* SG 390=*ele méismes estoit vestue d'un moult riche drap de soie* Potvin 282 'she was herself dressed in very rich silk material'; etc. Gw. Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* III, 38 *et seq.*, 358; L. Gautier, *Chev.* 410-11.

1842. *ychnaûl ygbyn*. Gw. Y Fannod dan *Cystrawen*, §39, (viii).

1851-2. *nym gblhly yn gôbyl gblhdy hynny*. B 1677 *jamés ne me veras sen ne enter* 'byth ni'm gweli yn iach a chyfan'. Ai i *jamés* 'byth' ai i *sen ne enter* y cyfetyb yn *gôbyl*?

1868. *glsaeth oed bei gall** dzycyrueth. Crafwyd rhywbeth allan i raddau pell yn nherfyn *gall* . . . ; buasid yn disgwyl -ei, ond odid, eithr nid llinell gyrfiog *e* yn sicr yw'r llinell sy'n aros; coes syth fel coes i ydyw a thybiaf oddi wrth yr adfeillion mai syth hefyd oedd yr ail goes hithau ac y dylid darllen *gallu*. Ni cheir mo'r cymal yn y LIC a'r darll. cyfatebol yn B 1688 yw *E donc le vist Arundel le destrer* 'ac yna fe'i gwelodd Arundel, y march, ef'.

1869. *herllyd yffynôyr*. Cyfieithiad llythrennol o *solom son sauer* 'yn unol â'i ddealltwriaeth' B 1689. Priodola beirdd y cerddi arwrol yn ddiethriad ddealltwriaeth anarferol i'r ceffylau a gwnânt hwy'n gyfeillion deallu i'r marchog. Gwaith Arwndel yn gweryru a 'chladdu y ddayer' sy'n deffro Bown o'i lewyg; gw. n. ar 98.

1875. *kyuodi boôn*. Gw. dan *Cystrawen*, §51; cf. 1912, 2054.

1887. *a thi a allut y gybot yn hyfyps y dialaf*. Ymddengys y *dialaf* fel chwanegiad damweiniol rhyw gopiwr.

1890. *kyuodi udunt hōynteu=k. ohonunt h.* Gw. dan *Cystrawen*, §51.

1893-4. *herllyd y gallei oreu*. Cf. B 1703 *com out le pouer* 'fel yr oedd iddi y gallu'.

1899-1900. *ymplith y gblhryda*. Dealler *vygblhryda*; B 1713 *mon baroné* 'fy marwniaid'; nid 'among the gentlemen' RW.

1907. *62th hynny ellôg ef. ac onys gellygy*. Cf. *Gellygaf* 1910 a gw. n. Ifor Williams PKM, 93 ar y rhagddodiaid *di-*, *go-* ac *e-*+*llwng*.

1912. *difgynnu boôn*. Gw. *Cystrawen*, §51.

1914. *A chylltreinyaû y daryan ar y ysgôyd affeu*. Dim yn B; yr ymadrodd cyffredin yn HFF oedd *embracier l'escu*, sef oedd hynny, gwrthio'r llaw a blaen y fraich drwy ddwy ddolen ledr (yr *enarnes*) a geid y tu mewn a chodi'r darian modd y cuddiai'r holl wyneb; cf. L. Gautier, *Chev.* 715-16 a gw. ar 588.

1917. *Sef allmaeth y neill or lleôot or blaen y achub* . . . B 1723 *Li lions venent ver Bown mult irez* 'Daw'r llewod tuag at B. yn lliodog iawn'. Ystyr diamwys o2 *blaen* yn 574, 583, 2656 yw 'in front, in advance, in the van'. Nid yw hynny'n gweddu yma, a rhaid gwrthod hefyd 'at first' RW. Ni welaf chwaith y gellir, heb dreisio'r meddwl, ddiarnad *or blaen* fel cymal ansoddeiriol: '(y llew) a oedd yn flaenaf', megis yr awgryma J. Lloyd-Jones. Yn bur sicr, y darll. AN a welodd neu a glybu'r cyfieithydd oedd *Li lions vent ver B* . . . 'Daw'r llew tuag at B . . . ' (yr oedd *vent* 3 un. a *venent* 3 llu. *venir* 'dyfod' yn ddigon tebyg o ran sain). (Ar wahân i *or blaen* yn YBH a *mult irez* 'tra lliodog' yn B, yr un, yn fras, yn ôl hyn, yw'r synnwyr yn y ddau ddarl. Eithr yn sicr nid yw *or blaen* yn golygu'r hyn y gair *achub* (gw. n. ar 448). O ran ei elfennau gellir cymharu *or blaen* ag o2 *lle* 'ar unwaith, heb ymdroi' (gw. n. ar 1695) ac y mae'r cyd-destun yn ffafrio'r un ystyr; cf. y disgrifiad o ymosodiad Bown ar y llew arall: *Sef allmaeth boôn yn dzebelit* (=yn ddiatreg', gw. ar 1942) *yna goffot arnaû ynteu*. Ymddengys *or blaen* yn debyg anghyffredin i gyfieithiad o'r adferf HFF *avant* 'vite, ar frys', neu o *tot avant* 'o flaen popeth, avant tout' (gw. Ste-Palaye). Daw un esboniad arall i'r meddwl. Tybed nad hanner cyfieithiad hanner *calque* yw *or blaen* o'r HFF *de plain* 'wholeheartedly, unsparingly' (gw. W. Foerster, *Kristian von Troyes, Wört.*)? Os felly, y tebyg yw mai *or blaen* neu *or plain* a geid yng nghynsail y LIC ac i'r copiwr ei 'gywiro'. Y mae'r ystyr yn taro'n burion ac yn cydfynd â darll. B o fewn dim a dim. Ni byddai benthyciad o'r fath yn syndod yn y byd yn YBH. Efallai mai cymryd *or blaen*=*'heb ymdroi'* fyddai orau, serch hynny; cf. *yn y blaen* 'ar unwaith' M. 235^a, engh. a ddyfynnir yn G.

1924. *ac llnaeth*. Darll. ac ny gyda'r LIC.

1927. *agozi y fafyn yr lleû = . . . o2 lleû*. Gw. *Cystrawen*, §51.

1942. *yn dzebelit*. Dim pendant yma yn B; eithr cf. *Ac yn dzebelit y doeth y vab attâû* 4320=B 3805 *Et Boves e son fix venent errant* 'A Bown a'i fab a ddeuant ar frys'; a sylwer sut y troisr *errant*=yn *dzebelit* uchod mewn cysylltiadau eraill: *un mesager mande a Civile errant* B 3185=*ac heb chit amon kennat hyt yn ciuil* 3654; *Jeskes la sale venent errant* B 3390=*Ac yna mynet y gyt ac ef yr neuad heb odzic* 3860. A chan bod *venir errant* a *venir corant* yn HFF yn golygu'n hollol

y bu pedair blyned en hedwch waflat ar vn tu RWM I, ii 343; cymh. WM 522, etc. Yn RBB 21 ceir *peddar* ugein *niðarnaðt beunyð* y untu ac yn 28 ib. *feith niðarnaðt* y untu. Y datblygiad semantig, felly, mae'n debyg, oedd (1) 'mewn rhestr gyda'i gilydd'; (2) 'didor, mewn cyfres gyfan'; (3) 'yn gyson'. Y mae'r enghreifftiau o yn *untuawc* yn llawer prinach. Yn wir, ni wn ond am yr esiampl yn YBH 2345 a'r un a geir yn SG 71 *gwybydd di yn lle gwir nawnafi yrat ti dim ony rody dithu dy gret ar uot yn untuawc y gyt amvri yn erbyn bop dyn*. Ni ddryr *Queste* (S) 78 ddim pendant am yn *untuawc* yma, eithr byddai 'yn gyson' neu 'yn ddiwrthgil', (datblygiad semantig pellach) yn gweddu'n berffaith i'r cyswllt. Cymh. TW, d.g. *partiarus* . . . *dyn pleitgar, dyn untuog*; a TWD: *vn a fo bannerog ag vn arall* . . . *untuog, pleidiol, pleidgar*. Ystyriaf 'consistently' neu 'unflinchingly', gan hynny, yn well cyfieithiad na 'decidedly' RW yn 2345. Gw. n. Caerwyn Williams yn BBCS, XIII, 72.

2350. *oc eu bod=oc y bod* 'of her own free will'; gw. dan *Rhagencuau Personol*, §28, (a), (iii).

2357. *gûr am keidû ac am differ yr dy vygythyein di oll*. Yn ôl GPC, b.e. yw *bygythyein*, eithr credaf fi mai e.ll. yw (cf. llyein 812) a deallaf '... in spite of all thy threats'. Ni wn am un esiampl o *bygythyein* fel b.e. *bygythiaf* ac ni ddryr GPC yr un (oddieithr hwn).

2372. *odyuays*. B 2075 *e Miles fit les hus de hors barrer* 'a Milys a barodd foltio'r drysau oddiallan'. Cf. *od y vaes* 2419, *ody vaes* 4130, gair y De am *oddi allun*. Trosodd RW y geiriau yn berffaith yn 2419 a 4130, ond yma, yn rhyfedd, rhoes inni 'by device'.

2376. *ffozd yr poeth*. Enghraifft efallai o'r fannod lawn o flaen cytsain; gw. Y Fannod dan *Ffuriant* am eraill, §20, (i), (ii). Darll. y *poeth* gyda'r LIC.

2389. *cladu y mur* 'to dig into the wall' RW. Cf. *le mur grater* 'crafu y mur'.

2392. *nofyat*. Ceiswyd troi -t yn -û wedi ei dorri a *nofyað* a geir yn 2393; *nofiad, mofiad, noifad, oifad* yw ffurfiau'r De fyth.

2398. Y gyt ac y *harganfuant hûy y kythreul* . . . yn *dylbedut* 'As soon as they perceived that devil speaking' RW. Syndod y porthmyn, mae'n debyg, oedd *gweld* y fath greadur hagr, afluniaidd â Chopart (cf. 1953-82) yn agor ei enau ac yn llefaru fel dyn; *oient* 'clywsant' sydd yn B 2089. Am y+h o flaen berf a ddechreuo â llafariad lle'r ymdoddodd y geiryn *yd* a rhagenw mewnlol i'w gilydd ac y colodd y rhagenw ei nerth, gw. n. Henry Lewis yn *Darn o'r Ffestifal*.

2401. *mae kythreul*. B 2090 *ke se seit Lucifer* 'mai L. yw'; darll., gan hynny, y k.

2416. *ydôyn hitheu y ystafell*. Deallr y y *ystafell* 'to his own room', nid 'to a chamber' RW.

2420-22. *guely maðz chalaeth uchel lbedy eu dychauel ar pedeir ffozch*. Am *eu*=y 'ei', gw. *Rhagencuau Personol*, §28, (a), (iii).

Gan mai gwelyau isel (uchder soffia) oedd gwelyau'r oesau canol yn Ffrainc a Lloegr Ffrengig (cf. Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* I, 156 et seq; L. Gautier, *Cheuv.* 587 et seq.), ymddengys mai chwanegiad ar ran y cyfieithydd neu ryw gopiwr yw *uchel*. I bobl a orffwysai ar lawr y tŷ (cf. Gerallt, *Descr. of Wales* I, x), yr oedd gwelyau'r Normaniaid yn uchel.

Yn HFF y gair arferol am bost gwely oedd *pecol* (gw. Godefroy), ac efallai fod hwnnw yng nghysail AN y Cymro ac mai trosiad ohono yw *ffozch* yma.

2425-6. *gyfuðch hayach ar erchlwyn y gôz a eifledaðd*. Un peth o ddau: naill ai fe ddylid dileu y *gôz* neu ddarllen *ac erchlwyn y gôzely*, gan edrych ar 2 yn *gôz* fel talfyriad am -ely. Prin iawn yw'r fath dalfyriadau yn y llsgrau Cymraeg. B 2113 *Le lit fu haut ou il gist* 'y gwely oedd uchel lle'r eisteddodd'.

2430. *ucheneidað idi hitheu*=u. ohoni h.; gw. *Cystrawen*, §51.

2460-1. *truan abeth . . . a cham abeth y medzeis*. Gw. dan *Adferfau* yn *Cystrawen*, §48, (ii).

2463. *ac ynteu ym ysgayluffað*. Am goll h ar ôl m, cf. *ti am urdeiftl* 2914 (=LIC); etc., a gw. WG 279.

2481. *ae priodyffai* 2481 cyw. -ei, gw. *Orgraff*, §17.

2490. y llogit. LIC *llofgit*; gw. *Orgraff*, §18.

2495. *ny bu copart uncum o bedeftrie ðathað*. B 2159 *e li Escopart par le chaperon li pris a* 'ac E. a'i cymerth gerfydd ei fantell'. Ystyr y darll. Cymraeg yw 'a Chopart a'i goddiweddodd ar uncum (o gerdded)', h.y., yr oedd uncum o gerdded yn null C. yn ddigon i oddiwes y bugail, druan. Methodd RW â deall yr ystyr ac ni rhyfedd i'w drosiad '... was within a pace of giving him a choke' yrru penbleth ar Stimming (*Einleitung* c).

2497. *gouyn ystyr ar achos*. Dylid darllen naill ai *achos* neu yr *ystyr* . . .

2499. *an pzynaðd*. Crafodd rhywun y geiriau *an pzynaðd* allan yn gyfan gwbl o destun y LIC ac adferwyd hwy yma o'r LIC.

2507. *yd eillaðd pemue* . . . 'he cut off the heads' . . . 'nid 'he shaved the heads' RW. B 2170 *si fet testes voler* 'pair i bennau hedfan'. Ni cheir *eillio* 'to cut off' yn y geirlyfrau oddieithr gyda *barf* a *gwallt* ac nid arferir mono mwyach ond gyda'r cymaf. Amlwg, serch hynny, oddi wrth y cyswllt fod iddo gynt yr ystyr 'torri ymaith' yn gyffredinol. Rhydd SE 'exterminate, extirpate'. Am ddatblygiad semantig tebyg, cf. *lladd* 320, 816-7; dyfynnir yr esiampl hon yng *Ngeirfa* J. Ll.-J.; a'r ystyron a ddryr yw 'eillio, torri, diwreiddio'.

2529. yn *foûðzn*. Er i RW ganfod mai i=j ddechreuol oedd yn *iubet* 'gibbet' a *iôrnei* 'journey', methodd yn lân â gweld mai -i=-j- a geid yn *foûðzn* (cf. *Saesneg sojourn*), yn ymo y *tricyffiant hûy yn foûðzn* 'there they remained resting' ac, i achub ei wyneb, troes y berfenw yn enw tref: 'there they remained at Swiurn'. Cymerwyd y gair HFF hwn drosodd i we'r testun Cymraeg mewn deule arall (YBH 2873, 3083) ac yn y manau hynny hefyd yr un esboniad cyfleus a rydd RW.

2544. *ac ea tûyllôys*. LIC *ae t*. Cf. *medeginyeathu* WM 406; *eodnyt* ib. 91; *dôu* YBH 2664; *pythôenos* P 5, x^b; etc.

2546-52. *dylbet idað y peirâna y grogî*. Y mae'r hyn a adroddir yn y 3 un. yn y LIC wedi ei droi i'r 1 un. yn y LIC. Cf. *a heb ohir y parannllyt y kanûz idað* 3107. Cf. *parannu* Cott. Titus, D. xxii, 10^b. Ni cheir dim pendant yn B. Y mae swn HFF gan *peirannu* a *parannu* a thylaf mai benthyciad yw'r blaenaf o ffurf AN **peiren(n)er*, **peiran(n)er* o *peiren *peiran, HFF Ffrainc *perrien*, amr.

ar *perrier(e)* 'ballista' (gw. Godefroy dan *perrien* a *perreier*). Dichon y daw *parannu* o'r un gwraidd ar ôl i *parer* 'paratoi' efallai ddylanwadu arno. Ystyr *peiren(n)er*, *peiran(n)er* fuaasai 'to work the ballistic machine; to bring about; to prepare'; am yr ystyron, cf. *engi(g)ner* 'to bring about, to effect, to engineer' o *engin(e)* 'ballista' (gw. Ste-Palaye a Godefroy). Nid yw *peir(y)ant* gyda'i -t onid amr. ar *peir(i)en*, *peir(i)an* (cf. *faisant* a *faisan* 'pheasant'; *paysant* a *paysan* 'peasant'; *tyrant* a *tyran* 'tyrant'; etc.), a thylbiaf mai o'r HFF y daw'r ystyron craill sydd i *peir(y)ant* yn nhestunau CymC. Ymddengys i'r gwahanol amr., *perr(i)en*, *peir(i)en*, *peir(i)an*, a hefyd yn bur sicr, **peir(i)on* ymgymysgu â'r gair *perron* (*petronem*) a'i amr. AN, **per(r)ont* **per(r)ant*, etc. a chymryd rhai o'u hystyron. (Am -ant yn cyfnwidi ag -ont, cf. *presant* a *presont*, *sergant* a *sergont*, *truant* a *trunt*, *semblant* a *semblont*; etc. yn y benthyciadau AN yn HS; a gw. D. Behrens, *Beiträge zur Geschichte der franz. Sprache in England* 78.) Ystyrier y ddau feddwl canlynol o *per(r)on(t)*, *per(r)an(t)*: (1) 'post neu biler a godai o fram-waith a roddid ar fin y ffordd gan y brenin neu'r barwniaid i hongian amodau twrneimeint neu i warafun tresbasu ar eu tir, etc.; piler a godid ar faes twrneimant i hongian arno bais arfau'r buddugwyrr yn y gornestau ac a drebwid â'r wayffon gan y sawl a fynnai roddi her iddynt i ddyfod i ymwan'. Yr un ystyr yn sicr, 'post, piler', sydd i *peir(y)ant* yn P 5 lxxxv^b ac yn YCM³, 35; y *beir(y)ant* (P 5 y p. . .) a gynhalyei yr ystondard=Wulff I, 22 la *perche qui sostenoit l'enseigne* =Wulff II, 60 le *fust ou l'enseigne iert*; (2) 'llechfaen eang; ? llechfaen ar ei orwedd â thwll ynddo i weithredu fel tŷ bach, seatless privy, installation à la turque'. Dyna oedd *latrina* yn yr oesau canol a dyna yw o hyd mewn llawer man yn Ffrainc wledig. Ymddengys felly mai benthyciad HFF yw *peirant* AL I, 486, WML 57, 59=AL II, 828 *latrinam*; gw. Ste-Palaye a Godefroy. Ond digwydd *peir(y)ant* yn y testunau gyda meddwl nas rhoddir i *per(r)on(t)* yn y geirlyfrau, nid amgen, 'cerbyd heb olwynion ar ffurf coffr neu gadair a roddid ar loripiau (shafts) hir yn ôl a blaen ac a hongiai o harnais dau neu rador o geffylau (mulod, etc.)': cf. SG 193 y *mae yna allan. ryw beir(y)ant ar weith cadeir. a thri charu gwymyon y danei yrei ysydd yn y harwein yn wastat*=Potvin 27 *un char que III cers blans ont amené* a dwywaith yn y cyd-destun (SG 193.19.20) *char=cadeir*. Cf. SG 318 *deu varchawc . . . ymyrion peirant*. Saif *peir(y)ant* yn y ddeufan hyn am y cerbyd canoloesol a elwid *litière*, cerbyd a ddefnyddiai gwagedd, cleifion, ac arglwyddi na allent am ryw reswm neu'i gilydd deithio ar geffyl. Cf. *elw veirch* SG 287, 289, 291=*litière* Potvin 151, 153, 154 a gw. Viollet-le-Duc, *Diet. du Mob.* II, 511-14, Pl. 4 a 5. Anodd credu nad un o enwau HFF y *litière* yw *peir(y)ant* y SG. Gw. n. Ifor Williams ar *peir(y)ant* yn CA 89 lle ceir golygiad arall. Erbyn hyn tynnaf *peir(y)ant* 'litter' o **peirant(t)*, amr. AN ar HFF Ffrainc *pairon(n)e*, *per-*, *par-*, etc. 'shaft (of carriage); stretcher; bier; etc.'. Gw. Godefroy d.g. *paronne*.

2547. y *dienydyaü dihenyd*. Oblegid tebygrwydd -aü ac o aeth o ar ddiifancoll.

2551. *gleu deüz anhygar gryf*. B 2204 *fors e menbrus* 'cryf a dewr'; cf. *deüz dihafarch* 1367=*fort e fer* 'cryf a flyrnig' 1289; *deüz kadarn* 2762=*hardi e fer* 'dewr a flyrnig' 2376. Edrychid ar gadernid a flyrnigrwydd yn yr oesoedd canol fel elfennau hanfodol mewn dewdrer.

2557. y *gennat tydi*. Anghofiodd y copiwr roi *adylbaüt* ar ôl y *gennat*; adferodd y L1C y geiriau.

2559. yn *ehgyr*. Tueddaf i dynnu e. o'r AN *eger*, HFF Ffrainc *egre* 'ardent, prompt, impetuous, etc.'; gw. Ste-Palaye a Godefroy d.g. *aigre*.

2560-2. ar *gyllell . . . bôzô carfus a hi*. Ymddengys a hi yn debyg i chwanegiad damweiniol.

2571-3. a *ffei ym byryut yr eilleith auci thell*. *thelly ychydic y gellit dy voli*. Y mae'r gair *thelly* yn drysu synnwyr y frawddeg a dyldid ei ddileu; daeth i'r testun o waith copiwr yn ysgrifennu *thell* ddwywaith a thorri y- y gair *ychydic* cyn gweld ei lithr, lithr a esgeulusodd ei gywiro. O geisio gwneud synnwyr o'r testun fel y saif aeth RW ar gyfeiliorn; yn hytrach na'i ddilyn ef deallir 'if thou wert to strike at me a second time and secure a hit (yn llythr. 'in a more expert fashion') thou couldst hardly be lauded'. Y gamp, wrth reswm, oedd bwrw, y tro cyntaf, yr hyn yr anelid ato. Gwna'r cywiriad hwn feirniadaeth Stimming (*Einleitung* xcv) yn ddi-sail.

2574. yn y *rôyltraô*. B 2228 *vus ad desturbé* 'a'ch rhwystrodd'. Yn wyneb B a'r amrywiol esiamplau o'r 2 bers. yn y cyswllt, y duedd yw cywiro a rhoi yn *dy r . . . Dyna a wnaeth RW* (cf. 'I know what hinders thee'), ond gan y digwydd enghreifftiau eraill lle ceir dyn un fund yn annerch ei gyd-ymddiddanwr a'r eiliad nesaf yn apelio at y gynulleidfa, cymysgedd o ddull Cymru a Ffrainc, gwell gadael y testun yn llonydd; gw. ar 3050 ac o dan *Cystracen*, §44, (ii), (b). Ai benthycy o'r HFF ruiste 'steep face or slope, escarpment' gydag *r* anorganig yw *rôylfyr*? Cf. *tristre=triste* (Ste-Palaye); *destrin=destin*; *celestre=celeste*; etc.; gw. Menger, *The Anglo-Norman Dialect* 91 a *Boece* 215 a'r n. ar 3289.

2579. ac *ef yn vab* 'when a boy' RW; cf. B 2233 *kant il fu petit* 'pan oedd yn un bach'; cf. 2621.

2581. a *marth idaü am nath ladaü*. B 2234 *daheit=dahe eit* (llsgr. *jafet*) *il ke de tot ne vus tua* 'damnation upon him (woe betide him) that he did not kill you completely'. Ychwanega hyn arlliw anhysbys at ystyron adnabyddus *marth*; gw. BBCS, IV, 141-4; CA 68. Am *daheit*, gw. Godefroy d.g. *deshait*.

2582. *Ac na vit hir genhyt ef ath ledir yn ebzôyd dâgaön*. Cf. SG 315 *eissyoos tydi a gey dy lad yn ehgyr*. *ac na vit hir genmyt*=Potvin 183 *n'aie encore si tost, mès je vos ocirrai assez par tens* 'na fydd yn ddiamynedd eto, ond mi a'ch lladdaf ar fyrdwr'. Cf. *ac na vit hir y bych yn dy ymyt gynghoz* P 84, 14; *Ac na vit hir dy ymyt gynghoz* P 88, 12. Y llinau cyfatebol i 2582 yn B 2235-7 yw:

'Deul' dist l'amperur, jeo enragera ja.'

'Par mun chef!' dist Karefu, 'Iem vus legera;

ceo est la meylur medicine ke ay apris pess'a'.

Cawsai y Barwn Don, lleiddiad tād Bown, ei hun o dan orfod i wrando ar Carfus, cennad Bown, yn edliw iddo ei weithred ddu ac yn y llinau a ddyfynnwyd dywaid Don fod geiriau Carfus yn ei yrru'n orffwyllog. Etyb Carfus gyda gwtwariaith fygythiol mai carthlyn oedd y cyffur gorau at orffwylledd ac y câi hwnnw ar fyrdwr! Yr oedd y gred fod gweithio'r corff yn feddyginiaeth at orffwylledd yn amlwg yn gyffredin ac y mae mwr amlwg â hynny fod y gair *leger* (*legir*) 'rhoi dös i weithio'r corff' yn hysbys i Gynry'r cyfnod Normanaidd, canys cadwyd ef yn *ef ath ledir* uchod, cywasgiad o *ledtir=ledjir* (cf. *fôiozn=stojarn* 2529 etc.). Gwrthoder gan hynny 'but, it will not be long for thee, thou shalt be killed quickly enough' RW a deallir: 'Do not be impatient, thou wilt soon have a purgative', cyfeiriad at y dial a ddeuai'n fuan ar ei warthaf. Pan gofio'r gwaidd y gorchfygedig megis yn y frawddeg a ddyfynnais o'r SG ac y digwydd a *marth idaü am nath ladaü* yn YBH yn y frawddeg a ffaenora 2582, peth diryfedd oedd i ryw gopiwr cysgilyd 'gywiro' *ledtir=ledjir* (amr. ar *legir, leger*) yn *lledir*, 3 pres. amhers. *lladdaf*.

2584. *ymhoelut y carfus=y. o c.; gw. Cystrawen, §51.*

2589. *yn keiffaó y vedzu ef.* Dywedasem ni heddiw 'wrth geisio . . .'

2593. *ac y chlwbarddyffant paó.* Cystrawen gyffredin yn YBH; gw. *Cystrawen, §50, (ii).*

2599. *anuon gennadeu y bzydein.* Rhodder y o flaen gennadeu; B 2247 *il manda ses homes* 'ef a anfonodd ei wŷr'. Gan yr arferid *pzydein, prydyn* am yr Alban, rhoddid *Brytaen uawr* am 'Great Britain'; cf. SG 180, 362, 380, etc.

2624. *Ac y gyt ac ef y mae ar ddeló dyn ryó aniuell gobzaf.* B 2265 *ovesques li mene un geant mult fer* 'gydag ef dwg gawr enfawr ei faint (neu dychrynlyd iawn)'. Yma cyfetyb *aniuell* i *geant* 'cawr' a *dichon* mai'r un ystyr (ond nas ceir yn y geirfâu) sydd iddo yn *ef alhyl ar dilycyat dyn ryó aniuell gobzaff y veint* 1953-5; ond gw. ar hyn §12 (b), (v).

2627. *agicleufi.* LiC *giglefi*. Yn *-eu-* cawn efallai ai *eu* fel orgraff wrthwyneb o *e* (cf. *hiithe* 395, 345, 481; *ynte* 393, 436, 473, 484 am *hiitheu*, etc.) ai enghraifft o *-u=-f* megis yn aml yn LiDW (cf. *henau* 21b, *eneffau* (y *nesaf*) ib. *esseu* 22a, 22b, etc.) ac weithiau mewn llsgrau eraill (cf. P 7, 48b *A chyeadeu yro gennyf*) gydag *f* wedi ei chwangu fel cywiriad orgraffol (cf. *euf* LiDW 18a=BM 4 *ew*; *arnawfi* P 14, 104; etc.). Y cyntaf o bosibl yw'r esboniad mwyaf tebygol er fod *giglefi* fel 3 un. gorff. yn *A phan giglefi boón* 3796 (LiC *gigleu*) yn siarad o blaid yr ail. Efallai nad yw WG 371, v(2) yn gwbl awdurdodol ar y pwynt hwn ac y dylid bwrw *kiglefi* at *cigleu* fel amr. ar 3 un. gorff. *chlywaf*. Eithr nac anghofier *peredur ef hwn* WM 644; *yntef* ib. 619; etc. Noder y ffurf anarferol a *gicleifi* P 5, cxb.

2630. *óch kyghoz óchchi.* Pa un ai *chóí* ai *chóchi*=*chóchóí* sydd i'w ddarllen?

2660. *ac na bu amdiffyn idaó oe agheu mal kynt.* B 2208 *le cors n'ad garantie* 'nid oes nawdd iddo yntau'. Yr anhawster yw *mal kynt*. Rhaid gwrthod 'as before' RW. Isod (cf. n. ar 2704), esboniaf y ddeuair hyn fel 'serch hynny'; ond os mynnir eu deall felly yma, rhaid tybio i gymal fel *ac ynteu yn ymdiffryt yn dihafarch* golli ar ôl y *daryan* 2659, cymal na cheir dim yn B i'w gyfiawnhau. Oblegid hyn ac o ystyried y geiriau HFF a gadwyd yn y llinellau nesaf (*felón lóth* . . . *kan felleift*), a hoffer y cyfieithydd o bethau o'r fath (cf. n. ar 404, 1095, etc.), tueddaf i ddehongli *mal kynt* fel 'cywiriad' o'r geiriau *mal cyne*=*mal cené*=*mal sené* '(d) dyn ffól'. Wedi i *c* (+*e*, *i*) HFF tua chanol y drydedd ganrif ar ddeg golli ei hen werth (*ts*) a mynd yn unsain ag *s* seml, aethpwyd i sgrifennu *c* am *s* megis yn *ceimeis* am *semeis*, *ciclé* am *siclé*; etc.; (gw. Stimming, *Boeve* 225). Ceir adleisiau o hyn draw ac yma yn y benthyciadu HFF yn Gymraeg yn ogystal ag mewn geiriau Cymraeg diledryw: *accureyit* (= *afcuryeit*) P 5, xciii^a yn ymyl *yfgyiereit*; *acueryeit* GrapC 140; *garfcon*=*garfcon* WM 494 a *beris adarnhau* cyw. a *beris cadarnhau* LiC col. 891=YBH 2530; etc.; gw. M. Watkin, BBSC, XIII, 135 a'r n. ar 2704 isod.

2662. *o nerth y ben.* B 2290 *en haut se crie* 'gwaedda â llef uchel'. Ystyr *pen* yma yw 'genau', ystyr a arferir o hyd yn gyson yn y Deheudir. Cyfieithir Potvin *7 et cria à haute voix* yn SG 177 yn *ac a griatod o hyt y benn*; digwydd *o hyt y ben* hefyd yn P 5, cxxxiii^b ac yn P 9, 61^a a *hyt y ben* (heb *o*) yn P 5, cxxix^b; P 9, 25^b; HM 11, 100. Cf. *o hyt y llef* SG 330 ddwywaith; cf. *na bóyt yn dy ben* P 5, cxxix^b; *na chlyóit geir ar benn vn onadunt* ib., id.; *er pan aeth yny benn ef neb ryw vuyt* SG 56.

2663. *haha felón lóth ath mellitico dóu.* B 2300 *Hey! felon gloton, Jhesu te maldie.* Y tebyg yw mai *haha* oedd yn y testun AN a ddefnyddiai'r cyfieithydd. Geiriau sarhaus yw *felon a gloton* yn arwyddocáu yn aml yr un peth, sef, 'anfaddwas, dyhiryn, bawddyn'. Golyga *gloton* hefyd 'gwancus' fel *gluth* yn Gymraeg. Os dilyf y testun, rhaid tybio i'r troswr briodoli i *glóth* yma ei ystyr HFF 'ysgmun, anfad', meddwl nas cofnodir yn y geiriaduron Gymraeg. *Dichon*, serch hynny, mai *lótón* oedd y darll. yn y gymddelw Gymraeg, megis yn 2109, 2693, a darfod i *ath* sy'n dilyn ddrysau'r copiwr a'i arwain i droi *lótón* yn *lóth*. Tueddaf ym mhresenoldeb cymaint o eiriau HFF gyda'i gilydd i goledd yr esboniad olaf. Prin y mae pwynt yn 'greedy felon' RW nac yng nghydio'r ffurf *lóth* wrth *glóth*, 'barus, blysig'. Nid ymddengys chwaith fod a fynno *haha* 2663 â *haha* 'quel-qu'un dont le rire est bruyant' y sonia Vendryes amdano, *Études Celtiques*, III, 38.

2664. *kan felleift yth gydymdeithon.* B 2301 *kan a primer coup faylis a tele compaignie!* 'gan ar yr ergyd cyntaf fethu ohonot i'r fath gwmini'. Gwelwyd eisoes (cf. n. ar 197, 2175) i *kan(t)*, *quan(t)* HFF roi ystyr achosol, 'since', i *pan*; o gofio hynny ac o gofio i'r cyfieithydd drosglwyddo o'i gynsail AN *felon gloton* i 2663 (gw. uchod) a *faylis* i'r llin hon, tueddaf i feddwl nad yw'r *kan* sydd o flaen *felleift* yn ddim amgen na *kan(t)* y testun AN y cyfieithid ohono. Darll. *felleift* a gw. n. ar 1477. Y ffurf *feilis* neu *feylis*, yn bur sicr, oedd yng nghynddelw AN y Cymro; am *l=i*, gw. ar 1477. Cymh. á f. y 2664 ff. ar: *ti a ffeilyest ar vyngharyat* i SG 349=*vos avez à moi failli* Potvin 233; *y rei a ffaelawd ar eu heneidyeu* SG 368=*si faillirent* . . . á *lor vies* Potvin 257; a hefyd ff. o: *ti a ffeilyest oth gret* SG 355.

2667. *ac erbyn y dyznaót.* Ymddengys i *en* copi cynharach (gw. dan Y *Dyzyll, §16*) fynd ar ddifancoll o flaen *erbyn* oblegid tebygrwydd *en* i'r *er-* dilynol. y *dyznaót*. Dealler 'his blow' gyda RW; cf. *son coup* B 2303.

2668. *ny farhaei dím.* Goddrych y ferf yw *dím*; cf. *n'ad arme garantie* B 2303 'nid oes ymgeledd i un arf'. Canmolir y cleddyfau gorau am eu gallu i dorri trwy bob rhwystr; cf. *kanyt yn erbyn y gledyf nyt oed un araf yn parhau* SG 116=*Queste (S) 141 Car rencontre tespee ne puet riens durer*.

2676. *nyt oednt rynt no boón, a boón.* B 2311 *ne sont mie tardis* 'nid oedasant ddim'. O gael rhwystr yn rynt neu o ymddrysau yn y ddau *boón*, gadawodd copiwr y LiC *nyt* . . . *no boón* allan. Yn gyffelyb, rhwystrwyd RW gan *rynt*, a chan dybio fod rhywbeth wedi colli, rhoes ddotiau ynghanol y cymal: *nyt oednt* . . . *rynt no boón*. Ymddengys mai darll. cynddelw'r LiC oedd *nyt oednt* *ty* (= *ty*) *ty* (= *ty*) *ty* (= *ty*) *no boón* ac i'r copiwr ymddrysau yn nhebygrwydd *ty* a *ty*, golli golwg ar y cyntaf, a chwanegu terfyniad *oednt* at yr un a gadwodd. Yr ystyr, felly, yw 'they pressed forward as eagerly as Bown did' (cf. *boón* . . . a *dyryffysaó* *attaó* 2673-4), meddwl sy'n gweddu'n berffaith i'r cyd-destun; gw. §14, (ii), (i).

2677-8. *boón* . . . a *yflymaó* y *daryan*=hefyd 2699. B 2312, 2327 *metre l'escu avant*. Yr un peth, mae'n debyg, oedd *m. l'escu a. á metre l'escu en haut a decier l'escu sor le chief*, sef oedd hynny, codi'r darian modd y cuddiai'r holl wyneb er mwyn amddiffyn y pen a throi heibio ergydion y gelyn. Dyna hefyd, yn bur sicr, feddwl yf. *taryan*; cf. Léon Gautier, *Chev.* 715-6 n.

2680. *Juo2 oz gris ac abat o vótri.* Tueddaf i ddarllen *Juo2 er gris*, gan ddilyn B 2313 *Yvori le Gris*; gw. dan Y *Dyzyll, §16*, a than Y *Fannod yn Ffuriant, §20, (i)* a (ii).

abat o v6zri. B 2314 *Oube de Mundoie.* Tebyg mai *abe de murrie* oedd yn nhestun AN y Cymro ac iddo yntau gymryd *abe=abé* 'pennaeth abaty' (cf. yr *abat* 2682).

2682. *yr abat.* Gw. n. ar 2680.

2684. *ny bygylaôd neb.* B 2317 *nul ne se amoye* 'ni bu ofn ar neb'; cf. B 2773 *ne vus enmaez=3208 na vit arnat vn offyn.* Ceir amr. niferus o'r ferf AN a welir yma: *asmoier, esmoier, (s)esmaier, enmaier, amaier*, ond yr ystyr o hyd yw 'ofni' (gw. Ste-Palaye, Godefroy, etc.). Gwelodd Lhuyd AB 214 mai 'fear' oedd ystyr *bugtol* ac o'i ddilyn ef, o bosibl, dyfalodd RW feddwl *bygylaôd* yn gywir: 'none of them were frightened'. At n. Ifor Williams yn *Y Beirniad*, V, 274, a BBCS, V, 127, a n. Stephen Williams yn YCM², 200, bwrier Potvin 202 *que il alast avent sûrement, que il ne ressoignast mie . . . ne s'esfréast* (yr un ystyr, 'ofni', sydd i *aler sûrement, ressoigner, a s'esfréer*)=SG 332 *dabre y mytan yn diarsuyt ac na vygyla o dim.* Cf. hefyd YCM² yn *diwygtol*=P 8, 75 *yn diarfôyt*; YCM², 157 *ny byd bygtol, ny dechryn . . . nyt aryneigya=Chronique de Turpin* (Wulff I, 28; Auracher 61) *ne sera mie espoantez* 'ni bydd ofnus o gwbl', yr hyn, yn Wulff II, 65=*ne doit craindre* 'ni ddylai ofni'. Cf. *moz vygtol* P 9, 41^b=*moz vethedic* P 10, 40^a.

Cymhara Ifor Williams *bygtol* â'r Wydd. *bâigul.* Gellid tynnu'r gair hefyd o'r AN *bugle, bugel* (= *bugyl*). Fel enw, synnwyr *bugle* yw 'eidion ifanc' ac fel ans., yn ôl Godefroy, 'penwan, hurt', meddwl y gellid heb drais ei estyn i 'ofnus, llwfr' mewn perthynas ag anifail fel hwn. Fel berfenw arferid *bugler* neu *bugeler* (= *bug(u)eler* yn AN) am 'brefu', ac os gwir fod da byw yn brefu pan fônt yn ofnus (dyna dystiolaeth *ranchmen* y Byd Newydd), byddai 'ofni' yn ddatblygiad naturiol o feddwl *bugylu*>*bygytu*. Ni ddigwydd *bugle* (= *bugyl*) fel enw='ofni' yn Hff, hyd y gwn i, ond gallasai'r gair ddatblygu yn Gymraeg o *bygylu* trwy gydweiddiad â geiriau fel *cymylu, cwmol; symbylu, swmbol*; etc.

Ai gair gwahanol yw *bygylu* 'to threaten, to menace; to intimidate'? Tuedd-af i gysylltu hwn â'r AN *bugler, bugeler* (*bugler, bugeler*) 'to bellow' (am deirw), a gallasai'r arwyddocad 'bygythio' ddeillio yn burion o hynny. *Bygylad* yw'r gair am 'to bellow' (teirw) ar ffiniau Morgannwg a Chaerfyrddin heddiw. Onid o *bugner buguer, amr. ar *bugler, bugeler* (gydag *u=ü* megis yn Ffrainc ac weithiau yn AN) y daeth *bugunad* (enw ac ans.) hefyd i'r Gymraeg? Cf. *bugunat* P 10, 18^b.

2687. *y llaibenhaaôd trôy elhyllus dz6c.* B 2317 *de mautalent rojoie* 'cocha yn ei ei wyneb o ewyllys ddrwg'. Cysylltodd y cyfieithydd *rojoie* â *joie* 'llawenydd'; gw. ar 417.

2690. *ny atto=na atto (duô).* Gan i'r LîC gadw'r darll., ymddengys ei fod yn ddilys; cf. ac ny *wnel duw y tilheu vot yn vileinyach no neb* SG 185=*Or doint Diex que vos ne soiez li plus vileins* Potvin 17.

2691. *ony chaffaf dy benn di yr maôz.* Camddarlennodd RW *yr maôz* fel *yr maes* a throsgodd 'and I will have thy head on the field' yn lle 'unless I get thy big head' (llyth. . . 'thy head, the big one'). Cf. B 2321 *si vostre gros test ne sereyt tost a moi.* Am *yr maôz* a'r cyffelyb mewn cyfododiad, gw. dan *Cystrawen*, §39, (viii).

2693-4. Creffais ar y llinellau hyn yn ddiweddar o dan olau'r pelydr witra-fioled a gwelais fod yr inc, er ei welwed, wedi ymgynnal ymhobman a bod y testun printiedig yn gywir oddieithr y dyldid darllen *ti lôtôn* ac o bosibl hyn yn lle *hynny* 2694.

2697-8. *ac y kylyaffant ergyt ddy saeth y 6zth y llu.* B 2326 *De l'estor se departent ben a deus arpens.* Hyd *arpen* (Lladin Isel *arependix, HenAleg *arepennis*) oedd tuag erw (cyfer); cf. *Otinel* 1721 *arpen=e. saeth* YCM², 104. Fel rheol trosiad yw *e. s. o archiêe* megis yn SG 184 (*traitiêe* yn Lisgr. Berne), 241, 337=Potvin 15, 84, 210; YCM² 80=*Otinel* 1095. Yn ôl Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* V, 51, cyrraedd *e. s.* oedd *de deux cents à deux cent cinquante pas* 'o ddeucan cam i ddeucan a hanner'. Yn YCM², 80, 104 ceir *e. s. ehalæth* yr hyn a awgryma nad oedd y *saeth* Gymreig yn cyrraedd lawn mor bell. Am frawddegau eraill yn dechrau â'r geiryn y, cf. 2348, 3091, 4256, etc.

2704. *ac mal kynt.* Digwydd *mal kynt* hefyd yn 4206 ac yn 4348. Trosodd RW y rhain oll yn 'as before', meddwl nad yw'n taro'r cyswllt yn un o'r tri lle. O'r ystyr 'as before' datblygasai'r geiriau hyn erbyn dechrau'r drydedd ganrif ar ddeg arlliw newydd, sef, 'er hyn oll, serch hynny' a dyna'n sicr yw'r arwyddocad yn YBH, er na ddryr B mo'r cyfystyron. Ceir yr ystyr newydd eisoes yn LIDW 15^a *tri pheth ny eyll tayauc yu (=eu) guerthu heb kanyat y arghuyt amuf a mel a moch, ac of guerth byt duryaue ual kynt.* Yn iaith cyfraith heddiw 'he will be liable as before the fact', h.y., 'he will nevertheless be liable'. Ceir cyffelyb estyniad o'r meddwl yn 30^b *puebennac a kamerho peth* (o'r tân) *en adneu atan talet yr y lofky val kynt.* Am enghraifft ar ffin y ddau feddwl, cf. WM 151; yn WM 125 ceir yr ystyr estynedig heb ddim amheuaeth. Erbyn diwedd y drydedd ganrif ar ddeg aethpwyd i ategu'r geiriau drwy roi yr hynny wrth eu hystlys yn union fel ped aethai eu hystyr dros gof a chawn yn WM 284 *ual kynt yr hynny, ac yr hynny val kynt* yn BT (P 20), 215^b. Yn y ganrif nesaf ceir yr hynny *ual kynt* o leiaf 16 o weithiau yn SG. Bedair gwaith (60, 79, 82, 85) *et neporquant* 'and nevertheless' yw'r gyfatebiaeth yn y *Queste* (66, 90, 100, 103); ddwywaith (SG 136, 154) *toutes uoies* 'in spite of all this' yw'r gyfwerthedd (Q. 162, 182); chwe gwaith (SG 165, 217, 259, 260, 346, 368) y gair cyfatebol yw *mès* 'but' (Q. 192; Potvin 55, 103(2), 229, 257). Yn SG 131 cyfieithir *et neporquant* (Q. 154) yn yr hynny ac yn 84 yn *eisryoes* (Q. 102). Ond i goroni'r cwbl, yn SG 82 troisr *Et neporquant* (Q. 100) yn *eisryoes yr hynny ual kynt!* Dyna gystal tawtologiaeth ag yn *au joir d'aujourd'hui* FfD; gw. ar 2660.

2705-6. *bôz6 neit a chaffel mayn . . . a bôz6 boin a hi.* Yr oedd *saillir*, sef *bôz6 neit*, yn un o'r symudiadau adnabyddus yn ymladdfeydd marchogion; cf. SG 316 *argluyd y corryd a weryatad neit yny sefyll*=Potvin 183 *Il sailli sus en piez.* Am *mayn b.*, gw. *Cenedl Geiriau* dan *Cystrawen*, §38.

2708. *mozclei y gledyf.* LîC *mozglei.* B 2336 *morgelei.* Dilyner felly y LîC, gyda *g=dj*.

2712. *yn ganhozthôy eu harglôyd.* Gw. *Rhagenwau Personol*, §28, (a), (vi).

2713-5. *medylyaô gallel eu maedu.* B 2339 *A l'estor vient si pensunt de fraper* 'i'r frwydr y deuant gan roddi eu bryd ar daro dyrnodiad'. Os gellir cymryd darll. B fel safon, ymddengys y dyldid difodi *eu* a ddaeth efallai o *eu harglôyd* uwch ei ben. Yr ystyr wedyn fyddai naill ai 'rhoi eu bryd ar allu taro ergydion' neu 'rhoi eu bryd ar gael goruchafiaeth'. Geiriau'r De am 'ennill, cael y gorau ar' yw *maedu* a *ffusto* (<Hff *fuster* 'curo â ffon'). Tueddaf ar yr ail esboniad. Am *penser de* 'rhoi bryd ar', cf. 3083 a 2786; yn yr olaf cyfieithir hyd yn oed yr arddodiad *de: medylyaô aozuc boin o vynet*.

2716. *ac eu bôz6.* Darll. *ac en eu b.* (LîC *ac yn eu b.*); gw. *Orgraff*, §16.

2720. *amús gŵelŵ*. B 2344 *blanc destrer* 'white charger'. Cyfwerthedd *gŵelŵ* yn aml gydag enwau ceffylau yw *blanc*; cf. P 10, 374 a SG 191 *mul canwelu* = *mule plus blanche que n'est noif négiée* 'a mule whiter than falling snow' Potvin 25, *ys da a beth oed*. Am oed 'fyddai', gw. bot yn yr *Eirfa*.

2722. *dy vynnui di*. Gw. n. ar 972.

2724. *yd arllŷfffa6d ffozd ida6* B 2347 *Ore me lessez fere chemin* 'Yn awr gedwch im wneuthur flordd'. Y mae *ida6* yma yn golygu *ida6 ehun*. Ymddengys fel pe buasai'r *se* atblygol HFF gyda'i werth datif, megis yn *il s'est freid un chemin* 'ef a gliriodd iddo ei hun flordd', yn bresennol ym meddwl y cyfieithydd ac iddo geisio cyfleu'r gwerth hwnnw yn *ida6*. Am *arllŷfffa(au) fford*, cf. *ef a arllŷfffei fozd i arthur* WM 466; ac am *arllŷfffa(au) fford*, cf. *A phateb yn arllŷfffa fford ida6* SG 354; ac *arllŷfffa lle yr vrenhines a wnaethpwyd ib. 8=Queste (S) 10 si li font maintenant voie* 'a gwnânt flordd iddi ar unwaith'. Tueddaff i dynnu *arllŷfffa*, etc., o *arllŷfffa=*asloisier*, *asleisser*, *esleisser* 'lledu, ehangu' (<*enclatier*)'; cf. *arne*=*asne* 'asyn' (gw. *Romania*, XIII, 259; XV, 620); *boiser*=*beiser* 'cusanu' (<*basiare*) a'r gyfatebiaeth boblogaidd (o fynyhonnell amgen) *ei*=*oi*; *reis*, *rois*; *leis*=*lois*; *meis*=*mois*; etc. yn AN.

2729. *yr amhera6dy2*. Darll. *yz almaenlhy2* gyda'r LJC; B 2352 *Les Alemans*.

2734. *eu dala aozucp6yt* 'they were detained'; gan ddarod i'r Almaenwyr eisoes ymroi i Bown, nid yw 'were captured' RW yn gweddu. B 2355 *lors pernent tuz en chastei entrer* 'yna dechreuant oll fynd i mewn i'r castell', darll. sy'n fwy cydnaws â'r cyd-destun.

2736. *a phan deuth arogyfuch a*. Gw. ar 865.

2741-2. *Mal ym glsares du6 heb y b. mi a6naf hymny*. B 2361 'Nun fray,' dist Boves, 'si deu me pusse eyder!' Pe newidid *mi a 6naf* yn *ny 6naf*, buasai'r ddau ddarll. yn union yr un fath. Fel y saif darll. YBH, y mae'r diwedd i'w ddeall fel gwawd. Gan hynny, nid 'As God relieved me . . .', ond 'So help me God! . . .'; *glisares*, ffurf brin o'r 3 un. pres. dib. o *gwaredaf*; cf. *Val i'm gwares i Dhuto* BBGS, III, 273 (dyfynnwyd gan T. J. Morgan, *Treigladau* 197) a gw. IEW 59 a WG 370.

2743-5. *d6yn pl6men . . . y pl6men . . . ae len6i*. LJC *plymenn . . . blymenn . . . ae llen6i*. Yr ystyr yw 'cerwyn (iddad plwm)', ystyr nas cofnodir yn y geiriaduron; y mae 'cauldron' RW yn ddigon agos; cf. *hercryn o blem br6it* *Sechs Bearbeitungen* 12=*cuve Voyage de Charlemagne* 569. Dengys y *pl6men*, dyda *pl-* ac -6- a chywiriad y LJC, fod y ffurfiau yn anarferol. Awgrymaf ein bod wyneb yn wyneb â gair AN, *plum6* (= *plum6*), HFF *Ffrainc plum6* 'leaded; tipped with lead; any object lined, fitted with lead'. Mae'r ystyr 'cerwyn' yn absennol yn Godefroy fel hefyd y gair HFF *turnel* 'cerwyn'= *kyff* (<HFF *cuve*) SG 316; am ddatblygiad semantig *plum6*, *plum6*, cf. eiddo *cerwyn*<*carenum* 'a sweet wine'; am eiriau HFF eraill yn chwaneu -n yn Gymraeg, cf. *siaspin*<AN *chasp6*, HFF *Ffrainc chaussep6*; *cwenmen*<?HFF *guerne*) 'iâr' (ond bachigyn dwbl, medd J. Ll. J.); *patwen*<? *potw6(e)* 'troed (ci, cath, etc.)' (gw. Godefroy). Dichon mai *plume en y* (neu *ene*) *pull* oedd yng nghynsail y LJC ac i hynny helpu'r coplwr i roi -n ar y terfyn (gw. dan *Y Dywyll*, §16).

Dyry'r oesau canol lawer enghraifft erchyll o ddial; cf. e.e. SG 316.

2759-60. *nyt aeth 6zth y haglad* 'went not to her burial' RW. Atgoffa *6zth* ni o rai o ystyron *contre* yn HFF; cf. *a phan el bo6n 6zth y 66yt* 2951.

2760. *yna g6eryffkymna6d*. Collodd y ar 6l yna.

2762. *a thelu cyw. a thalu*. Atgof, o bosibl, o iaith Morgannwg; gw. dan *Aedur Coptwyr a Dyddiad yn Rhagymadrodd*. §6, (i), 2.

2766. *o lestri a threffoz*. B 2382 *masses de tresur*. Ymddengys i'r Cymro ddirnad neu ddarllen *vasses et tresur*.

2769. *yr garrec*. Camddarllenodd RW *garrec fel garret*. B 2384 *a la rocher* 'to the rock', sef Ynys Wyth. Cf. *carrec* SG 151=*roche Queste* (F) 222; RBB 116, 192, 247.

2775-6. *ac eu b6yt*. Y mae'n bur sicr i *ac ymolchi* golli o flaen y geiriau hyn. Gan mai â'r bysedd y bwyteid yn yr oesau canol, edrychid ar ymolchi'r dwylo cyn bwyta fel gorchwyl anhepgor; cf. YBH 3335; WM 146. Yn y llysoedd uchel eu bri cenid corn ymolchi (HFF *corner l'oe*; cf. WM 234 *kanu kozn ymolchi*) wrth waelod y tŵr mawr. Ceir mynych grybwyll am farchogion yn erchi dwfr i'r diben hwn (HFF *demande l'oe*). Cronidur hefyd dystiolaethau niferus yr ymolchid y dwylo drachefn wedi gorffen bwyd. Yr oedd o leiaf ddau ddull o ymolchi dwylo. Yn y ddeuddegfed ganrif arferid cawgiau neu lafwyr (HFF *lavoir*) o garreg, marmor, copr, neu blwm a phystyllau bach yn rhedeg iddynt. Lleolid hwy yng nghymdogaeth yr ystafell fwyta ac yn aml o'i mewn. Cymerai pawb ei dro wrth y cawgiau a chydâ'r tywelion yn ôl ei radd a'i ddosbarth. Yn y drydedd ganrif ar ddeg rhoddodd rhai o'r teuluoedd enwog y gorau i'r cawg disigl ac aethant i anfon gwasanaethwyr â dwfr oddi amgylch mewn ffolau gwerthfawr (cofier am brotest Arthur yn SG 345 wrth weld yr unbennes mewn gwasanaeth o'r fath). Weithiau defnyddid cawg dwbl megis yn SG 345 y *hawe ar lafwr*=Potvin 228 *les bacsins*, y naill i gludo'r dwfr a'r llall i olchi'r dwylo ynddo. Ymddengys y perthyn PKM 4, 25 i'r cyntaf a SG 243, 345 a WM 113-4, 171 i'r ail. Cf. Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.*, I, 151; II, 27; L. Gautier, *Chev.* 535-6, 599, 600-2.

2779. *my6m a62 da*. B 2393 *Hure fu bon*; digwydd yr ymadrodd hwn gannoedd o weithiau yn yr hen gerddi, (cf. L. Gautier, *Chev.* 442) ac nid yw'r geiriau Cymraeg namyn trosiad air am air ohono.

2785-6. *medylya6 . . . o cynet*. Cyfieithiad llythrennol o *penser de yn* HFF; gw. ar 2713; am *o=de, d*, cf. ar *morynyon ae kymhorthassant wynteu o diosc eu harueu y amdanadunt* SG 249=Potvin 93 et les II *damoiseles aidant à désarmer Lancelot* . . . ; gw. *Cystrawen*, §45.

2787-8. *y varchogyon ay 3fquiereit o2 rei de62af*. Trosiad llythrennol yw'r tri gair olaf o *des plus vaillants*; yn B 2400 *ses chevaliers vaillants* yn unig a geir. Am bethau tebyg, gw. dan *Cystrawen*, §43.

Yng nghastell pob barwn ceid nifer o benedigion ieuaine: *enfant, damoiseau, valet, escuier*, bob un â'i fryd ar godi ryw ddydd yn farchog. O'r rhain y pellaf ymlaen oedd yr *escuier*. Ef a arweinai y *destrier*, march rhyfel ei arglwydd, ac fel y dengys ei enw (*scutarius*), ef a gariai'r tarianau a hefyd y gwaewffyn. Ef hefyd mewn twrneimant a brwydr a wasanaethai ar y barwn ac a estynnai iddo yn ôl y galw yr arfau abâr. Gw. Léon Gautier, *Chev.* 193 et seq.

2799. *y ymgeis ar bzenhin*. B 2402 *a le rei irrom parler meymenant* 'ni aawn ar unwaith i siarad â'r brenin'. Cyfystyron *ymgeis*, *ymgeisio* yn TW a TWd yw *ceisio*, *chwilio*, *holi*, *ymafyn*, etc. (gw. dan *quaero*). Eithr ar ôl 'to seek or look

for' dyry R 'to visit' ar sail tafodieithoedd Morgannwg a Brycheiniog. O hynny, mae'n debyg, y cafodd RW 'to visit the king', ystyr sydd, ar y cyfan, yn gweddu'n burion i'r cyd-destun. Ond ceir *ymgeis a, ymgeiff(y)u* a mewn CymC yn golygu 'ymgomio â, siarad â', ystyr nas cofnodir yn y geiriaduron, a dyma'r ystyr, gellid meddwl, a gyfleir yma. Trewir ar enghreifftiau eraill o'r arlliw olaf hwn yn y cyfieithiadau sydd gennym o'r ChdeR 369, Digby 23, 7^b *par grant faueir parolet li uns al altre* 'â chyfrwystru mawr sieryd y naill wrth y llall' = *ac ymgeiffyato ac ef yn ystrywyf val hyn* P 8^a, 54; LIC 467 (cf. YCM² 122); P 7, 36^b; Cwrtmawr 2, 138; eithr = *ac ymdidan ac ef val hyn yn ystrygys* P 5, cxxxix^a; P 9, 43^a (cf. Hg MSS. II, 12); P 10, 41^b. Ceir esiamplau pellach lle ffafria'r cyswllt yr un arlliw o feddwl, ond lle ni cheir cyfatebiaeth bendant yn y ChdeR: *anwoner ar varfli kenmat . . . auo huaodyl dzybelit y ymgeiffyato a Marfli* P 8^a, 50; P 8^b, 21; P 5, cxix^a; LIC 463 (cf. YCM² 117). Ymddengys mai'r datblygiad semantig fu: (1) 'holi neu chwilio am'; (2) 'ymweled â'; (3) 'siarad neu ymddiddan â'. Pan arferer hi gydag *aller* 'myned' a *venir* 'dyfod' dengys y ferf Ffrangeg *trouver* 'to find' yr un datblygiadau; cf. e.e. *Venez me trouver* 'come and look for me; come and visit me; call at my place and have a chat'. Tybed a effeithiodd *trouver* HFF ar *ymgeis, ymgeiff(y)u*?

2800. *yflauell o uein marmo2*. Am *yflauell*, gw. n. ar 286. Er dywydd o'r beirdd a'r ystoriwyr am bron bob ystauell ei bod o *uein marmor*, adeilad o gerrig nadd oedd y rhan amlaf; a *marbrin degré* 'ar risiau marmor' sydd yn B 2407, y lle y derbynndd ymwelwyr fel rheol yn y castell canoloesol; cf. *ar grad o vein uarmoz* 2933.

2807. *yr amdiffyn y bobyl*. B 2412 *pur son poeple salver* 'er mwyn achub ei bobl'. Os felly, nid 'to defend his people' RW, eithr 'to save . . .', ystyr nas rhoddid i *amdiffyn* yn y geiriaduron.

2808. *ac y gŵerthaod iudas yr idebon*. B 2413 *pus li trai judas* 'thereafter J. betrayed him'. Ai y gwrthrychol 'whom' sydd yma ai atsain o y+y lle mae'r blaenaf yn gynheiliad i ragenw mewnol? Gw. *Ffuriant*, §29.

2821. *Creffo 62thyt*. B 2424 *deu seit ahurè* 'boed gogoniant i Dduw'. Yn wyneb hyn, efallai i *du6* golli ar ôl *creffo*; cf. *Grassaw duw* SG 159; etc.; cf. *croyffa6* 1502, *graffa6* 2133, etc. Tynnaf y gwahanol ffurfiau yn *cr-* a *gr-* o'r AN *garison*(n), etc. 'salute, protection'. Gw. Godefroy.

2822. *a dŵc yma guffan*. Gan fod defodau gwrogaeth ac estyn a meddiant (*homage and investiture*) yn dyfod dan sylw yma ac yn y tudalennau sy'n dilyn, dyma oeddynt: (a) *gwrogaeth*: gŵr ar ei ddeulin yn ddiafau yn rhoi ei ddwylo ymhleth rhwng dwylo ei arglwydd ac yn cydnabod ei hun yn ŵr iddo am dda tirol; yr arglwydd yn ei godi ac yn ei gusanu ar ei enau; y gŵr ar ei sefyll yn tyngu ar yr Efengyl lw o ffyddlondeb; (b) *estyn a meddiant*: yr arglwydd yn estyn i'r sawl a dalodd wrogaeth iddo wrthrych materol, e.e. ffon, gwayw, neu gainc, fel arwyddlun o'r tir y cymer y gŵr geidwadaeth arno. Yr oedd deubeth yn dilyn: mynd o'r pleidiau ar y tir a dangos o'r gŵr i'w arglwydd y diriogaeth y cymer arno ei cheidwadaeth a thalu'r deyrnged (derbyniadau blwyddyn). Ar ôl y ddeuddegfed gannf gwneid y 'dangos' fynychaf drwy siartir. Sonni'r am y ddefod o gusanu cyfeillion wrth eu derbyn gan destunau lluosog, eithr y mae'n amlwg oddi wrth 2823-4 wneuthur o'r brenin yn y cyswllt hwn gusan yr ymgyfardfod yn gusan defod gwrogaeth hefyd; cf. L. Gautier, *Chev.* 556; Calmette, *Société Féodale* 30-1; *De Nugis Cur.* 105.

2827. *talw teyrngtet*. B 2430 *le releve li donez* 'rhowch iddo'r deyrnged'. Y deyrnged (*releve, relefe*, etc.) oedd y dreth a dalai dyn wrth gymryd meddiant o'i stad; gw. n. ar 2822 a Ste-Palaye d.g. *relief*. Diddorol cofio nad oedd rwynged-igaeth, yn ôl cyfraith Normandi, ar etifedddion unionlin i dalu'r dreth hon; cf. Calmette, *Société Féodale* 45.

2828. *oy athzo*. Dylid rhoi atalnod ar ôl *gyffym* a deall *oy fel oy* a megis yn *oi vahom* 482 a'i ddarllen gyda'r hyn sydd yn dilyn; cf. B 2431 *Mestre, dist Boves*. 'Athro, meddai B'. Ymddrystodd RW yn yr ymadrodd a throsodd *oy athzo* yn 'as his master'. Datrysodd y LIC y broblem drwy fwrw allan yn *gyffym oy athzo*; gw. 12 (b), (vi), 2.

2829. *du6 a diolcho iti*. Fel y saif, nid yw'r darll. Cymraeg yn gweddu o gwbl i'r cyswllt; gw. *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtone*, §12(b), (vi), 2.

2836-7. *hymny poet du6 ae dialo erni hymny*. Tebyg ddarod cymryd yr *hymny* olaf o 2936 oblegid y mae'r synnwyr yn ddi-nam hebddo ac y mae ei bresenoldeb yn drysu'r gystrawen; onid e, darll. a *dialo*. Y gair a gyfetyb i *dialo* yn B 2439 yw *encombre* 'llethu'.

2842. *mi a deleis*. B 2445 *jeo vus ai rendu . . .*; *talw felly=rendre* 'to give back, restore', hen ystyr a ddatblygasai o'r HS *talw* 'number', *tellan* 'to count'; etc.

2848. *madesit du6 it*. B 2450 *jeo le vus pardonne ici e devant deus* 'mi a'i madd-euaf i chwi yma ac o flaen Duw'. Mi a dybiwn ddarod i'r cyfieithydd gymryd *devant* fel rhangymeriad pres. *deveir* (*devoir*), 'and God being due to do the same'. Os yr un oedd darll. y gynddelw ag a welir yn B. Ni fuasai hymny yn ddim elod i ysgolheictod HFF dyn yn effro, ond yr oedd y cyfieithydd hwn, fel y prawf llawer cymal, yn fynych yn hanner cysgu; gw. *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtone yn Rhagymadrodd*, §12(b). Am -it y modd gorch., gw. WG 329.

2850. *kymer y ffon*. B 2453 *le baston me portez (=aportez)* 'dygwch y ffon i mi'. Os dilys y darll., golyga *kymer* yma 'to fetch'.

2855. *mi ath llnaf yn benhaf yn lloygyr*. Y meddwl yw 'mi ath wnaif yn synysgal' (gw. n. ar 412). Yn y gân, *Godefroi de Bouillon*, ll. 764, ceir brenin Lloegr yn gwneud Wistasse mab Godefroi yn Synysgal Lloegr ar achlysur tebyg ac yn yr un ddinas, Llundain. Diddyma'r pwnt olaf nerth beirniadaeth Stimming (*Anmerkungen* 154-5) fod y darll. a oedd yn gysail i'r cyfieithydd Cymraeg yn un beius.

2858. *oed du6 fulgôin*. Gwahansanger y cymal perthynol hwn wrth ddarllen.

2863. *bo6n ae kymhōyffa6d am y benn*. Ni ddry'r ferf hon synnwyr boddhaol, yn ôl Stimming = *Boces il ad la corone fermé* 'Rhoeas B. y goron yn dynn am ei ben'. Pe darllenid *kymhōyffa6d* (*cynhyffo* 'to set, join or close things together' R), ceid i bob diben yr un meddwl ag yn B, eithr ymddengys *kymhōyffa6d* lawn mor addas. Prin y mae angen am y *benn*, a thebyg mai ailadroddiad damweiniol yw o am y *benn* sydd yn y llin uwchlaw.

2865. *ar benneu glinyeu*. Darll. ar *benn eu glinyeu* fel yn y LIC; damwain, yn sicr, yw'r llinellau sydd ar olledd ar ôl *benn* ar ddiwedd y llin.

ran -ru- i droi'n -rb- yn Hff Ffrainc, ymddengys i -ru- aros yn y teulu hwn mewn rhai rhannau o'r wlad, fel y dengys *Devant la face de lui curverunt le genail tuit Livre des Psaumes XXI*, 30, ac efallai bod *curve* Saesneg, wedi'r cwbl, yn hen fenthyciad Ff. Hefyd *kyfr(y)? <couretoir [kooreðoir] > covreoi(r)* (XIIg.) 'a kind of blanket; saddle-cloth'. Gw. Godefroy d.g. *couretoir*.

2891-4. *ac yna y gŵahardŷys y bzenhin gynt hyt na thozrei neb ohonunt aelodeu ygilid*. B2485 *Amis, dist le roi, icoo estre lessez. Par les membres couper, ne les atendez* 'Gyfaill, meddai'r brenin, rhowch y gorau iddi. Hyd yn oed pe rhoddech eich aelodau ym mherygl, ni oddiweddch mohonynt'. Trosiad o'r ffurf anunion-gyrchol ar orchymyn y brenin, sef o rywbeth fel 'and then the king forbade that they should injure one another (by undue impetuosity)' yw darll. YBH. Y mae fersiwn RW 'and then the king restrained them, that they might not break one another's limbs' yn rhy lythrennol, a phrin y gellir rhyfeddu i Stimming (*Anmerkungen* 155) fwrw bai arni. Geilw'r Athro J. Lloyd-Jones fy sylw at enghreifftiau eraill o *hyt na* (=Llad. *ne*) mewn gorchymyn anunion negyddol; e.e. *mi ath weddiaf . . . hyt na thremyckych di viut AA 82.27 (=deprecor te . . . ne me despicias)*; etc.

2899-2900. *bzathu arŷndel ac ysparduneu dan y voli*. B 2491-2 *Boves let course Arundel le preysé, par matalent le point a costé* 'Bown a ad i Arwndel, y gwerth-fawr, redeg; a dichter ef a'i brath yn ei ystlys'. Collfennir *dan y voli* 'praising him' RW gan Stimming (*Einleitung* xevi). Diwygier *dan y voli* yn *dan y voly* a cheir darll. sydd mewn cytgorff perffaith â B. Nid enwir, mae'n wir, yn y geiriau *brathu ac ysparduneu* y fan lle brethir yr anifail yn yr enghreifftiau eraill (14 ohonynt), eithr nid yw hynny yn gomeidd inni dderbyn *dan y voly* yma. Ni sylwais ychwaith ar *costé* gyda ffurfiau *poindre* 'brathu' yn B onid unwaith (1256). Efallai ddarfod creu'r gwall gan waith rhyw gopiwr yn ymddrysu o weld y yn *yffozd* sy'n dilyn ac o gyfwerthedd y ac i yn orgraffi rhai ysgrifenydd yn y cyfnod (gw. *Orgraff*, §16). Dichon, felly, mai sillafiad gwrthwyneb yw'r -i hon am -y.

2901-3. *pan gyuodes dŷfl . . . yn gybyr rygthaŷ ar gŷyr*. Cf. ac a *zyrthyatyd ryw zaybrenn yny gylch SG 71=Queste (F) 96 nublé; gwedy y wisgaw o wrybren SG 181 =Potvin 13 estoit revestuz d'aube* 'he was clothed in a white cloud'. Tybiaf y dylai'r cymal *rygthaŷ ar gŷyr* ddilyn y *yffozd* a gymerth 2900-1, oblegid buasai cael cwmwl o lwch rhyngddo a'r gwŷr y mynnai eu goddiwes yn anfantais fawr iddo yn sicr.

2903-5. *lbelŷch heb y bzenhin meint y kam y mae yny ŷneuthur yr march* 'See ye, quoth the king, how much wrong he is doing to the horse?' RW. B 2495 *Veez, dist le roi, ceo est un malfé* 'Gwelwch, meddai'r brenin, hwn, cythraul yw'. Os ydym i ddilyn RW, rhaid tybio, fel yn 2899, fod rhywun yn darllen i'r cyfieithydd ac iddo ddirnad *malfé* 'ellyll, diawl, etc.' fel *mal fait* 'harm done'; yr un modd, dealodd *malfez* B 2536 fel *maŷz dŷŷc* 2948. Gellid hefyd ddeall *kam* fel 'stride', a rhoddai hynny, yn yr amgylchiadau, synnwyr rhagorol. Tueddaf dan y golygiad olaf, eithr heb nemor o hyder. Collodd *gŷelŷch* ei g- ond odid o dan bluen rhywun a ddeallodd y frawddeg fel gofyniad, ond efallai mai cwestiwn oedd ar y dechrau hyd yn oed yn y gynddelw. Cf. 3195 *lbelŷ di y tŷyllŷz* a'r n. ar 3432.

2906. *y deu varchaŷc o lŷaŷcŷyn*. B 2497 *Deus chevalers* . . . Gan na fu sŷn am feirch Gwasgwyn hyd yn hyn, buasai'r cyd-destun yn fwy dealladwy ac yn cydfynd yn well â B, pe gadewid allan y fannod o flaen *deu*. Yn ôl B, daliasai'r ceffylau hyn eu tir yn erbyn Arwndel am lawm tair milltir. Dyna paham yn nes

ymlaen y mae Bown wrth siarad â'i farch yn dannod iddo arafwch ei gerddediad; ond gan fod eto yn y rhedegfa feirch i'w gorchfygu, dwg ar gof i Arwndel ei hen orchestion a geilw'r gwasgwynfeirch yr oedd newydd eu curo yn *rŷnffieit* 'ceffylau gwaith'. Meirch Gwasgwyn oedd y ceffylau mwyafr eu bri yn yr oesau canol ar ôl eiddo'r Ysbaen; cf. a *gŷaŷcŷyn du tedeŷŷ* WM 253; cf. 3701 a gw. n. ar 98.

2909. *march heb ef*. Buasid yn disgwyl y *march* yma ac yn 3034 ar batrwm y *palmer* 1539, ond efallai i *chival* (heb fannod) fel yn B 2501, 2603 gael peth effaith ar ymwybod y cyfieithydd. Os collwyd rhywbeth, dichon, serch hynny, mai rhagenw blaen oedd. Rhoddid hwnnw'n fynych gydag enw aelod o'r teulu wrth gyfarch megis yn *yymraŷt* WM 137, *rychwaer* ib. 131(2), 134, 135(2), 138, *uy mam* ib. 118, *uy mab* ib. id., *y mam heb ef* ib., id. Ymddengys, felly, y dylid dehongli *mam heb ef* ib. 119 a *mab heb yr erbin* cf. 418 = 'y mam . . . ' y *mab* a'r un modd *llyma chwaer* . . . a *gyghozŷn titti* ib. 134 = 'y chwaer'. Gan yr edrychall'r marchog ar ei farch fel cyfaill mynwesol, efallai y dylid deall *march* = 'y march hefyd.

2911-2. *kanyz pann erlityaŷam y rŷnffieit clotuoŷus*. B 2503 *kant si pres vus suent se runcis defiez* 'gan mor agos ych canlyn i r(h)wmsiaid heriedig hyn' Yn y testun dannod y mae Bown i Arwndel am ganiatáu ohono i'r gwasgwynfeirch a cilw ef yn *rŷnŷiaid* (*rŷnŷi* 'ceffyl gwaith', gw. n. ar 98) ei ganlyn mor agos. Ni welaf ond un ffordd i ddwyn y testun Cymraeg i gysondeb â'r cyswllt, sef tybio mai *kan si pan mus suent se runcis defiez* 'gan mor dynn y'n canlyn y rŷnŷiaid . . . ' oedd geiriau'r gynddelw AN a darford i gyfatebiaeth ffurf ac ystyr *kan* yn y ddwy iaith ei hudo i drosi'r ddeuair *si pan* 'mor llwyr' (*pan* 'entièrement' Ste-Palaye) heb eu newid i'r fersiwn Cymraeg. Cynigiai felly mai'r darll. gweiddiol oedd rhywbeth fel *kan si pan en* (*herlityaŷant y rŷnffieit clotuoŷus*. 'Cywirwyd' *kan* si yn *kanyz* ac -nt yn -m gan rywun y bu'r geiriau Hff yn dramgwydd iddo. Am gymalau Hff a adawyd heb eu cyfieithu ac a 'gywirwyd' yn ôl llaw, cf. 404, 2663, 2916, etc. Amhosibl ystyried *clotuoŷus* fel cyfieithiad o *defiez* (<*defier* 'herio'). Yma eto yr esboniad mwyaf tebygol yw fod rhywun yn darllen i'r cyfieithydd (gw. n. ar 2879, 2899, 2915, etc.) ac i'r olaf ddeall *dŷŷfiez* (<*dŷŷfier* 'dwyfoli'; ?mawrganmol'). Pan ddilyner *ei gan* i gytisain disgyn *ei* ar y glust bron fel e ac felly y nodwyd hi lawer gwaith yn LIDW a mannau eraill; e.e. *kenjauc* LIDW 18a (2), 18b(2), 23b (ac yn aml), *keŷiau* ib. 18a, *mechieu* 22b; etc.

2914. *Ac yna kyntaf ti am urdeŷfl*. B 2505 *jallis vus vi tant trois eses aver passé, kant jo occis Tenebres l'admiré, e Jofian me out primes adobé* 'gynt mi'th welais deirgwaith wedi blaenu, pan leddais i Tenebres, yr admiral, a phan urddasai Iosian fi ar y dechrau'. Yn y *chansons de geste* amrywia'r urddwyr o ran bonedd, rhyw, nifer, etc., ond ni chlywyd sŷn erioed am farch yn urddo neb! Rhaid i bob marchog, bid sicr, wrth farch a rhoddid yr anifail iddo bob amser gan un o'r urddwyr. Iosian a roddodd Arwndel ac yn ysbyrd yr oesau canol myn Bown atgoffa ei geffyl mai trwy ei dwylo hi y daethant yn gymdeithion a'u bod ill dau yn rhedeg dros anrhydedd yr unbennas. Y mae'r darll. Cymraeg yn gwbl amherthynasol, ond yr wyf yn barod, serch hynny, i greu mai dyna fel y bu o'r dechrau a darford ei sylfaenu ar waith y cyfieithydd neu ei gydyddmth yn darllen *ios=Jofian* fel *vos=chwi* ac *eust* (amr. ar *out*) fel *eusset=eussez* (cyfetyb -t i -z yn AN yn aml; cf. L. Menger, *The Anglo-Norman Dialect* 122, a gw. M. Watkin, BBCS, XIV, 22). Yn ôl y dyb hon, y cynsail AN fuasai e *ios*, *me eust primes adobé* a'r dehongliad e *vos me eusset primes adobé*, testun yn cyfateb yn berffaith i'r trosiad Cymraeg. Gellid hefyd, wrth reswm, gynnig hi (neu *Iosian*) am (*hurd* e(r)l)

2915. a *phan gieglu y march y arglŷd yny voli*. B 2507 *Kant oya sun seynur Arundel te preysé* 'Pan glybu Arundel, y gwerthfawr, ci arglwydd'. Trosodd y cyfieithydd yr hyn a glybu o enau ei ddarlunedd (. . . *te preysur*), nid yr hyn a oedd ar y memwrn (. . . *te preysé*). O'r frawddeg AN gyda *preysur* y mae'r darll. Cymraeg yn gyfieithiad gweddol gywir. Gwan iawn oedd yr AN ac o'r herwydd esgusolid hi yn fynych. Gwnaethai hyn sŵn *preysé* a *preysur* o ychydig bellter vn ddisgon tebyg: gw. dan y *Gwraff*, §18.

2917. *a racdaþ y kerdad.* Dengys y cyswllt fod *kerdet* yma yn golygu 'to ride at full tilt, to gallop'; cf. hefyd 2485 a 2911.

2920-1. *hyny deuth ar gyffiniad tref y tat*. Ymddengys yr ymadrodd hwn yn debyg i gamgyfieithiad o B 2514 *de ci ke a la curs n'est ren demorez* 'hyd nad oedd dim o'r cwrs heb ei guddio'. Dichon i'r Cymro ddeall *curs* neu *cur(t)* fel 'ancestral home'.

2926. *y tir y dylwyf cynghat bot yn geitôat. B 2519 cele terre soleit jadis mun pere gardner* 'arferai fy nhad gync' warchod y tir hwn'. Os yw'r darll. yn ddilyn, rhaid deall nid 'the land of which my father ought to be guardian' RW, eidd 'the land where my father was the rightful guardian'. Cf. *dylaf, dylwyf* 'I am entitled to, obliged to' WG 370. Dirnadodd copiwr y LIC y gystrawen i bob diben fel y gwnawn ni heddiw. Yn wyneb yr hoffer parhaus o gario gariau HHF drosodd i'r cyfieithiad Cymraeg (cf. 404, 2663, 2916, etc.), tueddwr dyn i feddwl mai'r HHF solet wedi ei Gymreigio'n *fylye* oedd yn y testun Cymraeg cynaf ac i copiwr gmyd yr *f*-am t-d arllen tyllau, baid iddo ef am *dylwyf* (cf. *dator* a *tatur*). Rhodhai hynny synnwyr difafi heb newid dim. O'r tu arall, os dilwyr y darll. cf. 1137 ar amfer da a deuth y ganet dew vob idi.

2933. ar grad o uein uarmoz. LIC ar rad o vein marmoz. Am mayn b, gw.
Cenedl Gerïau dan Cystrathen, §38, (ii). Ni sylwais ar yr un esiampl o *gr-* am-
mewn testun arall oddiysyth gryghod~ryghod W 3^b, ond eifer nifer mawr o
enghreifftiau o *gl-* lle disgwyliad *l-*: ar glan themys L I, 52, ar glan traeth ib, 65,
ar glan hafren ib, 82; *glyn gleweth* ib, 19, *galw y glawder* attav ib, id., *yn all*
yn L I; *o glawder* P 44, 3, *mor glew* ib, 12; *yn gloew* DgCourt, 2, etc. Benthg

dysgedig o'r Lladin *gradus*, mae'n debyg, yw *grad*; *gre(t)* fusai'r ffurf yn Hff Ffrainc, yr hyn (gyda'r -s enwol) a roesai *grez*, *gres*, etc., ac a roes *gris* 'step', fel y tybiaf fi, yn Gymraeg. Gwall copiwr, yn bur sicr, yw'r *g*- yn *gryngnod* o weld y ddwy *g* flaenorol yn *gwna gymod gryngnod a mi*.

2935. *llawer a gysgreif* 'thou has slept much' RW. B 2526 *lessez moi ester!* 'gedwch fi'n llonydd'. Nil oes llawer o synnywr yn narll. B ac y mae llai fyth yn yn YBH. Gellid darlled a *gysgreif* a cyfieithu 'thou hast ridden a long yn', *cours*, neu a *gysgreif* o'r ystyr (cf. *cours*) *urser* AN a roes to *cours* yn Saesneg, neu eto a *gysgreif* (ydgaf *f=es*, orgraff gyfieffin yn AN) o *cours* 'gorwedd', cysgu; cyngwystlo 'thou hast staked a great deal'. Am a w'n i nad yw'r cyntaf cystal â'r un gwelliant Cymraeg; y mae'r ddau erail hwythau, yn ddigon posibl i'w hamt(yn) o'r uo2 2936–8 = B 2527–8 Plus ai lui conquis o mun corant destrer ke tua mes bœrens a Hampton sur mer.

2937. *noc noc . . . vy holl kenedel.* Dileer un *noc* a chwaneger o *hamtón* ar *ól kenedel*; cf. B 2528 . . . *a Hampton sur mer.*

2947. *kyghoz*thyr . . . yr hōnn y *rodo duó* . . . *idaó*. Am thy=th, gw, Orgraff, §16, w, 4.

2950. *do2o deugein marchabē.* B 2537 *Sire, isci sumus quarante chevalers adubēz*
'Arglwydd yma yr ydym yn deugein marchog urddol. *Sum'* a *geir yn y lsgir.*
'Sydd ar gael a thwyfriad efallai oedd yn y testun y gweithiai' Cymro arno. Un
peth sydd sicr: *sumes ney sumez, 2* llyr. gorch. *semondre, semeonei* 'gwahodd, gwyssyo'
a *deallodd* y cyfieithydd. Darllenodd Stimming *sumus* 'ydym' ac y nae
hynny yn well darl. Ymddengys yr ystyridd *deugein* yn rhif addas i ddiben
neges bwysig.; cf. SG 401, 404=Potvin 293, 297.

2962. *heb y bzenhin*. Y mae *bzenhin* yn y fan hon yn drysu'r meddwl. Tybiaf mai *b*. oedd yng nghynsail y LIG ac i'r copiwr estyn *b*. a rhoi *bzenhin* yn lle *boŵn*. Rhoesai *boŵn* synnwyr perffaith a buasai mewn cytgord â B 2545 *Bel sire, hen la merci damedel*; am *b*. = *boŵn*, cf. 2741, 2840, 2885, 3219, 3430, 3462.

ben, llafron uchgyrhaeg y marchogion. B 2546 *fio at le curs cwnw e conqueste*
'Mi chychyga y rhedega ac a'i henillais'. Ymddengys oddi wrth ddafl.
'B fiodd y geiriau ac a'hennilais a fynd yr awr yn gnanai yn y cyntaf yn rhan o 2962
ac iddynt dryw ryw amryfuedd fynd o'u lle. Gna mai rhedega feirch yw theston
y stori er ll. 2880, ac mai curs yw' enw ar hynny (cf. B ucho), yr oedd y gair
hwn yn bur sicr yn y llin AN sydd dan sail 2062. Paham, os felly, y cur marchog-
yon? Yr ateb yn ddau yr yd Cymro oedd yn darllen diamedd curs fel chrs, sef
y talfrid, cyffwrdd am chealers, ac mai chealers a glybia'r cyfiethdu.

2964. *ac ae henilleis*. Y mae'r geiriau hyn yn ddiystyr yn y fan hon; gw. n. ar 2962.

2979. *yd ymyuayla6d y gllhŷr ac ef. B 2558 E cil li pernent 'a'r rhai hynny a'i cymerant'*; cf. *yd ymauelaffant ac ef 3008*; cymh. *hefyd mynd yng ngafel a (amr. ym nafel 6) 'to rape, ravish' yng Ngorllewin Morgannwg.*

2985. *dzôc yth gylheirbyt.* B 2561 *mals vus est encontre* 'drwg a gyfarfu â chwi'. O'r ystyrion a rydd SE i *cytweirio* nid oes un yn gweddu i'r cyswllt. Y synnwyf

yma yw 'to befall, to happen to'. Dealler, felly, 'evil has befallen thee' yn hytrach na 'bad is thy fortune' RW. Awgryma'r Athro J. Lloyd-Jones y gwelliant *d26c ath gyweryb* (o *kyueryot*) a byddai hynny'n taro i'r dim; cf. *hoed an cyferyu* a rydd ef yn G.

2995. *Ac nys gohryaôd fabaot*. Colodd yr -s ragenwol ei hen werth ac aeth nys yn gyfystyr â ny eisoes efallai (gw. *Ffurfiant*, §28, (c), (iii)), neu dylid deall 'and S. did not put it (the going) off until ...'

3001. *ae modôzd*. Darll. *ae emodôzd* a gw. *Orgraff*, §16.

3004. *no godef y fmachteu hōynt*. *fmacht* 'buffet' RW, 'an ill deed' R, dau ystyr anaddas i'r cyswllt. Dan *contumelia* ceir gan TW (ond nid yn TWD) *yfmacht* gyda *sarhaat*, *amharch*, *dirmyc*, *senn*, *cerydh*, etc., ac y mae'r meddwl hwn yn gweddu'n dda. Yn B 2575 y darll. yw *kant nus avum oy tele destine* 'gan glywed ohonom y fath dyngedfen'; eithr ymddengys yn bur sicr mai'r geiriau a glybu'r cyfieithydd gan ei ddarllenwr oedd *ke nus avum oy tel desdeiner* 'na chlywed ohonom y fath sarhau', darll. cyfreithlon yn HFF ac eithaf boddhaol ei ystyr (cf. HFF *Firaine desdaignier*, *desdeignier*, AN *desdei*(g)ner < Llad. Is. *disdignare). Y mae ansicrwydd ynghylch tarddiad *fmacht*. Awgryma'r Athro Parry-Williams HS *smack* fel posibilrwydd, ond geilw sylw hefyd at *smacht* 'command, control, discipline, awe' yn yr Wydd. (EEW 80). At darddiad Gwydd. hefyd y tuedda'r Athro J. Lloyd-Jones. Os benthyciad Gwydd. yw, byddai'r meddwl 'chastisement' a rydd Dinneen i'r gair yn gweddu'n well yn YBH na'r ystyron uchod.

3006. *lōttōn heb ef*. B 2577 *Boves, ceo dit le roi*. Efallai, yn wyneb B, y dylid darllen *Bovōn*=*Bovoun*. ffurf a welir lawer gwaith yn B, e.e. yn 208, 353, etc., ond sy'n absennol o'r darlenniadau dilys yn YBH.

3010. *ac na lberthit. ac na rodit ar wechniaeth*. Gwerth dyn, yn ôl cyfreithiau Cymru, oedd yr iawn a delid gan y neb a'i lladdai. Yng ngeiriau Wotton, *pretium seu compensatio pro caede* (cf. TR). Ystyr *giberthu* yma, felly, mae'n debyg, yw 'to redeem (oneself) from death by payment of a fine'. Gan fod *ac na rodit ar wechniaeth* yn trosi B 2580 *ja n'eret plegez*, efallai i'r cyfieithydd chwaneu *ac na lberthit* fel mynegiant o'r stad gyfreithiol yng Nghymru ar y pryd. Cf. *giberth* 3743, 3746, 3781=*rançon* B 3275, 3305, 3310.

3012. *bzice o vzfleu*. Dyry'r testunau Cymraeg aml ffurf ar enw Bristol; cf. BT (P 20) 234^b *Bzuste*; RBB 321 *Bzuste*; M 237^a *Brysteu*; RB 330 *Bzistaf*; BT (P 20) 106^b *Bzustaw*; BT (ib.) 229^a *Bzustow*; etc. Cyfeiria J. Lloyd-Jones fy sylw at ffurfiau yn -*aw*, -*ow*, -*o* (gydag -*u*- ac -*y*-). Yn y Deau *Briste* a *Bryste* yw'r ffurfiau a glywir heddiw ar y dref y tu draw i Fôr Hafren.

3015-18. Cymysgwyd yn y llinau hyn gystrawen uniongyrchol ac anuniongyrchol. B 2587 *Diunt al roi: Vus nos volez escharnier, nos li veyum devant vus server, o vostre coupe aler e reuener* 'Dywedant wrth y brenin: chwi a fyynnwch ein gwatwar, ni a'i gwelwn yn gwasanaethu ger eich bron, yn mynd â'ch cypan yn ôl a gwrthol'. Ar sail B a dy ... *oth* yn 3018 ac it 3020, dylid, er mwyn cyswneb, ddarllen *in*(i) am *idaô* 3017 a *welfam* am *welfant* ib. Ond dichon fod cymysgedd o araith union ac anunion yn y gerdd AN y cyfieithid ohoni ac mai cadw hynny a wnaethpwyd yma; gw. *Cystrawen*, §54. Tynnaf *gogan* o'r HFF *gogue*+n 'raillery'; cf. *cewyn* 'baby's napkin' <?HFF *queue* 'tail, posterior'+n a gw. n. ar 2744.

3018. *oth fuol*. B 2589 *o vostre coupe* 'à'ch ffio!'. Ymddengys ddarford rhwystro RW gan yr *o* yn *oth* (<HFF *o* 'with', Llad. Is. *apud*) ac yn ei gais i ddyfod o hyd i synnwyr boddhaol dehonglodd *fuol* 'large drinking cup' fel *fodd*, gan gyfieithu '... and coming and going with thy will', eithr heb newid *fuol* yn ei destun Cymraeg.

3024. *y gyniuer tiryoad*. Darll. *er y g. gyda'r LIC*.

3029. *tyghu y llat idaô*. Am ladd o farch Bown fab y brenin mynnai'r brenin roi Bown i farwolaeth. Eiriolodd yr ieirll yn daer drosto, gan awgrymu cyfaddawd, sef bod Bown yn cefnu ar y wlad ac yn trosi ei dir i Sabaoth, cyfaddawd a ganiatodd y brenin. Dyna ddarll. rhagorol B a thybiaf mai'r un meddwl a geir yn YBH. Ond rhaid dehongli *idaô*=*ohonaô*; cf. *udunt*=*ohomunt* ar ôl *tygu* 812 (gw. dan *Cystrawen*, §51) a thybio efallai i ferfenw fel *kynytaw* golli o flaen *tyghu* (cf. *a hynny a gynytahad y bzenhin* 3031). Am *tyghu* gyda'r arwyddocâd hwn, cf. *A thalu diruaôz femp o aryant i lofrys uab bzenhin ffreine. dzôy dyghu ohonaô ynteu teyrnas loegyz yn dzagytydaôl* RBB 360. Gwrthoder, gan hynny, 'and then the earls besought the king to adjure the country to him ...' RW a dealler 'and then the earls besought the king to allow them to renounce the country on oath ...' Cf. B 2598 *ke Boves ad la tere forjûr*.

3032. *yna yr arbedadôd boôn arôndel allan ac yd yfcynnaôd boôn*. Ceir testun llawer mwy dibetrus yn B nag yn YBH yn y cyswllt hwn (gw. ar 3015-8; 3050-3). Os dylem ddilyn B 2601 *L'em* (amr. *hom, houn, houn*, etc. < *homo*) *li amene Arundel l'abrité*. *Boves monte par son estru doré* 'They bring him A., the fleet-footed. B. mounts [it] by its gilded stirrup'. Anodd gennyf amau na cheid darll. Cymraeg cynharach megis *yna yd arbedadôd hoôn arôndel allan ac yd yfcynnaôd boôn arnaô* ac i ryw gopiwr gael ei ddrysau gan yr HFF *houn* (*hoôn*) 'one, people, they, etc.', rhoi *boôn* yn ei le gan *fwrw'r hoôn* cyfreithlon allan. Ni fuasai cadw gair HFF hylaw fel *houn* yn ei destun yn ddim syndod yng ngwaith y cyfieithydd hwn a gariodd drosodd i'w gyfieithiad gymaint o eiriau HFF llai cynefin (gw. ar 403, 625, 2916, etc.).

Am esiamplau eraill o yr am yr hen yd, gw. *Ffurfiant*, §29.

3034. *March*. Am absenoldeb y, gw. n. ar 2909.

3037. *a cherydus vo a didarpo*. LIC *ae didozpo*. B 2605 *Dahait ke chaut!* 'Gwae'r neb a falio'. Dyfynnir yr enghraifft hon o *didarpo* yn G, ond ni cheir yno ffurf y LIC, *didozpo*, er cael amh. 3 un. *didorpei*. Am yr arlliw 'malio', cf. SG 320 *Nyt reit ytti didarbot beth awneleyfvi heb ynteu=a vos n'an monte riens de quanque nos feissons* 'nid yw o bwys yn y byd i chwi pa beth a wnelom ni' Potvin 189; *monter* 'bod o bwys'; *nyit reit ymi didarbot* SG 33=Llsgr. BN 123, 204² *il ne nos enchant*; gw. Ste-Palaye a Godefroy.

3047. *gozchymyn yd ôyf*. B 2613 *Pur deu vus pri* 'er mwyn Duw mi a adolygaf i chwi'; *gozchymyn*=yma 'to commend'. Go drahaus yw'r gair yn ei ystyr arferol yng ngenau dyn wrth siarad â'i frenin; ond cf. 3055.

3050-3. *os ef a geis dy yrru y ar y tir* ... Fel yn 2570-6 i raddau, y mae'r siaradwr yn y cyswllt hwn yn torri ar ei ymddiddan i apelio at drydydd person, fel petai. Yn ôl y dull hwnnw, croesiad efallai o ddulliau Cymru a Ffrainc (gw. n. ar 2574), nid oes dim i'w gywiro. O'r tu arall, os tybir mai ffirwyth beiau ysgrifol yw'r gymysgedd ac y dylid edfryd y darll. i gysondeb B, awgrymaf os ef a geissy dy (di) y yrru y ar y tir, yr hyn a gyfatebai'n bur agos i si tici seitt ke tu le

3052. *hyt ar beddyrn y moz.* Yn llsg. B 2618 *dela iñi mer* 'y tu draw i bedwar
môr' *yw'r* darll. a thebyg mai hynny hefyd oedg yn hnestun An i Cymru. Os
felly, ymddengys yn sicr mai *hyt ar beddyrn y moz* oedg yn y cyfieithiad ar y
cynfaf. Gwyddys fod *r ac n* (= *o* ran *rurf*) yn debyg i'w gilydd yn yr hefyd-
ysgrifenn ynsol, o'r hyt yn s'n ddyd y moz y cymysgir hwy yn hnestunau'r
drydedd a'r bedwaredd ganrif ar yfed: *bzenin (brerin)* BM 4 CAC. LIDW 135;
a thebyg! Ll 1, 45, eht *teygrt* ib. 49; *arydedd* ib. 103; y *lyoedyn* P 4, WM 70
= P 6 leferyt; ac yn eglwys cyb. yn yr eglwys P 7, 51b; *hep wandaw dim* P 14, 154;
Pendar dywet WM 58; etc. Deallgar, gan hynny, 'to the four corners of the
ocean' yn hytrach na 'to the quarter of the sea' RW.

3059. *yna y dybaot, dau ath nertho. LIC y dybaot sabaoth. Nid yw chwanegiad y LIC yn mynd i dan gddya'r hyn sy'n dilyn: eithyr na byddaf lallen byw i'w bwrdd yn ymlyn i'w marb maeth. Yn B 2623, ar dafod y brenin y rhoir y dau ymadrodd: 'Sant mab diast Edger, le franc. Kant ci perdeu at mun enfant, ja en ma vie ne serai joiant' ('Myn) y Santes Fair', meddal Ei, yr anrhydeddus. Gan i mi ynn gollaf fyb, mayb yth fy myndw i byddaf lawen'). Ymddengys felly y dyliad darllen y dybaot eithref (cf. eithref = Edgar 4281) dau ath nertho. Ar ol colli eithref prin y gellid pedio a newid am ynn ath; gw. Rhagymadrodd §6, (ii), 21.*

3065. *gŵneuthur y fabaot*. Collodd *gŵzogaeth* ar ôl *gŵneuthur* oherwydd tebygrwydd eu llythrennau dechreuol; cf. B 2631 *fetes feutē* 'gwnewch wrogaeth'. Llanwodd y Llc y gwagle â g . . . *pob peth yn ufud y*.

3070. *gúahardadúyf úyf*. L1C *gúahardadúyf úyf*; cf. *llef uchef*=amr. y L1C ar
305, *faraffinyeit creulaút* ib., amr. ar 355, y *llog hong* ib. 2311; am -*adúy*=*-edic*,
gw. n. ar 194.

3074. *Mat yn ganet 'under eul auspices were we born', nid 'It is evil that we were born' RW.* B 2640 *Ma sumes ore nez, kant nax perdynn trost meilur anis* 'I adifyd y'n ganed canys collwyn y (llythr. ein) cyfalli gorau (s'y awr yng Nghred)'
Myn Ior Williams, BBCS, II, 121-2, yr arferir *mat* yn y fan hon 'mewn gwawd chwerw' a thrwy dybio hynny geill ei gysylltu â *mat*, madd 'fodus, lwcus' sydd, fwyd y gwddys, yn heir air Celtic. Yn sicr, prudd-der neu, yn YHb. Nid chredaf tyniad i'f wad, a gheir yr B, a dyna, i'm tyb i, sydd hefyd yn YHb. Ceir *mat* yn HFF chwaith fod y fyny'r *mat* hwn o gwbl â *mat* 'fodus, lwcus'.
gyda'r meddwl 'humiliated, afflicted, sad, etc.' (cf. Ste-Palaise a Godefroy, ac gyda'r i'f iaith digwydd y gair *mar* (gw. B uchod) a ddefnyddir fel adferf 'under eul auspices'; for (my, his, etc.) misfortune', gair a welir yn fynych mewn cyswllt a furiuria *naistre* 'geni'. Credaf y digwyddiad naill ai *mat* neu *mar* yn gwnaeth AN y cyswllthydd ac iddo ei gymryd drosodd i'f destun Cynafeg fel y gwaithio; ug uegniau o eiriau HFF eraill. Os *mar* oedd, cf. *reuet, redai*—redcir BB 55.120; *perigulau*—*perigulau* LIDW 20a; etc. Gair technegol a ddaeth o'r Berseg i'r HFF gyda chwaras siec *yw mat*, yr un gair ag a welir yn Saesneg *checkmate*; tardd *mar* o *mal(a) hora*.

3079–82. Yn ôl testun YBH, y mae Bown yn cychwyn ddwywaith, yn y lle cyntaf
am yr llinellau hyn, ac yn eiwaith yn 3110–18. Yr olaf yn unig a geir yn YB
ac yn yr olaf yn unig a geir ddatblygiad y storï. Cf. B 2645–8 *Spiritus dicit Sabaoth*,
Terri mun heret. A tant estetus l'Escopart le fer, he Boves fist baptiser e leuer
e e Colonye Gui fu nome 'Arglwydd, meddai Sabaoth, Terri fu eiddad. Ac wele'n
dychwelyd Escopart, y cadarn, y mynnodd Bown ei fedyddio, ond nid ydy'r darll yn
faen, ac yng Nghwlen a gyfenwyd Gui'. Yn sicr fedyddio, nid ydy'r darll yn
YBH ond cybolla y wnaethpwyd o ddarl. llwgr a welir mewn fwrdd dda yn B
(cf. 3195). Ymdengys ddyr sail bositl i'r frawddeg gyfnewid. Gellir tybio i'r
darllenwyd ddhegongl i'r ddyw i yn tant fel dwy c, seigiau i'r o fien t yn estetus
(peth cyffwrdd) a rhoi *Acanete*, cyfyniad o *acacete*, a ddirnoddod y cyfieithydd
(o wrando arnynt) fel y geiriau Cymrag *Ac anall' cyt a* (m dryblyth meddyllion
tebyg, gw. ar 1954, 2829, 3939, etr.). Neu gallai'r adael adael yr s heb ei hyngar
'gyda' (m *A tant nue A taunt 'yna*) ac mstyru i'r ddiilyn y nall lwybyr neu'r llall
darllen ete yn l'Escopart. Ceid yr ystyr o'r gweiddiol o'r testun llwgr rwybryd
Yna rhaid casglu i'r cyd-farluswyr dynnu o'r *Cologne gui fu noé*. Yna fe roes B
fel hyn: he Boves fist baptiser e leuer eir' yng Nghwlen y gorffennwyd nofo'r culfor'
gychwyn ac a dramwy'r môr ac yng Nghwlen y gorffennwyd nofo'r culfor'
Wrth ystyried y gybolla hon rhaid cofio bod *au* (=ar) yn odli yn AN ag *ou*

bod *e* yn debyg iawn i *i* (*Gwi=gud*), bod *n, r* ac *s* o flaen cytsain yn nychlyd anghyffredin a'r *tilde* ar y llafariad am *n* goll yn ansicr. Chwanegwyd *A gbedy bot . . . racda6* (3082-4), debydig, er mwyn rhoi'r hyn a ddyfalwyd mewn cytgorod â'r cyd-destun. Am bethau cyffelyb, gw. *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtone*, §12 (b), (v).

3083. *fúózn*. Gw. ar 2529.

3089. *ar y eir*. Nid 'at his word' RW, ond 'in words only'.

3095. *pa le buaffei yn trigya6*. LIC *pa le y b*. Ffurf gwmpasog ddiddorol ar y Gorb.

3110. *bozeug6eith*. LIC *bozeg6eith*. Symleiddiodd *-eu* yn *-e* yn *gynne* 977, *hihe* 305, 345, 481, *ynte* 393, 436, 473, 484. Dyry'r testunau canoloesol enghreifftiau cyffelyb nid yn unig ar ddiwedd gair ond hefyd o flaen yr acen ac odani: *de poſt* LIDW 13^a, *kanebot* cyw. *kaneubot* ib. 21^a, *kegheffaith* ib. 22^a, *diherau* cyw. *diheuraui* ib. 26^b; *kynne* Ll I, 14, *ente* cyw. *entev* ib. 85, *eynte* ib. 67; *en de hamner* P 44, 12, *ynhe cyw. ynheo* ib. 5; etc. Orgraffi wrthwyneb, felly, yw'r *eu* yn *bozeug6eith*; cf. *bozeu6y6d* WM 425; *tzannoeth y bozeu* RBB 287; *eiflue* am *eifle* (*eisted*) RWM II, iv, 953 (HM 15).

3112. *ac y deuth fabaot attal6 y gymryt kenyat y vynet y llat*. *ac ynteu ac ken-hada6d*. Yn B 2676-7 Bown sy'n cymryd cennad gan Sabaoth: *congé demande Sabaoth le paleyn, e cil li dona, a dyma'r darll. synhwyrol*. Cais yw darll. YBH i blannu cytgorod yn natblygiad y stori ar ôl cybolfa 3079-82.

3116-7. *6zth ymlbahanu 6ynt ar marchogyon a fabaot*. Dileer *ar marchogyon*, geiriau a gymerwyd yn amryfys o'r llin nesaf a gw. §14 (ii), 3. yn *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtone*.

3119. *Hynt bo6n*. Chwaneger *a therri*; cf. B 2684 *Boves e Terriz*. *tr6y dzalla6t*. B 2684 *O grant force*; ymddengys, yn wyneb B, fod *tzalla6t* yma yn meddwl 'ymdrech, llafur'.

3124-5. *dyuot amfer y thymp idi*. A olyga *tymp* yma 'the pains of childbirth'? Awgrymir hynny efallai gan *amfer* a B 2690 *mal de ventre*. Cf. *dyd a doeth ed en oet y thymp* BBCS X, 21 = *venit dies partus*, *Miracles de la Sainte Vierge*, agr. Kjellman 60 = *aprosa* (s = ch) *mult sun terme* ib., id., 63; *pan dyteu y thym oe vam y eghy efcortus ar was* P 44, RWM II, ii, 378 = *pan doeth oet escor oy vam* M; Br GrabA 476 = *oed BrT* ib. 434 = *oet BrDg* 3. Tynnir *tymp* yn gyffredin o'r Lladin (TR, Loth, Pedersen, Lewis-Pedersen), ond gallai o ran ei seineg ddeillio o *temp*, cyflwr gwrthrychol *tens*, *tem(s)* yn HFF ac a arferid hefyd gyda *tens* yn y cyflwr enwol AN. Y mae gwedd AN sicr ar *tymp* (P 44 uchod), beth bynnag a ddyweder am *tymp* ei hun.

3128. *y 6ylat dy vab*. B 2700 *Vostre enfant purray mult bien ver* 'Gallaf yn burion edrych ar eich plentyn'. Ar hyd yr oesau ymddengys ddarfod ystyried ei bod yn anwedus i *yr weled* ei wraig yn rhoi genedigaeth i blentyn. Yn sicr ddigon, credid felly yn yr oesau canol a cheir mynych gyfeiriadau at y rheol iawnfoes hon yn llenyddiaeth y cyfnod (gw. N. E. Kölb, *Sir Beues of Hamtoun* 335). Myn Stimming (*Einleitung* xcii) na wyddai'r Cymro ddim am y goel ac iddo o'r herwydd gamgyfieithu *ver* (*videre*) yn *g6ylat* 'to watch' RW. Ond y gwir yw

y ceir y goel o hyd mewn rhannau o Gymru ac anodd ei hesbonio ond fel goroesiad o gred gynnar. Awgrymaf, gan hynny, mai y *6elat dy vab* (Gwenhwyseg *gwelad=gweled*) oedd y darll. cysefin ac i ryw gopiwr gymryd *-6e-* fel hen orgraff am *-6y-* (cf. LIDW 18^a *gustel=gustyl*, ib. 31^a *guet=guyt* (*g6ydyd*); etc.), a 'chwy-am' y llythreniad. Ond amheuoedd yr Athro J. Lloyd-Jones a rhai eraill a allai *-at* (*-ad*) yn y Wenhwyseg fod mor gynnar ag amser YBH. Paham lai? Yn y gwledydd eang eu terfynau fel Ffrainc, Yr Almaen, Lloegr, etc., ysgrifennid rhyddiaith a barddoniaeth yn yr oesau canol yn iaith y taleithiau. Felly, er enghraifft, trysorwyd rhan o lenyddiaeth Hen Ffrainc yn y Bicardeg, rhan arall yn y Waloneg, rhan arall yn y Normaneg, etc., etc., cyn ennill o dafodiaith y Canolbarth oruchafiaeth fel cyfrwng llenyddol. Oblegid hynny gwyddom fod nodweddion tafodieithol cyfoes tiriogaethau Ffrainc yn mynd yn ôl ymhell i'r nodweddion lenyddol mawr a fu erioed yng Nghymru, ond, yn ffodus i dafod- un traddodiad llenyddol mawr a fu erioed yng Nghymru, ond, yn ffodus i dafod- ieithg Gymraeg, bydd pob copiwr yn awr ac eilwaith i raddau mwy neu lai yn llithro'n ddarwybod iddo ei hun i dafodiaith ei fro ac yn rhoi inni gipdrem ar ei seineg; cf. BrT (P 20) *kodasse* 138^a, *dallasse* 148^b, *daryfhygasse* 246^b am y 3 un. amh. lle gwelir fel rheol ffurfiau yn *-ei*, etc. Nid yw copiwr YBH yn eithriad ac ni welaf un rheswm dros amau fod *-ad* am *-ed* yng Ngwent a Morgannwg yn mynd yn ôl i'r oesoedd canol. Y gwir yw na wy'r neb yn iawn pa bryd y troes *-e* yn *-a* yn y broydd hyn a rhyfgyr yw honni ein bod yn gwybod.

Am esiamplau eraill o mab 'plentyn', cf. o *achauf redyuod aruf mab arney* LIDW 26^b, 27^a, ib. (ddwywaith); ac yn P 14, 2^b *gur creula6n a laidei e meibeon yg callon eu mam*.

3132. *herllyd a giglef .i. nat ia6n*. LIC nyt. Dengys y testun hoffer y cyfieithydd o frawddegau anuniongyrchol; cf. 1641-4.

3134. *ythl6are*. LIC *yth chl6are*. B 2705 *Alez tus en, celez tus de ci* 'Ewch ymaith oddi yma ac ymguddiuch'. Ymddengys mai *Alez esbatre*. 'Ewch i chwre (neu i rodio)' oedd yn nhestun AN y cyfieithydd; cf. *Li jaleus estoit venus por esbatre* Potvin 50 = *Yr hwn a dathoed yno y chwre* SG 212: *encontra un ancien chevalier qui estoit oisus del chastel por esbatre* Potvin 55 = *nachaf y gwelei gwr gobrud yn dyuot or castell* *Queste* (S) 21.9 (abs. o SG 17.1). Er mai *ythl6are* yn *.j. vergier qui laiens estoit* *Queste* (S) 21.9 (abs. o SG 17.1). Er mai *ythl6are* yn ddibetrus yw'r darll. ysgrifol, nid ymddengys fod y synnwyr yn galw am *yth* a gorau peth ond odid fyddai deall y *chl6are*. Ond y mae *yth l6are* (*chware*, *chware*) yn sicr yn bosibl fel y dengys *cy6ynnu* 3080 (= LIC), *dam6ein* 3190 (= LIC), *dam-lheina6d* 427, 2070, eithyr *damhlheina6d* 2254, *yglluanec* 402, 971, 1521, ond *yglluanec* 630, 1004, 2545, 2556; cf. hefyd WM 483 *twemnych* = RB 123 *whemnych*. Ai dylanwad AN ai dylanwad y De yw'r esboniad ar LIDW 17^b *tee guir* (BM 4 *chsegwyr*), ib. 19^b *ehvelnos* (BM 4 *tythnos*)?

3138. *ar amfer da a deuth y ganet deu vab idi*. Noder y cymal perthynol traws a gw. n. ar 2925; cf. hefyd *corn eth efo e brenyn* LIDW 37^b a gw. WG 285.

3143. yn *ymgreina6*. Nid 'crawling' RW, eithr yn hytrach 'wallowing' neu 'rolling on the ground'. Trwy'r ystyr 'troi a threiglo', gellid meddwl, yr aeth y ffurfiau deheuol *ymgrinad*, *my(n)grinad* i arwyddocáu 'bod mewn poen mawr'. Y mae *ymgreina6* yn edrych yn debyg i fenthyciad (gydag *ym-* am *se*) o'r AN *se greiner 'to contract into folds; to knit the brows; to gnash the teeth'; g.w. Larousse, *Dict. d'Ancien Français* d.g. *grignier* a Godefroy dan *graignier*. Fel y gwelir, yr oedd i (se) *grignier*, (se) *graignier*, etc., yr un ystyrion i bob diben ag y sydd i *ymgreina6*, *-ad*.

3147-8. *achlybot y meibyon yn germein affryflyaú aúnaethant.* O ran gramadeg, gellir cydio . . . yn g. *affr.* wrth *aún* . . . neu gellir cymryd anadl ar *ól germein* a deall *affr. aún* . . . fel ymadrodd ar ei ben ei hun. Yn *ól* y golygiad cyntaf, y mae *ffryflyaú* a *germein* 'to cry often, to wail' TR i'w hieuo fel cyfystyron (arfer gyffredin yn YBH); os felly, daw *ffryflyaú* naill ai o'r Lladin Isel *frustiare 'rhwbio; gwrthdaro; ? gweuthur trwr' neu o'r HFF *frestier 'cadw sŵn, gwneud trwst' o *freste=freste, frestle* 'sŵn; clebar; baldordd', ystyr nas rhoddir i *ffryflyaú* yn y geirlyfrau Cymraeg. (Gw. Larousse, *Diet. d'Ang. Fr.*; Meyer-Lübke, *Rom. Etym. Wört.*; Godefroy; Constans, *Chrest. de l'Anc. Franç.*, Geirfa). Ateir yr ail olygiad gan B 2717-9 *e oyerent les enfans gettre un cris . . . Ignelement est en la loge sailiz* 'and they heard the babies wail . . . Hurriedly did he enter the bower'. Er gwaethaf tuedd YBH i ieuo, yr ail esboniad yw'r un mwyaf tebygol a'r un a roddir yn yr *Eirfa*.

3156. *eu crôyn gra.* RW 'their fur skins'. B 2723 *hermin engulez* 'embroidered ermin'. Defnyddia'r barwniaid Ffrengig bedwar neu bum math o bân neu ffwyr i ddyblu ac addurno eu gwisgoedd: y *gris*, sef croen cefn gwiwer lwyd Gogledd Ewrop; y *vair*, croen gwynnaidd bol yr un wiwer; yr *ermin(e)*, croen y carlwm gogleddol a'r bele gwyn o Rwsia; y *martre zibeline*, croen y bele gwineu o'r un parthau, croen prin iawn nad arferid ond i ddyblu coleri, ymlau gwisgoedd, a hetiau. Defnyddient hefyd groen y wiwer goch i ddyblu mentyll, pelisiau, etc. Dotia'r cyfnod ar goch a lliwid yn goch weithiau hyd yn oed groen y bele gwyn o Rwsia. Dyna, ond odid, sydd dan esboniad ELh: *gra yw ysgarlat* gwynn a rydd TR. Ond *gra*, nid *gris*, yw ffurf y testunau Cymraeg: *gôely* . . . o ysgarlat a *gra* a *phali* WM 239; *dillat* o ysgarlat *affwyr* o *grwyn* *gra* yndunt SG 211—Potvin 49 *une robe d'esquarlate forrée d'ermine*; etc. A barnu wrth gymdeithion *gra* yn ein testunau, buasad yn disgwyl iddo fod yn fenthyciad o'r HFF. Os hynny yw, rhaid tybio ddeillio ohono o dafodiaith un o'r taleithiau gogleddol (Picardi, Artois, Hynawt) sy'n ffinio â'r gwledydd Isalmaenig lle ceid y ffurf *gra*. Gw. J. Quicherat, *Hist. du Costume* 141, 153; A. Schultz, *Das Hofische Leben* I, 269; Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* III, 382-3; L. Gautier, *Chev.* 400-1; H. Suchier, *Aucassin et Nicolette*, Geirfa.

3165. *mal yd yttod* (h.y. *fabao*) *yny yflauell yn kyfca. ef albelei bzeudyt mal nat oed hof ganthaú.* B 2731 *Il se dort en un chambre vaultiz, sonja un songe dont mult estoit maris* 'he sleeps in a vaulted room (and) dreamt a dream (on account) of which he was sorely grieved'. Dichon mai ailadroddiad damweiniol o'r *mal* yn y cymal cymharol *mal yd* . . . yw'r *mal* anarferol a geir yn y cymal perthynol y gellir derbyn y gystrawen fel un ddilys. Os felly, odid nad cyfieithiad llyth-geid yn y gynddelw AN y cyfieithai'r Cymro ohoni. Ar *ól tel (celui, cele)* hepgorid y rhagenw perthynol *que* mewn brawddeg negyddol, gan roi *tel ne=mal nat*; gw. L. Foulet, *Petite Syntaxe de l'Ancien Français* 337-8.

3172. *a erchis . . . nas hymerei yn dŵc arnaú.* B 2740 *ne le metez en respit* 'grant the matter no respite'. Sail YBH yw *ne . . . despit*, darll. llai cydnaws â'r cyswllt.

3181. *ac y offróm yd aeth.* B 2750 *sa offrant fet* 'he makes his offering'. Ymddengys fod *offróm* i'w ddehongli fel berfenw; gw. ar 3805.

3192. *dyuo2 o2 faraffinyeit.* LIC *dyuo2* . . .

3195. *a beris boón y vedydyáu.* Gw. n. ar 3079-82.

3206. *trôy y gŵledî hymn.* B 2772 *par le pais* 'trwy'r wlad'. Tebyg mai darllen *le fel fe=ce=ces* 'these' a wnaethpwyd wrth gyfieithu.

3209. *ti a lŵfky lŵfç gô2 . . . ac yn aruer gô2 ti a gerdy.* B 2774 *A la lei de home* . . . 'after the manner of man . . .'. Ceir aruer droean mewn CymC gyda'r meddwl 'manner, style, bearing' (gw. n. ar 2). Y mae'n bosibl, serch hynny, fod aruer yn y fan hon yn gyfystyr â'r gair *gŵfç* a'i blaenora. Dichon mai (h)abit 'gwisg; gwisg fynachaidd; etc.' oedd yng nghynsail AN y cyfieithydd.

3210-12. *fabao* a gymerth *gŵfç pere(r)in ymdanaú.* Darll. y *lŵfç pererin* 'his pilgrim's dress', oblegid cymerasai wisg pererin eisoes yn 3175.

ymdanei hitheu gŵfç adfôyn gô2aú. Yr oedd yn bwysig nid yn unig i roi *gŵfç gô2* am Iosian (gw. 3209), eithr i roi amdani wisg gŵr o uchel radd modd y gallai deithio'n ddirwysu drwy'r gwledydd, oblegid ni allai'r caeth na'r bilain fynd dros ffin tiriogaeth ei arglwydd (cf. J. Calmette, *La Société Féodale* 110). Os felly, rhaid dehongli *adfôyn* yma='noble' yn hytrach na='fine', fel y gwna GPC; cf. *môyn* yn *dynyon* m. WM 32, *gô2* m. ib. 34, 36.

3214. *y rodyáu y varehmat. a phroui . . . llyfelyn.* B 2779 *un herbe achata* 'a phrynnodd llysieuyn'. Os *achata* o *achaster*, amr. ar *achater* (cf. *achester* Ste-Palaye d.g. *achapter* 'prynu'), oedd yn y cynsail AN, dichon i'r darlennydd ddeall *achata* fel *athasta=at(t)asta* o *at(t)aster* 'profi'. Os gwrthodir hyn, rhaid edrych ar *proui* fel gwall ysgrifol am *prym*, yr hyn sy'n llai tebyg. Os o'r HFF y benthycwyd *rodyáu*, yna rhaid tybio y ceid y gair yno yn gynharach na'r engh. hynaf a gofrestrir o *roder*, *rauder*, 'courir çà et là' yn y geirlyfrau HFF.

3216. *erroyt.* Cymysgid *r* ac *y* yn fynych: o *gyllefic* *guifç* BB 43.16=*gyllefric* . . . (gw. n. JGE); *tir* a *darar* LIDW 23b (BM 4 *tyr* a *dayar*); *vaich* (*vareh*) P 7, 47^a; *paith* cyw. *parth* WM 55, yn *gywei* ib. 233, yr arll. cyw. yr iarll. ib. 619; *sarens* SG 111 am *saiens* (*Queste* 169 *chaisens*); etc. Gan y ceir *eroet* 20 gwaith yn YBH, darll. *erroyt*, ond da cofio y digwydd *eryoet* eisoes yn P 14, 12^b, 14^a, etc. (canol XIII).

3217. *kany* a *hônno* a gallei. LIC y gallei. Cf. ac o2 *deudec* *gogynard* *heuyt* a *gôneynt* y *hawyllit* (*sic*) P 9, 20^b. Fel y gwyddys, bydd a ac y yn ymgyswedd yn fynych mewn CymC o flaen *ch*, *ng*, *m*, *r*, etc., ac yn LIDW (o dan ddylanwad AN) ceir a o flaen *f*, *m*, *r*, *s*, etc., lle buasad yn disgwyl y *dywyll* mewn rhyw orgraff neu'i gilydd: *kawoeth* 15^b, *kawoec* 12^a, *kamryd* 12^b, *kamell* 20^a, 42^b, *karaetho* 41^a, *kafko* 14^b, etc. Ond oddieithr mewn cymal perthynol lle ceir a ac y yn ffeirio (gw. *Cystrawen*, §46), y mae'r enghreifftiau o a ac y yn newid â'i gilydd o flaen *g* (heb gyfrif *g=ng*) yn brin y tu allan i LDW.

3225. *achanu idaú.* ac *edzych* ar hynny *aozuc fabao* yn *graff*. B 2785 *e de Boun comence* a chanter 'a dechrau canu am Bown'. Nid 'to sing to him' RW, gan hynny, eithr 'to sing of him', ystyr a ryngai fodd *Stimming* (*Einleitung* xcvi). ac *edzych* . . . yn *graff*. Os dilys y darll., deallir 'noticed . . . particularly' yn hytrach na 'looked . . . fixedly' RW. Ond tybiaf i'r cyfieithydd cyntaf fynd ar ddisberod yma; gw. §12(b), (ii), 2.

3226-7. *Hynt boón ryuelór uu atherri pann doethant y maes or koet. kyhózd ac bynt ffozeftú2 cô2teis.* B 2790 *Hui mes devum* a *Boun reperey*, li *pruz* e li *sené*,

li curteis guerer. Il e Terri unt tant espleit, he hors de boys sunt il passé. Ilukes encontra un curteis forester. 'Yn awr rhaid inni ddychwelyd at Bown, y doeth a'r synhwyrol, y rhyfelwr cwrtais. Brysiodd ef a Therri gymaint nes dyfod ohonynt allan o'r coed. Yn y fan honno cyfarfu â fforestwr cwrtais.'

Ymddengys i ryw eiriau fynd ar ddifancoll o ddarl. YBH; onid e, y mae'r gystrawen yn gymhleth ac anarferol iawn.

y maes. Geiriau'r De am 'allan' gyda *dod, mynd*, etc., hyd heddiw.

3229. *aazuc.* Chwaneger *boûn*; cf. B 2795 *Boves . . . li comence aresoner.*

3232. *Syr bachler.* B 2798 *sire bachelier.* Hen ystyr *bachelor* oedd marchog tlawd a âi i lu'r brenin neu'r arglwyd heb osgordd na baner; cf. *g62 tla6t* 1590 = *bachelor* B 1470; ymddengys ddarford cymryd Bown yma fel y cyfryw. Gw. Ducange dan *baccalarius* a L. Gautier, *Chev.* 190.

3233. *tebic 6yt y 6r ar ormod herdet.* B 2799 *Mult resemblez traveilez e penez* 'Tebyg ydych i 6r wedi gordeithio a blino'. Datblygodd *traveiler* yr ystyr 'teithio' yn gynnar yn AN.

3234. *heb ynteu.* Er mwyn eglurder, dylid ond odid chwanegu *boûn*; cf. B 2800 *dist Boves.*

3245. *d6c yr egl6ys.* Cf. 3250. Yn yr oesau canol meddwl cyntaf y fam ar ôl genedigaeath oedd am fedyddio ei phlentyn. Yr oedd yn rhaid ei fedyddio cyn rhoi iddo ddim i'w fwyta. Yn nhaleithiau gorllewinol Ffrainc ymwrthodai rhieni hyd yn oed â chusanu eu plant 'cyn creu o'r bedydd eneidiau newydd ynddynt'; cf. L. Gautier, *Chev.* 106-7.

3256. *y gyfgu.* Efallai cyfieithiad rhy lythrennol o'r testun a geir yn B 2823: *le liz sont fez si se sont cochez*, yr hyn a rydd yr argraff fod ac yn eisiau o flaen y *gyfgu*.

3266. *y maner.* B *lur baner* 'eu baner'; cf. *cist . . . buinard Otinel* 1028 > *y m6ynard h6n* P 9, 56b 'yr hurtyn hwn' (P 5, cviii^b *b6ynazd*; YCM² *b6inart*); AN *beine*, etc. > *meine* 3410; AN *beil(e)* 'bwced' (gw. Moisy d.g. *baille*) > *meil* AL I, 384. Y mae gwaith *m* a *b* yn ymgyfnwied am fod iddynt yr un treigl meddal yn ddigon hysbys mewn geiriau brodorol (e.e. *maud a batod*; *maeddu* a *baeddu*), eithr y mae'r enghreifftiau cynnar o'r un ffeirio mewn geiriau benthyg yn brin.

3273. *o lef vchel.* Gw. n. ar 703.

3274-3306. Dyry B lawer gwell testun o'r llinellau hyn nag a welir yn YBH ac anodid peidio â chasglu ddarford seilio'r olaf ar lsgr. AN ddiffygiol iawn. Ond gan i gyfieithydd YBH lwyddo i raddau mwy neu lai i gael synnwyr, ni cheisiasf gywiro ond lle bo hynny yn anhepgor.

3274. *ef ac anreithir.* LIC *ef ach anreithyz.* Ymddengys oddi wrth rediad y cyswilt y dylai'r cymal hwn fod yn 3275-6 rhwng *ony . . . tr6y del6rder a hyt na cheff6ch byth 6erth . . .* ac i ryw gopiwr ei gamleoli.

3278. *ymiban aozuc boûn.* Collwyd ac *Armiger* ar ôl *boûn*; cf. B 2841 *Estevus Boun o Armiger justé.*

3279. *ymhoylut aozugant oll at y tryllyr.* Yn B 2846 ceir *A l'atravers est Boves turnez* 'Troes Boves yn ei wrthol', ffurf ar yr ymadrodd *turner a l'atravers* 'troi

yn y gwrthwyneb' sef, ond odid, troi'n ôl wedi esgu ffoi, un o ystrywiau ffrwythlon y gwŷr meirch Ffrengig ar faes y gad, ystryw a elwir yn *chibaen ffragheid* yn 4094 (gw. n.). Tybiaf mai cynsail AN 3279 oedd *A l'atraver(s) sunt tuz turnez* 'troesant oll yn eu gwrthol' ac i'r cyfieithydd droi *sunt tuz turnez* yn llythrennol drwy *ymhoylut aozugant oll* a gadael *al atraver(s)* heb ei newid. Y darll. cysefin, felly, fuasai *ymhoylut aozugant oll alatryeyr neu alytryeyr* (gw. n. ar 3217), ffurf nas deallwyd gan gopiwr diweddarach ac a gymysgwyd â'r tryllyr yn 3280, trosiad o *trois presons* y gynddelw (gw. ar 3280). Am waith y cyfieithydd yn cadw geiriau ac ymadroddion heb eu newid, gw. n. ar 404, 957, 972, 1095, 2080, 2911, 2916, etc.

3280. *ar tryllyr hynny a ozugant.* B 2843 *E trois persons ad Boves conquesté* 'and three prisoners did Boves take (lit. conquered)'. Os dyls y darll., dyma *aozugant* = *ad conquesté*. Cf. TR 'gorugaw the same as gorchfygu'. Nid oes bwynt yn 'and those three men acted' RW. Llwgwr iawn yw'r cyd-destun a dichon nad yw *aozugant* onid ailadroddiad o'r *aozugant* yn 3279 ac y dylid darllen *aozucuant*. Yn ôl 3279 uchod, dylid darllen a tryllyr *aozugant*, gan esgeuluso treiglo'r *t*, esgeulustod a welir yn ddigon mynych; cf. Orgraff y Treigladau, §19.

3284. *a thara6 penn y iarll y ergyt y arna6* 'and struck off the head of the earl at a blow' RW. Am enghreifftiau eraill o y 'at a, at one', cf. WM 488 *llad y penn y ergyt y arna6* = RB 128. O'i waith yn medru torfynyglu'n raenus fel hyn ag un ergyd yr adnabyddid, mae'n debyg, yr arbenigwr mewn lladd â chleddyf. Ymddengys mai i'r Ffrancwyr y perthyn y clod am ddatblygu'r grefft i'r pwynt hwn, oblegid gelwir sylw at yr hyfedredd yn y testunau HFF; cf. Potvin 310 *quar il avoit trenchié la teste à un fuiz de mon oncle* 'for he had struck off my uncle's head with one stroke', gorchest na sonnir amdani yn SG 416.

3289. *y teuyna6d y gyfrageu.* LIC *teuyna6d y kyfrageu.* Darll. y *teuyna6d y gyfrage*; cf. B 2851 *A cele parole est l'estur finé* 'Ar y gair hwn y terfynodd y frwydr'. Ymddengys i gopiwr ddeall y = 'his' a chwanegu *-eu*. Am waith *r* yn colli, gw. Orgraff, §18.

3292. *A g6edy daruot vdyta ac yuet dogyn.* Y darll. cyfatebol yn B 2854 *yw e cil mangerent e buyvent a plenté* 'a'r rhain a fwyasant ac a yfasant eu gwalla'. Gan mai cyfeirio'n ôl at Bown a Therri yr ydys, y mae geiriau B yn gweddun berffaith; a buasai *A g6edy b6yta vdynt* (= *ohomunt*) *ac yuet dogyn* yn rhyngu bodd yn hollol. Newidiwyd y cyfieithiad gwreiddiol yn sicr, efallai o dan ddylanwad a phan daruot vdyta ac yuet dogyn 3254-5, i gydifynd ag *ef a athoed y rei ereill* sy'n dilyn, newid a dywyllodd y synnwyr. Rhodder atalnod ar ôl *dogyn*. Am *vdynt* = *ohomunt*, gw. Cystraen, §51.

3296. *pei ha6ffoedei y tryllyr.* B 2857 *mes le meilleur ad mult plus désiré he les trois prisons li ad presenté* 'ond gwell lawer fuasai ganddi y gorau na'r tri charcharor a gyflwynasid iddi'. Ar ôl *ha6ffoedei* y rhodder, gan hynny, *gozeu noz* neu *march-a6c noz*.

3297. Dylai fod diweddnod o flaen yr argl6ydes.

3298. *y erchi vynet.* Darll. y *erchi y vynet*. LIC *ac erchi ida6 mynet*.

3299. *y gyrcu y marchogyon.* B 2860 *me menez le cheualer* 'bring me the knight', ac am Bown yn unig y sonnir hyd ddiwedd y golofn. Y darll. cywir, felly, yw *marcha6c*, ond y tebyg yw fod *marchogyon* yma o'r cychwyn a dyma paham.

Yr oedd yr s AN erbyn hyn yn wan ac esgeulusid ei hynganu a'i hysgrifennu (cf. *amedeus le charters* 1081 a gw. dan *Orgraff*, §18) ac o'r herwydd swniai *le chevalier* yr un fel *â le(s) chevalier(s)*. Y llw. aeth â bryd y cyfieithydd heb ystyried fod hynny yn amryfus; gw. §12(b).

3301. *na doent.* Rhodder *na doei* yma a gw. ar 3299.

3302. Yn lle *hyt attunt* darll. *hyt atto* a gw. ar 3299.

3303. *ymgymhwyffau aozuc*. B 2864 *est redrescé* 'drew himself up'. Nid 'adapted himself' RW, o ganlyniad.

3306. *ath iacha di.* Darll. *ath iachao di* gyda'r LlC. Disgynnodd o allan oherwydd ei thebygrwydd i'r *d* ganlynol.

3307. y *adolœ* yt. Dyma un o'r enghreifftiau cynharaf o ferfenw *adolygaf* yn *-œ*; sylwer i'r LIC ei newid yn ôl i *adolôyn*; am esiamplau cynnar eraill, gw. *Ffuriant*, §34. 9.

3308. *a thitheu a diogeist* 'and thou didst tarry' *nid* 'and thou also wert lazy'
RW: cf. *vener ne deynastes* 'thou didst not deign to come' B 2867.

3309. *nys medyllys*. 'I did not intend it' yn hytrach nag 'I did not think it' RW; cf. *ne l'ai en pensin* 'nid oedd (llythr. yw) yn fy mwriad' B 2868.

3316. *vygchlaer dec.* B 2875 *Bele soure*. Nid yw *suer (seror)* yn Hff yn ddim amgen na gair yn dynodi hoffer ac yn yr ystyr hwnnw yr arferir *chlbaer* yma; cf. SG 120 *vychwaer y dec* a gw. n. ar 680. Credaf fod yn *vygchlaer* atgof o dreiglad Gwenhwysg; gw. *Rhagymadrodd*, §6 (i), 2.

3329. y gyfau y nos honno yd aethant. Y mae'r frawddeg hon, fel y saif, yn awgrymu perthynas anafael rhwng Cwren a'r iarlles cyn eu priodas, ac yn wynebu 3420-1 (gw. n. ar 3418), anodd credau y ceid hi yn y ffurf hon yn y cyfieithiad ar y cyntaf. Tueddaf i ddarllen yd aethb^oyt a thybio i'r darll. presennol godi o waith rhywun yn cymryd iarlles 3331 fel gair un, '=countess' yn lle gair llur. '=counts' (gw. ar 3331) neu o'i waith yn ymddryd o sylwi ar yd aethant 3332. Yr ynn a geir yn B 2892 yw *Icele mit il serent* a *plenté* 'y nos honno gwasanaethant arno yn helath' a dichen mai darll. tebyg oedd yng nghydwedd AN y Cymro, eithr iodd ei, o glywed li (y cyflwr derbyniol=ill) yn cael ei yngan, feddwl am li^l 'gwely(au)', deall 'y nos honno y deuant â digonedd o welau' ac ynna gyfieithu'n rhydd (Gw. *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Bona de Hamtone* §12(b), (ii), 3.). O gofio i'r cyfieithydd gamdriad yn hysgu i'r llyswai lawer gwaith yn ystod ei orchwyl, yr wyf yn chwannog i ffafrio'r ail esboniad. Os ystyrir yd aethant fel darll. dilyr, rhaid tybied mai gwŷr y castell yw goddrych y ferf oblegid ni weinyddwyd mo'r briodas forgnataidd hyd drannoeth.

3331. *y iarlls* 'the earls' nid 'the countess' RW; cf. B 2893 *li contes sunt levez*; am enghreifftiau pellach o'r llu. yn *-es*, gw. *Enwau dan Ffuriant*, §21, (v).

3332. *ac archescob gris.* Dylid efallai ddarllen *ar arch.*; cf. B. 2896 *l'eveske*
Sené.

3336. *ac eu bŷyt*, 'ac i'w bwyd'; gw. dan *Rhagenvau Personol* dan *Ffuriant*, §28, (a), (vi).

3339. *yd erchi boón*. Darll. *erchis* gyda'r LIC. Am goll -f- ac -s, gw. *Orgraff*, §18 a'r n. ar 3299.

3340. *vynet ar lleilltu. B 2900 Botes ad les contes demande qu'il out eus pris*
ar l'estur fute 'Bodda an foyonnod 'i ierill a gmerasat cyn hynny yn garcharion
 a'r y fwydd (rownd iddo) wroageth'. Nid eus fawr synnywys i'r fath rill. YBH, an
 y'r nad yw'n helpu'r meddwl, nid yfyr yw'n myrrhaeth ag ef. 'Ni welaf ond un es-
 boniad': yr darlennydd dehongliodd *l'estur fute fel a lefarat* (*faute*) 'neidio o'r neilltu',
 gan ddarllen i fel c, f, fel, u ac eu fel au. Gwslomson gamsat am gmddehongliad
 o'r fath. Am *lleilltu*, cf. *lleill par* WM 421 = *o2 neill par* P 6iv., *a roi y*
carchegion ar lleillady MA 468b, (*dywedud*) ar *lleillady* 'to speak independently'
 ff. 468b, or *llaill dy y dynas ib.* 465a.

ib. 466^b, or *llaill dy yr dinas* ib. 465^a.
y rodi vduint rydideu. B 2902 *feo vus cleyme quites de par de 'mi a'ch cyhoedd-*
af yn rhydd yn enw Duw'. Edrych *rydideu* fel cyfieithiad llythrennol o *franchises*
'fiefs' (cf. Ste-Palaye).

3343. *teyrnget a gŷzogaeth.* Gw. ar 2822.

3343. ody cyŷn paleis brenhinad. B 2906 at paleis principé. Ffurf arall ar y
benthyciad paleis yw *pallas* (cf. Godefrey), gyda'r acen, bid sicr, ar y sillaf olaf
(*pálas*) a chofrestrir yn *'house, abode'* yn iaith Normandi a leiaf er canol y
15fed ganrif (cf. Moisy, *Glossaire Comparatif Anglo-Normand*). Dyma, yw
yn awgrymu bod honnell ein *plás* 'mansión' ni. Am wraig y ffalen flay ar yr
coli cnewn gar deusill Hff, cf. *pelisse* 'crown'; *pluse* (cf. *flouze*, *flay*); *pelote*
'tywarchen' > plot (of ground) (gw. Weckley), etc.
Efallai y ceid unwaith fannod o ffalen paleis yn YBH fel yw B.

Efallai y ceid unwaith fannod o flaen *paleis* yn y BFI lei yn B.

3349. *ac y gyt ac yd aethant.* Dileer yr ail *ac.*

3349. ac y gyt ac y deiniad. *Brughaer* 62
3355-6. *trist* *diffrw* y *lbat* *he* *drughaer* *ôzthun* o *dim*. B 2914 *la terre* *gastent*,
ne lur *pist* *pitê* 'distrywiant y wlad'; n ddaeth *trugared* 'y' *calonnau* ('yn' *lylth*.
'ni' *chymherth iddny* *trugared*). Y *mae* *ôzthun* *yn* *amharu* *ar* *y* *gystrawen*
a *rhaid* *ei* *diwygio* *nail* *ai* *yn* *ôrthi*, *y* *gefyrio* *at* *lbat*, *neu'n* *thê* (= *undant* =
ohonunt), *y* *fyd* *gda'r* *goddrydd* *pytheg* *mil* o *llyr* 3351. Am *th*=ð, *gw*, *dan* *dd*
yn *Orgaff*, *i* *sing* *ac* *y* *goddryd* *dan* *reolaeth* *y*, *gw*, *Cystrawen*, §51.

3357. *y ffon.* 'The noise' RW. Dengys B 2916 *la noise* mai bannod sydd ger ein bron. Am bethau tebyg, gw. dan *Cystrawen*, §39, (iii). Tynnrn sŏf fel rheol o'r Lladin *sonus*, ond awgryma *fonn* y LIC (yda dydd -nn) yr eiddychyd ar fel llafariad fer, yr ynn a gyfeiria iwn hytrach at darddiad Hff fel ceir *son* 'twrf; twrf' yn gyffredin (gw. Ste-Palaye). *Sun* (gydag *yw* -w) yw'r ffurfi arferol yn AN a'r iaithau awgrymiedig bhwyr y daeth *sŏn* i'r Gymraeg.

3358-9. *a ozchymynŷy* y llyr = y + y llyr 'i'w'. Gw. *Rhagenwau Mewnol* dan *Ffuriant*, §28, (b), (II).

3360. A *gôel* . . . y *lurugeu* a *helmeu yn difleira*6. Gan mai gwsgio arfau yw'r pwnc o bopu, trefn 3366 nodyn hollol anghytais. Cf. B 2918 *ll vestent haubers* e *helmes gennu* 'Gwisgant lurgeu a helmau gemog', darl. sy'n rhyngu bod. Sail YBH yw *ll vest(ent) haubers e helmes gennem*, darl. na allai ddatblygu ond wrth wrando ar allan y darllen; gw. *Perthynus* y *Cysfethiad Cymraeg â'r Geste de Bouin de Hamtome*, §12 (b), (i), 2.

3364. *terri marchabé clotuozus*. Collodd y o flaen *marchabé*; cf. B 2922 *Terri*
... le chevaler preysé.

3365. *ac y mlaen achub. Chwaneger y rei ereill ar ôl y mlaen; cf. B 2925 devant les autres va ferir Ysoré.*

3367. *ae daraó yny holltes y daryan ac yny ballóys idaó y luruc.* B 2926 *l'escu li perse, le hauberc ad fausé* 'he pierces his shield for him, he has cut through his coat of mail'. Efallai mai'r un oedd y darll. yng nghynsail AN y Cymro ag yn B ac y dyldid darllen yny *dzyllóys* yn lle yny *ballóys*; gw. ar 3382 ac o dan *Cystrawen*, §42, (i).

3369. *a achubaó.* Rhodder *Lancelin* ar ól *achubaó*; cf. B 2928 *Terri fert Lancelin* a gw. ar 448.
a thróy vaózed. B 2928 *par ferté* 'audaciously; violently'; cf. gan *uaóred* WM 477; dichon mai 'majestically' neu 'proudly' a fyddai'n fwyaf cywir yma.

3371. *ac erchis y varchogyon.* Aeth y geiryn, ar ffurf *et=ed*, ar goll o flaen *erchis* neu dyldid darllen *erchi* ac edrych ar -s fel llythren anorganig. Esgeulusid ysgrifennu -f- ac -s yn fynych ac o bryd i'w gilydd chwanegid hi yn ddiangen (gw. *Orgraff*, §18). Os darllenir *erchi*, rhaid ystyried -s fel orgraff wrthwyneb; os dewisir *et erchis*, ceir rheswm digonol yn nhebygrwydd *t ac r mewn* llsgrau. y *varchogyon* 'i'w farchogion'.

3373-4. *A phob vn yn mynet dnos y gild.* B 2932 *checon abat le suyn si sunt oltre passé* 'tery pob un ei elyn i lawr, aethant drwy'r rhengoedd'. Cf. RBB 218 *eu góafharu.* A mynet *dzoftunt=penetraverunt* HistRBr 479; RBB 224 *A mynet pató dnos y gilyd o nadunt=* *et sese mutuo penetrantes* HistRBr 488; RBB 224 *ac yn mynet dzoftunt=* *et penetrata illa obuiauit agmini* HistRBr 488; RBB 228 *=penetravit.* *penetrans* HistRBr 494; RBB 227 *gan darparu mynet dzoftunt=prostrerere* *et penetrare conabantur* HistRBr 493. Oddi wrth yr olaf, ymddengys y gall *mynet dnos* olygu nid yn unig 'torri drwodd', ond hefyd 'gorchfygu'. Felly nid 'and each going across the other' RW, eithr 'each (side) breaking through the other'.

3374-5. *maóz uu yr ymlad gan y hadeu trymyon.* B 2933 *Grant est la bataille e l'estur pesant* 'mawr yw'r frwydr a'r gad sydd drom'. Yn unol â B, odid nad ar (y) *kat en trom* neu'r cyfelyb oedd yr ail hanner o'r frawddeg yn y cyfieithiad ar y dechrau ac i rywun ei 'gywiros' i'r hyn yw yn awr wrth gopio. Pan gofier, serch hynny, am 2899, 2915, 3360, etc., etc., buasai'n llawn mor debyg i'r darll. hwn fynd o chwith o gamddarllen a chamglywed wrth ei lunio. Pe darllenaisid *e l'estur pesant* fel o *l'estur pesant* ac i'r cyfieithydd ddeall *estur fel estore*, amr. ar *estoire*, 'cadluoedd' (deubeth digon hawdd), cawssem yr hyn sydd yn y testun. Am *estoire*, gw. Ste-Palaye a Godefroy. Yn ôl y golygiad olaf, byddai *kat* yn arwyddocáu 'byddin, cadlu'; cf. Cymmr. IV, 114 *hyd pan syrthant ónteu yngadeu meiró hyd ymynyth dan y hadaó ymo yn ammarchus ynuódeu y gón* (BM. Cott. Titus D. xxii, 6b). Ystyr *cadeu* yma yn ôl Powel, yw 'hosts'; cf. MA 186 b² (=Hendr. 167.25) *yn blaen cadeu* a gyfieithir 'en tête ou à l'avant-garde des combattants' gan Vendryes (*Études Celtiques*, I, 194); cf. hefyd *eschec* B 3150 = y *eydin* 3616. Gwell gennyf ddeall *kadeu* yn yr ystyr olaf.

3378-9. *a therri. ny bu hóyza.* Dileer y gwahannod sydd ar ôl *terri* a dealler y gair gyda'r hyn sy'n dilyn. B 2937 *e Terri n'est gueres targant* 'a Therri nid yw'n oedi fawr'. Rhaid naill ai ddirnad *hóyza=hóyza* 'ac nid T. oedd y mwyaf hwydrwm' neu ddarllen . . . *ny bu yn hóyza* . . . 'ni wastraffodd ddin anser'. Am -f yn colli, cf. *eitha* 1269, *roda* 1778, *hoffa* 2336, etc. Neu eto, gellir tybio mai *hóyza* oedd y darll. unwaith ac i -ch fynd ar goll dan ddwylo rhyw gopïwr; cf. *ny bu hóyza* y *pyfcoáz* 3465 = B 3009 *ne se vout targer*. Gwell gennyf yr ail.

ef a ladaó agos y deugein. B 2938 *ke qu'el consult, ne ad de mort garrant* 'pwy bynnag a ddilyno ef, nid oes iddo amddiffyn rhag angau'. Os wyf yn iawn, cawn yma enghraifft o un ymwybod ieithyddol ar foment o ddiofalech yn mynd

â lle ymwybod ieithyddol arall. Ymddengys i'r Cymro pan ddisgynnodd *ne ad* 'he has not' HFF ar ei glustiau ddirnad y ddeuair fel *ni ad* (3 un. pres. *gadaf*) a deall y gweddill o'r frawddeg yn rhannol fel petai Gymraeg (e.e. *gar(r)ant* a fel treiglod o *g(u)arant(e)* 'forty'). Yn gymaint â bod y *laisse* yn cynnwys 17 o eiriau yn odli yn a, y mae *quarante* yn annhebyg fel darll. yn y cynsail AN. Ni ddywedaf na ellir *quarant* a hyd yn oed *karant* am 40 yn AN, ond arhosai'r g yn broblem wedyn. Yr esboniad mwyaf boddhaol yw i'r cyfieithydd *glyzed* darllen y llin *AN* sydd gennym gan arall a dehongli rhan ohoni fel Cymraeg. Ceir enghreifftiau eraill yn y testun o groesiad seicolegol tebyg; cf. 2829 a gw. *Perthynas* y *Cyfieithiad* Cymraeg *â'r Geste de Boun de Hamtone* yn y *Rhagymadrodd*, §12 (b), (v), 3; (vi), 2.

3382. *ef a dozres boón y óayó yndaó heb odzie.* B 2942 *La lance al duc brise meyntenant* 'Ef a dorrodd wayw'r duc yn ddi-oedd (yn llythr. 'a dorrodd ei wayw i'r duc . . .)'. Tramgwyddwyd *Stimming* (*Einleitung* xcvi) gan 'Bown broke his spear in him' RW. Bown sy'n torri gwayw'r Duc Vascal, yn ôl B, a dyna'r darll. gorau a'r un a geid, gellid meddwl, yn YBH ar y dechrau. Darll. *ydaó*, gan hynny, yn lle *yndaó* a gw. n. ar 3367 ac yn *Cystrawen*, §42, (i).

3393. *Tec oedynt y bydinoed.* B 2950 *Mult fu bel l'eschee* 'Teg oedd yr ysbaill'. Sail y fersiwn Cymraeg, mae'n debyg, oedd *esch(i)el(e)s*; gw. ar 3374 a 3616.

3399. *ny bu kyt knaút rygthunt móy no chynt* 'and there was no consummation between them more than before' RW. B 2955 *unkes ov lui n'out charnel amitez.* Nid yw *móy* no chynt namyn trosiad idiomataidd o *unkes* . . . *ne* 'erioed, o gwbl'. Rhwystrodd cyfieithiad gorlythrennol RW o'r geiriau hyn *Stimming* fwy nag unwaith.

3401-3. *a dyhygydi caffel vy . . . holl ellyllus .i.* B 2957-8 *Ore tost de vus averai ma voluntes* 'yn fuan bellach y caf fy ewyllus ohonoch'. Y mae B yn cydreddeg yn berffaith ag YBH 3325-6, lle dechreuir trafod y mater dan sylw, eithr ni ellir ei ddywedyd am ddarll. 3401-3. Tebyg, unwaith eto, i'n cyfieithydd ddibynnu ar ei glust a dirnad *tost de vus* fel *tastez vus* 'ai eich profiad chwi yw?' heb falio pa un a oedd hynny yn dygymod yn fanwl a'r hyn a draethwyd eisoes ai peidio. *ef ar allei.* B 2958 *Bien pourra estre* 'Gall hynny fod yn burion'; *Arglwydes heb y paredur ef ar allei vot.* Eissyoës *ef ar allei y varchave urdawl garu un yn vwy noe* gilydd SG 272 = Potvin 117 *Dame, fet-il, bien peut estre, mès l'en met plus volentiers s'aide an I leu qu'an autre* 'Lady, says he, it may well be, but one places more willingly one's aid in one spot than in another'. *Ef ar allai heb y paredur mae gwir y dywedyd* di SG 416 = *Il puet bien estre, fait Perceval* 'it may well be, says Perceval' Potvin 310. Dangos posibilrwydd felly yw swydd ry yma; gw. y *Geiryn Berfol* ry dan *Ffuriant*, §35.

3408. *y geiffaó vy arglôyd. iaón a dylbedy.* B 2964 *Sire, vus dites veritez* 'Arglwydd, chwi a ddywedwch wirionedd'. Ymddengys oddi wrth B mai enw yw *iaón* a'i fod yn llythrennol gyfieithu *veritez*, ystyr anhysbys i'r geiriadurwyr. Efallai i *arglôyd* = *Sire* golli am gyd-gwrdd ohono ag *arglôyd=seymur* y frawddeg flaenorol.

3413. *amulis.* Camddarl. neu gamgopi o *ciuilis* neu *ciuales* (gydag -s y cyflwr enwol); B 2968 *Civile*; enw'r un lle yn YBH 3506, 3655 yw *ciuil*.

3414. *ar dzaós yr holl vzenhinyaeih.* B 2966 *par ample regnez* 'ar hyd gwledydd eang'. Cf. *ar traós y teyrnas* WM t. 205 = *dros vynes y d. ib.*, col. 409; *ar traós maes.* *argygroec* ib., id. 204; *Ac y traós y managaffe* *ef uot y góz ar gaer kyzchu*

ar ôl urddiad marchog, gwledd, priodas, etc. Pan welid fod perygl i'r chwarae droi'n wylofain gwahenid y chwaraewyr gan y castellwyr fel yn 3480; cf. L. Gautier, *Chev.* 335-7, 440; *Épopées Françaises* III, 190, 198.

3478. y lletbenyd ar clodeft. Gw. n. ar 255.

3480. *tablbozt*. B 3036 *eschec*. Ystyriaf y gair hwn yn fenthyciad o un o dafod- ieithoedd Gogledd-Ddwyrain Ffrainc lle try *bl* yn *vl* ac yn *ul* (= *ul*): *tabla* > *taula* > *taule* (cf. *taule Dé 'y ford santaidd'* yn Ste-Palaye); *fabla* > *javla* > *faule* (cf. *Aucassin et Nicolette*, argr. H. Suchier 72; F. Brunot, *Hist. de la Lang. Franç.*, I, 313) a lle'r oedd *bord* yn air byw (yn Fflemysseg) yn ymyl. Yr oedd llawer o wŷr y taleithiau hyn ymysg dilynwyd Gwilym y Concwerwr ac y mae dylanwad tafodiaith Picardi ar yr AN yn hysbys (cf. F. J. Tanqueray, *L'Évolution du Verbe en Anglo-Français* 839 et seq.). Trwy Picardi hefyd yr âi dau neu dri o'r priif lwybrau o Brydain i Ffrainc (cf. Calys YBH 90 a *bôlôyn* 2120); ac onid *Reinalt cuens de Bouloigne* oedd *Reinalt azderchate bzenhin y2 ynyffed* P 5, lxxxxvib a llsgrau eraill? Benthyciasom yr un gair ar ffurf *taplas* o dafodiaith HFF lle cedwid *bl* yn ddisigil: *Ereill yn gôare gôydbôyll*. *Ereill yn gôare taplas* RBB 203. Aeth *taulbord* yn *taulbwrd*, mae'n debyg, lle'r oedd *bord* 'table' yn anhysbys (cf. SG 246; AL II, 831, 834; etc.); gw. hefyd *Trans. Cymmr.* 1944, 187 et seq.

3485. *vzdaŭ tatmaetheu y meibon yn varchogyon urdolyon*. Hanfod Urdd y Marchogion oedd fod pob marchog yn meddu ar yr hawl i wneuthur marchogion newydd. Nid oedd o angenrheidrwydd yr un cyswllt rhwng yr urdd hon a ffrwdaliaeth. Anrhydedd oedd urdd marchog a osodid weithiau megis yma ar wŷr o isel radd nad oedd arnynt ddyletswydd ffrwdal i neb na neb iddynt hwythau (cf. *Berte âus Grans Piés* ll. 56; *Amis et Amiles*, ll. 3205; etc.). Rhennid tir i'r deiliaid dan wrogaeth (gw. n. ar 2822), eithr yma ni roddir onid ceffylau ac aur ac arian.

3490. *ar dukes*. Gw. dan *Ffurfiant*, §21, (v).

3512 *peri trôffau eu fômercu*. Gwell genyf 'to load their baggage-horses', na 'to cause their packages to be trussed' RW; gw. n. ar 98. Benthycwyd *sômer* yn ei ddau ystyr i'r Gymraeg; gw. ar 1724 a 3758.

3513. *a pheri y veibon*. Gw. *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtone* yn y *Rhagymadrodd*, §12 (b), (vi), 3.

3522. *yr amfer yd oedynt yn dyuot*. Sylwer ar *yr amfer=pan*.

3539. *pan gaffaf*. Gwall tebygol am *gaffof*; cf. LJC *gaffôyf*. Am esiamplau eraill o'r 1 un. pres. dib. yn -of, gw. dan *Ffurfiant*, §31, B. (a), (i). Ond tybed a allai *gaffaf* yma fod yn atsain o'r iaith lafar? Am atseiniau o ddwy lafariaith, cf. *Rhagymadrodd*, §6 (i), 2., 3.

3547. *vy merch y dec*. Gw. dan *Cystrawen*, §39, (viii).

3552. *yŷtlaueu yn hard o bzyt*. B 3099 *en sa chambre demene* 'i'w hystafell ei hun'. Daeth y darll. yn *hard o bzyt* dan flangell Stimming, ond yn sicr ddigon, fe wyddai'r cyfieithydd ystyr *demene*, cf. *sa terre demene* B 1946 'his native estate' = *y tŷlat ae gyfoeth* 2187. Dichon mai rhywbeth fel *bel(e) de mine* oedd yn y cynsail AN y cyfieithid ohono. Buasai hwnnw yn ddarl. hollol foddhaol, er efallai nad cystal â'r un a geir yn B. Am goll *h-* yn *yŷtlaueu*, cf. WM 452 *ef a dyuu y iaon bôyll iti a gw.* WG 277.

3552-3. *Ac odyna y gallbaffant ar fôper. Y barôneit*. Darll. . . . *at sôper y barôneit* a rhodder y diweddnod sy'n dilyn *fôper* ar ôl *barôneit*. Cf. B 3102 *Pus assisterent a soper les baronez* 'Then the barons sat down to supper'.

3560-1. *pôy henaf . . . henaf yô gi*. *Henach, henaf* yw'r ffurfiau a glywir yn y De fyth oddieithr efallai yn y bregeth ar y Sul.

3566. *yglanec y ôzyt*. Yn llys y brenin aethai dau wŷr ei fawrhydi i redeg gyrfa; enillodd y mab hynaf y gamp—o *wryd* 'a fathom'. Am gamdrosiad RW 'in addition to his aspect', gw. §13, (iv), 4.

3571-3. *Ceir os da genhyt ddwywaith yn y llinellau hyn ond ceir cyffelyb ail-adroddiad o si tus plet yn B 3114-5*.

3575. *a maôz uu y llylhenyd auu . . . Cf. a maôz uu y lletbenyd . . . a ryuu* 3477.

3581. *yŷbyr*. Yn B 3122 *un espie 'ysbiwr'* a geir, a rhoddoi *yŷpiŷbyr=yŷpiôr* amgen synnwyr yn y testun Cymraeg; ceir amryw esiamplau o *ôy* (uy) am w yn ein testunau canoloesol; gw. dan *Orgraff*, §16. Yr un *yŷpiôr* sydd yn 3647.

3582. *y ôzth . h. a boôn*. Dealler y *ôzth hermin*. B 3122 *A la curt Hermin*. Yn YBH *ermin* yw'r ffurf arferol.

3585. *Ac yna*. Deleer *Ac* a ddaeth yma drwy amryfussedd.

3590. *yd yŷkmaôd yr yŷtauell*. Darll. *yŷkynnaôd* a rhodder *boôn* ar ei ôl. LJC. *yd aeth boôn yr y*.

3595. *myôn kozueu eurent*. Gw. n. ar 2886.

3597. *boôn a atôaenat arôndel*. B 3137 *let coure Arundel* 'a ad Arundel i redeg'. Nid oes fawr synnwyr yn narll. YBH os cysylltir ag *atôaen*, *atôen*; oblegid hynny awgrymaf ddarl. a *atôaen*, neu'n well, *a at venat arôndel*, sef ffurf Morgannwg ar *a at tynet* 'lets A. go'. Caem felly yr un meddwl yn hollol ag yn B. Am *e=y* dytyll *ô=ô*, gw. dan *Orgraff*, §16 a §18; ac os mynnir *ae=y* dytyll, cf. *aghaefrethiau* LIDW 238. Ymddengys i'r berfenw tafodieithol yn -at rwystro'r copiwr hefyd yn 3128; gw. ar 3128 ac yn *Rhagymadrodd*, §6, i, 2.

3599. *un admiral*. Gw. *Bannod Amhendant dan Cystrawen*, §40.

3602. *ef ae byzyaôd a gyhyrdaôd ac ef*. LJC *a vyzyaôd*. Tor cystrawen y ceir ei debyg yn fynych mewn FFD: *il les a abattus, ceux qu'il a rencontrés*. Efallai, serch hynny, mai o debygrwydd *b* a *v* (gw. n. ar 227-30) y cododd y bai. Ni a debygwn mai *ef* a *vyzyaôd*, gyda *v* bron yn unfurf â *b*, oedd y darll. unwaith ac i ryw gopiwr gymryd y *v* fel *b*, a throï a yn *ae*.

3606. *ôzth y ellyllus 'with a will'* RW. B 3142 *volunters e de grez* 'yn ewyllysgar ac o fodd'.

3614. *ac ny thygyaôd*. Chwanegwr *udunt*.

3615. *bzadmônd*. Bai copiwr am *bzafôz*, sef priŷys Ermin, tad Iosian; cf. 3518, 3650, 3729, 3782, 4020-2, 4037, 4146; *bzafôz* yn gyson yn y LJC ac *Abref-ord* yn B; gw. *Rhagymadrodd*, §5, (v), 11.

llythrennol o *malades* gesant B 3809 'seriously ill; on the point of death', a dyma'r ystyr hefyd yn Gymraeg. Yr oedd *lloft* weithiau yn ystafell wych: *ll. uab* 2 delediô RM 173. Cymerwyd *foler* drosodd i destun YBH yn 1063, a chan y ceir *soler* 'upper storey' yn nhafodiaith Saesneg Maesyfed (cylch St. Harmons) heddiw, ymddengys yn sicr ddarfod i'r Hff *soler* gael ei fenthycu gan Gymraeg llafar rhai ardaloedd yn y cyfnod canol.

3789. *medylyeit . . . taô hir . . .*; gw. *Y Cymal Emvol* dan *Cystrawen*, §45, (ii).

3793. *y gŵnaei ef y boze yn vzenhin*. Efallai i *dzannoeth* golli ar ôl *boze*; cf. B 3325 *demain ert rois, jeo le frai coroner* 'yfori y bydd frenin, mi a baraf ei goroni'. Cf. *y boze dzannoeth* 4033 = B 3552 *A l'emdemain; Athzannoeth y boze* 3898. Y mae'n bosibl, serch hynny, mai ystyr *y boze yw yn gymnar yn y bore* megis yn *a dydgŵeith y boze* 2536 = *un jur par matin* B 2193 'ryw ddiwrnod yn blygeiniol'; cf. WM 387 *ony byd paraôt paôb y boze y uynet y hely*; hefyd 464, 469, etc. Tueddaf i ffafrio'r olaf.

3796. *a phan giglef boôn hynny*. Ni chofnodir *higlef* ond fel i un. perff. yn WG 371; gw. *Berfau â Hen Amserau* Perffiaith dan *Ffuriant*, §31, A, (c), (vii).

3801. *ac vgeint o uachleryeit*. Yr oedd i'r gair *bachel(i)er* yn y cyfnod ffrwdal amryw ystyrion; ei feddwl pennaf oedd pendeigf ieuanc dibriod heb feddu tir nac adnoddau. Gan nad oedd gan *y bach(y)lerieit* wragedd a phlant, iddynt hwy yn anad neb y rhennid yr anturiau enbydus, ond nid oeddynt o angenrheidrwydd, er hynny, yn ymgeiswyr am urdd y marchogion fel y *damoiseaux*. Defnyddid *bachel(i)er* hefyd yn aml am *cheval(i)er* 'marchog'. Y meddwl cyntaf, yn amlwg, sydd i'r gair yn y cyswllt hwn; ceir yr ail yn 3819; gw. Ste-Palaye dan *bachelier* a L. Gautier, *Chev.* 190-2.

3805. *maôz uu yr offrlm*. B 3339 *grant fu l'offrand*. Ymddengys y gellir tynnu *offrlm* yn fwy didramgwydd o'r AN **ofrom, ofrum* nag o'r HS *offrung* (EEW 42). Yr oedd *an(m)* yn ymgynfnewid ag *on(m)* yn Hff megis yn *dont a dant* < *dominium*; *dome a dame* < *dominam*; *visdomne a visdamne* < *vice-dominum*; *conte a cante* < *comitem*; *conte a cante* < *computum*; *dontet a dante(t)* < *domitat* (gw. H. Suchier, *Les Voyelles Toniques du Vieux Français* 122-3). Ceir atseiniau o'r ymgynfnewid hwn draw ac yma yn Gymraeg fel yn *danto* 'colli calon' Morgannwg wyneb yn wyneb â *daunt* y Saeson; *Menethistelan* LL, App. I, 323 = *Mynydd Istlo(y)n*. Fel y dangosodd Parry-Williams, y mae anawsterau seingol ar ffordd cysylltu *offrum* ac *offrung* HS. Tueddaf, gan hynny, i dybio i'r Gymraeg fenthycu yma o ddwy ffynhonnell wahanol, nid amgen, *offrung*, *offryngeu* o'r HS (am y llu., gw. Cott. Tit. D xxii, 16b, *Cymm.* IV, 138, ffurf a ddihangodd rhag sylw PW) ac *ofrom, ofrum* (u = w), *ofrymeu* o'r AN.

3812. *yr vn 62th y gild*. Gw. dan *Cystrawen*, §47, (iv).

3816-7. *yna y gŵelit dyrnodau gan varchogyon ieuine*. B 3351 *Ore purrez vere cops de chevalers* 'yn awr chwi ellwch weld dyrnodiau marchogion', h.y. dyrnodiau teilwng o farchogion wedi tyfu. Ymddengys, felly, y dyldid darllen *gŵelir* a dileu *ieuine*.

3821. *ac yd ymerbynnant ac eu kyffelybyon*. B 3353 *il atenderint lur per* 'fe fyddant cystal â'u tad'. Fe gymerth y cyfieithydd *per(e)* = *par* yn hytrach nag = *patrem*. Awgrymaf ddarllen *od yn lle yd a deall* 'and if they joust with their peers'. Dichon y ceir arlliw mwy datblygedig fyth o'r ferf yn SG 337 *ar marchogyon a ymerbynnant ac ef* = Potvin 210 *Il s'esleissèrent à* (Berne *por*) lui 'they hurled themselves at him, charged him'.

3833. *A phan yttodydynt yn mynet*. Ymddengys ddarfod i o *vôyta* neu'r cyffelyb fynd ar goll ar ôl *mynet*; cf. B 3363 *Kant urent mangé* 'wedi iddynt fwyta'.

3839. *Hôde . . . y vantell honn*. Awgryma'r ffurf hon y ceid unwaith yn y Deau *hude* yn ogystal â *hure* megis y ceir *cudyll* ochr yn ochr â *curyll* mewn rhai manau fyth. Bellach *hure*, mae'n debyg, yw'r unig ffurf a glywir yn y siroedd isaf.

3841. *anrecca . . . hi oz ffiol hon*. Gw. n. ar 703.

3847. *y deuth ffôzd at y pab*. Tybiaf y dyldid dileu *ffôzd* a chredu i'r gair lithro i'r frawddeg hon o *ae ffôzd a gymerth* 3845 pan oedd 3845, mewn llsgr., o drefniant gwahanol yn nes i 3847 nag y mae yn y LiG. Onid e, dyldid darllen *yd aeth yn lle y deuth*.

3853. *yn canu kloch hanner dyd*. B 3384 *a midi sonant*. Clychau'r eglwysi a fynegai'r amser yn yr oesoedd canol a phan ddywedid ei bod yn hyn a hyn ar (y) *gloch*, at gloch yr eglwys neu'r capel canoloesol y cyfeirid. Efylychiad o'r Saesneg *o'clock* yw *o'r gloch* y Gogledd.

3854. *ac yn ymyl pozt y llys y deuth*. Darll. ac y ymyl . . .; cf. *A la porte vint* B 3385; am wendid n, gw. dan *Orgraff*, §18. Efallai y ceid pwynt ar yr y yn y copi a oedd o flaen ysgrifenydd y LiG ac iddo ei gymryd yn lle'r *titulus*; gw. ar 4058.

3855. *roboant*. Gwall pur sicr am *roboant*; cf. *roboant* 4202, 4209. Peth hawdd oedd darllen n fel u ac i u wedyn fynd yn ô.

3860. *neuad*. Gw. n. ar 286.

3862. *dy annerch y gan fabaot ae deu uab*. B 3392 *Boves vus mande . . . saluz e ameytez*. Rhodder *boôn* yn lle *fabaot*, oblegid am feibion y blaenaf y sonnir. A'r gystrawen, cf. 4004 *menegi . . . y uot yn gennat gan boôn ae annerch y ganthaô* = B 3528 *il li saluz*; ac eto 4262 *ac annerch boôn gan y bzenhin* = B 3754-5 *e le roi saluent . . . de part le roi Edegar*; a WM 52 *Ac yny annerch y gan uatholôch*.

3870. *yn hamtôn ar lan y moz*. B 3409 *a Hampton sur mer*. Dealler 'at Hampton-on-Sea' yn hytrach nag 'in Hamtoun, on the sea shore' RW.

3873. *ealôn*. LiC *ehaôn*; cf. RM 150 *ehaôn*; cf. *ehawnyffysc*, *ehawnerch* yng Ngeirfa Lloyd-Jones; *ehawenwyd* YCM², 82. Y mae deilliaid *exobus* yn ddigon adnabyddus: *ehofyn*, *eoſn*, yn yr iaith lenyddol, *echon*, *eon*, *evon* yn yr iaith lafar. Yn y ffurfiau llafar ymddengys i'r f droi'n *wo* ac yna ymdoddi yn yr o flaenorol: *eoſn* > *eeon* > *eon* (cf. *athraon* = *athrawon*; *balaon* = *balawon*; etc.); yn *ehaôn*, *ealôn*, o'r tu arall, gellir tybio i'r *wo* < *f* ymgadw a rhoi *ehown*, *eeon*, gydag *ow*, sain a oedd yn agos iawn i *aw* a darfod ei chyfleu yma drwy *aô*; am agosrwydd *ow* ac *aw*, cf. *Madoue Brev. Domesday* (B) *Trans. Cymm.* 1899-1900, 176; *baow* < AN *bou(e)*; *nawon* < AN *noun*; etc. Dichon, er hynny, mai'r esboniad yw gwaith llafariaid yn ymddatblygu rhwng e ac w yn *ewon* a thrwy *edwon* yn rhoi *eeon* megis y datblygodd a rhwng yr un seiniau yn y gair Hff *etee* (< *aqua*) a chynhyrchu *eeow a roes wedyn *eau*, *eau*.

enrithedl. LiC *enrithaôl*. B 3411 *lers* 'swynwr'; am *ew* = *aw*, gw. *Awdur*, *Coptoyr* a *Dyddiad* yn y *Rhagymadredd*, §6, (i), 2. *a vibus oed yenô*. Yn B 3414 *Gebitus* a geir; yr oedd G fel priflythyren yn y drydedd ganrif ar ddeg yn debyg iawn i V fawr, a dichon i'r cyfieithydd neu ei gyd-lafurwr ddeall G fel V; gw. Johnson and Jenkinson, *English Court Hand* 21.

3875-8. *a ganeu... canueu... digalon a gigleu oth ganueu*. B 3416 *de vos enchantemens ai veu assez* 'o'ch swyngyfareddion mi a welais ddigon (neu lawer)', darll. sy'n cydfynd yn berffaith â'r meddwl a gyfleir yn *enrithedl* 'swynwr'; (cf. 3873). Sail YBH yw *chantemens* ac odid nad ai o'i (nid *veu*) *assez* 'mi a glywais ddigon (neu lawer)' oedd yn nhestun AN y troswr neu a ddeallodd y troswr, oblegid anodd credu y buasai'r gŵr a dynnodd y synnwyr cywir ond anarferol o *lers* (latro) yn debyg o fethu deall ystyr *enchantemens* yn yr un cyswllt; cf. 3890. Da hefyd cadw mewn cof y dibrisid y rhagddodiad yn AN fel y gwelsom yn 3476-7.

3882-3. *y mur... dzoſti*. Aeth *dzoſto* yn *dzoſti* mae'n debyg, drwy gyd-weddiad ym meddwl y copiwr rhwng *mur* a *gwal* neu o gofio y gellid arfer *la neu le paret* 'mur' yn AN; gw. J. Vising, *Le Purgatoire de Saint Patrice* 60 ac o dan *Cenedl Geiriau* yn *Cystrawen*, §38.

3885-6. *yd yfkyrnaſd yr muroed*. Cf. *yd yfkyrnaſd yr yftauell* 3590: Defnyddir *m(o)unter* yn HFF fel berf gyflawn a berf anghyflawn a cheir *m(o)unter a, m. sor, m. en* yn union fel mewn CymC; yn wyneb pwysigrwydd y fferf hon ym myd marchogion, anodd credu na chafodd beth dylanwad ar *yfkyrnu* a'i gystrawen; gw. Godefroy.

a chamu megys ederyn. B 3422 *com fust oysel, est le mur monter* 'megis pe buasai aderyn y dringodd y mur'. Os darll. *a chamu...*, fe geir perffaith gyt-gord â'r cyswllt ac ar yr un pryd tynnir ymaith seiliau beirniadaeth Stimming (*Einleitung* xcvii); o'r tu arall, nid yw *chamu* yn amharu dim ar y cyd-destun, dywedded Stimming a fynno.

3888. *alllkyd 'agoriad'*. Y ffurf arferol yn y De yw *allwoedd* neu *alltwech* ac ni chlywir *agoriad* oddieithr ar wefusau'r pregethwr o'r Gogledd neu o ben uchaf Ceredigion; cf. *alltwech* RBB 344. Tybed a ddylid cysylltu'r gair â'r HFF *all(l)uet* 'heritage the possessor of which owes neither allegiance nor dues to any lord; unburdened possession; personal property?' Os felly, cf. MA 207, b 3 *Yn Aber-tawy, terræyn alltuet lloegyr*. Yn ôl hyn estyniad semantig fuasai'r ystyr 'key'. Am olygiad Vendryes, gw. *Études Celtiques*, IV, 40 a chym. Du Cange dan *alodium*, Ste-Palaye dan *alleud*, a Godefroy dan *aluf*. Ond da cofio am *alc'houiz* yn Llydaweg.

3894. *ac y mŵmbzaſnt y herdaſd yn vn iŵznei*. B 3428 *e vint a la cité a l'en-jornez* 'ef a ddaeth i'r ddinas gyda'r wawr'. Ond y tebyg yw mai *a un jorne* a geid yn y testun AN gyferbyn â 3894, megis yn B 3314: *a Abreford vindrent a un jorne* = YBH 3781 *ac yn vn dyd y doethant hyt y mratmŵnd*. Math o *calque*, felly, yw *yn vn iŵznei* o'r geiriau HFF, a byddai 'in one day's journey' efallai yn well na 'in one journey' RW. Ni welaf, serch hynny, pahan yr oedd eisiau i Stimming gael bai mawr (*Einleitung* xcvi) ar esboniad RW. Gw. dan *Bannod Amhendant* yn *Cystrawen*, §40.

Aphan y gŵelas y bzenhin 'and when the king saw him' nid 'when the king saw' RW.

3897. *y vahŵn ac y apolin*. Gw. ar 3747.

3901. *ac eu tuchan*. Gw. ar 4352.

3908. *gŵelet bzeidŵyt a ozuc yny fyd*. B 3439 *sonja* 'breuddwydiodd' Nid oes synnwyr yn 'he saw a dream in his world' RW ac nid oes dim mwy yn narll. y LIC: *yny fyd*. Tybiaf i *yny fyd* lithro i'r llinell hon o waith y copiwr yn gostwng

ei lygaid yn ddifeddwl ar *ynfyd(aŵd)* 3904 pan oedd y gair hwnnw (gydag *-f-*) yn gorwedd yng nghynsail y LIC mewn colofn fwy ei lled; gw. n. ar 3847.

3910. *yn alarus*. B 3439 *blescé*; y ffurf yn HFF Ffrainc yw *blecié* 'cleisiog' yn llythrennol a ffugrol (gw. Godefroy). Ystyr *galarus* yma felly, gellid meddwl, yw 'cleisiog o ysbryd', meddwl nas cofnodir yn ein geirlyfrau. Ond pa beth yw *galar*, wedi'r cwbl, onid clais yn yr ysbryd?

tozri melafŵzn y vozdyt. B 3440 *le mestre os de sa guise li est brisé* 'torrwyd (iddo) brif asgwrn ei glun'. Cf. Potvin 311 *le mestre os de la jambe* 'prif asgwrn y goes' = SG 416 *esgeir*. Amlwg mai'r *femur* yw asgwrn y fforddwyd. Pan dorror hwn, medd Handfield-Jones & Porritt, (*The Essentials of Modern Surgery* 909): 'the patient is helpless and often shocked'. Dyna safle Bown wedi colli Arwddel ei farch. Ond beth yw *mel-*? Wrth drafod y *femur*, dywaid Gray (*Anatomy Descriptive and Applied* 322, 329): 'the largest and strongest bone in the skeleton... hollowed by a large medullary canal'. Oherwydd eu gwybod-aeth o hyn, mae'n debyg, ymddengys yr edrych gŵyr yr oesau canol arno fel yr asgwrn mwyaf ei fêr o'r holl esgryn. Pa sut bynnag, rhoir pwyslais ar y pwynt fel y gwelir yn *Ogier le Danois: et brisa le maistre os moellier* 'a thorrodd y prif asgwrn madruddol' (cf. L. Gautier, *Cheo*, 563). *Merafŵzn*, felly, gellid meddwl, yw'r *melafŵzn* o dan sylw. Geilw'r Athro J. Lloyd-Jones fy sylw at *mer asgwrn* yn TA, xvi, 12 ac yn WL xxxiv, 2b ac at *maesgryn* yn LIC 46-43; ond ni wn am yr enghraifft arall o *melasgryn* yn Gymraeg. O'r tu arall, yn Llydaweg digwydd *melaskour* ochr yn ochr â *mer-asgwrn*, eithr gyda'r ystyr 'moelle' 'mêr', nid 'asgwrn â mêr ynddo' fel yn YBH. Dichon, gan hynny, fod y gyfatebiaeth *mel=mer-* yn mynd yn ôl ymhell. Ond y mae'n llawn mor bosibl i *mer-* droi'n *mel-* yn y gair hwn dan ddyllanwad *meole*, *mel(e)* HFF (<medulla). Bu'r Llydaweg fyw ym y Ffrangeg am gannoedd o flynyddoedd a benthycodd yn helaeth o'i geirfa (cf. R. Hemon, *La Langue Bretonne et Ses Combats* 26). Bu'r Gymraeg hithau'n cyd-fyw â'r Ffrangeg am dair canrif. Er cael *moellier* 'madruddol' yn ansoddi *le maistre os* 'y prif asgwrn' yn *Ogier le Danois* (gw. uchod) ac mewn manau eraill, ni cheir mono'n gyson. Gallasai *mel-* ddeillio o'r HFF *melle*, *mel(e)* 'bwcl' neu o'r HFF *mail*, *mel* 'arf' â mwthrwl o hacarn neu blwm ar ei ben' (gw. Ste-Palaye a Godefroy). Y mae gwaed y *femur*, sef y *condyle*, yn ddigon tebyg i fwl neu fwrthwl (gw. y lluniau yn y llyfrau uchod), ac yn y rhan hon, yn ôl Gray 331, y digwydd y toriadau amlaf drwy drais union. Rhoesai hyn feddwl eithaf boddhaol ac, yn iaith Handfield-Jones a Porritt, dyna fuasai *supracondylar fracture of the femur*. Eto, gan mai dyma'r unig esiampl sy'n adnabyddus o *melasgryn* yn Gymraeg, ac mai *mel afŵzn* yw darll. y LIC, temtir ni i dybio nad yw *mel*, wedi'r cwbl, onid cysylltiad = *melfei* (cf. *malp(h)ei* WM 487, 488) a'r *-fei* wedi ei adael allan naill ai o fwriad neu o waith y copiwr yn ymddrysu ar ôl dirdad *af-* yn *afŵzn* fel *af-*. Am *mel=mal*, cf. *mel* ar *ekyntaf* LIDW 18a; *mel edelei* ib. 19a; *mel eduedaffam* ib. 25b; a cheir *uel* eisoes yn LIDW 2a; YBH 1007; P 7, 22b; etc. Ond rhaid cydnabod y buasai'r ystyr 'as though it were' yn hollol anarferol. Anodd penderfynu pa esboniad i'w ffafrio.

3912. *a rylbelfei*. Gw. dan Y Geiryn Berfol ry yn *Efurfiant*, §35. ac y dylbŵt. LIC ac y dylbŵt hiheu.

3917. *kymryt... ae balmidyden ac ymichau ae dylŵyth*. Darll. *ae balmidyden* a chym. y *balmittcyden* P 14, 118 (ddwywaith), 119 (ddwywaith); collodd *ŵ*, mi dybiaf, wrth gopio'r ffurf *balmittcyden* naill ai o debygrwydd *ŵ i t* (cf. ar 3676) neu o debygrwydd y *i v (=w)* (gw. ar 335-7). Oni ddeillia *palmit-* o gyflwr traws *palmes*, geill sefyll am *palmir*, ffurf AN ar *palm(i)er*, ond byddai'r esboniad ar goll *ŵ* yr un.

ae dylloyth. Ni ellir penderfynu pa un ai 'kinsfolk' ai 'household' yw'r meddwl yma; cf. SG 154 *tylwyth*=gent 'household' (?troops) *Queste* (F) 225; SG 350 *t.=jant* 'people' Potvin 234.

3923. *ac yn lîr yf.* B 3451 *le lers Yvori mun destrer ad emblé* 'dug swynwr lfor fy march yn lladrad'. Ymddengys mai *de vere*=*de veire*, HFF *Ffrainc de voire* 'yn wir', oedd yn y testun AN y gweithid arno neu ddarod i gydweithiwr y cyfieithydd ddarllen *le lers fel de vere*. Pe clywsai neu pe darlennasai'r cyfieithydd *le lers*, buasai, megis yn 3873, wedi ei drosi'n gywir. Daeth y darll. hwn o dan wg Stimming (*Einleitung* c), ond, er yn feius, nid yw'n amharu fawr ar yr ystyr cyffredinol.

3927. *Y ffozd a gymerth* 'he took his road', nid 'the road' RW; cf. *sa voie*.

3933. *A phan lîelas ef arôndel. y adnabot aozuc.* Yn ôl B 3459, Arwndel sy'n adnabod Saboot: *Arundel le vist, bien li ad conu*; ac yn wyneb syniad yr oesau canol am ddealltwriaeth ceffylau (gw. n. ar 98), y mae hynny'n well darll. Efallai, gan hynny, y dylid rhoi *ef ar ôl arôndel* yn hytrach nag o'i flaen. Adwaen march Oger o Ddenmarc, *Broiefort*, ei arglwydd 'yn well nag un gwr ifanc ei gariad', a dywedir am geffyl Renaud o Fontauban, *Bayard*, yr adwaenai ei berchenog 'ynghynt na gwraig ei gwr priod'.

3937. *y kyfryô amûs nys glûleis eiroet.* Sylwer ar y rhagenw mewnlol -s yn ailfynegi'r gwrthrych a drachwyd eisoes ar ffurf enw; cf. *un tel cheval, je ne l'ai jamais vu* mewn FfD.

3938. *Ymhoel y bedzein y ractban mi ae glûleis.* Pe buasai galw am esboniad, ar *pedzein* a *ractban*, galledid ei gael yn B 3462: *Mustrez le derere, devant l'ai veu* 'Show the buttocks, (the) forepart I have seen'. Ar darddiad *ractban*, gw. n. lfor Williams yn CLH 97.

3939. *ti a geffy y lîelet oll.* B 3463 *Tost le verras tu* 'ti a'i gweli yn fuan'. Y mae yn fuan yn rhoi gwell synnwyr nag *oll*, ac, yn sicr, amryfusedd yw *oll* wedi codi o waith y darlennydd yn ynganu *tost* 'yn fuan' fel *tot* 'y cwbl; all'. Yn AN y drydedd ganrif ar ddeg oblegid ei gwendid, chwanegid s o flaen *t* lle nad oedd ei heisiau a bwrid hi allan lle'r oedd yn gyfreithlon heb amgen rheswm na mympwy'r copiwr; gw. ar 4032.

3942. *yfcynnu . . . yn amyscauyn.* B 3465 *legerement salt derere lui* 'nimble jumps behind him'; gw. n. ar 1299-1300.

3945. *a rei ereill.* Darll. *ar rei ereill* gyda'r LIC.

3947. *a thriflaô.* LIC *athziflau*; am enghreifftiau pellach o *ô=u*, gw. dan *Orgraff*, §16.
o *lef vchel.* gw. n. ar 703.

3950. *rif o nadunt ae hymlityaffant.* B 3475 *tuz enchacent Sabaoth le blanc* 'all pursue hoary-headed S.'. Sylwer yn 3950 ar y ferf luosog ar ôl yr enw torfol, cystrawen gyffredin yn HFF; gw. *Cystrawen*, §50 (ii).

3953. *A iosfan myôg yflauell.* Darll. *iosfan oed* . . . , cf. B 3480 *Iosian estat*.

3954. *ffeneflyr uchel.* Nid oes galw am *uchel* yma a thebyg mai ailadroddiad damweiniol yw o'r *uchel* a geir ar ôl *yflauell* yn yr un llinell; cf. B 3481 *a une fenestre gard*.

3959. *perôch aôch holl niuroed glûfcaô arueu.* LIC *p. ych holl* . . . B 3484 *fetes armer tuz vus gent* 'cause all your troops to put on armour'. Y mae *paraf* yma yn ferf anghyflawn megis hefyd yn *peri paôb* . . . *vot* 3983. Tebyg mai'r un gystrawen sydd yn y LIC, ond os dylid dehongli *ych=y eglur+ch* 'i'ch', ceir yn y LIC esiampl gynnar o'r gystrawen a arferir heddiw; cf. Math. v, 45: *cansys y mae efe yn peri i'w haul godi ar y drug a'r da*.

3962. *yn chîberôdic.* B 3485 *par cent* 'wrth y cannoedd'. Ymddengys fel pe deallasai'r cyfieithydd *par cent=perçant* 'piercing(ly), 'savage(ly)'.
3963. *yr hûnn yr oedut.* Gw. dan *Furfiant*, §29 am esiamplau eraill o *yr=yd*.

3964-78. Pan gopiodd Roger Morys destun y LIC yn Mostyn 135 yn niwedd yr unfed ganrif ar bymtheg yr oedd ymyl col. 122 yn ddi-nam; erbyn heddiw pyd-rodd rhai manau gan leithder a diflannodd amryw eiriau; llanwyd y bylchau o'r LIC.

3965. *ac ôzth hynny arglôydi dyurysfych.* O 3953 hyd y fan hon Iosian a fu'n siarad; yma daw'r brenin Gi i mewn. Yn bur sicr, colodd geiriau fel *heb y gi* ar ôl *dyurysfych*; cf. B 3487 *Adobbés vus, seymurs, dit Gui.* Dyma'r *bzenhin* y cyfeirir ato yn 3967 a 3969.

3970. *Ae ti fabur a erlidyest faboot.* Pan gymharer y testunau yn fras y mae perygl i ddyn gymryd y frawddeg hon fel camgyfieithiad o B 3492 *Estevus Fabur Sabaoth ateignant* 'Wele (i chwi) Fabur yn goddiwes Sabaoth'. Y demtasiwn i hynny yw bod i *estevus* ddau brif ystyr: (a) *ecce+vus* 'wele (i chwi), nachaf'; (b) *Êtes-vous* 'A ydych chiwi, Are you?' ac mai'r cyntaf yn unig a geir yn B. Os yw'r testun Cymraeg, fel y myn Stimming (*Einleitung* lxxxv), yn 'chwethinllyd' yn y fan hon, nid wyf yn argyhoeddedig mai'r Cymro sydd i'w feio. Pa fodd bynnag, ni allaf weld bod yma camgyfieithiad. Y peth tebycaf yw bod *estevus* yn digwydd ddwywaith yn nhestun AN y cyfieithydd, yn y lle cyntaf gyda'r ystyr (a) ac yna gyda'r meddwl (b). Cyfieithwyd (a), sef, cyfartal B 3492 uchod yn rhydd yn y frawddeg *Ac yna y kyhyrdaôd y bzenhin afabur* 3968-9 a throswyd (b) yn *ae ti yn y frawddeg* sydd ger ein bron. Gwyddai ein cyfieithydd yn burion ystyr yr ebychiad *estevus*, fel y dengys *estevus* B 327=*nachaf* 326; cf. hefyd B 462=YBH 469; B 893=YBH 933, etc.; eithr byddai'n fynych yn trosi'n rhyddach fel y gwnaeth â B 3492 ac â B 420=YBH 426; etc.

3971. *ar y daryan.* LIC *ar yhelym*. B 3495 *sur son elme.* Dengys -an ar ddechrau 3972 yn ddibetrus mai y *daryan* oedd darll. y LIC pan oedd yr ymyl yn gyfan, ond nid oes synnwyr mewn dweud *ac ae holles hyt y eneu* am *daryan* fel y canfu copiwr y LIC a RW yntau. Felly, darll. *helym*.

3972. *hyt y eneu.* Mae'n ddigon eglur fynd o *ac ae holles* ar ddifancoll o flaen y geiriau hyn; cf. B 3496 *jeskes la buche le va defendant* 'hyd y genau ef a'i hyllt'.

3973. *hyt na allaffant dim o amdiffyn idaô.* 'to the point that they (i.e. yr *helym* ar *lluryc*) became useless for him, as defensive weapons' nid 'so that it was no protection to him' RW.

3976. *yr yfcynnaôd.* Am *yr=yd*, gw. *Rhagenwau Perthynol* dan *Furfiant*, §29.

3977. *ac arbet arôndel.* B 3500 *pur reposer Arundel* 'i roi gorffwys i A'. Ymddengys, gan hynny, fod yma arlliw ystyr nas rhoddir i *arbed yn y geirlyfrau*. Dangosodd RW yr arlliw yn 'and he spared A'.

Noder o2 ar ôl y radd eithaf yn hollol fel yn HFF ac yn iaith heddiw; gw. *Bannod Ddosrannol dan Cystrawen*, §41.

4046. *os mi a gymer arnaf*. Enghraifft ddiddorol o'r ferf yn cytuno â'r rhag-enw perthynol a yn hytrach nag â'r rhagflaenydd *mi*; eisoes o bosibl cytunai'r ferf weithiau â'r rhagflaenydd: *a minheu a gymhellaf arnaf ef ymhoylul tracheuyn* 1177. Gyda chwrs yr amseroedd aeth cytundeb â'r rhagflaenydd yn beth mwy cyffredin; e.e. *os myfi a af ac a baratoaf le i chwi*, Ioan xiv, 3. Gw. *Cystrawen*, §53.

4047. *y gyffelyb varchalc ny bu ei roet*. B 3564 *unkes tiel chevalier ne fust adobbe* 'nid urddwyd erioed y fath farchog'. Ar *g-* yn *gyffelyb*, gw. T. J. Morgan, *Y Treigladau a'u Cystrawen*, 89.

4050. *Jaón a dylbedy*. LIC *Jaón y dylbedy*. Gw. n. ar 3408.

4058. *o varoneit y dinas*. Darll. *yn y dinas*; cf. B 3570 *en la cité*; y tebyg yw mai *y y dinas* oedd darll. un o'r cynseiliau ac i gopiwr esguluso'r *y=y='yn'*; gw. ar 3854.

4059. *ad admirals*. LIC *ac admirales*; am *-es*, *-ys* fel terfyniadau ll., gw. dan *Ffurfiant*, §21, (v).

4060. *A maûz tyd hynny*. B 3572 *grant ert la porte* 'mawr fydd y golled'. Go ddi-liw yw'r darll. Cymraeg fel y saif. Tybed ai y *kyni* oedd yma ar y dechrau, ac iddo fynd yn *hynny* o dan ddylanwad (*62th*) *hynny* sy'n dilyn o fewn pedwar gair ac o gymryd *ymgymysgu* yn yr ystyr 'dod at ei gilydd' yn hytrach nag yn y meddwl 'ymladd'; gw. isod.

gôedy ymgymyscant. Darll. *gôedy yd y . . . fel yn y LIC*. Y mae i *ymgymysgu* mewn CymC ddau ystyr amlwg: (1) 'cyd-gyfarfod, dod at ei gilydd': *yn y lle ydoed cabul o ffyrd y fforest yn ymgymysgu* SG 282=Potvin 145 *là où tuit li chemin de la forest assablent*; (2) 'ymgyfarfod; ymladd; rhyfela': *ac ymgymysgu avnaeth y deulu ar hynt* SG 55=Queste (S) 61 *si assablèrent les uns as autres*; ar ranneu a *ymgymysgasant* SG 289=Potvin 153 *et les meslées s'antreviennent* 'a'r rhengoedd a ymesyd y naill ar y llall'; ac yma yn YBH 4060 *gôedy yd ymgymyscant*=B 3572 *s'il s'ajustez* 'od ymggyhyrddant'. Medd *ajuster* (*ajoster*), *assanbler* a gyfieithir yma ar arlliw arall, nid amgen, 'cystadlu', arlliw sy'n gorwedd rhwng (1) a (2) uchod ac a ddigwydd yn B 2510 *unkes ne fu oysel, he seit a li ajusté* 'ni bu erioed aderyn a ellid ei gyffelybu iddo'=YBH 2918 *hyt na bu ei roet ederyn a allei y ganlyn*. Tybed a ddylanwadwyd ar ystyron *ymgymysgaf* gan y geiriau HFF? Dilyner y LIC: *gôedy yd . . .*

4061-2. *ymgyhyrdón myn duô os mynhón*. B 3573 *Si cors al cors bataille otrete volez* 'o chytunwch i ymladd gorff yn erbyn corff'. Yng ngenau dyn y tybid bod iddo aml dduwiau (cf. 4076), nid ymddengys bod llawer o synnwyr mewn dywedyd *myn duô*. Tueddaf, gan hynny, i ddarllen naill ai *ymgyhyrdón yn deu* neu *ymgyhyrdón myn duôel*. O blaid y cyntaf fe gofir bod *n* ac *m* yn ymglyfnedig nid yn unig yn AN ond hefyd yn fynych yn Gymraeg: *din* (=dim) da BB 7.10; *dyn* (=dym) or a deuotoent LIDW 47b, *nanin* (*namyn*) ib. 17b, *namem* ib. 20a; *ual y bun* ymne RB 148; *a minheu yn tri* WM 396; etc. Rhoesai hyn ddigon o sail i gopiwr difater i gynhyrchu'r darll. sydd ger ein bron. Yn erbyn yr ail gellir dweud na chofnodwyd *duel*, hyd y gwyddys, mewn unrhyw destun HFF cyfandirol. Ond yr oedd y ffurf Ladin *duellum* 'ornest' yn hysbys i'r Cymry oblegid

fe'i ceir droeon yn LL 28, 29 yn y cytundeb rhwng Robert o Gaerloyw ac Urban, Esgob Llandaf; ac anodd credu nad arferai'r Anglo-Normaniaid y gair *du(w)el* pan gofier fod yr ornest, *corff yn erbyn corff*, yn rhan hanfodol o'u llysoedd barn.

4065. *am tir . . . yn ryd y tithieu a minheu ym mombzañnt*. B 3577 *. . . e le bel dongon de Monbrant la cité* 'a chastell teg dinas Monbrant'. Yn y cyswllt, er mwyn atal tywallt gwaed yn ddiangen, y mae Ifor yn gwahodd Bown i roi pen ar eu hymryson drwy ornest bersonol ac yn B mynega ei barodrwydd i fforffedu popeth: ei *reguli*, ei frenhiniaeth, a sedd ei awdurdod, os lleddir neu os gorchfygir ef. Yn YBH, y mae Ifor am gadw i deyrn hyderus a ffroenuchel. Gellir rhoi'r testun Cymraeg ar ei draed mewn un o ddwy ffordd: trwy ddarllen *am kaftell* (neu *llys*) *inheu ym m . . .* neu trwy weled yn *minheu* y gair AN *menée*, *me(s)nie*, 'cadlu; llys' a deall a *menée y m . . .* (ar *me(s)nie*, etc., gw. W. Foerster, *Kristian von Troyes, Wört.*). Os yr olaf, buasai agosrwydd *tithieu* yn ddigon i droi *menée* yn *minheu*. Gwrthoder, felly, 'and I also in Mombraunt' RW.

4068-10. *dyrchauel eu dōylaô ac ymgadarnhau hyt pan oed diogel gantunt*. Ad-eiriadaeth drwsogl o B 3580 *Lur mains tindrent, ore sont assuré* 'they clasped hands and affirmed agreement by oath'; gw. §14, (v).

4071. *yn gyflym yd aeth y marchogyon y thifcau arueu*. Buasai yd aethant y *thifcau* yn taro'n well gan mai at Ifor a Bown y cyfeirir fel yn 4070. Y mae arfer *marchogyon* yn tywyllu'r ystyr ac yn awgrymu fod rhywrai eraill wedi mynd i wisgo arfau, yr hyn nad yw'n wir. Cf. B 3581 *ignelement se sont armé* 'yn gyflym y gwisgasant arfau'.

4073. *y herdaffant ar lleilltu*. B 3583 *le gué passent, oltre se sont mis* 'croesant y rhyd, aethant i'r ochr draw'. Wrth hyn, ymddengys fod darll. YBH yn llwgr. Dywedem ni heddiw o'r *neilltu*; gw. n. ar 3340.

4079. *a chedeirn oedynt eu llurugeu na thozaffant*. B 3588 *haubers sont fors, ne ne sont rompez* 'cadarn oedd y (llythr. yw'r) llurigau, ni thorasant chwaith'. Swnia na *thozaffant* fel cymal yn mynegi canlyniad negyddol, ond buaisid yn disgwyl hyt na mewn canlyniad o'r fath megis *yn ac a rodaf dyrnaôt y garfi . . . hyt na del yn yn ol ni . . .* 1776; y *gôahardōys* y bzenhin (*hyt* na *thozrei* *neb ohomunt aelodeu y gild* 2892; etc. Awgryma darll. B y gallai'r geiriau fod yn frawddeg annibynnol ac y dylid darllen *ny am na*. Ond cf. *A chalet uu yr arueu ereill, na thorres dim ohomunt* YCM², 85.

Ar ôl na *thozaffant* y mae bwch yn YBH yn cyfateb i lin a hanner yn B 3589-90: *A coupes ke il donent l'espez sont frusses, oltre se passent (que nul ne chai)* 'gan yr ergydion a roddant tyr y gwewyr ac ânt heibio i'w gilydd' (ac *ny dygōydaôd un . . .*). Y tebyg yw fod y geiriau coll yn dechrau gydag *ac y tozaffant eu gôelhyr . . .* ac o waith y copiwr yn ymddrysu ac yn cymryd *ac yn ac ny dygōydaôd* yn lle'r ac blaenorol iddynt fynd ar goll dan ei ddwylo.

4084. *y blodeu ar mein*. B 3593 *les pers e les flors* 'y cerrig a'r blodau'; cf. 4092 a B 3602. Er y ddeuddegfed ganrif sonnir am *helmes gemmés* 'helmau gemiedig'. Addurnid copa helm y marchog cyffredin â darn o wydr lliwiedig ar ffurf rhuddern a rhoid cerrig coch a glas ar y rhwymyn haearn o gylch y pen. Y darn gwydr hwn oedd y *maen kaerbonhlus* oedd yn ôl y beirdd HFF yn *goleuhau ual y dyd* (cf. ChdeR 629, 1326; CânR, YCM², 130). Trwsid helmau'r pennau coronog a'r mawrion â meini gwerthfawr ac â dail a blodau aur. Gw. Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* VI, 110; G. Demay, *Costume de guerre et d'apparat* 17; L. Gautier, *Chev.* 721 n.

4092. *y blodeu ar mein.* Gw. n. ar 4084.

4094. *a gŵneuthur chŵbaen ffragheid ffrŷthlaŵn.* B 3604 *a tor françois li fert par vertu* 'mewn chwaen Ffrengig fe'i tery'n nerthol'. *Y tor françois* neu'r *chŵbaen ffragheid* oedd ffigio dianc ac yna ymosod yn sydyn. Yn ôl un dull, rhoddai marchog yr argraff ei fod yn dianc trwy wneuthur i'w farch gerdded yn wysg ei gefn (cf. L. Gautier, *Chev.* 335); yr oedd, mae'n debyg, ddulliau eraill (gw. n. Raynaud yng ngeirfa *Aiol* y cyfeirir ati gan Stimming). *Y tor françois* mwyaf adnabyddus mewn hanes oedd yr un a wnaeth marchogion Gwilym Fastard yn Hastings yn 1066. Efallai i air fel *arnab* golli ar ôl *ffrŷthlaŵn* a hynny oherwydd ei debygrwydd i *-aŵn*. Y mae li (<lli) B yn awgrymu hynny er na ddaw'r arlliw i'r golwg yn y trosiad a wneuthum i; cf. *a chwaen vaŵz gadarn atonayth-aleh* P 9, 38b = *Otinel* 879 *eschec avez fait grant* 'you effected a furious onslaught'; *y chwaen honno* YCM² 47 (gwaith y Provençal yn mynd o'r tu ôl i Otuel a'i dynnu heb wybod iddo i'r llawr); *chŵbaen* RM 197 (gwaith y marchog dieithr yn taflu'r ddiod i wyneb Gwenhwyfar ac yn rhoi bonclust iddi) = *kyflauan* WM 122.

4101. *yd oymoccaaŵd y bydinoed.* B 3611 *est l'estor dotus* 'mae (canlyniad) y frwydr yn amheus'.

4103. *a da y tralbeint y ffreinc.* B 3614 *Bien firent François e par grant vertu*; gw. *Furfiant*, §31, A, (b), (iii); *Cystrawen*, §50, (ii), (c).

4114-5. *y delit . . . dec mrenhin.* Ymddengys i eiriau fel *gan y ffreinc* golli ar ôl *mrenhin* ac y dylid darllen ac *ŷy ae dugaffant* yn lle ac *ae d*. Cf. B 3622-3 *François . . . quinze rois unt pris*; am *mr-* gw. dan *Furfiant*, §24.

4116. *ezatmŵnd.* Gw. n. ar 3615.

4119. *reit . . . caffel arueu y pauŵneit.* Y mae hyn yn cyfateb i'r darll. yn y llsg. AN sydd ar gael, ond printiodd Stimming welliant: *des armes a païens armer vus covent* B 3627 'rhaid i chwi wisgo arfau (megis) paganiaid', yr hyn sy'n fwy cydnaws â'r llin nesa; am *pauŵneit*, gw. ar 3726.

4120. *canyis elotuozus yŵ marchogyon ffreinc myŵn arueu.* B 3628 *François sunt armés, li chevalier vaillant* 'Y Ffreinc a wisgasant (yr) arfau (hyn), y clod-forus farchogion'. Sail testun YBH fel y mae yw *François, armés, sunt chevalier vaillant*, darll. anghyson â'r cyd-destun. Cywirer drwy ddileu *canyis* sy'n hollol ddi-bwynt a thrwy roi yr o flaen *arueu*: *cl. yw m. ffreinc myŵn yr arueu*, sef arfau'r paganiaid a wisgwyd drwy ystryw; â *myŵn yr arueu*, cf. y *myŵn y castell* 1634. Byddai hwn cystal â'r darll. sydd yn B.

4122. *ac a gerdaf cyw. gredaf.* Yn y De mewn rhai mannau *gerdái* (gyda'r accen ar a) a glywir fyth am *greda(f) fi*.

4125. *heuet y pŷmpthee mrenhin.* Clywir *ed am heued* o hyd ym Morgannwg; am *mr-*, gw. dan *Rhifolion*, §24.

4127-8. *y barŵn penhaf y mŵmbzaŵnt.* Ar ôl penhaf darll. *a aeth y myŵn* (y m. . .); cadarnheir hyn gan B 3634 *l'amaçur entre primes en Monbrant* a chan ody *vaes yd oed boŵn* 4130.

4133. *pozth cŵlis.* Math o oged fawr a leolid uwchben mynedfa pob castell cadarn y tu ôl i'r porth haearn a'r bont godi ac a ellid ei hyrddio i lawr a'i chodi rhwng dwy rigol. Er bod yr oged yn hysbys oddi ar y cyfnod Rhufeinig, ni ddefnyddiwyd mohoni yng nghystyll yr oesau canol cyn y ddeuddegfed ganrif (gw.

Viollet-le-Duc, *Dict. d'Architecture* VII, 521; Léon Gautier, *Chev.* 492). Gwaith copiwr, mi dybiaf, oedd *troi porte* yn *pozth* (cf. B 3639 *la porte coliz*), oblegid anodd credu i'r cyfieithydd hwn a drosodd yn gorfforol i'w destun gymaint o eiriau HFF wneuthur hynny. Yn wyneb yr uchod, gellid tybied mai cyfieithiad o'r term HFF *porte coleice* (*cultiz, colis, cauleice*) yn *Yvain* yw'r *doz dyzchaut* yn *Ywein a Luned* RM 172. Ai *doz d*. tybed, oedd gair llafar arferol ein hynafiaid am y drws hwn lle colodd cymaint ohonynt eu bywydau yn y rhyfeloedd â'r Normaniaid?

4134. *a gi ody tyŵn.* B 3640 *e le roi Gui s'est dedens entrant* 'a dyma'r brenin Gi i mewn'.

4138. *nyt arbedaffant na maŵz na bychan.* Goddrych *arbedaffant* yw Gi a'i wŷr, nid y *pauŵneit* 4136.

4139. *eithyr a allŵei ar vedic onadunt . . . Rhodder diweddnod o flaen eithyr* a darll. gyda'r hyn sy'n dilyn a chywirer *vedic* yn *vedit* (gyda *t=ð*), fel y dengys *baptisement* B 3645. Methodd copiwr y LJC â datrys yr anhawster a rhoes inni *eithy2 allŵelint ar ureint medygion onadunt*. Gwrthoder 'save those of them that called for a physician' RW. Dyma agwedd y Cristionogion at y Sarasiniad drwy gydol yr oesau canol. O'r dydd y cymerwyd Caersalem gan filwyr y groesgad gyntaf hyd y groesgad olaf ac yn y cerddi arwrol drwyddynt, yr un yw'r dewis i Sarasiniad gorchfygedig: 'bedydd neu ladd y pen'; cf. L. Gautier, *Chev.* 750-1, ac yn Gymraeg ar *paganyeit a elto ar vedyd* P 14, 55; *ac a vynnus kredo . . . auedydyteyt . . . ac a atpwyt yn vŷw.* ar lleill oll a las P 8^a, 22; *ac a gymeraffant vedyd . . . a ymchwelef onadunt ar ffyd gatholic . . . ac ar nyt ymchwelef a las ib.* 23; *ac ydoedynt wynteu yn credu rae oeyn eu hangeu* SG 400; cf. hefyd SG 402, 403, 419, 423 ac am rywbeth tebyg, ond o blaid yr hen gred, SG 317, 331, 333.

Ar y rhagenw perthynol a, gw. *Cystrawen* §46, (viii).

4140. *ny llelei na mam na mab.* B3646 *jamés ne verrunt femmes ne enfant* 'byth ni welant na gwragedd na phlant'. Pan ôl marchogion i gyfyngder ac y meddylier am y cyfnewidiaid, *femmes* (*fames, femmes*) *e(t) enfant(s)* 'gwragedd a phlant', hyd y sylwais, yw'r rhai a enwir yn y canu arwrol HFF yn gyson; cf. YBH 4172 y *glizaged ac eu meibon*; hefyd LI I 106, 109, 122, 123; P 44, 2. Oblegid hynny, ac oblegid gogwydd neilltuol y cyfieithydd i gario drosodd yn gorfforol eiriau HFF i'w destun, temtir fi i awgrymu mai'r HFF *fam(e)* 'gwraig' sydd ger ein bron ac mai na *fam(e)* na *mab* 'na gwraig na phlentyn' oedd y darll. yn y copi a ddaeth allan o ddwylo'r cyfieithydd ei hun. Hawdd gweld, serch hynny (gyda *mab* yn yr un llinell) y bunsai'r copiwr cyntaf yn ystyried *f-* fel treiglaid beius o *m* ac yna yn troi *fam* yn *mam*.

4141. *hen boŵn* 'the elder Bown' RW; cf. B 3647 *le duc Boves* 'y Duc Bown'.

4144. *fyr heb y boŵn.* Digwydd *sire* ddwywaith yn y testun AN ac y mae'n bur sicr y ceid *fyr* ddwywaith yn y testun Cymraeg hynaf ac i ryw gopiwr gymryd yr ail *fyr* am y cyntaf a gadael allan yr hyn sy'n cyfateb i B 3650: *Sire, dist il, jeo vus rent la terre de Monbrant* (Bel sire) sef, rhywbeth fel: *fyr. heb ef. mi a yflymaf i't dir y mŵmbzaŵnt* (*fyr heb y boŵn*).

4152. *ac a ozthodaf.* LJC *ôzthodaf*. Y mae'r o yn *ozth*-mor sicr â'r ddau o yn *ohonaŵ* 4162, ond yn y saith enghraifft eraill o ffurfiau *ôzthodaf* (684, 685, 701, 705, 715, 2344, 4123), *gôzth-* a geir megis yn y LJC; am *to yn ymgyfnewid* ag o yn AN ac mewn CymC, gw. *Orgraff*, §16.

4157. *ti auuoſt maôzhydîc*. B 3663 *unkes ne fustes vailant* 'erioed ni buost ddewr'. Nid oedd copiwr y LIG mewn stad meddwl dda yn y lle hwn a gwnaeth un gwall a gydnabu ef ei hun drwy gywiriad yn yr un llin. Tybed, gan hynny, yn wyneb B, na ddylid darllen *ny buoſt* . . . yn lle *ti auuoſt*? Onid e, rhaid deall geiriau Bown fel gwatwariath.

4159. *y kymeth boôm ffon bzes ac a trelhis teruagaôm ac ef*. B 3665 *Hil prist un mace si fiert T*. Os y cyfieithydd biau *ac ef*, y tebyg yw fod un *mace* yn ei ymwybod ac mai hynny a'i camarweiniodd; gw. dan *Cystrawen*, §38 a §46.

4161. *ar eſcob a vyryôys dôfyr ffôyn armunt*. Gan mai un duw yn unig sy'n mynd dan driniaeth Bown a'r esgob (cf. ti 4157, *gôna* 4158, o *honaô* 4162), buasid yn disgwyl *arnaô* ac nid *armunt*, ac odid nad *arnaw* mewn rhyw orgraff neu'i gilydd oedd yma unwaith. Ond er mai ar un Duw yn unig y bwrir y dwfr swyn, cyfeirir ato dan ddau enw, nid amgen, *teruagaôm* 4155, a *Mahôn* 4156. Dyna, yn sicr, gyda chof posibl am *apolin* (cf. *mahôn* ac *apolin* 4076) ddigon o achos i droi'r un. yn llu. Efallai hefyd i ffurf yr arddodiad hyrwyddo'r newid. Gwyddys y ceid yn y cynnod canol ffurfiau adferfol o'r Rhediad Cyntaf yn *-aô* (cf. WG 399). A fodolai hefyd ffurfiau personol 3 un. g. gyda'r un terfyniad ac a ddylid darllen *arnaut*, gyda *-t=ô*? Y peth hawsaf yn y byd fuasai troi ffurf o'r fath yn *armunt* ar wahân i unrhyw gymhellion eraill. Am esiamplau o *t=ô* yn YBH, gw. dan *dd*, *Orgraff*, §18. Am arddodiad yn gorffen yn [ô], cf. *itaut* BB 14.5; *hanaud*, *Computus*; a gw. Ifor Williams, BBOS, III, 258.

4162. *yna y neidaôd koſtaôcki koch o honaô ac a ffoaôd*. B 3667 *une rouge mastin s'est torné fuant*. O ystyron *mastin* odid nad 'large mongrel' fyddai'r addasaf yma; *gellgi* a geir yn 1974=*mastin* 1757 a dyna'r meddwl pennaf. Diddorol nodi fod i *mastin* yn HFF y meddwl 'lout, bumpkin, dullard, block-head' a chofio ei bod yn drosedd yn ôl cyfraith Hywel (AL II, 94) i wraig alw ei gŵr yn *goſtawc*. Ar *mastin*, cf. Ste-Palaye; am waith y geirynnau y ac a yn ymgynwied, gw. dan *Cystrawen*, §46. Cf. *costawc* tom SG 296=*mastin* Potvin 160.

4164. *Edzychôch . . . y py diô yd oedeôch yn credu*. B 3668 *Ore veez, dist Boves, en key estes creant* 'Bellach edrychwch, meddai Bown, ym mhwy yr ydych yn credu'. Cf. ni a *adnabydwn y bydiô y bo gorderch dec idaw YCM*² 49=*Otinel* 198 *Là verra on qui aura belle amie* 'There shall one see who will possess a fair lady-love'. Gw. IEW 48-9; WG 293. Noder yr y gyda *pydiô* a sylwer ar yr Amh. Cwmpasog yma ac yn 4165.

4167-8. *Y neb a gredaôd myôm kellydeu*. B 3671 *he mes en li creit 'y neb a gredo ynddo* (i.e. *Teruagaôm*) mwyach'. Am arwyddocâd posibl *kellydeu* am li (<illi), gw. *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtone* yn y *Rhagymadrodd*, §12 (b), (vi), 4.

madeuit duô udunt. Yn ôl y gramadegau, un. yw *neb*, Gwydd. *nech* (cf. 'some one' IEW 45; 'any one' WG 312), eithr yma llu. yw, oni ddylid darllen *vdaut* (=iðawô) (?drwy gydweiddiad a'r 3 llu. *utut* (=uôuô). Pa fodd bynnag, cadwyd y darll. yn y LIC. O blaid y darll. fel y saif, gellir dyfynnu o leiaf dair enghraifft: *ar neb a del yno y geiffyaô gûaret a iechyt ac a grettont y diod-eisyeint hi* BStK 39; *Y neb am atwaen i wynt am galwan arthur* SG 189=*Cil qui me connoissent m'apellent Artu* Potvin 21. Gan mai un. hefyd yw *patw* yn yr oesau canol, cf. ac y *bop cristaôn o2 a grettont ynot ti* BStK 38; *patw ar ny mynont credu yn duw ni y maent megys ymydyon* SG 419=Potvin 313 *cil qui an Deu ne voroient croire morrant comme anragiê*. Geilw J. Lloyd-Jones fy sylw at A 9.9

neb y eu tymhyr nyt atcorfan; at RP 1434, 36-7 *neut oed gochwyys patw pan atgoz-fant a dan amsathyr* (G) dyry ef WM 474 *pan at patô eu damfathyr*. Gan y ceir y llu. gyda *neb a patw* mewn odlau yn A a RP, ymddengys bod y gystrawen yn y hen. Ond a chaniatáu hynny, anodd peidio â chredu na chafodd gwaith yr HFF hen. petruso ar lafar ac weithiau mewn ysgrifen rhwng berf un. a berf lu. ar ôl yn *(i)cil*, *(i)cist* beth dylanwad ar ffyniant y gystrawen ymhlith ein cyndadau a addysgid, fel y gwyddys, yn ysgolion y mynachdai Normanaidd. Yn HFF rhoesai *ecce+ille* ac *ecce+illi* yr un deilliad, sef *cil*, *cil* 'yr hwn, y neb; y rhai'; yr un modd, rhoesai *ecce+iste* ac *ecce+isti* yr un datblygiad â'i gilydd, nid amgen, *ieist*, *cist*, eto gyda'r un meddwl, 'yr hwn, y neb; y rhai'. Deuai'r petruster nid yn unig o unfurffedd un. a llu. yn y goddrych, eithr oblegid nad oedd un gwahaniaeth rhwng ynganiad 3 un. a 3 llu. pres. yn y berfau HFF. Er yn gynnar colodd -nt yn gyfan gwbl o ran sain yn y 3 llu., ac ni allai'r glust wahaniaethu rhwng *aime* (*amat*) ac *aiment* (*amant*); rhwng *chante* (*cantat*) a *chantent* (*cantant*); etc. Hawdd gweld y dryswch a ddilynodd yn rhif y ferf HFF o'r ddeubeth hyn ac anodd peidio â chredu na cheir effaith *cil . . . m'apellent ar y neb am atwaen i wynt am galwan* yn y SG a'r cyffelyb (gw. uchod) ac nad oedd cyfwerthedd *neb*, *cil*, *cil*, *wynt*, yn ymwybod y sawl a dorrodd *udunt* ar ôl *neb* yn YBH 4167. Helpwyd y gyfwerthedd efallai gan y petruster a geir yn HFF ar ôl deilliad *homo* (*on*, *l'on*; *em*, *l'em*; etc. 'dyn, pobl, nhw') rhwng yr un. a'r llu. yn y berfau; cf. B. 1785 *l'em me alerent gabant* 'pobl (llythr. dyn) a sent dan chwerthin am fy mhen' (absennol yn YBH); *l'em le apele Boefs* ib. 38, yn llythr. 'dyn a'i geilw Bown'.

4170. *petlkar admirales*. Gw. *Ffuriant*, §21, (v).

4172. *yn ol y gûzaged ac eu meibon*. *y=eu*; cf. *lur femmes e lur enfant* 'eu gwragedd a'u plant'; nid 'their wives and their sons' RW; am *mab=child*, gw. n. ar 3128.

4176. *a maô uu*. LIC a *maôz*; am goll r, gw. *Orgraff*, §18.

4181. *a ffustaô cledyr eu dôyuron*. B 3683 *e batirent lur coupe*. Ystyr *batre sa coulpe* (*cupe, coupe*) oedd curo'r fron fel arwydd o edifeirwch am bechod; gw. Ste-Palaye d.g. *battre*, ac ail ran y llin yn B, sef, *si sont repentant* 'edifarhânt'. Benthg o'r HFF *fuster* 'to beat, with a stick' yw *ffust(y)aô* ac o *fust* 'stick, rod, etc.' yn HFF yn hytrach nag o'r Lladin efallai y daw *ffust*. Cf. *ae maedu ae ffustyaw* SG 213=*d batre et d fêrir* Potvin 51; *yn ffustaw eu dwylaw y gyt* SG 259.

4200. *yd ytyôch ymy amouyn*. Gw. ar 4164.

4206. *ti a bôylly mal kynt* '...serch hynny'. Gw. n. ar 2704. Yn B 3706 *atendez ceste an* 'arhoswch clent' yw'r darll. Ymddengys mai *neporquant* 'er hynny' oedd yng nghynddelw AN y Cymro. Nid rhyfedd i Stimming gollfarnu 'as before' RW. Y mae i *ti a b.* rym gorchmynnol yma.

4213. *maôr uu y llelhenyd ymlyth y barôneit*. B 3712 *Mult fu la joie e le barnage grant* 'mawr oedd y llawenydd a mawr oedd nifer y barwniaid'. Deallodd y cyfieithydd *en* (am *e*) *le barnage grant*. Gan mai ailymafnyd yr ydys yn edafedd stori dathlu'r fuddugoliaeth fawr ym Mwmbrawnt (4171-96) ac nid cyfeirio at ddychweliad y cenhadau i Loegr, amlwg mai darll. B sydd orau.

4214. *y parhaôd mis kyslaôn*. B 3713 *la curt dure deus moys pleynement* 'pery'r llys ddeufis cyflawn'. Er inni gael synnwyr purion wrth edrych ar y llelhenyd 4212 fel goddrych *parhaôd*, eto i gyd rhydd y darll. AN ystyr mwy boddhaol. Dylid efallai, gan hynny, dybio i *yôled* neu y *lys* fynd ar ddifancoll ar ôl y ferf. Buasai'r blaenaf yn ddigon tebig i *-aôd* i allu peri dryswch.

4217. *y vynet yllat*. A ddylid deall *yŵ llat* neu *y (=y+y)llat*? Gwn yn dda am yr athrawiaeth *oe>yŵ*, ond methaf yn lân â chredu na fu *y+te-* mewn cyfuniadau fel hyn yn help pendant i gynhyrchu'r *yŵ*, 'i'w' a ddaeth bellach yn glasurol yn ein hysgrifeniadau.

4220. *roboaf*. Y ffurf gywir yw *roboant* ac o gamddarlenn hon fel *roboant* y deilliodd yr amryfusedd; ceir yr un camddarlenn yn 4230.

4221. *Ac ymbarattoi*. B 3721 *Le roi se aparaille 'y brenin a ymbaratoa'*. Ymddengys, felly, i eiriau fel *aozuc y brenhin* golli ar ôl *ymbarattoi*.

4222. *Ac yna yd arlbedad*. Tybiaf ddarford chwanegu *yna* wedi i *aozuc y b2* fynd ar ddifancoll o 4221; cf. B *e fet venir sa gent*.

4236. *y meint kyuoeth oed ym*. B 3733 *tot kant que nus temm 'y cwbl a feddwn'*.

4238. *Sef aozuc rei or dzef*. Darll. *y rei*, yn unol â B 3735 *Ceus de la vile* 'those of the town'.

4244. *ruglau y dal a ozuc*. LIC *ruglaŵ* . . . B 3738 *si li sua le front* 'torrodd chwys allan ar ei dalcen'. Cf. *ac urth e pzid nefasf awelef e glawr yr yferin ruglav y draet ae efkeiryau heb diarchenu etva* P 14, 35 ac efallai *ac a elei hebeiaŵ yn guat-uaru y dan ruglyau* (llsgr. *rugyau*) y *pennoe arnav* P 5, viib. Ymddengys y buasai'r ystyr 'symud yn ôl a blaen, siglo' yn gweddu'n fras i'r enghreifftiau uchod oll a hefyd i *rhuglo* 'to rub' TR. Os felly, buasai 'he wrinkled his forehead' yn rhoi synnwyr hollol foddhaol ac yn ein harwain i dybio mai *si rida le front* oedd y darll. yn nhestun AN y cyfieithydd. Edrych *ruglav* gyda'r meddwl a enwyd yn debyg i air wedi ei sylfaenu ar yr HFF *rigler*, *reigler*, etc. 'tynnu llinellau; (?) symud yn ôl a gwrthol; ?cuchio'.

4247. *ac na ozfuyaffant*. Darll. *ny o . . .* gyda'r LIC.

4255. *yffyd y mi yn etiued y mi ae rodaf*. Darll. *a mi ae rodaf*; deilliodd y *mi(ae)* o waith y copiwr yn ymddrysu a chario'r y *mi* blaenorol ymlaen.

4257-75. A barnu oddi wrth Mostyn 135, yr oedd yr ymyl hwn wedi mynd gryn dipyn ar ei waeth erbyn diwedd yr unfed ganrif ar bymtheg, oblegid cafodd Roger Morys gryn drafferth i ddarlenn rhai geiriau; e.e. *ae o gífuch* a ddryr am ar o *gyfuch* 4265; yn 4268 ffaelodd â darllenn yn *vaŵz*, a gadawodd bopeth oddi-eithr na *vedyly* allan o 4269-70.

4259. *a phetthar ieirll*. Ar ôl ieirll chwaneger *elkythred y boŵn*; cf. B 3751 *e quatre contes, uncles a Boun le senez ac ual y doeth y elkythred ar ogyfuch ac ef* 4265.

4264. *y gyfaithzach*. B 3753 *mariage*, arlliw nas ceir, hyd y sylwais, yn y geirlyfrau Cymraeg.

4268. *diolchuch idaŵ yn vaŵz y ellyllus*. Heddiw dywedem ni *d. ido am ei e*.

4297. *ac y triglys milys yn vrenhin*. B 3784 *Pus sunt Miles estre coronez 'Yna y parant goroni M', seremoni a ddigwydd wedi marw'r brenin*. Gan na cheir yn YBH ond *mi a rodaf it vy merch am bzenhinaeth gyt a hit a dim gair am y coroni*, nid yw *triglys* yn swmion'n hollol addas. Os dilyr y darll. ymddengys i rywbeth fel o *hynny* allan golli yma.

4304. *a gozuot ar eu gelynyon*. Darll. *a gŵedy gozuot* . . . ; cf. *sont il bien vengé* B 3789. Collodd *gŵedy* o flaen *gozuot* oherwydd tebygrwydd a chyfwerthedd orgraffol *gu-* a *go-* mewn geiriau fel *gozthrom* a *gŵzthrom*; etc.; am *gu-*=*gw-*, cf. *Orgraff*, §16 a 17, (iv).

4308. *herthyd y barabyl* 'upon his word (of honour)', nid 'according to his speech' RW. B 3792 *par parole*; ceir *parable a parable* yn HFF dysgedig ac oddi yno, ond odid y benthycwyd *parabyl*.

4312. *ac y eu llogheu*. Gw. Rhagenwau Mewnol dan *Ffuriant*, §28, (b), (ii).

4313. *y vynet yllat*. Gw. n. ar 4217.

4317. *amryuaylon gŵledi*. LIC *amryuaylon ŵladed*; gw. ar 227-30 ac o dan *Entau* yn *Ffuriant*, §21, (iv).

4320. *yna yd oed archescob oe vzenhinaeth ef ae vab*. Gan fod i Bown ac i'w feibion freniniaethau gwahanol bellach, ni ellir deall 'from his kingdom and son's'. A phrin y gellir sôn am 'an archbishop from his kingdom, he and his son . . .' gyda RW. Er gwaethaf clogymedd y gystawen, y tebyg yw mai at Gi, mab hynaf Bown nas enwyd eto, y cyfeirir. Deallir, ynteu, *ae vab ehun*; cf. B 3805 *Et Boves e son fiz*.
Ac yn dzebelit. Gw. ar 1942.

4325. *yn glaf gozleidaŵc*. Gw. ar 3787.

4328. *ny pharhaaf nepell*. B 3811 *ne dorrai longement 'ni pharhâf yn hir'*. Cf. *y nepell* 1807 (B *longement*); *y nepell* 2731 (B *ne payent durer*); na *dichawn parhau ynepell* YCMF 59. Sylwer bod *pell* ymhob enghraifft yn cadw ei hen ystyr (cf. *pel* 'long' Ll St Chad; LL XI, iii), ystyr nas croniclir yn y geirfâu, ond a geir (yn ôl J. Ll.-J.) yn y *Farddoniaeth*; cf. T27.5, 51.7, 76.3, etc. a chym. *bellach*.

4334. *pŵy a gynheil dy gyfoetheu urdedic*. B 3814 *ke tendra vos riches cassemeni?* 'pwy a gynnal eich meddiannau cyfoethog?' Prin y mae *urdedic* yn gweddu gyda *kyfoetheu* ac yn ateb Bown i'r gofyniad yn y frawddeg ni cheir mono: *tri meib a allant kynhal vyghyfoetheu* 4337. Digwydd *uzenhined vadedic* yn yr ail golofn yn hollol ar gyfer y darll. dan sylw a dichon mai oddi yno, o waith y copiwr yn ymddrysu rywfodd, y daeth i'r cyswllt hwn. Prawf gweithred y copiwr yn ysgrifennu *durdedic* cyw. *urdedic* nad oedd mor effro ag y gallai fod ac efallai mai -d y gair *uzenhined* yw'r d- a ddilewyd. Eto i gyd, ceir *uzenhined vadedic* yn 4368=*rois grant* B 3841.

4335. *eiffŵys diochaf*. Gw. n. ar 10, 1504, ac o dan *Orgraff*, §18.

4340. *arglŷydez*. Ceir 2 am s yn aml yn AN, arfer nas efelychodd copiwr CymC, hyd y sylwais, oddiethr yma; ond cf. efallai *eg karyz* Ll I 37=*ymparis* RBB 68.

4348. *val kynt*. Gw. n. ar 2660 a 2704.

4352. *kymeint yŵ y duchan ac na bu eirotet y gymeint*. B 3830 *il fet tiel duel, unkes ne vi si grant* 'he gives way to such grief; never have I witnessed the like of it' (collasai Bown ei farch a oedd mor gu ganddo ag un o'r teulu ac yr oedd Iosian ei wraig ar farw); cf. *pan . . . na ŵelfant y march. maŵz oed eu hafyn ac eu tuchan* 3901 (nid cyfystyron mo ofyn a tuchan yma)=B 3433 *kant ne veyent le chival*,

mult sont irez 'when they do not see the horse, they are grieved (or angry)'; *nachaf tuchan yn dyfot ar hyt y dyffryn parth ac attaf* WM 232=*tuchan achŷymuan mal* 2 ib. 230=*Owen et Lunet* (argr. W. Foerster 481) *Tel noise et del fraint demenoit* 'Such noise and din did he make'; *tuchan* P 8a, 54; P 8b, 25=*a'e gweymuan a'e duchan* YCM², 122=*keynato* P 10, 41b. Ymddengys oddi wrth yr uchod fod dau arlliw meddwl i *tuchan*, nid amgen, yr un arferol (i)=*cwynfan*; a (ii) *galar* (ar ôl un annwyl), ystyr a welir, gellid meddwl, yn 4352. Am ddatblygiad semantig tebyg, cf. *deuil* (i) 'douleur, chagrin', (ii) 'affliction causée par la perte d'une personne aimée', gw. O. Bloch, *Dict. Étym. de la Lang. Française*.

4353. *ty mab y tec.* Gw. Y Fannod dan Cystrawen, §39, (viii).

4356. *tynthat y tec.* Gw. 4353.

4361. *tyll deu.* LIC *ty elldeu.*

4365-6. *nyd oed da gan gi . . . eu cladu ŷynt ymplith dynyon ereill.* Awgryma B 3838-9 *Le rey ne voit mie . . . ke il gisent en terre, com sunt altre gent y gallai yny dāyar fod wedi colli ar ôl ŷynt.*

4369-70. *y2 eglŷys a baraffeŷ ef ehun y lŷneuthur.* LIC y *gŷneuthur*; gw. n. Henry Lewis yn BrDg, XL.

4356-73. Yr oedd ymyl de y golofn olaf hon yn gyfan pan gopiodd Roger Morys Mostyn 135.

BYRFODDAU
A ARFERIR YN YR EIRFA

<i>a.</i> : ansoddair.	<i>cyf. ardd.</i> : cyfuniad arddodiadol.	grdd. (gyf. gymh. eith.): gradd (gyfartal, gymharol, eithaf).
<i>a. amhend.</i> : ansoddair amhendant.	<i>cymh.</i> : cymharer.	grbff.: gorberffaith.
<i>a. bfl.</i> : ansoddair berfol.	<i>cys.</i> : cysylltiad.	grch.: gorchmynnol.
<i>a. cyffr.</i> : ansoddair cyffredinol.	<i>cys. ardd.</i> : cysylltiad arddodiadol.	grff.: gorffennol.
<i>a. gf.</i> : ansoddair gofynnol.	<i>cyw.</i> : cywiriad.	gthg.: gwrthgyferbynnner.
<i>adf.</i> : adferf.	<i>d.</i> (p., amh.): dibynnol (presennol, amherffaith).	gw.: gweler.
<i>amh.</i> : amherffaith.	<i>darll.</i> : darlener.	Gwydd.: Gwyddeleg.
<i>amhrs.</i> : amhersonol.	<i>df.</i> : dyfodol.	Hff.: Hen Ffrangeg.
<i>AN.</i> : Anglo-Normaneg.	<i>e.</i> : enw.	<i>ll.</i> : lluosog.
<i>ans.</i> : ansoddair.	<i>eb.</i> : enw benywaidd.	Llad.: Lladin.
<i>ardd.</i> : arddodiad.	<i>ebd.</i> : ebychiad.	llsgr.: llawysgrif.
<i>b.</i> : benywaidd.	<i>e.e.</i> : er enghraifft.	m. (p., df., etc.): mynegol (presennol, dyfodol, etc.).
<i>ba.</i> : berf anghyflawn.	<i>e.g.</i> : er enghraifft.	pers.: personol.
<i>batb.</i> : berf atblygol.	<i>enghr.</i> : enghraifft, enghreifftiau.	<i>rhb.</i> : rhagenw blaen.
<i>bgil.</i> : berf gilyddol.	<i>e. tf.</i> : enw torfol.	<i>rhfl.</i> : rhifol.
<i>bgyn.</i> : berf gynorthwyol.	<i>g.</i> : gwrywaidd.	<i>rhg.</i> : rhagenw gofynnol.
<i>cf.</i> : <i>confer</i> .		<i>rhph.</i> : rhagenw perthynol.
<i>cyf. adf.</i> : cyfuniad adferfol.		<i>s.v.</i> : dan y gair.

GEIRFA

Amcanwyd at roi yn yr Eirfa restr weddol gyflawn o eiriau'r stori fel y'u ceir yn *Llyfr Gwyn Rhydderch*. Cyfeiria ffigur ar ôl gair at rif y llinell yn y testun diplomatig a geilw seren sylw'r darlenniadd at nodiad. Cymerwyd y niferus ddarlenniadau'r testun Anglo-Normaneg o argraffiad Stimming, a lle barnwyd yn fuddiol, rhoddwyd cyfeithiad ohonynt. Nodwyd yn y rhestr bob amrywiad orgraffyddol, eithr wrth drefnu'r geiriau yn y colofnau, trafodwyd y rhai sy'n gorffen yn *c* a *t* (e.e. *creic*, *cat*) megis pe diweddent yn *-g* a *-d*. Eto, er y digwydd *-ae-* ac *-oe-* yn llawer amlach nag *-ay-* ac *-oy-* (gw. *Orgraff*, civ), ni roddwyd fawr sylw i'r gwahaniaeth orgraffyddol hwn wrth eu rhestru. Yn gyffelyb, ni wahaniaethwyd nemor wrth eu gosod mewn trefn rhwng ffurfiau fel *lidiab* a *litiab*, etc. Dangosir personau'r berfau a'r arddodiad rhedadwy gan y ffurau 1-6: ceir 1, 2, 3 am y tri unigol a 4, 5, 6 am y tri lluosog.

A

a, ac: *cys.*, (i) and 4, 8, etc.; (ii) but 1401, 1826, 1837, 2123, 3205 (*mes* 'but' 1324, 1659, 1668, 1900, 2857); am *a, ac*= '*mes*', cf. SG 191, 316, 340, 418, etc. (Potvin 25, 183, 219, 313); WM 489.

a: *ardd.*, of (=o): *truan* abeth 262; cf. 1532, 1533.

abast: *e.*, abbot 2680; *ll. *deu* 3804.

abzeid: *adf.*, *a. na* chollies y fynllwy 4348 (*pur poi perde le sen* 'he all but loses his reason' 3827); cf. *bzeid* *nas* to *res* ydnylleu 1225 (*pur poy he il ne le ad tretut derumpu* 'he was within an ace of tearing it to pieces' 1165).

achor: *e.*, cause 906, 1666, 1898, 2497; *o a. ardd.*, because of 233, 313, etc.; *oe h. hi* 294; *pa a. gyda* grym adf. why? 2489 (ceir 20 o es. o -os), *achaús*; *o a.* 200, 2919, 3102; *oth a.* 3036, *oe a.* 3964.

achub: *ba. a g.*, (i) to seize 214; (ii) to hurry to (a person); m.grff. 6 **affant* 3441* (+at); (iii) to hurry to (a person) with evil intent, to charge (of an animal) 448*; m.grff. 3 *-aod* 519, 1935, 3262 (+y) 3369; (iv) to attain, strike 519, 3167, etc.

achydic: *adf.*, 81; gw. *yhydyc*.

actón: *e.*, a quilted leathern garment 536.*

adar: *e.ll.*, birds 1420.

adaó: *ba.*, to leave 322, 579, etc.; m.df. 1 *af* 1813 (*rus gardera* 1046), 2257 (*serra* . . . *lessez* 1989); grff. 1 *edelheis* 1907; 2 *edelheist* 2913; 3 *edelhis* 1182, 1681, 2089, 2906, etc.; 6 *font* 3151; amhrs.

adelhit 1684; grbff. 3 *atafsei* 474, **fsei* 1854; amhrs. *edeifit* 2334; d.p. 2 *ettych* 3047; grch. 5 *ede6ch* 2078; ymddengys y perthyn *edelhis* 2089 ac *atafsei* 474, o ran ystyr, i *gadael*, a'u bod yn esiamplau o'r cymysgu a fu rhwng *adaó* a *gadael*; gw. *ol*.

adlo: *e.*, account, consideration: *dala a.* 399,* 689.

admiral: *e.*, emir 3599, 3627, 3633, etc.; *ll. es* 4170, **ys* 4059; am y ll. yn *-es*, -ys, gw. dan *Ffuriant*, §21, (v).

adnabot: *ba.*, (i) to recognize, identify 3868, 3933* (*conoistre* 3407, 3459); m.grff. 3 *adnabu* 1461 (*li out avant conu* 1369); (ii) to be acquainted with (person, thing); m.p. 1 *athen* 1516, 1692 (*conu=conois* 1545), 3806 (*Veytes unkes* . . . ? 'did you ever see?' 3398); 2 *athnaenst* (+*odoff*) 2077 (*mult ben le savez* 1857); amh. 3 *athaymat* 1514 (*conoistre* 1495), 3865 *athnaenat* 3597*; (iii) to realize, become aware: *ac a.y vot yn dyuot y dzev y tat* 2923 (*cele terre solet jadis mun pere garder* 2519).

adolóc: *bg.*, to request 3307* (LIC *adol-óym*); cf. WM 148, 410; SG 56, 215; P 27, 11, 94, 104, 223; BGw, Ll 34b, 194.

adolóyn: *ba. a g.*, (i) to request, beseech 270, 752 (*prier e requerre* 'to pray and request' 733) 867, etc.; grff. 6 **ygaiffant* 3028 (*prier* 2597); (ii) to pray to God 2455 (*Heil deu de magestel sucres l'alme* 2132); m.p. 1 *odylygaf* 2261 (*jeo pri a deu* 1992); am *od-*, cf. *odylygaf* P 9, 43b; *odologyffynt* RBB 34, Fac. RBB, XIII, col. 2.

adze: *adf.*, homewards, home: *dyuot* *a.* 226, 2774; *dŷyn* *atref* 1284.
adfŷyn: *a.*, (i) ?handsome 3453; *moz dec* . . . *a moz* *a.* (*bele e colurez* 'handsome and beautiful' 3001); (ii) noble 3212.* 3230; *varchalc* *a.* (*sire bachler* 2798), 3337: *marchogyon* *vzdolyon* *advŷyn* (*chevalier sené* 'wise knights' 2899).
ae: *bannyn* . . . *gf.*, 3970.*
aelwāt: *e.*, limb 1833; *ll.* *odeu 2893, *aylāt* 616, 943, 2015.
aftalben: *a.*, *gyda* *grym* *adf.* *very*: *y* *trifl* *a.* 1355 (*tut dolent* 1270); *cf.* *yn* *dziŷt* *a.* *RBB* 310; *cf.* *hefyd* *trifl* *ac* *a.* *oed* *RM* 271; *ar* *arfer* *eto* *fel* *adf.* *yn* *Ngheredigion*, etc.
aftuneyd: *a.*, ill-cut, mis-shapen 1982 (*metailez* 763=Hff Ffrainc *mestailiē*); *grdd*, *gyf.*, *gyda* *grym* *e.*, *aftuneyd* *de-* *formity*, *malformation* 1989.
auon: *e.*, river 4112; *gw.* *ar* 1304.
auozyl: *adf.*, to-morrow 128, 185.
auozyl: *adf.*=*à* *voire* 'surely' 1095.*
affreit: *a.*, needless 3210.
afŷyn: *e.*, rein (of bridle); *ll.* *eu 3269 (*reyne* 2833); *ŷyth* *yr* *a.* *at* *full* *tilt* 1248* (*grant* *eyre* 1185).
agozyl: *ba.*, to open 447, 1179, etc.; *amh.* *amhrs.* *if 2377.
agos: *a.*, near, nigh: *nac* *o* *bell* *nac* *o* *a.* 380 (*ne* *vi* . . . *de* *loins* *ne* *de* *pres* 382); *yn* *a.* *near* (of place) 2127, 2394; *a.* *y* *nearly* 2907, 3379, 3966.
anghŷanec: *a.*, *fel* *e.*: *yn* *a* 135 in addition to that, besides (*LlC* *achŷanec*); *gw.* *ygŷhŷanec* *ac* *ygŷhŷanec*.
(agel: *e.*, angel); *ll.* *egylŷon* 3807, 4362 (*angles* 3386).
anger: *e.*, wrath: *y* *lit* *ae* *a.* 1929 (*mult* *fu* *iré* 'he was very angry' 1734).
angheu: *a.*, death 895,* *agheu* 364, 796 (8 es.).
agharueid: *a.*, repulsive 1975; *gw.* *aneghur*.
aglad: *e.*, funeral 2760, 3811.
(agoz: *e.*, anchor); *ll.* *eu 362 (*ankeres* 363).
allan: *adf.*: *o* *hyn* *a.* *henceforth*; *o* *hymy* *a.* *henceforth* 37, 85, 661; *6626* *agozeu* *a.* 362 (*ankeres* *geter* 363); *ymmu* *cledyf* *a.* 1160 to unsheathe; *dyuot* *a.* 2376; *mynt* *a.* 2534, etc.; *ody* *a.* 2377 (*de* *hors* 'from outside' 2075); *yr* *poeth* *a.* *yd* *aeth* 4042.*
alla62: *e.*, altar 2865, 3806 (*auter* 2467, 3339).

allŷyd: *e.*, key 3888* (*clef* 3425).
am: *ardd*, around, about 131, 117, etc.; *am* *y* *forma* *aucta*, *gw.* *ymdan* *ac* *am* 280.*
amcan (*y*): *adf.*, (*ardd*, *yn* *6l* *GPC*) about; *ffully*, *a.* *y* *vil* 921* (B 879 *plus de* 'more than'), *amkan* *y* *v.*, 3261 (B 2826 *bien* 'quite, indeed').
amdzynder (*heneint*): *e.*, the weight of years 18,* 70 (*alout* *declinaunt* 42); *cf.* *yn* *am* *dzymmu* *ac* *yn* *lleŷu* *WM* 409; *g62* *amd26m* *oeda6c* *lb.* 413.
amdiffin: *ba.*, (i) 147 (*defendre* 154), *sim*; (ii) to redeem, save from sin 2807* (*pur* *son* *people* *salver* 2412); *yn*; *e.* protection 2660 (*garantie* 2298), 3973; *gw.* *ym-* *diffyn*.
(amdiret: *bg.*, (+*y*) to trust in); *d.p.3* *o 405 (*se* *after* *en* 405); *gw.* *ymdiret*.
amdygya6dyr: *e.*, bearer 823; *cf.* *ymdyg-* *ya6dyr* *P* 14, 138, 139; *P* 9, 146; *ac* *es.* *yn* *-a6dyr* *yn* *SG* 104, 109, 165, 182, 432.
amgen: *a.*, *nyt* *a.* *namely* 357, 536, 3103, etc.
amhera6dyr: *e.*, emperor 140, 161, 170, etc., *amheradyr* 74 (*emperur* 144, 148, etc.).
amhyl (*LlC* *amyl*): *a.*, large, vast: *athal* *ma62* *a.* 1962* (*le* *front* *out* *large* 1750).
amyllder: *e.*, multitude, large number 986* (*vermine* *a* *plentez* 945), 1161 (*a* *grant* *plenté* 1109), 1420, 2550, 2609.
amll6c: *a.*: *yn* *a.* 1758 (*apertement* *e* *cler* 'distinctly and clearly' 1597).
amot: *e.*, 3323 (*covenant* 2882).
amouyn: *ba.* *a* *g.*, to seek, look for 4198, 4199, 4200 (*demandant* 3701); *a.* *ac*, to enquire of 3229 (*aresoner* 2795), 4232 (*li* *ad* *mis* *a* *reson* 3731); *a.* *ac* (*am*); *m.* *grff.* 6 *affant 3442 (*de* *I.* *unt* *novels* *demandez* 2994).
amryuaylon: *a.* *ll.*, of different kinds 3779, 4020, 4317, *aelon 3875, *amraualŷon* 1162; *cf.* *amraual* *Ll* *I.*, 4, *alyon *BrDg*, *Geirfa*; *amryaval* *P* 44, 4, 9; *yon* *Ll* *I.*, 78.
amryffon: *e.*, discord, contention 3328 (*tenson* 2891).
amfer: *eg.*, (i) time 427, 3420, etc.; (ii) particular time (of birth): *a.* *y* *thym* *hi* 3125 (*mal* *de* *ventre* 2690); *yr* *a.* *da* 3138 (*oure* *fu* *bon* 2710); *pob* *a.* *at* *all* *times* 410; *yf* *llalber* *o* *a.* 886, 1580, 2616; *llalber* *o* *a.* 1595 (*meynt* *jur* 'for many a long day' 1473); *yr* *a.* (*yd* *oedym*)=*pan* *when* 3522.*
amŷs: *e.*, war-horse 438, 724, 1240 (8 es.), *amŷs* 98*, *ll.* *emys* 3487, *ŷun.* 470; *gw.* *Ffurfiant*, §21, (i).

amŷgafyn: *a.*, agile: *yn* *a.* 1299* (*le* *estru* *ne* *sout* *gré* 1231); *.cafyn*: *yn* *a.* 3942 (*legerement* 3465).
ana6d: *a.*, difficult 407.
aneghur: *a.*, indistinct, mumbling: *a.* *agharueid* (*y* *dyltedei*) 1974 (*vilement* 1756=*vileinent* 'after the manner of a villain').
anefm6yth: *a.*, restless 847 (*asprement* *cor-* *ant* 'impetuously fleet' 813).
anuod: *e.*: *gŷhneuthur* *a.* *ar* to commit rape upon, to outrage 2254-5 (*par* *force* *me* *prendrunt* 1987); *o* *a.* against one's will 503, 508, etc.
anuon: *ba.*, (i) to send, despatch (as envoy) 73, 84, 179, etc.; *m.p.1* *af 3502, 242 (=df.) (*enveierai* 247); *grff.* 1 *eis 3307; 3 *es 1442,* 2577, 2859, etc.; *amhrs.* *et 3778 (*unt* *amené* 3313); *grff.* 3 *yffe 418; *grch.* 4 **6n* 3099; *a.* *at* 3307, 3625; *am* *a.* *yn* *ol*; *a.* *ar* *ol*, *gw.* *ol*; (ii) to escort 2734.
anŷurfeid: *a.*, mis-shapen 2152; *gw.* *aftun-* *yeid*.
anŷheilog: *a.*, improper, ungracious 273.
anhygar: *a.*, ugly: *yny* *dozres* (*y* *ben*) *yn* *a.* 1076 (*il* *la* *fist* *briser* 1029); *marchogyon* *a.* *grŷf* 2552 (*ke* *sont* *fors* *e* *menbrus* 'who are strong and tough' 2204).
anŷueil: *e.*, monster 1954, 2624.*
annerch: *ba.*, to greet 2361; *dy* *a.* *y* *gan* *sabaot* 3862* (*saluz* *e* *ameytez* *de* *par* *S.* 3393), 4004 (*li* *saluz* *3528*), 4260, 4262 (*le* *roi* *saluent* 3754).
anmoc: *ba.*, to urge on 48, 3985. (*commande* 3505).
amnyan: *e.*, (i) humour, spirits 874; (ii) nature, characteristic 1838.
amodyfyn: *a.*, very deep 337.*
anrec: *e.*, present, gift 85, 179, 181, etc.
anregus: *ba.*, to make s.o. a present of sth. 2765; *m.* *grff.* 3 *oad 486 (*li* *ad* *fet* *pres-* *ant* 487), 3295 (*li* *ad* *presenté* 2858); *amhrs.* *oyt 375; *grch.* 2 *anrecca* 3841 (*bailez* 'present' 3370).
anreitha6: *ba.*, to destroy 1320 (*briser* 1247); *m.df.* *amhrs.* *ir 3274* (*n'en* *averai* 2840).
anryded: *e.*, honour 779; *yr* *a.* in honour of 2929; *gw.* *enryded* *ac* *ynryded*.
anrydedus: *a.*, honourable 720, 4280; *gw.* *enrydedus*, *ynrydedus*.
anryuedu: *bg.* *ac* *a.*, (i) to wonder 260 (*enfes* *se* *merveille* *he* *ceo* *poet* *estre* 261); (ii) to wonder at 1988 (*mult* *se* *merveille* 1775).

anŷa6d: *e.*, (i) condition, state 1028; (ii) consciousness 1876.
anurdedic: *a.*, servile, menial: *yn* *a.* 718 (*vileinent* 'like a serf' 702).
anŷylet: *grdd*, *gyf.* *anŷyl*, *a.*, dear, beloved, *gyda* *grym* *enw.* *daly* *kyghozuynt* . . . *rac* *y* *a.* *gan* *y* *bzenhin* 416 (*pur* *ceo* *he* *il* *estoit* *de* *le* *roi* *si* *prisé* 'that he should be on such terms of intimacy with the king' 413).
anŷyt: *e.*, chill, cold: *bot* *a.* *ar* to be, feel cold 2748 (*aver* *freyd* 2367).
anŷylnei: *e.*, beloved nephew 2164; *a.* *callon* 2134 (*Bele* *neveu* 'my dear nephew' 1907); *gw.* *ar* 680.
anŷyledus: *a.*, wrongful, without reason: *yn* *a.* 565 (*ne* *seit* *bien* *espleez*=*empeleiez* 555); *gw.* *dyledus*.
arall: *a.* *a* *rh.*, other, another 242, 518, 308, 1006, etc.; *ll.* *ereill* 480, 927, 968, etc.
ar: *ardd*, *on*; *ffurfiau* *pers.* 1 *naf 410, 714, etc. (10 es.), 2 *nat 693, 2256, 3207, 36 *na6 311, 368, etc. (42 o *engh.*), 3b(1) *nei 41, 114, 1376, etc. (7 es.), 3b(2) *erni* 1049, 2837, 3126, 3447, 4 *nā* 2813, 5 *na6ch 3068, 3126, 6 *na6unt 1872, 3648, *naunt 605, 4161,* etc. (13 es.), *mun 433, 801; *am* *y* *ffurfiau* *prin*, *gw.* *yn* *Ffurfiant*, §36; *am* *gyfuniadau* *o* *ar* *gydag* *enw* *neu* *ragenw* *dilylon*, *gw.* *dan* *yr* *enwau*, etc.; *ar*=*at* 15,* 3552.*
arbet: *ba.* *a* *g.*, to spare, have mercy on 2298 (*esparmier* 2028), 3977* (*reposer* 3500); *amh.* 3 *dei 429,* *grff.* 3 *da6d 2725, 6 *daffant 4138. *Gydag* *y* *yn* 429.
arbennic: *a.*, foremost, notable 694, 1468; *llys* *a.* 720 (*court* *honuré* 703).
arch: *e.*, command 2791.
archefcob: *e.*, archbishop 3332, 4319, 4338.
ardercha6c: *a.*, noble, illustrious *g.* 59.
araf: *e.*, weapon 539 (*arme* 536); *ll.* *arueu* 135, 205, 246,* etc.
aruac6: *a.*, armed 31, 77, 166, etc.
aruer: *e.*, decision 2,* 51.
aruer: *e.*, dress; manner 3209.*
arganmuot: *ba.*, to sec, set eyes upon (s.o., sth.) 3523, 3567, etc. (*veer* 3069, 3111, etc.); *m.df.* 6 *argenŷydant* 1771* (*les* *uit* *vener* 1608); *grff.* 3 *fu 446, 2686 (*uit* 439, 2318), 2957, etc. 6 *fuant 2398.*
argŷyd: *e.*, lord, prince, king 393, 532, 852, etc.; *ll.* *i 2396, 2614, etc. (7 es.); (=sire 394, 531, 809, etc.); 898, 932, 1366, etc. (18 *engh.*) (=sire) *gnur* 861, 889, 1289, etc.; 680, 791 (=beau sire

670, 765); 120, 124, 1787 (=beu douz sire cher 128, 133, 1621); 776 (=beau dus amy cher 756); 398 (=vois 399); 1549 (=vaillant chevalier 1433); 261, 999, 1105, etc. (=deu 262, 954, 1056); a. duó 889, 2454 (=deus de majesté 851, 2131); a. ieffu griff 2459 (=bele sire deus 2135); a. vzenhin nef a dayar 1084 (=beau sire deus 1040); 466 (mahun 453); a. dat 249 (=mestre 255); a. athro 2323 (=mestre 2047); 2993 (=bele mestre 2568); ll. i 600 (=compaignouns 585).

arglŷdes: e., lady 222, 1583, 1588, etc. (17 o engh.) (=dame 232, 1465, 1469); 3454, (=madame 3003); a. dec 1361 (=dame 1283); a. veir 3135, 3825 (=Sente Marie 2707, 3256).

argylfŷ: e., terror, dread 605 (frisouns 592).

argylled: e., (i) harm 539; glŷneuthur a. y to hurt, wound 1025 (ne l'ad grevé 1728); (ii) annoyance, worry; glŷm.a.y 2294 (vus fet il point anoy ou point encombret? 'Does he cause you any vexation or any hindrance?'); pob ryô ofut ac a. 2259.

(argylledu: (ar) bg., to harm); m.grff. 3 *aôd 3824 (ne sont damagez 3355).

aryant: e., (i) silver 100, 910, 2150, etc.; (ii) piece of silver, coin: yr dec arugeint a. 2809 (pur sile trente deners 2413).

arlloft: e., shaft (of a lance) 1309*.

arllŷffŷaô: ba., to clear (away); m.grff. 3 *aôd 2724*.

aros: ba., (i) (a) to wait: a. ychydic 4055; (b) to await; m.amh. 3 (=ail-ddf.) *ei 2115 (ne li attendist 1890) (LIC arhoel).

(arth: e., bear); ll. cirth 3758 (urs 3289).

arlŷlein: ba., (i) to carry 582 (sa banere porta 570); m.df. 2 arlŷbedy 530, 3206 (porterez 529); (ii) to lead 1058, 2883, 3963 (mener 1012, amener 2470, 3486); amh. 6 arlŷbedynt 3077; grff. 3 arlŷbedad 3032, 4222; amhrs. arlŷbedyt 2773, 3551.

afŷeu: a., left 560, 1407, 1915.

afŷgŷn: e., bone: a. mynŷgyl 2440 (le col 'the neck' 2116); melaŷgŷn y voadŷt 910* (le mestre os de sa quise 3440); ll., eŷgryn 1860, eŷgryn 1158.

attal: ba., to hold back 1893 (ferme le tint 1703); m.grff. 3 etellis 2471 (longement le tint 2143).

(atteb: ba., to answer); m.grff. 3 *aôd.

atlŷneuthur: ba., to repair, restore 2531 (haucer 'to raise, make higher' 2189).

athro: e., tutor, preceptor 2170, 2323, 2828, etc. 3922 (mestre 1930, 2047, 2431, etc. 2993 (bele mestre 2568); 2935 (sire 2526).

aôch: rhh., your; gw. Rhagentwau Blaen yn Ffuriant, §28 (a), (v).

aôchus: a., sharp (of sword) 3372 (furbé, 'shining, polished' 2931).

aôz: e., hour 4111: yr aôzhon 1177, 1276 yr aôz honn 219, 1850; a. offer 3412 (avespres 2967); myôn a. da 2779* (hure fu bon 2393).

albyr: e., sky 918.

B

(bach: a., small, little); llei, adf., less: na byd ll. yth karaf nochynt.

bachelor: e., Syr b. 3232 (sire bachelor 2798); ll. *yeit 3801*; bachylter; ll. *eit 3810 (bachelers 3352); cf. b. B1470=gôz illat YBH 1590.

bacrayth; gw. uacrayth.

baed: e., wild boar 139, 432, 435, etc. (10 es.); b. koet 44, 49, 121-4, *etc. (7 engh.); ll. beid coet 1622 (sengler 'wild boar' sy'n cyfateb i b. a. b. e. yn B; e.e. 129, 132, 143, etc.).

baedu: ba., to beat, thrash 1224, 1230 (baydu) (a. . . batu 1164; out batu 1170).

balch: a., ?turbulent 3707* (baudiz 3238).

baner; gw. maner.

bar: e. ll., barreu (heyrn) 2373 (fit les hus barrer 2075).

bara: e., bread 995; b. glŷenith 863; b. g. peill(eit) 1353* (pain de forment bulté 1275); b. peilleit da 1416 (payn besquid 1334); gw. n. ar 969.

baraf: e., beard 368 (la barbe 369).

barn: e., notion, judgement: ôzth y v. ae ellyllus 748.

barnu: ba. a. g., (i) to judge, sit in judgment upon 1325 (jugger morz e vifs 1250), 2813; (ii) to condemn: kan daroed b. y chozff 2457 (car le cors est alé 'for the body is doomed' 2132).

barôn (penhaf): e., 4117, 4127 (amaçur 'heathen chief' 3625, 3629); ll. *eit 2814, 3042, (8 es.), *yeit 3525, 3705, 4023. Cyfetyb y ll. deirgwaith yr un i barons, barnage 'baronage' a barone(z) 'baronage'. Yn 3705=chevaliers 'knights'; yn 3525=casés 'those whom he had provided with fiefs'.

(baô: a., filthy, vile); grdd.eith. baôhaf 507* (le plus mauvais 509).

bedyd: e., baptism 2143, 2214, bedyt, 4179, bedit 4139*.

bedydleŷtyr: e., font 2167 (le fons 1930) 2210 (ib. 1957), betyd. 2210 (le fons 1957).

bedydyaô: ba., to baptise 1608, 2163, etc.; m.df. 1 *af 2146 (from baptiser 1915); m.amhrs. bedydýt 2164; grff.amhrs. *ôyt 2208, 4178.

begythyaô: ba., to threaten 495, *1238, 1375, etc.; m.p. 2 begethy 2694; m.grff. 3 *aôd 3320; gw. bygôth.

bei; gw. pei.

beich; gw. llaômueich.

beichogi: bg., to conceive, become pregnant, 12, 63 (out . . . un emfaunt 37).

(beidaô: ba., to dare); m.p.1 *af 1254, 4017; amh. 3 *ei 424, 1059, 1063; d.p. 3 *o 1548*.

beinc; gw. meinc.

bellach (o pell+ach): adf., (i) now; henceforth 890, 3493 (huimes 3046), 3871, 4031 (ore 851, 3410, etc.); ?(ii) by this time 3807 (ore 3342); (iii) nyt . . . b., not . . . any more, again 2466 (cf. jeo serai perie 2139).

(bendigô: ba., to bless); m.grff. 3 *aôd 4191 (l'a beneit 3694).

bendith: e., blessing 1452.

benedicite: e., 2494 (Benedicite 2158).

befant; gw. byfant.

beth; gw. peth.

beumyd: adf., daily, every day 970 (chescun jour 924).

bilein: e., (i) serf or feudal tenant of the lowest class: b. pzoŷadŷ 715* (velein reproé 699); u. truaŷnt 721 (truaŷnt vil prové 704), 723, 766*; ll. *eit 724; (ii) ?condrel: tydi v. dylhet 1990 (Di moi velein 1776); ryuelu ar y b. 2288 (encontre un vylen . . . guerrier 2020); (iii) ?demon (laniueil, gw. §12 (v)), 1954 (un veley 1744); a., villainous: Jugeil b. 2227 (velein berger 1971).

blaen: e., point; forepart: ar vl. y cledet 1133; o vl. in front of, 1241, 3377, etc.; oe vl. 1952, 2150, on bl. 1789, oe eu bl. 3519; o2 bl. (a) in the van 574, 583, 2656; (b) ?forthwith, at once 1917*; yml. â grym ardd. 530, 3365 (devalunt 530, 2925), ymbl. boôm 2898; a., fore: y ddeudzoet ul. 1940, 1918 (elayn), y vydin vl. 2644, 2651.

bleô: e. ll., hairs 585.

(bleôaôc: a., hairy, shaggy); grdd.gymh. *ogach 585 (plus . . . velu 572).

bliant: e., rich silk material: y gŷfŷc vl. 1840*.

bligao: ba., to flay 338, *1090, blig-aô 637; m.grff.amhrs. *ôyt 638; d.p.amhr. *er 221.

blodeu: e. ll., flowers (of gold leaf), 4084,* 4092.

blog: e., wrath: rac llit a blog 733.

blôyd: e., year: pmythegml. 419; blôydy 1519, 3098; blyned: seith ml. 1600, 2142, etc. (6 es.), leir bl. ar dec 2804.

blygder: e., anger: rac dicioue in a bl. 499 (de ire 502).

blyghau: bg., to become angry 4093 (out honte 'felt it a dishonour, an insult' 3603).

bofŷach: eb., (i) vaunting, boast 2006 (trop aiez avantant 1794); (ii) ?credit, honour: b. vechan yô it vygozuot 1258 (bien me purrez mater 'you may well overcome me' 1192).

(boçfŷach: bg., to boast); d.amh. 4 *un 1901 (si jeo fuse . . . e jeo me avantas 1713).

bot: to be 41, 46, 76, etc.; m.p. 1 ôyf 157, 607, 781, etc. (24 o es.), yttôyf 3035, 3839; 2 ôyt 158, 276, 278, etc. (18 o engh.); 3 (a) y mae 126, 932, 1470, etc., y may 965, 1465, 1522; y mae=mai 1556, 1578, 1903, etc. (12 es.), mae=mai 2358, 3896, 4067, 4257, may=mai 2169, 2251; y taô 1542, taô 3789 (am y rhain, gw. dan Y Cymal Enwol yn Cystrawen, §45; mae=pa le mae? 1628, 2620, 3186, may 815; mae=ys 1735*); y mae=ibat 89,* 3016; 3 (b) yô 262, 277, 353, etc. (53 o es.); ydiô 1545, yttiô 4270; 3 (c) oes (grofynno) 118, (mewn ateb) 120; (ar ôl nyt 344, 395, 602, etc. (9 es.); 3 (ch) ys (ar flaen brawddeg 395, 488, 783, 2720, 1532, 1533, 1766, 2720, 2999; 3 (d) yffyd (rh.) 243, 400, 840, etc. (22 o engh.); y sy 1367; 3 (dd) ofit—if there is 343*; 4 ym 2078, 3149, 3233, 3735, yttym 3075; 5 yôch 2285, yttôch 4200*; 6 yml 3194; p.arf. a dyf. 1 bydaf 483, 687, 1971, etc. (11 o es.); 2 bydy 1280, 4331; 3 byd 119, 218, 237, etc. (36 o engh.); 4 bydôn 1714; 5 bydôch 3275; 6 bydant 3820; m.amh. 1 oedôn 518, 1580, 6m 2819, yttôydôn 3189; 2 oedut 3963; 3 oed 370, 423, 3740,* etc., oyd 8, yttôed 859, 1247, 1456, 2896, 3164, yttôyd 2887; 4 oedem 4165; 5 oed-eûch 4164; 6 oedynt 29, 578, 3692,* etc. (16 o es.), oydym 665, 801, 1092, 1801, 3256, oydynt 2075, yttôdynt 138, yttôdynt 3833, 4195, yttôdynt 4342; amh. amhrs. oedit 2491, 2497, yttôdyt 3853; amh.arf. 2 bydat 395; 3 bydei 42, 1289,

1873, etc.; 5 *bydem* 1767; *oed*=amh.arf. 3
bydei 150,* 1592, 2720; grff. 1 *buum* 1664,
 2141, 3098, *bunn* 1904, 1994; 2 *buoft* 4157;
 3 *bu* 97, 111, 180, etc.; 6 *buant* 2068,
 2684, 2731, 3162, 3398, 4133, *buont*
 2781; amhrs. *bulyt* 3461; grff. 2 *buaffut*
 317; 3 *buaffei* 597, 1425, 1438, etc.;
 d.p. 1 *bloyf* 388, *bof* 1899; 2 *bych* 971;
 3 *bo* 404, 967, 1089, etc.; 5 *boch* 3738;
 6 *boont* 2872*; amh. 1 *beon* 3051, *bón yn*
pei ettón i 1726; 2 *beut* 1601; 3 *bei* 148,
 166, 826, etc.; grch. 2 *hyd* 234; 3 *bit*
 1816, 2582, 3207, *boet* 2814, 3109, 3145,
poet 2837; 4 *bydón* 600.
bod: e., will, goodwill; oth v. of thine own
 free will 502, *oc eu* (=y her) *bod* 2350; *óth*
dy v. 793, 2992 (*a grez* 'according to
 your wish' 2567).
bodi: bg. ac a., to drown 1330, 2083, 2228.
bodlon: a., delighted, pleased 3666 (*joiant*
 3099).
boly (llsgr. *boli*): e., belly 2900.*
bon: e., base; b. y *gluff* 1104 (*desuz* l'oreayl
 1052).
(bonclust)af: ba., to box the ears; m.grch. 2
 a 566.
bonhedic: a., of noble race 701, 1023,
 1524, 3397 (*gentil* 988, 2953); *Pa beih*
a daruui yit 62 b. 4233 (. . . *sire, gentilz*
hom 3732).
(bozd: e., table; ll. *eu 3756; gw. *lliein*.
boze: e., morning; yn v. early 129, 3111
(par matin 2675), 3310 (*a.m.* 2869), 3356
(par m. 2915); y b., *adj.*, at an early hour,
 2536 (*par matin* 2193), 3312 (*par m.*
 2871); y b.=y b. *tramoeth* 3257 (*Dreit*
a demein 2824), 3684 (*quant l'aube appar-*
ust 3216), 3793* (*quant l'aube apparust*
 3216) (*demain ert rois* 3325); y b. *dzan-*
noeth 4033 (*A l'endemain* 1589), 2441 (*E l'en-*
demain 2117), 3330 (*A matins* 2893),
 3898 (*par matin* 3432), 4315 (*al matin*
 3801).
bozedyd: e., break of day; yn v. *glas y dyd*
 1205* (*meymes icel jour* 'that very day'
 1147).
bozeugóeth: e., gyda grym *adj.*, one morn-
 ing 3110.*
bzat: e., treachery; *oed* 16yll *ar bzat* 1018
(de cel treisoun 973).
bzadôz: e., tóyllôz *bzadôz* 1984 (*traitur!*
 1772).
brath; gw. *degmrath dan dec*.

bzathu: ba., (i) to sting, bite, (of a snake)
 968, 989 (*unt emeniné* 947), 1013 (*li*
mordi 'bit him' 968); (ii) to spur (a horse)
 590, 641, 1818, etc. (*brocher* 576, 629,
 1650, etc.), 1261, 2483 (*exporner* 1199,
 2152), 1334, 2010, 2899, etc. (*poindre*
 1256, 1798, 2492, etc.); m.p. 1 *af 564;
 grff. 3 *aod 450, 2677, 2682, etc. (6 es.);
 6 *affant* 4126; grch. 2 *brath* 562; (iii)
 to strike, wound, 592 (*le feri* 'struck
 him' 577), 2700; 164 (*dis plaies lui firent*
 'they inflicted ten wounds on him' 577),
 3600; (iv) ?to kill 3722 (*l'amirail . . . ad*
Sabaoth occis 'S. killed the emir' 3259).
braut: e., brother 1382, 1677 *bzaut* 1639;
 gw. *vnbzaut*.
braut: gw. *dydbzaut*.
bzaut: e., foster-brother 743,* *lkaeth
 1486, *uaeth 1550, *uayth 891, *faeth
 1627.
bzeich: eb., arm 1405, 1856, y *freich* 1407;
 ll. *eu 615, 1945, 1975, 4358; (ii) paw;
 ll. *eu 1945; cf. SG 411 *breich=jambe*
 'leg' Potvin 385.
bzeid: *adj.*, hardly 498, 732 (*a poi* 'within
 a little' 502, 716), 1225, 3904 (*par poi*
 1165, 3435), 2594 (*a peyne* 'with diffi-
 culty' 2244); gw. *abzeid* a r n. ar 421.
bzeidóyt: e., dream 3908, *bzeudóyt* 3165,
 3166.
bzenhin: e., king, prince 366, 2962,* etc.
 (116 o es.), *brenhin* 693, 2605, etc. (11 o
 engh.); ll. *ed 1618, 1656, 4059, etc. (6 es.,
 oll yn b2-).
bzenhinaeth: e., kingdom 397, 704, 729,
 etc. (7 engh.); ll. *eu 4020, *yaeth 3160;
 3414, 3427, etc. (6 es.)=realme (reaume)
 yn 1008, 3570, 3790; *regi(o)un* yn 397,
 704, 2114; *regné* yn 729, 3160, 3414,
 etc. (8 waith).
bzenhinaol: a., royal, princely 2983, 3346,
 3550, 3591 =(princép pob tro).
bzenhines: e., queen 1589, 3321, 4325.
bzethyn: e., cloth; *bz. odidaic yó* *oz parth*
dzaó yz moz 757-8 (*mon bliaut de saie*
de utre mer 738); gw. ar 1840.
bzic: e., branch; *dan vz. pren* 861 (*suz un*
arbre 823).
bziilwaf: ba., (i) to break, tear 3972 (*rumpre*);
 m.grff. 3 *bziúys* 3701; (ii) to squash, beat
 to pulp; m.p. 1 *af 2003; (iii) to mix as
 ingredient; m.p. 1 *af (=df) 1698 (*frai*
medler 1549).
brilhedic: a. bfl., bruised, black and blue
 781.

bzon: e., breast 93, 342, etc. (13 o es.),
bzôn 169, 287, *bzonn* 4197, 4274; *gyr bz.*
 3018 (*devant* 2588), 3792, 3902; *rac bz.*
 93, 342 (*deuant* 342), 606, etc. (14 o
 engh.).
bzút: a., boiling; o *blóm b.* 2745 (*de plum*
boylant 2364); cf. o *bl. bzut* P 8b, 10=
 o *bl. tated* P 10, 11a.
bzúdyr: eb., 3394, 4047 (*bataill* 2951,
 3563), 3607, 3698, etc.
bzyt: e., mind, thought; (i) *bot yn dzóm*
ganthaó (*genthi*) y v.; (ii) 1646, 1687 (*estre*
(mult) dolent) 'to be (very) sorrowful'
 1507, 1540; (iii) *bot yn y b.* (+be.) 2065
(estre apresté 'to be ready (to)' 1850).
bzynn: e., hill; *yfllys b.* 3377 (*un val pen-*
dant 'a sloping valley' 2935).
bzys: e., haste; *ar v.* 3739, 3966, 4208
(a tant 3272, 3489, 3708).
(bzyff)af: bg., to hurry; m.grch. 2 *a
 4356.
bugeil: e., shepherd 264, 2169, 2227, etc.
(bercher 263, 1933, *berger* 1971).
blúgeileid: a., threadbare, poverty-stricken;
glsic lbg. *dzóc ymdanat* 239* (*poverement*
vestu 'shabbily clad' 245).
bugeiffon: e., shepherd's crook; y *ll.*
gadarn 266 (*masue* 'club, bludgeon' 266);
 cf. *ffon* 2018=*mace* 1807; cf. *bagylfonn*
 P 14, 35.
(b)elch: e., battlement; ll. *bylcheu* 492; cf.
mur a bylcheu arnaw SG 411=*mur*
batailles Potvin 305.
bón: e., bitter 1974.*
bózkün: e., gyda grym a., of Burgundy
 545.*
bózô: ba., (i) to throw 230, 362, 1065 (*getter*
 363, etc.), to hurl 983 (*ruer* 940); b.
golóc *ar varch b. ae chénych* 2938-9
(conceiter 2529); b. *karyat* *ar* 3287
(s'amur turner a 2850); m.p. 1 *byryaf*
 (=df.) 1700 (*frai . . .* 1547); grff. 1 *byr-*
yeis 336; 3 *byryad* (*neit*) 1338 (*feri zey*
'throws himself' 1257), 2222 (*salt dedens*
'jumps into . . . 1965), 2231 (*saili est . . .*
hors 'he jumps out' 1974), *byrad* (*neit*)
 2756 (*chet jus* 'falls down' 2373) (10 es.
 o -aod), *byryóys* 4161; amhrs. *byryóys*
 983, 1107, 2880 (-*óyd*); (ii) to hit 2706
(ruer a 'to hurl at' 2334); amh. *byryóys*
byryut 2571 (*asener* 'to strike, deal (a
blow) 2226); m.grff. *byryad* 2753 (*le*
messenger feri 'he strikes the messenger'
 2371), etc.; (iii) to unhorse; m.grff. 3
byryad 3602* amhrs. *byryóys* 155; (iv) to
 hurl to death, kill 2716 (*cravanter* 2342),

3974 (*abatre mort* 3498), 3600, 4108
abatre 3617); (v) to cast, found (metal)
 912 (*ry uyrô*) (*founder* 871).

bóyt: e., food 858, 2775,* 3433,* etc.

bóyllôz: e., victuals, eatables 1802 (*vitayle*
 1637).

(bóy)tuil: e., wild beast; ll. *et 1850 (*Bestes*
 1676).

bóytva: bg. ac a., to eat 679, 1161,* 1426,
 etc. (11 o es. -t-), *bóytta* 676; m.grff. 3
 *aod 1422 (â-t-).

bychan: a., small 276, 1111; b. *bechan* 1258;
 grdd. gymh. â *grym adj.*, *llel* (*ne vis*
averat le plus vil 2701); e., 430, 4138,
 4188.

byt: e., world 371, 431, 4008,* *oz b.* ar ôl
negydd (a) *gyda grym a.*, any; *ny ddodei*
ôz oz b. y laô erni 1049* (*il n'i averet*
homme en secl . . . ki . . . 1003); *nyit oed*
oz b. ôz lalbenach 1343 (*mult fu Boefs lee*
'B. was immensely glad' 1264); (b) *gyda*
grym adj., 2339* *hyt na* (*gydat* or *b.* *beth*
a llinat (*dedens son qer l'ad mult onés* 'in
 his heart he has much loved her' 2055)).

bydin: e., army 2642, 2715 (*eschele* 2278,
 2341, etc.), *bydym* 2669; ll. *oed 3393*
 3616* (*eschele* 2950, 3150, 3527 (*assemblez*
 3071) 3101 (*estor* 3611)); y v. *ulaen* 2644,
 2650; y v. *ol* 2645.

bygúth: e., threat 151, 512, 1778, 2115;
 ll. *hygythyein* 2357,* gw. *hefyd* *Efuriant*,
 §21, (iii) a *begythyaf*.

(bygyl)u: bg., to be afraid; m.grff. 3 *aod
 2684* (*nul ne se amoye* 'none was afraid'
 2317).

bymnac; gw. *gwy*.

byzr: a., short; *yn oet dyd b.* 4010.*

byfant: e., a Byzantine coin 1450* (*besans*
 1358).

byth: *adj.*, ever 3055, 3060, etc. (6 es.)
wyth 623, 1005, 1021, 1387.

byô: a., living, 221, 469, 637, etc.; e.: y
varnu ar v. a marô 1326 (*juger mors e*
vifs 'to judge the quick and the dead'
 1250).

bylhyt: e., life 686, 3761, 3770, etc. (7 es.),
byôyt 2482, 2830, *byôhyt* 2689.

cast: e., (i) battle 3991* (*bataille* 3513);
 (ii) army, host; ll. *deu 3375.*

cadarn: a., (i) strong 267, 991, 1976, etc.;
 (ii) vehement, fierce 569 (*par moult grant*
feriez 559), 1312 (*redde* 1240, of current);

(iii) proud, boasting 2694 (*ferement* 2323); grdd.gyf. *et 1312, 1422, 1873; grdd. eith. *af 824; ll. *kedyrn* 3823, *kedern* 4079; yn *gadarngruf* 2031; yn g. *ddiogel* 957 (*mult fortitudo* 913); 2374; yn *durruig* g. 950 (*mult estreitemen* 'very tightly' 909); yn g. *llychyr* 248 (*com pruz e hardi* 252).

cadarnhaw: ba., (i) to fortify 2530; (ii) to confirm; m.df. 1 *af 2967 (*jeo l'otrai* 2550).

cadu: ba., (i) to watch over, guard 237, 1746 (*garder* 244, 1590), 3128 (*pur vostre cors serer* 2698); (ii) to defend, hold; m.p. 3 (=df.) *am keidol ac am differ* 2356, 3574, (*bien est par li tenu e gardez* 3116); (iii) to retain, reserve (sth. for s.o.) 1030 (*garder* 991); gw. *ymgadod*.

kadoyn: eb., chain 1062, 2955; ll. *eu 956, 1141, (*liens* 'bonds, shackles' 1090), 2374.

cayai: a., closed 1103.

caer: e., fort 908 (*kernel* 'battlement' 868; ll. *keyryd* 2531).

caff: ba., to have; to obtain, get; to come upon; etc. 43, 2705, 3402, etc. (9 es.); *kael* 626, 858, 1000, etc. (10 es.); m.p. (df. yn *fynych*) 1 *af 1692, 2691, 3039, 3324, 3539; *cahaf 508, *caf* 467, 1226, 1371; 2 *keffy* 3431, 3541, 3625, 3882, 3939; *key* 627, 964, 966, 970, etc. (9 es.); 3 *keif* 1670, 1792; 4 *cafn* 1630, 3998; 5 *keffoch* 3276, 3738, *keoch* 622, 2313; amhrs. *keir* 1672; amh. 1 *kaun* 122, 1665, 1729; 3 *kaei* 996, *kai* 1413, 1274; 3 *kauas* 1428, 2916; 4 *caiffam* 601; 6 *kaol(f)ant* 2315, 2333, 2799, 2980, 3259, *caiffont* 3161; amhrs. *kahat* 2521, *kafat* 3842; grbiff. 3 *kaol(f)ei* 1137, 1198, *kafffoedei* 3296; 6 *keiffynt* 1620; d.p. 3 *kafo* 1782; amh. 1 *kaun* 121, 703; 3 *kaei* 1288.

kalammei: e., the calends of May 78, *clanmei* 113.

kalet: a., hard 2450, 2727; grdd.gyf. *iet 1827, 1925, 1977.

caletym: a. cyf., hard and sharp: *elbined* c. 1977, 2388 (*dure* 1765, 2084).

callon: e., heart 206, 296, 497, etc. (15 es.), *calon* 2755; gw. *amlynei*.

*cam*¹: e., step, pace 2904; *gw. *uncam*.

*cam*²: e., injury, wrong, 315, 666, 2904.

*cam*³: a., wrongful, unjust 792, 2133, 2461, gw. *Adferfau* yn *Cystrawen*, §48, (ii).

(*kamkuhuda*: ba., to accuse falsely; m.grff. 6 *affant* 3540 (*ke moi jugerent*

a tort e a pechez 'who judged me wrongly and sinfully' 3087).

canu: bg., to tread (llsgr. *canu*) 3886.

kamleadae: a., wrongful; yn g. *pechadurus* 2558 (*a tort* 2216); *efallai* trosiad o *a tort e a pechez*; gw. *kamkuhuda*.

kan, *kany*: eys., (i) since: *kan* 807, 2456, 2664; 3075 (*gyda berf bob tro*), *kany*, 443, 518, etc. (34 o es.), *cany* 200, 202, etc. (16 o engh.), *kany*=*kan* (*gyda berf*) 293, 890, 894, 1273, 1496, 1534, 2253, 3504; *ys*=*gwrthrych* y *ferf* yn *kany* *g'm* 1473; (ii) since . . . not (a) *kanny* 550, 551 *canny* 680, 766, 2192, 2601, *gyda rh.m.* 3 -s 2040; (b) *kany* 425, 1665, 2731, etc. (9 es.), *gyda rh.m.* 3 -s 292, 2350; *kany*=*kanny* 3676; *kany* *pann* 2911.

cant, *cant*: rhfl., (i) hundred (a) *cant* *pagan* 1119, *trychant* cited 899, *trychant* *gely* 3752, *pumpcant* *marchaoc* 2247; (b) *can* *mil* 494, 581, 4222, c. *p'onn* a c. *meirch* 3751; (ii) e., *cant* 1111, 3105, etc. *petoar-cant* 3754, *pumpcant* 3707, 3758; *po* e. *po* *mil* 3953 (*par mil e par cent* 3479); *canlleith* a hundred times 3242, 3472; *canf* 2653, 3108 (*k-*).

kanal: e., middle: *k. y daryan* the boss of the shield 2701 (*son escu par mi fend* 2329).

kanhozhly: e., help, succour, assistance 517, 2601, 2712 (6 engh.), *kanózhly* 1671, *kanyrthly* 1737.

kanhozhlyau: ba., to succour, to help militarily 4219 (*succure* 3719), *kanózhlyau* 3960.

kanlyn: ba., to accompany, keep pace with 2918 (*ajuster* a 'to join company with' 2510), 4130.

kanmael: e., praise 2919; gw. n. ar 2916 a'r *Rhag.*, §12(b).

canmoledic: a. bfl., praiseworthy 3815 (*mult lez* 'very joyous' 3350).

canmwyaf: adf., for the most part 629 (*le plus* 614).

(*canu*: e., song); ll. *eu 3875, 3878, *3890.

canu: ba. a g., to sing 903, *921, 1044, etc.; c. *conjuración* 1044, (*fer* par *devise* 'to make according to art' 1001); c. y to sing of 3225* (*chanter de*), 2785; m.p. 2 *keny* 278, *338, 722; amh. 3 *ei 3874; grff. 3 *i 569, 2864, 3332, 4288.

canlleith: gw. *can*, *cant*.

car: e., kinsman 1517 (*parente* 1407).

carbunculus: e., *maen* c. a sort of precious stone 914 (*un charboncle cler* 872), 1751 (*un charbucle cler* 1593).

carchar: e., prison 1082, 1157, 1444, 2141; *ygh*. bound, guarded 665, *803 (*cf. delier* 653, *lié* 776), 1881, (*cf. garder* 1694).

(*carcharoz*: e., prisoner); ll. *yon 635.

carcharu: ba., to imprison 1442, 1593.

caredic: a. bfl., (i) friendly, intimate 1463 (*cf. li li out avant conu si li va beyser, Amy, dist Bover* . . . 1369-70); (ii) loving, honoured 4279 (*ma file honorez* 'my honoured daughter' 3768); (iii) e., *vygharedic* i my dear friend 2718 (*ami cher* 2343), 2815 (*amis* 2420), 3306, 3430 (*amis* 2981); gw. n. ar 680-5.

caryat: e., love 19, 71, 76, 467, etc.

carrec: e., rock, crag, cliff 2769* (*rocher* 2384); gw. *creic* a chym. *carrec* SG 151= *roche* Queste (F), 222.

cartref: e., a grym adf.: *trigyaol* g. 598; *bot* g. 608.

caru: ba., 8, 58, 672, etc.; m.p. 1 *af 232, 819, 1495, etc.; 3 *car* 1025; amh. 2 *ut 2820; 3 *ei 102, 417, 2340, etc.; 6 (ym)-*gerynt* 1614; grff. 1 *keris* 1495, 1579, 2140; 3 *aod 583, 2139, 2845; d.p. 2 *kerych* 3424; gw. *lledratgaru*.

caffau: ba., 1592 (*hayr* 'to hate' 1472).

kafllell: e., (i) castle, fortress 504, 654, 697, etc. (*chasteus* 505, 654, etc.); (ii) keep 491, 509 (*tour* 495, 512); (iii) court, palace 1486 yn y *llys* ar c. (*paleis* 1386).

cau: ba., to shut 2418; m.grff. 3 *kayaod* 2372.

caoz: e., giant 1367, 1373, 1387.

hederynt: e., (i) vigour, might 1068, 1340 (*force* 1022, 1263); (ii) strength (of armed men) 149 (*plus compainuns* 157); (iii) strongholds 2844 (*donjons* e *fermetez* 2446).

hedymdeith: e., 165, 244, 1122; ll. *on 287, 512, 599, etc. (13 o es.), *kydymdeithon* 2664, 3182; *kei*- 891, ll. *on 930, 1053, 1703; 2312 (i) friend, companion: *yffyd* *gyweillt* a ch. 244; *ty mrautwyth* am k. 891 (*mon dux compaignon* 852), etc.; (ii) ll. companions in arms, fellow-knights 272 (*baronnies* 'barons, warriors' 270), 1053 (*gent* 'troups, men' 1008), 1761, 2266 (*chevalers* 1600, 1995), etc.

keinae: e., penny 1110, 2838, 3239, 3277 (*dener* 1060, 2441, etc.); gw. *Adferfau* yn *Cystrawen*, §48, (i).

keitat: e., guardian 2926.

keiffau: ba., (i) to seek, look for, 139, 882, 1795, etc. (17 o engh.) (*quer* 143, 842, 1631, etc.); m.grff. 3 *aod 2379;

(ii) to ask for 695, 3888 (*demandeur* 682, 3425, etc.); m.p. 1 *af 3239; grff. 1 *eis 2838; (iii) to attempt, endeavour 1389, 1400, 1940, etc.; m.p. 3 *keis* 3050; gw. *ymgeis* a'r n. ar 2799.

celerdy: gw. *dan* S.

celu: ba. a g., 681 (*celer* 670), 2556 (*ne se tenir mu* 'not to hold oneself mute' 2210); m.p. 1 *af 681, 1019, 2138, etc.; grch. 2 *kel* 120; c. *rac* 681, 876, (*ne . . . gaber* 'not to say sth. by way of a joke' 837), 1019, 2138, etc.

kelldyd: e., lie, falsehood: *dylbedut* k. 279 (*mentir* 280), 765, 4075 (*mentir* 3584); ll. *eu 4168; *canu* k. 337, 722 (*mentir* 338, 706); *dachymygu* k. 1125 (*degarer* 'to joke, speak in jest' 1072).

kenedel: e., (i) kindred, kith and kin 2937 (*mes parens* 2528), *kenedyl* 4049 (*parente* 3565); (ii) people, nation 3691.

(*kenhadu*: ba., to give permission); m.grff. 3 *aod 3113 (*congé* . . . *dona* 7676-7).

kennat: eb., (4196), 25, 73, 87, etc. (28 o es.); ll. *deu 2599, 2603, 4008, 4208, *kenhat* 2752, 3528, 3771, etc. (6 engh.); ll. *deu 3497, 3632, 4201, etc. (5 es.), *kenat* 91, *kenyat* 3112, *kenhyat* 3764; (i) messenger 25, 73, 87, etc. (26 o engh.); (ii) leave, permission, consent, 289, 3041, 3489, etc. (*congé* 202, 2608, 3042, etc. (9 es.); (iii) command, bidding, order 2535 (*commandement* 2191); *kenmyrl* k. 1451, *3041, 4313 (*prendre* *congé* 2608, 3798), 3112, 3489, 4316 (*demandeur* *congé* 2676, 3042, 3801); *erchi* k. 3835, 4217 (*demandeur* c. 3364, 3717); *mynnu* k. 3836 (*demandeur* c. 3364); *roi* k. 289 (*doner* c. 202); cf. *yna* y *kerdaod* y g. *racdaod* 3771.

kennadözi: eb., message 96, *752, 756, etc. (6 es.) (*message* 101, 737, etc.), *kennatözi* 2555.

(*kerd*: e., song); ll. *eu 256.

kerdet: bg. ac a., (i) to go, wend one's way 267, etc. (*aler* 266), 574, 2505 (*s'en aler* 563, 2167), 2267 (*achiminer* 1996), (*en-chiminer* 2813), 1148, (*repasser* 1006, 3530); k. ar droet, to run about on foot 717 (*coure* . . . a *pe* 702); m.df. 1 *af 1585 (*iray* 1466); 2 *vy* 3200 (*vus frai* 2774); 4 *on 1712 (*irrom* 1557); 6 *am 1648 (*irruat* 1509); amh. 3 *ei 443; grff. 3 *aod 87, 91, 1148, etc.; 6 *vyffant* 350, 1744, *affant* 3108; (ii) to ride (on horse) 857, 860, 903, etc. (*chevaucher* 821, 822, 865, etc.); k. o2 *blaen* 2656 (*conduct* . . . e *guie* 2290); ar *ormod* k. much travelled 3233 (*fraveilez* e *penez* 2799); k. y *ffoad* 3410 (*se encheminer* 2965); k. *rac* 1183, 1301, 1744, etc.; grff. 6 *vyffant* 1770, *affant*

2702, 3118; d.p. 4 *om 1725; grch. 2 *a 574; (iii) to ride fast, to gallop 2485, (esporoner 2152), 2911, 2917* (si est avant alé 2509); k. góalop 1573 (galoper 1459); m.grff. 2 *eifl 2911; cf. 3410 y ffoad a gerdaffant.
 kerdedyat: e., gait, paces (of a horse) 2878.*
 keróyn: eb., 2211 (couve 'vat' 1958), 2223, 2232.
 kerydus: a., blamable 316 (a blamer 321), 3037.
 ketilid: e., shame 806 (grant vilté 'great ignominy' 780), 1997 (grant hunte 'great shame' 1788).
 (ki: e., dog); ll. hollgún the whole dog tribe 1782.
 kic: e., flesh: k. garanot a húyeit 1419 (grus e jantes 1335); k. manadar 1420; gw. ar 1416-21.
 (kil: e., back); ifgil on the pillion 3941 (derere 3465).
 kilid: e., fellow, companion, gyda grym rh.: hylfys yr adnabu paáb o nadunt y g. 1461.
 (kilyaáb: bg., to move back a little, retire); m.grff. 6 *affant 2697 (se departent 2326); (ii) to flee, run away; m.grff. 6 *affant 3376 (s'en fuerent 2935).
 kiniaáb: e., food 862, 1369, 1501 (diner 824), 1291, 1397.
 kinieili: bg., to take food 868 (diner 829).
 cited; gw. dan S.
 cladau: ba., (i) to scrape, scratch 2389 (grater 2084), to paw (of a horse), 1870 (gratir 1680); (ii) to deepen 717 (redrescer 700; redr. B 2189 = dyfynhau 2532), 2743; (iii) to bury 1319 (ensevelir 1246); m.grff.amhrs. *dyt 2811 (cors en sepulcre poser 2416), 3810 (fu . . . en sarcu posez 3344); m.grff. 6 *affant 4297 (est le cors enterrez 3783).
 claf: a., ill 41, 116, 3223, 4327; cl. goz-lheidaáb 4325* (malades gesant 3809).
 claret: e., 1421* (vin claré 1335).
 cladó: e., moat, fosse; ll. clodyeu 717, 2532 (fossés, fosses 'moats' 701, 2180); cf. ffoyd achlodyeu SG 53 = fosseis Queste (F) 71.
 cladóds: e., cleaner (of ditches, moats) 716.
 cláu: e., lid, cover; ll. clozyeu: ac eu cl. armunt 3755 (tuz coverclez 3287).
 cledyr: e., cl. y dýyuron sternum 369 (pestrine 'breast' 369); ygel. y d. 1072 (en milu le pis 1026), 2013 (en mi le pis 1799), 2027; ffluab cl. y d. 4181* (batre sa coupe = se repentir 3683).
 cledyr: e., sword 135, 159, 548, etc. (34 o es.); ll. *eu 3372, cleuydeu 2733; cledau, 961, 1008, 1108, etc. (16 o engh.); ystynnu cl. = gózhau 2733; (cl. = espée, espé; branc, braunc); ar y mathau o gl., gw. M. Watkin, BBOS, XIII, 132.
 cleuychu: bg., to fall sick 3787 (estre mult malades 'to be seriously ill' 3321); m.grff. 3 clyuychaúd 3221 (se prist S. forement a malader 2783).
 cleuyt: e., 114, 117, 3406 (maladie 2961).
 kleirych; gw. hengleirych.
 kloch: e., bell 3853.*
 clot: e., renown 2784, 3619.
 clotuozius: a., famous, renowned, 4120, 4135, 4223, (vailant 'valiant' 3628, 3641, 3723); 2868, 3372, 3809, etc. (alose 'renowned, esteemed' 2469, 2930, 3343, etc.); 3365 (preysé 2922); (am feirch) 2912, 3021, 3121 (de pris of high value' 2591, 2681); grdd.gyf. *uffet 3021.
 clodeft; gw. glodeft.
 cluft: e., ear, 1104; ll. *eu 284, 2977.
 (cluftaáb: e., pillow); ll. *ogeu 3754.
 (cluyuaáb: bg., (-+ar) to wound); m.grff. 3 *aúd 2702.
 clybot: ba. a g., to hear 1488, 1566, 3147, 3357; m.p. 1 clyboaf 1507; 2 clybly 1563; 3 clyb 1880, 2111, 2324, 2358, 2386; amh. 3 clybly 255, 434, 920, 1492, klybly 1482; grff. 1 kigleu 3878, kigle 3132, kicleufi 2627; 3 kigleu 39, 497, 1220, etc. (22 o es.), kicleu 189, 439, 1543, 1673, cicleu 1558, kigle 3796; 6 clyfiant 1836, 4246; grff. 3 clyfioffi 258; d.p. 3 clylio 1644; amhrs. clylher 374.
 cnaút: e., flesh 1156, 1842; knaúd 3737; kyt kn. 1606, 3398 (charnel amistes 2955).
 cneluillin: e., kernel; ygnh. y tal 1013 (en mi frount (B) en milui le front (D) 'in the middle of the forehead' 968).
 koch: a., red 4162.
 coet: e. tf. a ll., wood, a collection of trees 444 (bois 437), 3191; ll. dyd 2045 (boys 1832), koet 3228 (boys 2793); gw. baed. (coes: e., leg); ll. *ffeu 1964.
 coeth: a., refined, pure: eur c. 338, 912, 1246 (or pur 1180), eur hoyth 2853 (fin or 2456).
 cof: e., memory, remembrance: dyuot c. y to recollect 2421; gadael heb g. 474, 522, 1024, 2089, (oblier 'to forget' 468, 522, 1024, etc.), 3408 (metre en oblier 2613).

(coffau: bg., to remember); grch. 2 *a 2512 (penses de fraper 2173).
 coluyr: e., snake 987* (coluwer(s) 946), 1012 (colure 967).
 collet: eg., 3784 (damage 'loss, harm' 3316).
 kolli: bg. ac a., to lose 1028, 3003, 3035, etc.; m.grff. 1 *eis 683, 1497, 1534, 3311, 3624; 3 *es 1549, 3611, 3914, 4348; grff. 3 *affe 1060; k. kyfgu 683 (veiller 'to keep awake' 672).
 conuación: e., spell, magic, 1047; canu c. to lay (s.o., sth.) under a spell 1044, -ion: gluneuthur c. 1753, 1756 (saver conjurer 1594, conjurer 1596).
 (kozyl: e., bow of a saddle); ll. kozfeu 2886, 3595; cf. korofeu SG 230.
 kozff: e., body 147, 1328, etc., kozff(f) 146, 3646, 4097, 4294; ll. kyvff 4369, *ozed 2509.
 cozn: e., horn 568* (corn 559).
 cozon: e., crown 1002 (coroune 957), 2862, 3803, 4190 (corone 3336, 3693), 4372.
 cozonab: a., crowned 3570, 3628, 3808, 4251, 4302; gw. isod.
 cozonhau: ba., to crown 3803, 4193; grff. amhrs. *alyt 4372.
 kozf: e., body 404* (cors 405).
 kozuab: a., crowned 2943 (coronez 2532).
 koflački: e., mastiff 4162* (mastin 3667).
 (kofli: ba., to cost); d.p. 3 *o 120.
 (coftrel: e., jar, flagon); *eit 864.*
 crafangk: e., claw, talon 913 (pate 872).
 craff: a., sharp, acute: yn g. intently 2577, 3226* (mult bien 'very closely' 2788); yn graf 1538; craff fynyeit ar to scrutinize 3867.
 creaódyr: e., creator, á grym a., ac a gredaf . . . y duó cr. 4123 (e creraí en deu 3613).
 cret: e., (i) faith: myn vygret 3231, 4006 (par foi 2797, 3531); (ii) baptism, Christianity 4149 (crisienté 3656); (iii) Christendom 3076, 3549 (crisientez 2642, 3097).
 credu: ba. a g., to believe: d26c yd oedem yn credu 4166 (Nus creom malement 3669); mi a gredóm . . . y taó ti oed bon (jo dirrai ke vus fussez B . . . 1427). Dilyner bg. ag y neu á myón: (a) ac nys gozfo . . . a gretto y tashom 405 (Honi seil de son cors ki en Mahum se afte 405); ac a gredaf y ieffu griff 795 (e creraí en deu 768); ny allaf credu if 2049 (vus pusse jeo creyre? 1834), etc. (12 o es.); (b) y neb a gredaúd

myón kelgydeu 4167 (he mes en li creit . . . 3671). (Sylwer y dilyner creire, croire yntau gan a ac en); m.p. 1 *af 705 (=df.) (e creraí en deu 768), 4122*; 2 *y 1362, 1991; 4 *ón (=df.) 4170 (crerom 3673); grff. 3 *aúd 4167; d.p. 3 cretto 408; amh. 1 crettei 382; 2 crettut 394.
 creic: e., rock 1879 (rocher 1693); cr. uchel 1845 (rocher 1672).
 creffaú: ba., to greet 3639 (+kyfarch gbell y) (saluer 3172).
 creffo: e., welcome 2821*; gw. croyffaú a groffaú.
 (kreu: ba., to create); m.grff. 3 *aúd 3305.
 creu: e., blood 1088 (sanc 1041).
 kreulaón: a., cruel 355 (felouns, 'perfid, cruel, impious' 355).
 cri: e., y cri ar lleuein 3687 (la noise li hus 'the noise and the din' 3219); cf. le hu e li cri 'the hue and cry' ChdeR 2064; dodi kri 3371, d. cri 3605 (escrier 2930, 3141).
 (crimaáb: e., greave); ll. *ogeu 542* (Une chausses 532).
 crist-aón: e., Christian 1365, 2229, 4152; ll. *onogyon 2066, *ynogyon 3693, 3724.
 cristlonogaeth: e., (i) Christianity 829 (la lei 'the (religious) law' 798); kymryt cr. 2038, 2048, (cristiener 1824, 1833); k. bedyd a cr. 2143 (estre baptisez 1012); *nyth 308; (ii) the whole body of Christians 1906 (crisienté 1718); (iii) Christendom 1979 (crisientez 1766).
 croen: e., skin 1158, 1827 (quier=cuir 1659), 1926; ll. crlyn 3156.*
 croc: e., (i) gallows: ti a vydy y g. 1281 (pendu serrez 'thou shalt hang' 1216); (ii) the tree of crucifixion, the cross: pren c. 1319, 1350, 2811, p. crog 1087, p. crok 796 (la beneyte croiz 'the blessed cross' 1245, 1041, etc.).
 crogi: ba., to hang (as criminal) 143, 952, 962, etc. (pendre 147, 910, 148, etc.); am c. yn uchel a c. 62th y iubet, gw. n. ar 338; m.p.amhrs. *ir 1094; amh.amhrs. *it 3010; grff.amhrs. *et 885? =priff. 1234; d.p. crocker 221.*
 croyffaú: e., welcome: a chr. 62thyt 1502 (ben venu seyez 1396); gw. creffaú a creffo.
 crón: a., round 863.
 cryf: a., strong 1958; yn gadarn. 2031; yn g. fenedic 2438; anhygar g. 2552; ll. *yon 3735, 3738; grdd.gyf. fel enw *et

424; grdd.gymh. *ach 421 (*fort e bien* forniss 'strong and well-built' 417).
 cryfder: e., strength 1068, 1428.
 crynu: bg., to tremble, quake 944, 1834.
 crys: e., shirt: *om vn c*, 1610 (*nue en ma cote* 'with nothing but my long shirt on'; cf. *oth vnbeis* 763 (*en vostre cote* 1689), a gw. Violet-le-Duc, Dict. du Mob. III, 297.
 cudyab: ba., to hide 325 (*musser* 326 = Hff. Ffrainc *mucier*; cf. *mitshian* 'to play truant' y Deau).
 (cul: a., thin): grdd.gymh. *ach 1155; gw. *culhau*; cf. *cul* SG 92 = *maigre* Queste (F), 140.
 culhau: bg., to become thin 1156 (*fu deueni* 'meagre' he had wasted away' 1101).
 kuffan: e., a kiss 132, 800, 2822.*
 kuffawu: bg., to kiss (i) 291 a 2326 (+*dodi* *doyla* am *tyngyl*) (*acoler* 292, *baisser* 'to kiss' 2049); (ii) m.grff. 2 *kuffeneist* 2575 (*cauber* 'to have sexual intercourse with', *ystryr* sydd *eto i baiser*); grff. 3 *yffe* 2591.
 cŷbyl: a., entire: *chueblyned* *yn g.* 1082 (*set auz tut plener* '7 years completely' 1038); *seith ml.* *yn g.* 1600 (*set ans plener* 1479); *ae kyffeffad* *yn g.* 2471; (ii) *whole* and *unimpaired* 1852* (*sen ne enter* 'healthy and unbruised' 1677).
 cuir: gw. *quiere*.
 cŷlis: gw. *poethcŷlis*.
 kwnfallt (llsgr. *ky-*): e., a mantle, cloak, 541.*
 cŷplawu: ba., to fulfil, carry out: *c. y ylllyls* *am* 22*; *c. ellyllys* *ar* to have sexual intercourse with 2427 (*vergunder* 'to dishonour' 1947); m.grff. 3 *ad* 1947.
 cŷr: *curs*; gw. *ar* 2880.
 hŷt: e., 1574 *efallai=plas* 2883, Hff place 'a space of green sward in front of doorway of the castle's keep'; gw. *ar* 2833.
 cŷteis: a., courteous, polite 1023 (*corteis* 987), 3228 (*curteis* 2794).
 cŷtta: a., docked, short-tailed 434.*
 (cŷymaŷ: bg., to complain); m.grff. 3 *ad* (62th) 3921.
 kŷmuan¹: e., lamentation (+*triflŷch*) 3116 (*dol*, 'grief, sorrow' 2680).
 cŷmuan²: bg., 1847 (*regreter* 'to lament, weep' 1674).

kŷllŷynnu: bg., to set out; m.df. 1 *maf* 3310 (*yrai*); grff. 3 *nŷys* 4224; 6 *yffant*, 1054 (*le chemin tindrent* 'took the road' 1010).
 kyfagos: a., near, adjoining 3253; *yn gyu.* y 28.
 kyfamfer: eg., meantime: *yn y k.* *hŷnnŷ* 11, 61.
 kyfarch: bg., to greet, salute, (*kyff.*, *kyll.*, *kyu.*): *k.* *gŷhell* y 94, 269, 866, 936 (*bien* *seez* *vus* *venuz* 'be you welcome' 895), 212 (*li ad salu* 'saluted him' 1901), 3422 (*il lur salu* 2975), 3638 (+*ac eu creffadu*) (*les ad salu* 3172), 3934; m.grff. 3 *ad* (ll. y) 3304; 6 *affant* (ll. y) 2801.
 kyuaruot: bg., to meet 322, 340, 1913, etc.; m.p. 73 (*gyda* *grym* *ams.prff.*) *dŷc* *ath* *gyueryŷ* (llsgr. *dz.* *yth* *gylleirŷ* 2984 (gw. *Berfau* *Cyfansatodd* o *Bot* *dan* *Ffurfiant*, §31); amh. 3 *uŷydei* 318; grff. 3 *fu* 1459, 1797; amhrs. *uŷŷŷ* 3896; d.p. 3 *fo* 1813; amh. 3 *f* (f) *ei* 430, 616, 619, 2298, 2508.
 kyuarŷyd: e., guide 2366 (*jeo* *vus* *pri* *he* *vus* *me* *volez* *la* *mener* 'I pray that you should lead me thither' 2071); *ia.*, 3107 (*Ben* *sai* *le* *veys* *e* *li* *chimsins* *grans* 'I know the ways and the highroads well' 2670).
 kyfathzach: e., marriage, match 4264* (*mariage* 3753).
 kyveilt: e., friend (+*kedymdeith* *gŷhahan* *redaŷl*) 243 (*priv* 'bosom friend' 248).
 kyueir: e., (i) direction, region: *ygh.* *y* *gallon* (+*ygh* *cladyr* *y* *ddŷyfron*) 2027 (*contre* *le* *ger* 'in the region of the heart' 1814); (ii) *ygh.* *ardd.*, against (in battle array), 2652 (*encontre* 2254); (iii) *pob* *vn* *yny* *gyfeir* 3982 each individually, each for his own part (cf. *e* *checon* *fist* *li* *son* *mort* *recreant* 'and each killed his opposite number or made him surrender' 3594).
 kyflaŷn: a., complete 3222, 4214.
 kyflenŷbi: bg., to fulfil: *k.* *eu* *ferch* to consummate their love 36.
 kyffym: a., nimble, quick: *yn g.* 2710 (*meintenant* 3336), 2704, etc.
 kyffyoed: (ll. o *kyffŷl*), mutual oaths 471.* (*kyffneff* *af*: e., kinsman, near kin); ll. *ueiŷt* 4173 (*parent* 'relatives' 3675); cf. *kaf* *meŷafeyŷt* P 5, xv.
 kyuoŷ¹: e., tarrying in a place: *kael* *k.* *ar* 124* (*trover* 'to come upon' 132), 3325 (*repeyer* 'to return home' 2883).
 kyuoŷ²: bg., to arise, rise (= *kyuodi*) 175.

kyuodi: bg., (i) to rise to one's feet, to an erect posture: *k.* 935*, 2704, 2826, 4088; *k.* *y* *vyuy* 709, 733, 1392, 2054, *k.* *y* *vyuyd* 161*, 1890; *k.* *yny* *feuyll* 130, 158, 949 (*Levez* *vus* *en* *estant* 908), 1100, 2033, 2230; *k.* *yny* *cŷlle* 790; *k.* *o* *lellygya* 740, 1530 (-*yc-*) (*redresser* *a* *la* *vie* 1420); *k.* *o* *veirŷ* 2812 (*resusciter* 2417); m.grff. 3 *es* 740; (iii) to rise (early, late) 2858, 3111, 3330, etc.; grff. 6 *affant* 3683; *k.* *y* *vyuy* 2444 (*Sire* *sus* *levez* 2023); (iv) to rush forward: *k.* 139, 341; *k.* *y* *vyuyd* 162*, 175; *k.* *y* *vyuy* 214, 307, 324; m.grff. *es* 139, 162.
 kyuoeth: e., (i) estate, property, land 507, 657, 2187, etc. (*tere* 509, 644, 1946, etc.); ll. *eu* 4334, 4337; (*casemens* 'domains, fiefs' 3814, 3817); (ii) region, country (+*gŷlŷl*) 428; (*pais* 420), 655 (*regions* 641); (iii) inheritance, heritage (+*dlyet*) 2824 (*ses* *heritez* 2426), 2842 (*vus* *riche* *heritez* 2446); (iv) riches, wealth (+*da*) 1728 (*riches* 1570), 172* (*quant* *he* 'that which' 184), 4236 (*tot* *hant* *que* 'all that wh.' 3733).
 kyuoethadac: a., (i) powerful, mighty, 16*, 67, 213 (*riches*, *fort* 225); *sail* *k.* *yn* 1033, 1521, 1635 *yw* *fort* 'mighty' (cf. 992, 1411, 1502); (ii) possessing great wealth or great estates 905, 1589 (*riche* 867, 1470), 21525; *duŷ* *tat* *k.* 2925 (*pere* *dreitueŷ* 'righteous father' 2518); *duŷ* *holl* *gyuŷythaŷc* (*sire* *dreitueŷ* 2615); grdd. *eith.* *uŷaf* 905.
 kyfrowe: e., (i) struggle, battle 465, 576, 3280 (*l'estur* 2851); (ii) affair, story 2497 (*aventure* 2094); ll. *eu* 3289.*
 kyfrŷoy: e., saddle 588, 2886*, 3235 (*arŷons* 'saddle bows' 3235).
 kyfrŷo: e., such 616, 2342; *y* *k.* 3133, 3936 (*tel* 'such' 3461).
 kyfuch: gw. *gogŷfuch*.
 kyfmdab: e., accord, peace 3528, 3546 (*estre* *acordez* 3094).
 kyuyŷ: e., proximity: *mynet* *yghuyŷl* 1059, 1548* (-*ŷyl*) (*tocher* 'to touch' 1014).
 kyf: e., stump 2104 (*del* *mast* *un* *trunchun* 'a broken piece of the mast' 1886).
 kyffelyb: a., (i) like: *ygh.* *varchaŷc* 4047* (*ciel* *chevalier* 'such a . . . ' 3564); (ii) e. 1956, 4241 (*tel* 'such an one' 3737); ll. *yon* 3821* (*per* 'peers' 3353).
 kyffelybu: ba., to compare 372.
 kyffelybŷydyd: e., the like (of it) 259.
 kyffes: e., confession: *yn k.* 1285 (*si* *me* *eide* *la* *mere* *de* 'if the mother of God helps me' 1220), 1808 (*si* *damedeu* *me* *ament* 'if the Lord God helps me' 1639), 1908, 2294.
 kyffeffuŷ¹: bg. *ac a.* to confess one's sins 1434; m.grff. 1 *es* 1596; (ii) to hear (penitent) in confession, to confess (of priest) 3798; m.grff. 3 *ad* 2471.
 kyffeffuŷ²: ba., to beat, squash 2080* (*esquasser* 1862).
 (kyffin: e., border, confine); ll. *ad* 2921.*
 (kyffrowi: bg., to stir, move); m.grff. 3 *es* 2015 (*wakkerer* 'to budge, move right or left' 1802).
 kyfur: e., occasion, opportunity 1630.
 kyghoz: e., counsel, advice, 234, 317, 513, etc.; *bot* *ŷtth* *g.* to follow advice 234, 317; *gofyn* *k.* 512, 3622; *glunethur* *k.* 1282, 1793, 2200; *rodi* *k.* 1632, 1788, etc.; *kymryt* *k.* to consult about 3993.
 kyghozuynt: e., envy, enmity: *dala* *k.* *ŷtth* *415** (*estre* *coru* *de* 'to be angry with' 412).
 (kyghozwi: ba., to advise); m.p. 5 *ŷch* 4256.
 (kyghozŷ62: e., counsellor); ll. *ŷhyr* 2947.
 kyghozŷo2d: e., meeting-place of several roads 1185.*
 kyhoed: ?a., public: *ar g.* in public, publicly 4150.
 (kyhudaŷ6: ba., to accuse); m.grff. *amhrs.* *yffit* 1440; gw. *kamkuhudaŷ*.
 kyhŷd¹: eg., encounter, battle 3610.
 kyhŷd²: bg., *k.* *a(e)*; (i) to meet, fall in with; m.grff. 3 *vyrdad* 3247, 3544, 3855, etc.; *k.* *dŷŷc* *a* 4089 (*honir* 'to meet with disgrace' 3598); (ii) to meet in combat; m.amh. 2 *yrdei* 3984; grff. 3 *vyrdad* 3602 (*l'ad* *mort* *gete* 'hurled him to death' 3139), 3712, 3975 (*l'abat* *mort* *senglant* 'cuts him down in a sanguinary death' 3498) etc.; 6 *yr(d)affant* 3348.
 kyhyt: a., (i) (grdd.gyf. *hir*) so long, as long 1159 (*chevez* *si* *longs* *que* 'hair . . . so long that' 1103); e., (ii) of a space of time; *a* *pha* *g.* *bynnac* however long 3505 (*E* *tant* . . . 3058).
 kylych: e., circle; *ygh.* around, about 1118, 2443, 2532, *ygh.* 2977; *bot* *ygh.* *caŷtell* 1668 (*assager* 'to besiege' 1525); *edŷych* *yn y g.* to look around 1150, 2923.
 (kyllched: e., mattress, bed); ll. *eu* 3754.*
 kylllell: e., knife 2561, 2565, 2753.
 kymar: e., partner, husband 2751.
 kymedzolder: e., moderate amount: *yvet* *k.* 427.

kymeint: a., (grdd.gymh. *maür*) so (as) great, large (as) *k. a(c)*: *toft gennyf i bot yn g. dy nelyn di a hymny* 1810; *y lygeit oedynt g. ar ddy falffer vgyaf* 1968; cf. hefyd 1992, 2490, 2498, 3997; =?e., as much (many) (as): *k. ac awynnei o eur* 99; *gllneuthur k. ac yffyd yny llythyr* 839, 2316; *a ch. arall o gylchedu* 7753; *k. yó y dychan ac na bu etroet y g.* 4352-3 (*unknes ne vi si grant* 3830).

kymhell: bg., to compel, force 1336; *k. ar*; m.df. 1 *af* 1177 (*jeo . . . retroverai* 1123); m.grff. 3 *af* 2423.

kymozth: ba., to help 1127, 2200; m.amh. 3 *hözthei* 1167.

(*kymhóyfaü*): ba., to fix firmly; m.grff. 3 *af* 2863.*

kymryt: ba. a g. (i) to take, take hold of, 134, 224, 568, etc.; *k. ar* to undertake 4046; to pretend 40, 113, 771 (*fere semblant* 754); *k. bedyd* 2142; *k. kennat* 1451, 3041, 3112, etc. (*demandeur, prendre congé* 2608, 2676 3801, etc.); *k. kimaü* 861; *k. criptomogaeth* 797, 2038; *k. kyghoz* 3992; *k. da* to take wages 2285 (*estre souder* 2015); *k. yn dōc* 2256 (*se amayer = s'esmaier* 'to trouble oneself' 1988); *k. yn lle dōc* 1787*; *k. dzyeyzueth* (+*lleuain* ac *gyllyad*) 191 (*pluier* 209); *k. y* (bannod) *ffoad* 1186, 2412, etc.; *k. y* (rhh.) *ff* 1679, 3845, etc.; *k. eu ff* *rac* 1743; *k. hyn* 2244; *k. gōzogaeth* 2053; *k. yn lbreic* 3315, 3320; *k. ym gllwreica* 1598; *k. gllwfc* 238, 750, etc.; *k. lletty* 3253, 3416; *k. llō*, 828; *k. eduarōch* 740; *k. gōual* 2597, (*estre dolent* 'to be dejected' 2246); *k. ofyn* 942 (*aver pour* 'to be afraid' 901), 2113 (*a. frissun* 'to be in dread' 1889); *k. llelwenyd* 1488 (*aver grant joie* 1490), 1558, 2635 (*aver joie* *ad qer* 'to have joy in the heart' 1442, 2276), 1516 (*estre eytē en qer* 'to be joyous of heart' 1403); *k. peny* 3847; *k. ryuic* ac *yimi* 1564 (*demyner feretē* 'to display audacious pride' 1446); m.df. 1 *eraf* 144, 797, 2053, *erhaf* 3323; 2 *eraf* 3742; 3 *eraf* 2142, 4046*; amh. 1 *erōn* 1598; 3 *eraf* 3173; grff. 2 *ereift* 293; 3 *erth* 113, 134, 224, etc. (42 engh.); 6 *eraffant* 2775, 3336, etc. (5 es.), *yffant* 1679, 2449; d.p. 3 *ero* 2285; grch. 2 *er* 573, 725, 756, (8 engh.), *emer* 182; to (ii) seize, lay hands on 923, 2084, 3268 (*saisir* 2770, 2833), etc.; m.grch. 5 *erūch* 2988; (iii) to bring (a thing) 2850* (*porter = aporier* 2453), to bring (a person) 3640 (*amener* 3173); (iv) to carry away 3158 (*porter = emporier* 2725).

kyyn¹: cys., (gyda grdd.gyf. yr ans.) as, 199, 381, 557, etc. (13 engh.), *ky*.: *k. lyōenet* 2696, *k. uychanet* 3780.

kyyn²: ardd., before 630, 1252, etc.; *ky* no hymny, gyda grym adf. 258, 1046, 1136, etc. (7 es.), gyda grym ans. 2502 y nos *k. no h.*

kyyn³: cys., although: *achyny lledych* 408, *kyndeiraōc*: a., furious, mad 3353, (*desidē* 'insane' 2912), 4038.*

kyniuer: e., so great a number: *y g. tiryōed* 3024.*

kynhwal: ba., to defend, hold; administer (fiefs, estates): *k. kyuoeth(en)* 657 (*kym-*) (*de li tendras ta tere* 644); m.df. 3 *eil* 4333 (*tendra . . . casemens* 3814); m.grff. 3 *elis* 2761 (*son heritage tint* 2376); *k. ryuel* 3994 (cf. *mener guere* 3994).

kynhen: e., discord, strife: *tyfu k. yrōg* 3319 (*tenser* 'to quarrel' 2878).

(*kyneue*: ba., to light, kindle); m.grff. amhrs. *kyneuyt* 2452 (*fu aluminē* 2129).

kyynn: ba., to offer 172, 652, 2342, 2348, 4260.

kynmull: ba., to gather, bring together 3498 (*ensemler* 3052), 3586.

kynmulleitua: e., 4177 (*asembé* 3678): *k. vaōd o varōneit* 4057 (*grant barnage* 'a host of barons' 3570).

kynt: adf., (grdd.gymh.) (i) before: *no chynt* 3131, 3399*; *na ch. na gllbedy* 556; *mal kynt* 2660*, 2704*, 4206, *val k.* 4348; (ii) earlier, rather: *k. y kei dy grogi* 627; *k. y bydaf varō* 817; (iii) faster: *ach. y redaōd* 642; *gynt* (ā grym a.): *y nos* (6 es.); *gyntaf*, gyda grym adf. (i) in the first place 1108, 2914; (ii) fastest 644*; *yn g.* firstly 515, 3264, 3463, 4127.

kynted: e., the upper raised end of the hall 286.*

kyynyfkaedu: ba., to endow: *y nerthu ef ae g.* 3053, (= *succurer e eyder* 'succour and aid' 2619).

(*kyynytau*: ba., to permit, consent to); m.grff. 3 *shāōd* 3031 (*l'ad atreyē* 'granted it' 2600).

kyr: ardd., near: *a chyr y laō* 3419 (*dējuste* 'li' 'near him' 2973); gw. *gyr*.

(*kyrch*: e., inroad, incursion); ll. *eu* 2194, 2300 (-*ch*-).

kyrchu, *kyrchu*: bg. ac a., (i) to seek, go to (a person, place); to enter 193, 736, etc.; m.grff. 3 *af* 3181; 6 *affant* 3335.

3830, *yffant* 804; *k. at* to approach, draw near 3412; (ii) to fetch, send for 3299, 3685; m.grff. 3 *af* 2768 amhrs. *oyt* 2212; (iii) to strike, attack, charge 164 (*ceinr pōinaunt* 172), 591* (*fere un juste a* 577), 3599 (*ferir* 3138), 3980, 4104 (*lere coure* 3615); m.grff. 3 *af* 3603.

kyfewyll: bg., to stand, wait 1490 (*vout enter, mes un poie atent* 'wished to enter, but waits a little' 1386).

kyfau: e., sleep 683; bg., 772, 1152, 1196, etc. (12 o es.), *kyfau* 1708, 3165, 3329, etc. (5 engh.); to rest, sleep, 1194, 2778, 3165, etc. (*icy me covent dormer e reposer* 'here I must sleep and rest' 1138), 3907 (*gesir* 'to rest' 3438); *mynt* y g. to go to bed 2778, 3256, 3577 (*se cocher* 2392, 2823, 3119), 3345 (*aler dormer* 2906); etc.; m.grff. 2 *seift* 2935*; grbf. 3 *affe* 1200; d.p. 1 *af* 1194; gw. *Modd Dib. dan Efuriant*, 331, B, (a).

kyfal: a., grdd.gyf. gyda rhh. 550, 556 (*unkes meilour . . . never a better . . .* 539, 543); gan *efgob k. ac y kefeift* 1273 (*de si bon eveque* 'by so good a bishop' 1211).

kyffyr: e., thought, meditation: *nyd oed . . . dyn dzuuach y ch.* 1536* (*out mult dolent le qer* 'had a very heavy heart' 1423); *trōm oed genthi y bzyt a dōc oed* y ch. 1686-7 (*mult en fu dolent e desheytē* 'she was therefor very sad and afflicted' 1546).

kyt ac: ardd., with, in company with 2794, 3364, 3515, etc. (7 es.); gw. *gyt ac*.

kyt ac y: cys., as soon as 189, 225, 1074 (*ausi cum il chaist* 'as he fell backwards' 1028), 1101, 1644 (*kant il acerra ee ai* 'when he will have heard that' 1507), 2126; gw. *gyt ac y*.

kyt knaōt: e., sexual intercourse 1606 (*unkes ne pout mon cors tocher* 1483), 3398, (*harnel amistes* 'carnal love' 2955).

kytygyfau: bg., (+a) (i) to lie with (a woman) to defile 807, 953 (*kyt gyfau*) (*purgeir* 'to corrupt chastity of' 780, 911); (ii) to ravish, outrage (-*ffc*-) (+*gllneuthur amud ar*) 2255 (*prendre par force* 1987), 2385 (-*ffc*-) (*exposer* 2082).

kytyfynnyau: bg., (+a) (i) to reciprocate love 506; m.p. 3 *ya* 484* (*si jeo ne eie son amour* 'if I have not his love (in return)' 455); (ii) to have sexual intercourse with 506 (*Josiane girra delez le moun costē* 'I. will lie by my side.' 507).

(*kytumu*: bg., (+a) to concur in opinion); m.df. 1 *a mi a af a chōi* 4121 (*jeo serrai* 2630).

kythreul: e., devil 2155 (*malfé < malum fatum* 1921), 2337, 2399 (*deble* 1977, 2089), 2625, (*d.d'enfer* 2266), 2401 (*Lucifer* 2090); ll. *eit* 1410 (*malfez* 1328).

kylleir: a., well supplied with (clothes, arms, etc.); 2202 (*menbrez* 'robust; valiant' 1949) 1982; *k. o. 431* (*bien garnis de* 'well furnished with' 423); grdd. *eth. af* 328* (+*gōfocaf*).

(*kylleirau* to prepare, arrange): m.grff. amhrs. *oyt yn dōc yth gylbeirōyt* 2985 = ?*d. ath gynerō 2985* (*mals tus est encontrē* 'evil has befallen you' 2561).

kyllir: a., faithful, loyal 2001, 2344.

kyllirdeb: e., fealty 660.*

kyllreinyau: ba., to arrange: *k. taryan* 1914.*

kygynnu = *kychllynnu*: bg., to set out 3080, 4214.

Chlō (Hu, Hū)

chlōaen ffragheid: e., French military stratagem 4094* (*tor françois* 3604).

chlōaer: e., term of affection: *vygchlō. dec* 3316* (*Bele sœur* 2875).

chlōant: e., *kaffel y chō. o* to eat one's fill of 43.

chlōare: ba., a g., (i) to play (a game) 3480; (ii) to take a walk 3134; (iii) to joust 3477.*

chlōech: rhfl., six: *chueblined* 1081, *huech* 525 (*sis* 524).

chlōedyl: eg., (i) news, piece of news 2750, 2998 (*novelles* 2369, 3740), etc.; (ii) story 3621; ll. *leu* 2598, 2750, 2752, etc.

chlōenychnu: ba., (i) to desire, have need of (food); m.amh. 3 *ei* 1165; (ii) to covet (horse) 2939 (*coveiter* 2529); (iii) to desire carnally 1050 (*cocher ote* 1004), 1052 (*tocher* 1007).

chlōerthin: bg., to laugh 875, 1989, 2596, etc.; m.grff. 3 *chlōardad* 2592; 6 *chlōard-yffant* 2593.

chlōerōd: a., angered 3653 (*engrés* 3184).

chlōerōdic: a., bitterly angry 3962* (*par* 3285).

chlōi = *ti* 2285; gw. *clīi*.

chlōimūth: -a, nimble, quick: *yn ehut hlō.* 2433.

chlōinfa (y): e., (+*dechreu* nos) 1701* (*kant il serra muit* 'when night comes' 1550).

chlōznu (LlC *chōy2nu*): bg., to snore 772 (*ruffler* 753).

D

- da*: a., (i) good, fine 438, 515, 1652 (*bon* 426, etc., *gent* 1512); (ii) brave 3268 (*vailant* 2832); (iii) famous (of horses) 1277, 1299 (*prisē* 1217, 1230); *da* 62 395* (*pruz* hom 396; cf. *g6zda*); *bot yn da* to fight valiantly 601 (cf. *Ferez* . . . 585); *bot da gan* to be pleasing to, to please 692 (*desirer* 685), 713, 779, 967 (*aver de son talent* 922), 2162 (*venir a grē* 1926), 2991, 3571, 3573 (*plere* 2566, 3114, 3115, 3129 (*venir a pleiser* 2699), 4365 (*venir a talent* 3838); *grdd.gyf.* 2019, 3020, 4175; *e.*, (i) wealth 400, 622, 1228, (+ *kyuoeth*) 1728 (*riches* 1576), 2342, 2345, 2348, 2353, 3764* (*tresor* 3208); *ll. w6d* 3779 (*tresor* 3313); (ii) ransom 3750, 3768, 3770 (*rancon* 3750, 3768, 3770); (iii) wages, pay 2286 (cf. *este vus souder* 'Are you (a) mercenary, (-ies)?' 2015).
- dachynygu*: *ba.*, to devise; *d. kellyd* 1125 (*degabur* 'to have recourse to a pleasantry' 1072).
- dadigaon*: *adf.*, well enough; *d. y dylhedy* (*vus me dtes assez* 558).
- dala*: *ba.* a g., 300, 2734*, etc. (6 es.). *daly* 415, 652, (i) to have hold of sth. or s.o.; m.amh. 6 *delynt* 62th *vedyd* 2214 (cf. *tenir qn sur les fums*—abs. o B vma); *grff.* 3 *deltis* 2438*, *grff.* 3 *yffei* 1903 (*tenistis* 1716); *grch.* 2 *na daly adlo* 399* *na dala* a., 688; *daly* *kyghozuynt* 62th 415 (*estre corucē* de 412); (ii) to lay hands on, to take prisoner 3008, 3012 (*saisir* 2583), 3718; m.p. 4 *l6n* 2631; m.amh. *amhrs.* *delit* 4114 (*unt pris* 3623); (iii) to hold land (and power); m.amh. 3 *lei* 661; 6 *delynt* 1035 (*rois out suz li* . . . *coroune* *portant* 994).
- dammunab*: *ba.*, to wish, desire 1580, 2343.
- dammudic*: *a.* *bfl.*, wished-for 23, 37.
- damwcin*: *eg.*, incident, event 3190.
- damwheinao*: *ba.* a g., to happen 2254; m.amh. 3 *lbeine* 43, *chilbeine* 3271; *grff.* 3 *lbeinaod* 427, 2070, *chilbeinaod* 3188.
- dan*: (6 es.), *ydan* 2705, 3588 (i) *ardd.*, (a) under: *d. dzaet* 506, etc.; (b) under the authority of 662; (ii) *gyda* *ba.*: *dan agozi* 1973, etc. (4 es.); *y dan leuwin* 2982; *gr.* *hefyd* 3662, 3671; *tan*: *athan ganu* 902, 1203; *y danao* (i) under him (of horse), 643, 1289, 1574; (ii) under his authority 658, 1036.
- dangous*: *ba.*, to show 894; m.df. 1 *thangoffaf* 806; m.amh. 3 *yffei* 829; *grff.* 3 *yffes* 1658; d.p. 2 *thangoffych* 841.
- (*dalen*: *e.*, leaf); *ll. deil* 3143, 3153.
- (*dant*: *e.*, tooth); *ll. damned* 1970.
- danyis*: *e.*, deer, buck 1855 (*deyme* 1679); *gw.* ar 1812.
- dareftog*: *ba.*, to subdue 3708; *rhag.* *grff.* *vyfgedic* 3984.
- daruot*: *bg.*, to cease to be, to be finished, etc., 628, 1229, 1727, etc.; *rydaruot* 727, 1758, 1763, 1901, 2407; m.p. (*perff.*) 3 *der6* 2461; *df.* 3 *deruyd* 151; m.amh. 3 *oed*, *rydaruod* 631; *grff.* 3 *uu* 2681, 3011, 3334, etc. (10 es.); *yfu* 1333, 2295; d.p. 3 *yffo* 505, 1608, 1896; m.amh. 3 *yffei* 909.
- darleabdyr*: *e.*, reader 4175 (*si bien lisant* 'reading ever so well' 3677).
- darllein*: *ba.*, to read, 946, 3773; *sylyer* ar *grch.* 2 *darllein y llythyr h6n* 940* (*LlC* *darlle*).
- darpar*: *eg.*, (i) intention 636; (ii) preparations 3649, 3652 (*le barnage*, *ti grant* 'as great a muster of barons' 3181).
- dart*: *e.*, a coin; *gw.* ar 2880.
- dateamu*: *bg.*, to tell, relate (y) 510, 2585 (*center* a 514, 2241).
- (*datfeinao*: *bg.*, to reverberate); m.grff. 3 *adid* (*resoner* 1832).
- dayar*: *e.*, (i) the earth, the world, 906, 1085, 2805; (ii) ground, land 1195, 1790, 2744, 4097; (iii) (*tir* a) *d.* estate, property 400, 4065 (*tere* 400, 3576), 3837 (*heritez* 3366).
- de*: *ardd.*, (Hff) of 1494, 1516, 2619, *dy* 2851; cf. *William dy ozreins* P 89, 9; *Efrant dy girtunt* P 89, 12; etc.
- dec*: *rhfl.*, ten 460, 470, etc.; *deg* (= *deng*) 965, 1957, etc.; *dec* (= *deng*) 4115, *dec* a *rugein* 538, *dec* a *rugeint* 2900, 2880, *dec* . . . *arhugent* 4144; *teir* ar *dec* . . . a *rugeint* 2805; *pob* *dd.* 2510, *p.d.* 2716; *degmozc* 3249 (*cinc mars* 2815), *degmrath* 164; *gw.* *Rhifolion* *yn* *yffuriant*, 824.
- dechreu*: *eg.*, beginning 371, 601, 1702; *ba.*, to begin 1831, 1847, 2389, etc.; m.grff. 3 *is* 1082, 1314, 1808, 2183; m.amh. *yffei* 3607.
- dedyf*: *e.*, religion 922 (*lei* 879).
- deheu*: *a.*, right 254, 948, 1405; *e.*, the right hand: *ar dd.* *y lat* 1324 (*a destre* *ton pere* 1249).
- dehol*: *ba.*, 2833 (*enchacer* 'to banish' 2436); m.grff.amhrs. *et* 3104 (*est enchatē* 2668).
- deisyry*: *e.*, tear 682; *ll. dagreu* 323, 710, 785.
- deil*: *gw.* *dalen*.

- deirydeit*: *bg.*, (+y) to be related to 2123* (*estre de parentē* 'to be of the same family')
- del6*: *e.*, (i) image 558, 911, 1086; *ar d.* 2624; (ii) sight, spectacle 2234.
- derlben*: *e.*, an oak tree 2020 (*arbre* 'tree' 810).
- detthyd*: *a.*, fortunate, lucky 2069.*
- deu*: *rhfl.*, two, 346, 479, etc.; *d6y* 864, 913, etc.; *ynghlwm wrth yr unsillafau lle6* a *troet yn deule6* 1950; *deudzoet* 1918, 1939, etc. (6 es.); *ond deu* *dz.* 1409.
- deudec*: *rhfl.*, twelve 2716.
- deugein*: *rhfl.*, forty, 578, 1450, 3379.* etc.
- denpeinao*: *a.*, double: *yn d.* 390.*
- de6z*: *a.*, brave 160, 488, etc. (*vailleant* 171, 488), 880 (*combataunt* 840), 213, 1033 (*fort e combataunt* 225, 992), 2551* (*fors e menbrus* 2204); etc.; *grdd.gyf.* *gyda grym enwol* *et* 2629; *grdd.eith.* *yaf* 2158, 2539, etc.
- de6zder*: *e.*, bravery 3276.
- denpeinao*: *e.*, proverb 1736.
- diagon*: *e.*, deacon 1287 (*dekene* 1221).
- diawc*: *bg.*, to escape, flee from 480, 1219, 3015, 3991.* *diagk* 308, 1631, 1651, 1690, 2515; *diangk* 1353; m.df. 3 *dieinc* 2689; m.amh. 1 *g6m* 1001, 3 *ghei* 167, 425; *grff.* 3 *diegis* 1176 1443, 1447, 3989; *grff.* 3 *ghyffei* 1189.
- dial*: *ba.*, to avenge, revenge 1020, 1883, etc.; m.df. 1 *yaf* 1113; d.p. 3 *o* 2837.*
- diamnot*: *a.*, without delay, immediate: *yn d.* 178 (*tost* 'soon' 192, 448, 963 (*ore endreit en present* 'now at once' 918), 1310, 2043, 2208 (*pus* 'thereafter' 1955).
- diarbuet*: *a.*, ceaseless, unsparring 3722.
- diarur*: *ba.*, 3620 (*desarmer* 'to disarm' 3153).
- diab6*: *e.*, drink 858, 1280.
- diag6c*: *a.*, 3678* (*targus* 'slow, dilatory, hesitating' 3209).
- diab6*: *e.*, devil 4182 (*deble* 3684).
- dibechaot*: *a.*, sinless 152 (*de peccē* *estre* *quit* 'to be guiltless of sin' 160).
- dioben*: *a.*, effortless 2783.
- dicyouein*: *gw.* *digouaint*.
- didadieu*: *a.*, without dispute: *yn dd.* 1410.
- didamu*: *ba.*, 1689 (*conforter* 1541).
- (*didarbot*: *bg.*, to care, mind, have anxiety); d.p. 3 *didarpo* 3037.*
- dideryuf*: *a.*, unmolested 87.
- didlaot*: *a.*, ample, plentiful, 2332; *yn d.* 677, 872.* 1502, 1705 (*largement* 'abundantly' 1551).
- didzo*: *e.*, straying, deviation: *mynet ar dd.* 1186* (*forveier* 1128).
- dieithyr*: *ardd.*, except 173, 967 (*for(s)* 185, 923).
- dienydyao*: *ba.*, to put to death, execute 2464, 2546; *dienydu* 2177, 2473, 2634; m.p.amhrs. *dihenydyr* 3745; d.p. 2 *dihenydych* 3743.
- (*dietiedu*: *ba.*, to disinherit); m.grff. 3 *adid* 4201.
- (*diuachellru*: *bg.*, to dodge, evade (blow)); m.grff. 3 *adid* 2019.*
- diuetha*: *ba.*, to destroy, put to death 1123 (*afner* 1071), 3022, 3028; m.amhrs. *veir* 1673; *g6z* *d.* 1676.*
- diurath*: *a.*, unrounded: *yn dd.* 481 (*ne naufrē ne mautis* 'neither wounded nor hurt' 480).
- diuryffya6*: *bg.*, to hasten 2728; cf. *dyuryffya6*.
- diffieitha6*: *ba.*, to waste, destroy 2197, 2206 (*destruire* 2027), 2303, 2617 (*fere encombrer* a 'to do harm to' 2260); m.grff.amhrs. *halid* 890.*
- (*diffyryt*: *ba.*, to succour, defend, keep); m.df. 3 *er* 2356, *athifer* 2258 (*eydra* 1900); m.amh. 3 *erei* 894, 1077; d.p. 3 *athiff* *f* *ero* 490, 1654, (*salcer* 489, 1513), 1911 (*garder* 1722).
- dic*: *a.*, angry, bitter 2706 (*irēe* 2334), 3162 (*engrēs* 2728; *engrēs* B 3184=YBH *chicor6* 3653), 4268 (*corociēs* 3759).
- digain*: *e.*, enough, sufficiency 1414, 3037, 3038, etc.; *d.* o 1160, 1426, 1728; etc.; *adf.*, enough 567, 1421, 1949, 2583.
- digellthyd*: *a.*, without falsehood; true: *yn d.* 3205 (*pur deu, ke unkes ne menti* 2771).
- digouaint*: *e.*, (i) ill-will, savagery, anger: *tr6y* *d.* 2899 (*par maltalent* 'through ill-will' 2492); o *d.* 3904 (*pur poi n'est ragies* 3435); *dzoy* *dicyouein* 275 (*ferement* 'savagely, cruelly' 274); *rac* *d.* a *blygder* 498 (*de ire* 502); (ii) grief, sorrow: o *dicyouein* 687* (*de doel* 676).
- digoni*: *ba.*, to be able, à *grym* *berf* *gyf.* (= *dichom*): m.p. *ad6n* 1126 (*poet porter* 1074), 1386 (*purra chanter* 1308), 1616 (*poom sater* 1490).
- digyao*: (i) *ba.*, a g., to anger; m.grff. 3 *yad6* 2990 (*irer* 2565); (ii) to be angry; m.grff. 3 *yad6* 2946, *adid* 3319 (*estre irez* 2535).

digrifhau: *ba.*, to entertain, divert 3875.
dihafarch: *a.*, strong, fierce, savage 1367
 (fer 1289), 2513 (-u-).
dihenyd: *e.*, death 1767, 2547.
dilifyn: *a.*, smooth, polished: *eur d.* 1451
 (fin or esmeré 'fine, purified gold' 1358).
dilis: *a.*, strong, secure; ?well-quilted 536.*
dilibaú: *bg.*, to change colour 707.*
dillat: *e. ff.* a ll., clothes 227,* 1166, 2239.
dim: (i) *e.*, anything, something; nothing
 344, 967, etc.; o *dim*, gyda grym *adf.*,
 ar ôl negydd, in any way, to any degree:
heb trugarhau ôzthunt o dim 3356; cf. *heb*
dim o bôn (loftan) 1216, 3153; (ii) *a.*, 521,
 1802, 1025, etc., *dim â grym rh.*: *hvil na*
allaffant dim o amdiffyn idaú 3973; (iii) *fel*
ail negydd 1201, 2759.
dinaws: *eg.*, 570, 904, etc. (oddieithr yn 908
 a 2351, lle cyfetyb i vile mewn 25 o es.;
citê a geir yn B); *ll.* sfoed 2843 (=ldonguns
 'main towers, keeps' 2446), 3880 (richetez
 3419), 3036 (+keflyll) (mes riche heritez
 'my rich domains' 2604).
(dinaflref: *e.*, fortified city); *ll.* euyd 2229.
diodef: *ba.*, (i) to allow, to put up with
 2304 (lesser 2030); (ii) to suffer: *d. penyt*
 2806 (estre penez 2410); *d. agheu;* m.grff. 3
 *ad 796 (just en crois pené 768), 1318
 (mort suffris 1245), 2810 (deignoit morer
 2415).
diogel: *a.*, safe, secure; strong, stout: *yn d.*
 1801 (tot salvement 'in complete security'
 1636), 2073 (tot a santé ?to safety'
 1853), 2375; 541; *adf.*, yn gadarn dd. 957
 (mult fortiment 913), 2375; bot yn d. gan
 4070.*
(diogri: *bg.*, to dally, be long); m.grff. 2
 eifl 3308.
diohir: *a.*, without delay: *yn d.* 3631 (tost
 'soon' 3164).
diolôch: (i) *eg.*, 2825: a d. maôz a ozuc hi
 3204 (la pucelle les ad mult mercié 2856);
 mewn ymadrodd ebychiadol: (a) *d. y*
duô 3406 (merci deus 2961), 4025 (Deu
 soit gracié! 3545), 4303 (com deus out
 destiné 3788); (b) *d. y d.* hymny 2145 (deu
 seit ahouré 1914), 2961 (la merci domedé
 2545); (ii) (a) *ba.*, (a'i hyn y diolchir
 amdanu yn wrthrych) 783, 3089; gw.
 hefyd (b) (i) uchod; (b) 783, 3472, 3775;
 etc. Noder y *bc.* diolch 3241, 4280;
 m.p. 1 *chaf 3312, 4335; amh. 3 *chei
 1495; grff. 2 *cheifl 783; 3 *ches 3089,
 3437, 3531; d.p. 3 *cho 2829,* 3435; grch.
 5 *chôch 4268.

diruaôr: *a.*, very big, immense 354, 1487,
 etc.
dirgeledic: *a. bfl.*, private 95, 3766 (privé
 3302).
dirôfyllr: *a.*, unobstructed: *yn dd.* 851.*
diryued: *a.*, not wonderful 1424.
difarhaet: *a.*, without reproach: *yn d.* 426.
difcleiraô: *bg.*, to glitter, glisten 3361.*
difcleiredic: *a. bfl.*, gyda grym rhang.grff.,
 glittering 3592. (gemmé 'studded with
 precious stones' 3133).
difcynnau: *bg.*, 2932, difcyn 4090 *bg.*, (i) to
 come down (from a height) 508; (ii) to
 dismount 4090; m.grff. 3 *ad 4088 (-fc-)
 6 *affant 4026 (-fc-); grch. 2 difgyn (yr
 llaôz) 1582; *d. y ar* (varch) 457; m.grff.
 3 *ad 1297 (-fg-); *d. yr* gihayret 1096,
 1130 (-ae-) (avaler 1077), difgynni 457,
 508, etc. (10 cs.).
diffrío: *e.*, destruction: *rodi d. ar* 2875
 (confoundre 'to annihilate' 2474).
diffrío: *ba.*, (i) to lay waste 3355 (gaster
 2194); (ii) to destroy, annihilate; d.p. 3
 *o 3145.
difynôyr: *a.*, mad, demented 1424 (devé=
 desvé 1336).
dilbarnaôl: *e.*, day 240,* 1136, 2785, etc.;
adf., one day 2785, 3411 (un jur 2967).
diôed: *e.*, end: *yn y d.* finally 2907; o2 *d.*
 at last 1057, 1184, 2389 (de tut 'com-
 pletely' 2085), etc.; gw. dzyc *d.*
dilkeir: *a.*, continent, chaste 1029.
dilkeirdeb: *e.*, chastity 373.
(dillbreidau: *ba.*, (i) to uproot (trees));
 m.grff. 3 *ad 2021 (fist cravantez 'he tore
 down, felled' 1810); (ii) to tear to pieces
 (wall); m.amh. 3 *ei 1980 (ke... n'ust...
 acravantez 'that he would not destroy'
 1768).
diôybyr: *a.*, cloudless 918; gw. ôybyr.
dilbgyvat: *eg.*, 1499 (guise 1394), dilbgyvat
 1541* (exclavayne 'a rough woolen cloak
 with wide sleeves' 1426); *ar d. dyn* in
 the form of a man 1953.
doddi: *ba.*, to put, place; give 130, 290, etc.;
d. llef 395 to shout (se escrier 310), 3126
 (getier un grant cris 2696); (ii) (+ôylaô)
d. ll. ac ô. 887 (si ad un plur comencé 'he
 began to shed a tear' 848); *d. cri* to
 shout 3371, 3604 (escrier 2930, 3141);
d. fyllô ar to pay heed to 432 (creindre
 'to fear' 424); *d. enô* ar 3243 (aver a non
 'to name' 2810); m.df. 1 *af 153; amh. 3
 *ei 1049; amhrs. *it 3243 (=ail-ddf.);

grff. 3 *es 2088, 2433, etc.; 6 *affant 2712,
 2981, 3156; amhrs. *et 545, 559, 2524,
 2649; grch. 4 *ôch 2218.
doe: *adf.*, yesterday 263, 1252, ddoe 334,
 1384, 2502.
dôgn: *e.*, sufficiency 2777, 3255 (assez
 'enough, much' 2391, 2821), 3293 (a
 plenté 'plentifully, copiously' 2854), 3484.
dolur: *e.*, grief, anguish: *trôy d. a thriflôch*
 3137, (dolent e sanz riz 'doleful, and not
 seized with laughter' 2707).
dolurus: *a.*, sad, doleful 3652 (dolent 3184).
dolurysô: *bg.*, to grieve, be annoyed, 4202
 (engrés fu e dolent 'he was angered and
 sad' 3703); m.grff. 3 *yalid 116.
(dofparthu: *ba.*, to share out); m.df. 1 *af
 3795 (voile... diviser 3327).
dzacheuyn; gw. tracheuyn.
dzaenôc: *e.*, hedgehog 587.
dzaô: *adf.*, yonder: *tu d. y vœz* 7, 57 (de
 haute gent fu 'was of high lineage' 19);
o2 parth d. yr môz 738 (de utre mer 'from
 the East' 738).
dzigysô: *bg.*, to climb 3521 (monter 3068);
 m.grff. 3 *ad 2755.
dzomônt: *e.*, a fast ship 353,*-ônd 3177
 (drom(olun 354, 2744).
dzos; gw. tros.
dzut: *a.*, dear: *yn d.* 357, 728 (mult cher
 357, aser cher 714 'very dearly' 1087).
dzôc: *a.*, (i) bad 2707, 3000, etc.; (ii)
 shabby 239 (poverement vestu 245);
 (iii) piteous, sad 1533, 1767; (iv) ill,
 evil 2688 (de maualent 'through anger'
 2318); grdd.gymb. ghaeth 1868; *e.*, (i)
 harm, misfortune 490 (mauh... te seit
 garaunt 'M... be thy protector' 489),
 1634, 2984 (he deu met a malfez! 2536),
 2084, etc.; (ii) injury 1913, 4089; *kymryt*
yn d. ar 2256 (s'amayer=s'esmaier 'to
 be dismayed' 1988), 3173; *kymryt yn lle*
d. 1787* (prendre en cors 'to take some-
 thing amiss' 1621); *daruot d. y* 3915
 (estre mal baillé 'to be in a bad way' 3444).
dzôod; gw. trôy.
dzôis: *e.*, door 2418, 2443, 3888 ((h)uis
 2127, 3425); *ll.* dzylffeu 1321.
dzyc dilbed: *e.*, a bad end: *boet d. d. udunt*
 3110 (ke deu lur acravant 'may God
 destroy them' 2673).
dzycyzerth: *eg.*, loud lamentation 788,
 888; *dylbedut dzôy d.* (+dodi llef ac
 ôylaô) (en haut crier 850), 2458 (+ôylaô
 a llewein) (plure e crie 2133); *kymryt d.*

yn 191 (+llewein yn uchel ac ôylaô)
 (plure a mout haut soum 209), 1537, 1867,
 1868, 1874.
dzycyruerthu: *bg.*, to wail 1040.
dzyll: *e.*, stump, broken piece 459, 461,
 476, 524 (trô(u)mo(u)n 448, 474, 523);
ll. *eu: tozri (brilbaô, dzyllyô) *yn d.*
 456 (cf. debruser 448), 1225 (cf. derumpre
 1165), 1921 (quasser 1725); etc.
(dzyllyô: *ba.*, to tear, to cut to pieces);
 m.grff. 3 *ôys 3543 (detrencher 3090),
 3700 (freyndre 3232); amhrs. *ôyt 3608
 (freyndre 3144).
dzylthyll: *a.*, spirited, lively 2877 (corant
 e brevez=abrivez 'fleet and impetuous'
 2475), 2884 (abrivez 2480), 3680 (queru=
 crenu 'long-maned' 3212).
drythyllôch: *e.*, pleasure, enjoyment (+
 llelbenyd) 4194 (grant joie 'great joy'
 3697).
(dzyllefflu: *bg.*, to fast); m.grff. 3 *ad
 2806 (juna 2412).
du: *a.*, black 2012, 2027; grdd.gyf.: *et
 1221, grdd.gymb.: nach 1962.
duaô: *bg.*, to turn black 707 (si taint cum
 carbon 'becomes carbon-coloured' 693).
duc: *e.*, duke 1416, 3347, 3349, etc.; *ll.*
dukes 3490, 4011 (-c-); gw. dan Ffuriant,
 821, (v).
duces: *e.*, duchess 3451, dukes 3452, 3473.
dufful; gw. dyfful.
duhuô: *bg.*, to awake 1014, 1713, 3911
 (s'enveiler 909, 1558, etc.); m.grff. 3
 *ad 1196, 1745 (cf. enveila 1591); grch. 2
 duhun 777 (Enveillez vus 756); gw. duuuaô.
(duludau: *ba.*, to press, to trample on);
 m.grff. 3 *ad 2030.*
duruig: *a.*, tight, close: *yn d.* gadarn 950
 (mult estreitement 'very tightly' 909).
duuuaô: *bg.*, (+tygu kyffloed) 471* (jurer
 'to swear' 463).
duô: *e.*, God 175, 198, 250, etc. (84 o es.),
 dyô 394, dlu 2664, ?di 841*; *ll.* dôyeu
 3747, 3898.
duô: *e.*, day: *d. halanmei* 78; *d. sulgôin*
 2858, 4190 (-glôynn).
dôfyn: *a.*, deep 1310 (parfounde 1239).
dôfyr: *e.*, (i) drinking water 995, water;
d. ffôyn 4161 (ewe benit 3666), 2213,
 2224, 2228, etc.; (ii) expanse of water
 230, 356; (iii) river 1304,* 1305, 1306,
 3931, etc., *dôfyr* 3335 (ewe a geir yn B
 am (i), (ii) a (iii) oddieithr yn 3931 (iii)
 lle cuir geir 'ford' 3457).

dôzn: e., (i) hand: *ay d. yn gayat* 1103 (poins 'fist' 1051); (ii) hilt 2023.
dôst: e., dust 2901 (*poudre* 2494).
dôy *dyplig*; gw. *dyplig*.

dôyuron: e., breast 369 (*pestrine* 369), 1072, 2013 (*piz* 1026, 1790); *ygeledyr* y *dôyfron* 2027 (*contre le ger* 'against the heart' 1814); *ffuflaô cl. eu d.* 4181.*
dôyffroen: e. *deoul*, the nostrils 300, 1675; gw. ar 299.

dôylaô: e. *deoul* a ll., the hands 615, 990, 1888, etc.; *dôylaô* 216; *myned dd. mynôg-yl* 901 (*se beiser* 862), 1613 (*aler coler* 1489), 2264 (*baissier* 1994); m. y *dd. m.* 1462 (*aler beyser* 1369); m. *dd. m.* y 2527 (*aler beiser* 2185), 3471, 3543 (*prendre entre les bras suet* 'to take softly in one's arms' 3093), 3368, (*cours* a *aler* 'to run to embrace' 3408), etc.; *dyuot d. m.* y 4276; *dodi d. am v.* (+*rodi kuffan y*) 131, 799 (+*kuffanau*) 2326; etc.; *dyrchauel d.* (+*ymgadarnhau*) 4069* (*lur mains tindreut, ore sont assuré* 3580); *dodi d. ar* 2218.*

dôyn: ba., I. (i) to bring (sth.) 1412, 2743 3802, 4154 (*aporter* 2362, 3336, 3661), etc.; (ii) to carry, take (sth.) away 1723, 1725, 1736; (iii) to lead (hither), to conduct (person) 1079 (*maunder* 1034), 2633 (*mener* 2273), 3792 (*amener* 3324), etc.; (iv) to lead, to take (s.o.) away 980 (*amener* 939), 2416 (*mener* 2101), 3193 (*amener* 2760), etc. II. to cause, make: *d. kyrcieu* 2194, 2300; *d. hynt* 2889 (*emblem le curs* 2483); *d. ruthyr* 3979 (*lere cours* 3502). III. to carry, bear 1127, 1958, 3797, etc. (*porter* 1074, 1749, 3329); *d. arueu* 246* (*porter armes* 251), 3737 (*suffryr torment* 3271); *d. baner* 3265 (*porter baner* 2830). IV. to steal, take away 2953 (*prendre* 2539), 3903, 3642 (*emblem* 1375), etc.; *d. yn lledzai* 1380, 3879 (*emblem* 1302, 3417), 3922 (*to take away*, *rob* 1002, 3168 (*toudre* 1375 (*par grant force voler aver* 1296); *d. yn llathrut* 1986, 2001 (*amener* 1773, 1792), 1759; m.d.f. 1 *dygaf* 1697, 2307; 2 *dygy* 1283; 3 *dôc* 2300; 4 *dygôn* 1723, 1725, 2633; amh. 1 *dygôn* (=ail-ddf.), 1002; 3 *dygei* (=ail-ddf.) 2072, 2194; grff. 2 *dygof* 1986, 2001; 3 *dîc* 1311, 2084, 3979; 6 *dygaffant* 2889, 4115; amhrs. *dygofyt* 1079 (2), 3922; grbiff. 3 *dygei* 1380; grch. 2 *dôc* 2822, 3245, 3840; 5 *dygôch* 4154.

(*dôyranu*: *bg.*, to come into sight); m.grff. 3 *haadô* 3346 (cf. *que le jor est clarré* 'when it had become daylight' 2907).

dy¹: *rhh.*, thy 143, 144, etc.

dy²: *ardd.*, of: *giôn dy hamôn* 2851; cf. *lawnslot dy lac* SG 13 a *julien lygroi* SG 203 a gw. *de*.

dyblig; gw. *dyplig*.

dybzyt: a., horrid, atrocious: *gêuthret d.* 3102 (*meffet* 'misdeed, crime' 2667); grdd.gymh. *et* 2235.

dyd: *eg.*, (i) day 34, 518, 630, etc.; ll. **yeu* 3428; y *d. hōmō* on that day 3576, 3610; ym *en d.* in the space of one day 1981, 3781; ym *en d. h.* 2405 (*Meme cele jor* 'that very day' 2093); ym *llaôer d.* 1234 (*pez* a 'a long time ago' 1173); oet *d.* 26*; o. *d. byzr* 4010*; (*tehyg mai i oet y perthyn yn oet y d.* 45, 105, 112, etc.); (ii) daylight 364, 3091, 3257, etc.; *lyt d.* 2196, 2302, 3681; ym *vozedyd glas y d.* 1205*; (iii) special day 2879, 4189 (*la fest grant* 'the great solemnity' 3692).

dydbzaf: e., doomsday, gyda *grym adf.*, 1325 (*au dreyen jour* 'in the last day' 1250), 2813 (*a jur de jugement* 2418).

dydylleith: e., a certain day, one day, gyda *grym adf.* bob tro, 436, 998, 1459 (*dd-*), 2335 (*dd-*), 3223, 3399, 3928 (*Un j[ou]r* 426, 1368, 2053, etc.); *d. y boze* (*Un jur par matin* 2193).

dydynder: e., depth 965 (*parfound* 921).

dydfynhau: ba., to deepen 2532 (*redrescer* 'to set right, to repair' 2189).

dyuot: *bg.*, (90 o es.), *dyfot* 735, 2375, 3523, etc. (7 es.); to come; m.d.f. 1 *deuaf* 3053 (*vendrai* 2619); 2 *doy* 1285; 3 *daô* 235, 319, 766, etc.; amh. 3 *doi* 112, 1159, *doi* 761, 2341, 2366 (=ail-ddf.); 6 *doent*; grff. 1 *deuthum* 881, 882, 1663, 1988; 2 *doeth* 92, 106, 186, etc. (53 o es.); *deuth* 225, 2610, 2619, etc. (42 o weithiau); *dyfa* 64, *dyus* 3344; 6 *doethant* 360, 1057, 1828, etc. (22 o es.); *deuthant* 2781, 3150, 3220, etc. (18 engh.); *deuthant* 2781, 3203; grbiff. 3 *dathoed* 1661, *dathoed* 2763; d.p. 1 *delôyf* 565, *delôf* 1814; 2 *delych* 2262, 3240; 3 *del* 1637, 1777; amh. 3 *delei* 4211; 6 *delynt* 2165; grch. 2 *dabze* 247, 1127, 2695, 3813; *dyret* 142, 3502, 4291; 5 *doôch* 2218. Ar gyfartaledd *doeth i deuth*, etc. yng ngwahanol rannau'r llsgr., gw. dan *Ffurfiant* §31, A(c), (vi); gw. *ol*.

dyuotyat: e., arrival, coming 928, 2772, 3920 (*venu* 3449), *dyuodyat* 3520, 3978. (*dyuorffynaf*: *bg.*, to hasten, hurry); m.grff. 3 *adôd* 2673; grch. 4 *ôch* 3965.

dyuymnu: ba., to summon to appear, cite 24,* 4282 (*ferre* . . . *mener* 3771).

dyfryn: e., valley 634 (*valeie* 622).

dyffufl: ba., to batter, beat (+*llad*) 1016 (*getter mort senglant* 'to strike s.o. dead bloodily' 970), *duffufl* 2512 (*fraper* 'to strike' 2173; gw. *Rhag.*, §6, (iii), 1).

dygarnffo: *bg.*, to take to one's heels (*fuere* = *fuir* 'to flee, run away' 2157).

dygyddaf: *bg.*, 02, 455, 650, etc. (12 o es.), *dygyddaf* 1707, *dygyddaf* 168, (i) to fall 455, 1133, 1707; etc.; *d. ar ben glim(yeu)* 650 (*se metere a genloue* 636), 3533 (*s'agenuler* 3080), etc.; *d. a lleigygu* 303, 731, 1864 (*chaier paumé* 'to fall into a swoon' 309, 717, 1687), etc.; m.p. 3 *dygôd* 209, 595, 1296, 1391, 1946; grff. 1 **eis* 1112; 3 *adôd* 647, 750, etc. (20 es.), **yys* 4083; 6 *vyffant* 2595; (ii) to be routed 2669 (*mettre a hachie* 2304).

dygymot: *bg.*, (+*a*) to make peace with 3800 (*estre acordé* a 3332).

dygymult: ba., to collect 3776 (*ensembler* 3312).

dyledus: a., proper: ym *lleideid ac yn d.* 562-3 (*bien aplaié* 'well used' 551); gw. *anyledus*.

dylyet: e., heritage, estates 2761 (*heritage* 2376), 2833 (*heritez* 2435), 2839 (*rente* . . . *fez* e . . . *citez* 'income, . . . fiefs and . . . cities' 2442).

(*dylyeu*: ba., to be obliged to, have to); m.p. 1 **yaf* 1604 (*ke dei honurer* 'whom I must honour' 1480); 3 *y* 3677 (*home ke geré ne doit estre targus* 'whoso wages war must not be teniss' 3200); 4 *dyôn* (LIC *dyô*) 2872 (*prendre devum nus chnals surjornes* 'we must take out our rested horses' 2473); amh. 1 *dyôn* (LIC **yôn*) 2822 (*mult toi doi amer* 'I ought to love thee much' 2425), **yôn* 672 (*bien vus dei tener cher* 'I ought to be deeply attached to you' 650); 2 **yut* 2304 (*coo ne devez pas lesser* 'you should not allow that' 2030); 3 **yei* (=i-yaffei *yn* 1746=B *celi que dust Iosian garder* 'he who should have looked after I.' 1590), 2762, 2926,* d.p. 2 **yych* 344; *d. holi* to make a claim 344 (*Ne forfestes mon mestre* 'do no harm to my master' 345; gw. n. ar 345).

dyn: e., (i) man, person 507, 1423, 1954, etc.; (ii) woman 1533, 1535, 12343; (iii) one, people, they, etc.: *for a allei* *hdi na* *lhelas d. eirotet y kyffelyb* 4241 (*unke tel ne viist hom* 'never such did one see' 3737); *ny (na)* . . . (en) *dyn* 1785, 3989=FFD *ne* . . . *personne*; ll. **yon* 2220, 4366, **nyon* 2213.

dyneffau: *bg.*, (gydag *at*) to approach 2973.

dyplig: a., twofold: *dôy d.* 537.*

dyrchaf: ba., to raise: *d. llaô* 281,* 301, 1102, *dyrchauel* (16 o es.); *d. llaô* 209, *d. ll. y vyny* 2153, *dyzech.* (4 engh.); m.p. 3 *dyrchelf* 1071; grff. 6 *darachaf-ylfiant* 1740, *vyffant* 359; gw. *dôylaô*.

dyrmaôit: *eg.*, a blow given with the fist 314, 646, 1003, etc. (18 es.), *dyzmaôit* 2661, etc. (4 engh.); ll. **odeu* 3286, 3696, etc. (7 es.).

(*dyfngu*: ba., to learn); grbiff. 3 **gydoed* 1045*; amhrs. **caffit* 3481.

dylliedut: ba. a g., to say, speak, 32, 194, etc. (55 o es.), *dylliedut* 600, 2873,* etc. (11 o es.); *d. 62th* 1627, 1689, etc. (68 o weithiau); *d. y* 103, 2541, 4029, etc. (13 o es.); m.p. 1 **af* 1605, 2817, 4234; 2 **y* 278, 280, 567, etc.; 3 *dyllieit* 1737; 4 **ôn* (=df.) *yn* 3493 (*horrez* 3046), 4032 (*dirrum* 3551) a p. *yn* 3869 (*cf. ore est* 3409); amh. 1 **ôn* 1542; 2 **ut* 1902 (=ail-ddf.); 3 **ei* 1025, 1975, 2493, 3073; 6 **ynt* 1995; amhrs. **it* 3436; grff. 1 **eis* 702, 976; 2 **eift* 712, 2848; 3 (a) *dyllaôit* 114, 118, 141, etc. (37 o es.), *dyllaôit* 2662, 2692, 2746, 2835, *dyllaôit* 2841; (b) *dyllot* 488, 500, 528, etc. (29 o es.), *dyllot* 181, 481, 619, etc. (12 engh.); (c) *dyllat* *cyw.* *dyllot* 465; 6 *caffant* 2870, 2985, etc. (6 es.), *vyffant* 805, 1094; amhrs. *dyllieit* 1518; grbiff. 3 **affei* 2246, *vyffei* 746; d.amh. 1 *dyllietôn* 1900; 3 *dyllietet* 384, 1004, 1973; grch. 2 *dylliet* 1991, 2545, 3205.

dylliededic: a. *hfl.*, said, mentioned 3180, 3778.

E

eaôn; gw. *ehofyn*.

eb2ydyd: a., quick, speedy; ym *e.* 621, 955 (*toüst e igneument fait quickly* 912), 1642, 1671, 3298 (*toist* 2860).

echdoe: e., the day before yesterday: *hyn e. y boze* 3312 (*L'autre jor par matin* 'in the morning the other day' 2871).

echduymmedic: a. *hfl.*, shining; *helym eureit e.* 547; cf. YCM² 52 *h. eht.* = Otinel 299 *hauime lussant a cleres piers* 'a helmet glittering with precious stones'; cf. hefyd *h. eht.*, YCM² 57 = *h. lussant* Otinel 443.

ederyn: e., bird 2918, 3886.

eduar: e., grievous, sorrowful 206, 295 (*compter* (*achater*) *mult cher* 'to buy very dearly' 219, 295, 1884), 2559 (*estre*

irascu 'to be sorrowful for' 2216); *e. gan* 1233 ((*peysir* 'to be a sorrow' 1173), 2846 (*se repentir* 'to repent' 2449); *bot* *yn e. y* 2102.

eduaroch: *e.*, repentance 4180 (*si sont repentant* 3683); *kymryt e. am* 741 (*purpensant aver meset de* 'to think to have done wrong to' 722-3).

edzych: *ba. a g., I.* to inspect, examine, look at (i) *gyda gwrthrych syml* 577, 1554 (*ceez ceo palmer* 1436), 4343; (ii) *gyda brawddeg neu gymal yn wrthrych* (a) *ebychiadol* 4163 (*Ore vuez . . . en ky . . .* 3668); (b) *gofynnol gyda'* *geiryn a* 1259 (*si jeo pusse*, 1193), 1309 (*si ele fut* 1238), 1568, 1812; (c) *gyda peth* 2904 (*e sachez . . . cum . . .* 2569). *II.* to look at, look, see, ascertain 254, 464, 492, 519, 1309 (*taster* 'to feel' 1238), 1878 (*regarder sor* 1693), etc.; *m.df.* 1 *etrychaf* 1259 (*jeo voil ensayer* 1193); 3 *edzych* 1151, 1856, 1879, 1953; *grff.* 3 **aod* 2336; *grch.* 4 **och* 4163.

educher: *gw. ucher.*

edelbit: *eg.*, promise 2637.

efef: *rh.*, he 1022.*

effeirnat: *e.*, priest 1273, 1274 (*chapeleyn lettré* (B), *prestre lettré* (D) 1212), 1284, 1385, etc. (= *prestre* bob tro); *ll. *eit* 925; *gw. yffeirat.*

efferen: *e.*, mass 2868, 3334; *canu e.* 1386, 2864, 3333 (*chanter messe* 1308, 2464, 2866), 4288 (*fece le mester* 'to solemnize the act of marriage' 3774).

eglur: *e.*, clear, bright 3257 (*claré* 2824); *grdd.eith.* **haf* 916.

egloys: *e.*, church 2207, 2773, 3245,* etc. (*muster* 'minster' 1954, 2388, 2463, etc., 8 waith), 4286 (*la chapelle* 'the (royal) chapel' 3773).

(*egroes*: *e. ll.*, the berries of the dog-rose); *un. offen* 2109 (*la value d'un boton* 'a button's worth' 1888); *gw. Adferfau dan Cystrawen*, §48, (i).

ehag: *a.*, broad, spacious 1147 (*mult grant e mult lee* 'very large and very wide' 1094).

ehalaeth: *a.*, spacious 1961, 2420; *yn e.* *ddilaot* 1704 (*largement* 'copiously' 1551); *yn ehel.* 1699.

(*ehedec*: *bg.*, to fly; to gush forth), (i) to fly; *d.amh.* 3 **iei* 643 (*he ne vole esperuier* 'than flies the sparrow-hawk' 630); 6 **tynt* 644; (ii) to gush forth; *m.p.* 3 **ia* 283 (*la cervelle li espaut* 'his brain gushes forth' 285).

ehgyr: *a.*, quick, fast; *yn e.* very shortly 2559.* Cf. *yn e.* SG 120=*maintenant* 'soon' Queste (F) 182; SG 263=*Potvin* 108 *tost*.

ehofyn: *a.*, bold, daring; *yn e.* *gychyr* 288* (*hardiement* 'boldly, fearlessly' 290), 2554 (cf. *ne se tint pas mu* 'he did not stand mute' 2210), *eaon* 3873.*

ehut: *a.*, quick; *yn e.* *hilmimoth* 2433 (*cyf-feithiad o toft de fuite*; B 2112 *tot de fist* 'assuredly').

ehybyr (llsgr. *ehydyr*): *a.*, nimble, quick; *yn e.* 1392* (*Boves saut a pe* 'B. springs to his feet' 1313).

eil: *rhfl.*, second 2115, 2651, 3390.

eillleith: *e.*, *gyda grym adf.* 1347 (*Boefs . . . si est remounté* 1267); *yr e.* a second time 2572* (*uncore* 2226).

eillbaô: *ba. a g., (i)* to shave; *nellyd eillbaô* 2171, *cyfuniad â grym a.* = clean-shaven (*pur ceo he il li vist rez* 1932); (ii) to cut off; *m.grff.* 3 **aod* 2507* (*jet testes voler* 'makes heads fly' 2170).

einoes: *e.*, life (+*iehyt*) 3039 (*santé* 2606).

eiroot: *adf.*, ever 330, 380, 550, etc. (20 o es.), *errayt* 3216.*

eiffeu: *e.*, need 1163 (*mester* 1110).

eiffoes: *adf.*, (i) nevertheless 10,* 61, 264, etc. (= *mes* 'but' fel rheol *yn B*); (ii) in a short time, soon afterwards 3090; (iii) in addition, withal 300, *eifflys* 4335.

eifted: *bg.*, to sit 774, 861, 3419, 3741; *m.grff.* **aod* 2426; *eifle* 442, 799, 1324.

eiftedfa: *e.*, seat 2424 (*se sist* 'he sat himself' 2103).

eithaf: *e.*, end, extremity; *yn e.* *yr maes* 1776, *eitha* 1269; *yn e. y m.* 1269.*

eithyr: (a) *cys.*, but, except that 3060, 3538 (*mes* 3085); (b) *ardd.*, beyond, except, 3054, 3989 (*estre* 3509), 4139.

elchlyl: *adf.*, once more, again 479, 1399 (*uncore* 1322).

eloz: *gw. gelor.*

elllog: *ba.*, 271, 785, 1214, etc., *gelllog* 323, 709, 3783 (i) to let go one's hold of, to leave go of (sth.), 1895, 1898; *df.* 1 *vygaf* 1895, 1910 (cf. *nun frai* 1709); 2 *vygaf* 1908 (*lessez aler* 1719); *grch.* 2 *elllog ef*; (ii) to set (s.o.) at liberty 3783 (cf. *e cil s'en est alé* 3313); *m.amh.amhrs.* (= *ail-ddf.*) **ygit* 826; *grff.* 3 **ygaod* 662 (*Ore le lessa Boefs en son pais aler* 648); (iii) to let, allow 271 (*lessez moi entrer* 269); *g. ym-deith*; *m.grch.* 2 *gelllog vi y.* 2229 (*lessez moi aler* 1973); *g. dagreu*, 323, 709, 785,

2249 (*plurer* 325, 695, etc.); (iv) to lower down 1214 (*avaler* 1155); *gw. gelllog am y flurfiau* ag *g.*.

emennyd: *e.*, brains 283, 1117, 1268, 2080, *emenyd* 2977.

emyl: *e.*, side, edge 1358, 1490, etc. (4 es.), *ymyl* 3854; *yn e.* 1490, 2120 (*a' at* '1895); *hyt yn e.* 2318 (*de ce ke a* 'not short of, up to' 2041); *yn y.* 3854 (*gyda deuth*)=*y y.* (*A la porte vint de . . .* 3385); cf. *imil* Morgannwg.

enkil: *e.*, retreat; *dygyd yn e.* to fall backwards 1074 (*chaier* 1028).

(*enkilyaô*: *bg.*, to flee); *m.amh.* 3 **iei* 1190.

enkyt: *e.*, space, *gyda grym adf.* *yn e. un aôz* in the space of one hour 4111 (*en poi de hure* 'in a short space of time' 3620).

eneit: *e.*, soul, spirit 1409, 2456, 3807, etc. (*anme* 1329, *alme* 2132, 3341, etc.); *ll. *deu* 2237, 4362.

enill: *ba.*, to win, earn 2784; *m.df.* 1 **af* 3038 (*conquerai* 2606); *amh.* 3 **ei* 2175; *grff.* 1 **eis* 728, 2936 (*ai conquis* 715, 2527), 1008 (*conquis* 963), etc.; 3 **aod* 2780, 3376, 3507, **cys* 2937, *emilllys* 3508, *e. mab* 2780 (*engendrer un fiz* 2394), 3507, 3508; *e. y maes* 3376 (*veintre le champ* 2934).

ennymu: *ba. a g., to light; e lamp* 1213 (*une lampe alumé* 1154); (ii) (+o) to be inflamed with; *e. albnaeth ue charyat* 2338 (*dedens son qer l'ad il mûle amé* 'he had fallen madly in love with her' 2055).

enritheol (LiC -*aôl*): *e.*, enchanter, magician 3873* (*lers* 3411).

enrydet: *e.*, honour 2784, 2944 (-*ed*); *gw. amryded ac ymyded.*

enrydedus: *a.*, honourable 3873; *gw. ymydedus.*

enô: *e.*, name 213, 367, 386, etc.

enlii: *ba.*, (i) to name 1558, 1566 (*nomer* 1441, 1447); (ii) to enumerate, detail 3746, 3749 (*nomer* 3283); (iii) to state, tell 4176 (*dire* 3678).

er: *cys.*, in order to 1050; *er pan* 1060 (*des ke* 'since' 1013); *ardd.*, for; *flurf.pers.* 1 **of* 2570; 6 **dunt* 1110; *gw. yr ao er dan Arddodiniad yn Ffuriant*, §36, (ii).

erbyn: *ardd.*, i. by means of, by 948, (*par* 906); ii. (a) *yn e.* against (a blow) 2667* (*encontre* 2303); (b) against (in battle) 580, 2657, 3994, etc. (*enco*) *umtre* 567, 2296, etc.); *kozf* *yn e. k.* personal encounter 147 (*encontre ton cors* 154), 3646 (*as cors ensembler* 3178); *kyuodi yn e.* to rise (out of courtesy), 935* (*lever* 894),

1100 (*lever contre* 1050); *dyuot yn e.* to come and meet s.o. (out of courtesy) 2125 (*encontrer* 1901), 2278, 2320, 3617,* 3691 (*venir encontre* 2008, 2042, etc.); *mynet yn e.* to go and meet s.o. (out of courtesy) 3638, 3832, 4027 (*aler* (*en*) *contre* 3172, 3362, 3547), 3662 (*venir par devant* 3193), 4230 (*e. encontre*).

(*erbynyad*: *ba.*, to receive, welcome); *m.grff.* 3 **aod* 3782 (*prent* 3315); *gw. ymerbynnit.*

erchi: *ba. a g., (i)* to request, ask for 26, 101, 1368 (*prier* 1290), 1500 (*demaander* 1315), etc.; *m.p.* 1 *archaf* 1088, 2310, 2500; *m.grff.* 3 **is* 1037, 1476, 2418, etc.; 6 *archaffant* 3733; *grbif.* 3 *archyffe* 104,* *amhrs.* *archyffit* 110; *d.p.* 2 *ych* 2309; *grch.* 2 *arch* 183; (ii) to order, command 305, 948, 1761, 2787, (*comander* 1600, 2400), etc.; *m.grff.* 2 **eifl* 333; 3 **is* 1412; (iii) to advise 2037, (*loyer* 1822); *erchy* 822* (+*y*) 1088, 2310, etc.

erchlyyn: *e.*, bedside, 'bedstead' 775 (*devaunt son lit* 755), 2425 (cf. *le lit fu haut* 2113).

ergyt: *e.*, (i) blow; *y e.* at one blow 3284* (ii) range: *e. faeth* bowshot 2697* (*arpent* 2326).

(*erlit*: *ba.*, to pursue); *m.grff.* 2 *erlidyeffl*, 3970; 4 **yaffam* 2911 (*suire* 'to follow' 2593).

eryr: *e.*, eagle 911* (*egle* 871).

efgob: *e.*, bishop 1273, 2121 (15 o es.); *efcob* 2770, 2863, 3798 (8 engh.); *ll. efcyb* 3804, 4146, 4369.

efcoz: *bg.*, to be delivered 3135 (*le departer* 'the separation; birth' 2709).

efmlyth: *a.*, gentle; *palfrei e.* 849 (*palfrei* *swe* 'a quiet p.' 814); *caul yn e.* to be comfortable 3259 (*he bien lur ad conreyé* 'who treated them well' 2820); cf. *esmuyth* SG 423=*aise* Potvin 317.

efironi: *ba.*, to alienate (+*gluhanu y ôzith*) 383 (*ne departer de* 384).

etiued: *e.*, (i) child 1839* (*enfant* 1668); (ii) heir, heiress 396 (*air* 397), 4255 (*heritier* 3747).

eto 1606, *eto* 1519, *etika* 296, *etlika* 4218; *adf.*, (i) yet 1519 (*uncore* 1408), 296; (ii) 'now 4218 (*ore* <*ad horam* 3718); *hyt hyn e.* yet, as yet 1606.

eu: *rhb.*, their; *gw. dan Rhagemoau Personol Dibymol yn Ffuriant*, §28.

eur: *e.*, gold 1736; o *e.* 1724 (*de fin or e de cler* 'of fine and clear gold' 1571), 3840 (*de fin or batu e listez* 'bordered with fine

beaten gold' 3369); o e. *gibedy restru* 3757* (*de fin or nayles* 'of fine gold inlaid with niello' 3289); o e. *ac ariant* 909 (*de argent ou de or mer* 'of silver or of pure gold' 869), 1918, 3488 (*d'or e d'argent overez* '... wrought silver' 3285); e. *coeth* 358, 1245 (*or pur* 1180); e. *koyth* 2853 (*fin or tot neieze* 2456); o e. *coeth* 912; o e. *dilifyn* 1451 (*de fin or esmeré* 'of fine pure gold' 1358).

cureit: a., gilded 544 (*decorez* 537), 547, 2886,* 3595, 3959.

(*elbin*: e., nail; claw); ll. *ed 1976, 1978, 2388; 1841.

elbyllus: e., 109, 166, 531, etc. (19 o es.), *elbylls* 2428, *ybyllus* 23, will, wish, passion 531, 973 (-*myynn*) (*talent* 927), 3402 (*voluntez* 2957), 4268; *glineuthur* y e. (o) 809 (*purgez* 'to violate' 780); *côplau* y e. (ar) 2428 (*vergunder* 'to dishonour' 2104); c. y y. (*am*) to gratify her passion (concerning) 23; *ôth* (ty, y, etc.) e. 166 (*a son talent* 175), 1169 (*a son voler* 1114), 3606,* 4306 (*volunteers e de grez* 3142, 3554); *trôy* e. *d'ôc* 2687 (*de mautalent* 2318); tr. e. *da* 2867 (*o bon volunté* 2468).

elbythyr: e., uncle, 1218, 1283, 2122, etc.; ll. *red 4265.

V(U)

uacrayth: e., spite, malice 726.*

val kynt: *adf.*, nevertheless 2660,* 2704.*

vel: gw. n. ar 3910 (*melafôzn*).

uelly: *adf.*, so, in that manner: *nyt* y u. 1586 (*nun freyz* 1467); *ac* y ll. 2197, 2302, 2393 (yw.), 2437 (yw.).

uot: e., an arched way 1146* (*route* 1093).

vy: *rhib.*, my 151, 153, 237, etc., *vyg* 312, 317, 320, *vyu* 204, 286, 879, etc.; y 723, yg 146, 1282, etc., *yn* 265, 300, 1127; yc 1584*;
gw. *Ffuriant*, §28, (a), (i).

Ff(F)

ffalft: a., deceitful, bad 4032.*

(*feil'u*: *bg.*, to fail); f. y; m.grff. *felleift* 2664*;
gw. ar 1477.

felôn: e., 2663* (*felon* 2300); ll. *ffelônyeit* 3699* (*felons* 3229).

ffenedic: a. *bfi.*, staunch, bold, brave 3275; *yn ff.* 1523 (*ben* 'well' 1416); *yn f.* *llychyr* 2199; *yn gryf* f. 2438 (*a sey le tref* 'she snatches it towards herself' 2116); cf. *yn ff.* *ac* *yn lliidawc* SG 409=*o grant* ire Potvin 302.

ffeneflyr: e., (i) window 3954* (*fenestre* 3481); (ii) crenel, loop-hole 1359 (*kernel* 1279).

ffiol: *eb.*, cup, bowl 409,* 3841, 3842, *fuol* 3018; ll. *ffioleu* 3755 (*co(u)pe* 408, 3287, 3841, etc.); ff. y, penn 1267* (*corone* 'crown of the head' 1201).

fflôch: a., plentiful, sumptuous 2332.

ffo: e., flight, running away: *gouyn idaô* *pa ffo* a oed *arnaô* 310 (*Douint venez vus* ... *si fortement hastaut?* 317); *bg.*, to flee 479 (*se fuir* 481), 309 (+*diaghe*) (*eschaper* *queintement* 'to escape cunningly' 314), 927 (*ne oser demorror* 884), 3725 (*s'en fuir* 3263), 4137 (*se turner fuant* 3643); m.grff. 3 *adôd* 4163; 6 *yffant* 526, 634, 3727; grch. 2 *ffo* 275 (*Fuez* 275).

ffodlondeb: gw. *ffydlondeb*.

ffol: a., mad 297 (*Fol* 'lunatic, madman' 302), 1784 (*oustez cel penser* 'put such a (mad) thought out of your mind' 1618), 2940 (*de folie enparlez* 'you speak of madness' 2531).

ffolineb: e., madness: *am ff.* y *dyôdy* 2894 (*de folie enparlez* 2487; gw. 2940 uchod).

ffon: *eb.* a g., 282, 301, etc. (9 es.), *ffonn* 2080, 2852, 2956, etc. (7 es.); ll. *ffynn* 3201; (i) staff, stick, 2850, 2956 (*baston* 2453, 2542); 2852, 2854 (*zerge* 2456); (ii) club, bludgeon 282, 301 (*massue* 284, 305); (iii) pilgrim's staff 3197, 3916, 3926, etc. (*burdon* (*ferre*) 2764, 3445, 3453, etc.); (iv) rod, bar 1956 (*ff. hayarn*), 2004, 2018, 4159 (*ff. bzes*) (*mace* 1746, 1807, 1843, 3665, etc.).

ffozch: *eb.*, bed-post 2422.*

ffozd: e., (i) road, 1147, 1148, 2902, etc. (*chemyn* 1094, 1096, 2900, etc.); (ii) path (*center* 1145); *arllôyffiaô* ff. 2724. (*fere* *chemin* 'to clear a way' 2347); *herdet* y ff. 443, 1725, 3410 (*enchiminer* 'to set out' 2965); *kymryt* ff. 1679, 3845, 3927 (*coillir la veye* 'to pick up the way' 1533, 3376, 3454); 1743, 2411 (*aler le chimin plener* 'to follow the high road' 1588, 2098); 2917 (*prendre le chemin* 2509), 2900 (*freteler le ch.* 'to make the road resound' 2493); 3092 (*entrer el ch.* 'to enter upon the way' 2656); *dyuot* ff. *at* 3847.*

ffozest: e., 125, 3122, etc. (*forest(e)* 134, 3122, etc.), 137, 3189 (*bois* 'wood' 143, *boys* 2756).

ffozestôz: e., 460, 520, 3228, 3231, etc. (8 es.); ll. *llyr* 127* (*forester* bob tro, 462, 520, 2794, etc.).

ffragheid: a., French 4094*;
gw. *chlbaen*.

ffroen: e., nostril: *dôy* ff. 300, *dôyff.* 1675.

froenuoll: a., with distended nostrils 1964 (*le nez out mesais e cornus* 'his nose was misplaced and horned' 1752).

ffrollyllaô: *ba.*, ?to scourge, (+*poeni*) 2810 (*pur son cors tormenter* 'to afflict his body with cruel suffering' 2414); gw. CLIH 83-4.

(*ffrôt*: e., stream); ll. *frytyeu* 1843 (*funt le sanc ruter* 'to make the blood stream down' 1670).

ffrôft: e., haste 2427 (*forement se hast de* 'he hurries greatly to ...' 2104), 2429; ar ff. 1762 (*tretoz* 'hurriedly' 1601), 1768, 2410, 4282 (cf. *su hastez* 3770).

ffryfl-aô: *bg.*, to hasten 1123, 1180; grch. 2 *182*,* *ffryflaô* 3148.*

ffryth: e., (i) strength, energy (+*nerth*) 602 (*yn trosi vertu y cynsail*, go *debyg*); (ii) exploit; ll. *eu* acts of valour 4158 (*vertu grant* 'feat' 3664).

ffrythlaôn: a., powerful; successful 4095 (*par vertu* 'with force' 3604), 4104 (*par grant vertu* 4104).

ffuruf: e., manner, way 1691.

(*ffuruid*: a., shapely); grdd.gymh. *ach* 422 (*bien forniz* 'well-built' 417).

(*ffuruaô*: *ba.*, to form (+*glineuthur*)); m. grff. 3 *adôd* 1086 (*ke me deignastes a fourmer* 'who didst deign to give me being' 1086).

ffuruaen: e., 1653 (*firmament* 1513).

ffufl-aô: *ba.*, to beat, strike 3605 (*ferir* 3141); ff. *cledyr* y *ddôyuron* 4181*;
m.amh. *amhrs.* *it* 551.

ffyd: e., religion 2109; *myu* vy ff. 2817 (*par foi* 2421), *fyd* 3908.*

fydlaôn: a., loyal 2052.

fydlonder: e., fealty 841.*

ffydlondeb: e., (llsgr. *ffod*-) fealty 3745* (*eus moi jurez sur vos deus apolin* ... 3279).

(*ffynmyaô* *bg.* to succeed (+*rac*)); m.grff. 3 *adôd* 3300 (*mes il ne poet espleiter* 'but he is not successful' 2861).

G

gadael: *ba.*, to leave, let, permit, 2464; m.df. 1 *af* 503 (*lerrai* 505); m.p. 3 *gat* 1024, 1837; amh. 1 (=ail-ddf.) *ôm* 3025; d.p. 1 *gettych* 1089 (*jeo te pri* ... *que tu ne me lesez* 1043), 3047; 3 *gatto* 1569, 2690* (*ja damedieu doynt ke* ... 'let the Lord God now grant that ...' 2320);

grch. 2 *gat* 782, 2351, 3006, 3134 (*lessez* 758, 2060, 2577, etc.); 5 *gedôch* 2217, 2396, 3828, (*lessez* 1963, 2088, 3359); *gadael ehunan* 1589 (*lessez ester* 'not to trouble about, to leave alone' 1469); *gadael heb gof* 522 (*guedy ryadaô*), 1024 (*oblier* 521, 988), 3047 (*metre en oblier* 2613); gw. *adaô* *ac* ar 399.

gaflach: e., 1378, 1397, 1398 (*dart* 1298, 1319, 1320), 2880* (*mars* 2478).

(*gal*: e., enemy); ll. *von* 614 (*enemis* 592).

galanas: e., death 2739 (*mort* 2359).

galarus: a., ?briused in spirit 3910* (*blesté* 3439, Hff *Ffraine blecté* 'briused, lit. & fig.'; gw. Godefroy).

galô: *ba.* a g., to call, name 312, 346, 509, 673, 3764*;
m.df. 1 *llaf* 2965 (*frat apeler* 2549); amhrs. *gelôir* 90,* 2818, *gelbir* 1477, 1634, 3692; m.amh. 3 *llei* 4139; amhrs. *gelôid* 2, 14, *gelût* 16, 51, 65, *llei* 1515; grff. 6 *llefiant* 3553; amhrs. *gelût* 2782; (*gydag* ar), 743, 1626, etc.; m.amh. 3 *lei* 4139; grff. 3 *gelhis* 1206, 1211, *gelôis* 2826, 2853; amhrs. *gelût* 834, 2209; grch. 2 *galô* (+ar) 4354.

gallvel: *ba.*, to be able 2262 (*poir* 1993), 2713; m.(df.) 1 *af* 468 (*perdrat* 455), 1806, (*purai* 1641), (p.) 681 (*quer* 670), 1193, 2049, etc. (5 es.); 2 (df.) *gelly* 3878 (*purrez* 3417), (p.) 2050, 3501, 3644 (*pus* 3177); 4 *ôm* (df.) 1651 (*porrom* 1511); 6 *ant* (df.) 4336 (*purunt* 3817); amhrs. *gelbir* 2895; m.amh. 2 *ut* (=ail-ddf.) 1886; 3 *ei* (=ail-ddf.) 22, 36, 83, etc. (17 es.), (=amh.) 1132, 1894 (*com out le pauer* 1703), 2918, 3217; 6 (=ail-ddf.) *gellynt* 86, 2106; 2731; amhrs. *gellit* 372, 382, etc. (5 es.); grff. 3 *ôys* 3140, *adôd* 2185; 6 *affant* 3973; d.p. 2 *ôy* 204, 533, 1260; 2 *gellych* 245, 850, 2634; 3 *no* 119.

gallu: e., 531, 3997 (*baronnez, barnage* 'baronial troops' 530, 3518, 629, (*hommes* 'men' 614), 631, 1667, 2194, 2606 (*gent* 'army' 2251), 2607 (*chevalers* ... *e serjans* '... e archers' ... *e autre menue gent* 'knights, foot-soldiers, archers and other small fry' 2253-5), 2612 (*princes* 2257), 2649 (*oste* 'army, host' 2286), 3995.

(*garan*: e., crane); ll. *ot* (*grus* 1335); cf. g. SG 231=*grue* Potvin 72.

(*garuô*: a., rough); grdd.gymh. *bach* 585; grdd.eith. *llaf* 586; g. y *cleô* 585 (*velu* 'hairy' 572).

geir: eg., word 4126 (*parole* 3633); g. *dygûth* threat 2115; *diolchar* ir to pretend to thank 3089* (*merci en yez* 2653); *dyllhadu* geirau cam 792 (*trespasser* 'to offend' 766).

gelor: *eb.*, bier 2981 (*bere* 2559); *cf.* *y gelo* her bier P 14, 14b; *ae* *gelozeu* P 10, 57b.
(gely:n. e., enemy); ll. **mnyon* 2767; **nyon* 4304 (*enemis* 2383, 3789); *gw.* *gal*.
gellgi: *e.*, mastiff 1974.*
gellôg: *ba.*, 709 *efallai* *hefyd* yn 323, 3783; *m.p.* 1 **ygaf* 1910; 2 **ygy* 1908; *grff.* 3 **ygaôd* 662; *grch.* 2 **ôg* 2229; *gw.* *ellog* am yr ystyron.
geneu: *e.*, mouth 299, 1675, 1972 (*boche* 1762), 3867 (*buche* 3407), 3972* (*buche* 3496).
geni: *bg.*, to be born 3174, 3188; *grff.* *amhrs.* *ganet* 14, 65, 202, etc. (14 o es.); *grbfl.amhrs.* *ganydoed*, 1510, 2322, *gen-yffit* 3282.
geol: *eb.*, jail 824, 983, 986, etc. (11 o engh.); *gw.* *Cenedl* *Geiriau* dan *Cys-traven*, 83, (ii).
germein: *bg.*, to wail 3148* (*gettire* *un cris* 'to utter a cry' 3148).
gefflog: *ba.*, to lower: *g.* *hŷyl* 361 (*abeser les veils* 'to strike sail' 363); *gw.* *yfflog*.
gilid: *e.*, gyda grym *rh.*, each other 2893, 3074, 3374, etc. (7 es.), *y gilyd* 2891.
glan: *e.*, (i) hillock 1249* (*tertre* 1185); (ii) bank (of river) 1304* (*venu est a un evee* 1236), 4112 (*jeskes un evee* 3621); (iii) shore 3870 (*sur mer* 3409).
glas: *a.*, (i) green 757; (ii) grey: *vozedyd* *g.* 1205.*
glafchlerthin: *bg.*, to laugh loud and heartily 624* (*Jetter un mult grant ris* 609).
glew: *a.*, brave, valiant 450, 466,* 482; *grdd.eith.* **ôaf* 607 (*lui plus hardi* 596), **lloaf* (+*deôaf*) 2538 (*membru* 'valiant' 2195); *yn cychyr* l. 618; *g.* *deô* 2551; *gw.* dan *Adferfau* yn *Cys-traven*, 848, (ii).
glôder: *e.*, 1428 (*hardiesse* 'daring' 1339), 1876 (*hardi quer* 'bold heart' 1691).
glin: *e.*, knee 93, 169, 651, 751; *ll.* **yeu* 2866, 3534.
glo: *e.*, charcoal 707* (*carboun* 'charcoal' 693), 1222 (*carboun en fu* 1162).
glodeft: *e.*, joy, revelry 257,* *clodeft* 3478.
gloyô: *a.*, bright, shining 1751 (*cler* 1593); *ll.* **on* 3484 (*de grant pris* 3038), 3759 (*blanc ... saffrés* 3293).
glôth: *ðe.*, a gwall am *glôth* (*gw.* *isod*): *felôn* lôth 2663.*
(glôth(i)ôn): *e.*, scoundrel: *ymhoel* ... l. 2107 (*retreuz eus gloton* 'stand back, you

scamp' 1887); *A l.* 2693 (*fel gloton recreant* 'perfidious, dastardly swine' 2322), 3006.*
gobzaf(f): *a.*, huge, colossal 1954. (*jaiant* 1744), 1972 (*grant* 1762); *amueil* *g.* *y veint* 2624* (*un geant mult fer* 'a very terrible giant' 2265).
godzic: *e.*, delay: *heb* o. 2742, 3383 (*meyn-tenant* 'immediately' 2942), 3860 (*errant* 'hastily' 3390), 3887 (*n'i est demorez* 'whiled away no time there' 3423), 3892.
godef: *ba.*, to bear, suffer: *no* *g.* *y fmachteu* *hŷynt* than suffer their affronts 3004; (ii) to allow, let 2833 (*suffrir* 2436).
goual: *e.*, sorrow, anguish: *kymryt* *g.* *maôz* o achos 2597 (*estre mult dolent pur* 'to be very sad on account of' 2246).
gofalu: *ba.* a *g.*, to annoy, vex, worry 989 (*envenimer* 947), *goualu* 2292 (*cf. vus fet il point anoy ou point encombrer* 'Does he cause you any annoyance (or hindrance)?' 2024).
gofit: *e.*, sorrow, affliction (+*trallaô*) 319 *gofut* 341, 100 (+*trallaô*); *dôy* *dzallat* a *g.* 1341 (*par dreite force* 'by sheer force' 1263); (ii) worry, annoyance (+*argylbed*) 2259.
gofudus: *a.*, grievous (+*trôm*): *a thrôm* a *g.* 1027 (*dolent* 'sad, afflicted' 989).
gofyn: *ba.* a *g.*, 288, 377, etc. (18 o es.), *gouyn* 310, 330, etc. (16 o engh.); 330, 512, etc.; *m.amh.* 3 **ei* 1755; *grff.* 3 **aôd* 88,* 1465, etc., **ôys* 3084; 6 **yffant* 1174 (*gydag y ac ôzth*) 288, 377, etc.; *m.p.* 2 *beth* a *oymny* di imi o2 *mab* 332*;
grff. 2 **aôd* (*boôn ôzth fabaot*) 3425.*
gogan: *e.*, raillery, scoffing (+*gôatbar*) 3016* (*escharmier* 'to mock, deride' 2587).
gogamus: *a.*, derisive: *bot yn* o. (y) to be an object of derision 2251 (*mult estre a blamer* 'to be very blamable' 1984).
gogof: *eb.*, cave 1789 (*rocher* 1623), 1791, 1794, 1802 (*cave* 1628, 1636).
gogonyant: *e.*, glory: *gyr* *g.* *y duô* 4181 (*Dampnedeu ad joie* 'the Lord God is joyful' 3684).
goggydô: *bg.*, to lean 491, 1361 (*apuiet* 1279).
goggyfuch: *a.*, *grdd.gyf.* as high: *ar oggyf* a 865,* 1102, 2074, 3533, 4265, *ar oggyfuch* a 2425, *ar oggyfuch* a 1070.
gohir: *e.*, delay: *heb* *en* *g.* 4212 (*ne sont demorant* 'they tarry not' 3711), *heb* o. 3008, 3107, 3204, (*lost* 'quickly' 2579, 2770), 3107 (*mult errant* 'very promptly,

immediately' 2672), 3654 (*errant* 3185), 3678, 4141 (*a tant* 'thereupon' 3211, 3647), 3916, 4150; *heb* *en* *g.* 4212.
(gohirywô): *bg.*, to delay; *m.grff.* 3 **aôd* 2995 (*n'est demoré* 2570).
goleddat: *a.*, stealthy: *ffoi yn* o. to flee stealthily (*s'en fuir* 620).
goleu: *e.*, light: *ar* o. in open daylight 808; *a.*, *grdd.gyf.* **et* 916.
(goleuhau): *ba.*, to shine; *m.amh.* 3 **ei* 914, 916 (*luser cler* 'to glitter' 875).
golud: *e.*, delay: *heb* o. 941 (*sauz demorer* 899), 1050, 2314, 2521 (*déymeyntenant* 'immediately (afterwards)' 1000, 2039, 2181), 2435* (*tot de suite* 2112), etc.
golôc: *e.*, look, glance: *bôzô* *g.* *ar* 2938 (*prent* a *coveiter* 'begins to covet' 2529).
(gomed): *ba.*, to refuse; *m.p.* 2 **y* 502 (*si vus la deveez* 'if you refuse her' 504).
gozathemus: *a.*, joyful: *yn echel* o. 1561 (*mult cler* 'very loud' 1443); *bot yn llawen* o. 111* (*demener grant joie* 'to manifest great joy' 118).
gozchyuygu: *ba.*, to conquer 2767 (*venger de* 'to avenge oneself upon' 2382); *m.grff.* 1 **eis* 2962 (*jeo ai le curs vengu e conquesté* 'I have won and carried off the race' 2546); 3 **aôd* 3393 (*ad conquis* 2950), 3616 (*ot conquesté* 3150).
gozchymyn: *e.*, command, order 3308, 3986, 4221, etc.; *ba* (i) to command 4008; *m.grff.* 3 **malôd* 1597, **ôys* 3358; (ii) to commend 3047* (*prier* 2613), 4359 (*commander* 3834); *m.p.* 1 **af* 3826 **naf* 1327; *grff.* 3 **ôys* 4306; 6 **yffant* 1181.
gozderchu: *ba.*, to woo, court 2341 (*demand* 2056), 2348.
(gozdiôes): *ba.*, to overtake; *m.grff.* 3 **lledadôd* 2094 (*encontra* 1879); *d.p.* 4 **lledom* 1233 (*si ly prendrum ja* 1172).
gozeu: *a.*, gyda grym *grdd.eith.*, best 1632, 2071 (*meylur* 1854), 2114, 2797, 3075 (*meilur* 2641), 3549 (*meilur* 3097), 4048 (*le meylur* 3565); *gyda gallu*: *herllyd* *y gallu* *i* a. as best l can 533; *h.* *y gallu* o. 1804 (*auvi ferme le tint com out le power* 'she held it as firmly as her strength allowed' 1703).
gozwtot: *e.*, compulsion 937; *ba.* a *g.*, (i) to survive 168, 960, 1258; *m.df.* 3 **uyd* 315 (*garra* 320); (ii) to defeat, overcome; *m.df.* 4 **uydôn* 4237 (*veinterum* 3734); *amhrs.* **uydir* 4063 (*si jeo su ... recreant e pite* 'if I am defeated and taken prisoner' 3574); *amh.amhrs.* **uydi* 1642; *grff.* 6 **uant* 3280* (*gw.* *gorugaô*); *g.* *ar*

(i) to defeat 4304 (*venger de* 'to avenge oneself upon' 3789); (ii) to be obliged to; *m.df.* 3 **uyd* 3068 (*si freez* 2633); *grff.* 3 **fu* 2186 (*fu il enchainé* 'was he driven out' 1945).
gozfolhys: *bg.*, to rest, respire 363, 782; *m.grff.* 3 **oyffadôd* 3918, 3927; **oyffyllant* 2792; *gozffoôys* 3219; *m.grff.* 3 **oyffadôd* 2020, 2931, 3634, 3656, 3928 **oyffadôd* 3178; 6 **oyffallant* 4249. *Y sail* i'r rhain yn Boeve *yw arester* (2792, 2931, 3251, 3353), *atarger* (4247), *demorer* (2920, 3517, 3918), *finer* (3027, 4322), *prendre finz* (3178), *reposer* (782); *heb* o. 363 (*ne finer* 365), 3219 (*ne voleit arester* 2781). *Am y ddolen rhwng* *-folh-* a *-fo-*, *cf.* *na ophygyffei* o *ymit* *y paganneit* P 5, cxxxv.
gozmôd: *a.*, excessive 2006; *ar* o. *herdet* 3233* (*travailez e penez* 'much travelled and tired' 2799).
gozthôm: *a.*, very heavy: *g.* *heint* 41.*
(gozthôgô): *ba.*, to conquer; *m.p.* 6 a *ozugant* 3280* (*ad conquesté* 2843); *gw.* *n.*
gozthled: *bg.*, to lie, recline 737 (*s'en cocher* 720).
gozthledaôc: *a.*, bedridden: *bot yn* o. 3788*;
bot yn glaf *g.* 4325.
gozymdeith: *bg.*, to stroll, walk 2121 (*aler* 1897).
gozper: *e.*, vespers: *am aôz* o. 3412 (*quant dreit fu avespré* 'when evening (or twilight) had come' 2967); *hyt* *p-zyt* *g.* 3929 (*jeskes l'avespré* 'until the evening' 3455), 3988 (*jeskes vespres sonant* 'until vespers are rung' 3508); *cf.* *p.* *g.* SG 210=d la *vesprée* Potvin 48.
goffot: *ba.*, (i) to appoint, set apart for 997; (ii) to place, arrange 4155 (*metre* 3662); *g.* *ar* to attack, charge, *yn* 591 (+*cyrchu*) (*ferre un juste a* 'to tilt at' 577), 1314, 1825, 2011, 2026 (*(ref)erit* 'to strike' 1314, 1658, 1799, etc.); 1929 (*boter* 'to strike' 1731); 3717 (*doner grant coupe* 'to strike a great blow' 3250); 1403 (*sailur sus* 'to spring upon' 1325); 1922 (*asener* 'to strike' 1726).
gra: *e.*, fur, ermine: *erôyn* *g.* 3156.*
grad: *e.*, step, staircase 2933* (*degré* 'flight of steps' 2525).
grath: *a.*, greedy: *yn r.* voraciously 870,* 1423.
gre: *e.*, herd: *meiryh* *g.* stud horses 1967 (*desirer* 'war-horse(s)' 1759).
(greffiaur): *ba.*, to welcome; *d.p.* 3 **o* 489 (*mahum te sauve* 'may M. protect thee' 489); *gw.* *creffo*.

gloffau: *e.*, welcome: *g. duó* 62thyt 2133 (*bien seys trotté* 'be thou welcome' 1907).
 grut: *e.*, rough barley meal or rough oatmeal: *bara g.* 970.*
 grym: *e.*, power, efficacy 1046.
 grymus: *a.*, strong, powerful; *grdd.cith.* *ffaf 4043.*
 glbae: *ebd.*, woe to!: *g. uinneu* 197 (*Hai=hahai* 'cry of alarm, distress' 214).
 glbaet: *e.*, blood 228, 299, 1674, 1843.
 glbaelot: *e.*, bottom 983, 1214 (*parfound* 'deep down' 1155).
 glbaeth: *a.*, *grdd.gymh.* *drúe* bad, â grym *adf.* worse 699.
 guaethiroed: *ebd.*, pity!: *a g. nas lladaol* 663 (*à dieus, quel damage que il ne l'ut fet tuer* 'God, what a pity that he did not have him put to death' 649); *g. duó*: *a g. duó* na bligyt 637*; *gw. yffylbaethiroed*.
 glbhanredadl: *a.*, special, particular 244* (*ke est mon privé* 'who is my bosom friend' 248).
 glbhamu: *ba.*, (i) to separate 3480 (*departir* 3035); (ii) to estrange; *g. y 62th* 382 (*+efroni*); *gw. efroni*.
 glbahard: *ba.*, to forbid 3829; *m.grff.* 3 *lys (g6-) 2892.
 glbahardadôy(f): *a. bfl.*, banned, interdicted 3070.* (*exilez* 'exiled' 2635).
 (glbahaad: *ba.*, to invite); *m.grff.* 3 *g6a-hodes* 2953.
 glbala: *e.*, fill, sufficiency 995 (*saulé* 'satiation, etc.' 951).
 glbalch: *eb.*, 644 (*+llannyflen*), (*esperver* 'hawk, falcon', 639).
 glbalyeit: *e.*, a square meal: *vn lb. o foyt* 1363* (*le manger sans plus une fez* 1285).
 g6alop: *a.*, gallop: *kerdet g.* 1573* (*galopant* 1459); *cf. a chymryt* neityeu *gan eu* meirch SG 353.
 glballt: *e.*, hair 811, 1159 (*chevuz* 1102), 1966 (*chivels* 1759), 2171.
 g6an: *a.*, feeble, faint; *grdd.gyf.* *gyda* grym *enw* *het 3139 (*ele estoit si malades* 'she was so ill' 2714).
 (glbanhau: *bg.*, to weaken); *m.grff.* 1 *eis 1106 (*mult sui enfeblé* 'I have grown very weak' 1056).
 glbaradôyus: *a.*, scandalous: *yn lb.* 2178 (*a dñl e a vilté* 'painfully and villainously' 1941).

glbarandaó: *bg.*, to listen 779, 2613; *g. ar* 1092 (*oir* 1046), 2576, 2322, 3648; *g. am* 4183; *g. y 62th* 3581 (*oyer dire de* 'to hear about' 3123); *m.grch.* 2 *glbarandaó* 2576, 3322 (*lessez moi parler* 'let me speak' 2881); 5 *glberendeóch* 4183 (*oyez* 3685).
 glbarant: *e.*, 2051 (*garant* 1838).
 glbarchadó: *ba.*, (i) to guard (prisoner) 997, 1093 (*garder* 953; *cf. charters* 'gaolers' 1046); (ii) to protect, defend 1682, 1686, 1814, 2258 (*eider* 1990).
 g6aret: *e.*, recovery, cure 119, 3406 (*cf. gari est de sa maladie* 'he has been cured of his illness' 2961).
 (glbarret: *ba.*, to help); *d.p.* *es 2741* (*eyder* 2361).
 glbarchaf: *e.*, top, upper side: *ar lb.* 282, 543, 546.
 (glbarchaf:yl: *e.*, stirrup); *ll. Jeu* 589.
 glbarthec: *e. ll. ac e. tf.*, cattle, cows: *cig g.* beef 1418.
 glbas: *e.*, (i) 421 (*emfes* 'a young nobleman not dubbed a knight' 416), 449, 466, 488; (ii) servant 2157, 2159, 2175 (*garçon* 1923, 1924, 1937; 3899, 3939, 3942, 3943 (*vall'et* 2432, 3463, etc.); (iii) *g. yllaueil* 2849 (*chamber* 'chamberlain' 2452), 3767 (*chamberlen* 3302); *ll. glbeiffon* 3899 (*les vallés* 3432); *g. y meirch* 3930 (*garçon* 3456); *gw. mab*.
 glbaffanaeth: *e.*, (i) service (at table) 2331; (ii) military service 2763 (*servise* 2379); (iii) *fg. y meir* the office for the Dead 1948.
 glbaffanaethu, *g6af-*, *glbaffanaythu*: *ba. a g.*, (i) to serve 1439 (*gydag y*); *m.grff.* 1 *guethethis* 2000; 3 *g6afanaethad* 3024 (*servir yn y tair es. yn B*); (ii) to serve (at table) 409 (*g. ar*), 3338 (*g. ar*) 3017 (*g. gyr dy ezon*); *m.df.* 1 *anaethaf* 1703 (*frai doner* 1551); *grff.* 3 *glbaffanaethad* 1505 (*g. ?ar*) (*servir a diner* a 1398); (iii) to tend (a horse) 1063 (*doner proven-dre* a 1018).
 (glbaffanaeth62: *e.*, servant); *ll. flyr* 3483.
 guafat: *a.*, resolute, steadfast, 406. (*estable* 406); *yn lb.* continually, persistently 2303.
 g6athar: *e.*, (+*gagan*) derision, mockery 3016 (*cf. vus nos volez escharnier* 'you will hold us up to ridicule' 2587).
 glbayret: *e.*, slope, declivity: *disgyrnu yr g.* 1096, 1130 (*-ae-*) (*avalier* 'to go down, descend' 1048, 1077).

glbayó: *e.*, lance 437, 451, 456, etc. (17 o es.), *glbaeó* 1295, 1311, 2700; *ll. g6elbyr* 3822 (=lance 429, 451, etc., 11 o weithiau); *hante* 2831, 3139, 3974).
 glbedy: (i) *arad.*, after 4, 241, 675, etc.; (ii) *cya.*, after, when 1608 (*kant feo me averai fet baptizer* 1485); *g. yd* 1790 (*kant vus estes dedens* 1625); *g. na* 1863 (*kant ne la oy* 1686), 2380; (iii) *adf.*, afterwards: *na chynt na g.* 556 (*unkes* . . . *ne* 'never' . . . 543); *lbedy*, *arad.*, 505, 639, 911, etc.
 glbed: *e.*, manner 2586; *pa lb.* (16 o es.) *adf.*, how? 1496, 2163, 3206 (*comment*); 1928, 2772, how 1436 (*comment* 1349), 1437, 1438, 1441, etc. (*com yn aml*).
 glbedeid: *a.*, becoming: *yn lb. ac yn dyledus* 562 (*bien* 551).
 glbedi: *e.*, prayer 1334, 1340.
 glbedus: *ba.*, to pray 1140, 1315,* 1605, *gw.* 1137, *g6edyau* 4073, 4075; *d.p.* 2 *ych 408.
 glbedu: *ba. a g.*, to be proper, to be suitable; *m.p.* 3 *a 689; *amh.* 2 (=ail-ddf.) *ut 716; 3 (=ail-ddf.) *ei 699.
 glbedus: *a.*, worthy: *yn lb.* 2845 (*cf. suet* 'tenderly' 2447).
 glbeirglad: *e.*, meadow 238,* 253, 614, 3588, *glbeirglod* 1693 (*pre* 244, 257, etc.).
 (glbeith: *e.*, occasion, time); *ll. eu:* *glb.* . . . *glb.* sometimes . . . sometimes 2195-6 *glb.* . . . *lb.* 2391-2; *gw. deglbeith, tmbeith*. *Cf. glb.* . . . *glb.* P 7, col. 23; *lb.* . . . *lb.* P 5, xa.
 glbeithret: *e.*, action, act, deed, 1326 (*de-certe* 'deserte' 'merit' 1251); *g. dybzyt* 3102 (*meffet* 'misdeed, crime' 2668).
 (glbeithredau: *bg.*, (+*a*) to have sexual intercourse with); *m.grff.* 3 *naod* 2779 (*ai out engendré* 2393).
 glbelret: *ba. a g.*, to see 605, 1581, 1685, etc., *g6adet* 17, -at 3128,* etc.; *m.p.* 2 *y 628, 1479, 1706, *g6ely* 2718, *glbel* (*dy*) 1628; 3 *glblyl* 447, 493, 787, etc. (24 es.), *gwyl* 770, 1856; 5 *6ch* 603; *amhrs.* 2 *ar* 3816*; *amh.* 1 *6m* 1540; 3 *ei* 691, 860, 1153, etc. (16 o engh.), *g6-* 3167, 3169, 3526; 6 *ynt* 3684, 3152 (*g6-*), *ym* 1617; *amhrs.* 2 *it* 3816*; *grff.* 1 *ais* 3937, 3938, *gw.* 1519, *g6-* 3099; 3 *ais* 2234, 2710, 3215, etc. (22 o es.), *g6e-* 2670, 2672, 2720, etc. (10 engh.); 6 *fant* 3017, 3900, *g6-* 2067; *amhrs.* 2 *it* 3816*; *grff.* 3 *foet*; 379, 1955, *ry-* 320, 1969, *g6e-* 3172; *d.p.* 1 *oyf* 3763; 3 *o* 3814; 4 *noch* 1780, 2273; *grch.* 4 *lbeloch* 2903* (*vez* 2495).

glbelú: *a.*, light grey: *yr amós g.* 2720* (*le blanc destré* 'the white stallion' 2344).
 guely: *e.*, bed 774, 2420*; *glb-* 775, 2435, *g6-* 3752; *ll. eu* 736, 3255 (*g6-*) (*lit*, list 755, 2103, etc.).
 glhell: *a.*, *grdd.gymh.* *da* good), 552, 702, 1243, etc. (23 o es.), *g6-* 597, 3295, 3423, *gu-* 95, 716; *bot yn lbell gan* 702, 1329, 3003, 3295; *kyfarch glbell y* 269, 866, 936 (*bien seex vus venus* 896), 2127, 2801, 3639, etc. (*saluer* 1901, 3172, etc.).
 glhellau: *ba.*, to revive (spirits) 874.
 glhenith: *e.*, wheat 959* (*forment* 915); *bara g.* 863 (*pain* . . . *de f.* 825); *b. g.* *peillit* 1352* (*p. de f. bulté* 'loaf of bolted wheatmeal' 1275).
 glhenlynic: *a.*, (i) venomous 969, 987; *pzyf g.* (+*colubry*) 1012 (*colure* 'snake' 967); (ii) *deuló* *lb.* *litiacé* 1821 (*deus lyons fers* . . . *mult a doters* 'two fierce . . . terrible lions' 1652); *yn litiacé* *lb.* 1936 (*cf. he mult fu ire* 'that was very furious' 1734).
 glhers: *e.*, a while 3083; *cf. yn pen guerf* DgCourt 38=*em pen epyet* L1 1, 40; *g. SG* 159=*eure* Queste(F) 233.
 glherth: *e.*, (i) value 623, 1220, 2000, etc. (6 es.) (*vailaunt* 608, 1797, 2441, etc.); (ii) ransom 3743,* 3746, 3781 (*ranson* 3275, 3283, 3310).
 glherthu: *ba.*, (i) to sell 349, 2622 (*vendre* 351, 2263); *m.grff.* 3 *naod* 2808; *amhrs.* *oyt 883; *grbifamhrs.* *yffit 1437; (ii) to see a ransom upon; *m.amh.* (=ail-ddf.) *amhrs.* *it 3010* (*n'eret plegex* 'he will not be admitted to bail' 2580).
 glheryru: *bg.*, to neigh 1560, 1870 (*henir* 1443, 1680).
 (g6eryfryn: *ba.*, to take possession of); *m.grff.* 3 *naod* 2760 (*estre justiser de* 'to be ruler of' 2377 *m.grff.* 3 *naod* 2760 (*tint* 'held' 2376); *m.grff.* 3 *naod* 2760 (*tint* 'held' 2376)).
 glhin: *e.*, wine, 864, 1421, 1704, *g6m* 1701, 3577; *ar win yr oesau canol*, *gw. M.* Watkin, BBCS, XIV, 20.
 glhir: *e.*, truth: *g. a dylbedy* 278, 711 (*eus dices verité* 696), 1382 (*v. d. vers* 1305), etc.; *a.*, true 812, 813; *yffg.* 1526, 2050, 2100 (*oyl-chac ille* 1835, 1882); *yn lb.* 1578, 3234 (*de verité* 1461, 2800), 2400 (*pur verité* 2090), 1978 (*bien le sachez* 'know it well' 1766), 3068 (*certes* 'most assuredly' 2633), 3560 (*par foi* 'forsooth' 3108), 3923.*
 glhiron: *a.*, guiltless: *yn lb.* 387 (*cf. a doel e a vilté* 'piteously and villainously' 388).

għirryoned: *eb.*, truth: *myn* y *ll.* 3027 (certes 'most assuredly' 2596).

għliff: *eb.* a *g.*, robe, garment, 239, 757, 759, 763, etc.; *g.* *eliant* 1840; *kymryt *g. pelerin* 3176 (*s'en tourner a ley de pelerin* 'to set out in the guise of a pilgrim' 2743); 3211; *g.* *gōz* 3208* (cf. *A la lei de home* 2774); *g.* . . . *gōzāl* 3212; *ll.* *oed 3733, 1162 (-*fg*-) (*robes* 1110).

għliff: *eb.* a *g.*, to put on (armour, clothes) 205, 570, 3359, etc. (7 es.), *għliff* 4071, *gu-* 571, *għliffgāb* 1168, 1239, 1762, etc. (7 engh.); *m.df.* 2 *gy 1711 (*vus irrez vus aprestet* 1556); *ky 3208 (*vus frai jeo vester* 2774); 4 *df.* *gōn 1710 (*nus irrom armer* 1555); *grff.* 3 *caōd 535, 2861, 3361, 3593; *gū-* 1165*, *għliffgāb* 549, 1051, 2409, 2243; 6 *caffant, 1768, *għliffaffant* 1719, *gyffant 1235; *grch.* 5 *gōch 1231 (*yr uchod oll gydag ymdan-* *caffant 3965 (*heb ymdan*)).

(*għliffgāb*: *a.*, well-dressed); *grdd.eith.* *ocaf (+*kyllleiraf*) 328.*

għliff: *eb.*, country, etc., 1522, 3585, 4317 (*contré* 1413, 3128, 3802); 429, 626, 663, etc. (*país* 420, 626, etc., 13 o es.); 696, 2114 (*regi(o)un* 686, 1890); 242, 1899 (*regné* 247, 1712); 366, 3029, 3070, 3355 (*tere* 367, 2598, 2635, 2914); *y ll.* *ae gyfoeth* 2187 (*sa terre demene* 'his own domain' 1946), -*d* 242*; *gū-* 3436, 3836; *ll.* *għliff* 3206*, 4317, *gū-* 3585; *gw.* *dan Ffuriant*, 321, (iv).

għliffychu: *ba.*, (i) to dip: *g.* *dillat* *ygħlaet* 228 (*ensenglenter* 237); (ii) to moisten: *m.grff.* 3 *adā 786 (*jet muller* 763).

għliffneuthur: *ba.*, to do, make 806, 808, 839, etc. (17 o es.), *gū-* 2770, 2905, 3065, 3128; *m.df.* 1 *għliff* 412, 659, 832, etc. (19 o es.), *gū-* 295, 2742, etc. (10 engh.); (*frai* 409, 647, 801, etc.), 3536 (*est* 3082); *ceir* 31 o es. ac. o *leiaf* 15=*df.* *HFf.*; 2 *df.* *gōney* 1281, 2991, 3572, *għl-* 2199 (cf. *irrez* 1947), 3745 (*jurez* 3279); 3 *df.* *għliffa* 2039 (*fra* 1826), 2040, *gūna* 518 (cf. *freit* 518); 4 *df.* *għliffaōn* 185 (*frum* 204), 2219* (*sakerez* 1963), 3905 (*lerrom* 3436), etc., *gōnaōn* 3163, 3404, 3579 (*lerrom* 2730, 2959, 3120); *amh.* 1 (-*ail-ddf.*) *għliffaōn* 3317 (*frai* 2876); 3 *gūmaei* 103, 108, 748, 3085, 3793 (= *ail-ddf.* *Bob un*), *għliffmaei* 9371, *għliffai* 897, 2340 (*y ddau*=*ail-ddf.*); *amh.* *għliffneit* 2477; *grff.* 1 *um 3235 (= *perff.* *HFf.* *I'ai perdu* 2803), *gū-* 3535 (= *perff.* *HFf.* *si vus ai meffet* 3082); 2 *għliffnaethoft* 316 (= *perff.*), 2570 (= *perff.* cf. *Fol estes redousses* 'you are madly stupid' 2224); 3 *għliffnaeth* 21, 40, 48, etc. (172 o engh.), *gū-* 2, 569, 3155; *gozuc*

38, 866, 4027* etc. (120 o es.) *goru(c)* 3215; 6 *għliffnaethant* 155, 360, 362, etc. (22 o engh.), *gū-* 609, 2711, etc. (6 *gwaith*), *għliffnayth-* 579; *gozucant* 2732, 2776, 2982, etc. (46 o es.); *amh.* *għliffnaeth-* *pōyt* 188, 833, 1716, 2419, *gū-* 2773, 2994; *gozucpōyt* 2734, 3462 (-*c*); *grff.* 3 *għliffnaethod* 1156, 2188, 2586, 3641; *amh.* *għliffnaethoydit* 1018, *għliffnaethyffit* 1748; *d.p.* 3 *għliffel* 2160; *grch.* 2 *gūna* 4158, 4339; 4 *għliffnech* 1739.

gū- *e.*, (i) man 367, 1049, 3232, etc. (*hom(m)e* 368, 1003, 2796, etc.); (ii) husband 1601; (iii) knight 160, 606, 802, etc. (*chevalier* 172, 686, 775, etc.); (iv) vassal 962, 1175, 2047, (*le home Boun* 1823), etc.; (v) God 202, 1604 (*deu* 1481), 1653 (*damedeu* 1513), etc.; *g.* *bonhedie* 4233 (*gentilz hom* 3732); *hen* 62 (*veillard* 167); *g.* *ieuamk* 8, 28 (-*c*), 157 (*bachelier* 167); *g.* *pziadōd* 13, 63 (-*c*) (*seigneur* 37); *g.* *llaōt* (*bachelier* 1470); *da* 62 395* (*pruz hom* 396); *am* *gūz* *fel* *rhaflaenydd* *rphth.*, *gw.* *dan Cystrawen*, 846 (vii); *ll.* *għliffy* (i) men 2979, 3274 (*pute gent* 2838), 3539 (*cels* 3086); (ii) vassals 1036; (iii) troops: *g.* *aruadō* 610, 634, 3624, etc. (*gent* 588, 623, 3157, etc.), 3348 (*les sons* 2908), 2683 (*compaynms* 2316).

gūzādōl: *a.*, manly: *għliff* *g.* 3213=*g.* *gūz* 3208 (*A la lei de home* 2774).

gūzda: *e.*, a person of rank 3415, 3445 (*prodome* 'an upright and wise man' 2969, 2996); *ll.* *għliffyda* 1900 (*baroné* 'barons' 1713).

gūzanc: *e.*, nobleman 3623* (*vassal* 3156).

għliffregin: *e.*, girdle, belt: *g.* *fidan* 1043 (*seinture* . . . *de sie* 1000), *gū.* 2431 (*seinture de sey* 2106), 2437 (*seinture* 2111), 2438, *għliffregys* 1044 (*ceinture* 1001), 1048, 1051.

għliffreic: *e.*, 3, 6, 7, etc. (37 o es.), *gūzeic* 57, 2768, 3419, etc. (6 engh.) *gūzeic* 3849; (i) woman 7, 57, 102, 1047, etc.; (ii) married woman 1524, 1526, 2001, etc. (*femme* 1417, 2001, 2576, etc.); 3311, 3315, 3324, etc. (*muller* 2870, 2874, 3324, etc.); 291, 1412, 1416, etc. (*dame* 292, 1339, 1333, etc.); 173 (*chere amie* 'darling wife' 185); *g.* *bziadōt* 3454 (*muller preysvez* 'esteemed wife' 3002), 3507, 3849 (*femme* 3381), 4285; *y ll.* *reic vōyaf* *a gar(ei)* 102, 1025, 2768 (*s'amie* 'sweet-heart' 2384), 3419* (*son ami* *privé*=*son amie* *privée* 2973).

għliffreica 693, 1599, *għliffreica* 714; *bg.*, to marry, take to wife 1599 (*prendre muller* 1476); *g.* *ar* 693* (*desirer* 'to covet, lust

after' 685), 714 (*prendre* 'to take as wife or paramour' 698); *m.grff.* 3 *kaōd 55, *għliffregahaōd* 6 (*donk prist il femme* 19).

għliffreica: *e.*, 1371 (*dame* 'lady' 1292).

għliffreicyangk: *e.*, lady: *g.* *dec* 1360* (*une bele dame* 1280).

gūzhuau: *bg.*, to do homage 2038 (*devenir le home* 1823), 2732 (*ferre homage* *a* 2354), *gūza* 656* (*d. le homme* 643); *m.grff.* 1 *eeis 1999 (*servi* 1791).

gūzogaeth: *e.*, homage: *radō* *g.* (*yn llaō*) 660 (*devenir le homme* 643); *r.* *g.* *y* 2055, 3491 (*ferre homage* *a* 3043), 3341 (*prendre feut* *a* 2901), 4300 (*ferre feutez* *a* 3786); *talū* *teyrnet* *a* *g.* *y* 3343 (*ferre homage e feut* *a* 2903); *kymryt* *g.* 2054 (*ferre h.* 1840); *kynnig* *g.* *y* 652 (*metre* *a* *baundown* 'to place under the authority of' 638); *gū-* 3341; *gw.* *n.* *ar* 2822.

gūztheb: *bg.*, to reply 3023, 4028, 4066 (*respounder* 2593, 3545, 3578); *m.grff.* 3 *adā 4025.

(*gūzthot*: *ba.*); (i) to refuse: *m.p.* (-*df.*) 1 *daf 705 (*noun* *frat* 692); 2 *dy 685; *grff.* 2 *desfl 715 (*me avez refusé* 699); 3 *des 2344 (*che li contredit* 2057); *grch.* 2 *gūzthot* 684, 701; (ii) to abandon, forsake: *m.p.* (-*df.*) 1 *daf 4123, 4152* (*lerrai* 3631, 3659).

gūzthōyneb: *a.*, displeasing, vexatious: *dylledut* *dim* *g.* 747 (*mesdire* 'to calumniate' 728); *gūneuthur* *d.* *g.* 3536 (*mesfere* 'to do wrong' 3082).

għliffrych: *e.*, bristles 586 (*rusm* 'fleece' 572).

gūzyt: *e.*, 965 (*teise* 'roughly' a fathom' 921), 3567*.

gūzyot: *ba.* *ag.*, (i) to know, be informed of, be aware of 940, 1617, 1886, etc. (*saver* 808, 1490, 1699, etc.); *m.p.* 1 *gōn* 124, 515, 820, etc., *gūzōn* 2574 (*jeo creai=jeo crai* 'I believe' 2228); 2 *gūzōst* 123, 2076; 3 *gūzōdach* 2615 (*vus savez* 2259); *amh.* 1 *għliffyōn* 4269; 3 *gūzydat* 46, 1017, 2123 (*sout=sapuit* 973, 1900), 2339, 3421, 3443 (*sest=sait* 2995), 3977 (-*yal*, *o'r* *LIC*) (*savoit* 3501); 6 *gūzyōny* 3281; *grff.* 3 *gūzybu* 1049, *gūz-* 3383; *d.amh.* 1 *gūzyōn* 1191; 3 *gūzypei* 1766, 1797 (*soit* 1633); *għl-* 1623, *għlō-* 1752; (ii) to be acquainted with (a person); *d.amh.* 3 *gūzypei* 692*; (iii) to ascertain; *m.df.* *għliffydyaf* 1568 (*jeo voile ore asayer* 1448); *cf.* *g.* *y* 621h to know of 3977.

gūzydyus: *a.*, 4147 (*sachant* 'learned' 3653).

għliffychr: *a.*, brave, valiant 248, 2199, *gū-* 288, 2555, (*hardiement*, 'boldly, fearlessly' 290, 2206), *gu-* 161 (*valliant* 171), 618.

gūyōd: *e.*, presence: *yg.* 3042 (*devant* 'in front of' 2068).

gūyōldōym: *e.*, 1812* (*cerf* 'stag, deer' 1645).

gūyōlat: *ba.* *a* *g.*, (i) to be awake 1255 (*veyler* 1191); (ii) to look at 3128*; *gūyōlōb*: (iii) to keep vigil, 4295, 4363 (*veiller*, 3782, 3837).

(*gūyōlōr*: *e.*, sentinel); *ll.* *llyr 1174 (*gaytes* 1117).

gūym: *a.*, white: *ychnaōt* *ygūym* 1842*.

gūynllyōt: *a.*, hoary-headed 367 (*out chenue* *crine* 'had hoary hair' 368), *għl-* *fabat* *ll.* 3858 (*S . . . li chanu* ' . . . the hoary-headed S' 3388).

gūynt: *e.*, wind 2902 (*vent* 2494).

għliffy: *e.*, virgin, maid: *y* *vōzōym* *ll.* 202 (*la vergine pucele* 216), 1317 (*la v.* 1244), 2803 (*la p.* 2410).

gūys: *eg.*, summons 1738; *gw.* *ar* 1737.

gyt *a(c)*: *ardd.*, together with 31, 35, 148, 576, etc. (55 o es.); *gw.* *kyt* *a(c)* *ac* *y* *gyt* *a(c)*.

gyt *ac* *y*: *cys.*, as soon as 787, 1039; *gw.* *y* *gyt* *ac* *y*.

gynne (= *gynneu*): *adj.*, a moment ago 977; *cf.* *no chynneu* *SG* 189, 198.

gynt: *adj.*, formerly, of old 2821 (*cf. he tant solés amer* 'whom you are so fond of' 2423).

gyntaf: *a.*, first: *ym* *g.*, *adj.*, 3263 (*primer*, *primes* 'before all others' 2828, 2921).

gyr: *ardd.*, near: *g.* *bzon* in the presence of 3902; *g.* (*dy*, *y*) *v.* 3018, 3469, 3792.

gyzua: *eg.*, galopade: *tri* *g.* *march* 2898 (*quatre arpens* 2490); *gw.* *n.* *ar* 2697.

gyzru: *ba.*, (i) to drive before one 2148 (*chacer* 1917); (ii) to drive out, banish 3080 (*enmacher* 2616); (iii) to spur 2352 (*pointre* 2912); *g.* *ymdeith* 1610 to send away (*arere* *envoyer* 'to send back' 1487); *grch.* 2 *gyr* 1610.

H

hagyr: *a.*, ugly 1981; *grdd.gyf.* *hacret* 2235.

haha: *ebd.*, 2663* (*hey!* 2300).

(*hanvōt*: *bg.*, to be from; to come); *m.p.* 1 *gyf 385, 878, 1511, 2130, 2281, *hen-* 724; *amh.* 3 *oed 388, 875, 1509, etc. (7 es.); 6 *oydynt 3281, *oydynt* 2076.

hanner: *e.*, half, moiety, 630, 985, 2093, 3853, *haner* 1394, 1354, 1786.

hayach: *adf.*, almost, very nearly, 993 (*trestus* 'completely' 949), 2425, 4330; *ymaydu h. a. ozuc* (a poi n'est devant 'he was within an ace of being mad' 3812).

hayarn: *a.*, 1063 (*de fer* 1017); *ll. heynn* 956, 1142, 2393, 2374; *e.*, *ll. chains* 825; *gw. Vendryes, Études Celtiques*, III, 286.

haydu: *ba.*, to deserve; *m.griff.* 1 1006: *ny haydyfflon arnab peri rymphoini vel hyn* (jeo ne le ai pas deservi . . . que il ne dust trair si tres ledement 961-2).

haylder: *a.*, generosity 373.

hard: *a.*, handsome: *yn h. o bzyt* 3552.*

haad: *a.*, easy 2329.

heb: *arddl.*, without 35, 135, 363, etc.; *gw. dan cof, godzie, gohir, golid, oet.*

hebaog: *ba.*, to convey, to transport 3778 (*amener* 3313).

(*hebu*: *bg.*, to speak, say); *m.p.* 3 *heb* (*y, yr*) 656, 705, 722, etc.; *ceir* 59 o *es.* o *h. y* *boón*, ond *h. b.* 3316, 3322; *h. y* *tofan* 2050, 2351, *h. i.* 1526; 3071; *h. y* *sebat* a *h. f.* 4 *gwaith yr un; h. yr.* *h. yr* *ermin* 832, 846, 1019, ond *h. e.* 815; *ac, yn* *rhyfedd, h. y* *iuo2* 3630, 3645; *h. ef* 175, 501, 836, etc. (33 o *engh.*); *h. hi* 121, 125, 567, etc. (15 *es.*), ond *h. yr* *hi* 3548, 4354; *h. ynteu* 745, 763, 1466, etc. (19 o *engh.*), *eithr h. yr y.* 3881; *h. hitheu* 218, 1364, 1502 etc. (9 *es.*), ond *h. yr* *h.* 3205; *h. dynt* 2871; *h. y* *rei* 2873; *h. vn* o *nadunt* 820.

hedüo: *e.*, to-day 219, 264, 729, etc.

hedüch: *e.*, peace: *gadael yn h.* 2352 (*lesser* *ester* 'to leave alone, let be' 2060); *g. h. y* (*lesser* *pes aver* a 'to let one have peace' 2577).

heuyt: *cys.*, also 1595, 4149, *hefyt* 1031, *heuet* 4125.*

heibyaog: *adf.*, past: *myntet h.* 241 (*passer* 246).

heint: *e.*, disease: *claf o oethróm h.* 42 (*estre malade e n'aver point de sauté* 125).

hela: *e.*, kill 1657 (*pray* 1516).

hela: *ba.* a *g.*, to hunt 49 (*cf. berceer* 135), 1484, 1619 (*chacer* 1382, 1491), 1621.

helym: *e.*, helmet 546, 1266, 2390, 3592, 4083 (*helme* 1206, 2918, 3133, 3592); *ll. helmeu* 3360 (*helmes* 2918), 3760 (*heumes* 3294).

helö: *e.*, possession 698, 824.

hen: *a.*, (i) aged 156, 3043; (ii) senior: *h. boón* 4141; (iii) villainous 1974 (*vilen*

1757); *grdd.eith.*: *af 3560,* 3561; *hen ö2* 156 (*veillard* 167).

henbeis: *eb.*, threadbare garment 1938 (*pelichum=pelison* 'a fur outer garment worn by both men and women as a protection from the cold' 1736).

heneint: *e.*, old age, 5, 18, 55, 70.

hengleirych: *e.*, decrepit old man 142* (*veillard* 145).

herlot: *e.*, knave 276,* 296, 312.

herlog: *e.*, pirate ship, 2095 (*galie*, 'galley, slave-ship' 1876); *gw. ar* 353.

herlyd¹: *arddl.*, (i) by (showing the means, the instrument): *h. y aföyneu* 3269 (*par le reynes* 'by the reins' 2833); (ii) on: *h. y barabyl* 4308 (*par parole* 3792); (iii) according to 1326, 1869* (*solom* 1251, 1689), 3132.

herlyd²: *cys.*, as, according as: *h. y gallöyf i özeu* 532, 1893 (*h. y gallei o.*) (*ausi ferme le tint com out le pover* 'she held it as firmly as she had the power' 1703).

heul: *e.*, sun 917 (*solail* 875).

heyernyn: *a.*, of iron: *troffaöl h.* 1377 (*fauss-art* 'a broad cutting sword' 1299), 1369* (*nn-*) (*grant lever* 1291).

hi, hili, hitheu; *gw. dan Ffurfiant*, §27.

hidleir: *a.*, abundant: *yn h.* 785 (*de cler lerm* 'with limpid tears' 763).

hir¹: *ir.*, chaste 1030.*

hir²: *a.*, long, 1425, 1816, 1965, etc.; *grdd.gymh.* *höy* 1069; *grdd.eith.* *höyf* 1971; *auo höy* any longer 1089 (*longement* 'for long' 1043); *hir a beth* 1848 (*gw. dan Adferfau yn Cystrawen*, §48, (ii), (iii); *bot h. gan* 'to be impatient' 2582.*

hiraeth: *e.*, longing: *h. yn ol y lüat* 365* (*dolour entrine* 'disconsolate grief' 366).

hof: *a.*, beloved, dear: *bot (yn) hof gan* 3166, 3287, 3818 (*estre mult lez* 'to be very joyful' 3350); *grdd.eith.* *fa 2336.

hois: *ba.*, to claim, demand 265* (*challenger* 265); (ii) to reproach, upbraid with 344; *d.p.* 2 *ych 343*; *grch.* 2 *haöl* 343.

holl: *a.*, 172, 413, 507, etc.; *oll, adf.*, 39, 786, 3939,* etc.; *cf. hollgön* 1782, *hollleir* 2165.

holllei: *bg.*, to break 3608 (*freynäre* 3144); *m.p.* 3 *hyllt* 1263 (*si ke l'escu defendi* 'so that he split the shield' 1198); *grff.* 3 *es 732, (*est crevé* 716), 3366 (*l'escu li perse* 2926).

honys: (*llsgr. nys*) <HFF *honis* shame, dishonour 404.*

(*hoffan*: *e.*, stocking); *ll. neu lluryc* (+ *crimogeu*) mail chausses (+ greaves) 542.*

hoón: *rh.*, HFF one, people, they 3032.*

hoydyl: *e.*, life 388, 468; *na h. na byllt* 686 (*ne purat plus durer* 676), *hoeydyl* 203.

hun: *rh.*, self, *gyda rhb.*: *ehun* 225; *human*: *vy hunan* 2217, *dy h.* 3056.

huryaö: *ba.*, to employ in one's service 1733 (*alouer* 1582).

höch: *eb.*, 226,* 228, 586 (*porc* 'hog, pig, swine' 234, 572).

höde: *m. grch.* 2 o *ferf* *ddiff.* *here!* take this! 3839*.

huech: *gw. chüech.*

hüimöth; *gw. chüimöth ac ehut.*

hönn, honn, etc. (i) *fel a.*, this, *hönn* 220, 2228, 2802, etc.; *h. yma* 3323, *hönn* 837, 941, 942, etc.; *honn* 3046, 3840, *hon* 626, 882, 1001, etc.; *ll. hyn* 241, 1089, 1851, etc.; *hynn* 3207, 3237, 3326, etc.; (ii) *fel rh. dang. hönn* 'ceci' 2871*; (iii) *gydag yr fel rhaglaenydd rh.prth.* (d) o *haen a: yr hönn* a 2802, 3481, etc.; (b) o *haen y neu yr kyghozöu* (y) *yr . . . yr hönn y rodo* 262; *eithyr hyn nac ymdiret ti y mi* 3054; *yr hyn* (a) = 'ce qui' 1417; (b) = 'ce que' 1164, 3129, 3171, 3641; *ar hyn* 469 (*A taunt* 'thereupon' 462); *val hynn* 3305, 3402, *vel hyn* 1007; o *hyn allan* 658, *Am gyfartaledd -n ac -nn, gw. n yn Orgraff*, §18.

hönnö, honno, etc. (i) *fel a.*, that 11, 15, 34, etc.; *honno* 47, 366, 1200*; *ll. hynny* 988, 1010, 2753, etc.; (ii) *fel rh. dang. hönnö* 'celui-là', 429, 584, 914, etc.; *honno* 'celle-là', 8, 58, 354, etc.

hynny: *a. = hönnö*: *yr enryded* *h.* 2944, *ar niuer h.* 4274; *rh. dang. = ceta* 540, 544, 4060,* etc.; *ar h.* 933, 1032, etc. (*a ta(u)nt* 'at that point, thereupon' 893, 992, etc.), 1276 (*a donk* 'afterwards, then' 1213), 3288 (*a cele parole* 'with that word' 2851), 4360 (*ja* 'forthwith' 3835); *güedy h.* afterwards 54, 229, etc. = *yn ol h.* 1408, 1418; o *h. allan* 37, 85, 661; *62th h.* therefore 233, 698, etc.; *yn h.* in the meantime 2785, 3192, 3223, 3806, 3876; *a thra yttöydyn yn h.* 4343.

hözd: *e.*, thrust, shock 454.

höy, etc.; *gw. Rhag. Pers. yn Ffurfiant*, §27.

(*höyat*: *e.*, duck); *ll. eit* 1419 (*janies* 'wild duck' 1419).

höyl: *e.*, sail; *dyrchauel h.* 359 (*adrecer nef* 'to rig ship' 360), 2091, 3852 (*segler* 'to sail' 3383); *gelfig h.* 361 (*veils abeser* 'to strike sail' 363).

höylabö: *bg.*, to sail 359, 4228 (*sigler* 361, 3728); *m.grff.* 3 *adä 2404 (*comence a nager* 'begins to navigate' 2092); *h. rac*: *m.grff.* 6 *yffant 2092, 2118 (*syglint* *avant* 'they sail onwards' 1891), 2317 (*passent la grant mer* 'they pass along the high sea' 2040), 2369 (*siglnt par la mer* 'they sail along the sea' 2073).

höyör: *a.*, (i) slow, tardy: *ryöy yd ym yn herdet* 3149 (*trop ai targies* 'I have dallied too long' 2718); *grdd.gymh.* *aach 3465 (*ne se vont tanger* 'did not indulge in loitering' 3009); (ii) hard, difficult; *grdd. gymh.* *rach 698.*

höyza: *bg.*, ?to loiter 3379.*

höyryt: *a.*, joyful, glad: *llaßen a h. uu* 3670 (*mult fu jous* 3203).

höyrydu: *ba.*, to console 4347 (*cf. conforter* 3828).

hyn; *gw. dan hönn*, etc.

hynt: *eb.*, (i) course, career; story 3119, 3226, 3951, 3996; (ii) crossing over 4100 (*passage* 3611); (iii) race 2889; *kynnyrt h.* 2245 (*se voler aler* 1981); *döyn h.* 2889 (*emblem le curs* 'to begin the race' 2483); *ar h.* (i) now 319, 2079 (*ore* 323, 1860), 3230 (*ha present* 1974); (ii) at once, immediately 477 (*saunz nule demur-ance* 475), 645 (*s. n. delaier* 631), 1368 (*ore endreit* 1290), 1570 (*tantost* 1454), 1646 (*vitelement* 1508), etc.; (iii) ?then, next 2022 (*pus=püs* 1811), 2504 (*em poi de tens* 2168) 1445, 804, 1042, etc.

hynny; *gw. dan hönn*, etc.: ?= *kyni* 4060*.

hyfpyys: *a.*, evident, *gyda grym adf.*, well, distinctly 1460; *yn h.* very well 1516 (*öyl . . . tut pur verité* 'yes . . . in all truth' 1406), 1886, 2615 (*ben* 'well' 1698, 1857), 2077 (*mult b.* 'very w.' 1857).

hyt: *i. eb.*, (i) distance 3727; *ar y h.* lengthwise 453, 1951; *ar h.* (a) along 634, 1130 (*par* 620, 1077), 1842 (*tut solom* 1670), etc.; (b) through, across 3497, 3585, 4008, etc. (*par* 3051, 3128, 3532, etc.); (ii) length of time, duration 1602, 3096, 3849. *ll. arddl.*, (a) as far as (place) 774, 1159, 3972,* etc.; *h. ar* 369 (*de en val* 'from the bottom of' 369); *h. att* 4002, 2307 (*-at*), 3302 (*-unt*); *h. rac* *bzon(n)* 670, 4274, 4283 (*h. r. y v.*); *h. yn* 106, 167, 361, etc.; *h. yn emyl* 2318; (b) till, until (time), 3929, 3988, 4364.

etc. (*jeskes* 3455, 3508, 3837, etc.); *h. hyn* 2911 (*ore* 'up to now' 2502); *na bu h. h. eto* 1606 (*unkes* . . . *ne* 'never' 1483); *h. yn* 371; (c) during: *h. dyd* 2196, 2301, *h. nos* 915, 2196, 2302 (*de nuyt* 2026), *h. d. a nos* 3681 (*for e nuz* 'day and night' 3214. III. *cys.*, (+*pan(n)*) etc.) (i) *hyt pan(n)*, *h. na(t)*. (i) amser, until such time as=CymC. *yny*, CymD (*hyd*) *oni*, *gyda'r* d.p. a'r m.amh. a grff. 203 (*taunt* . . . *ke* 217), 2834, 2905, 3055 (*deci ke a* . . . *ke* 2621), 3539 (*cf. avant ke* 'before' 3086), 3659 (*tant ke* 'so long (much) that' 3191), 4002; (ii) *canlyniad* (a) *cadarnhaol*, so that, to the point that 2901, 3319 (*tant* . . . *ke* 2879), 2607, 3609, 3715, 4069*; (b) *negyddol* *drwy h. na* so that . . . not 1004 (*ke* . . . *ne* 959), 1776 (*ke* . . . *ne* . . . *ja* 'so that never' 1613), 1785 (*y mae racco o nifer hyt na* . . .), 2032 (*ke* . . . *ne* 1815), 2375, 2533 (*ke* . . . *ne* 2191), 2918 (*cf. unkes ne fu oysel ke seit a li ajusté* 2510), 2339, 3276, 3972, 4147; *h. nat* 1937 (*cf. com ceo fust un pelichun tut huse* 1736). IV. *Ceir hyt na ar ddechrau gorchymyn anunion negyddol: yna y gofharddys y bzenhin* *dynt hyt na thozrei neb ohonynt aelodeu y gild* 2892*. V. *Gwelir hyt na ar gychwyn ymadrodd negyddol anunion 4241: menegi am bofn ae lu hyt na thelas dyn eioret y kyffelyb* (*cf. unke tel ne vist hom* 'never such did man see' 3737). (i) *hyt tra*: *cys.*, (a) as long as 826, 970, 993, 2191, 2503, 3266 (*tant com* 2831; *cf. tra* 3601, 3974 (= *tant com* 3139, 3498); (b) whilst, during the time that 1903 (*tant ke* 1717).

I

?: rhb., his 1277*.

iach: *a.*, (i) in good health, well 1080, 2355, 3604; *bot yn i.* to be, to do 3663 (*coment fet ta femme?* 'How is your wife?' 3195); *yn i. lafen* 1522; *i. a ll.* 3476*; (ii) safe, secure 3992.

(*iachau*: *ba.*, to save, redeem); d.p. 3 * 2814 (*salt* 2419), 3306* (*saloe* 2865), 3424 (*saloe* 2976), 3936 (*doint salu* 3460).

iarlil: *e.*, earl 133, 146, 263, 385 (*quens neu co(w)nte<comes, comitem* 138, 153, 263, 387, etc.), 243 (*gentil counte* 'noble c.' 248), 2559 (*gentil quens* 2215); *ll. iearll* 3027, 3029, 3339, 3491, 4259 (*contes* 2596, etc.), 3525 (*casés* 'the encoffed' 3070); *ll. res* 3331* (*contes* 2893); *am y ll.* *yn res*, *gw. Ffuriant*, §21, (v).

iarlilaeth: *e.*, earldom 28.

iarlles: *e.*, 39, 113, 179, etc. (*dame* 'lady' bob tro); *ialles* 17.

iaôn: (i) *e.*, truth: *dyfedut i.* 3408* (*dire veritez* 2994), 4950 (*ajuster* 3566); (*gmeuthur i.* (y) 748, 793, 2092, 3536 (*amender* 'to make amends' 728, 766, 3082); (ii) *a.*, right 1203, 3019, 3133 (*dreit* 1145, 2590, 2703), 3725*; *grdd.* *gymh.* *vach* 1591; (iii) *adf.*, 406, 947, 4328, etc. (*mult* 406, 905, 3811, etc.). (*iaônharu*: *ba.*, to redress, put right); d.p. amhrs. *er 2834 (*ceo tort* . . . *deyt estre redressé* 2437).

ie: *adf.*, 1526, 3194, 3454 (*oyl* 'yes' 2762, 3003); *ie* *helyd* a *geir yn y LlC*; *rhaid felly chwanegu, ie at ief, ieu* a *ddyry* WG 430 *fel fuffiau* CymC.

iechyt: *e.*, health 123, 3039 (*sa(unt)é* 132, 2606).

ieithid: *e.*, interpreter 378.

ieuanc: *a.*, young 21, 57, 59, etc. (6 es.), *ank 7, 9; *agk 2137, 2622; *ll. ieuanc* 3043, 3817.

ieuueingtid 3, *ieuueingtid 53: *e.*, youth.

ir: *a.*, (i) fresh 122 (*freshie* 129); (ii) continent, chaste 1030*.

irllaôn: *a.*, angry 3090 (*irez* 2654).

ifgil: *ardd.*, behind: *yfcynnu i. y gbas* 3941 (*salt derere lui* 'jumps up behind him' 3465).

iffel: *a.*, low 2575, 2591 (-f-).

(*iôzch*: *e.*, roebuck); *ll. ierch* 1622*.

J (=dj)

iubet: *e.*, 628 (*gibbet* 613).

iôznei: *e.*, *yn en i.* in one journey 3894* (*a l'enjornez* 'at break of day' 3428).

L

lamp: *e.*, *ennynnu* l. 1213 (*une lampe alumina* 1154).

ledir=*leger*, *legir* yn HFF; *gw. n.* ar 2582.

lôlôn; *gw. glôlôn* a'r n. ar 3006.

LI

llat, measure of capacity for grain 959* (*quarter* 915).

llad: *ba.*, (i) to kill, put to death, 36, 151, 165, etc.; m.p. (=df.) 5 *lledôch* 622; 6 *vant* (=df.) 1850 (*vodront* . . . *estrangler* 1676); amhrs. *lledir* 4063 (=df. *yn* 152,

cf. serrat quit 160); amh. 3 *ei 2510, (=ail-ddf. *yn* 2047); amhrs. *lledit* 3716 (=ail-ddf. *yn* 174, 3719); grff. 1 *lledais* 333, 2013; 2 *lledaifl* 1252, 2557; 3 *adâ 525, 664, 1445; amhrs. *llas* 201, 386, 610, 1436, 2132, 3203; grff. 3 *yffei 1078, 2587; grch. 5 *lledôch* 621; (ii) to behave 320, *816; (iii) to cut off 83, 177, 458, etc.; m.p. 1 *af 2007 (=df. *yn* 143 (*eus perdez la teste* 146), 1781 (*me verrez couper la teste* 1829); amh. 2 *ut* 2740 (=ail-ddf.); 3 *ei (=ail-ddf.) 2099; grff. 3 *yffei 475, 523; d.p. 3 *o 941; gw. n. ar *lledir* 2583 (*legera* 2236).

llawyn: *e.*, speech 199, *373 (-f-).

llafur: *e.*, labour, toil 784 (*louer* 'recompense, salary' 760), 2216.

llall: *rh.*, *y neill* . . . *y ll.* the one . . . the other 1830, 1904, 2793, 2870, etc. (*li un* . . . *l'autre* 1669, 1717, 2395-6, etc.).

llamfachus: *a.*, prancing 1573.

llamyflen: *e.*, hawk, sparrow-hawk 643 (*esperver* 630).

llathrut: *a.*, clandestine: *dôyn yn ll.* to carry off clandestinely 1759, 1987, 2002 (*amener* 1603, 1773, 1792); *mynet yn ll.* a 1765 (*amener* 1603).

llaô: *e.*, hand 267, 347, 461, etc.; *ar y neillad* by his side 291; *ar y ll.* *deheu* 254 (*a destre* 258); *achyr y laô* 3419 (*dejuste* li 2973); *arlein gyr y ll.* 3467 (*par le poine tener* 3015); *kymryt erbyn y ll.* 948 (*par le destre poin prendre* 906); *rac ll.* later 374, 3785 (*si com vus orrez* 'as you will hear' 3318); gw. *dyrchafel*.

llallen 223, 376 (53 o es.), *llalen* 97, 678 (10 engh.), *lleben* 180; *a.*, (i) joyful, joyous 945, 3060, 3660 (*joiant* 905, 2625, 3192), 3185 (*jai-esjoit* 2753).

3671, 3929 (*lee* 3206, 3449), 3980 (*leez e joiant* 3512); *ll. a hyfryt* (*mult joius* 3203); *yn iach l.* 1522, etc.; *grdd.gyf.* *et 2327, *llebenet* 2697; *grdd.gymh.* *vach* 1143, 1343; *yn ll.*, (a) very well!

852, 1011, 1739 (*jeo te oitrai* 'I grant you' 1586), 2052 (*ceo me deyt plere* 'that pleases me' 1839), 2273 (*si com vus volez* 'just as you like' 2002), etc.; (b) willingly

1502, 2314, 2367 (*volunters* 1397, 2038, 2367); 1350 2771, 3558 (*v. e de gre* 1272, 2387, 3105), etc.; (c) ? in a friendly manner 1038 (*mult deboneirement* 996, 4174 (*de gre e d.* 3676)).

Arferir yn anl (*milennu* *adun* (*hymny*) *yn ll.* 'I am willing; gladly; I have no objection to that'; 223

(*tut a vostre comand* 232), 236, 251, 659, 678 (*a bon ourel* 662, 1128); (*mult tres* *volunters* 1076), etc.; *bot yn ll.* 6219 97

(*se enjoir* 'to be delighted' 96), 180, 376

(*saver bon gre a (qn) de (qch.)* 'to be grateful to s.o. for sth.' 379), 2528 (+ *mynet ddôylad* *mynôyl y*) (*aler beiser* 2185), 3469 (*estre les a mereille* 'to be marvellously glad' 3019); etc.

(*llaibenharu*: *bg.*, to rejoice); m.grff. 3 *adâ 2687, *3457, *(-/-).

llaiber 886, 1580 (14 o es.), *llaiber* 2616, 2934; (i) *e.*, much: *ll. a gylgeifl* 2934*.

ll. o (a) much 886, 1580, 1594, etc.; (b) many: *ll. o curchogyon* 2620; (ii) *a.*, many a: *ll. degyr* 682 (*meint lerne* 671),

ll. nos 683 (*m. nuit* 672), *ll. lluruc* 3700 (*tant hantes* 3232); *ys ll.* *dyd* 1234 (*pez a=piega* 'a long time since' 1173); (iii) *adf.*, many: *yfcolheigon* *ereill* ll. 4186.

llaôn: *a.*, full 355, 1257, 1724, etc.

llaônueich: *e.*, full load: *ae l. o heyn arnaô* 825.

llaôd: *e.*, (i) floor, ground 156, 648, 1073 (*tere* 194, 633, etc.), 210 (*pavement* 222),

1866 (*graver* 1687); *bôdô* yr ll. 156 (*fere verser* 164); *laraô* (*rodi dynaôl, goffot* ar) *ynnydygôd(aôd)* yr ll. 110, 648, 1073,

etc. (*abatre en champ, plat a son pe, grevé* mort; *geter* (*estendre*) a mort; *verser fus*, *fere cravanter, trebucher*, etc.); *difgyn* yr ll. to dismount 1582; (ii) storey 1097,

1101.

lle: (i) *e.*, place 439, 2685, etc.; *yn lle* (*LlC* *yny lle*) 445, 475, 523 (*la ou* 'there') where? 469, 522); (ii) *adf.*, where: *pony* *ôely di lle mae yr amheraôdyz* 2718;

(iii) *gyda pa a py* *fel rh.gf.* (3 es. *gyda py* a 17 *gyda pa*): *pa le* 123 (*ou* ? 132), *py le* 3100 (*ou* ? 2660), 3426 (*dunt* ? 2977),

o ba (*pa*) *le* 378, 876 (*dunt* 'whence' 380, 836); *yn lle* *for*, in lieu of: *yn lle* *dôc* 1787* (*en tors* 1621); *o2 lle* forthwith 1695*.

llechua: *e.*, hiding-place 140, 342.

llet: *e.*, width 1305* (*lee* 1237).

lledzat: *e.*, theft: *dôyn yn ll.* 1380, 2890, 3643, etc. (*emblem* 'to steal, rob' 1302, 2483, etc.); gw. *goledzat*.

Lledratgaru: *ba.*, to love s.o. in one's heart 443.

llef: *e.*, cry, shout: *dodi ll. uchel* 305 (*se* *escrier* 310); *d. ll.* 887 (*oir=huer* 848),

3126 (*geter un grant cris* 'to utter a loud cry' 2696); *o l. uchel* 3108, 3273, 3692, 3827, 3947 (*alo*) *hante* *voez* 2766, 3224,

3827 (*voiz*, 3470); *a thrôyl* *v* 3723*.

lleuein: *e.*, (i) hue and cry: *y cri ar ll.* 3687 (*la noise e li hui* 3210); (ii) *bg.*, (a) to shout 1531, 1832, 2458 (*crier* 1531,

1664, etc.), 3140 (*getre un cris* 2714),

1882 (-f-); (b) ?to weep, megis yn y De: *kymryt dzycyzuertth yndaŵ a lleuein yn uchel ac gyllydaŵ 192** (plure a mout haut soun 'weeps with a very loud noise' 209); gw. *dzycyzuertth*.

llel: a., â grym *adf.* less: a *rodaf* *vy llô* ym byllyt na byd *llel* yth *karaf* *nochynt* 3130 (ja en ma vie ne vus averai le plus vil 2701).

lleilltu: e., one side: *mynet ar ll.* 3340*; *kerdet ar ll.* 4073 (*oltré se sont mis* 'they placed themselves on the other side' 3583).

llenwli: ba., to fill 2212, 2311 (*charger de* 2036), 2745 (*empler de* 2364); m.grff. amhrs. *llit 2315.

lles: e., benefit, advantage 235.*

llefteyr: e., (i) a kind of vessel; ll. *ri 2766*; (ii) font in *bedydd*, q.v.

lletty: e., lodgment 2954, 2996, etc. (*ostel* 'house, residence' 2540, 2570, etc.), 3856 (*herbergement* 'lodging' 3387); *bot yn ll.* 3445 (*estre herbergez* 2996); *kymryt ll.* 2797, 2953, 3416 (*estre herbergez* 2404, 2819, 2969); ll. *eu 3290, 3729 (*ostel* 2852, 3266).

(*llettyaŵ:* ba., to give lodging, give hospitality to); m.grff. 2 *eifl 3099 (*ke vus herberjastes* 2664).

llettyŵ: e., host 3271, 3291 (*hoste* 2834, 2853).

lleŵ: e., lion 559, 1821, 1902, etc.; ll. *ŵot 1826, 1828, 1834, etc. (8 es.), *llot 1620, 1880.

(*lleŵa:* ba., to devour); m.grff. 3 *as 1830 (*desachant* 1662: *desacher* 'to tear to pieces').

llelbenyd: e., joy 4196, 4214, etc. (11 o es.), lly- 3575; *kymryt ll.* (yn) 1487, 1559, 2636, etc., gw. *kymryt*; o l. 1144 (*de joie* 1092); y ll. ar *clodeft* 3478; gw. ar 2551; ll. (-dryllythŵch) 4194 (=grant *joie* 3697).

(*lleŵpant:* e., leopard); ll. *dot 1620 (*lepars* 1493).

llellycua: e., swoon: *kyfodi o2 ll.* 1530 (*redrescer a vie* 1420, 740 (-g-)).

llellygru: bg., to swoon (-dygŷydaŵ (yr llaw) 304, 731 (*chaier paumé* 309, 717), 708, (*chaier en paumisoun* 694), 1528 (*palmer* 1419); m.grff. 2 *eifl 2580; 3 *aŵd 1866 (*chet palmé en graver* 1687)).

llit: e., anger: o l. 810; *rac ll.* 299 (cf. *grant ire* 304), 733 (r. ll. a *llog*); *trôy y ll.* (y l.) 330, 711, 1265 (*mult fu corusé* 1199), 1929 (dz. y l. ae *angerd*).

llit: e., ?pursuit 3727 (llsgr. *llu*); gw. *isod*.

llidiaŵ 2387, 298 (-yaŵ), *llitiaŵ* 1335 (-yaŵ); bg. ac a., (i) to get angry 810 (-i-); ll. (-fozri) 298 (*aver grant ire* 304), 2387 (*corucer* 2083); m.grff. 3 *aŵd* 1220 (*si est mult irascuz* 1161); (ii) to spur: *bzathu y march ae l.* ae *gymhell* 1335 (*poynet le destr* 1256).

llidiaŵc 1799, *llitiaŵc* 737, 1394, 1821, 1936; a., angry, angered 737, 1394 (*ir(r)é* 721, 1316); *gibenŷynic* l. 1821 (*fers* 'fierce, savage' 1652); ll. *lben*, 1936 (=iré 1734); ll. *dziŷt* 1799 (*morne e dolent* 'sad and mournful' 1634).

(*lliein:* e., piece of material); ll. *eu: ll. *bozdeu* 3756*; (*hanapes* 'goblets' 3288).

llimin: e., string, line 334,* 1214.

llithraŵ: bg., to slip, glide 18, 69.

llîŵ: e., colour 3447, 3448, *llyŵ* 3217.

lloft: e., loft 3788* (*soler* 3321).

llog: e., ship 354, 2085, etc. (11 o es.), *llôg* 1307, 3177, *llong* 3851; 2063, 2079, 2393, etc. (*nef* 1847, 1860, 2087, etc.), 2311 (*navie* 2036); ll. *eu 4227, *heu 4312.

llonyd: a., quiet, at rest: *gat vi yn ll.* ac *yn hedôch* 2352 (*lessez moi ester* 2060); gw. ar 399.

llof-gi: ba., to burn, 339*, 1154 (*arder* 339, 1106); 2452, 2478, 2498, etc. (*aluminer* 2129, 2146, 2161, etc.), 1192 (*enbraser* 1137); m.df. amhrs. *gir 2483, 2501 (*Nun serra* 2151, 2165), 2502 (*ars serra* 2165); amh. *git 2490*; grbif. *cyffit 3272 (*ja fust la vile ars* 2835).

llu: e., army 2641, 4241 (*hoste* 2283, 3737), 2698 (*estor* 3226), 3727,* etc.

llu: e., fatigue 1198.

llu: e., tired 780, 1255 (*las* 1191).

llu: e., to encamp 3683 (*enbuehes* sount 'they lay in ambush' 3216).

(*llug-ozn:* e., candle); ll. *yryn: ll. a *thapreu* 1153 (*cerges* 'wax candles, tapers' 1106).

lluofogryd: e., multitude 149.*

lluruc: e., coat of mail, armour 537, 1937, 3367, etc. (6 engh.); ll. *ugeu 3360, 3608, 3823, 4079, *lluryc* 540, 542, 3972; ll. *ygeu 3759.

(*lluyddu:* bg., to set troops in motion); m.df. 3 *a* 1646* (cf. *se armerunt* 1508).

llô: e., oath: *kymryt ll.* 828 (*jurer* 'to promise on oath' 798); *rodi ll.* to vow 3130; ll. *llyein:* *tygu ll.* to declare on oath 812; gw. *dan Ffuriant*, §21, (iii).

llôfyr: a., cowardly: *bot yn ll.* 3709 (*ne se feynt mie* 'does not hesitate, does not lack courage' 3240).

(*llôm:* a., bare, worn): *henbeis lom doll dæuledic* 1938 (*tut huse* 'quite threadbare' 1736); ll. *llymyon* 1965.

llôzô: e., path, way, course: *yn ll.* y *ben(n)* *headlong* 210, 982, *llôzôf:* *yn ll.* y *ddeu-dzoet* 2223* (*joyns pez* 'feet close together' 1965).

llôyt: a., grey 1682 (*vels e chanuz* 'old and grey-haired' 1535).

(*llyfn:* a., smooth, slippery); grdd.gyf. *et, 3882 (*bien plané* 'well polished, furbished' 3412).

llygat: e., eye 1961; ll. *eit 1967, 2978.

llyma: *adf.*, *voici* 343 (*vez me ci en present* 344), 1582, 1691, 2925.

llyn: e., drink, beverage: *bôyt a ll.* 1507, 2311 (*beyvere e . . . manger* 2036); *llaŵn* o v. a l. 1257 (*estre saul* 'to be satiated' 1192).

llyna: *adf.*, *voilà* 1652 (*si ad lit* = 'there is' 1512), 3630; ll. *vedôl* *ffol* 1784 (*oustez cel penser* 'put away that thought' 1618); *yn cychwyn* *prif* *frawddeg*: ll. *beth trwm* a *ffeth* *lost* *bot yn gymeint dy nellyn* a *hymy* 1808 (*il me peyse mult* 'that grieves me much' 1643).

llys: e., court, palace, 255, 268, 1485, etc. (=paleis 17 o *weithiau*, e.e. 259, 267, 1386, etc.); 2983, 3550, 4289 (=p. *principé* 2560, 3098, 3775); 3395 (*p. de pris* 2952); 3854 (*p. grant* 3385); 216, 2952, 2970 (*hostel* 227, 2539, 2552); 423, 720, 3576 (*d(ou)rt* 418, 703, 3118); 2160 (*meson* 1925); etc.; gw. ar *neud* 286.

llysfelkyn: e., plant 3215, 3216, 1692 (-ff-) (*un herbe* 1545, 2779); ll. *llyffeu* 1696 (*le herbe* 1547).

llystaf: e., step-father 311, 1728, 1735 (*parastre* 318, 1515, 1583).

llyt cyw. *llit:* e., wroth 330.

llythy: e., letter, epistle 821, 830, 833, etc. (14 o es.); 822, 827 (-z) (*bref* 792, 799, 837, etc.); ll. *zeu 3634, *llythyreu* 3631* (*brefes e charters* 3164).

llyô: e., colour 3217.

llyllyhaŵ: ba., to govern, rule 3790 (*garder* 'to look after' 3323).

M

mab: e., (i) son 144, 174, 263, etc. (*fiz* 147, 185, 263, etc.); (ii) child 212, 215, 274, 285 (*enfa(u)nt* 223, 226, etc.); *emfes*

268, 289, etc.); (iii) youth 883, 885, 2946, 2996 (*enfa(u)nt* 843, 847, etc.); (iv) ?their 3019 (*hereter* 2645); ll. *meibon* 3459, 3460, 3476, etc. (13 o es.), *yon 3148, 3152, 3157, *meib:* *tri m.* 3665, 4336; (i) children 3459, 3460, 3485, etc.; (ii) sons 3476, 3513*; (iii) youths 3736, 3826, 3829, 3990; *mab mayth* 818, m. *maeth* 3061,* 3464; gw. ar 1839.

macrayth; gw. *uacrayth*.

macŷf: e., a youth, page 2564 (*son frere* *dru* 'his own dear brother' 2221); *macŷf* 1210 (*son neveu* 'his nephew' 1148), *macŷf* 1281 (*vassal* 1217), *macŷf* 2294 (*ami cher*, 'dear friend' 2025), 2571 (*vostre meylur ami* 'your best friend' 2225), 2588; ll. *macŷf*: *am* 'varchogyon ae v. 2442 (*chevalers* 2119).

mat: a., afflicted, sad: m. *yn ganet* 3074,* (*mar stanes ore nez* 'under evil auspices were we born' 2640).

maeu: ba., to give up; to forget 1024.*

maeu: ba. a g., to forgive; m.p. 1 *af* 2847 (*jeo . . . pardonne* 2450), 3537; amh. (=ail-ddf.) 1 *ôn* 2739; grff. 3 *aŵd* 1322; grch. 3 *it* 2848,* 4168.*

maedu: ba. a g., to beat, thrash 1224, 1230 (*batre* 1164, 1170); ?(ii) to be victorious over 2714.*

maen: e., a g., stone, gyda grym ans. *yn mur m.* 1978 (*mure* 1766); m. *carbônuculus* 913, 1751 (*charboncle* 872, *charbucle* 1593), m.=m. c. 1753, 1757, *mayn* 2705 (*pere* 2332); m. *maeu* 335 (*mole* 'mill-stone' 336); ll. *mein:* m. *marmoz* 1358, 2800,* 2933, 4368 (*marbre entaillé* 1277), (*m. lusant* 3840); *y blodeu ar m.* 4084,* 4092 (*les pers e les flors* 'the precious stones and the flowers' 3593, 3602.)

maes: e., (i) field 2487 (*champ* 2154); *hyt yn eitha y maes* 1269,* h. *yn eithaf yr m.* 1776; *dyuot y maes* o 3227* (*passer hors de* 'to come out of' 2793); *bôzt neit y maes* o 2231 (*saillir hors* 'to jump out' 1974); *mynet maes a (ryuin)* o to take, lead, s.o. out of 2451 (*prendre qn dehors*, cf. 2120); *dygŷydaŵ maes* o to fall out of 3704; *kyrchu preid y maes* oe *muroed* 3686* (*prendre prei dehors le murs* 'to take booty outside the walls' 3218); *odyuays* 2372* (*de hors* 'outside' 2075), *odyuays* 2419, 4130 (*dohors* 3637); (ii) field of battle 2695, 3813, 3978 (*champ* 3234, 3346, 3501); (iii) battle: *ennill y m.* 3376 (*veintre le champ* 2934).

maeth: e., nourishment, nurture: *rodi ar v.* 15, 66, 3248 (*pur li fere enhaucer* 'to bring him up' 2815); gw. *mab m.*

magu: *ba.*, to rear 3238 (*lever* 'to bring up' 2805).

magyl: gw. *redectuagyl*.

mal: (i) ?*rh. pth.*, such as 3165*; (ii) *cys.*, *m.* y 2260, 2951, 3094, *m.* yd 3164; *m.* *kynnt*; *adf.*, nevertheless 2704*, 4206, *v.* *k.* 4348; *val* (i) *ardd.*, as, like 449, 2344, 3395; (ii) *v.* *y.* *cys.*, 187, 452, 477; *vel* (i) *ardd.*, 1007; (ii) *mel* *ladf.* = *melfei* yn *malafcôz* 3910*; *m.* *kynnt* 2660* = ?*mal* *cyne* = *mal cené* = *mal sené*.

malfei: *cys.*, as if 2361.

mam¹: *e.*, mother 193, 258, 292, etc.

mam² = ?*y* gair *HFf* fame, wife 4140.*

man: *a.*, small: *manadar* (various) small birds 1420.

manec: *e.*, glove 2009; gw. *Adferfau* yn *Cystrawen*, §48, (i).

maner: *e.*, *y.* *m.* 3266* (*lur baner* 'their banner' 2830).

mantell: *eb.*, 3840 (*mantele* 3368); *ll.* *mentyll* 3564 (*manteles* 3110).

marsh: *e.*, horse, warhorse 182, 2909*, 4019*, etc.; *ll.* *meirch* 2610, 2872*, 2883, etc. (24 o es.), *meirych* 432, 579, 581, etc. (7 es.); *am* *y* mathau o geffylau canol-oesol, gw. *n.* ar 98.

marshac: *e.*, knight 16, 67, 1171*, etc.; *ll.* *ogyon* 30, 2962*, 3072*, etc.; *chevalier(s)* a geir yn *B.* ond *bachelor* = 3230, *guerrero* = 3268 ac *home* = 3549; *yr* un modd yn *y* *ll.*, *eithr* companions = 136, *gent* = 2608, *homes* = 3007; *m.* *vzdaöl* 2950, 3574 (*ch. adobbez* 2537; *vzdaöl* yn *v.* *v.* 411, 529 (*fere chevalier* 409, 529), 3485* (*adubber* 517).

marshnat: *eb.*, market 3214 (*marshé* 2778).

marshogaeth: *ba.* a *g.*, to ride (on a horse) 1067, 1569, 2872* (*chevacher* 1022, *monter* 1449, *prendre* 2473); 3122, 3123, 3681, 3951 (*munter* 2686, *chivacher* 2688, 3214); *gallu* *m.* a *gŵl* *cau* *arueu* 204 (*mounter en la sele e poor porter armes* 217); gw. *arueu* a *m.* 2550; *dŷyn* *a.* *m.* 246* (*poor porter armes* 251).

marshocau: *bg.* ac *a.*, to ride; *m.grff.* 1 **keis* 2964; 3 **caad* 3378; 6 **caaffant* 2876, 4037, **caaffant* (llsgr. *-ccaff-*) 3945.

marshoz: *e.*, marble; gw. *maen*.

marsh: *e.*, damnation, woe 2581.*

marshyolyaeth: *eg.*, slaughter, carnage 4131 (*martir* 3637).

marb: *a.*, dead 596, 688, 817, etc.; *e.*, the dead: *y varnu* *ar* *tyŷ* *a.* *m.* 1326 (*rigger*

morz e vifs 1250); *ll.* *meirb*: *y* *kyuodes* o *v.* 2812 (*fu resuscité* 2417).

marbaöl: *a.*, mortal: *bydinoed* *m.* 3527 (*un mortel assemblez* 'a terrible army' 3071).

marögyllbedyl: *e.*, (LIC *marögyllbedyl*) news of death 2177.*

maöz: (i) *a.*, great, large, big 30, 230, 277, etc.; *gydag* *enwau* *ll.*: *llyein* *m.* 812, *dyrnoded* *m.* 3696, 3714, 4078, *ffröytheu* *m.* 4158; cf. *affedeirtozth* *m.* 862; *am* *dy benn* *di* *yr* *m.* 2008, 2692, gw. *Y Farnod* *dan* *Cystrawen*, §39, (viii); (ii) *gyda* *grym* *e.* *yn* 430: *nyt* *arbedei* *y* *u.* *nac* *y* *vychan* (*a nul ne esparnie, a granz ne a petit* 421), 4138 *nyt* *arbedaffant* *na* *m.* *na* *b.* (*n'esparnie* *a petit ne a grant* 3644); (iii) *ä* *grym* *adf.*, *nyt* *oed* *u.* *y* *diolchei* 1414 (*mou gre en eyes* 'take my ill-will for thanks' 1332); *am* *maöz* *abeth* *fel* *adf.*, gw. *dan* *Adferfau* *yn* *Cystrawen*, §48, (ii); *tynt* *no* = *cy* *voy* *no* 2676*; *mŷn* *no* *chynt* 3399.*

maöz = ?*llalber* 3707*; *grdd* *gymh.* *mŷn*; *fel* *a.* 1537, 3562; *ä* *grym* *adf.* (a) more than 2936, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd* *eith.* *mŷn* *adf.* *fel* *a.* 1968; *ä* *grym* *adf.* *most*: *y* *lbreic* *v.* *a* *gar* (*-af*, *-ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420*, *y* *gŵz* *m.* *a* *gereis* 1578.

maözdzaf: *a.*, mighty: *dyrnaüt* *m.* 3390 (*grant cope* 2948).

maözed: *e.*, grandeur, magnificence: *tröy* *v.* 3369* (*par ferté* 'audaciously' 2928).

maözhydic: *a.*, of great spirit, valiant of heart 4157* (*vailant* 3663).

mechniaeth: *e.*, suretyship: *roi* *ar* *v.* 3011* (*pleger* 'to grant bail' 2580); gw. *ar* 3010.

(*med*: *ba.*, to reap); *m.df.* 1 **a* 1696 (*frai* ... *charger* 'I shall load' 1546).

(*medzu*: *ba.* a *g.*, to know); *m.p.* 1 **dzaf* 1789* (*jeo say* 1623); *amh.* 3 **dzei* 2365; *d.p.* 1 **tröyf* 1632; (ii) to do; *m.grff.* 1 **dzeis* 2461 (*fere* 2136); (iii) to strike, hit 452, 1397, 1826, etc. (*ferir* 444, 1316, 1658, etc.); *m.grff.* 3 **dzaöd* 2020, 2563, 2564, 2754, **traöd* 1390, 1401; *amhrs.* **trit* 2017; *grff.* 3 **traffe* 1395.

(*medaf*: *bg.*, I say); *m.amh.* 3 **ei* 127 1022 (*conta* 980).

medeginyaeth: *ba.*, to heal, cure 1080 (*fere saner* 1034).

(*medu*: *bg.*, (+*ar*) to possess); *m.amh.* 2 **ut* 2941 (*si Engletere fu le ton* 2532); gw. *medi*.

medyant: *e.*, possession: *cadö* *yn* *y* *m.* (*garder* 991); *rod* *y* *ffyn* *a.* *m.* *y* 2857

(*seyrir gn'* to put in s.o. possession' 2459; *jeffer gn'* 'to enfeoff s.o.' 2460); gw. *n.* ar 2822.

medö: *a.*, drunk, intoxicated 1695; *glöneu-thur* *yn* *v.* 1748 (*fere enyverer* 1592).

meddaüt: *e.*, drunkenness: *dyggyddäo* *yr* *llaöz* o *v.* 1707 (*cf. fere enyverer* 1552, 1592).

medlhi: *ba.*, to intoxicate 1717.

medöl: *e.*, thought 1784 (*penser* 1618); *bot* *yn* *drönn* *genthi* *y* *challon* *ae* *medöl* 1847 (*se saver od dolent quer* 'to be weighed down with a sad heart' 1673).

(*medyc*: *e.*, doctor, physician); *ll.* **gon* 1079 (*mires* 1034, *gair* a *fenthycwyd* *gan* *GymC* *ar* *ffurf* *muer* *WM* 623, *llsgr.* *niver*); *medic* 4139.*

medyllyab: *bg.* ac *a.*, 1066, 1189, 1287, etc. (8 es.). *medyllyeit* 3789; (i) to think, to conceive the thought 1287 (*se purpenser en son quer* 1222), 1452, 3789; (ii) to let the mind dwell on 3224, (*purpenser* 2784); *m.grff.* 1 **eis* 3309 (*ne l'ai en pensin* 'I have not had it in my thoughts' 2868); *grch.* 2 **a* 4270 (*Nanil* ... *ne l'and en pensen* 'not at all' ... he has not had it in his mind' 3761); (iii) to wonder, ask oneself 1189 (*penser* 1135); (iv) to decide, take a decision 1066 (*purpenser* 1020), 2713* (*penser de* 2139), 3083.

meyl: *e.*, fel rheol, disgrace, etc., ond *yma* = *hyfryd* cunning, craftiness; *strata-gem*: *tröy* *u.* ac *yffryd* 2360 (*un treson* *prent* *purpenser* 'he begins to set his mind upon treachery' 2065).

megys, vegys: I. *ardd.*, like, megys 160, 1423, 3353, etc. (7 es.), (*com* 'as' 171, 1336, 2912, etc.), *v.* 613, 707, 715, etc. (9 es.). (*com*, *cum* 593, 693, etc.); II. *cys.*, (i) *pwprpas*, so that: *m.* *y.* 35, 850, *v.* *y.* 2633; (ii) *cymhariaeth*, as: *m.* *y* 334, 976, *v.* *y.* 1517, 1715, 2273 (*com* 1407, *cum* 1560, *si* *com* 2002), etc. (9 es.); III. *e.*, manner: *yn* *y* *megys* *y* *dyöed* *yn* *y* *feriuenedic* 3492 (*com* *diut* *li* *ecris* 3045).

meinc: *e.*, bench 3419*, 3741 (*banc* 2972, *baunc* 3274); gw. ar 3266.

meint: (i) *e.*, size 354, 871, 1096, etc.; *y* *m.* *kyfoeth* 4236 (*tot kant que nus tenum* 'all that which we hold' 3733); (ii) *adf.*, (a) so much 417, 819 (*taunt* 788), 2340 (*mult* 2055); (b) so many 4178.

meith: *a.*, extensive neu *zadf.*, far 1790.

melafcözn: *e.*, 3910* (*le mestre* os 3440).

(*melligaö*: *ba.*, to curse); *d.p.* 3 **cco* 2663 (*malidie* 2300).

menegi: *ba.* a *g.* (i) to relate, tell 760, 951, etc.; *m.amh.* 3 *managei* 1754; *grch.* 3 *managet* 1638; (ii) to change subject, turn to: *m.* *am* 3405 (*turner* a 2960), 4240 (*conter de* 3736); (iii) to indicate, show; *m.p.* 1 *managaf* 1472; *grff.* 3 **is* 1475.

merch: *e.*, daughter 370, 396, 402, 3547*, etc.

merhyzu: *ba.*, to martyr 1332.

meffur: *e.*, measure: *ar* *v.*, *ardd* *cyf.* *gyda* *grym* *cys.* (*prin* *mewn* *testunau* *erall*) with intent to 649*, 1097, 1837, 1927, 2024, 2035, 3385.

mi: *am* *mi*, *miut*, *minneu*, gw. *Rhagenteau* *Personol* *Annybynnol* *yn* *Ffurfant*, §27.

mil: *e.*, thousand 494, 581, etc.; *teir* *m.* 1236, 1247; *degm.* 3596, 4011, *deg* *m.* 4222; *pym(p)thegm.* 3498, 3515, 3524, 3610, 3657, 3711, *pymtheg* *m.* 3351, 34130; *vegin* *m.* 3636, 3966; *deg* *m.* *arugeint* 3587; *deugein* *m.* 3689; *can* *m.* 4222; *poö* *cant* *poö* *mil* 3953 (*par* *mil* *e* *par* *cent* 3479).

milöz: *e.*, soldier 4224 (*cf. sergent* 3722).

milltir: *eb.*, mile 1304*, 2907, 3726; gw. *Cenedl* *Geiriau* *yn* *Cystrawen*, §38.

minheu: *e.*, household troops; court 4065.*

miniöc: gw. *vniniöc*.

mis: *e.*, month 4214; *petl(harm)* 4178, *p.m.* 3326.

moch: *e.* *ll.*, pigs 1708 (*pors* 1554).

modäy: *e.*, ring 1750 (*anele* 1593).

modözd: gw. *emodözd* (*ymodözd*).

mod: *eg.*, (i) manner 24, 4028; (ii) state of mind 2673; *pa* *v.* *how* 22; *yn* *y* *m.* *hönn* 2802, 3423 (*com* *oyer* *purres* 'as you will hear' 2408, 2975), 3229, 3935; *yn* *y* *m.* *hönnö* 3078.

moes: *b.* *ddiff.*; *grch.* 2 *m.* *im(ym)* 1430 (*me donez* 1343), 3105 (*me baylez* 2671); 5 *moysfföch* 845 (*baillaz* 'moi' 810).

mol-i: *ba.*, (i) to praise 2573 (*estre aukes de bonté* 'to be of some worth' 2227), 2915* (*preysier* 2507); (ii) to esteem; *m.p.df.* **af* 2009 (*jeo ne me preysie* 'shall not esteem myself' 1797).

moz¹: *e.*, sea 8, 57, 126, etc. (23 o es.), *mor* 4321; *tröy* *y* *m.* 3093, *tröy* *m.* 3119, *tröy2* *m.* 3178.

moz²: *adf.*, so 2152, 2694, 3125, etc., *y* *m.* 742.*

mozc: gw. *degmozc*.

mozdyt: *e.*, thigh 1398 1399, 1859, 3911
(quise 1320, 1683, 3440).

mozter: *e.*, mortar, a vessel in which substances are pounded with a pestle 1699; gair AN yn abs. yn B.

moz62: *e.*, sailor 2071 (mariner 1854).

moz6yn: *e.*, (i) an unmarried young woman 1026, 2344, 2478, 2500 (pucel 989, 2148, 2163); (ii) virgin 1599, 1602, 1609 (pucel (sans fauser), 1477, 1478, 1486); (iii) y v. llyry 202 (la virgine pucel 216), 1317 (la virgine 1244), 2803 (la pucel 2410).

moz6ynlbreic: *e.*, young damsel 2136* (pucel 1908).

muchyd: *e.*, jet 1963* (arement 'ink' 1751).

mul: *e.*, mule 2089 (mulete 1870); gw. n. ar 98.

mur: *eb.*, wall 1076, 1979, 3882, etc.; ll. *oed 2531, 3686, 3886; gw. Cenedl Geiriau yn Cysystrawen, §38.

münei: ?*e.* ll., coins; dec arugein o f. 538 (xx deners demoné '20 minted coins' 534); yma cyfetyb i'r ll. muneies, gydag -u-AN=to.

m6n6gyl: gw. myn6gyl.

m6yn: *e.*, (gw. WG 417): *yr m.*, ardd., for the sake of: *yr m. fabaot* 3857 (*pur l'amur* S. 3388).

myr: *ardd.*, by: *m. du6* 1370, 4061, etc. (*par deu* 1292, 1711, etc.); *m. iefu* griff 1591 (*par fhesu* Crist 1471); *m. y 662* aanel 02 *voz6yn* llyry a'r cyffelyb 201, 1349, 1604, 2040; (*par foi* 2797, 3531); *vygret* 3230, 2040; (*par foi* 2421); *m. y llyr-yoned* 3027 (*certes* 'surely' 2596); *m. vy phen* 938, 1773, *m. vy phen* 2502, 4236, *m. vymphen* 3665, 3744, 3762, 3819 (bob tro *par mun* (mon) *chef* 898, 1609, 2165, etc.).

myrnet: *bg.*, to go 33, 49, 3373, etc.; m.p. 1 af 128, 265, 754, etc.; 2 *ey* 2200, 3501; 4 *a6n* 1232, 2271, 2631, 2953, 3407; 6 *ant* 3080*; *amh.* 3 at 1453 (=ail-ddf.) 2384; griff. 2 *aethof* 137, 1462, 1794, etc. (34 o engh.). (b) *aythant* 1341, *aethont* 3161, 3477; griff. 3 *athoed* 3293, 4343; d.p. 2 *elych* 410, 1587; 3 *el* 240, 2951; 4 *elom* 1791; d.amh. 1 *el6n* 576; 3 *elai* 3667; 5 *yle6ch* 575*; grch. 2 *d6s* 563, 721, 2994, 3134; 3 *aet* 1637; 4 *a6n* 1607; 5 *el6ch* 575.

myrnych: *a.*, frequent 4078; gyda grym adf. 2340: *m. y doei* (sovent a lui veint

2056); *yn v. adf.*, 434 (sovent 425), 2300, 2327, 2493, *yn v. ynec* 1026, 1544 (sovent 1429).

myrnu1: *e.*, will 972, 2722 (talent 927, voler 2346).

myrnu2: *ba.*, to will, wish 217, 2346; m.p. 1 naf 174, 409, 1471, etc. (5 es.), naf 503, 655, 2352, etc. (5 engh.), naf 3132; 2 *ny* 1469, 2227, 3127, 3127, 2695, 3315; 4 *66n* 4062; 5 *66ch* 4118, 4122; *amh.* 1 *66n* 778, 1905, 2162 (bob un=ail-ddf.); 3 *nei* 52 (=ail-ddf.), 99, 607, etc. (6 es.), *hei* (=ail-ddf.) 3217, etc. (4 engh.); 4 *em* 3021 (=ail-ddf.); 6 *nynt* 3014, *yn* 497 (=ail-ddf.); griff. 2 *neif* 623*; 3 *ma6d* 6, 452, etc.; 6 *nyffant* 2316; d.p. 2 *nych* 852, 2260, 2274, *ych* 4207; *amh.* 1 *66n* 682.

myrny6yl: *e.*, neck 131, 290, 335, etc. (22 o es.), m6n6gyl 3471, 4095, 4276; gw. d6yla6.

my6n: gw. y my6n.

N

na, nat: mewn ymadrodd dib.: *na* 3, 42, 4079, etc., *nat* 712, 1978, 3530, etc.; gyda rh.m. *nam* 1088, *nath* 1540, 2581, *nas* (s.ac.) 664, 984, 1225, 2046, 2380, (2)3172, a'r rh. 61 ef fel cynheilad 1077, gydag -s f. 1864 (2), 3161; *nas*=na 829*; *na*=inas 638, 1234, 2017; *ny* lle buasid yn disgwyl na 551; gw. hefyd *ny a hyt* na(i).

na, nac (i) gyda grch.neg. na 119, 390, 561, etc. (ond nodir *ny atto du6* 2690*); *na* 1631, 3054; (ii) i fynegi negyddiaeth frwd pan na fo cwestiwn yn blaenori: na 174, 655, 896, etc., *na* 754, 3501. Yma ond odid y perthyn na vi 1543* (*namal certis* 'certainly not' 1428); (iii) adf. gwahaniadol: *na* 1536, 2235, etc., *na* 2108; *na(c)* . . . *na(c)* 380, 382-3, 2347-8, etc.

(nacau: *ba.*, to refuse, deny); m.df.amhrs. (myth) *nekeir* 3858 (*ore ne faudrés nent* 'you will not ask in vain' 3389).

nachaf: *ebd.*, behold! 326, 469, 1655, etc. (*A taunt estevus* 'then behold' 327, 462, 1491, etc.).

nam6yn: *cys.*, but 1090, 1390, 1401, 1457, 2211, 2563 (*mes* 'but' 1311, 1325, etc.), *namyn* 396, 584, etc. (10 es.).

na6d: *e.*, quarter, protection: *erchi* n. 3718 (*periez moi tut vifs* 'I throw myself on your mercy' 3252), 651 (+trugared); cf. *erchi* tr. 170 (*crier merci* 179, 637).

neb: (i) *rh.*, anyone, 6 grym *e.*, heb negydd 329, 349, 384, 1969; gyda neg. 552, 830, etc.; (ii) gyda'r fannod o flaen rhyph. he who, those who 3709, 4167, 4200.

nebun: *rh.*, someone 2749 (messenger 'messenger' 2368).

nef: *e.*, heaven 262, 1084, 1105, etc.

nei: *e.*, nephew 1207, 1242, 1277, etc., *an6yn* 2134, 2164; gw. ar 680.

neit: *eg.*, jump, leap 1337; *b626* n. 2705*; 2390, 2402 (*saillir* 1974, 2086, 2091, etc.); 2757 (*chaoir jus* 'to jump down' 2373), etc.

(neid6a6: *bg.*, to jump, spring); m.griff. 3 *na6d* 1444, 1146 (n. at), 2978 (n. o), 4162 (n. o).

(neidy: *e.*, snake); ll. *nadzed* 968.

neill: *rh.*, the one 1893 (li un 1701), 1916 (ly un 1724); y n. . . y llall the one . . . the other 1829, 1903, 2782, etc. (li un . . . l'altre 1661, 1716, 2395, etc.).

neilla6: *e.*, ar y n. by his side 291.

neithya62: *e.*, yn priodas an n. 186* (les noces 'nuptials, marriage' 204), neitha62 257.

neith6yr: *e.*, last night 2447 (*amut* 2126), 2575.

nema62: *rh.*, ny . . . n. hardly, but little (few): *nu bu h6yzach y pyfcod6z* n. 3495 (le pessoner ne se vout targer 3009); heb diagk y n. o nadunt 2516 (cf. nul n'eschaper de ci 2175).

nepell: *rh.*, ny . . . n. not . . . long: *ny pharhaaf* n. 4328* (*ne dorrai longement* 'I shall not last long' 3811); *na* . . . y n. . . 1807 (*ne . . . gueres longement* 1641); *ny* . . . y *nepell* 2731 (*ne* . . . 2352).

nerth: *e.*, (i) strength 602, 1140 (*tertu* 1080), 1339, 2927; o n. y ben as loud as he could 2662* (*en haut* 2299)*; o n. *traet eu meirch* 4238 (*a esperon* 'at full gallop' 3735); (ii) military help, reinforcements 1642 (*aie* 1526), 2201, 2246, 3998; n. *achanh6zth6y* 517 (*socours* 518), 1670, 2601; (iii) ?stores 3429* (*conrai* 2980).

nerth6u: *ba.*, (i) to help; d.p. 3 60 3059; (ii) to render military aid 4016; y n. *ae gymyfkaydu* 3053 (*succurrer* e eyder 2619).

neu1: *cys.*, or 220, 281, 320, etc.

neu2: *bannyn*, gyda'r rh.m.: *neuf* 474; gyda *ry*: *neury* 63, *neur* 885, 2295; gw. IEW 50 (e) a WG 426.

neuad: *e.*, hall 211, 286*, 2241, 3860.

ne6yd: *adf.*, n. v2da6 1284 (novel ordiné 1219), 2950; n. eilla6 2170 (*rez e toued* 'with head shaven and tonsured' 1932).

ne6yddlif: *a.*, newly-sharpened 2561 (*molu* 'sharp, cutting' 2219), 2754.

ne6yn: *e.*, hunger 871 (*feim* 833), nell6yn 1806 (*feym* 1640), 1810.

ni: 185, 601, etc.; *ninheu* 1649, 4169; gw. Rhagwtau Personol yn Ffuriant, §27.

niuer: *e.*, (i) number 30, 76, 1650, 1785 (*tuz ses* 'all those' 1619), etc.; (ii) attendants, retinue, 1484, 1650 (*poi de gent* 1510); (iii) troops, army 621, 1484, 2096, etc.; ll. *oed 3844, 3959; (19 o -u-), *nifer* 604, 1650, etc. (6 es.).

no, noc: *cys.*, than: no 259, 598, 703, etc.; no 422, 433, 552, etc. Noder *nac* *cw.* *noc* 817*; *gyda* rh.m. *nom* 1330, *noth* 1592, *noe* g. 1243; *gyda'r* fannod *no* 586, 1963.

noeth: *a.*, naked 553.

noethlanun: *a.*, stark-naked: *yn hoethl.* 223* (*nu* 1995); gw. *Awdur a Chopitcyr* yn Rhagymadrodd, §6, 3.

nofyat: *bg.*, to swim 2392.*

nofya6: *bg.*, to swim 2393.

nos: *e.*, (i) night 364, 1183, 1764, etc.; (ii) darkness 1151 (*osure* *nyut* 1099).

noftheith: *e.*, gyda grym adf., one night 1011.

notf6yd: *e.*, needle 623, 1229; gw. *Negyddiaeth* dan Cysystrawen, §48.

ny, nyt: *adf.*, (i) mewn prif frawddeg: *ny* 318, 372, 432, etc.; *gyda* rh.m. 1 *nym* 1851, 3743, 4334; 2 *nyth* 3744, 3858; 3 *mys* g. 315, 1389, 1401, 2563, 3937*, *gydag* -s afraid 1024, 1212, 1905 (2)2995; 4 *nyn* 1701; 6 *mys* 1796; *ny* 344, 395, 403, etc. (46 o es.); *nyd* 2328, 2671, 4365; *nyf* of 1553, 2159*; *nyt* (*o*nelly 1586, 2090, 3572; *nyt* *etlha* 4218; *nyt* *amgen* 357, 535, etc. Noder *na*=*ny* L1C 2650, 4247, a *nat*=*nyt* L1C 3133; (ii) mewn brawddeg berthynol 537, 692, 713, etc., *gydag* -s fewnol (?) afraid 258, 1955, 1980, 3937.

O

o1, o2: *cys.*, if, gyda berfau. I. (i) o (a) *gyda* m.p. 564, 1285, 4118, etc. (9 engh.); ac o *byd* 119; (b) *gyda* m.griff. 792; (c) *gyda* d.griff. 349, 381, 1601, 1900-1; *gyda* rh.m. 1 *om* 502; 3 *os* 685, 3309, 3315, etc. (6 engh.); (ii) of 3502; (iii) o2(y) (a) *gyda'r* df. 4331, 2161, 2748,

etc.; (b) gyda amh.amhrs. 553 (o2y); (c) gyda r grbiff 746 (ory); (iv) os if it is 151, 203, 387, etc. (17 o es.); (v) ofit if there is, gyda'r d.p. 343.* II. ony, onyt: ony 43, 339, 467, etc.; onyt 2109, 2237, 2310, 2377; gyda rh.m. 1 onym 1609; 3 onys 359, 622, 1907; ceir onyt o flaen enwau, etc.—but except, save 562, 830, 976, etc. (11 o es.).

o²: ardd., 44, 77, 81, etc. (1) ffurfiau rhed. 1 o honaf 1996, 2262; 2 o honot 656, 961, 2943, 3626, o hanaf 821; 3 ohonaf 1157, o h. 953, 979, etc. (10 es.); o honei 741, 809, 1503, etc. (5 engh.); 5 o honafch 2288; 6 o nadunt 478, 525, 607, etc. (19 o es.); o homunt 1179, 2778, 2876, etc. (12 engh.); gw. dan Arddodiaid yn Ffurfiant, §36; (ii) gyda rh.m. 1 om 507, 622, 1228, etc.; 2 oth 502, 503, 508, etc.; 3 am oe, oy, yf, oc eu, etc.; gw. Rhagennau Personol Dihynnal yn Ffurfiant, §28, (b); (iii) gyda'r fannod o2 17, 68, 1695,* etc. (12 o es.); o 1331, 1359, etc. (21 o engh.); o r=oz r-12, 62; o ragu=io Aragie, 3691* (iv) gydag ans. grdd. eith. 421, 442, 911, etc.; (v) o flaen rh.ph. 104, 110, 616, etc.; gw. achos, allan, blaen, byt, dim, dilsed, parth, tebic, tu; noder yfquiereit o2 rei de2af 2788* beth a ovyymy di imi o2 mab 332.*

o³: a ardd., ? < Hff o, od with (instrument), gyda rh.m. 1 om cledu 1007; 2 oth llyayó 961, etc.; gw. ar 703.

o⁴: ebd., oh 3618.

obzy: adf., down below 238, 1693 (a val 244, 1544).

och: ebd., alas! 1546 (cf. tut ceo lessez ester 'speak not of that' 1432), 3915 (allas! 3444).

odidaec: a., fine 757, 763 (cf. ceste bliant entailé 'this bliant adorned with chiselled passementerie' 745); gw. ar 1840.

oduch: cyf. ardd., above: o duch y benn 1132* cf. o duch pen bet BB 108.10; od uoch y ben P 9, 50b.

ody allan: cyf. adf., from outside: a. 2377; gw. odyuays.

odyuays: cyf. adf., (i) from outside: ody-2372* ad y vaes 2419; (ii) outside 4130 (ody vaes) (dehors 3637).

odyvym: ody v. (i) ardd., in a 3345* (al 2906); (ii) adf., (a) within (time) 3325, (b) within (place) 4134* (dedens 3640).

odyma: cyf. adf., from here 1002, 1091, o d. 2691, 3310, odyman 1193, o d. 1714.

odyna: cyf. adf., 2757, 3552 (4 es.), o d. 2690, 3169 (9 es.); (i) from there 2690,

2757; (ii) then, afterwards, next 3169, 3552, 3850, etc. (pu(i): 2735, 3102, 3382, etc.), 3550, 4227 (ore 'now' 3098, 3744).

odyno: cyf. adf., 1139, 2381, o d. 826, 1320 (5 engh.); (i) from there 826, 1139 (de iloks 1087), 1478, etc.; (ii) 1320=odyna then, cf. (ii) uchod.

oet: e., (i) delay: heb o. 3626 (sanz demorer 3162); (ii) course, space (of time) 26,* 33, 45, 105; (iii) 'appointed time: yn o. dyd byzr 4009*; yn yr o. dyd 4010.

oedauc: a., aged 368 (veuz 370).

oetran: e., age: mynet yn o. g62 411 (estre de age 'to come of age' 409); o. g62 yffyd arnao 2548; dyuot myon o. 2782; gw. ar 246.

(oedi: ba., to delay, defer); m.p. 4 *6n 3676*; m.amh. 6 *ynt 2676.*

(oent: e., lamb); ll. óyn 237, 253 (aigneus 244, 256), 264.

oer: a., cold 2224 (freyde 1968).

ofer: a., useless 2216, 2446, (pur nent 'uselessly' 1962, 2125), 3067 (ja mar 'inopportunist, unseasonably' 2632), ouer 1364 (de neint 1286); gw. n. ar 3074.

ouered: e., dissipation 1323 (+pechodeu) (fous deliz 'mad transgressions' 1248).

ofyn: e., fear 1630, 1778*, 1792, etc.: bot ac o. ar 1146, 1301 (se dote 'to be afraid' 1093, 1233); 1290, 4253 (do(u)ter 1224, 3746); 3208 (s'enmaer=s'esmaier 2773); kymryt o. 942, 2113 (aver pour (frusur) 902), 1889; rac o. 1834 (pur pur 1664), 2154, 2402 (de pour 1920, 2091), ouyn 4253, offyn 3208.

ofnocau: bg., to fear, to be afraid, 321 (LIC ofynhau); m.amh. 3 *aei 3530 (cf. ne seex enfraiez=esfreiez 3074); grff. 3 *aaid 1313 (fut esbayz 'was terrified' 1242), *caaid 4101 (est . . . dotus 'hesitated'. 3611).

offram¹: e., 3805* (offrand 'oblation, offering' 3339).

offram²: bg., to offer (in worship); ac y o. yd aeth 3181* (sa offrant fet 'he makes his offering' 2750); m.grff. 6 offrymffant 2866 (la offrant fet 2468).

oi a: ebd., 194, 261, 465, etc. (12 es.), oi 482, oy a. 3135, oy 2828,* oe a 2924, B a (3 es.), lia (2 es.), ha, (1 engh.), hai (2 engh.).

ol¹: e., trace, track: kerdet yn ol 1769 (pouidre après 'to hurry, to ride headlong after' 1606), 2504 (s'en aler après 2167); dyuot yn (y, etc.) ol 1246 (aler grant eye après 'to go hurriedly after' 1183), 1772,

1777; mynet yn ol 1232 (aler après 'to follow, to pursue' 1172); adaf yny ol 'to leave behind him' (lesser a messon 'to leave at home' 1534), 2252 (lesser après sei 'to leave behind oneself' 1985); amuon yn ol 2770, 2769, 3798 (mander 'to send for' 2386, 3330), 2860 (demander 2462), etc. (11 o es.); amuon ar (dy, etc.) ol 3502 (mander 3955); yn y ol ynteu 1242, 2085, 4128 (e le roi Gui après, 3635); ar y ol y. 4193 (après, 'then, next' 3696); reded yn ol to run and fetch 4355; yn ol hymny 1408 (pus 'afterwards' 1328), 1418; hiraeth yn ol y llat 365* (dolour entrine 'galar dwys' 366).

ol²: a., 1071 (derere 1025), 2026, 2645.

oll: gw. koll.

onys: gw. honys.

oz: ? er=y 2680.*

P

pa: (i) a. gf., what? what (38 o es. o pa, 8 o py, ac 1 o ba), 310, 2155, 3243; gw. achos, gbed, mod, tu; (ii) rh.gf., a pha vn dyt 3231; gw. fy vn; noder a phagyhyt bynnac y triglys bolon yn ciuil . . . ef a enillad terri 3505-7 a gw. kyhyt a pagyhyt.

pab: e., pope 3847, 4184, 4187, etc.

padziarch: e., 1434, 1597, patziarch 1449 (patriarc 1347, 1356, 1475).

pagen: e., 1109 (Sarazin 1059), 1112, 1116, etc.; ll. *ieit 401, *neit 494, 1355 *ieit 1331.

pagyhyt: adf., a phagyhyt bynnac however long 3505 (tant . . . ke 'so long . . . that' 3058-9).

paham: adf., why? why 105, 1748 (pur quei ?212, pur quoi 1592).

paladyr: e., spear-shaft 455, 459, 461, etc.

paladurú: e., mower 613.

paleis: e., mansion, hall 3345*; gw. hefyd ar 286.

palfrei: e., 849, 854, 2519 (palefrei 814, 2180); gw. ar 98.

palmer: e., 860, 866, 1499,* 1514, etc. (20 es.) (paumer 823, 827, palmer 1394, 1404, etc.).

palmidyden (llsgr. -dyd-): e., palm-branch 3917.*

palladic: a. bfl., failing: ynteu adyghad . . . na byde b. idaf 4309 (ke ne li faudra 'that he will not fail him' 3793).

palbu: bg. (gydag y) 4017 (failler a gn 'to fail in one's duty to s.o.' 3537); m.grff. 3 *aaf 3504, *vys 3367.*

pan¹: cys., when 39, 54, 64, etc. (112 o engh.), pann 4, 13, 204, etc. (8 es.), pam 1094; er pan gollaffei bolon 1060 (des ke il out perdu . . . 1013); yr p. 1519 (ke 1409), 1548 (pus ke 1433), 3838; hyt pan(n); gw. hyt.

pan²: cys., since 197,* 2175, (7)3035.

pan³: rh.gf. a phth., pan . . . pan whence whence; gw. Cystrawen, §47, (ii).

parahyl: e., 4308* (parole 'word of honour' 3792); gw. herilyd.¹

paradôys: e., paradise 1316 (parays 1243).

(paramu: ba., to provide); m.grff.amhrs. *6yt 3107. (si fet 'it is done' 2672); gw. peiranmu.

parafu: a., ready, prepared 3256, (fez 'made (of beds)' 2823), 3291 (ad . . . apresté 'has prepared' 2853).

parhau: bg., to last, hold out 2731 (durer 2352); m.df. 1 *af 4328 (dorraí 3811); amh. 3 (=ail-ddf.) *ei 2191, 2668; grff. 3 *aaf 3266, 3601 (paraafad), 3974, (5 es.); d.p. 1 *6yf 2503.

parth: e., side, part 2435 (part 2115); o2 p. d2af yr mo2 758 (de utre mer 738); o2 p. arall 1109, 1857 (de l'autre part 'on the other side' 1682), 2486 (par dela 2153); o pobparth adf., on all sides 2045 (treut le boys 1832); o bobp. y ardd., on both sides of, 1828; p. a 5, 55; lliith-rao p. ac 69; gw. tu.

patb: rh., (i) everyone, each one 575, 1237, 1615 (checon 1175, 1783), etc.; (ii) arferir fel ll. 570: Sef aonath p. o2 dinas . . . gaffaio ymdantant (se armerent tuz ceu de la cité 'all those of the city armed themselves' 560), 2594; y chilwardyffunt p. oe gedymdeithon (rystrent li petis e li grant 2242); gw. pob.

paylet: e., head armour 546.*

(pechadur: e., sinner); ll. *yeit 2804.

pechadurus: a., sinful: yn gam ac yn b. 2133 (a tort 'wrongfully' 1905); yn gamledaf p. 2558 (a tort 2216); yn b. 3540 (a tort e a pechez 'wr. and sinfully' 3087).

pechafu: e., a wrong, offence 3830 (pité 'a pitiable thing' 2433); ll. *odeu: y houered af ff. 1323 (ses fous deliz 'her mad transgressions' 1248), 1435, 3799 (pechez 'sins' 1348, 3331).

pedeir: rhfl. b., four: pedeirorth ma62 862 (quatre pains grains 825); gw. petliar.

pedzein: e., buttock, hindquarters (of horse) 3937 (*le derere* 3462), 3940 (*la croupe* 3464).

(*pedzogyl*: a., square); *grdd.gymh.* *lach 3563 (*plus . . . corsu e quarrez* 'more corpulent and square-built' 3109), *petrogyl* 991.

peddyrann: e., = *pedryvann*: *hyt ar b. y mo2* 3052* to the utmost limits of the sea (*dela iiii mer* 2618).

pedefly2: e., messenger, footman 719 (*courseler* 'errand-boy; courier' 702).

pedeftric: e., stride, pace, walk(ing) 2495.*

pedyt: e. ll., foot-soldiers 2609 (*serjans* 2253).

pei: eys, if 165, 576, 779, etc. (10 es.), *pe* 145, *pa* 3020; *bei* 317, 394, 439, etc. (10 es.).

(*peida*: bg., (+a) to desist from); *grch.* 2 *peit* 3316.

peilleit: e., à grym a., bolted (of meal) 1416, *peillit* 1353*; *gw. bara a'r n.* ar 969.

(*peirannu*: ba., to cause); *m.df.* 3 *a 2546* (*cf. serra pendu* 2202).

peis; *gw. henbeis*.

pell: a., far, distant: *nac o b. nac o agos* 380 (*ne . . . de loins ne de pres* 382); *ymhell*, *adf.* (i) *far* 1241, 1714 (*ben lons* 'very far' 1559), 2363; (ii) much 2625; *gw. ar nepell* yn n. 4328.

*pen*¹: e., 283, 303, 314, etc. (42 o es.), *penn* 83, 93, 126, etc. (40 engh); *ll. neu* 614, 1781, 2081, 2508 (*2805*); (i) head 458, 461, etc.; (ii) top 441, 491, 509, etc.; (iii) end 2436; *ar b. y lin(yeu)* 169, 651, 750, 3534, *ar b. eu* *glinyeu* 2865; *vch p.*, *ardd.*, above: *oduch y ben* above his head 1132; *uch y ben adf.*, into the air; *yn ll626 y b.*, head foremost, headlong 210, 982; *ymhen talym* after a while 478, 3146; *myyn tymph.* 939, 1773, 2503, etc. (*par mun chef* 898, 1609, 2165, etc.).

*pen*²: e., mouth: *o nerth y b.* 2662* (*en haut* 2299), *penn* 1280.

*pen*³: e., gyda grym a., chief, principal: *yn b. yllondard62* 414 (*te frai . . . mon gonfanoun porter* 410); *grdd.eith.* *shaf: y bar6n p.* 4117 (*l'amaqur li baron sara-zins* 3625), 4128* (*l'amaqur* 'emir, general, governor' 3634); *gyda grym e.*, 2855* (*le chef* 2458).

penguch: e., the first layer of the head-armour, 545.*

penyadur: e., chieftain commander 3601.

penyt: e., penance: *diodef p.* 2806 (*estre penes* 2410-11); *kymryt p.* 3848 (*prendre penance* grant 3380).

perchen: e., owner: *p. march* knight 388 (*poveir porter armes* 391), *p.* *meirych* knights 581; *ll. perchein*: *p.* *meirych* 578 (*compainoun* 566); *gw. ar* 246.

pererin: e., pilgrim 3176, 3426, etc., *percin* 3211, (*pererin* 2743, 2978, 2776, etc.); *ll. yon* 3199, 3201; *gw. palmer*.

pererinfon: e., pilgrim's staff 3946 (*burdon ferré* 'iron-shod p. s.' 3445).

perued: e., middle, midst: *ymh. y daryan* 592 (*par desuz le blasoun* 'above the decoration' 578); *ymh. y maes* 2487 (*en mi le champ* 2154); . . . *y b. y dinas* 1149 (*dreit en my la cité* 'right into the middle of the city' 1097).

peri: ba. a g., to cause 206, 226, etc.; *paraf* 143, 338, 816, etc. (8 es.); 2 *y 219; 3 *peir* 320; *amh.* 1 (=ail-ddf.) *par6n* 962; 3 *parei* 32, 80, *pari* 1690; *grff.* 1 *eis 2622; 2 *eifl 196; 3 *is 1057, 1593, 2415, etc. (10 engh.); *parhaad* 3699; 6 *par-yffant* 639; *grff.* 3 *paraffei* 4370; *grch.* 2 *par* 3674; 4 *ch 3959.*

pertris: e., partridge 433 (*pertris* 424).

(*perthynu*: bg., to belong); *m.p.* 3 *perthyn* 3760.*

petrogyl; *gw. pedzogyl*.

petlbar: *rhfl.*, four 478, 480, 525, etc. (7 es.), *gyda -i*; >-d- yn y LIC 6 *gwaith*; *petlbarcant* 162, 610, 653, 2794, 3754; *petlbarinis* 4178, *p.m.* 3326; *petlbar6ys* 357*; *pedeir* 1346, *pedeirtozth* 862, *p. ffozch* 2422, *p. kemmat* 4196.

petlbaraven: e., a fourth part 969* (*un quarter* 924).

petlhyryd: *rhfl.*, fourth 859 (*quart* 822), (LIC -llue-).

peth, *beth*, *pa b.*: *rh.gf.*, (i) *yn oratio recta* what? (a) *peth*: *p. a gymery di* 3741, *beth* 332, 625, etc. (7 es.), *pa b.* 4232; (b) *yn oratio obliqua* what, *peth*: *dos y edrych p. amathp6yt* 2994, *beth* 261, 937, etc. (7 engh.), *pa b.* *p6y a arlwydny* a *phab.* 3078*; *am ma62 a b.*, etc., *gw. dan Adferfau yn Cystrawen*, §48, (ii).

pieu *gyda grym rh.prth.*, to whom belongs; *m.p.* 3 *ar g62 bieu y castell* 1169; *amh.* 3 *yr vnbennes bioed y dzeff* 3285.

piliad (<HFF): ba., to strip (of flesh); *ae dzoet lbedy rybiliao* *hyt yr efgyrn* 1860.

piliadic: a. *bfl.*, peeled: *6y p.* 1114 (*un oef pilé* 1060); *gw. Nedyddiaeth yn Cystrawen*, §48, (i).

plas: e., grass plot in front of the castle's perron 2883* (*place* 2479).

plith: *ardd.*, in the midst of: *ymplith* 1899 (*devant* 'in the presence of' 1713), 2181, 2252, 4213,* etc.

pl6m: e., lead: *p. bz6t* 2745 (*plum boylant* 2364).

pl6men: e., cauldron 2743,* 2744.

plyc: e., fold: *ymplyc*, *ardd.*, within: *y. y rei hymny* (*leins* 'therein' 2724).

(*plygu*: bg., to bend); *m.amh.* 3 *ei 551.

pob: a., every 490, 1654, 2378, etc., etc.; *p. amfer* 410*; *p. peth* 104, 109, 1754, etc.; *pob ddec* 2510 (*par dis e par dis* 2172) (*am yr Amlogion Dosramol*, *gw. Ffuriant*, §25); *p. en* 3074, 3320, 3373, etc.; *ymh. lle* 2378; *gw. pal6b a parth*.

pobyl: e. *ff. b.*, 1781, 2515, (4 es.), *popyl* (o'r LIC) 603; (i) folk, people 2808 (*people* 2807); (ii) the enemy 2515 (*enemis* 2176), 3283 (*cf. pute gent esgarre* 'dirty downtrodden lot' 2838, 1781 (*cf. homes* 'men' 1614), 603, (*gent* 588)).

(*poen*: e., pain, torment); *ll. neu* 1089.

poeni: ba., to torment 2238; *p.* (+ffrolh-ylla6) 2809 (*tormenter* 2414), *poim* 1007 (*traher* 'to betray' 960).

pont: e., bridge 1306, 3331.

pony: *ban.gf.*, 'nonne?' 628, 1563, 2718 (*teezi* 'do you see . . .?' 2344), *ponyt* 2830.

*pozth*¹: e., door, doorway 2376* (*hus=huis* 2075), 3854, 4042* (*porte* 3385, 3560), etc.

*pozth*²: e., aid, help 2621 (*succur* 2261).

pozth62: e., 269, 273 (*porter* 267, 272).

pozth6dis: e., 4133* (*porte coliz* 3639).

pozthua: e., 348 (*port de la mer* 'seaport' 349), 2122 (*rive de la mer* 'sea-shore' 1897), 4311 (*porte* 3795), etc.

(*pozthui*: ba., to feed); *m.df.* 1 *af 973 (*a manger avezes assez* 'you will have enough to eat' 929).

pozthmon: e., 735, *pozthman* 2238; *ll. myn* 418, 2395, etc.; (i) middle-class freeman 735, 2764, 3202 (*burgeis* 719, 2381, 2768), 2843, 3288; (ii) merchant 418, 2395 (*marchaunt*(i) 414, 2087).

pruf: a., 630, 1107, etc. (8 es.), *p2aff* 1956, 1964, 2608, 2618; (i) great, huge 1615, 1789 (*grant* 1490, 1623, 1964 (*cornus* 'Ally Sloper (nose)' 1752); (ii) *theyau* 1956 (*pesant* 1746), 3390 (*dyrnad ma62-bz6f*) (*grant cope* 2948); *yn b.* 1623 (*mult* 'much' 1495), 2618 (*forment* 'very much,

on a big scale' 2264), etc.; *p. abeth* 1106 (*mult* 1056); *gw. gobzaf(f)* ac o dan *Adferfau yn Cystrawen*, §48, (ii).

p2afder: e., large size, bulk 1988 (*li regarda* (*grant* 1774).)

pregethu: bg., to preach 4179 (*sermonner* 3681).

pzeid: e., 3686* (*prei* 'booty' 3218).

pren: e., tree 796, 1318, 1350, *p2en* 861, 1087, 2811; *dan v2ic p.* 861, (*suz un arbre* 823); *ymhr. crok* 796, 1087 (*ymbzen crog*), 1318 (*ymphren croc*) (*en la beneite croiz* 1041, 1245, etc.).

pzes: e., brass, yma gyda grym a: *ffon b.* 4159 (*mace* 'club, bludgeon' 3665).

pzeff6lyab: bg., to dwell 29.

pzi6t (6 es. à -i), *pzi6d* 13: a., married; *g62 p.* 13, 63 (*seignur* 37); *glureic b.* 3454 (*mulier preyez* 'respected wife' 3993), 3849 (*femme* 'wife' 3381), etc.; e., wife: *p. bo6n* 3583 (*he Boves ad esposé* 3125).

pzi6das: e., marriage 2770, 2774, 4288, *pzi6das* 185,* 3333, *gylneuthur p.* (i) to get married 185 (*faire les nocés* 204); (ii) to solemnize marriage 2770, 2774, 3333, 4288 (*faire esp6ser* 3773).

pzi6di: ba., to marry, wed 1525, 2408, 2769, 3473, *pzi6di* 2385, 2414; *m.grff.* *et 2501 (*que un conte esp6sa* 2164); *grff.* 3 *yffai cyw. *yffei 2481.*

p2uad6y: a. *bfl.*, proven 195* (*prové* 211), 715 (*reprové* 699), 4032 (*esprové* 3551).

p2uafandy: e., 1065 (*provenndre* 'fodder' 1018).

p2oui: ba., (i) to test, demonstrate as true, prove, 2016* (*esprové* 2508); (ii) to decide a case by battle 3645 (*prover* 3177); (iii) to taste: *p. llyfellyn* 3215.*

p2yrl: e., (i) feature, visage: *yn hard o b.* 3552,* (ii) comeliness, beauty: (y) *p. a(r) lla6yn* 198* (*cf. bele* 214), 373 (*bele . . . coloure* 'beautiful . . . with a rosy hue' 372-3).

*p2yrl*²: e., time: *p. gofper* 3929 (*avespré* 'evening twilight' 3455), 3988 (*vespres* sonant 'the tinkling of the vesper bell' 3508).

p2yrl: e., worm, vermin, etc.: *p. gylen6ynic* snake 1012, 1015, (*colu(t)re* 967, 969); *ll. pryuet* *gyl.* 968, 987 (*coluvers*, *coluvers* 923, 946), *p2yruet* 988, 992 (*serpens* *coluvers* 949).

p2yruu: ba., to buy 388, 727 (*achater* 714); *m.amh.* (=ail-ddf.) 3 *ei 349; *grff.* 3 *ald 1087 (*pr-* 1349, 2499; 6 *yffant* 356; *amhrs.* *yffit* 1244).

rydideu yr ieirll 3340 = clamer quite les contes 'to proclaim the earls free' 2902, 4065 (clamer quite la terre 'to cede (the) territory free of all dues for good and all' 3576).

rydiat: e., (i) (personal) freedom, 3769; (ii) absolution (from sin) 3799 (cf. *delivrer de pechez* 3331); (iii) ll. *deu 'heirs: rodi r. y 3340* (clamer quite 2902); gw. ryd.

ryô: a. *amhend.*, 1954, 2624; y r. 1564, 2175, 23166; (i) a (certain), some 1954, 2624 (un 1744, 2265); (ii) such a 2175 (tele 1937); (iii) so great, the great: pony chlylly di y r. ryfic ac ynni y mae y march yny gymryt yndab 1564 (ore oyez... com grant feret demeyne le destr 'just listen... what great pride the horse shows' 1446); (iv) the kind of 3166; pob r. all manner of 2259; paryô what particular kind of 2155 (cf. *he est ceo malfé* 'what is this demon?' 1921).

ry; gw. Y Geiryn Berfol ry yn Ffuriant, 835.

rybuchedie: a. *bfl.*, willing; glbafanaeth flloch didlaot r. 2332 (manger 2050); yn didlaot r. 872 (mult leement 'very joyously' 834).

rydhu: ba., (i) to loosen, untie 3891; (ii) to set free, liberate 1091 (*fere eschaper* 'to cause... to escape' 1045, 1139 (*doner grace de... eschaper* 'to give grace to... e...' 1087); m.grff. 3 *ad 664 (ala... delier 653); grbfl. 3 *yffe 802 (out delivré 775).

ryued: a., strange 1529, 2831 (cf. *merveilleuse* 2433), 3314 (*merveilleux* 2873). ryuedaot: eg., wonder 1602, 4177 (*merveille* 3679).

ryuedu: bg., 1747 (*merveilleur* 1591). ryuel: e., war 3994.*

ryuelu: bg., to wage war 2286 (-ll-), 3677; r. ar 2183, 2288, 3350, etc. (*guerrier* 2020, 2010, etc.), 2616 (*fere mult grant encomber* a 'to cause very great encumbrance to' 2260); m.df. 4 *on 247 (cf. *jeo vus eiderai* 253) r. a 1734, 4252 (*guer* 3745).

ryuelu: e., (i) warrior 3226 (*guer* 2791), 3872; (ii) mercenary; ll. *hyr 2285.*

ryfic: e., pride, presumption; lletbenyd a r. 1559 (*grant joie* 1442); r. ac ynni 1564 (*grant feret* 'great pride (or audacity)' 1446).

ryfugus: a., proud, presumptuous: bot yn r. llafrachus 1572-3 (*demeyner grant*

ferit 'to show great pride' 1455); gw. *Awdur a Chopitryr yn Rhagymadroad*, 86, (i), 3.

rygyghalc: a., having an ambling pace 2879.*

S

faeth: e., arrow; ergyt f. arrow-shot 2698.*

fafyn: e., mouth of animal 448, 1927, 1930, 1973 (*goule* 444, *buche* 1720, *boche* 1731), fauyn 453 (*goule* 444); gw. n. ar 197-9.

farhaet: eb., disgrace; kelilid a f. uab 2806 (*grant villé* 'great humiliation' 780); gw. *disfarhaet* 426.

farllach: e., mirth 257.*

(fa)ddyl: e., heel; ll. fodleu 1160 (*taloun* 1103).

(f)faul: a., y f. (i) a., as many (gydag e. ll. + rh. prth.) such: y f. gerdeu... ar nys clyoffei 256-8*; (ii) a grym rhagflaenydd gyda rh. prth., those, (eithya) y f. ny byryad neit yny moz oc eu bodi 2081 (*fors cels que sont de pour neyez* 'save those who were drowned by reason of fear' 1864); y ff. a gyuarffei ac ef 2508.

faffer: e., 1968* (*sauceur* 1760).

fef: adf., namely: gydag s- gron fawr 79 o weithiau 6, 24,* 56, etc., gydag f- 40, 190, 253, etc. (10 es.), *Se* 1448.

feyll: bg., (i) to stop, come to a standstill 2922; (ii) = FFD y avoir 'to be, exist'; m.amh. 3 fafei 1306; kyuodi yn y (eu) f., gw. kyuodi; goffod yn(y) f. 4156 (*metre en estant* 'to place in an upright position' 3662).

feith: rhfl., seven: feithmlyned 3222, f. m. 1600, 3397, etc.

celerdy: e., cellar 326 (LIC *seferdy*) (*chambre* 326); cf. SG 334 *seleri* = *cavées desous terre* Potvin 205.

ferch: e., love, lust 37.

ferchaol: a., amorous, lustful 22.

ferth: a., abusive, insulting; dylhadut yn f. 742 (*ledenger* = *laidengier* 'to speak insultingly' 723), ystyr nas cofnodir yn y geirlyfrau Cymraeg.

fidan: e., silk 1043 (*de sie* 1000).

cited: e., city 653 (*cités* 639), 899 (*cités* 861) (LIC *ci(t)er*); gw. *Rhagymadroad* 87, (iii).

(f)macht: e., insult, affront; ll. eu 3004.*

foler: e., loft 1063 (*soler* 1019); cf. lloft 3788 = *soler* B 3321; gw. n. ar 3787.

T

f(f)on: e., sound 3357,* 3589, 4038 (*noise* 2916, 3131, 3557); f. (+modôd) 3001; teû a f(f)on 782, 931, 2005, cf. *ofer yô* 66fon 2446 (*pur nent traveylez* 'you exert yourselves in vain' 2125).

fozri: bg., f. 62th (+daly kyghozuynt) 417* (*estre mult corucé* 'to be very wroth at' 412); llydao a f. 298 (*aver grant ire* 'to be very angry' 304), 2387 (*corucer* 'to grow angry' 2083).

flonder; gw. yflonder(d).

fud: e., juice 1694, 1699 (*jus* 1547, 1552).

fulgryn: e., Whitsunday: y f. 2871,* duû -gân 2858, d. -glyn 4190 (*pentecoste* 2472, 2461, 3092).

fûôzn: bg., to rest, take rest 2529.* (*surjurer* 2186), 3083; *meirch a roont yn f.* 2873* (*chivals surjornez* 'rested or fresh horses' 2473).

fômer: e., baggage-horse 3512,* 3758,* (*sonners* 3290); ll. *eu 3511; (ii) baggage, pack, load 1724*; ll. *eu 1741.

fômp: e., sum, amount, load: f. o dda 3750* (*rançon* 3283).

fôper: e., supper 1252, 1764, 3553 (*soper* 1189, 1602, 3102).

fôperu: bg., to take supper 1702 (*soper* 1550).

fôzn: e., a quantity: f. o *carchoygon* 2675 (*fors chevalers* 'a number of knights', yn ôl pob tebyg, yn y gynddelw, ond B 2310 ch.f.).

ffôyn: e., dōfyr ff. 4163 (*ewe beneit* 'holy water' 3666).

fflô: e., heed: dodi f. ar to take heed of 432* (*ceindre* 'to fear' 424).

fflynôyr: e., (i) intelligence 1869 (*saver* 1689); (ii) sanity 4348 (*sen* 3827); gw. *diflynôyr*.

ffyniet: bg., f. 62th, to look after 3048 (*ne metre en oblier* 'not to forget' 2613); *cralf* f. ar 3867 (*regarder* 'to examine, look at carefully' 3406); gw. *kyffynmyaô*.

ffynfcal: e., 3299 (*provolt* 'administrator, manager' 2859), 3622 (*senescal* 3155), *fyngfal* 412*; cf. SG 403 *yflwari* = *seneschaux* Potvin 296.

fyr: e., 2999, 3187, 4144,* etc. (*sire* 2574, 2755, s. *Boves* 3053, etc.); f. don 2747 (*sire* Down 2366); S. *bachler* 3232 (*sire bachelier* 2798).

(fyrth)yaô: bg., to fall; to be unhorsed; m.amh. 6 ynt 3716 (*trumpent les cengles e peytrels* 'the girths and breast straps break' 3247).

tacua: e., a throttling grip: rodi t. y 2496 to grip by the throat; gw. ar 2495.

tart: e., father 190, 196, 3991,* etc.; ll. *ideu 3732,* *deu 4167, 4173; *tref y t.* patrimony 2924; *kolli* (y *dylhet* a) thr. y d. 3003 (*estre desherité* 'to be disinherited' 2576).

tatmaeth: e., foster-father 211, 322, 341, 345 (*mestre* 'tutor, preceptor' 223, 341, 345); ll. *eu 3459, 3472, 3485, *tatmayth* 309, 2179.

tagu: ba., to strangle 1927, 2480 (*estrangler* 1730, 2148); m.grff. 1 *tegeis* 2447; 3 *ad 2439 (*le col li rumpist* 'she broke his neck for him' 2116).

tal: eg., forehead 1014, 1962, 4244 (*front* 968, 1750, 3738).

talym: e., (i) part, portion 1187, 1268, 1945; (ii) space of time, a while: ym(p)hen t. 479, 3146 (*ore* 'now' 2717); (iii) advanced moment: canys t. o2 dyd oed 2445 (*kant aparut le jur e de la clere aube apert la leur* 'when daylight appeared and the glimmer of clear dawn' 2117-8).

talu: ba. a g., (i) to render, give: t. glbafanaeth 2762* (*rendre service* 2379); t. teyrngat 2827* (*doner le releve* 2430); m.df. 1 *af 2829 (*durrai relevez* 2432), 2835; t. t. a *gôzogaeth* 3343 (*fere homage e feut* 2993 (gw. ar 2822); t. dioloch; m.grff. 3 *ad 2825 (*rendre mercis* 2427); (ii) to pay back, restore; m.grff. 1 *teleis* 2842* (*jeo vus ai rendu* 2445); *adôc y teleis y blyth oc vab* 2845 (*mal gwerdon ai a son fiz donez* 2448 'a bad reward have I given his son'); (iii) to reward; m.p. 3 *o 250, 1474, 1815, etc. (7 es.), *ho* 3664.

tan: ardd.; gw. dan.

tan²: e., fire 1192, 2452, 2477, etc. (*fu* = *feu* = *focum* 1137, 2129, 2146, etc.).

(tap)yr: e., small wax candle; ll. *reu (+llugryn) 1153 (*cerges* 'tapers, wax candles' 1106).

taraô: ba. a g., to strike, smite 209, 282, 302, etc. (*ferir* 22 o es., *ceir helyd an col(u)s doner*, (*aytner*, *damager*, etc.); m.amh. (=ail-ddf.) 3 *trafei* 3709; 6 *traffent* 4103; amhrs. *trellit* 553; grff. 3 *trellis* 1072, 1075, 1266, etc. (9 engh.), *trelois* 1265; 6 *traffiant* 3201; grbfl. 3 *traffei* 1395; t. *trôy* 1395, (*fendre* 'to cleave' 1318); t. *ymdeith* 1407 (*couper* 'to cut off' 1326).

tardu: bg., to gush: t. y glbaet 299* 1674 (-dd-).

taryan: e., shield 134,* 558,* 1264, etc. (*escu(z)* 139, 547, 1197, etc. (15 gwaith),

592 (*blasoun* 578); *yflynnu* y d. 2678,* 2699 (*metre l'escu avant*); ll. *eu 3609, 3715, 4078.

taŵ, y taŵ; gw. *bot*.

taŵbozt: e., a game similar to chess 3480* (*eschec* 3036).

taŵt: b. *ddiff.*, nym t. o *honunt* 4335 (*jeo n'en ai cure* 'I care nothing about them' 3815).

tebvic: (i) a., similar 1275, 1380, 2625, etc., grdd. *gyf. yccet* 3434, a chyda grym e. *tyhycket* 3432; grdd. *gymh. ygach* 2625; (ii) e., *om tebic* (i) 315 (*par le men ascient* 'according to my view' 320), 1386 (*quide* 'as I think' 1310).

(*tebygu*: *bg.*, to think, imagine); m. *grbfl. affon* 727; gw. *tybygu*.

tec: a., (i) comely, beautiful 1360 (*bele* 1280), 1524, 3452 (*bele e coluré* 1416, 3001), etc.; (ii) fair, dear (as term of address) 680,* 701, 776, etc.; (iii) large, 3392 (*bel* 2950), 3615 (*grant* 3150); grdd. *gyf. *cket* 199, 3235, *et 2337 (*gyda* grym e.); grdd. *gymh. *gach* 422; grdd. *eith. *ckaf* 329.

teir: *rhfl.*, three: *teirgbeith* 303, *teirmil* 1236, etc.; t. *mil* 653, 1247, t. *bydin* 2648.

temyl: e., 920 (*temple* 877).

(*teruynu*: *bg.*) (i) to end, finish; m.p. 3 *a 4373; grff. 3 *a^od 3289 (*teu-*), 3394 (*est fait e finis* 2951); *ys 3328 (*est finé* 2891); amhrs. *oyt 4111 (*teu-*); (ii) to die; grff. 6 *affant 4360 (*morust la dame e* Boves 3835).

teruynedic: a. *bfl.*, appointed: *dyd* t. 27.*

telhi: *bg.*, 1056, 2613 (4 es.), *teŵi* 3162 (3 es.); (i) to be silent 2613; cf. 296; *heb d.* 1056 (*mult fortment* 1009); m. *grch.* 2 *taŵ* 296; t. a *fon*: *taŵ* 2005; (ii) t. *am* to leave off telling about 3162, 3404, 3579, etc. (*laier de* 2729, 2959, 3120, etc.); t. *affon*: *teŵch* . . . 930 (= (iii) yn ôl B 888 *lessez li ester*); (iii) t. a *f(f)on* to leave alone, to leave undisturbed; m. *grch.* *taŵ affon* 62thyl a *gat* yn *ozfollys* 782 (*lessez moi reposer* 758).

teyrngtet: e., (i) a feudal succession duty 2827,* 2829, 2835 (*releve, relefz* 2420, 2432); (ii) t. a *gûzogaeth* 3343 (*homage e feut* 2903); gw. *talû*.

ii: *rh.*, 147, 196, 234, etc., *ty* 628; *tidi* 1497, 1993, 2353, *tydi* 700, 702, 1578, etc. (5 es.); *tiŵheu* 157, 220, 280, etc.; gw. *Rhagencau Personol yn Ifuriant*, 827.

tir: e., (i) landscape, countryside 2923 (*terre* 2517); (ii) land (in contradistinction to the sea) 2404, 3115 (*tere* 2680), 3120; (iii) (a) estate, property 2926 (*terre* 2519), 2963 (*herité* 2547), 3051 (*honor* 2617), 3087 (*large* 2652), etc.; ll. *yoad 3024; (b) territory 4118; *tir a dayar a da* 400 (*tere* 400); *tir a d.* 4064 (*terre* 3576), 3837 (*heritez* 3365).

tlawt: a., poor: *gûd* t. 1590 (*bachelor* 1470); gw. *bachylar*.

toi: *ba.*, to roof 909 (*covrir* 869).

toll: a., (b. o *toll* perforated): *hyt nat oed* *ŵell hi no henbeis lom dŵl zzeudic* 1938 (*com ceo fust un pelichun tut huse* 'as though it were a threadbare pelisse' 1736); gw. *henbeis*.

(*tozyl*: e., troop); ll. *tozuod* 3691* (*turs* 'castle keeps' 3223).

tozri: *ba.* a g., (i) (a) to break, smash, destroy (lances, shields, castles, etc.) 455, 2299, 3822, etc. (cf. *(de)briser, quasser, rumpre*, etc.); (b) to break (limbs) 3910, etc. (*briser, couper*, etc.); (c) to break (heart) 498 (*foundre* 502); (d) to bruise 1076 (*ferre briser* 1029); m.p. 3 *tyr* 593, *tyrr* 2014; amh. 3 *rei 984 (*yma buasid yn disgwyl* **raffei fel yn y LIO* (*il eut le col brisé* 'he would have broken his neck' 942), 2893; grff. 3 *res 498, 924, 926, etc.; 6 *affant 4080 *affant 2447; (ii) (a) to clip (hair) 2171 (*raire e touser* 1932); (b) to cut up (food) 977; (c) to cut asunder, split, tear 1131 (*couper* 1078), 1294 (*defendre = fendre* 1226); m. *grff.* 6 *affant 3156 (*trencher* 2723); (iii) to break through, pierce 1826 (*perser* 1659); (iv) to untie (bands), 2517 (*delier* 2176).

tozth: *eb.*, loaf 862, 969, 1352 (*pain* 825, 924, 1275).

toztl: a., painful: *bot yn beth trôm a ffeth* t. *gan* 1809 (*peser* 'to cause chagrin' 1643).

tra: *cys.*, 3610, 3974 (*tant com* 'as long as' 3139, 3498), etc.; *hyt* t. 3266 (*tant com* 2831), 826, 970, etc.

tracheuyn 1178, *dzacheuyn* (14 o es.) *dzach-* *efyn* (11 o engh.); *adf.*, (cf. *HFf re* 'back, backwards): *kymryt yn unfzod* d. 1186 (*returner* 1132); *diuryffyaŵ* d. to hurry back; *caffel* d. 1429 (*coverer = rec-* 1339); *dyuot* d. 566, 1021, 1814 (*revenir* 556, 980, 1647, etc.); *mynd* d. 101; *ymhoylud* 980, 1647, etc.; *retorner* 1610, 1634), d. 1774, 1800 (*retorner* 1270, 2078), etc.; 1356, 2382 (*torner arere yma, yn retornerent* *meigis gydag arere yma, yn retornerent* *meigis* 1634 (= *ymhoylyffant* 1799, etc.), y *mae* d. ar ôl *ymhoylud* yn *chwanegid*

diangen; cf. y. d. 1251=y. 1254; y. *daathgefn* 1251, 1282, 1985 (*returner* 1187, 1217, 1772); y. *dzathkeuyn* 2107 (*retraire* 'to return' 1887).

tradôy: e., the third day: a *thranmoeth* a *thr. y bu boŵn yn kerdet* 856.

trayan: e., one third 994.

traytur: e., 306, 1095, *traitur* 2689 (*gyda'r* u AN=w), *traytûz* 3197 (*tratur* 310, *traytur* 1047, *traitur* 2319, *traitor* 2764 <*traditorem*).

traethu: *ba.* a g., to relate: *tr. na menegi* 2329; m. *df.* amhrs. *treithur* 629 (*dirrai* 618), 3785 (*orrez* 'will hear' 3318); grch. 4 *traythôn* 3786 (*tr.* o Ermin).

tzagyllyd: a., eternal: *ny . . . yn d.* never 1228 (*jammés* 1169), 2161 (*jur de mon aye* (= *ae*) 'as long as I live' 1925), 2353, 2376.

tzagyllydaŵl: a., eternal: *ny . . . yn d.* never 2190 (*jammés* 1944).

trallaŵt: *eb.*, trouble, distress, 322, 638; *trôy* d. 3120* (o *grant* force 'by sheer force' 2684); *tr.* a *gofut* (-i) 318, 999 (*totes le mescheunnes* 'all the mischances' 955); *dôy* d. a g. 1341.

(*tramllydaŵl*: *bg.*, to fall); m. *grff.* 3 *aŵd 2703 (*il chai* 'he fell' 2329).

trannoeth: *adf.*, the next day 132, 251, 856, etc. (12 engh.), *trannoeth* 3330; *tr. y boze* 1744, 2441 (*l'endemain* 'the next day' 1589, 2117), 3330 (*la matin* 'in the morning' 2893), 3898 (*par matin* 3432), etc.; y *boze* d. 4033; *hyt* t. 4296 (*deskes* *ajornez* 'till daybreak' 3782), 4364 (*jeshes* a *l'endemain* 3837).

traŵs: e., (o'r AN), trace, track; road; ar d. 3414,* all over, throughout (*par* 2966).

tzebelut: a., quick, hurried: *yn d.* 1942,* 4320 (*errant* 'hurriedly' 3805).

tzef: e., 579 (= *dinas* 570, *citê* 560), 735, 3278 (*citê* 719, 2839), 3202, 4238 (*vile* 2768, 3735); *tr.* a *chastell* 2928 (*chastel* 2520); cf. ll. *dinaftreuyd* 2299; t. 17 (o es.), *tr.* (2 engh.).

trf tat: e., patrimony: *tr. ynhat* 265* (*ma tere* 'my estate' 265), *tr. y t.* 2020,* 2024 (12-) (*terre* 2517, 2519); *kollu* (y *dylyet* a) *thr. y d.* 3003 (*estre desherité* 'to be disinherited' 2576).

tzeti: e., force, violence: y d. 294,* (*estre mon congé* 'without my permission' 298, 1376 (*par grant* force 'by sheer force' 1296).

tzemygu: *ba.*, to contemn, despise 79, tzy- 19.*

treffor: e., 2766, 3777, *tzeffor* 3643 (*tresur* 2382, *tresor* 3175, 3312).

tzzeudic: a. *bfl.*, worn, threadbare 1937; gw. *toll*.

tri: *rhfl.*, three 314, 1135, 1199, etc. (8 engh.), tzi 165, *tziffôys* 1245,* *tzimis* 3222; ar *wahân* *ymhobman* arall.

tzigyan: e., stay: *na vit hir dy d.* 1816 (*ne soyez demorant* 'do not be long' 1648), 3925 *ryhir uu vyn tr.* (*trop ni demoré* 'I have tarried too long' 3452).

trigyaŵ: 598, 3046, 3096, etc., *tzigyaŵ* 3127, *triciaŵ* 1849; *bg.*, (i) to remain 598, 4215 (*remanoir* 584, 3715), 3046 (*endurer* 2612); t. *gyt* a 3127 (*estre o* 'to be with' 2698); *tr. y* 62th 3848 (*estre de* 'to be away from' 3381); m. *df.* 2 *tzigye* 1009 (*remendrey* 1720), *tzigy* 3763; 3 *trig* 1640; amh. 3 *yei* (tr-) 4147; grff. 3 *ôys* (tr-) 3506, 4297* (tr-) *yaŵd* 3137; 6 *ysffant* 1819, *affant* 4305; grff. 3 *triciaffei* 1485;

(ii) to delay 3006, 3913 (*demorer* 2660, 3442, etc.); (iii) *ito rest = fûlôz*: *yno y* *tricyffant* *hoy yn f.* 2528 (*iluc* *suurnent* *tut a lur voler* 'there they sojourned at their will' 2186); gw. *fûlôz*.

tzindaŵt: e., 153 (*seint espirist* 'Holy Spirit' 159); *eglôys* y d. 2207 (*Sent Trinité* 1954).

trifl: 1355, 2730, etc., *tzistl* 3090, 3964, a., sad (*dolent* 1270, 3090, 3486, etc.); *llidiaŵ* d. 1799 (*morne e dolent* 1634), *dic* . . . a *thr.* 3162 (*engrés* 'cross and chagrined' 2728); grdd. *gyf. *et* (12-) 1042; gw. *llidiaŵ*.

triflau: *bg.*, to grieve, sadden: 1625 (*aver le ger dolent* 1495), 3947 (-*uŵ*) (*estre engrés* . . . et *dolent* 3472); gw. *trifl*.

triflôch: e., sorrow: *kôynuan* a *thr.* 3116 (*dol* 'deep chagrin' 2680); *trôy* *dolur* a *thz.* 3137 (*dolent e sanz riz* 'mournful and without laughter' 2708), 4182.

tzœt: e., foot 1858, 1859, 2706, etc.; ll. 12aet 543, 589, 596, etc.; yn *llôzef* y *llêudzoet* 2224 (*joyns pez* 'with feet close together' 1965); o *nerth* *traet eu meirch* 4238 (*a esperon* 'putting spurs to their horses' 3735).

troedued: *eb.*, one foot (12 inches) 1145, *troetued* 1338,* 1961, *troetued* 1346 (*pe(z)* 1092, 1257, etc.).

tzoi: *bg.* a., (i) to stroll, saunter 491,* 3191; (ii) to hurl: t. y *agheu*; m. *grff.* 3 3191, 3267, (*li fet mort trebucher* 'he hurled him to death' 2831).

tróy:	*arđđ.*, through 308. 2360, 2854, etc. (43 o es.), *džóy* 275, 299, 378, etc. (14 o

tyrnas: e., kingdom 4044; gw. ar 4042.

I

tylkyffya6: *ba.*, to command (troops) 26.
(*guier* 2280), 2650 (*mener* 2287).

uffern: e., hell 1321 (*enfern* 1247).

44 62th y giliid (?cyf. llyth. o'r Hff l'un
Dist l'un a l'autre 3346); (b) ar ôl n_y

magnificent 4334* (urd-) (riches -ve
important' 3817).

lbare; gw. chlbare.

3582 (oir dire de 3123); gŷbot y 6. 17
3421, 3978; trigyaŷ y 6. 3849 (estre
3381); ymhoylut y 6. 3057, 3136

Gybyr: e., cloud of dust 2902* (la pou
leve, le vent est medlé 2494).

2088, 2746, 3152; cf. *gedúch* im *vynet*
ymyón y *llog attabúch* 2397.

ac yghlsanec.

ychedig: *adf.*, (i) (a) a little 254, 1952, 4056 (*un petit* 258, 1743, 3569), (b) little 2573 (*ne . . . aukes* 'not . . . much' 2227); (ii) *gyda grym e.*, few: *y. o niuer* 632, 1650 (*poi de gent* 'few people (troops)' 1510); (iii) *gyda grym a.*, brief, short: *y. ymdidan* 777 (*un petitet* 'a little while' 757); *gw. achydic*.

yuet: *ba.*, to drink 2777, 3254, 3292 (*beivre* 2391, 2821, 2854); *d.p.* 3 *yfo* 1694.

y velly (12 es.), *y llb.* 2197, 2302, *y u.* 1586, *y v.* 3233, 3795, 4166 (*ti, issi*, 'so, in this way' 2800, 3327, 3670), 4153 (*ensement* 'thus' 3660), 4124 (*autretant* 'similarly, likewise' 3632); *nyt y u.* 1586 (*nun freyze* 'you will not do (it)' 1467).

yffeiart: *e.*, priest 2467 (*prestre* 2142), 2470; *ll. eitt* 921 (*prestres* 879); *gw. effeiat*.

yghllanec (2 es.), *yghllb.* (5 es.), *yghl* (1 es.), *yghu* (1 engh.), *yghl* (4 engh.): *a.*, further, additional; *heb arueu yghu* 437; *heb dim yghu* 971 (*sulement* 'only' 924); *adf.*, (i) furthermore, besides (a) *wrtho ei hun: beth a dzeithir yghllb.* 630 (*Que vus en dirrai plus?* 618); (b) *gydag ym: ac yn yghllb.* 704, 2545 (*yn yghllb.*), 2556 (*yn yghllb.*); (ii) as well, into the bargain 100, 402 (*ov tut* 'added thereto, thrown in' 401), 1004, 1521; (iii) *yn y. y* (a) more than 3688, 3948 (*yghllb.*) 4361; (b) by more than: *gi a ragozad ar milys yn yghllb.* *y* 627 3566.*

yma (11 o es.), *yma* 1697, 2633; *adf.*, (i) here 2927 (*ici* 2520); (ii) hereinto 1108 (*en cel prisoun gete* 1057); (iii) hither 598, 4155, 4354 (*avant* 'forward, into one's presence' 3661, 3831), etc.; (iv) *fel a. ac weithiau ar ôl rh.dang.: or tu y.* 1384 (*par desa* 1307); *o2 llys y.* 1547; *yr amot hwnn y.* 3323 (*ceo covenant* 'this c.' 2882).

ymad-a6: *batb.*, (+a) to renounce (one's gods, etc.) 398 (*devenir paen* 396); *m.df.* 1 *a6af* 794* (*degerperai* 767); *m.p.* 3 *enedeu* 2144 (*voit estre baptisez* 'wishes to be b.' 1912); *amh.* (=all-ddf.) 1 *a6af* 404.

ymad-zad6: *e.*, word; *ll. zodyon* 273, 511, 738 (*le dist* 'the word' 721), 1010.

ymauael: *batb.*, (+a(c)) to seize, take hold of; *m.grff.* 3 *ymyaylad6* 2979*; 6 *affiant* 3008 (*li sayserunt* 2582).

ymarbest: *batb.* a *bgil.*, (+a) to spare oneself; to spare one another; *m.grff.* 3 *adys* 2890; 6 *daffant* 3705.

ymbarattoi: *batb.*, to make oneself ready 4221* (*se aparailer* 'to fit oneself out, to equip' 3721).

ymbil: ? *batb.*, (+a) to entreat 1365.*

ymbozth: *batb.*, (+ar) to feed, live on 3088. *ymchoelut*; *gw. ymhoylut*.

(ymdan: *bôn am* around, about); *ffurfiau* pers. 2 *at* 239, 1711, 3208; 3g. *a6* 23, 133, 535, etc. (11 o engh.); 3b. *ei* 1048, 1051, 3212; 4 *am* 1710; 5 *a6ch* 1231; 6 *unt* 570, 1769, 3679 (5 es.), *un* 1720, 2638; *u* 1236; *gw. Arddodiaid yn Ffuriant*, §36.

ymdara6: *bgil.*, (+ac) (+ymdzech ac) to joust with 424, (turner a 419).

ymdeith: *adf.*, away, hence: *ffoi y.* 275 (*fuir de ci* 273); *gell6g y.* 2229 (*lesser aler* 1973); *gyrru y.* 1610 (*arere enuever* 'to send back' 1487); *mynet y.* 1406, 1818, 1909, (s'en aler 1650, 1720); *lara6 y.* 1327 (*couper* 'to cut off' 1326)=*heb yr un y y.* (e. y.) *fel yn WM* 48; P. 9, 42, 49b, etc.

ymdzech: *bgil.*, (+a) to joust with 425; *gw. ymdara6*.

(ymdzeigl-a6: *batb.*, to roll, move oneself; *m.grff.* 3 *alad parth a heneint* 5, 54 (*Je veux home e out long tens vescu* 'was an old man and had lived a long time' 18).

ymdzochi: *batb.*, to take a bath 2747 (*se bainer* 2366).

(ymdzyff-a6: *batb.*, (o) to load oneself with; *m.grff.* 6 *affiant* 3114 (*funt trusser* 2678).

(ymdym-a6: *batb.*, to warm oneself; *grch.* 3 *et* 2749 (*se purra chauser* 2367).

ymdiarchenu: *batb.*, ?to take off one's clothes 2426 (*deschauser* 'to take off one's shoes' neu=*desvestir* 2103).

ymdiaruu: *batb.*, to take off one's armour 3731 (*cf. desarmer* 3267).

ymdidan: *eg.*, 2205, *ymdidan* 2888; *gylneuthur y.* (-dd-) to hold a conversation 1463; *dylbedut ychydic y.* (-d-) to say just a word 777.*

ymdidan: *batb.*, (+a(c)) to converse (5 es.), *ymdd-* (3 es.), 745 (*parler* 5 es.), *ymdd-* a 727, 1863, 2887, etc. (p. o. 1685, 2482, etc.); *cf. y.* 3708 2869 (p. *entre eus* 'to talk among themselves' 2471).

ymdifregu: *batb.*, (+a) to beseech: *y. a ieffu grift* 1083; *y. a du6* 1138 (*dampnedieu fortment prier* 'to beseech the Lord God ardently' 1086); *y. ar arglwyd du6* 2454 (*Heil deus de mageste: sucures l'alme* 2131-2).

ymdiffyn: (i) ?e., 3276 defence (*Defendez vus* 2838); (ii) *batb.*, (a) to protect, guard

from danger 3826; (b) -in *rac* to defend oneself from 992.

ymdiret: *e.*, 2359; *dodi y.* *yn* 154 (*s'after en* 'to put one's trust in' 159); *batb.* *grch.* 2 *ymdiret* 3054*; *gw. amdiret*.

ymdirgelu: *batb.*, to lie in ambush 31, 47 (*estre estapiz* 'to lie hidden' 88).

ymerbymwei: *batb.*, (+a(c)) (i) to stand up to, resist 1786 (*endurer* 1620), 2185, 2628; (ii) ?to joust with; *m.df.* 6 *ant* 3821.*

ymgadarnhau: *bgil.*, (+dyrchauel eu d6y-lad+hyt pan oed diogel gantunt) to confirm a mutual pact by oath 4068-70.* (*Laur mains tindrent, ore sunt asure* 3580).

(ymgad6: *batb.*, to keep (oneself), to remain; *m.grff.* 3 *ymgetliis yn dilheir* 1029 (*se garda chastement* 990).

(ymgaru: *bgil.*, to embrace; *m.amh.* 6 *ymgerynt* 1614 (*si ly va coler* 'he embraces her' 1489).

(ymgeir-a6: (+a) *bg.*, to use abusive language to; *m.grff.* 3 *alad* 2225.*

ymgeis: *batb.*, (+a) to look for, to speak to 2799.*

(ymgelu: *batb.*, to hide oneself; *m.df.* 1 *af* 2101; *y. rac:* *Nyt af ragot* 2322 (*Ja ne vus ert cel6* 2045).

ymgelydus: *a.*, (+am) solicitous about 3701.*

ymgreina6: *batb.*, to roll on the ground 3143.*

ymgudya6: *batb.*, to lie in ambush 79 (*estre estapiz* 'to lie hidden' 88); *cf. ymdirgelu*.

ymguffanu: *bgil.*, to kiss each other 802 (*s'entrebeiser* 772).

ymg6eir-a6: *batb.*, to get ready, to equip oneself militarily 2789 (*s'aprester* 2401, *cf. ymparatoaffant* 2790); *y.* (+*gyllyfud* *ymdan*) 1718 (*s'armer* 1568), 2242 (*s'aprester* 1980); *m.grff.* 3 *alad* 2242; 6 *affiant* 1718.

ymgyuaruot: *eg.*, encounter, battle 609.

ymgyuarout: *bgil.*, (+a) to come across, meet with 2488 (*encontrer* 2154); *m.grff.* *amhrs.* *fyfuyt* 1272.*

ymgyffelybu: *bgil.*, (+a ac y) (i) to take in marriage 700*; to resemble; *m.amh.* 3 *ei* 3685.*

(ymgyh6ad: *bgil.*, to meet in single combat; *m.df.* 4 *yrddn* 4050 (*Ore vus ajustez* 3569); *grch.* 4 *yrddn* 4061* (*si cors a cors bataile otrere volez* 3573); *gw. ar* 4060.

ymgyh6yffa6: *batb.*, to stand erect 3303,* (*redrescer* 2864).

(ymgymyf6u: *bgil.*, to contend in fight; *m.p.* 6 *ant* 4060.*

(ymgyymull: *bgil.*, to gather together, meet; *m.grff.* 6 *ullaffant* 4113; *y. ygyt* 4298 (*assembler* 3785).

ymgyrchu: *bgil.*, to charge one another 154, 608.

ymgyllreinyad: *batb.*, to hold oneself firmly 588*; *gw. kyllreinyad*.

ymhell; *gw. pell*.

ymhlith; *gw. plith*.

ymhoylut (18 o es. o -oy-), *ymhoelut* (5 engh.), *ymhoylu* 1217* (*ffurf a gymerwyd o'r Llc yw ymhoelut* 599); *bg. ac a.*, (i) to come, go back, return 1254 (*retourner* 1190), 3279, 3650 (*turner son chemin a* 3182); etc.; *y. dzacheuyn=y.* 1085, 2382 (*arere* (*retourner* 1772, 2078) (*ymddenyys dzacheuyn fel cyfieithiad llyth-tennol o arere*); *y. at* 3044, 3279, etc.; *y. y 6ath* 3136; *y. tu a* 3612, 3813; *m.df.* 1 *af* 1774 (*jeo voil retourner* 1600); 2 *y* 1282, 2110; *grff.* 3 *es* 3089, 3728, 4098, *alad* 2930, 4346 (-oe-); 6 *affiant* 1356, 1799, *affiant* 3136, 3612 (*tu a*), 4211 (*oe- yn y tair*); *grch.* 2 *ymhoel* 2107, 1204, 2333; (ii) to cause to turn; *m.grff.* 3 *es* 3056, *alad* 3381 (-oe-), (*turner le chef* 2940); (iii) to turn round for exhibition, exhibit; *m.grch.* 2 *ymhoel y bedzein* 3937 (*mustrer le derere*, 3462).

ymhoyth: *ebd.*, please! 561,* 684, 781.

ymiachau: *bgil.*, to bid each other goodbye 3245, 3251 (*comander a deu* 2813, 2817); *y. a* to take leave of 3843 (*prendre cong6e* 3374), 3917 (*demande c. 3446*).

ymlad: *e.*, battle, engagement 3374 (*bataille* 2933).

ymlad: *bgil.*, 2695 (*combate* 2324); *d.p.* 4 *om* 2007; *y. a* 160, 476, 1641, 2102.

ymlad6z: *e.*, warrior (*combatant* 3695). *ymlaen*; *gw. blaen*.

ymli: *batb.*, to pursue eagerly or fiercely 1302, 3949, 3952, etc. (*fortment, fere-ment* (*enchaer* 1224, 3475, 3479); *m.grff.* 3 *dydad* 3380, *dydad* 3388, 3613; 6 *affiant* 3950; *amhrs.* *tydyt* 1445).

emod6z: *e.*, (llsgr. *mod6z*) tumult 3001.* *ymoglyt*: *batb.*, to beware 3210 (*Nus a grant mester* 'we have great need to' 2775).

ymolchsi: batbl., to wash oneself 2776,* 3335, *ymochi* 1505; m.grff. 3 *es 3447 (*s'est alé defroter* 'went to rub herself clean' 2997).

ymozdilbes: batb., (+a) to overtake 645 (*ateindre* 631); m.grff. 3 *edaod 1248 (*ateynt* 1185).

(ymparatōi: batb., to get (oneself) ready); m.grff. 6 *affant 2790; cf. *s'aprestre* 2401 a gw. *ymgeirad*.

(ympentyrru: bgil., (+y gyf) to crowd together; m.grff. 6 *yaffant 2882 (*sont ensemblez* 2484).

ymplith; gw. plith.

ymplyc; gw. plyc.

ymptytyaō; gw. *ymptytyaō*.

(ymfynnaō; batb., to cross oneself); m.grff. 3 *aod 2154* (*se est seynnez* 'he made the sign of the cross' 1920).

ymllahanu: bgil., to separate 809 (*se departir* 862), 1480, 2116, 3116.

ymllan: e., joust, tilting-match 3818.

ymllan: bgil., (i) to come to grips, to fight 4052 (*ajuster* 3566); (ii) y. a(c), (a) to engage in single combat 3278 (*juster* 2841); (b) to tilt 3814 (*joster* 3347).

(ymgarandaō: batb., (+a) to listen); grch. 2 *ymgarandaō* 3187 (*entendez* 2755).

ymllael: batb. a bgil., (+a(c) neu ygyt); megis yn HFF, ymddengys bod dau arlli: (i) to come, go, and speak to 753, 767, 2362, etc. (*vener, aler parler* a 734, 750, 2068); (ii) to visit 1210 (*vener* a 1150) 1376,* (*twistiser* 1297), 3836 (*veer* 3365). m.df. 4 *nyt* *on bellach y gyf 2465 (*jeo serai perie* 'I shall suffer (a violent) death' 2139); gw. ar *ymgeis* a 2799.

ymyl; gw. emyl.

ymygythlith: batb., to shake oneself 1345 (*se escorre* 1265).

ym¹: ardd., in 50, 60, 4058,* etc.; o flaen b., p- ac m->ym 1317, 3220; 109, 592, 3636, 4011; etc.; ond yn *babilon* 3626, 3632, yn *macubzalmd* 3727; cf. *hefyd yn dabilent* 1665; o flaen p- a k->yg ac ygh 1214, 3042; 284, 286; etc.; ffurf. pers. 3g. *ynduod* 30, 102, 3382,* etc.; 3b. *yndi* 80, 966, 1268, 1513; 6 *yndunt* 3025. *Yn traeth*, gydag a. ac e.: 28, 41, 87; 85, 263, 264; etc.; yn *traeth*, >y gydag a. (4 es.): y *vchel* 141, y *gadarn* 569, y *trifl* 1355; y *varu* 2566; gydag e., 1225 y *dzyllau*; ym=y *mylon* 90, 720 (*en* 703), 1152 (*en* 1106), 2290, etc. (y es.); ym=t *banmod* >yny 28, 44, 47, etc. (43 o engh.)=, yn y (gydag ysbaid) 11, 138, 153, etc., (25 o es.), ym=yr 2884*; ym=ryn, 'i'w 4066*; yny am yn 28.*

ym²: rhb., our 185, 1319, 1777, etc. (10 es.); gw. yn *Efuriant*, §28 (iv).

yna: adf., (i) there 1546, 1910, 2064 (*ilukes* in *illo loco* 2548), 4187 (*i<ibi* 3690), 4194, 4139 (*la<(il)lac* 3697, 3804), etc.; (ii) then 391, 570, 587, etc. 290 o es.); anodd penderfynu weithiau rhwng (i) a (ii), e.e., 1301, 1975, 3246, 4112; (iii) thereafter: yn *dabelit* yna 1942; noder yma 83.

y naō: adf., (i) at present (a) 1577, 2618, 2747, etc. (*ore* 'now' 1461, 2261, 2366); (b) 2142 (*tantost* 'at once, immediately' 1915); yn aō 1323.

y nemaō: gw. *nemaō*.

y nepell; gw. *nepell*.

ymuyt: a., mad: y. a beth y *gluethost* 2570 (*Fol estes radoscez* 'you are obtusely mad' 2224).

ymuydu: bg., 2987 (*se forsaner* 'to become frantic, mad' 2563), 4330 (*estre desvé* ib. 2563); m.grff. 3 *aod 3904 (*rager*=*esragier* 'to go mad' 3435).

ymni: e., vigour, energy: ryfic ac y. 1565 (*grant fereté* 'audacious pride' 1446).

yno, adf., (i) there 32, 361, 966, etc.; (ii) thither 128, 419, 938; *tu ac yno* 91, 1470; (iii) then 2333.*

ymryded: e., honour 3475; gw. *amryded* ac *enryded*.

ymrydedus: a., honourable 3644*; gw. *amrydedus* ac *enrydedus*.

ymteu: rh. cys., he (too); gw. *Rhagemaau Personol Annibynnol yn Ffuriant*, §27, (c).

ymy: cys., (56 o es.), yn y (27 o engh.) *hymy* (21 o es.), *hym* y 2014, *hymny* 3354 *cw.* *hymy* 3179; (i) until (such time as) 903, 1202, 1814 (*talunt* *he* 866, 1145, 1686), 2317, 2525, 2920 (*de ci* *he* a 2041, 2184, 2514), etc.; (ii) so that, so ... that, with the result that 1076, 1134, 1263 (*isai* *he* 1029, 1080, 1198); 209, 1104, 1345 (*he* 222, 1053, 1265); 647 (*que de ci* *he* 633); etc.

ymyal: a., secluded, uninhabited 27.

ymys: e., island: y. yn y *mōz* 2189 (*rocher de la mer* 'a rock in the sea' 1942).

yf: ardd., for ... past 886, 1580, 2616; ys *llalher* dyd 1234 (*pez* a 1173), 3098, 3428.*

ys: p. amhrs. bot, it is: y. *ys* *dōc* a beth ... 783, *yf* *truan* a *amfer* ... 1532; cf. 1533, 1600,* etc.

yfcaelus: a., negligible, unimportant: y. a beth oed *gemysf* 150 (*preiserei* *petit* 'I should set little value on' 158).

yfhaeluffaō 71, *yfcayluffyaō* 19, *yfgayluffaō* 2463; ba., (i) to despise, contemn 19,* 71; (ii) to forget 2463.

yfgafyn: a., light 536, 850, 1172.

yfgathru: ba., to cut off: y. *penneu* 613 (*couper testes* 591).

(yfgeir: e., leg); ll. *ed 543.

(yfgithyr: e., tusk); ll. *red 1970, 1971 (*les dens longues com un sengler* 1761).

yfgolheic: e., a member of the clergy 4175 (*clerc* 3677); ll. *gon 4147 (*clers* 3653), 4185 (*clergez* 3688).

yfgraf: e., boat 1307, 2368 (*nef* 'a ship of some 200 tons' 2073).

yfgrienuu: ba., to write: y. *llythyr* 821 (*ferre un bref* 792).

yferiunedic: a. bfl., written: *megys y dyō* *edir y ni* yn y. 3493 (*com dist li escrit* 3045).

yferin: e., coffin 4367 (*sarcue* 3840).

yfgwier: e., 1884 (*esquier* 1697); ll. *yfquier* *eit* 2788.*

yfgwitr: ebd., truly! 1526, 2050 (*oyl* ... *par Sen Pere* 'yes ... by St. Peter' 1835), 2100 (*oyl* ... *par le cors Sen Symon* 1882), *yfcuir* 3501 (*par foi* 'forsooth' 3054), 4270.

yfgwyd: e., shoulder 560, 1404, 1915; ll. *eu 284.

yfcyuala 81, *yfcyuala* 34*: a., off one's guard; unarmed.

yfgymnu (12 es.), *yfcymnu* (11 o es.) *yfcymnu* (6 engh.), *ygyymnu* 1570; (i) *bg.*, to mount (a horse); m.grff. 6 *affant 1742, 3941; y. ar 438, 557, 854, etc.; m.grff. 3 *naod *yc* 3033, 3976, 4053, gydag *-fk* 3594, 4018, *noys 2791; 6 *affant 2266, *affant 3811 (*-fc*); (ii) y. y (a) to go up into; m.grff. 3 *naod 3500 (*-fenn*), (b) to climb (a wall) 3885 (*-fky*); cf. y. y *myōm* 2885.

yfcymic: a., large-boned 1965 (*longes e* *gros* 1753).

(yfpardun: e., spur); ll. *eu 544,* 590, 642, etc. (10 es.) (*esproum* 537, 576, 629), *yfp* 450, *fp* 4239.

(yfpelbaō: ba., to sack (a town); m.grff. amhrs. *yffit* 3271.

yfpior: e., a spy 3647 (*un espie* 3180); ll. *llyr 3581.*

yfpodol 1959,* *yfpodol* 2023; e., a type of sword (*branc* 1748, 1811).

yffgaō: ba., to break (s.o.'s neck) 4095 (*rompre* 3603).

yflabyll: e., 1061, 1069, 3887, etc. (*estable* 1016, 1023, 3423).

yflauell: e., (i) room (a) in the castle keep 676, 734, 1078 (*chaumbre* 661, 718, 1033), 3555 (*ostel* 3103), 3953 (*mandement* 3480), etc.; or (b) a room in the paleis in the castle grounds 2800, 3591 (*gw.* ar 286); (ii) bedroom (usually vaulted) 2443, 3164, 3907 (*chambre* *voutiez*), 2120, 2731, 3438; (iii) stable 1152, 1160,* (*chambre* 1106, 1108), 2972 (*ostel* 2552), 2973; ll. *flauellod* 3555; *gloas* y. 2849 (*chambrier* 2452), 3767 (*chamberlen* 3302).

yfllys: e., (i) side (of body) 1959 (*geron* 1748), 3594 (*senestre* *costé* 3134); *gan* y y. along his side 1402*; (ii) slope: y. *llynn* 3377 (*éal* *pendant* 'sloping valley' 2935).

yflondardō: e., standard-bearer 606 (*ke porta hur gonfanoun* 595); *pen* y. 414.

yflonder: e., 573 (*gonfanoun* 563), *yflonder* 583 (*baner* 598), *flonder* 530 (*banere* 530).

yflozay: e., story: y. *bolm* 4373 (*la geste* ... *de Boum de Hampton* 3847-8).

yflronaō: a., foreign 4016 (*estrangle* 3536).

yflryō: e., cunning, trick: *menyl* ac y. 2360 (*treson* 2065).

yflryllhaō: bg., to plan, devise 21; gw. *yflryyaō*.

(yflrōg: ba., to let down); m.grff. 6 *yflryg* *affant* 4134 (*aveient* 'they lower(ed)' 3639); gw. *gefflōg*.

yflyn: e., y. a *medyant* 2857 homage and investiture; gw. ar 2822.

yflymnu: ba., (i) to stretch out (legs) 388*; y. *taryn* to push out the shield above the head for protection on entering into combat; m.grff. 3 *aod 2678,* 2699; (b) y. *hledyf* y (ar) to hand over sword as sign of submission 171 (*espie* *tener* 180), 2733, 3386 (*e. bailer* a 2946); (ii) to feoff out an estate, to grant s.o. a fief; m.grff. 3 *aod 2823 (*rendre heritez* 2426), 3069.*

yflyr: e., meaning 3358; y. ar *achos* 2497.*

(yflyryaō: ba., to plan, devise); m.grff. 3 *aod 24*; gw. *yflyryyaō*.

yflyrllhaeth: ebd., alas! 3924 (*allas!* 3452).

yflyrllhaethiroed: ebd., alas! the more the pity! 1803 (*dunt il furent dolent* 'wherefore they were sad' 1637); gw. *gllhaethiroed*.

y ōzth; gw. *ōzth*.

ythyllus; gw. *ethyllus*.

ENWAU PERSONAU A LLEOEDD

A

abat o v'izi, a hostile knight 2680, 2682
(*Oube de Mundoie* 2314, *O. de Mon-*
2315).
abilent, a castle of the heathen king Bali-
graunt 1680 (*Abilent* 1533); gw. *dabilent*.
abraham, (a) a heathen king 4102 (*Bralu*
3612); (b) king of Damascus 4107 (*Bran-*
don 3613).
almayn, Germany 10 (*Alemaine* 25),
2600 (*Almayne* 2247), *almaen* 2610.
almayn'gyr, Germans 2710 (*Alemans* 2337).
amonstrai, King Ivor's uncle 2094,* 2106
(*Amustrai* 1875, -ay 1876) *amosstrai* 2111,
(*Amustray* 1889).
amulis, 3413* (*Civile* 2968).
apolin, a heathen god 3897, *appolin* 3747
(*Apolin* 3430, 3279).
arabieit, Arabs 3711, *arabyeit* 3961 (*Arabi(z)*
3243, 3485).
aragie, Arabia; gw. *ragie*.
ar'ondel, (a) Bown's charger 555, 590, 3933,*
etc. (*Arundel*, llythr. 'a swallow' 576,
629, etc.); (b) a castle and town 2928,
2966 (*Arundel* 2522, 2549).
afie, Asia 1664.
aufrie, Africa 1664.

B

babilon, Babylon 3626 (*Babiloyne* 3161),
3632 (*Babiloine* 3166).
baligraunt, Ivor's brother 1636 (*Baligant*
1502).
barbari, North Africa west of Egypt 1663
(*Barbarie* 1521).
belfabub, Beelzebub 4097 (*Belsabu* 3606).
betris, Bown's daughter 3510 (*Beatrix*
3062).
bethlem, Bethlehem 1317 (*Bedlem* 1244).
bonfei, Iosian's foster brother 1631, 1688,
1715, etc., *bonffei* 1626, 1771, *bonyfei*
1856 (*Bonefey* 1499, 1541, etc.).
bolon, (a) the hero of the story 144, 189,
381, etc. (*Boefs* 147, 185, *Bovoun* 208,
353, *Boves* 1260, 2602, *Boun* 916, 3736);

bzadm'nd, (a) king of Damascus 493, 500,
511, etc., *bzatm'nd* 693, 803, 822, etc.
(*Brad(e)mund* 496, 501, *Bradmund*, -1
916, 928, 936, *Brandon* 916, 928, etc.
(D)); (b) the name of a town (*bzaf'ot*)
3615,* 3518, 3650, etc.
bzaf'ot, Ermin's chief city 3518, 3650,
bzaff'ot 3220; gw. *bzatm'nd*.
b'rice o v'izf'eu, an AN baron 3012* (*Brise*
de Bretoie 2584).
b'ol'yn, 2120* (*Colomie la cité* 1895).

C

caerloy'6, 3013 (*Gloucestre* 2585).
calys, 90* (*Retefor* 75).
carfus, one of Bown's knights 2537, 2562,
2568, 2584 (*Kar(e)fu* 2196, 2222, 2230,
2236).
cartage, 1478 (*Cartage* 1377).
carusalem, 1433 (*Jerusalem* 1346).
civil, probably Seville in Spain 4000,
4023, 4108, etc. (*Civile la cité* 3523, 3541,
3618); gw. *amulis*.
clarice o leicetre, an AN baron 3013 (*Claris*
de Leycestre 2586).
colon, 2334, *col'yn* 2770, *c'ol'yn* 2412,
3081, 4225, 4315 (*Coloine* 2052, *Colomie*
2386, *Coloyne* 2648, *Coloyne* 2198, etc.).
condin, yr *admiral c.* a heathen warrior
3723 (*L'amirail d'Esclavonie* 3250).
copart, a giant 2012, 2016, 2032, etc. (37
0 es.), *coppart* 2714, 2717, 2721, 2723,
(ac) *fcopart* 3079 (*Esco(u)part* 1781, 1784
1799, etc.).
crijl, gw. *ieffu grijl*.

D

dabilent, 1634,* 1663 (*de Abilent* 1501,
1523), 1648 ((*acers*) *Abilent* 1509); gw.
abilent.
damafeyl, Damascus 493, 838, 904, etc.
(8 es.), *damafel* 1188, *damafeyl* 4051
(*Dama(s)ele* 493, 804, 1307, etc.).
digon, a castle in France 2282 (*Dygon* 2012).
don, the emperor of Germany, Bown's
stepfather 2277, 2295, 2309, etc. (9 es.).
d'oln 2612 (*Down* 2008, 2356, 2365, etc.).

(b) Terri's son 3509, 3801, 3980, etc. (*Boun* 3061, *Boves* 3335, 3503, etc.).
?Bovón (llsgr. *lōttōn*) 3006*; gw. ar 3032.
 donnes, ?A Saracen tribe 3692* (*dongons* 3223).
 duc dofris, a hostile duke 3349, 3389 (*duc* *Doctrix* 2909, 2947).
 duc uafcal, a hostile duke 3347, 3381 (*duc* *(de)* *Vaſtal* 2908, 2939).

E

egipt, 361 (*Egipte* 362).
 eift, 1455 (*Egipte* 1365).
 ermin, 367, 496, 498, etc. (33 o es.), *Ermin* 367, 496, *h.* 3582, a king of Egypt (*Her(e)* *min(e)* -yne 367, 395, 488, etc.); *h.* = *hermin* 3582.
 etlibert, 4281, 4290 (*Edegar* 3770, 3776).

V

vibitus, a magician in Ivor's service 3873* (*Gebitus* 3414).

F

fabur, Ivor's chamberlain 3969, 3970 (*Fabur* 3492, 3495); *fabaut* 3767*, o gam-ddarllen *fab.*, mac'n debyg.
 ffafconyeit ?Saracen warriors 3691* (*Favons* 3222).
 ffreic, 2281* (*France* 2012), *ffreinc* 4121.
 ffreinc, 4103 (*François* 'Frenchmen' 3614).

G

garfi, a heathen king in Ivor's service 1683, 1713, etc. (*Garcie* 1535, 1558), 1745 (*Garsie* 1589), 3258 (*Gerner* 2819).
 gi, Bown's eldest son 3243, 3464, etc. (*Gui* 2811, 3008), 2782 (*Guinn* 2395), *Gi* 3569; gw. *giōn*.
 gily, feint g. 3170, 3179 (*Sen Gile* 2736, 2749), *f. gily* 3850 (*Sent Gile* 3382).
 girat, 2283 (*Gyraud* 2014), *girart* 2293 (*Gerraud* 2025), an assumed name of Bown's.
 giōn, 12, 178, 196, etc. (*Guinn* 13, 190, 212, etc.), *Giōn* 2, 2132 (*Guyun* 1905), 2558 (*Guinn* 2215), 2844 (*Gui* 2447), 2851 (*Guy* 2454).

H

hamtōn, Bown's birthplace 1, 50, 107, etc. (*Ha(u)mtone* 3, 10, 109, etc. (B), *Hamp-ton(e)* 954, 1036, 1199, etc. (D)).

I

idzac de ualri, king of Lombardy 1668 (*Ydrac de Valarie* 1525).
 ideōn, 2808 (*Juys* 2414).
 iuo2, king of Monbrant, Bown's rival 1033, 1040, 1052, etc., *iuo* 1628, *ifo2* 4044 (*Yvoriz*) 993, 1007, 1008, etc.).
 Iuo2 o2 gris, gw. *gris*.¹
 ieffu griff, 404, 1328, 1591, etc. (*J(h)esu Crist* 1252, 1471, 1722, etc.), 795, 1581, 3135 (*(dame)deu* 768, 1463, 2706).
 inde, India 1664.
 iofian, 370, 440, 464, etc. (67 o engh.), *Iofian* 1057, 1465, 1486, etc. (23 o es.) (*Jostian(e)* 450, 516, 612, etc.).
 iudas, Judas Iscariot 2808 (*Judas* 2413).
 iudas, i. o machabes 4045 (*Judas e Masebré* 3561).

L

laūzens, feint l. 4371 (*Sent Laurent* 3842).
 leicetre, 3013 = LIC *leyceftyr* (*Leycestre* 2585); cf. *leiffeftyr* = RBB 64, *leyceftyr* Ll 1, t. 1.
 lōmbardi, 1667.

Ll

lloegyr, 1586*, 1726, 2129, etc. (7 es.), *lloygyr* 385, 877, 1020, etc. (9 engh.), *lloygy2* 1510, 2942 (*Engletere* 386, 838, 978, etc.).

glois, gl. o gaerloyū an AN baron 3012 (*Glos de Gloucestre* 2585).
 grandon, Bradmund's nephew 1207, 1245, 1276, 1292 (*Grauder* 1148, 1178, etc.).
 gris¹, Iuor o2 gris 2680* (*Yvori le Gris* 2313).
 gris², efcob g. 2864 (*le erseveshe Giré* 2464).
 gris³, archescob g. 3332 (*l'evesque Sené* 2896).
 glbafclōyn, Gascony 2906* (*Wastrande* 2497).

llundein, 2796, 2932, 4240, etc. (6 es.), *llundeint* 2793 (*Lundres* 2404, 2524, *Londres* 3736, 3741, 3759, 3774).

M

machabes, gw. iudas.
 macubzaōnd, gw. mōmbzaōnt.
 madlen, meir v. 1322 (*la Madeleyne* 1248).
 mahom a heathen god 379, 382, 394, etc. (19 o engh.), *mahōn* 3099, 3747, 3776, etc. (8 es.), *Mahōn* 3936 (*Mah(o)un* -on; -om 381, 383, 395, etc., *Mahumet* 504, 517, 786, etc.).
 mambzaūt, mambzaōnt, mambbrōnt, gw. mōmbzaōnt.
 meir, yr arglōydes v. 3135, 3825 (*Sente Marie* 2707, 3357).
 meir, m. vaden, gw. madlen.
 mily¹, a baron of Cologne 2372, 2381, 2384, etc. (5 es.), *Mily* 2351, *mily* 2367 (*Miles* 2060, 2075, 2078, etc.).
 mily², Bown's second son 3561, 3583, 1968, etc. (5 es.), *Mily* 3670, *mily* 2783, 3468, 3794, 3809, *mily* 4290 (*Miles* 3108, 3124, 3490, etc.).
 mobzant, gw. mōmbzaōnt.
 mozglei, the name of Bown's sword 548*, 1779, 2506, etc. (7 engh.) *mozlei* 612, *mozlei* 2708 (*Murgleic* 541, 590, *Morgelei* 1615, 2336, 3591, -ey 2170, 2944, 3134, 3249).
 mōmbzaōnt, Ivor's kingdom 1999, 3144, 3742, etc. (11 o es.), *mōmbzaōnt* 4323, *mōmbzaōnt* 3636, 3676, 3682, *mōmbzaōnt* 3612, *mōmbzaōnt* 1468, *mōmbzaōnt* 1479, *mōmbzaōnt* 1034, 1054, 1056, *macubzaōnt* 3727, *mambzaōnt* 3093, *mambzaōnt* 1481, *mambbrōnt* 1457 (*Munbra(u)nt*, *Mon-* 993, 1007, 1010, etc.; cf. *Samson* o *Vymyd Braunt* YCM⁴, 269).
 mōzi, gw. abat.

N

nubie, 1663 (*Nubie* 1519), *nuble* 1477*.

P

paninōnys, paynims 3726*, *palnōneit* 3777, *palnōneit* 4119, 4133, 4136 (*paiens* 3113, 3627, 3638, 3643); cf. *roboāt* < *roboant*.
 peſyr, myn p. 1001 (*par Saint Pere de Rome* 956).

R

ragie, 3691*.
 ragōns, y r. ?a heathen tribe 3702*.
 roboant, Sabaut's second son 4202, 4209 (*Robant* 3702), *roboāt* 3855*, (*Robant* 3386), 4220, 4230 (*Robant* 3719, 3730); cf. *palnōneit* < *paninōneit*.
 rodefon, King Bradmund's standard-bearer 582, 591, 596 (*Rudefoun* 370, 577).
 roffons, ?a Saracen tribe 3698*.
 ruuein, 4318 (*Rome* 3803).

S

sabaot, Bown's foster-father 2183, 2659, 3766*, etc. (66 o es.), *febaūt* 2270, 2289, 2306, etc. (15 engh.), *febaūt* 316, 324, 331, etc. (8 es.), *fabot* 310, 2180, *faboth* 224, 227, 231, *fabaoth* 16, 68, 212, 237, *febaoth* 217 (*Sabaot* in MS B 224, 229, 232, etc., *Sabaoth* in MS. D 1939, 1999, 2021, etc.).
 faracineit, 3105, *farafineit* 3193, 3209, 3202, etc. (7 es.), *farafineit* 355, 356, -yeit 3690, *faraffineit* 401, 1438, 2064, etc. (8 es.), -yeit 3194, 4105, *ffaraffineit* 883 (*Sarazins* 355, 361, 568, etc., *Sarazins* 2711, 2579, 2761, *Sarazins* 1858, 2671, 3145, etc.).
 feint, f. gily, gw. gily.
 feint, f. laūzens, gw. laūzens.
 foze, gw. y foze.

T

tenebes, an emir 2913 (*Tenebres* 2505).
 teruagaunt, a., heathen god 3747, 4124, 4155, 4160, *teruagaunt* 1994, 4152 (*Teruagaunt* 916).

terri, 3079, 3114, 3124, etc. (46 o es.)
 tezri 3186.

Y

y foze, a hostile warrior 3365 (*Ysoré* 2925).

Argraffwyd yng Ngwasg
Llyfrgell Genedlaethol Cymru
1958